К. МАРКС

ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

(IV ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“)

Част трета (глави XIX—XXIV)

Пролетарии от всички страни съединявайте се

[*Глава деветнадесета*]

Т. Р. МАЛТУС[1]

[1) СМЕСВАНЕ НА КАТЕГОРИИТЕ СТОКА И КАПИТАЛ У МАЛТУС]

[XIII—753] Тук подлежат на разглеждане следните съчинения на Малтус:

1) „The Measure of Value Stated and Illustrated". London, 1823.

2) „Definitions in Political Economy" etc. London, 1827 (да се види и изданието на същото съчинение от *Джон Кейзнов*. Лондон, 1853 г., с „бележки и допълнителни забележки на Кейзнов").

3) „Principles of Political Economy" etc. 2nd edition. London, 1836 (първото издание е излязло през или около 1820 г. — да се види).

4) Да се вземе под внимание и следното съчинение на един малтусианец[2] (т. е. привърженик на ония Малтусови възгледи, които са насочени против рикардианците): „Outlines of Political Economy" etc. London, 1832.

В своето съчинение „Observations on the Effects of the Corn Laws" (1814 г.) Малтус казва за А. Смит още следното:

„Очевидно д-р Смит е бил подведен към този начин на мислене [т. е. към твърдението, че действителната цена на житото винаги остава неизменна] от навика си да разглежда *труда*" (а именно стойността на труда) „като *стандартна мярка на стойността*, а житото — като мярка на труда... Сега за едно от най-безспорните положения на политическата икономия се счита, че нито трудът, нито която и да било друга стока може да служи за точна мярка на реалната разменна стойност. И действително това следва от самото определение на разменната стойност" [стр. 11—12].

Но в своето съчинение от 1820 г. — „Principles of Political Economy" — Малтус, полемизирайки против Рикардо, използва тази Смитова „стандартна мярка на стойността", с която самият Смит никога не си служи там, където действително разработва пробле-

мите[3]. В цитираното съчинение за *житните закони* Малтус сам се придържа към другото Смитово определение на стойността — към определянето ѝ от количеството на капитала (натрупания труд) и труда (непосредствения), което е необходимо за производството на един предмет.

Изобщо не може да се отрече, че както „Principles" на Малтус, така и другите две споменати по-горе съчинения, които трябваше по-подробно да развият в отделни точки тези „Principles", до голяма степен дължат своето възникване на обстоятелството, че Малтус е завиждал на успеха на книгата на Рикардо[4] и се е опитвал отново да излезе начело, където като изкусен плагиатор се бе издигнал по мошенически начин, преди да се появи книгата на Рикардо. Освен това в книгата на Рикардо провеждането на определението на стойността, макар и още абстрактно, беше насочено против интересите на лендлордовете и техните лакеи, които Малтус защищаваше още по-непосредствено, отколкото интересите на промишлената буржоазия. При това не може да се отрича, че Малтус проявяваше известен интерес към мъдрувания в областта на теорията. Обаче противопоставянето му срещу Рикардо — и самият характер на това противопоставяне — беше възможно само защото Рикардо се бе заплел във всевъзможни непоследователности.

В своето противопоставяне срещу Рикардо Малтус използва като отправни точки, първо, въпроса за възникването на принадената стойност[5], второ, трактовката, която получава у Рикардо изравняването на цените по разходите[6] в различните сфери на приложение на капитала, разглеждано от него като модификация на самия закон за стойността, и преминаващото през цялата книга на Рикардо смесване на печалбата с принадената стойност (тяхното пряко отъждествяване). Малтус не оправя тези противоречия и quidproquo*, а ги възприема от Рикардо, за да може, опирайки се на тази бъркотия, да отхвърли Рикардовия основен закон за стойността и т. н. и да поднесе на своите покровители приятни за тях изводи.

Заслугата на Малтус в трите му съчинения се състои всъщност в това, че той поставя ударението върху *неравната* размяна между капитала и наемния труд, докато Рикардо всъщност не обяснява как от размяната на стоките по закона за стойността (по съдържащото се в тях работно време) произтича неравната размяна между капитала и живия труд, между определено количество натрупан труд и определено количество непосредствен труд, т. е. всъщност оставя неизяснен произхода на принадената стойност (защото у Рикардо

* — смесване на понятията (буквално: вземане едно нещо за друго.) *Ред.*

Първата страница на третата част от ръкописа на К. Маркс „Теории за принадената стойност"
(страница 753 в XIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.)

капиталът се разменя непосредствено срещу труд, а не срещу работна сила). [754] Един от малцината по-късни привърженици на Малтус, *Кейзнов,* чувствува това и затова казва в предговора към споменатото по-горе съчинение на Малтус „Definitions“ etc.:

„*Размяната на стоките* и *тяхното разпределение*“ (работна заплата, рента, печалба) „трябва да се разглеждат отделно ... Законите за разпределението съвсем не зависят от законите, които важат за размяната“ (*Предговор,* стр. VI, VII).

В случая това означава само, че съотношението между работна заплата и печалба, размяната между капитал и наемен труд, между натрупан труд и непосредствен труд не съвпада *непосредствено* със закона за размяната на стоки.

Ако разгледаме *използването на стойността* на парите или стоката като капитал, т. е. не тяхната стойност, а капиталистическото *използване* на тяхната стойност, става ясно, че *принадената стойност* не е нищо друго освен излишъка от труд, с който се разпорежда капиталът — стоката или парите — свръх количеството труд, съдържащо се в самата тази стока, не е нищо друго освен незаплатен труд. Освен съдържащото се в самата стока количество труд (което е равно на сумата от труда, намиращ се в съдържащите се в стоката елементи на производството, плюс прибавения към последните непосредствен труд) тя купува още и излишъка от труд, който не се съдържаше в стоката. Този излишък образува принадената стойност; от неговата величина зависи степента на увеличението на стойността. И това излишно количество жив труд, срещу който се разменя стоката, е източникът на печалбата. Печалбата (по-точно — принадената стойност) възниква не от овеществения труд, който се бил разменял срещу своя еквивалент — срещу равно количество жив труд, а от оная част на живия труд, която в тази размяна се присвоява, без да бъде заплатен за нея еквивалент, от незаплатения труд, който капиталът си присвоява в тази мнима размяна. Следователно, ако се абстрахираме от посредствуващите звена на този процес — а Малтус толкова повече има право да се абстрахира от тях, тъй като у Рикардо тези опосредствуващи звена липсват, — ако разглеждаме само фактическото съдържание и резултата от процеса, то увеличението на стойността, печалбата, превръщането на парите или стоката в капитал се получават не от това, че стоките се разменят и по закона за стойността, т. е. пропорционално на работното време, което те струват, а по-скоро обратно — от това, че стоките или парите (овещественият труд) се разменят срещу *по-голямо* количество жив труд от количеството, което се съдържа в тях или е изразходвано за тях.

Единствената заслуга на Малтус в споменатите по-горе негови съчинения е заострянето на този пункт, който у Рикардо изпъква

много по-неясно, защото Рикардо винаги предполага готовия продукт, който се поделя между капиталиста и работника, без да се спира на размяната — на оня опосредствуващ процес, който води до тази подялба. Тази заслуга се анулира вследствие на това, че Малтус смесва *използването на стойността* на парите или стоката като капитал, а следователно и тяхната *стойност* в специфичната функция на капитал, със *стойността на стоката* като такава. Затова, както ще видим, в по-нататъшното изложение той се връща към абсурдните представи на монетарната система — profit upon expropriation[7] — и изобщо изпада в най-безнадеждна объркаиост. Така че вместо да отиде по-далеч от Рикардо, Малтус се опитва в своето изложение да върне назад политическата икономия не само в сравнение с Рикардо, но дори и в сравнение със Смит и физиократите.

„В една и съща страна и в едно и също време разменната стойност на стоките, които се свеждат само до труд и печалба, се измерва точно с количеството труд, което се получава в резултат на това, че натрупаният и непосредственият труд, действително изразходван за тяхното производство, се събира с изменящата се сума на печалбите върху всички аванси, изразени в труд. Но това по необходимост ще бъде същото количество труд, с което може да се разпорежда дадената стока" („The Measure of Value Stated and Illustrated", London, 1823, стр. 15—16).

„Трудът, с който може да се разпорежда дадена стока, е стандартна мярка на стойността" (пак там, стр. 61).

„Никъде" (преди собственото произведение на Малтус „The Measure of Value" etc.) „не съм срещал формулировката, че *количеството труд*, с което обикновено се разпорежда някоя стока, трябва да представлява и измерва *изразходваното за производството на тази стока количество труд* заедно с печалбата" („Definitions in Political Economy", London, 1827, стр. 196).

Г-н Малтус иска да включи веднага „печалбата" в определението на *стойността*, за да може тя непосредствено да произтича от това определение — това липсва у Рикардо. Оттук се вижда, че Малтус чувствува в какво се е състояла трудността.

Покрай всичко друго във висша степен глупаво у него е, че той отъждествява *стойността на стоката* с *използването* на нейната *стойност* като капитал. Когато стока или пари (накратко, овеществен труд) като капитал се разменят срещу жив труд, винаги имаме размяна срещу [755] по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в самите тях; и ако сравним, от една страна, стоката преди тази размяна, а от друга страна — продукта, който се получава в резултат на размяната на стоката срещу жив труд, оказва се, че стоката е била разменена срещу своята собствена стойност (еквивалент) плюс излишъка над нейната собствена стойност, принадената стойност. Но да се казва на това основание, че стойността на стоката е равна на нейната стойност плюс излишъка над тази стойност, е глупост. Затова ако стоката се разменя срещу друга

стока като стока, а не като капитал, разменян срещу жив труд, тогава тя се разменя — доколкото се разменя срещу еквивалент — срещу същото количество овеществен труд, каквото се съдържа в самата тази стока.

Така че заслужава внимание само това, че според Малтус печалбата е дадена непосредствено в готов вид още в стойността на стоката и че на Малтус е ясно едно — че стоката винаги се разпорежда с по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в нея.

„Именно защото трудът, с който обикновено се разпорежда една или друга стока, е равен на труда, действително изразходван за производството на тази стока, с прибавка на печалбата, именно затова ние сме в правото си да го смятаме" (труда) „за мярка на стойността. Следователно, ако се смята, че *обикновената стойност на стоката* се определя от *естествените и необходими условия за нейното постъпване на пазара*, то сигурно, че трудът, с който тя обикновено може да се разпорежда, единствен ѝ служи за мярка на тези условия" („Definitions in Political Economy", London, 1827, стр. 214).

„*Елементарни производствени разходи* — това е точният еквивалентен израз за условията за постъпването на стоката на пазара" („Definitions in Political Economy" edited by Cazenove, London, 1853, стр. 14).

„*Мярка на условията за постъпването на стоката на пазара* — това е количеството труд, срещу което се разменя стоката, когато се намира в своето естествено и обикновено състояние" (пак там).

„Количеството труд, с което се разпорежда стоката, представлява точно онова количество труд, което е изразходвано за нейното производство, плюс печалбата за авансирания капитал; затова то действително представлява и измерва ония естествени и необходими условия за постъпването на стоката на пазара, ония елементарни производствени разходи, които определят стойността" (пак там, стр. 125)

„Макар търсенето на една стока и да не съответствува на количеството на някоя друга стока, което купувачът е склонен и може да даде за нея, то действително съответствува на *количеството труд*, което купувачът дава за стоката, и то поради следната причина: *количеството труд, с което обикновено се разпорежда стоката*, представлява точно действителното търсене на стоката, тъй като то точно представлява *онова съвкупно количество труд и печалба, което е необходимо за постъпването на тази стока на пазара*, докато *фактическото* количество труд, с което може да се разпорежда една стока, ако се отклонява от *обикновеното* количество, представлява излишък или недостиг на търсенето, предизвикани от временни причини" (пак там, стр. 135).

Малтус е прав и тук. Условията за *постъпването на пазара*, т. е. условията за производството или по-точно за възпроизводството на стоката на базата на капиталистическото производство, се състоят в това, че стоката или нейната стойност (парите, в които тя е превърната) се разменят в процеса на нейното производство или възпроизводство срещу по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в нея; защото стоката се произвежда само за да се реализира печалба.

Например един фабрикант на басма е продал своята басма. Условието за постъпването на нова басма на пазара се състои в това,

че в процеса на възпроизводството на басмата фабрикантът разменя парите — разменената стойност на басмата — срещу по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в басмата или е представено в парите. Защото фабрикантът на басма произвежда басмата като капиталист. Онова, което той иска да произвежда, не е басма, а печалба. Производството на басма е само средство за производството на печалба. Но какво следва от това? В произведената басма се съдържа повече работно време, повече труд, отколкото в авансираната басма. Това принадено работно време — принадената стойност — е представено също в принаден продукт, в *по-голямо* количество басма в сравнение с онова, което е било разменено срещу труда. Така че една част от продукта не замества басмата, която е била разменена срещу труд, а образува принаден продукт, принадлежащ на фабриканта. С други думи, ако разглеждаме продукта като цяло, всеки аршин от басмата съдържа определена част (или стойността на всеки аршин съдържа определена част), за която не е заплатен никакъв еквивалент и която представлява *незаплатен* труд. Следователно ако фабрикантът продава аршина басма по нейната стойност, т. е. ако го разменя срещу пари или стоки, съдържащи същото количество работно време, той реализира определена сума пари или получава определено количество стока, които не му струват нищо. Защото той продава басмата не съответно на работното време, което е заплатил, а съответно на онова работно време, което се съдържа в тази басма и част от която [756] не е била заплатена от фабриканта. Например басмата съдържа работно време, равно на 12 шил. От тях фабрикантът е заплатил само 8 шил. Той продава басмата за 12 шил. — ако я продава по нейната стойност — и следователно печели 4 шил.

[2) ВУЛГАРНАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА „ПЕЧАЛБАТА ОТ ОТЧУЖДАВАНЕ" В НЕЙНАТА МАЛТУСОВА ТРАКТОВКА. НЕЛЕПОСТТА НА ПРЕДСТАВИТЕ НА МАЛТУС ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ]

Що се отнася до купувача, той съгласно предположението заплаща при всички обстоятелства *само* стойността на басмата, т. е. дава такава сума пари, в която се съдържа толкова работно време, колкото и в басмата. Тук са възможни три случая. 1) Купувачът е капиталист. Парите (т. е. стойността на стоката), които той плаща за басмата, също съдържат известна част незаплатен труд. Следователно ако единият продава незаплатен труд — другият купува незаплатен труд. Всеки от тях реализира незаплатен труд, единият —

като продавач, другият — като купувач. 2) Или купувачът е самостоятелен производител. В такъв случай той получава еквивалент за еквивалент. Дали е заплатен трудът, който продавачът му продава в стоката, или не е заплатен — това ни най-малко не засяга купувача. Той получава толкова овеществен труд, колкото дава. 3) Или най-сетне купувачът е наемен работник. Също и в този случай — при условие, че стоките се продават по своята стойност — той, както и всеки друг купувач, получава за своите пари еквивалент във вид на стока. Той получава във вид на стока също толкова овеществен труд, колкото дава във вид на пари. Но за парите, които съставляват неговата работна заплата, той е дал повече труд, отколкото се съдържа в тях. Той е заменил съдържащия се в тях труд плюс принадения труд, който дава безплатно. Следователно заплатил е пари над тяхната стойност и поради това заплаща над стойността и еквивалента на парите — басмата и т. н. Следователно за него като купувач разходите са по-големи, отколкото за продавача на всяка стока, макар че в стоката той получава еквивалент на своите пари; но в тези пари той не е получил еквивалента на своя труд: напротив, той е дал във вид на труд повече, отколкото е само еквивалентът. Така че работникът е единственият купувач, който заплаща всички стоки над тяхната стойност, дори и в случая, когато ги купува по тяхната стойност, защото той е купил всеобщия еквивалент, парите, с такова количество труд, което превишава тяхната стойност. За оня, който продава стоката на работника, не се получава от това никаква печалба. Работникът му плаща не повече, отколкото всеки друг купувач — той заплаща стойността, създадена от труда. Капиталистът, който продава обратно на работника произведената от последния стока, реализира наистина при тази продажба печалба, но това е само същата печалба, която той реализира при продажбата на своята стока на всеки друг купувач. Печалбата на този капиталист — при продажбата на стоката на своя работник — произтича не от това, че той продава на работника стоката *над* нейната стойност, а от това, че той в действителност преди това, в процеса на производството, е купил от работника тази стока *под* нейната стойност.

И ето че г. Малтус, у когото използването на стойността на стоката като капитал се превръща в стойност на стоката, съвсем последователно превръща всички купувачи в наемни работници, т. е. Малтус заставя всички купувачи да разменят с капиталиста не стока, а непосредствен труд, и да дават на капиталиста в замяна повече труд, отколкото *се съдържа* в стоката, докато в действителност печалбата на капиталиста се получава, напротив, от това, че последният *продава целия* съдържащ се в стоката труд, а в същото време

е *заплатил* само една част от съдържащия се в стоката труд. Следователно, ако у Рикардо трудността възниква от това, че законът за размяната на стоките не обяснява непосредствено размяната между капитала и наемния труд, а напротив — изглежда да му противоречи, то Малтус разрешава тази трудност с това, че превръща покупката (размяната) на стоките в размяна между капитал и наемен труд. Онова, което Малтус не разбира, е разликата между цялата сума на труда, съдържащ се в стоката, и сумата на заплатения труд, съдържащ се в нея. Именно тази разлика и образува източника на печалбата. Но по-нататък Малтус неизбежно стига до извеждането на печалбата от това, че продавачът продава стоката не само *над* онова, което тя *му* струва (това прави капиталистът), но и над онова, което *тя струва*, т. е. връща се към вулгарния възглед за печалбата като „печалба от отчуждаване", който извежда принадената стойност от това, че продавачът продава стоката *над* нейната стойност (т. е. за по-голямо количество работно време, отколкото се съдържа в нея). По този начин онова, което печели като продавач на една стока, той го губи като купувач на друга стока, и абсолютно не може да се разбере как чрез това общо номинално покачване на цените някой би могъл да получи някаква реална „печалба". [757] Особено не е ясно как обществото en masse* може да забогатее от това, как това може да доведе до образуване на действителна принадена стойност или на действителен принаден продукт. Глупава, безсмислена представа.

Както видяхме**, А. Смит наивно говори за всички противоречащи един на друг елементи и по този начин неговото учение става източник, изходна точка за диаметрално противоположни възгледи. Опирайки се на тезите на Смит, г. Малтус прави объркан, но почиващ върху правилен усет и върху съзнанието за една неразрешена трудност опит да противопостави на теорията на Рикардо нова теория и да си осигури „първото място". Преходът от този опит към нелепия вулгарен възглед се извършва по следния начин:

Ако разглеждаме използването на стойността на стоката като капитал, т. е. ако разглеждаме стоката в нейната размяна срещу жив производителен труд, стоката се разпорежда освен със съдържащото се в самата нея работно време — във вида на еквивалента, който работникът възпроизвежда — още и с принаденото работно време, което образува източника на печалбата. Ако сега пренесем това *използване на стойността на стоката* върху нейната *стойност*, всеки купувач на стока трябва да се отнася към последната

* — като цяло. *Ред.*

** — Виж настоящия том, ч. I, глава трета и четвърта. *Ред.*

като работник, т. е. той трябва при покупката да дава в замяна освен съдържащото се в стоката количество труд още и известно добавъчно количество труд. Тъй като другите купувачи, *освен работниците, не* се отнасят към стоката като работници {дори там, където работникът се явява просто като купувач на стока, косвено се запазва, както видяхме, предишната коренна разлика}, трябва да се допусне, че макар те и да не дават непосредствено по-голямо количество труд от онова, което се съдържа в стоката, все пак, което е същото, дават стойност, съдържаща по-голямо количество труд. Споменатият преход се извършва именно посредством това „по-голямо количество труд или, което е същото, посредством стойност, съдържаща по-голямо количество труд". И така, работата се свежда всъщност до следното: стойността на стоката се съдържа в стойността, която плаща за нея купувачът, а тази стойност е равна на еквивалента (стойността) на стоката плюс излишъка над тази стойност, принадената стойност. Оттук идва вулгарният възглед: печалбата се състои в това, че *стоката се продава по-скъпо, отколкото се купува*. Купувачът я купува за по-голямо количество труд, или овеществен труд, отколкото тя струва на продавача.

Но ако самият купувач е капиталист, продавач на стока, и парите, с които купува, представляват само продадена стока, работата се свежда само до това, че и двамата си продават един на друг стоките твърде скъпо и по този начин взаимно се мамят и при това в еднаква степен, ако и двамата реализират само общата норма на печалбата. И така, откъде трябва да се намерят такива купувачи, които да заплащат на капиталиста количеството труд, равно на труда, съдържащ се в неговата стока, плюс печалбата за капиталиста? Да вземем един пример. Стоката струва на продавача 10 шил. Продавачът я продава за 12 шил. С това той се разпорежда с труд не само за 10 шил., но още и за 2 шил. повече. Но купувачът също продава своята стока, която струва 10 шил., за 12 шил. По този начин всеки губи като купувач онова, което е спечелил като продавач. Единственото изключение прави работническата класа. Защото, тъй като цената на продукта превишава неговите разходи, работниците могат да купят обратно само една част от продукта и по този начин другата част от продукта (или цената на тази друга част) образува печалбата за капиталиста. Но тъй като печалбата се получава именно от това, че работниците могат да купят обратно само част от продукта, капиталистът (класата на капиталистите) никога не може да реализира своята печалба посредством търсенето от страна [само] на работниците, никога не може да я реализира чрез размяната на целия продукт срещу работната заплата, а, напротив, той я реализира само благодарение на това, че *цялата* ра-

ботна заплата на работниците се разменя само срещу *част* от продукта. Следователно освен търсенето на работниците е необходимо и друго търсене, и други купувачи — иначе не би могло да възникне никаква печалба. Откъде се вземат тези купувачи? Ако те самите са капиталисти, самите са продавачи, тогава става посоченото по-горе самонадлъгване на класата на капиталистите, понеже последните номинално взаимно повишават един за друг цената на своите стоки и всеки като продавач печели онова, което губи като купувач. Следователно *нужни са купувачи, които не са продавачи*, за да може капиталистът да реализира своята печалба, да „продава" стоките „по тяхната стойност". Оттук и необходимостта от лендлордове, получатели на пенсии, притежатели на синекури, попове и др., включително и техните лакеи и слуги. По какъв начин тези „купувачи" се снабдяват [758] с покупателни средства, по какъв начин те трябва най-напред да вземат (без еквивалент) от капиталиста част от неговия продукт, за да могат с взетото по този начин да купят обратно по-малко, отколкото е еквивалентът на това количество — това г. Малтус не обяснява. Във всеки случай оттук произтича неговата аргументация в защита на възможно по-голямото увеличаване на непроизводителните класи, за да могат продавачите да намират пазар, търсене за своето предлагане. И така се получава по-нататък, че авторът на памфлета за народонаселението[8] проповядва като условие за производството постоянното свръхпотребление и присвояване от безделниците на колкото се може по-голяма част от годишния продукт. Към тази аргументация, която по необходимост произтича от неговата теория, се прибавя като по-нататъшен довод твърдението, че капиталът е представител на *стремежа към абстрактно богатство*, към *увеличаване на стойността* — стремеж, който обаче може да бъде реализиран само благодарение на това, че съществува една класа на купувачи, които са представители на *стремежа към изразходване, потребление, разточителство*, т. е. именно благодарение на това, че съществуват непроизводителни класи, които са купувачи, баз да бъдат продавачи.

[3) СПОРЪТ МЕЖДУ МАЛТУСИАНЦИТЕ И РИКАРДИАНЦИТЕ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК. ОБЩИ ЧЕРТИ В ТЯХНАТА ПОЗИЦИЯ КЪМ РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА

На тази почва през 20-те години (периодът от 1820 до 1830 г. представлява изобщо голямата метафизическа епоха в историята на английската политическа икономия) се повежда великолепен спор между малтусианци и рикардианци. Последните, както и малтусианците, смятат за необходимо работникът да не си присвоява сам своя продукт и да дава част от него на капиталиста, което трябвало да служи на него, на работника, като *стимул за производство* и да осигурява по този начин нарастването на богатството. Но рикардианците се възмущават от възгледа на малтусианците, че лендлордовете, притежателите на държавни и църковни синекури и цялата сган от безделничещи лакеи трябва най-напред да си присвоят без всякакъв еквивалент част от продукта на капиталиста (точно така, както капиталистът постъпва с работниците), за да купят след това от капиталистите с печалба за последните собствените си стоки. Обаче рикардианците заявяват същото относно работниците. За да може да нараства натрупването, а заедно с него и търсенето на труд, работникът — според учението на рикардианците — трябва да отстъпва безвъзмездно на капиталиста колкото се може по-голяма част от собствения си продукт, за да може капиталистът да превръща обратно в капитал нараснолия по този начин чист доход. Точно така се аргументира и малтусианецът. От промишлените капиталисти трябвало да се взема безвъзмездно колкото се може повече под формата на рента, данъци и т. н., за да могат с печалба за себе си да продават оставащото у тях на натрапените им „участници в дележа". Работникът не бива да си присвоява своя собствен продукт, за да не загуби стимула за труд, твърдят рикардианците заедно с малтусианците. Промишленият капиталист трябвало да отстъпва част от своя продукт на такива класи, които само потребяват — „Fruges consumere nati"*, за да могат последните отново да разменят с промишления капиталист на неизгодни за себе си условия онова, което той им е отстъпил. В противен случай капиталистът би загубил стимула за производство, който се състои именно в това, че капиталистът получава висока печалба, продава своята стока над нейната стойност. В по-нататъшното изложение ние ще се върнем към тази комична полемика.

[4) ЕДНОСТРАНЧИВА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА СМИТОВАТА ТЕОРИЯ ЗА СТОЙНОСТТА ОТ МАЛТУС. ИЗПОЛЗВАНЕ НА ПОГРЕШНИТЕ ТЕЗИ НА СМИТ ОТ МАЛТУС В ПОЛЕМИКАТА ПРОТИВ РИКАРДО]

Преди всичко ще приведем доказателство, че Малтус стига до съвсем тривиална представа.

* — „на родените да консумират плодове" (Хораций, „Послания"). *Ред.*

„Колкото и да е голям броят на междинните разменни актове, през които трябва да преминават стоките — независимо от това, дали производителите отправят своите стоки в Китай, или ги продават там, където се произвеждат, — въпросът, дали е достатъчна заплащаната за стоката цена, зависи изключително от това, *могат ли производителите да възстановят своя капитал с обичайната печалба,* така, че да бъдат в състояние успешно да продължават своята търговия. *Но какво представляват техните капитали?* Както посочва А. Смит, това са оръдията, с които работят, материалите, които се обработват, и средствата за разпореждане с необходимото количество труд.“

(И това е, мисли Малтус, целият труд, вложен за производството на стоката. Печалбата е *излишък* над труда, който е бил изразходван по посочения начин за производството на стоката. Следователно тя е фактически само номинална надбавка към разходите за производството на стоката). И за да не остане никакво съмнение относно неговия възглед, Малтус с одобрение привежда в потвърждение на своя собствен възглед следните думи на полковник Торенс от книгата му „On the Produktion of Wealth“, глава VI, стр. 349:

„Действителното търсене се състои в способността и склонността на *потребителите*“ {противоположността между купувачи и продавачи се превръща тук в противоположност между потребители и производители} [759] „било чрез непосредствена или чрез опосредствувана размяна да дават за стоката определено по-голямо количество от всички съставни части на капитала, отколкото е струвало нейното производство“ („Definitions in Political Economy“, edited by Cazenove, стр. 70—71).

А самият г-н Кейзнов, издател, апологет и коментатор на Малтусовите „Definitions“, казва:

„Печалбата не зависи от *отношението, в което стоките се разменят една с друга*“

{въпросът е там, че ако се разглеждаше само размяната на стоки между капиталисти, то, доколкото тук няма размяна между капиталисти и работници, които освен труда нямат *никаква* друга стока за размяна, теорията на Малтус би изглеждала абсурдна теза за проста взаимна надбавка към цената, за номинална надбавка върху цените на техните стоки. Затова е нужно да се изостави размяната иа стоки и да се говори за размяна на пари между такива хора, които не произвеждат *никакви* стоки},

„тъй като едно и също отношение на размяна може да съществува при всеки размер на печалбата; но тя зависи от *съотношението, в което цената на стоката се намира към работната заплата,* или към сумата от пари, необходима за покриване на производствените разходи; от съотношението, което във всички случаи се определя от това — доколко *жертвата, която принася купувачът* (или *количеството труд, което той дава*), за да получи стоката, *превишава жертвата, която принася производителят, за да достави стоката на пазара*“ пак там, стр. 46).

За да стигне до тези прелестни резултати, Малтус трябва да извърши твърде големи теоретически манипулации. Преди всичко, приемайки едната страна от учението на А. Смит, според която стойността на стоката се равнява на количеството труд, с което стоката се разпорежда, или което се разпорежда с нея (или срещу което тя се разменя), той е трябвало да отстрани възраженията, направени от самия А. Смит и по-късните икономисти, включително и от Малтус, че *стойността* на стоката — стойността — може да бъде мярка на стойността.

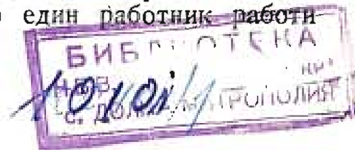
Съчинението на Малтус „The Measure of Value Stated and Illustrated“, London, 1823, е истински образец на слабоумие, което, самоупоявайки се с казуистика, лавира сред собствения си вътрешен хаос от понятия; неговото тежко и безпомощно изложение оставя у наивния и некомпетентен читател впечатлението, че ако на читателя е трудно да внесе яснота в този хаос, причината за тази трудност се дължи не на противоречието между хаос и яснота, а на недостатъчно разбиране от страна на читателя.

Преди всичко на Малтус е необходимо отново да заличи направеното от Рикардо разграничение между „стойност на труда“ и „количество на труда“[9] и да сведе към едната, погрешната страна паралелността [на различните определения на стойността], която съществува у Смит.

„Всяко дадено *количество труд* трябва да има *същата стойност,* както и *работната заплата,* която се разпорежда с него или срещу която то фактически се разменя“ („The Measure of Value Stated and Illustrated“, London, 1823, стр. 5).

Целта на тази фраза е да се отъждествят изразите *количество на труда* и *стойност на труда.*

Сама по себе си тази фраза изразява проста тавтология, глупава баналност. Тъй като *работната заплата* или онова, „срещу което то“ (дадено количество труд) „се разменя“, съставлява *стойността* на това количество труд, тавтология е да се твърди, че *стойността* на определено количество труд е равна на *работната заплата* или на масата пари или стоки, срещу които се разменя този труд. С други думи, това означава само, че разменната стойност на определено количество труд е равна на разменната стойност на количеството труд, което иначе се нарича работна заплата. Но {като оставим настрана обстоятелството, че срещу работна заплата се разменя непосредствено не труд, а работна сила — а това именно смесване прави възможна глупавата безсмислица} от посочената тавтология съвсем не следва, че определено количество труд е равно на количеството труд, което се съдържа в работната заплата, или в парите или стоките, съставляващи работната заплата. Ако един работник работи

12 часа и получава като работна заплата продукт на 6 часа, този продукт на 6-часов труд съставлява *стойността*, давана за 12-часов труд (защото тя съставлява работната заплата, стоката, която се разменя срещу 12-часов труд). Оттук не следва, че 6 часа труд са равни на 12 часа, или че стоката, в която са представени 6 часа, е равна на стока, в която са представени 12 часа; не следва, че стойността на работната заплата е равна на стойността на продукта, в който е представен [разменяният срещу тази работна заплата] труд. Оттук следва само, че стойността на труда (тъй като тя се измерва със стойността на работната сила, а не с извършения от нея труд), [760] стойността на определено количество труд съдържа по-малко труд, отколкото тя купува; че поради това *стойността на стоката*, в която е представен купеният труд, е твърде различна от стойността на стоките, срещу които е било купено това количество труд или които се разпореждат с този труд.

Изводът, който прави г. Малтус, е диаметрално противоположен. Тъй като *стойността* на дадено количество труд е равна на неговата стойност, оттук според Малтус следва, че стойността, в която е представено това количество труд, е равна на стойността на работната заплата. По-нататък според Малтус следва, че непосредственият труд (т. е. трудът, който остава, след като се приспаднат средствата за производство), който е погълнат от някаква стока и се съдържа в нея, не създава стойност, по-голяма от стойността, която е била заплатена за този труд; последният само възпроизвежда стойността на работната заплата. Вече оттук от само себе си следва, че печалбата не може да бъде обяснена, ако стойността на стоките се определя от съдържащия се в тях труд; че, напротив, тя трябва да се изведе тогава от някакъв друг източник — ако се изхожда от предположението, че стойността на стоката трябва да включва печалбата, която тя реализира. Защото изразходваният за производството на стоката труд се състои 1) от труда, който се съдържа в износената и поради това отново появяващата се в стойността на продукта машина и пр., 2) от труда, съдържащ се в използваните суровини. Тези два елемента не увеличават, разбира се, количеството на труда, който се е съдържал в тях преди производството на новата стока, поради това, че те стават елементи на производството на новата стока. Следователно остава 3) трудът, който се съдържа в работната заплата, който е бил разменен срещу жив труд. Но последният, според Малтус, не е повече от овеществения труд, срещу който тя се разменя. Следователно стоката не съдържа никакъв незаплатен труд, а съдържа само труд, който замества еквивалент. Оттук следва, че ако стойността на стоката се определяше от съдържащия се в нея труд, тогава стоката не би давала

никаква печалба. А ако тя дава печалба, това е, според Малтус, *излишък* на цената на стоката над съдържащия се в нея труд. Излиза, че за да бъде продадена по своята стойност (която включва печалбата), стоката трябва да се разпорежда с такова количество труд, което е равно на труда, изразходван за нейното производство, плюс излишък от труд, който представлява печалбата, реализирана при продажбата на стоката.

[5) СМИТОВАТА ТЕЗА ЗА НЕИЗМЕННАТА СТОЙНОСТ НА ТРУДА В ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА МАЛТУС]

За да докаже, че трудът — не количеството труд, изискващо се за производството, а трудът като стока — служи за мярка на стойностите, Малтус по-нататък твърди, че

„*стойността на труда е постоянна*" („The Measure of Value" etc., стр. 29, забележката).

{В това няма нищо оригинално, то е преразказване и по-нататъшно развиване на следната теза на *А. Смит* от 5-а глава от I книга на „Богатството на народите" (френски превод на Гарние, том I, стр. 65—66):

„Във всички времена и навсякъде еднакви количества труд трябва да имат еднаква стойност за работника, който извършва този труд. При нормално състояние на своето здраве, сила и бодрост и при средна степен на сръчност и ловкост, които може да притежава, той винаги трябва да отдава една и съща част от своето спокойствие, своята свобода и своето щастие. Цената, която той заплаща, остава винаги неизменна, каквото и да бъде количеството на стоките, което той получава в замяна срещу тази цена. Наистина за тази цена той може да купи понякога по-голямо количество от тези стоки, понякога по-малко, но тук се изменя стойността на тези стоки, а не стойността на купуващия ги труд. Във всички времена и навсякъде е *скъпо* онова, което трудно се получава или придобиването на което струва много труд, а *евтино* е онова, което лесно се получава или което може да се получи с незначително изразходване на труд. Така че трудът, понеже никога не изменя своята собствена стойност, е единствената действителна и окончателна мярка, която във всички времена и навсякъде може да служи за оценка и сравняване стойността на всички стоки.“}

{По-нататък, откритието на Малтус, с което той толкова се гордее и за което той твърди, че било направено за пръв път от него (а именно тезата, че стойността е равна на количеството труд, съдържащо се в стоката, плюс количеството труд, представляващо печалбата), това откритие очевидно също така представлява чисто и просто свеждане към една на следващите по-долу две фрази на Смит (Малтус никога не престава да бъде плагиатор):

„Действителната стойност на всички различни съставни части на цената се измерва с количеството труд, което всяка от тях може да купи или да получи в свое разпореждане. Трудът е мярка на стойността не само на опая част от цената, която се свежда до *труд*, но и на онаая нейна част, която се свежда до *рента*, и до оная, която се свежда до *печалба*" (книга I, глава 6, превод на Гарние, том I, стр. 100.)}

[761] В съответствие с това Малтус казва:

„Ако се повишава търсенето на труд, то по-високата заплата на работника се дължи не на повишаване стойността на труда, а на понижаване стойността на продукта, срещу който се разменя трудът. А в случай на излишък от труд ниската заплата на работника се дължи па повишаване стойността на продукта, а не на понижаване стойността на труда" („The Measure of Value" etc., 35; срв. също стр. 33—34).

Много удачно Бейли осмива Малтусовото *обосноваване* на положението, че *стойността на труда* е постоянна (по-нататъшната аргументация на Малтус, не на Смит; а също изобщо положението за неизменната стойност на труда):

„Точно по същия начин би могло да се докаже за всеки предмет, че той има неизменна стойност — например относно 10 аршина сукно. Защото, безразлично дали даваме за 10 аршина сукно 5 ф. ст. или 10 ф. ст., даваната сума винаги ще се равнява по стойност на онова сукно, за което тя се заплаща, или, с други думи, по отношение на сукното тя ще има неизменна стойност. Но това, което се дава за една вещ, притежаваща неизменна стойност, самото трябва да бъде неизменно; следователно 10 аршина сукно трябва да притежават неизменна стойност... Когато казваме, че работната заплата има неизменна стойност, защото тя, макар и да се изменя по величина, се разпорежда с едно и също количество труд — това твърдение не е по-обосновано от твърдението, че *сумата*, която се дава за една шапка, притежава неизменна стойност, защото тази сума, макар и да бива ту по-голяма, ту по-малка, всякога купува шапка" („A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value" etc., London, 1825, стр. 145—147).

В същото съчинение Бейли твърде остро осмива глупавите, претендиращи за дълбокомислие таблици, с които Малтус „илюстрира" своята мярка на стойността.

В своите „Definitions in Political Economy" (London, 1827), където Малтус излива своя гняв по повод саркастичните изказвания на Бейли, той се опитва между другото да докаже по следния начин *неизменността на стойността на труда*:

„Една значителна група от стоки, като например суровините, заедно с прогреса на обществото повишава своята цена в сравнение с труда, докато промишлените продукти понижават своята цена. Затова не е далеч от истината да се твърди, че, средно взето, масата на стоките, с която в една и съща страна се разпорежда дадено количество труд, не може в продължение на няколко столетия съществено да се изменя" („Definitions" etc., London, 1827, стр. 206).

Така прекрасно, както доказва „неизменността на стойността на труда", Малтус доказва и това, че едно повишаване на паричната цена на работната заплата трябва да предизвика общо повишаване на паричните цени на стоките:

„Когато работната заплата, изразена в пари, общо се повишава, стойността на парите съответно се понижава; а когато стойността на парите се понижава,... винаги се повишават цените на стоките" (пак там, стр. 34).

Ако стойността на парите в сравнение с труда се е понижила, трябва именно да се докаже, че се е повишила стойността на всички стоки в сравнение с парите, или че се е понижила стойността на парите, изразена не в труд, а в други стоки. А доказателството на Малтус се състои в това, че го приема като предпоставка.

[6) ИЗПОЛЗВАНЕ ОТ МАЛТУС НА РИКАРДОВИТЕ ТЕЗИ ЗА МОДИФИКАЦИИТЕ НА ЗАКОНА ЗА СТОЙНОСТТА В БОРБАТА МУ ПРОТИВ ТРУДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА СТОЙНОСТТА]

Малтус изцяло черпи своята полемика против Рикардовото определение на стойността от изказаните за пръв път от самия Рикардо тези за измененията в разменните стойности на стоките, които, независимо от количеството труд, изразходвано за производството на тези стоки, се предизвикват от различията в състава на капитала, произтичащи от процеса на обръщението — различни съотношения между оборотен и основен капитал, различна степен на дълготрайност на прилагания основен капитал, различни оборотни периоди на оборотния капитал. Накратко казано, Малтус черпи своята полемика против Рикардо от смесването на последния на цената по разходите със стойността, тъй като у Рикардо изравняванията на цените по разходите, които са независими от количеството на труда, прилаган в отделните сфери на производството, се разглеждат като модификации на самата стойност и с това се сгромолясва целият принцип. Малтус подхваща тези изтъкнати от самия Рикардо против определението на стойността чрез работното време и за пръв път открити от него противоречия не за да ги разреши, а за да се върне назад към съвсем безсмислени представи и да представи като разрешение на противоречията *изказването* на противоречащи едни на други явления, т. е. тяхното предаване с думи. Прилагане на същия метод ще видим, когато разглеждаме разлагането на рикардианската школа — у [Джеймс] Мил и Мак Кълък, които се опитват по чисто словесен път, с помощта на схоластично-нелепи определения и различавания, да приведат непосредствено в съгласие с всеобщия закон противоречащи нему явления, за да се измъкнат от тях в своите разсъжде-

ния, при което обаче, в резултат от тези опити, у тези автори изчезва самата основа.

Ще приведем ония пасажи от трудовете на Малтус, където той обръща против Рикардо същия материал, който сам Рикардо изтъкваше против закона за стойността:

„Смит казва, че житото узрява за една година, докато за отглеждането на добитъка за клане са необходими 4—5 години; ако сравним определено количество жито и определено количество месо с еднаква разменна стойност, несъмнено е, че разликата в сумата на печалбата, получавана за 3 или 4 добавъчни години на база петнадесет процента върху вложения за производството на месо капитал — че тази разлика, независимо от всички останали съображения, компенсира по отношение на стойността обстоятелството, че в месото се съдържа много по-малко количество [762] труд. По този начин ние можем да имаме две стоки с еднаква разменна стойност, докато натрупаният и непосредственият труд в едната от тях може да бъде с четиридесет или петдесет процента по-малко, отколкото в другата. Това е обикновено явление, що се отнася до огромно количество най-важни стоки във всяка дадена страна; и ако печалбата би се понижила от 15 на 8%, то стойността на месото в сравнение с житото би се понижила с повече от 20%" („The Measure of Value" etc., стр. 10—11).

А тъй като капиталът се състои от стоки и значителна част от влизащите в него или образуващи го стоки имат такава цена (следователно разменна стойност в обикновения смисъл), която се състои не само от натрупан и непосредствен труд, но още и — доколкото разглеждаме само дадена отделна стока — от чисто номинална добавка към стойността, обусловена от това, че се прибавя средната печалба, Малтус казва:

„Трудът не е единственият елемент, който се влага в производството на капитала" („Definitions" edited by Cazenove, стр. 29).

„Какво представляват *производствените разходи?*... Количеството *труд в неговата натурална форма, което е необходимо за производството на стоката* и за получаване на потребените при нейното производство оръдия и материали, *плюс онова добавъчно количество труд*, което съответствува на обикновената печалба върху авансирания капитал за всичкото време на неговото авансиране" (пак там, стр. 74—75).

„По същата тази причина съвсем не е прав г. Мил, когато нарича капитала натрупан труд. Капиталът може да бъде евентуално наречен *натрупан труд плюс печалба*, но той безусловно не може да бъде определен само като натрупан труд, освен ако се решим да наричаме печалбата труд" (пак там, стр. 60—61).

„Съвсем погрешно е да се казва, че стойностите на стоките се регулират или определят от необходимото за тяхното производство количество труд и капитал. Съвсем правилно е да се каже, че те се регулират *от количеството труд и печалба*, необходими за тяхното производство" (пак там, стр. 129).

По този повод Кейзнов казва в забележката на стр. 130:

„Против израза „труд и печалба" може да се възрази, че това не са съотносителни понятия, тъй като трудът е дейност, а печалбата — резултат, първият е причина, а втората — следствие. Ето защо *г-н Сениор* е заменил този израз с израза

„труд и въздържане"... Обаче трябва да се признае, че не въздържането, а производителното *прилагане* на капитал е причина за печалбата" (а именно, по думите на Сениор: „Който превръща своя доход в капитал, той *се въздържа от удоволствията*, които би му доставило разходването на този капитал").

Великолепно обяснение! Стойността на стоката се състои от съдържащия се в нея труд плюс печалба; от труд, който се съдържа в нея, и от труд, който не се съдържа в нея, но трябва да бъде заплатен при покупката на стоката.

По-нататъшна полемика на Малтус против Рикардо:

„Твърдението на Рикардо, че в същата степен, в която се повишава стойността на работната заплата, се понижава печалбата, и обратно, е вярно само при предположението, че стоки, за производството на които е вложено едно и също количество труд, винаги имат еднаква стойност — предположение, което се оказва вярно едва ли в един случай от 500, и това се налага по необходимост вследствие на обстоятелството, че с развитието на цивилизацията и техниката количеството на прилагания основен капитал постоянно нараства, а оборотните периоди на оборотния капитал стават все по-различни и неравни" („Definitions", London, 1827, стр. 31—32) (Същото място на стр. 53—54 в изданието на Кейзнов, където Малтус дословно казва следното: „Естественото положение на нещата" изопачава Рикардовата мярка за стойността, тъй като това положение на нещата „с развитието на цивилизацията и техниката има тенденция да увеличава непрекъснато количеството на прилагания основен капитал и да прави оборотните периоди на оборотния капитал все по-различни и неравни".)

„Сам г. Рикардо признава съществуването на значителни изключения от неговото правило; но ако разгледаме случаите, отнасящи се до неговите изключения, т. е. случаите, където количествата на прилагания основен капитал са нееднакви и имат различна дълготрайност и където оборотните периоди на прилагания оборотен капитал са различни, ще видим, че тези случаи са толкова многобройни, че правилото може да се счита за изключение, а изключението — за правило" („Definitions", edited by Cazenove, стр. 50).

[7) ВУЛГАРНО ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА СТОЙНОСТТА У МАЛТУС. ВЪЗГЛЕДЪТ ЗА ПЕЧАЛБАТА КАТО НАДБАВКА КЪМ ЦЕНАТА. ПОЛЕМИКАТА НА МАЛТУС ПРОТИВ РИКАРДОВАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ОТНОСИТЕЛНАТА РАБОТНА ЗАПЛАТА]

В съответствие с казаното по-рано Малтус дава още и следното определение на стойността[10]:

„Стойността — това е оценката, която се дава за една стока, основана върху нейните *разходи за купувача* или върху оная *жертва*, която трябва да принесе купувачът, за да придобие тази стока, и която се измерва с *количеството труд, което той дава в замяна на тази стока*, или, *което се свежда до същото, с труда*, с който стоката се разпорежда" (пак там, стр. 8—9).

Кейзнов отбелязва също и следното различие между Малтус и Рикардо:

[763] „Г-н Рикардо заедно с А. Смит приемаше труда за правилна мярка на разходите, но той прилагаше тази мярка само към разходите за *производителя*... Тя е еднакво приложима и като мярка на *разходите за купувача*" (пак там стр. 56—57).

С други думи: стойността на една стока е равна на паричната сума, която трябва да заплати купувачът, а тази парична сума най-добре се оценява чрез масата прост труд, която може да бъде купена за тези пари*. Но от какво се определя тази парична сума, за това тук, разбира се, не е казано нито дума. Това е съвсем вулгарната представа, която хората имат за това нещо в обикновения живот — проста тривиалност, изразена високопарно. С други думи, това не означава нищо друго освен отъждествяване на *цената по разходите със стойността* — едно смесване, което у А. Смит и още повече у Рикардо противоречи на техния действителен анализ, но което Малтус издига в закон. Следователно тук имаме представата за стойността, която е свойствена на затъналия в конкуренцията и познаващ само създадената от нея видимост филистер от света на конкуренцията. А от какво се определя цената по разходите? От величината на авансирания капитал плюс печалбата. А от какво се определя печалбата? Откъде се взема фондът за нея, откъде се взема принаденият продукт, в който е представена тази принадена стойност? Ако става дума само за номинално повишаване на паричната цена, най-лесно е да се повиши стойността на стоките. А от какво се определя стойността на авансирания капитал? От *стойността* на съдържащия се в него труд, казва Малтус. А от какво се определя последната? От *стойността* на ония стоки, за които се изразходва работната заплата. А стойността на тези стоки? От стойността на труда плюс печалбата. Ние просто не преставаме да се въртим в омагьосан кръг. Да предположим, че на работника действително се заплаща стойността на неговия труд, т. е. че стоките (или сумата на парите), които съставят неговата работна заплата, са равни на стойността на стоките (на паричната сума), в които се овеществява неговият труд, така че, получавайки 100 талера работна заплата, той прибавя към суровините и т. н. — накратко, към авансирания капитал — също така само една стойност от 100 талера. В такъв случай печалбата може изобщо да се състои само от правената при продажбата от продавача надбавка към *действителната* стойност на стоката. Това правят всички продавачи. Следователно, доколкото капиталистите разменят стоки помежду си, никой от тях не реализира нищо чрез тази надбавка и в никой случай не се образува по този начин добавъчен фонд, от който те биха могли да

* Малтус *допуска съществуването на печалба*, за да измери след това масата на нейната стойност с външна мярка. Той не засяга въпроса за възникването и вътрешната възможност на печалбата.

черпят своите доходи. Само ония капиталисти, стоките на които влизат в потреблението на работническата класа, ще получават действителна, а не въображаема печалба, защото те продават обратно на работниците стоката по-скъпо, отколкото са я купили от тях. Стоката, която те са купили от работниците за 100 талера, те продават обратно на работниците за 110 талера, т. е. продават им обратно само $^{10}/_{11}$ от продукта, а $^{1}/_{11}$ оставят за себе си. Но това означава само, че от ония например 11 часа, в течение на които е работил работникът, му се заплащат само 10 часа, дава му се само продуктът на 10 часа, докато един час, или продуктът на един час, се дава без еквивалент на капиталиста. А това на свой ред означава, че относно работническата класа — печалбата се получава от това, че работническата класа дава на капиталистите *безплатно* част от своя труд, че следователно *„количеството* на труда" не се свежда до същото, до което се свежда „стойността на труда". Но всички други капиталисти биха получавали печалба само във въображението си, защото те не биха имали посочения изход.

Колко малко е разбрал Малтус изходните тези на Рикардо, колко абсолютно не разбира, че печалба може да се получи по друг начин, а не чрез надбавка към цената, най-убедително показва между другото следното място:

„Може да се каже, че първите стоки, ако те са били изготвяни непосредствено и също непосредствено са били пускани в потребление, са били резултат само на труд и че поради това тяхната стойност се е определяла от количеството на този труд; но съвсем невъзможно е да се мисли, че тези стоки са се *прилагали като капитал* при производството на други стоки, *без да се лиши капиталистът за определено време от възможността да се ползва от авансирания от него капитал и да не иска срещу това възнаграждение под формата на печалба.* На ранните стадии на общественото развитие, когато капиталите, авансирани за производството на стоки, са били сравнително малко, това възнаграждение е било високо и вследствие на високата норма на печалба е оказвало значително влияние върху стойността на тези стоки. На по-късните стадии на общественото развитие печалбата оказва силно влияние върху стойността на капитала и стоките вследствие на значително нарасналото количество на прилагания основен капитал и вследствие на удължаването на срока, за който се авансира значителна част от оборотния капитал, докато тази част бъде обратно върната на капиталиста от реализирания продукт. *И в двата случая съществено влияние върху съотношението, в което стоките се разменят помежду си, оказва изменящият се размер на печалбата*" („Definition", edited by Cazenove, стр. 60).

Въвеждането на понятието *относителна* работна заплата е една от най-големите заслуги на Рикардо. Същността на въпроса се състои в това, че *стойността на работната заплата* (а поради това и на *печалбата*) изцяло зависи от отношението на оная част от работния ден, през която *работникът работи за самия себе си* (за производството или възпроизводството на своята работна за-

плата), към оная част от неговото работно време, която принадлежи на капиталиста. Икономически това е твърде важно; всъщност това е само друг израз за правилната теория за принадената стойност[11]. То е също така важно за разбирането на социалното отношение между двете [764] класи. Малтус чувствува тук нещо нередно, което го заставя да направи възражения:

„Преди г-н Рикардо не съм срещал нито един автор, който да е употребявал някога термина *работна заплата* или действителна работна заплата, в такъв смисъл, в който той подразбира някаква *пропорция*."

(Рикардо говори за *стойностен* израз на работната заплата, който между впрочем се проявява и като падаща се на работника част от продукта[12].)

„*Печалбата* действително съдържа в себе си известна пропорция; и *нормата на печалбата винаги правилно е била изразявана в проценти по отношение стойността на авансирания капитал*."

{Много е трудно да се каже какво разбира Малтус *под стойност на авансирания капитал*, а за самия него дори и невъзможно. Според Малтус стойността на стоката е равна на съдържащия се в стоката авансиран капитал плюс печалбата. Но тъй като авансираният капитал се състои освен от непосредствен труд още и от стоки, стойността на авансирания капитал е равна на съдържащия се в нея авансиран капитал плюс печалбата. По този начин печалбата се равнява на печалбата върху авансирания капитал плюс печалбата. И така in infinitum*.}

„Но що се отнася до работната заплата, нейното повишаване или понижаване винаги се е разглеждало не в зависимост от *пропорцията*, в която тя може да се намира към целия продукт, получаван благодарение на определено количество труд, а в зависимост от по-голямото или по-малкото количество определен продукт, получаван от работника, или в зависимост от това, дава ли този продукт повече или по-малко власт върху необходимите предмети или предметите за удобство" („Definitions", London, 1827, стр. 29—30).

Тъй като при капиталистическото производство непосредствената цел е *разменната стойност* — увеличаването на разменната стойност, — важно е да се знае как се тя измерва. Тъй като стойността на авансирания капитал се изразява в пари (действителни или сметни), степента на това увеличение се измерва по отношение на паричната величина на самия капитал и за мащаб се взема капитал (парична сума) с определена величина — 100.

„Печалбата върху капитала" — казва Малтус — „се състои в разликата между стойността на авансирания капитал и стойността, която има стоката, когато я продават или потребяват" („Definitions", London, 1827, стр. 240—241).

* — до безкрайност. *Ред.*

[8) НЕСЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА МАЛТУС ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД И НАТРУПВАНЕТО И НЕГОВАТА ТЕОРИЯ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО]

[а)] ПРОИЗВОДИТЕЛЕН И НЕПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД

„Доходът се изразходва за непосредствено поддържане на живота и за получаване на наслади, а капиталът се изразходва за получаване на печалба" („Definitions," London, 1827, стр. 86).

„Работникът и домашният слуга са две оръдия, които се използват за съвсем различни цели: първият трябва да помага за придобиване на богатството, вторият — за неговото потребяване" (пак там, стр. 94)[13].

Сполучливо е следното определение на производителния работник:

„Производителен работник е онзи работник, който *непосредствено увеличава богатството на своя господар*" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 47 забележката]).

С това трябва да съпоставим и следното място:

„Единственото производително потребление в същинския смисъл на думата е потреблението и унищожаването на богатството от капиталистите с цел за възпроизводство... Работникът, който работи при капиталиста, потребява, разбира се, оная част от своята работна заплата, която не спестява, като доход за поддържане на своя живот и за получаване на наслади, а не като капитал с цел за производство. *Той е производителен потребител за лицето, което прилага неговия труд*, и за държавата, *но, строго казано, не за самия себе си*" („Definitions", edited by Cazenove, стр. 30).

[б)] НАТРУПВАНЕ

„Нито един политикоикономист в днешно време не може да разбира под *спестяване* просто натрупване на ценности; а ако се абстрахираме от тази ограничена и безплодна операция, терминът „спестяване" може да се употребява по отношение на националното богатство само в оня смисъл, който произтича от различното използване на онова, което се спестява и се базира на реалната разлика между различните видове труд, който се наема със спестяваните средства" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 38—39).

„*Натрупване на капитала* е прилагане на част от дохода като капитал. *Поради това капиталът може да се увеличава*, без *да се увеличават наличното имущество или богатството*" („Definitions", edited by Cazenove, стр. 11).

„Ако сред работническата класа на една страна, зависеща главно от промишлеността и търговията, се разпространят значително благоразумните привички по отношение на брака, това *може да навреди на тази страна*" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 215).

И това казва проповедникът на предпазните мерки против свръхнаселението!

„*Недостигът на предмети от първа необходимост* е, който главно подбужда работническата класа да произвежда предмети за разкош; ако този стимул бъде отстранен или значително отслабен, така, че да могат да се получават необходими за живота предмети с твърде малко изразходване на труд, бихме имали всичкото основание да предполагаме, че за производството на предмети за комфорт би се отделяло не повече време, а по-малко“ („Principles of Political Economy“ [2nd edition], стр. 334).

Но най-важното за теоретика на свръхнаселението е следното изказване:

„Тъй като от природата на населението произтича, че прирастът на работно население не може да бъде доставен на пазара за задоволяване на нарастващото търсене по-рано от 16—18 години, докато превръщането на дохода в капитал чрез спестявания може да се извършва много по-бързо, *то страната е постоянно изложена на риска*, че *фондът* за издръжка на труда ще *расте* по-бързо, отколкото населението“ (пак там, стр. 319—320).

[765] *Кейзнов* правилно забелязва:

„Когато капиталът се употребява за *авансиране заплатата на работниците, това нищо не прибавя към фонда за издръжка на труда*, а просто се свежда до използване на определена част от този вече съществуващ фонд за целите на производството“ („Definitions in Political Economy“, edited by Cazenove, стр. 22, забележката).

[9)] ПОСТОЯНЕН И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ [СПОРЕД СХВАЩАНЕТО НА МАЛТУС]

„*Натрупан труд*“ (би трябвало всъщност да се каже: материализиран труд, овеществен труд) „е труд, изразходван за производството на суровини и сръдия, използвани при производството на други стоки“ („Definitions in Political Economy“, edited by Cazenove, стр. 13).

„Когато говорим за труд, изразходван за производството на стоки, трудът, изразходван за производството на необходимия за тяхното производство капитал, би трябвало да се нарича *натрупан труд* — за разлика от *непосредствения труд, прилаган от последния капиталист*“ [т. е. в последния стадий на производството на стоката] (пак там, стр. 28—29).

Разбира се, че е много съществено да се прави тази разлика. Но у Малтус тя не води до нищо.

Малтус прави опит да трактува принадената стойност или поне нейната норма (което той впрочем винаги смесва с печалбата и нормата на печалбата) като отношение към променливия капитал, към оная част от капитала, която се изразходва за *непосредствен труд*. Но този опит е съвсем детински, пък и не може да бъде друг при неговия възглед за стойността. В своите „Principles of Political Economy“ [2nd edition] той казва:

„Да предположим, че капиталът е изразходван само за работна заплата. 100 ф. ст. са изразходвани за непосредствен труд. Ако се изкарат в края на годината 110, 120 или 130 ф. ст., очевидно е, че във всеки от тия случаи печалбата ще се *определя от величината на оная част от стойността на съвкупния продукт, която е необходима за заплащането на прилагания труд*. Ако стойността на продукта на пазара е равна на 110, частта, необходима за заплащане на работниците, ще бъде равна на $^{10}/_{11}$ от стойността на продукта, а печалбата ще бъде 10%. Ако стойността на продукта е 120, необходимата за заплащане на труда част ще бъде равна на $^{10}/_{12}$, а печалбата ще бъде 20%; ако стойността на продукта е 130, частта, необходима за заплащане на авансирания труд, е равна на $^{10}/_{13}$, а печалбата е 30%. Сега да предположим, че капиталът, авансиран от капиталиста, се състои не само от труд. *Капиталистът очаква еднакви изгоди от всички авансирани от него части на капитала*. Да предположим, че $^{1}/_{4}$ от авансираната сума се изразходва за заплащане на труд (непосредствен); $^{3}/_{4}$ се състоят от натрупан труд и печалба, а също и опия добавки към нея, които се получават от ренти, данъци и други плащания. В такъв случай ще бъде всъщност правилно твърдението, че *печалбата на капиталиста се изменя заедно с изменението на стойността на тази $^{1}/_{4}$ от неговия продукт в сравнение с количеството на прилагания труд*. Например един фермер влага в земеделието 2 000 ф. ст., от тях 1 500 за семена, поддържане на коне, износване на основния капитал, лихви върху основния и оборотния капитал, рента, десятък, данъци и т. н. — и 500 за непосредствен труд, а неговият добив в края на годината възлиза на 2 400 ф. ст. Печалбата на този фермер ще бъде 400 върху 2 000 ф. ст., т. е 20%. И също така е ясно, че *ако вземем $^{1}/_{4}$ от стойността на продукта, т. е. 600 ф. ст., и я сравним със сумата, изплатена за работна заплата за непосредствен труд, в резултат ще се получи точно същата норма на печалба*“ (стр. 267—268).

Малтус изпада тук в лорд-дендриеризъм[14]. Той иска (едно смътно чувство му подсказва, че принадената стойност, а оттам и печалбата, се намира в определено отношение към променливия, вложения за работната заплата капитал) да докаже, че „печалбата се определя от величината на оная част от стойността на съвкупния продукт, която е необходима за заплащане на прилагания труд“. Отначало той разсъждава дотолкова правилно, доколкото предполага, че целият капитал се състои от променлив капитал, от капитал, изразходван за работна заплата. В този случай печалбата и принадената стойност са действително тъждествени. Но и в този случай Малтус се ограничава със съвсем глупаво разсъждение. Ако вложеният капитал е 100, а печалбата — 10%, стойността на продукта е равна на 110, печалбата съставлява $^{1}/_{10}$ от вложения капитал (следователно 10% от него) и $^{1}/_{11}$ от стойността на съвкупния продукт, в който Малтус е включил вече стойността на самата печалба. И така, печалбата съставлява $^{1}/_{11}$ от стойността на съвкупния продукт, а авансираният капитал съставлява $^{10}/_{11}$ от тази стойност. Обстоятелството, че 10% печалба могат да бъдат изразени по отношение стойността на съвкупния продукт по такъв начин, че частта от стойността на съвкупния продукт, която не се състои от печалба, се равнява на $^{10}/_{11}$ от съвкупния продукт, или че един продукт, който има стой-

ност 110 ф. ст. и включва 10% печалба, съдържа разходи в размер $^{10}/_{11}$ от своята стойност, за които е и получена тази печалба — това блестящо математическо разсъждение така забавлява Малтус, че той повтаря подобно изчисление при примери с печалба 20, 30 и т. н. процента. Досега ние имаме още само тавтология. Печалбата е процентна норма върху вложения капитал; стойността на съвкупния продукт съдържа стойността на печалбата, а вложеният [766] капитал е стойността на съвкупния продукт минус стойността на печалбата. Следователно 110–10=100. Но 100 съставлява $^{10}/_{11}$ от 110. Но да продължим.

Да вземем един капитал, състоящ се не само от променлив, но също и от постоянен капитал. „Капиталистът очаква еднакви изгоди от всички авансирани от него части на капитала.“ Наистина това противоречи на току-що изказаното твърдение, че печалбата (би трябвало да се каже: принадената стойност) се определя от отношението към изразходвания за работна заплата капитал. Но какво значение има това? Малтус не е човек, който би започнал да противоречи на „очакванията“ или представите на „капиталиста“. Но тук той постига рекорд. Да вземем един капитал от 2 000 ф. ст., като $^3/_4$ от него, или 1 500 ф. ст., са постоянен капитал, а $^1/_4$, или 500 ф. ст. — променлив капитал. Печалбата =20%. Тогава печалбата ще бъде 400, а стойността на продукта —2 000+400=2 400 ф. ст.[15] Да вземем [продължава Малтус] $^1/_4$ от съвкупния продукт. Стойността на тази четвърт е равна на 600 ф. ст. Една четвърт от вложения капитал е равна на 500 ф. ст., т. е. на частта от целия авансиран капитал, която е изразходвана за работна заплата, а 100 ф. ст. представляват една четвърт от печалбата и са равни на частта от съвкупната печалба, която се пада на цялата сума на заплатената от капиталиста работна заплата. И това, според Малтус, доказвало, че „печалбата на капиталиста се изменя заедно с изменението на стойността на тази $^1/_4$ от неговия продукт в сравнение с количеството на прилагания труд“. В действителност това доказва само, че една печалба с определена процентна норма, например 20%, за даден капитал, например 4 000 ф. ст., образува печалба от 20% за всяка отделна част от този капитал — което е тавтология. Но това не е абсолютно никакво доказателство за наличността на някакво определено, *особено*, специфично отношение на тази печалба към оная част от капитала, която се влага в работна заплата. Ако аз взема вместо $^1/_4$, както е направил г-н Малтус, $^1/_{24}$ от съвкупния продукт, т. е. 100 ф. ст. (от 2400 ф. ст.), тези 100 ф. ст. съдържат 20% печалба, или 1/6 от тази сума е печалба. В такъв случай капиталът би съставлявал $83^1/_3$ ф. ст., а печалбата — $16^2/_3$ ф. ст. И ако тези $83^1/_3$ ф. ст. биха били равни например на стойността на един кон, използван в производството, то

по метода на Малтус би се доказало, че печалбата се изменя заедно с изменението на стойността на коня, или заедно с такава част от съвкупния продукт, която е $28^4/_5$ по-малка от целия продукт.

Такова плиткоумие проявява Малтус там, където той застава на собствените си крака и няма възможност да плагиатствува от Таунсенд, Андерсон или от когото и да било друг. Заслужава внимание по същество (като оставим настрана характерното за този човек) неговата смътна догадка, че принадената стойност трябва да се изчислява върху оная част от капитала, която се изразходва за работна заплата.

{При дадена норма на печалбата *съвкупната печалба*, масата на печалбата, винаги зависи от величината на авансирания капитал. А натрупването се определя тогава от оная част от тази маса, която се превръща обратно в капитал. Но тъй като тази част е равна на съвкупната печалба минус потребения от капиталиста доход, тя ще зависи не само от стойността на тази маса, но и от евтината цена на стоките, които капиталистът може да купи за нея — отчасти от евтината цена на стоките, които влизат в неговото потребление, в неговия доход, отчасти от евтината цена на стоките, които влизат в постоянния капитал. Тъй като нормата на печалбата се приема тук за дадена — също се приема за дадена и работната заплата.}

[10)] МАЛТУСОВАТА ТЕОРИЯ ЗА СТОЙНОСТТА [ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ]

Според Малтус стойността на труда никога не се изменя (това е възприето от Адам Смит), изменя се само стойността на стоката, която получавам срещу труда.* Нека в един случай работната заплата да възлиза на 2 шил. за работен ден, а в друг — на 1 шил. В първия случай за същото работно време капиталистът дава два пъти повече шилинги, отколкото във втория. Но във втория случай за същия продукт работникът дава два пъти повече труд, отколкото в първия случай, защото във втория случай той дава цял работен ден за 1 шил., а в първия — само половин работен ден. Г-н Малтус вижда само това, че капиталистът дава за един и същ труд ту повече, ту по-малко шилинги. Той не вижда, че и работникът в пълно съответствие с това дава за определен продукт ту повече, ту по-малко труд.

* Виж настоящия том, ч. III, стр. 19—21. *Ред.*

„Да даваш повече продукт за определено количество труд или да получаваш повече труд за определено количество продукт — това е от негова“ (на Малтус) „гледна точка едно и също нещо. А всеки би помислил, че това са съвсем противоположни неща“ („Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“, London, 1821, стр. 52).

В същото съчинение („Observations on certain Verbal Disputes“ etc., London, 1821) много правилно е отбелязано, че трудът като мярка на стойността — в смисъла, в който го взема тук Малтус, придържайки се към една от концепциите на А. Смит — би могъл точно по същия начин да служи като мярка на стойността, както и всяка друга стока, и че той, трудът, не би бил в този смисъл такава добра мярка, каквато в действителност са парите. Тук изобщо би могло да става дума за мярка на стойностите в смисъла, в който мярка на стойността са парите.

[767] Изобщо трябва да се има предвид, че *мярката на стойностите* (в смисъл на парите) никога не е онова, което прави стоките съизмерими една с друга — виж първата част от моето съчинение, стр. 45[16]:

„Напротив, само съизмеримостта на стоките като овеществено работно време прави златото пари.“

Като стойности стоките представляват *нещо единно*, те са само израз на една и съща субстанция — на обществения труд. *Мярката на стойността* (парите) вече ги предполага като стойности и се отнася само до израза и величината на тази стойност. *Мярката на стойността* на стоките винаги се отнася до превръщането на стойностите в цени, тя вече предполага стойността.

Онова място в „Observations“, което имахме предвид по-горе, гласи:

„Г-н Малтус казва: „На *едно и също* място и в *едно и също* време различните количества дневен труд, с които могат да се разпореждат различните стоки, ще съответствуват точно на относителните разменни стойности на тези стоки и обратно“[17]. Ако това е вярно по отношение на труда — също тъй вярно е то и по отношение на всяка друга вещ“ („Observations on certain Verbal Disputes“, стр. 49). „В едно и също време и на едно и също място парите добре функционират като мярка на стойностите . . . Но това“ (т. е. тази теза на Малтус) „очевидно *не* е вярна по отношение на труда. Трудът не е мярка дори в едно и също време и на едно и също място. Да вземем определено количество жито, което в едно и също време и на едно и също място се равнява по стойност на определен брилянт; ще се разпореждат ли житото и брилянтът с еднакво количество труд, ако те се заплащат с налични пари? Някои могат да кажат: няма да се разпореждат, по брилянтът купува *пари*, с които може да получи в свое разпореждане същото количество труд . . . Този метод на определяне на стойността е безполезен, защото той може да се прилага само при условие, че бъде *поправен* с помощта на другия метод, който той уж е заменил. Ние можем само да заключим, че житото и брилянтът се разпореждат с еднакво количество труд, *защото* притежават еднаква стойност в пари. А на нас ни се предлагаше да направим извода, че две вещи притежават еднаква стойност, защото се разпореждат с еднакво количество труд“ (пак там, стр. 49—50).

[11)] СВРЪХПРОИЗВОДСТВО, „НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИ ПОТРЕБИТЕЛИ“ И Т. Н. [МАЛТУСОВАТА ЗАЩИТА НА РАЗТОЧИТЕЛСТВОТО НА „НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ ПОТРЕБИТЕЛИ“ КАТО СРЕДСТВО ПРОТИВ СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО]

От теорията на Малтус за стойността произтича цялото негово учение за необходимостта от постоянно увеличаващо се непроизводително потребление, което така натрапчиво излагаше този проповедник на теорията за свръхнаселението (поради недостига на средства за живот). Стойността на една стока е равна на стойността на авансираните материали, машини и т. н. плюс количеството на съдържащия се в нея непосредствен труд, което у Малтус се обявява за равно на *стойността* на съдържащата се в стоката работна заплата плюс надбавка от печалба към всички тези аванси съответно на равнището на общата норма на печалбата. Тази номинална надбавка към цената образува именно, според Малтус, печалбата и е условие за предлагането, т. е. за възпроизводството на стоката. Тези елементи образуват *цената за купувача* за разлика от *цената за производителя*, а цената за купувача е именно действителната стойност на стоката. Сега се пита как се реализира тази цена? Кой трябва да я заплаща? И от кой фонд тя трябва да бъде заплатена?

При разглеждането на възгледите на Малтус трябва да правим следното разграничение (което самият той не е направил). Една част от капиталистите произвеждат такива стоки, които *непосредствено* влизат в потреблението на работника; друга част произвеждат такива стоки, които влизат в това потребление или *само косвено* (доколкото те като суровини, машини и т. н. влизат в капитала, необходим за производството на предмети от първа необходимост), или *съвсем не влизат в потреблението* на работника, тъй като те влизат само в дохода на неработещите.

И така, да разгледаме най-напред ония капиталисти, които произвеждат предмети, влизащи в потреблението на работниците. Тези капиталисти не само купуват труда на работниците, но и продават на работниците произведения от тях продукт. Ако присъединеното от работника количество труд струва 100 талера, капиталистът заплаща на работника 100 талера. И това [според Малтус] е единствената стойност, която купеният от капиталиста труд присъеди-

нява към суровините и т. н. По този начин работникът получава стойността на своя труд и дава на капиталиста в замяна само еквивалента на тази стойност. Но при все че работникът номинално получава тази стойност, той в действителност получава по-малка маса стоки, отколкото е произвел. В действителност той получава обратно само част от своя труд, овеществен в продукта. А именно, да предположим — за опростяване, както често прави това Малтус, — че капиталът се състои само от вложен за работна заплата капитал. Ако на работника са авансирани 100 талера, за да произведе стока, и тези 100 талера представляват *стойността* на купения труд и единствената стойност, която този труд присъединява към продукта, капиталистът въпреки това продава тази стока за 110 талера и работникът може за 100 талера да купи само $^{10}/_{11}$ от продукта; $^{1}/_{11}$ от продукта — стойността от 10 талера или масата принаден продукт, в който е представена тази принадена стойност от 10 талера — остава за капиталиста. Ако капиталистът продава стоката за 120 талера, работникът получава само $^{10}/_{12}$, а капиталистът — $^{2}/_{12}$ от продукта и неговата стойност. Ако капиталистът продава стоката за 130 талера (30%), то работникът получава само $^{10}/_{13}$, а капиталистът — $^{3}/_{13}$ от продукта. Ако капиталистът продава с надбавка от 50%, т. е. за 150 талера, то работникът получава $^{2}/_{3}$, а [768] капиталистът — $^{1}/_{3}$ от продукта. Колкото по-голяма е цената, по която капиталистът продава своята стока, толкова по-малък е делът на работника, толкова по-голям е собственият дял на капиталиста в стойността на продукта, а следователно и в количеството продукт, толкова по-малка част от стойността на продукта или от самия продукт може да купи работникът за стойността на своя труд. Положението съвсем не се променя, когато освен променлив капитал се авансира още и постоянен капитал, например когато освен 100 талера за работна заплата се авансират още 100 талера за суровини и т. н. В такъв случай, при норма на печалбата 10%, капиталистът продава стоката не за 210 талера, а за 220 (от които постоянният капитал съставлява 100 талера, а продуктът на [непосредствения] труд — 120 талера).

{„Nouveaux Principes“ etc. на *Сисмонди* са излезли за пръв път през 1819 г.*}

В разглеждания случай, при *категорията на капиталистите А*, която произвежда предмети, непосредствено влизащи в потреблението на работниците, т. е. необходими за живота предмети, ние имаме следователно такъв случай, когато чрез номинална надбавка към цената — нормална надбавка на печалба към цената на авансирания капитал —

* Вж настоящия том, ч. III, стр. 47—48 *Ред.*

действително се създава принаден фонд за капиталиста, тъй като по този заобиколен път капиталистът връща на работника само част от неговия продукт, а другата част си присвоява. Но този резултат се получава не благодарение на това, че капиталистът продава на работника целия продукт по повишена стойност, а благодарение на това, че именно повишаването на стойността на продукта лишава работника от възможността да купи със своята работна заплата целия продукт, а му позволява да купи само част от този продукт. Оттук става ясно, че търсенето от страна на работника никога не може да бъде достатъчно, за да реализира излишъка в покупната цена над производствените разходи [cost price][18] — т. е. печалбата и „стойността“ на стоката. Напротив, фонд печалба съществува само поради това, че работникът не е в състояние да закупи със своята работна заплата целия продукт, т. е. защото неговото търсене не съответствува на предлагането. По този начин капиталистът от категория *А* разполага с определено количество стока с определена стойност (в дадения случай — 20 талера), което не му е нужно за възстановяване на капитала и което той може отчасти да изразходва като доход, отчасти да употреби за натрупване. Обърни внимание: в какъв обем капиталистът разполага с такъв фонд, зависи от стойностната надбавка към производствените разходи, която той е направил и която определя пропорцията, в която съвкупният продукт се дели между капиталиста и работника.

Да преминем сега към *категорията на капиталистите В*, която доставя на категория *А* суровини, машини и т. н., с една дума — постоянния капитал. Категория *В* може да продава своите продукти *само* на категория *А*, защото тя не може да продава собствените си стоки нито на работниците, които нищо не могат да направят с капитала (суровините, машините и т. н.), нито на капиталистите, произвеждащи предмети за разкош (всичко онова, което не представлява предмети, необходими за живота, не влиза в обикновеното потребление на работническата класа), нито на такива капиталисти, които произвеждат постоянен капитал, необходим за производството на предмети за разкош.

По-горе видяхме, че в капитала, авансиран от категория *А*, се съдържат 100 талера за постоянен капитал. Фабрикантът на този постоянен капитал, ако нормата на печалбата възлиза на 10%, го е произвел при производствени разходи от $90^{10}/_{11}$ талера, а го продава за 100 талера ($90^{10}/_{11} : 9^{1}/_{11} = 100 : 10$). Следователно той получава своята печалба за сметка на категория *А*. И затова получава от продукта на категория *А*, който се продава за 220 талера, своите 100 талера, а не само $90^{10}/_{11}$, за които той — да предположим — купува непосредствен труд. *В* получава своята печалба съвсем не

от своите работници, чиито продукти от $90^{10}/_{11}$ талера той не може да им продаде обратно за 100 талера, тъй като те изобщо нищо не купуват от него. Въпреки това положението на работниците от категория *B* е точно същото, както и на работниците от категория *A*. Те получават за $90^{10}/_{11}$ талера такова количество стока, което има само номинална стойност $90^{10}/_{11}$ талера, тъй като цената на всяка част от продукта *A* е равномерно повишена или всяка част от неговата стойност представлява — съответно на надбавената печалба — умалена част от продукта.

{Обаче това повишаване на цените може да продължи само до известна точка, защото работникът трябва да получава достатъчно стока, за да може да живее и да възпроизвежда работната си сила. Ако капиталистът *A* прибави 100 процента и продава стоката, която му струва 200 талера, за 400 талера, работникът би могъл да купи само $^1/_4$ от продукта (ако получава 100 талера). И ако работникът се нуждае, за да живее, от половината продукт, капиталистът би трябвало да му плаща 200 талера. Така че капиталистът би задържал за себе си само 100 талера (100 талера са постоянен капитал и 200 — работна заплата). Следователно би се получило същото, ако капиталистът продадеше стоката, която му струва 200 талера, за 300 талера и заплатеше на работника 100 талера работна заплата.}

Своя фонд печалба капиталистът от категория *B* получава не (непосредствено) благодарение на своите работници, а чрез продажбата на своята стока на капиталиста от категория *A*. Продуктът на *A* не само служи на капиталиста от категория *B* за реализация на неговата печалба, но и образува неговия собствен фонд печалба. Ясно е, че капиталистът *A* не може да реализира получената благодарение на работниците печалба чрез продажбата на своята стока на капиталиста *B* и че капиталистът *B*, така както и собствените работници на капиталиста *A*, не може да създаде достатъчно търсене на неговия продукт (за да осигури пласирането му по неговата стойност). Тук, напротив, влиза в сила вече обратно действие. [769] Колкото по-висока печалба прибавя капиталистът *A*, толкова по-голяма е по отношение на неговите работници оная част от съвкупния продукт, която той присвоява за себе си и която липсва у капиталиста *B*.

Капиталистът *B* прави надбавка в същия размер, както и капиталистът *A*. Капиталистът *B* плаща на своите работници както и по-рано $90^{10}/_{11}$ талера, макар че за тези пари те получават по-малко стока. Но ако *A* взема 20% вместо 10, то *B* също взема 20% вместо 10 и продава своята стока за $109^1/_{11}$ талера вместо за 100. С това се увеличава тази част от разходите за *A*.

A и *B* могат дори основателно да бъдат разглеждани като една категория (*B* принадлежи към разходите на *A* и колкото повече капиталистът *A* трябва да плаща от съвкупния продукт на капиталиста *B*, толкова по-малко остава за самия него). От капитала в размер $290^{10}/_{11}$ талера *B* притежава $90^{10}/_{11}$, а *A* — 200. Двамата заедно влагат $290^{10}/_{11}$ талера и получават $29^1/_{11}$ талера печалба. При никакви условия *B* не може да изкупи от *A* за повече от 100 талера, като в тази сума е включена неговата печалба от $9^1/_{11}$ талера. Както казахме, двамата заедно имат доход $29^1/_{11}$ талера.

А що се отнася до *категориите C* и *D*, където *C* обозначава капиталистите, произвеждащи постоянен капитал, необходим за производството на предмети за разкош, а *D* — капиталистите, които непосредствено произвеждат предмети за разкош, преди всичко е ясно, че непосредственото търсене за *C* създава само *D*. Капиталистът от категория *D* е купувач на стоките на капиталиста *C*. А капиталистът *C* може да реализира печалба само чрез продажба на своите стоки на капиталиста *D* при повишена цена, включваща номиналната надбавка към разходите за производството на тези стоки. Капиталистът *D* трябва да плаща на капиталиста *C* повече, отколкото е необходимо, за да може *C* да възстанови всички съставни части [производствени разходи] на своите стоки. На свой ред капиталистът *D* прибавя печалба отчасти върху постоянния капитал, произведен за него от капиталиста *C*, отчасти върху капитала, авансиран за работна заплата непосредствено от самия *D*. С печалбата, която *C* получава от *D*, той може да купи част от стоките на *D*, макар и да не може по този начин да изразходва цялата своя печалба, защото той има нужда и от предмети от първа необходимост за самия себе си, а не само за работниците, срещу които той разменя реализирания у *D* капитал. Първо, реализацията на стоката на *C* зависи непосредствено от продажбата ѝ на капиталиста *D*; второ, ако тази продажба е станала, търсенето, създадено от печалбата на капиталиста *C*, също не може да реализира цялата стойност на стоката, продавана от капиталиста *D*, както и търсенето на капиталиста *B* не може да реализира цялата стойност на стоките на *A*. Защото печалбата на капиталиста *C* е получена от капиталиста *D* и ако *C* на свой ред я изразходва за стоки от *D*, а не за други стоки, все пак неговото търсене никога не може да превишава печалбата, получена от *D*. Печалбата на капиталиста *C* винаги трябва да бъде много по-малка от капитала на *D*, много по-малка, отколкото е цялото негово търсене, и тя никога не образува източник на печалба за *D* (най-многото, което става тук, е само това, че *D* донякъде измамва *C*, като прибавя печалба върху стоките, които обратно му продава) — тъй

като печалбата, получавана от капиталиста *C*, излиза непосредствено от джеба на капиталиста *D*.

Ясно е, по-нататък, че ако капиталистите вътре във всяка категория, било то категория *C* или категория *D*, взаимно си продават един на друг своите стоки, никой от тях няма никаква полза от това и не реализира никаква печалба. Капиталистът *m* продава на капиталиста *n* за 110 талера стока, която струва само 100 талера, но същото прави и *n* по отношение на *m*. След размяната, както и преди размяната, всеки притежава такова количество стока, разходите за производството на която възлизат на 100 талера. Всеки получава за 110 талера само такава стока, която струва 100 талера. Надбавката не му дава по-голямо господство над стоката на другия, отколкото онова, което тя дава на другия над неговата стока. А що се отнася до стойността, би се получил съвсем същият резултат, ако всеки от тях, *m* и *n*, без да разменя своята стока, би си направил удоволствието да ѝ пише цена не 100, а 110 талера.

По-нататък е ясно, че [според Малтус] номиналната принадена стойност в категория *D* (защото категория *C* се съдържа в категория *D*) не представлява действителен принаден продукт. Обстоятелството, че вследствие на надбавката, която прави капиталистът *A*, работникът получава за 100 талера намалено количество предмети от първа необходимост, непосредствено може да бъде безразлично за капиталиста *D*. Капиталистът *D* трябва, както и преди, да вложи 100 талера, за да наеме определен брой работници. Той заплаща на работниците стойността на техния труд и те нищо друго не присъединяват към продукта. Те дават на своя работодател само еквивалента на получената от тях работна заплата. Излишъка над този еквивалент капиталистът *D* може да получи само като продаде стоката на трети лица, защото им продава своята стока по-скъпо, отколкото са производствените разходи.

В действителност фабрикантът [на предмети за разкош, например] на огледала има в своя продукт същата принадена стойност и същия принаден продукт, както и фермерът. Защото продуктът съдържа незаплатен труд (принадена стойност) и този незаплатен труд е точно така представен в продукта, както и заплатеният труд. Незаплатеният труд е представен в принадения продукт. Една част от огледалата не струва нищо на фабриканта, макар че тя има стойност, защото в нея също така се съдържа труд, както и в оная част от огледалата, която възстановява авансирания капитал. Тази принадена стойност в принадения продукт съществува *преди* продажбата на огледалата, а не се създава в резултат на тази продажба. Напротив, ако в своя непосредствен труд работникът даваше само еквивалента на оня натрупан труд, който той получава

като работна заплата, не би съществувал нито [770] принаден продукт, нито съответната му принадена стойност. Обаче у Малтус, у когото работникът връща на капиталиста само еквивалента на работната заплата, става другояче.

Ясно е, че категория *D* (включително *C*) не може да си създава изкуствено принаден фонд по същия начин, както категория *A*, а именно като продава своята стока обратно на работниците по-скъпо, отколкото я е купила от тях, и по този начин си присвоява — след възстановяването на вложения капитал — част от съвкупния продукт. Защото работниците не са купувачи на стока от категория *D*. Нейният принаден фонд не може да възникне и чрез това, че капиталистите от категория *D* си продават стоките един на друг, с други думи, чрез размяна вътре в тази категория. Следователно това може да стане само ако категория *D* продава своя продукт на категории *A* и *B*. Тъй като капиталистите от категория *D* продават стока със стойност 100 талера за 110 талера, капиталистът от категория *A* може да купи за 100 талера само $^{10}/_{11}$ от техния продукт, а $^{1}/_{11}$ те оставят за себе си и тази част от своите собствени стоки те могат да потребят сами или да я разменят срещу други стоки от своята собствена категория *D*.

У всички тези капиталисти, които непосредствено не произвеждат предмети от първа необходимост и които следователно не продават обратно на работниците по-голямата или значителна част от своите стоки, работата [от гледна точка на Малтус] стои така:

Да предположим, че техният постоянен капитал е равен на 100 талера. Ако освен това капиталистът заплаща 100 талера като работна заплата, той заплаща на работниците стойността на техния труд. Работниците прибавят към стойността от 100 талера още 100 талера и по този начин съвкупната стойност (производствените разходи) на продукта възлиза на 200 талера. Но отде се взема печалбата? Капиталистът продава стоката, която струва 200 талера, за 220 талера, ако средната норма на печалбата е равна на 10%. Ако той действително продава стоката за 220 талера, ясно е, че за възпроизводството на тази стока са достатъчни 200 талера: 100 — за суровини и т. н., 100 — за работна заплата; а 20 талера капиталистът слага в джеба си и може да ги изразходва като доход или да ги употреби за натрупване на капитал.

Но на кого продава той стоката с 10% над нейната „производствена стойност“, която според Малтус се различава от „продажната стойност“, или от действителната стойност, така че фактически печалбата се равнява на разликата между продажната стойност и производствената стойност, или на продажната стойност минус

производствената стойност? Чрез размяна или чрез продажба едни на други тези капиталисти не могат да реализират никаква печалба. Ако *А* продава на *В* една стока със стойност 200 талера за 220 талера, *В* изиграва на *А* съвсем същия номер. От това, че тези стоки преминават от едни ръце в други, не се изменя нито тяхната стойност, нито тяхното количество. Същото количество стока, което по-рано се намираше в ръцете на *А*, сега се намира в ръцете на *В*, и обратно. Обстоятелството, че сега 110 означава същото, което по-рано означаваше 100, ни най-малко не изменя положението. Покупателната способност ни най-малко не се е изменила нито у *А*, нито у *В*.

Но съгласно предположението тези капиталисти не могат да продават своите стоки на работниците.

Следователно те трябва да продават своите стоки на капиталисти, и именно на такива, които произвеждат предмети от първа необходимост. Тези последните имат действителен принаден фонд благодарение на размяната с работниците. Образуването на номинална принадена стойност действително им е дало в ръцете принаден продукт. И това е единственият принаден фонд, който засега съществува. Принаденият фонд за другите капиталисти трябва да възникне само благодарение на това, че те продават на тези притежатели на принаден фонд своите стоки над тяхната производствена стойност.

Що се отнася до капиталистите, произвеждащи постоянния капитал, необходим за производството на предмети от първа необходимост, видяхме вече, че производителят на предмети от първа необходимост непременно трябва да купува от тях. Тези покупки влизат в неговите производствени разходи. Колкото по-висока е неговата печалба, толкова по-скъпо му струват авансите, върху които се прибавя същата норма на печалбата. Ако производителят на предмети от първа необходимост продава с надбавка 20% вместо 10, производителят на неговия постоянен капитал също надбавя 20% вместо 10. И той иска за $90\frac{10}{11}$ вече не 100, а $109\frac{1}{11}$, или в кръгли цифри 110, така че стойността на продукта възлиза сега на 210, а 20% от тази сума се равняват на 42, така че [продажната] стойност на целия продукт е равна сега на 252. От тази сума работникът получава 100. Капиталистът получава сега като печалба повече от $\frac{1}{11}$ от съвкупния продукт; по-рано, когато продаваше този продукт за 220, той получаваше само $\frac{1}{11}$. Масата на продукта си е останала същата, но частта на капиталиста се е увеличила по стойност и по количество.

А що се отнася до другите капиталисти, които не произвеждат нито предмети от първа необходимост, нито капитал, влизащ в про-

изводството на такива предмети, те [могат]* да получават печалба само чрез продажбата на своите стоки на първите две категории капиталисти. Ако тези две първи категории вземат 20%, то и другите капиталисти вземат не [по-малко].

Но [размяната] на първата категория капиталисти [с работниците] твърде се различава от размяната между двете категории капиталисти. Първата [благодарение на размяната] с работниците е образувала действителен принаден фонд от предмети от първа необходимост, принаден продукт, [който като прираст] на капитала се намира в техни ръце, така че те могат отчасти да използват този фонд за натрупване, а отчасти го [изразходват] [като доход] било за покупка на своите собствени предмети от първа необходимост, било за покупка на предмети за разкош. Тук принадената стойност действително [представлява] [XIV—771] принаден труд и принаден продукт, макар че [у Малтус] този резултат се постига нескопосно, по сколен път, чрез надбавка към цената. Да предположим, че стойността на продукта на работниците, произвеждащи предмети от първа необходимост, е действително равна само на 100 талера. Но тъй като за заплащането на работната заплата са достатъчни $\frac{10}{11}$ от продукта, капиталистът може да вложи само $90\frac{10}{11}$ талера, за които той получава печалба в размер на $9\frac{1}{11}$ талера. Ако обаче, въобразявайки си, че стойността на труда и количеството на труда са тъждествени, заплати на работниците 100 талера, а им продава стоката за 110, той и сега ще получи $\frac{1}{11}$ от продукта. Обстоятелството, че $\frac{1}{11}$ от продукта струва сега 10 талера вместо $9\frac{1}{11}$, не е никаква изгода за капиталиста, тъй като той сега вместо $90\frac{10}{11}$ талера капитал е авансирал 100 талера капитал.

Що се отнася обаче до другите категории капиталисти, те [според Малтус] нямат никакъв реален принаден продукт, нямат нищо, в което да е представено принадено работно време. Продукта на труда в размер на 100 талера те продават за 110 и само благодарение на тази надбавка към цената този капитал трябва да се превърне в капитал плюс доход.

Но как стои сега въпросът — от гледна точка на нашия лорд Ледбриери** — между тези две категории капиталисти?

Производителите на предмети от първа необходимост продават продукта на новоприсъединения труд[19] на стойност 100 талера за 110 талера (защото те са платили за работна заплата не $90\frac{10}{11}$ талера, а 100 талера). Но те са единствените притежатели на принаден

* Тук е откъснат долният ляв край на страницата на ръкописа, на който са се намирали началните думи на няколко реда от текста. Тези липсващи думи са възстановени от редакцията по смисъл и се дават в квадратни скоби. *Ред.*

** — Малтус. *Ред.*

продукт. Ако другите капиталисти им продават продукт със стойност 100 талера също за 110 талера, тогава те, тези други капиталисти, действително възстановяват капитала си с печалба. Защо? Защото им са достатъчни предмети от първа необходимост на стойност 100 талера, за да платят на своите работници и следователно задържат за себе си 10 талера. Или, по-точно казано, защото те в действителност получават предмети от първа необходимост на стойност 100 талера, докато $^{10}/_{11}$ от тези предмети са достатъчни, за да могат да платят на своите работници, тъй като те се оказват тогава в същото положение, в което се намират капиталистите от категории *A* и *B*. Напротив, последните получават в замяна само такова количество продукт, в което е представена стойност от 100 талера. Това, че продуктът струва номинално 110 талера, не им носи нито грош, защото нито той количествено, като потребителна стойност, не представлява по-голяма маса от масата, която се доставя от съдържащото се в 100 талера работно време, нито пък [по стойност] те могат да възстановят с този продукт освен капитала от 100 талера още и капитал от 10 талера. Това би било възможно само ако те препродадат стоките.

Макар че капиталистите и от едната, и от другата категория си продават един на друг за 110 нещо, което струва 100, все пак при тази размяна 100 действително има значение на 110 само в ръцете на втората категория. Капиталистите от първата категория са получили фактически срещу стойност от 110 само стойност от 100. И капиталистите от тази първа категория продават своя принаден продукт на по-висока цена само защото заплащат *над* стойността им предметите [за разкош], които влизат в техния доход. Но в действителност принадената стойност, която реализират капиталистите от втората категория, се ограничава само в получаване от тях дял от принадения продукт, реализиран от първата категория, тъй като самите те не създават никакъв принаден продукт.

Във връзка с това поскъпване на предметите за разкош Малтус тъкмо навреме се сеща, че най-близката цел на капиталистическото производство е не разточителството, а натрупването. Следователно категорията на капиталистите *A* ще съкрати своето търсене на предмети за разкош вследствие на тази неизгодна търговия, при която тази категория отново загубва известна част от плодовете, които е заграбила от работниците. Но ако тя направи това и започне повече да натрупва, ще се съкрати платежоспособното търсене на произвежданите от нея предмети от първа необходимост, ще се стесни пазарът за тези предмети, пазарът, който не може да бъде създаден в пълен обем от търсенето на работниците и производителите на постоянен капитал. Вследствие на това би се понижила цената на предметите от

първа необходимост, а пък само благодарение на повишаването на тази цена, благодарение на номиналната надбавка към нея и пропорционално на величината на тази надбавка категорията на капиталистите *A* изсмуква от работниците своя принаден продукт. Ако цената на предметите от първа необходимост би се понижила от 120 на 110, принаденият продукт на тази категория и нейната принадена стойност биха се понижили от $^{2}/_{12}$ на $^{1}/_{11}$. А заедно с това в още по-голяма степен би се стеснил пазарът за производителите на предмети за разкош, би се съкратило търсенето на тези предмети.

Първата категория капиталисти продава при размяната с втората действителен принаден продукт, след като капиталът на тази първа категория е вече възстановен. И обратно — втората категория продава само своя капитал, за да може чрез тази продажба да го превърне от капитал в капитал плюс доход. По този начин цялото производство (и особено неговият прираст) се поддържа в движение само благодарение на *поскъпването на предметите от първа необходимост*, на което обаче би трябвало, от друга страна, да съответствува такава цена на предметите за разкош, която да бъде обратно пропорционална на действителната маса на тези последните. Капиталистите от втората категория, продавайки за 110 това, което струва 100, също нищо не печелят при тази размяна, защото в действителност те получават обратно такива 110, които също струват само 100. Но тези 100 (във вид на предмети от първа необходимост) възстановяват капитала плюс печалба, докато другите 100 [във вид на предмети за разкош] само по име фигурират като 110. Следователно излиза, че при тази размяна капиталистите от първата категория получават предмети за разкош стойност 100. За 110 те купуват предмети за разкош със стойност 100. Но за втората категория капиталисти тези 110 имат стойност 110, защото те заплащат 100 за труда (възстановяват своя капитал) и задържат 10 като излишък.

[772] Трудно е да се разбере как изобщо печалбата може да произтича от това, че разменящите страни продават една на друга стоките си с еднаква надбавка, т. е. в еднаква степен се мамят една друга.

Това затруднение би било отстранено, ако освен размяната между едната категория капиталисти и техните работници и размяната между самите различни категории капиталисти на сцената се появеше още една *трета категория купувачи* — нещо като deus ex machina*, — която заплаща стоките по тяхната номинална стой-

* — буквално: „богът от машината“ (актьори в античния театър, които са изобразявали богове и се появявали на сцената с помощта на особени механизми); в преносен смисъл — неочаквано появяващо се лице, което спасява положението. *Ред.*

ност, но от своя страна никому никакви стоки не продава, не повтаря от своя страна тази игра, т. е. такава категория, която извършва процеса *П—С*, но не *П—С—П*, която купува не с цел да възстанови с печалба своя капитал, а с цел да потребява стоки, категория, която купува, но не продава. В такъв случай капиталистите биха реализирали печалба не благодарение на размяната на своите стоки помежду си, а 1) благодарение на размяната с работниците, като им продават обратно част от съвкупния продукт за същите пари, за които са купили от тях целия съвкупен продукт (след приспадането на постоянния капитал); 2) благодарение на оная част от предмети от първа необходимост и предмети за разкош, която се продава на купувачите от третата категория. Тъй като тази категория купувачи заплащат 110 за 100, без да продават обратно 100 за 110, по този начин действително, а не само номинално, би била реализирана печалба от 10%. Печалбата би се получавала по два начина: като се продава обратно на работника колкото е възможно по-малко от съвкупния продукт и като се продава колкото е възможно повече на третата категория, която плаща с налични пари, без сама нищо да продава, която купува, за да потребява.

Но такива купувачи, които не са същевременно и продавачи, трябва да бъдат такива потребители, които не са същевременно и производители, трябва да бъдат *непроизводителни потребители* и именно тази категория непроизводителни потребители разрешава у Малтус колизията. Но тези непроизводителни потребители трябва да бъдат едновремено с това платежоспособни потребители, трябва да създават действително търсене и освен това притежаваните от тях и ежегодно изразходвани стойностни суми трябва да бъдат достатъчни не само за заплащането на производствената стойност на стоките, които те купуват и потребяват, но освен това и за заплащането на номиналната надбавка от печалба, на принадената стойност, на разликата между продажната стойност и производствената стойност. Тази категория ще представлява в обществото потреблението заради потреблението, тъй както класата на капиталистите представлява производството заради производството; едните се явяват като представители на „страстта към разточителство", а другите — като представители на „страстта към натрупване" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 326). Стремежът към натрупване се поддържа у класата на капиталистите с това, че техният приход постоянно превишава техните разходи, а именно печалбата служи като стимул за натрупване. Въпреки това тяхно пристрастие към натрупването не се стига до свръхпроизводство, или пъзникването на свръхпроизводство е твърде затруднено, тъй като *непроизводителните потребители* не само образуват огромен отводен

канал за доставяните на пазара стоки, но и от своя страна не доставят никакви продукти на пазара; така че колкото и да са много, те не създават конкуренция за капиталистите, а, напротив, всички те образуват само търсенето без предлагане и затова уравновесяват превеса на предлагането над търсенето, който съществува от страна на капиталистите.

Но откъде се вземат годишните платежни средства на тази класа? Това са преди всичко *поземлените собственици*, които под титула на рентата си присвояват значителна част от стойността на годишния продукт и изразходват отнетите по този начин от капиталистите пари за потребление на произведените от капиталистите стоки, при покупката на които капиталистите ги мамят. Самите тези поземлени собственици не трябва да се занимават с производство и обикновено не се занимават. Същественото е, че доколкото изразходват пари за купуване на труд, те държат не производителни работници, а само храненици, които им помагат в изяждането на тяхното богатство, *домашни слуги*, които поддържат на високо равнище цената на предметите от първа необходимост, тъй като те само купуват тези необходими предмети, но сами не съдействуват за увеличаването на предлагането на тези или на някакви други стоки. Обаче тези получатели на поземлена рента не са достатъчни, за да създадат „достатъчно търсене". Необходимо е да се прибегне до изкуствени средства. Тези средства се състоят във високите *данъци*, в съществуването на голям брой държавни и църковни синекурни длъжности, в поддържането на големи армии, в изплащането на големи пенсии, в десятъците в полза на поповете, в значителния държавен дълг и — от време на време — в скъпо струващите войни. Тези са според Малтус „целебните средства" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 408 и следващите).

И така, третата категория купувачи, привлечена от Малтус като „целебно средство" — която купува, без да продава, и потребява, без да произвежда, — най-напред получава значителна част от стойността на годишния продукт, *без да плаща за нея*, и обогатява производителите с това, че последните трябва отначало да отпуснат на тази категория купувачи пари, за да купят техните стоки, а след това [773] си връщат обратно тези пари, като ѝ продават своите стоки над тяхната стойност или като получават от нея обратно по-голяма стойност в пари, отколкото ѝ доставят в стоки. И това се повтаря всяка година.

[12) СОЦИАЛНАТА СЪЩНОСТ НА ПОЛЕМИКАТА НА МАЛТУС ПРОТИВ РИКАРДО. ИЗОПАЧАВАНЕ ОТ МАЛТУС НА ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СИСМОНДИ ЗА ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА БУРЖОАЗНОТО ПРОИЗВОДСТВО. АПОЛОГЕТИЧНАТА ПОДКЛАДКА НА МАЛТУСОВАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ТЕЗАТА, ЧЕ Е ВЪЗМОЖНО ВСЕОБЩО СВРЪХПРОИЗВОДСТВО]

Изводите на Малтус произтичат съвсем правилно от неговата основна теория за стойността; но тази теория е от своя страна забележително приспособена към неговата цел — апологията на съществуващото в Англия положение, на лендлордизма, „държавата и църквата", пенсионерите, бирниците, десятъка, държавния дълг, борсовите спекуланти, църковните пазачи, поповете и лакеите („национални разходи"), срещу които рикардианците се бореха като с безполезни и остарели израстъци на буржоазното производство, които са тежко бреме за него. Рикардо защищаваше буржоазното производство quand même*, доколкото то е максимално безпрепятствено разгръщане на обществените производителни сили, и при това не се грижеше за съдбата на носителите на производството, били те капиталисти или работници. Той признаваше *историческата* обоснованост и необходимостта на това стъпало на развитието. Доколкото му липсва исторически усет за миналото, дотолкова той живее в историческия фокус на своето време. Малтус също иска колкото е възможно по-свободно развитие на капиталистическото производство, тъй като именно нищетата на неговите главни носители, трудещите се класи, е условие за това развитие; но в същото време то, според Малтус, трябва да се приспособява към „нуждите на потреблението" на аристокрацията и нейните разклонения в държавата и църквата, трябва заедно с това да служи като материална основа за остарелите претенции, предявявани от представителите на интересите, наследени от феодализма и абсолютната монархия. Малтус приема буржоазното производство, доколкото то не е революционно, доколкото то не е момент от историческото развитие, а само по-широка и по-удобна материална основа за „старото" общество.

И така, ние имаме, от една страна, работническа класа, която по силата на закона за населението винаги се оказва в излишно количество в сравнение с предназначените за нея средства за живот, т. е. свръхнаселение в резултат от непълното производство; понататък имаме класата на капиталистите, която благодарение на този закон за населението винаги е в състояние да продава обратно на работниците техния собствен продукт на такива цени, че те получават от него само толкова, колкото е необходимо, за да се държи душата в тялото; и най-после имаме една голяма част от обществото, състояща се от паразити, лентяйствуващи търтеи, отчасти господари, отчасти слуги, които — отчасти под титула на рентата, отчасти под политически титули — безвъзмездно заграбват от класата на капиталистите значителна част от богатството, но с отнетите от тях пари заплащат купуваните от същите капиталисти стоки повисоко от тяхната стойност. Класата на капиталистите се подтиква към производство от стремежа към натрупване, а непроизводителните групи са в икономическо отношение представители само на стремежа към потребление, представители на разточителството. И това се представя като единственото средство да се избегне свръхпроизводството, което съществува едновременно със свръхнаселението — свръхнаселението именно в сравнение с производството. Като най-добро целебно средство за едното и другото се обявява свръхпотреблението на класите, стоящи вън от производството. Диспропорцията между работническото население и производството се отстранява с това, че част от продукта се изяжда от безделници, които не вземат никакво участие в производството. Диспропорцията на свръхпроизводството, предизвиквано от капиталистите, се отстранява чрез свръхпотреблението на представителите на наслаждаващото се богатство.

* — на всяка цена, въпреки всичко. *Ред.*

Ние видяхме колко детински слаб, тривиален и безсъдържателен е Малтус там, където, опирайки се на слабата страна на възгледите на А. Смит, се опитва да построи контратеория в противовес на теорията, която построи Рикардо, опирайки се на силната страна на възгледите на А. Смит. Едва ли могат да се срещнат покомични напъни на безсилието от съчинението на Малтус за стойността. Но щом премине към практическите изводи и с това отново навлезе в областта, в която се подвизаваше нещо като икономически Абрахам а Санта Клара[20], той е напълно в стихията си. Обаче и тук той не изменя на плагиаторската си природа. Кой би повярвал на пръв поглед, че Малтусовите „Principles of Political Economy" представляват само малтусианизиран превод на книгата на Сисмонди „Nouveaux Principes d'économie politique"? И все пак това е така. Книгата на Сисмонди излезе през 1819 г. Една година след това видя бял свят Малтусовата английска карикатура на тази книга. Както по-рано у Таунсенд и Андерсон, така сега у Сисмонди Малтус отново е намерил теоретическа опорна точка за един от обемистите си икономически памфлети, като наред с това са му били от полза още и научените от Рикардовите „Principles" нови теории.

[774] Докато Малтус, обявявайки се против Рикардо, се бореше с онази тенденция на капиталистическото производство, която е ре-

волюционна по отношение на старото общество, с непогрешим поп-ски инстинкт той е заимствувал от Сисмонди само онова, което е реакционно по отношение на капиталистическото производство, по отношение на съвременното буржоазно общество.

Аз изключвам тук Сисмонди от моя исторически преглед, защото критиката на неговите възгледи се отнася към оная част, с която ще мога да се заема едва след това мое съчинение — към раз-глеждането на реалното движение на капитала (конкуренция и кредит).

Че Малтус е приспособил към своите цели възгледите на Сис-монди, това се вижда още от заглавието на една глава от неговите „Principles of Political Economy“. Тя е озаглавена така:

„Необходимостта от съединяване на производителните сили със средствата за разпределението с цел да се осигури непрекъснато увеличаване на богатството“ ([2nd edition], стр. 361).

[Там се казва:]

„Сами производителните сили още не осигуряват създаването на съответна степен на богатството. Необходимо е и нещо друго, за да се приведат напълно тези сили в действие. Това друго е действителното и несрещащо пречки търсене на всичко, което се произвежда. И изглежда, че за постигането на тази цел най-много съдействува такова *разпределение на продуктите* и такова приспособяване на тези продукти към потребностите на ония, които ги потребяват, при което разменната стойност на цялата маса от продукти постоянно се увеличава“ („Principles of Political Economy“, 2nd edition, стр. 361).

По-нататък в същия сисмондистки и антирикардовски дух се казва:

„*Богатството* на една страна зависи отчасти от *количеството на продуктите*, които се получават благодарение на нейния труд, отчасти от едно такова приспособяване на това количество към потребностите и покупателната способност на наличното население, което, както може да се мисли въз основа на изчисленията, трябва да придаде на това количество продукти *стойност*. Няма по-достоверно положение от това, че богатството не се определя само от един от тези фактори“ (цит. съч., стр. 301). „Но може би богатството и стойността са най-тясно свързани чрез това, че *стойността е необходима за производството на богатството*“ (пак там).

Това специално е насочено против Рикардо, против глава 20 от неговото съчинение, озаглавена *„Стойност и богатство, техните отличителни свойства“*. Там Рикардо между другото казва следното:

„И така, стойността съществено се различава от богатството, защото тя зависи не от изобилието, а от трудността или леснотата на производството“ (*Ricardo*. Principles, 3rd edition, стр. 320).

{Впрочем стойността може да се увеличава също и при увеличаването на „леснотата на производството“. Да предположим, че в някоя страна населението нарасне от 1 милион на 6 милиона души. Единият милион души са работили по 12 часа на ден. Шестте милиона са развили производителните сили така, че всеки от тях произвежда за 6 часа толкова, колкото по-рано се е произвеждало за 12 часа. Тогава, според собствения възглед на Рикардо, богатството би се увеличило шест пъти, а стойността би се увеличила три пъти.}

„Богатството не зависи от стойността. Човек е богат или беден в зависимост от изобилието на предметите от първа необходимост и на предметите за разкош, с които той може да разполага ... Само в резултат от смесването на понятията стойност и богатство, или благосъстояние, е могло да се стигне до твърдението, че богатството може да бъде увеличено чрез намаляване количеството на стоките, т. е. на предметите от първа необходимост, на предметите за комфорт и удоволствие. Ако мярката на богатството беше стойността, тогава това не може да се отрича, тъй като стойността на стоките нараства вследствие на тяхната рядкост; но ... ако богатството се състои от предмети от първа необходимост и от предмети за разкош, то не може да бъде увеличено чрез намаляване на тяхното количество“ (пак там, стр. 323—324).

С други думи, Рикардо казва тук: богатството се състои само от *потребителни стойности*. Той превръща буржоазното производство в производство само заради потребителната стойност: твърде хубава представа за начина на производство, в което господствува *разменната стойност*. Той разглежда специфичната форма на буржоазното богатство като нещо само формално, незасягащо съдържанието на това богатство. Затова именно той отрича противоречията на буржоазното производство, които бурно се проявяват в кризите. Оттук неговото съвсем неправилно разбиране за парите. Ето защо и при разглеждането на процеса на производството на капитала той съвсем не взема под внимание процеса на обръщението, доколкото последният включва в себе си метаморфозата на стоките, необходимостта от превръщането на капитала в пари. Във всеки случай никой не е изяснил по-добре и по-определено от самия Рикардо, че буржоазното производство не е производство на богатство за *производителите* (както той нееднократно нарича работниците)[21], че следователно производството на буржоазното богатство съвсем не е производство на „изобилие“, на предмети от първа необходимост и на предмети за разкош за хората, които ги произвеждат — а всъщност би трябвало да бъде именно така, че производството да е само средство за задоволяване потребностите на производителите, да е такова производство, в което да господствува само потребителната стойност. Обаче същият този *Рикардо* казва:

„Ако живеехме в един от паралелограмите на г. Оуен[22] и се ползвахме общо от всички наши продукти, никой не би могъл да страда от тяхното изобилие; но *докато обществото е устроено така, както е устроено сега,* изобилието често ще бъде вредно за производителите, а недостигът — изгоден за тях" („On protection to Agriculture", 4th edition, London, 1822, стр. 21).

[775] Рикардо разглежда буржоазното, още по-точно — капиталистическото производство като *абсолютна форма* на производството. Това значи, че според него определени форми на производствените отношения при капиталистическото производство никъде не могат да влизат в противоречие с целта на производството като такова, или да сковават тази цел, състояща се в създаване на изобилие както по отношение на количеството на потребителните стойности, така и по отношение на тяхното разнообразие, което от своя страна обуславя високото развитие на човека като производител, всестранното развитие на неговите производителни способности. И тук Рикардо изпада в смешно противоречие със самия себе си. Когато говорим за стойност и богатство, трябва, съгласно разясненията на Рикардо, да имаме предвид само обществото като цяло. А когато говорим за капитал и труд, Рикардо счита, че се разбира от само себе си, че „брутният доход" съществува само за да създава „чистия доход". В буржоазното производство Рикардо се възхищава фактически именно от това, че неговите определени форми дават простор за свободно — в сравнение с по-ранните форми на производството — развитие на производителните сили. В случаите, когато тези форми престават да правят това или когато се проявяват видимо противоречията, в рамките на които те правят това, Рикардо отрича противоречията, или, по-точно, сам изразява противоречието в друга форма, представяйки като ultima Thule* *богатството като такова,* масата на потребителните стойности сама по себе си, без оглед на производителите.

Сисмонди дълбоко чувствува, че капиталистическото производство противоречи само̀ на себе си, че неговите форми — неговите производствени отношения, — от една страна, подтикват към необузданото развитие на производителната сила и богатството, но че, от друга страна, тези отношения са ограничени от определени условия и че свойствените им противоречия между потребителна и разменна стойност, стока и пари, покупка и продажба, производство и потребление, капитал и наемен труд и т. н. приемат толкова по-големи размери, колкото повече се развива производителната сила. Той чувствува особено основното противоречие: от една страна, неограничено развитие на производителната сила и увеличение на богатството, което едновременно с това се състои от стоки и трябва да бъде превръщано в пари; от друга страна, като основа за това ограничаване на масата на производителите с предметите от първа необходимост. Ето защо за Сисмонди кризите не са случайност, както това се получава у Рикардо, а съществени прояви на иманентните противоречия, които се разразяват в бурна форма, обхващат широка област и се повтарят през определени периоди. И ето че той постоянно се колебае: кое трябва да бъде обуздано от държавата — дали производителните сили, за да се приведат в съответствие с производствените отношения, или производствените отношения, за да се приведат в съответствие с производителните сили? При това той често търси спасение в миналото; той става „laudator temporis acti"* или се опитва да укроти противоречията с помощта и на друг вид регулиране на отношенията между дохода и капитала, между разпределението и производството, без да разбира, че отношенията на разпределението са само отношения на производството sub alia specie**. Той сполучливо *критикува* противоречията на буржоазното производство, но *не ги разбира,* следователно не разбира и процеса на тяхното разрешаване. Обаче в основата у него действително съществува смътната догадка, че на развилите се в недрата на капиталистическото общество производителни сили, на материалните и социалните условия за създаване на богатството, трябва да съответствуват *нови* форми на присвояване на това богатство; че буржоазните форми са само преходни и пълни с противоречия форми, в които богатството винаги получава само противоречиво съществуване и навсякъде се явява едновременно като своя собствена противоположност. Това е такова богатство, което навсякъде има за своя предпоставка бедността и което расте само поради това, че увеличава бедността.

Ние видяхме в каква възхитителна форма Малтус си присвоява възгледите на Сисмонди. В преувеличен и много по-отвратителен вид теорията на Малтус се съдържа в съчинението на *Томас Чалмърс (професор по теология)* „On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society" (2nd edition, London, 1832). Тук не само теоретично изпъква още по-силно попският елемент, но и практически още по-силно се чувствува членът на „установената църква"[23], който „икономически" защищава нейните „земни блага" и цялата система от институции, с които тази църква се държи и пада.

* — нещо последно, крайна точка, краен предел, крайна цел (буквално: крайна Тула — островна страна, която според представата на древните се намирала в крайния север на Европа). *Ред.*

* — „хвалител на миналото време" (Хораций, „Поетическо изкуство". *Ред.*

** — от друго гледище. *Ред.*

Ето възгледите на Малтус относно работниците, които се имаха предвид по-горе:

„Потреблението и търсенето, създавани от работниците, заети с производителен труд, са съвсем *недостатъчни*, за да дават стимул за натрупване и прилагане на капитал“ („Principles of Political economy“ [2nd edition], стр. 315).

„Нито един фермер не ще си направи труда да надзирава работата на десет допълнителни работника само защото целият му продукт ще бъде тогава продаден на пазара на цена, увеличена точно с толкова, колкото е платил на добавъчните работници. Трябва да е настъпило в предишното състояние на търсенето и предлагането на стоката, за която става дума, или в нейната цена — още преди да е създадено от новите работници добавъчно търсене и независимо от това търсене — нещо, което оправдава включването на добавъчно количество работници в производството на тази стока“ (пак там, стр. 312).

„Търсенето, което създава самият производителен работник, никога не може да бъде *достатъчно* търсене, [776] защото то не се разпростира върху *цялото количество продукт, което работникът произвежда. Ако беше така, не би имало печалба*, а следователно не би имало и мотив за прилагане труда на работника. Самото *съществуване на печалбата от която и да е стока* предполага търсене, *надхвърлящо границите* на търсенето от страна на работниците, създали тази стока“ (стр. 405, забележката).

„Тъй като едно силно нарастване на потреблението на работническата класа трябва значително да повиши производствените разходи, то трябва да понижи печалбата и да отслаби или унищожи стимула за натрупване“ (пак там, стр. 405).

„*Нуждата от предмети, необходими за живота*, е, която главно подбужда работническата класа да произвежда предмети за разкош; ако този стимул бъде отстранен или значително отслабен, така че предметите, необходими за живота, да могат да се получават при твърде малък разход на труд, бихме имали всички основания да предполагаме, че на производството на предмети за разкош би се отделяло не повече време, а по-малко“ (пак там, стр. 334).

Малтус няма никакъв интерес да скрива противоречията на буржоазното производство; напротив, той е заинтересован от изтъкването на тези противоречия — от една страна, за да доказва необходимостта от мизерия на работническата класа (тя действително е необходима за този начин на производство); от друга страна, за да доказва на капиталистите, че охранените духовенство и чиновничество са необходими за създаване на достатъчно търсене на продаваните от капиталистите продукти. Затова именно Малтус доказва, че за „непрекъснатото увеличаване на богатството“ не е достатъчно нито увеличаване на населението, нито натрупване на капитал (пак там, стр. 319—320), нито плодородие на почвата (стр. 331 и следващите), нито „пестящи труд изобретения“, нито разширяване на „външните пазари“ (стр. 352—359).

„Както работниците, така и капиталът могат да се окажат в излишък в сравнение с възможността да бъдат прилагани с печалба“ (пак там, стр. 414).

Затова в противоположност на рикардианците, Малтус изтъква възможността за всеобщо свръхпроизводство (пак там, стр. 326 и на други места).

Главните тези, които той прокламира в тази връзка, са следните:

„Търсенето винаги се определя от *стойността*, а предлагането — от *количеството*“ („Principles of Political Economy“ [2nd edition], стр. 316).

„Стоки се разменят не само срещу стоки, но също и срещу производителен труд и лични услуги, а в сравнение с тях, както и в сравнение с парите, може да настъпи общо препълване на пазара със стоки (пак там).

„Предлагането винаги трябва да бъде пропорционално на *количеството*, а търсенето — на *стойността*“ („Definitions in Political Economy“, edited by Cazenove, стр. 65).

„„Ясно е““ — казва Джеймс Мил,— „„че всичко онова, което човек е произвел и не желае да го остави за свое лично потребление, образува запас, който той може да отстъпи в замяна на други стоки. Ето защо неговото желание да купува и неговите средства за купуване на стоки — с други думи, неговото търсене — са равни точно на количеството на произведените от него продукти, които той не възнамерява да потреби сам““* . . . „Съвсем очевидно е“ [възразява Малтус на Джеймс Мил], „че неговите средства за покупка на други стоки са пропорционални не на *количеството* на неговите собствени стоки, които той е произвел и желае да продаде, а на тяхната *разменна стойност*; и ако разменната стойност на стоката случайно не се окаже пропорционална на нейното количество, не може да бъде вярно твърдението, че търсенето и предлагането на всеки индивид винаги са равни едно на друго“ (пак там, стр. 64—65).

„Ако търсенето на всеки индивид се равняваше на неговото предлагане в точния смисъл на думата, това би доказвало, че всеки индивид винаги може да продаде своята стока на цена, равна на производствените разходи включително една справедлива печалба. Тогава би било невъзможно дори едно *частично* препълване на пазара. Този аргумент доказва твърде много . . . Предлагането винаги трябва да бъде пропорционално на *количеството*, а търсенето — на *стойността*“ („Definitions in Political Economy“, London, 1827, стр. 48, забележката).

„Мил разбира тук под негово“ (на купувача) „търсене средствата за покупка. Но тези средства за покупка на други стоки са пропорционални не на *количеството* на неговите собствени стоки, които той е произвел и иска да продаде, а на тяхната *разменна стойност*; и ако разменната стойност на стоката случайно не се окаже пропорционална на нейното количество, не може да бъде вярно твърдението, че търсенето и предлагането на всеки индивид винаги са равни едно на друго“ (пак там, стр. 48—49).

„Погрешно е твърдението на Торенс, че „нарастването на предлагането е единствената причина за увеличаване на действителното търсене“.** Ако беше така, то колко трудно би било на човечеството отново да се оправи при временно намаление на количеството на храната и облеклото. Но когато се намалява количеството на храната и облеклото, тогава нараства тяхната стойност; паричната цена на оставащото количество храна и облекло ще нараства в течение на известно време по-силно, отколкото се намалява тяхното количество, докато паричната цена на труда може да остава неизменна. Необходима последица от това е възможността да се привежда в движение по-голямо, отколкото преди, количество производителен труд“ (стр. 59—60).

„Всички стоки на една нация могат едновременно да понижат цената си в сравнение с парите или труда“ (стр. 64 и следващите). „Така че е възможно всеобщо препълване на пазара със стоки“ (пак там). „Всички цени на стоките могат да спаднат под производствените разходи“ (пак там).

* Вж. настоящия том, ч. III., стр. 97. *Ред.*

** Вж. пак там, стр. 72. *Ред.*

* * *

[777] Остава още да отбележим само това, което Малтус казва за процеса на обръщението:

„Ако считаме стойността на вложения основен капитал като част от авансирания капитал, тогава трябва да считаме останалата в края на годината стойност на основния капитал като част от годишния приход... В действителност *авансираният* от него" (от капиталиста) „*ежегодно капитал се състои само* от неговия оборотен капитал, износването на неговия основен капитал заедно с лихвите за основния капитал и лихвите за оная част от оборотния капитал, която се състои от парите, употребявани за извършването на неговите годишни плащания при настъпването на сроковете им" („Principles of Political Economy" [2nd edition], стр. 269).

Аз твърдя, че *амортизационният фонд*, т. е. фондът за възстановяване на износването на основния капитал, е едновременно и фонд за натрупване.

[13) КРИТИКА НА МАЛТУСОВАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА „НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ ПОТРЕБИТЕЛИ" ОТ СТРАНА НА РИКАРДИАНЦИТЕ]

Искам още да приведа няколко извадки от едно рикардианско съчинение против теорията на Малтус. Що се отнася до съдържащите се в същото съчинение нападки, от капиталистическа гледна точка, против Малтусовите непроизводителни потребители изобщо и по-специално против лендлордовете, ще покажа на друго място, че от гледна точка на работниците те дословно имат сила и против капиталистите (това трябва да влезе в раздела за „апологетичната трактовка на отношението между капитала и наемния труд"[24]).

[Един анонимен рикардианец пише:]

„Като изхождат от това, че прилагането на капитал нараства само при условие, че може да бъде осигурена предишната или по-висока норма на печалбата и че само увеличаването на капитала само по себе си не гарантира такава норма на печалбата, а действува в обратно направление, г. Малтус и ония, които разсъждават като него, искат да намерят такъв източник, който не би зависел от самото производство, който би се намирал вън от последното — източник, чието прогресивно нарастване би могло да върви в крак с прогресивното нарастване на капитала и от който биха могли да се получават постоянно добавъчните количества печалба в необходимия размер („An Inquiry into those Principles, respecting the N ture of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus" etc. London, 1821, стр. 33—34).

Такъв източник представляват, според Малтус, „непроизводителните потребители" (пак там, стр. 35).

„Г-н Малтус говори понякога така, като че ли съществуват два *различни фонда*, капитал и доход, предлагане и търсене, производство и потребление, които трябва да имат грижата да вървят в крак един с друг и да не се изпреварват. Като че ли

покрай цялата маса произведени стоки има нужда и от друга маса, която може би пада от небето, за да се купят тези произведени стоки... Фондът на потреблението, от който се нуждае г. Малтус, може да бъде получен само от производството" (стр. 49—50).

„Неговите" (на Малтус) „разсъждения постоянно ни оставят в недоумение: трябва ли да се разширява производството или да се ограничава. Когато един човек се нуждае от *търсене*, нима г. Малтус ще препоръчва на този човек да даде на някого пари, за да може той да му купи стоките? Вероятно не" (стр. 55). Разбира се, да!

„Когато продавате своите стоки, вие си поставяте за цел да получите известна сума пари; няма никакъв смисъл да дадете на някого даром тази сума пари, за да може той след това да ви върне тези пари, купувайки с тях вашите стоки. Със същия успех вие бихте могли наведнъж да изгорите стоките си и бихте се оказали в същото положение" (стр. 63).

По отношение на Малтус анонимният автор е прав. Но от това, че „цялата маса произведени стоки" представлява от себе си един и същ фонд — фонд на производството и фонд на потреблението, фонд на предлагане и фонд на търсене, фонд на капитала и фонд на дохода, — съвсем не следва, че е безразлично как целият този съвкупен фонд се разпределя между тези различни категории.

Анонимният автор не разбира какво именно подразбира Малтус под „недостатъчност" на „търсенето" на работниците за капиталиста.

„Що се отнася до *търсенето* от страна на труда — това е размяна на труд срещу стоки, или... размяна на налични, готови продукти срещу бъдеща добавъчна стойност, присъединяване към стойността на материала... Това е действително търсене, увеличаването на което има за производителя съществено значение", и т. н. (цит. съч., стр. 57).

Малтус има предвид не *предлагането на труд* (което нашият автор нарича „*търсене от страна на труда*"), а търсенето на стоки, което работникът може да осъществява благодарение на получената от него работна заплата; това са парите, с които работникът се явява на стоковия пазар като купувач. И относно това търсене Малтус правилно забелязва, че то никога не може да бъде достатъчно в сравнение с предлагането на стоки от страна на капиталиста. В противен случай работникът би могъл да изкупи със своята работна заплата целия си продукт.

[778] Същият автор казва:

„Увеличеното търсене [на работа] от тяхна" (на работниците) „страна означава готовността им да се задоволят с по-незначителна част от продукта и да оставят по-значителна част на ония, които наемат работниците на работа; и ако казват, че това намаление на потреблението увеличава по този начин препълването на пазара, аз мога само да отговоря, че в такъв случай препълването на пазара се оказва синоним на висока печалба" (цит. съч., стр. 59).

Тази забележка би трябвало да звучи като виц, но фактически тя съдържа основната тайна на „препълването на пазара“.

Относно „Essay on Rent“ на Малтус[25] нашият автор казва:

„Публикувайки своя „Essay on Rent“, г. Малтус вероятно е имал отчасти предвид да се обяви против лозунга „Долу лендлордовете!“, който тогава бил „с червени букви написан по стените“, да се вдигне в защита на тази класа и да докаже, че те не приличат на *монополистите*. Че поземлената рента не може да бъде премахната, че нейното нарастване представлява естествено явление, което обикновено съпътствува увеличаването на богатството и населението — това той е показал; обаче народният лозунг „Долу лендлордовете!“ съвсем не означаваше непременно че *не трябва да съществува такова нещо* като рентата, а по-скоро само това, че тя трябва да се разпределя равномерно между населението, в съответствие с така наречения „план на Спенс“[26]. Когато г. Малтус преминава към защита на поземлените собственици от омразното название монополисти и от забележката на Адам Смит, че „те обичат да жънат там, където не са сели“, изглежда, че той се бори само за друго *название*... Във всички тези негови разсъждения има много *адвокатство*“ (цит. съч., стр. 108—109).

[14) РЕАКЦИОННАТА РОЛЯ НА СЪЧИНЕНИЯТА НА МАЛТУС И ТЕХНИЯТ ПЛАГИАТОРСКИ ХАРАКТЕР. МАЛТУСОВАТА АПОЛОГЕТИКА НА СЪЩЕСТВУВАНЕТО НА „ВИСШИ“ И „НИЗШИ“ КЛАСИ]

Книгата на *Малтус* „On Population“ е памфлет против френската революция и съвременните на нея идеи за реформи в Англия (Годуин и др.). Тя представлява апология на мизерията на работническата класа. *Теорията* е плагиат от Таунсенд и други.

Неговият „Essay on Rent“ представлява памфлет в защита на лендлордовете против промишления капитал. *Теорията* е плагиат от Андерсон.

Неговите „Principles of Political Economy“ са памфлет в защита на интересите на капиталистите против работниците и в защита на интересите на аристокрацията, църквата, на ония, които изяждат данъците, на всевъзможните блюдолизци и т. н. против капиталистите. *Теорията* е заимствувана от А. Смит. Там, където е негово собствено изобретение, тя е плачевна. При по-нататъшното изложение на теорията за основа служи Сисмонди. [XIV—778]

* * *

[VIII—345] {В своя „Essai sur la Population“ (5th édition, traduction de P. Prévost, Genève, 1836. Troisième édition. Tome IV, стр. 104—105) с обичайната си „дълбока философия“ *Малтус* прави

следната забележка против един някакъв план да бъдат подарени крави на английските котери*:

„Някои изтъкваха, че *котерите*, които имат крави, били по-трудолюбиви и водели по-правилен живот в сравнение с ония, които нямат крави... Повечето от ония, които сега имат крави, са ги купили със средствата, получени от своя труд. Затова ще бъде по-правилно да се каже, че трудът им е дал кравите, вместо да се каже, че кравите са им създали вкус към труда.“

Е да, вярно е, че благодарение на усърдието си в труда (както и на експлоатацията на чужд труд) парвенютата сред буржоазията имат крави, а кравите създават у техните синове вкус към безделие. Ако се отнеме на техните крави не способността да дават мляко, а способността да експлоатират чужд труд, това би било твърде полезно за поддържане на вкуса към труд у тези парвенюта.

Същият „дълбок философ“ забелязва:

„*Ясно е, че всички хора не могат да принадлежат към средните класи.* Необходими са висши и низши класи“ (разбира се, без крайни не би имало и средни) „и те са при това твърде полезни. Ако никой в обществото не можеше да се надява на повишение и не се боеше от понижение и ако трудът не носеше възнаграждение, а леността не влечеше след себе си наказание, никъде нямаше да се наблюдава това усърдие, това старание, с което всеки се стреми да подобри своето положение и което е най-важната пружина [346] на общественото благополучие“ (пак там, стр. 112).

Низшите трябва да съществуват, за да се боят висшите от понижение, а висшите — за да се надяват низшите на повишение. За да влече леността след себе си наказание, работникът трябва да бъде беден, а рентиерът и тъй много обичаният от Малтус поземлен собственик трябва да бъдат богати. А какво подразбира Малтус под възнаграждение на труда? Както ще видим по-нататък**, Малтус има предвид работникът да дава част от своя труд без еквивалент. Прекрасен стимул, ако за стимул служеше „възнаграждението“, а не гладът. В най-добрия случай всичко се свежда до това, че един или друг работник може да храни надежда, че и той един ден ще експлоатира работници.

„Колкото повече се разширява монополът“ — казва Русо, — „толкова по-тежка става веригата за експлоатираните“[27].

На друго мнение е „дълбокият мислител“ Малтус. В най-добрия случай той се надява, че числеността на средната класа ще нараст-

* — ратаи, които са получавали от поземления собственик или от фермера-арендатор, за когото са работили, малка селска къща (котедж) и парче земя около нея. *Ред.*

** Вж. в третата част на настоящия том, стр. 25, 28—29, и 33—36 и др. *Ред.*

ва, а пролетариатът (работещият пролетариат) ще съставлява все повече намаляваща се част от цялото население (макар и да нараства абсолютно). Сам Малтус счита тази своя надежда за повече или по-малко утопична. Но такова е действителното *развитие* на буржоазното общество.

„Ние трябва да се надяваме" — казва Малтус, — „че някога, в бъдеще, методите, чрез които се спестява трудът и които вече отбелязват толкова бързо развитие, в края на краищата ще задоволят всички потребности на най-богатото общество с по-малко човешки труд, отколкото се изисква сега за тази цел; и *макар работникът тогава да не бъде избавен от една част от тежкото бреме, което тежи върху него сега*" (той както и сега ще трябва да работи с пот на лицето толкова, колкото и преди, и относително все повече за другите и все по-малко за самия себе си), „все пак *броят на ония*, на чиито плещи обществото стоварва това толкова тежко бреме, ще се намали" (пак там, стр. 113).} [VIII—346]

15) ИЗЛОЖЕНИЕ НА ПРИНЦИПИТЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА МАЛТУС В АНОНИМНОТО СЪЧИНЕНИЕ „OUTLINES OF POLITICAL ECONOMY"]

[XIV—778] Принципите на Малтус са изложени в анонимното съчинение „Outlines of Political Economy; being a plain and short view of the Laws relating to the Production, Distribution, and Consumption of Wealth". London, 1832.

Авторът на това съчинение* още от самото начало посочва практическата причина, поради която малтусианците се обявяват против определението на стойността чрез работното време:

„Учението, че трудът е единственият източник на богатството, е, както изглежда, толкова опасно, колкото и погрешно, защото то за нещастие дава опора на ония, които твърдят, че цялата собственост принадлежи на работническите класи и че делът, който получават другите, бил отнет от работниците по грабителски или мошенически начин" (пос. съч., стр. 22, забележката).

В следното изречение на анонимния автор изпъква по-ясно, отколкото у Малтус, смесването на *стойността* на стоката с *използването на стойността* на стоката или на парите като капитал. В последния смисъл е изложен правилно произходът на принадената стойност:

„*Стойността на капитала*, т. е. количеството труд, което той струва или което може да се разпорежда, винаги е по-голямо от количеството труд, което е било вложено за него, и тази разлика образува печалбата, или възнаграждението, което получава притежателят на капитала" (пак там, стр. 32).

---

* — Джон Кейзнов. *Ред.*

Правилно е също така и следното, взето от Малтус, съображение защо при условията на капиталистическото производство печалбата следва да се отнесе към *производствените разходи*:

„Печалбата върху приложения капитал" {а „без получаването на тази печалба не би имало достатъчен мотив за производството на стоката"} „е съществено условие за предлагането и като такова условие тя образува една от съставните части на *производствените разходи*" (пак там, стр. 33).

В следния откъс се съдържа, от една страна, правилната мисъл, че печалбата върху капитала произтича непосредствено от размяната на капитала срещу труда, а от друга страна — тук се излага Малтусовото учение за печалбата, която се била създавала при *продажбата*:

„Печалбата на един човек зависи не от това, че той се разпорежда с *продукта* от труда на други хора, а от това, че се разпорежда със *самия труд*" (тук се прави правилно разграничение между размяната на стока срещу стока и размяната на стока, като капитал, срещу труд). „Ако този човек може да продаде своите стоки" [779] (при понижаване *стойността на парите*) „на по-висока цена, *докато в същото време работната заплата на неговите работници остава неизменна*, той без съмнение печели от повишаването на цената, независимо от това, дали се повишават цените на другите стоки или не. Сега е достатъчна по-малка част от онова, което той произвежда, за да приведе в действие този труд, и затова една по-голяма част остава за самия него" (пак там, стр. 49—50).

Същото става и когато например поради въвеждане на нови машини, химически процеси и т. н. капиталистът произвежда стоката по-ниско от нейната предишна стойност, а я продава или по предишната стойност, или, във всеки случай, над оная нейна индивидуална стойност, до която тя сега е стигнала. В този случай работникът наистина не работи непосредствено по-малко време за самия себе си и повече за капиталиста. Но сега е достатъчна по-малка част от онова, което той произвежда, за да може при възпроизводството „да приведе в действие този труд". Следователно работникът разменя фактически по-голяма в сравнение с по-рано част от своя непосредствен труд срещу своя собствен овеществен труд. Например той продължава да получава 10 ф. ст. Но тези 10 ф. ст. — макар и по отношение на обществото те да представляват същото количество труд — вече са продукт не на *същото количество работно време*, както преди, а може би с един час по-малко. Следователно работникът фактически работи по-продължително време за капиталиста и по-непродължително време за самия себе си. Резултатът би бил същият, ако работникът получаваше сега само 8 ф. ст., но тези 8 ф. ст. биха представлявали вследствие на нарасналата производителност на неговия труд същата маса потребителни стойности, каквато представляваха по-рано 10 ф. ст.

Във връзка със споменатите по-горе разсъждения на [Джеймс] Мил за тъждеството на търсенето и предлагането* анонимният автор отбелязва:

„Предлагането на всеки човек зависи от *количеството*, което той доставя на пазара; неговото търсене на други предмети зависи от *стойността* на неговото предлагане. Предлагането е нещо определено, то зависи от самия него; търсенето е нещо неопределено, то зависи от другите. Предлагането може да остава неизменно, докато търсенето се изменя. Сто квартера жито, които дадено лице доставя на пазара, могат през един период от време да струват 30 шил. квартера, а през друг период — 60 шил. *Количеството, или предлагането*, и в двата случая е еднакво, но търсенето от страна на дадено лице, или неговата способност да купува други неща, е в последния случай двойно по-голямо, отколкото в първия" (пак там, стр. 111—112).

За отношението между труда и машините анонимният автор казва следното:

„Когато количеството на произвежданите стоки се увеличава в резултат от по-рационалното разпределение на труда, тогава не е необходимо по-голямо търсене, за да се поддържа целият труд, който се е прилагал по-рано"

(как така? Ако трудът е разпределен по-рационално, при разход на същото количество труд ще бъдат произведени повече стоки; затова предлагането ще нараства и нима за неговото поглъщане не ще бъде нужно да се увеличи търсенето? Нима не е прав А. Смит, когато казва, че разделението на труда зависи от размерите на пазара? В действителност що се отнася до [необходимостта от увеличаване на] търсенето навън, в това отношение няма никаква разлика [между онова, което става при въвеждането на по-рационално разпределение на труда, и онова, което става при въвеждането на машини] — само че при въвеждането на машини [увеличаването на търсенето е необходимо] в по-големи размери. Но „едно по-рационално разпределение на труда" може да изисква същото или дори по-голямо количество работници, отколкото преди, докато въвеждането на машини при всички обстоятелства трябва да намали онази част от капитала, която се влага за непосредствен труд), —

„докато при въвеждането на машини *част от работниците без съмнение ще останат без работа*, ако не настъпи увеличение на търсенето или спадане на работната заплата или на печалбата.

Да предположим, че имаме една стока на стойност 1 200 ф. ст., от които 1 000 ф. ст. съставляват работната заплата на 100 работника (по 10 ф. ст. за всеки работник), а 200 ф. ст. съставляват печалбата при норма 20%. Да си представим сега, че същата стока може да бъде произведена с труда на 50 работника, използващи една машина, която струва труда на други 50 работника и се нуждае от труда на 10 работника, за да се поддържа в изправност; тогава производителят ще

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 538—539, 550 и 551, ч. III, стр. 97—101. *Ред.*

бъде в състояние да понижи цената на произвежданата от него стока на 800 ф. ст. и все пак да получава и занапред същото възнаграждение за вложения си капитал.

Работната заплата на 50 работника съставлява	500 ф. ст.
Работната заплата на 10 работника за поддържане на машината в изправност	100 ф. ст.
Печалба в размер 20%: върху оборотния капитал от 500 ф. ст. } върху основния капитал от 500 ф. ст. }	200 ф. ст.
Всичко	800 ф. ст."

{(„Работната заплата на 10 работника за поддържане на машината в изправност" представлява тук годишното износване на машината. В противен случай сметката е неправилна, тъй като трудът за ремонта се прибавя към първоначалните разходи за производството на машината.) По-рано капиталистът трябваше да влага годишно 1000 ф. ст., но затова пък и продуктът имаше тогава стойност 1 200 ф. ст. Сега е вложил веднъж завинаги 500 ф. ст. за машината; следователно няма вече да изразходва тази сума по какъвто и да било друг начин. Той ще трябва да изразходва годишно 100 ф. ст. за „поддържане на машината в изправност" и 500 ф. ст. за работна заплата (защото в този пример няма суровина). Той трябва да влага годишно само 600 ф. ст., но за своя съвкупен капитал той, както и преди, получава 200 ф. ст. печалба. Масата и нормата на печалбата са си останали предишните. Но неговият годишен продукт съставлява сега само 800 ф. ст.}

„Оня, който по-рано трябваше да плаща за стоката 1 200 ф. ст., сега може да икономиса 400 ф. ст., които може да вложи за нещо друго или да изразходва за купуване на по-голямо количество от същата стока. Ако тези 400 ф. ст. бъдат вложени за [780] *продукт* на непосредствен труд, те ще дадат работа на не повече от 33,4 работника, докато броят на работниците, които в резултат от въвеждането на машината са останали без работа, ще бъде 40. Защото

Работната заплата на 33,4 работника по 10 ф. ст. за всеки възлиза на	334 ф. ст.
Печалба при норма 20%	66 ф. ст.
Всичко:	400 ф. ст."

{С други думи, това означава следното: ако 400 ф. ст. се изразходват за стоки, които са продукт на непосредствен труд, и ако работната заплата съставлява 10 ф. ст. за един работник, стоките, които струват 400 ф. ст., трябва да бъдат продукт на труда на по-малко от 400 работника. Ако тези стоки бяха продукт на труда на 40 работника, те биха съдържали само *заплатен труд*. Стойността на труда (или овещественото в работната заплата количество труд) би била равна на стойността на продукта (на количеството труд,

овеществено в стоката). Но стоките за 400 ф. ст. съдържат *неплатен* труд, който именно образува печалбата. Следователно те трябва да бъдат продукт на труда на по-малко от 40 работника. Ако печалбата е равна на 20%, само 5/6 от продукта могат да се състоят от заплатен труд, т. е. приблизително 334 ф. ст., което съответствува на 33,4 работника по 10 ф. ст. за всеки. Едната шеста, т. е. приблизително 66 ф. ст., представлява незаплатеният труд. Съвсем по същия начин Рикардо доказа, че машините, дори и когато паричната им цена е толкова висока, колкото и цената на непосредствения труд, който те заместват, никога не могат да бъдат продукт на също такова количество труд.*}

„Ако те" (т. е. въпросните 400 ф. ст.) „биха били изразходвани за купуване на по-голямо количество от същата стока или за купуване на някоя друга стока, за изготвянето на която е употребен основен капитал от същия род и в същото количество — те биха дали работа само на 30 работника. Защото

Работната заплата на 25 работника по 10 ф. ст. за всеки един съставлява	250 ф. ст.
Работната заплата на 5 работника за поддържане на машината в изправност	50 ф. ст.
Печалба върху 250 ф. ст. оборотен и 250 ф. ст. основен капитал	100 ф. ст.
Всичко	400 ф. ст."

{Въпросът е там, че в случая, когато се използват машини производството на една стока със стойност 800 ф. ст. изисква да бъдат изразходвани за машини 500 ф. ст.; следователно за производството на стока със стойност 400 ф. ст. разходът за машини ще бъде само 250 ф. ст. Освен това за обслужването на машина със стойност 500 ф. ст. са необходими 50 работника; следователно за обслужването на машина със стойност 250 ф. ст. са нужни 25 работника (250 ф. ст.). По-нататък „поддържането на машината в изправност" — възпроизводството на една машина със стойност 500 ф. ст. — изисква 10 работника; следователно за възпроизводството на една машина със стойност 250 ф. ст. са нужни 5 работника (50 ф. ст.). По този начин получаваме 250 ф. ст. основен и 250 ф. ст. оборотен капитал — общо 500 ф. ст. Печалбата върху този капитал при норма 20% възлиза на 100 ф. ст. И така, продуктът съдържа 300 ф. ст. работна заплата и 100 ф. ст. печалба — общо 400 ф. ст. При това са заети 30 работника. Тук във всички случаи се предполага, че капиталистът (който е зает с производството) или заема капитала от спестяванията (400 ф. ст.), вложени от потреби-

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 600—601. *Ред.*

телите у банкера или сам притежава капитал свръх тези 400 ф. ст., които са равни на сумата, спестена от дохода на потребителите. Защото при капитал 400 ф. ст. той не може да изразходва 250 ф. ст. за машини и 300 ф. ст. за работна заплата.}

„Когато цялата сума от 1200 ф. ст. е изразходвана за продукт на непосредствен труд, стойността на продукта се разпада на 1000 ф. ст. работна заплата и 200 ф. ст. печалба" (брой на работниците — 100, работна заплата — 1000 ф. ст.). „Когато същата сума е изразходвана отчасти по единия, отчасти по другия начин . . . стойността на продукта се разпада на 934 ф. ст. работна заплата и 266 ф. ст. печалба" (а именно 60 работника в предприятието, използващо машини, и 33,4 работника, работещи без машини, т. е. общият брой на работниците е 93,4 и те получават общо 934 ф. ст.) „Най-сетне, при третото предположение, когато цялата сума е изразходвана за съвместен продукт на машина и труд, стойността на продукта се разпада на 900 ф. ст. работна заплата" (защото в този случай броят на работниците е 90) „и 300 ф. ст. печалба" (пак там, стр. 114—117).

[781] „Капиталистът не може след въвеждането на машината да прилага пак толкова труд, както и по-рано, без да натрупа по-голям капитал. Обаче доходът, който спестяват потребителите на даден предмет, след като цената на последния е спаднала, ще създаде, благодарение на увеличеното им потребление на този или някой друг предмет, търсене на една *част* от труда, който е бил изтикан от машината, макар и не на *целия* този труд" (пак там, стр. 119).

„Г-н Мак Кълък мисли, че въвеждането на машини в един отрасъл на производството *по необходимост ще създаде същото или по-голямо търсене на уволнените работници в някой друг отрасъл на производството*. За да докаже това, той приема, че ежегодните отчисления, които са необходими за възстановяване стойността на машината в момента, когато тя ще бъде напълно износена, създават всяка година все по голямо търсене на труд[28] . . . Но тъй като тези ежегодни отчисления, взети в цялата тяхна сума, могат в края на определен период да бъдат равни само на първоначалната стойност на машината заедно с лихвите за нея през целия период на действие на машината — не е лесно да се разбере как те биха могли някога да създадат търсене на труд, по-голямо от онова, което бихме имали, ако не се прилагаше машината" (пак там, стр. 119—120).

Разбира се, че амортизационният фонд може на свой ред да служи за натрупване през оня период от време, когато износването на машината само се изчислява, но фактически не е налице. Но във всеки случай създаденото по този начин търсене на труд е много по-малко, отколкото би било, ако за работната заплата се изразходваше целият вложен в машините капитал, а не само ежегодното отчисление, което е необходимо за възстановяване на ежегодното износване на машините. Мак Петер*, както винаги, е магаре. Това място заслужава внимание само защото тук се изказва мисълта, че амортизационният фонд е сам фонд за натрупване.

* — шеговито вместо Мак Кълък (на немски „dummer Peter" значи „глупак", „тъпак"). *Ред.*

[Глава двадесета]

РАЗЛАГАНЕТО НА РИКАРДИАНСКАТА ШКОЛА

1) Р. ТОРЕНС

[А) СМИТ И РИКАРДО ЗА СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ СРЕДНАТА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА И ЗАКОНА ЗА СТОЙНОСТТА]

[782] *R. Torrens.* An Essay on the Production of Wealth. London, 1821.

Наблюдението на конкуренцията — на външните прояви на производството — показва, че еднакви по величина капитали носят, средно взето, еднаква печалба, или че при дадена средна норма на печалбата масата на печалбата зависи от величината на авансирания капитал (а само това именно означава средна норма на печалбата).

А. Смит регистрира този факт. У него не предизвиква никакви мъчителни съмнения въпросът за връзката на този факт с развитата от него теория за стойността; този въпрос го е тревожил толкова по-малко, защото наред със своята, така да се каже, езотерична теория за стойността той е създал различни други теории и е можел по свое усмотрение да се придържа към една или друга от тях. Единственото разсъждение, към което го натъква фактическото положение на нещата, е изказано от него в полемиката му против възгледа, който се стреми да сведе печалбата до работна заплата за труда по надзора: защото независимо от всички други обстоятелства трудът по надзора не нараства в същия размер, в който расте мащабът на производството, и освен това стойността на авансирания капитал може да расте (например вследствие поскъпване на суровината) и без да се увеличава мащабът на производството[20]. Иманентен закон за определянето на *средната печалба* и на самата нейна величина липсва в концепцията на Смит. Смит се ограничава с твърдението, че конкуренцията намалява този *x*.

Рикардо навсякъде непосредствено отъждествява печалбата с принадената стойност (ако не се смятат немногобройните и само

случайни отделни забележки). Затова според него стоките се продават с *печалба* не защото се продават *над* тяхната стойност, а защото се продават *по тяхната стойност.* Обаче при разглеждането на *стойността* (в глава 1 на неговите „Principles“) той е първият, който се замисля над отношението на *определянето на стойността* на стоките към явлението, че равни по величина капитали носят равна печалба. Това е възможно за тях само дотолкова, доколкото стоките, произвеждани от тях, макар и да *не се продават по еднакви цени* (впрочем може да се каже, че в резултат се получава еднаква цена, ако към стойността на продукта се прибави стойността на непотребената част от основния капитал), все пак носят *еднаква принадена стойност*, еднакъв излишък на цената над цената на авансирания капитал. И ето че Рикардо пръв обръща внимание, че еднакви по величина капитали съвсем нямат еднакъв органически състав. Различието в този състав той е възприел във вида, в който го е намерил у А. Смит — оборотен и основен капитал, — т. е. различията, произтичащи от процеса на обръщението.

Рикардо съвсем не заявява направо, че на закона за стойността prima facie* противоречи фактът, че капитали с нееднакъв органически състав, които следователно привеждат в действие нееднакви маси непосредствен труд, произвеждат стоки с една и съща стойност и носят една и съща принадена стойност (която той отъждествява с печалбата). Напротив, пристъпвайки към изследването на стойността, той вече предполага съществуването на капитала и на една обща норма на печалбата. Рикардо по начало отъждествява *цените по разходите* със *стойностите* и не вижда, че тази предпоставка по начало противоречи prima facie на закона за стойността. Само въз основа на тази предпоставка, включваща главното противоречие и основната трудност, той стига до разглеждането на един частен случай — *изменението на работната заплата*, нейното повишаване или спадане. За да може при това нормата на печалбата да остава еднаква, повишаването или спадането на работната заплата, на което съответствува спадане или повишаване на печалбата, трябва нееднакво да действува върху капитали с различен органически състав. Ако работната заплата се повишава, а в резултат на това печалбата се намалява, тогава спадат цените на стоките, за производството на които се изисква относително по-голям основен капитал. В противен случай става обратното. Излиза, че *„разменните стойности“* на стоките не се определят в този случай от работното време, необходимо за производството на всяка от тези стоки. С други думи: тази катего-

* — на пръв поглед, при първоначално разглеждане на въпроса. *Ред.*

рия — еднаква норма на печалбата, получавана от капитали с различен органически състав (обаче Рикардо стига до този извод само в отделен случай и само по околен път) — *противоречи* на закона за стойността или, както казва Рикардо, прави *изключение* от него, по повод на което Малтус правилно отбелязва, че с развитието [783] на промишлеността Рикардовото правило става изключение, а изключението — правило*. Самото противоречие не получава у Рикардо ясен израз, а именно — във формата: макар че едната стока съдържа повече незаплатен труд, отколкото другата — защото при еднаква норма на експлоатация на работниците количеството на незаплатения труд зависи от количеството на заплатения труд, т. е. от количеството на влагания непосредствен труд, — стоките все пак доставят еднакви стойности, или еднакъв излишък незаплатен труд над заплатения. Напротив, у Рикардо противоречието фигурира само в частна форма: в някои случаи *работната заплата* — изменението на работната заплата — оказва влияние върху цените по разходите за стоките (Рикардо казва: върху техните разменни стойности).

Различията в периодите на оборота на капитала — при които, независимо от това, дали капиталът остава в течение на по-продължителен период в процеса на производството (макар и не в процеса на труда)[30] или в процеса на обръщението, той изисква за своя оборот не повече труд, а повече време — тези различия също така не влияят върху равенството на печалбите; и това пак противоречи на закона за стойността, това е, според Рикардо, пак *изключение* от закона за стойността.

Така че Рикардо е представил работата твърде едностранчиво. Ако беше го изразил в обща форма, той щеше да даде и общо разрешение на въпроса.

Но голямата заслуга си остава негова: Рикардо се догажда за съществуването на разлика между стойностите и цените по разходите и той формулира за определени случаи — макар и само като *изключение* от закона — противоречието, че капитали с нееднакъв органически състав, т. е. в последна сметка винаги такива капитали, които експлоатират нееднакви количества жив труд, доставят еднакви принадени стойности (печалби) и — ако се абстрахираме от обстоятелството, че част от основния капитал влиза в процеса на труда, без да влиза в процеса на образуването на стойността — еднакви стойности, стоки с еднакви стойности (по-точно *цени по разходите*, но Рикардо смесва това).

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 23 *Ред.*

[Б) ОБЪРКАНОСТ У ТОРЕНС ПО ВЪПРОСА ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕТО НА СТОЙНОСТТА С ТРУДА И ПО ВЪПРОСА ЗА ИЗТОЧНИКА НА ПЕЧАЛБАТА. ЧАСТИЧНО ВРЪЩАНЕ КЪМ А. СМИТ И КЪМ КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „ПЕЧАЛБАТА ОТ ОТЧУЖДАВАНЕ“]

Както видяхме по-горе*, *Малтус* използва това [открито от Дейвид Рикардо противоречие между закона за стойността и еднаквата печалба при нееднакви по своя състав капитали], за да отрече Рикардовия закон за стойността.

Торенс още в началото на своето съчинение изхожда от това откритие на Рикардо, но съвсем не за да разреши проблемата, а за да представи самото това „явление“ като закон за явлението:

> Да предположим, че се прилагат капитали с различна степен на дълготрайност. Например един фабрикант на сукно и друг фабрикант на коприна влагат капитал по 2 000 ф. ст. всеки, като първият влага 1 500 ф. ст. за дълготрайни машини и 500 ф. ст. за работна заплата и материали, докато вторият влага за дълготрайни машини само 500 ф. ст., а за работна заплата и материали — 1 500 ф. ст. Да предположим, че ежегодно се потребява само $^1/_{10}$ от този основен капитал и че нормата на печалбата възлиза на 10%. Тъй като в такъв случай капиталът от 2 000 ф. ст. — за да донесе на фабриканта на сукно 10 % печалба — трябва да му даде приход 2 200 ф. ст. и тъй като стойността на основния капитал в резултат от процеса на производството се е намалил от 1 500 на 1350 ф. ст., произведените от фабриканта на сукно стоки трябва да бъдат продадени за 850 ф. ст. И по същия начин тъй като основният капитал на фабриканта на коприна се е намалил в резултат на процеса на производството с $^1/_{10}$, или от 500 на 450 ф. ст., произведената коприна, за да донесе на фабриканта на коприна *обичайната норма на печалбата* върху целия му капитал от 2 000 ф. ст., трябва да бъде продадена за 1 750 ф. ст. . . Когато се прилагат капитали с еднаква величина, но различна дълготрайност, произведените в *един отрасъл на производството* стоки *заедно с останалия в този отрасъл капитал* ще бъдат равни по разменна стойност на продуктите и останалия в *друг отрасъл на производството* капитал“ (*Torrens*. An Essay on the Production of Wealth. London, 1821, стр. 28—29).

Тук само се отбелязва, регистрира явлението, което се проявява в сферата на конкуренцията. Също така тук просто *се предполага* една *„обичайна норма на печалбата“*, но не е обяснено откъде се взема тя и няма дори смътно досещане, че това трябва да се обясни.

> „*Равни по величина капитали*, или, с други думи, *еднакви количества натрупан труд, нерядко привеждат в движение различни количества непосредствен труд*, но това ни най-малко не изменя работата“ (стр. 29—30),

— а именно не изменя фактическото положение, че стойността на продукта плюс останалият непотребен капитал дават равни стойности — или, което е същото, равни печалби.

Заслугата на горната теза на Торенс се състои не в това, че той и тук отново само регистрира явлението, без да го обяснява, а

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 4 и 21—23. *Ред.*

в това, че определя разликата между капиталите в смисъл, че еднакви по своята величина капитали поставят в действие нееднакви количества жив труд, макар че той пак разваля ефекта, като изобразява това като „особен“ случай. Ако стойността е равна на труда, изразходван за производството на стоката и овеществен в нея, ясно е, че — при продажба на стоките по тяхната стойност — съдържащата се в стоките принадена стойност може да бъде равна само на съдържащия се в тях неплатен труд, или принаден труд. Но количеството на този принаден труд — при една и съща норма на експлоатация на работниците — не може да бъде еднакво при капитали, „привеждащи в движение различни количества непосредствен труд“, все едно дали тази разлика се обуславя от непосредствения производствен процес или от периода на обръщението. И така, заслугата на Торенс се състои в това, че е дал тази формулировка. Но какъв извод прави той оттук? Изводът, че тук [784] при капиталистическото производство се извършва преврат в закона за стойността, т. е. че законът за стойността, абстрахиран от капиталистическото производство, противоречи на явленията на капиталистическото производство. А с какво Торенс замества този закон? Абсолютно с нищо освен с грубия, необмислен словесен израз на явлението, което трябва да бъде обяснено.

„През ранния период на развитието на обществото“

(т. е. точно през периода, когато изобщо разменната стойност — продуктът като стока — е едва развита и поради това не е развит и законът за стойността)

„относителната стойност на стоките се определя от *съвкупното количество на изразходвания за тяхното производство труд, натрупан и непосредствен*. Но от момента, когато възниква *натрупването на капитал* и се установява разликата между *класата на капиталистите* и *класата на работниците*, когато онзи, който се явява като предприемач в някой отрасъл на производството, не изпълнява сам работата в своето предприятие, а авансира на други средства за препитание и материали — от този момент разменната стойност на стоките се определя от *количеството* на вложения в производството *капитал*, или *натрупан труд*“ (цит. съч., стр. 33—34). „Ако два капитала са равни, стойностите на техните продукти ще бъдат равни, *както и да се изменя количеството на непосредствения труд, което те поставят в действие*, или което *изискват техните продукти*. Ако тези капитали не са равни, техните продукти ще имат неравна стойност, макар съвкупното количество труд, изразходван за продукта на всеки от тях, да е съвсем еднакво“ (стр. 39). „И така, *след обособяването на капиталистите и работниците* разменната стойност започва да се определя от *величината на капитала*, от количеството на натрупания труд, а не — *както преди това обособяване* — от сумата на натрупания и непосредствения труд, изразходван при производството“ (стр. 39—40).

Тук пак няма нищо друго освен констатирането на явлението, че еднакви по величина капитали носят еднакви по величина пе-

чалби, или че цената по разходите за стоката е равна на цената на авансирания капитал плюс средната печалба — и освен намека, че това *явление*, при което „равни по величина капитали поставят в действие различни количества непосредствен труд“, е prima facie несъвместимо с определянето на стойността на стоката от съдържащото се в нея работно време. Забележката на Торенс, че това явление на капиталистическото производство се забелязва за пръв път само тогава, когато съществува капитал — съществуват класи на капиталистите и работниците, — когато обективните условия на труда се обособяват като нещо самостоятелно — като капитал, тази забележка е тавтология.

Но *как* обособяването [на необходимите] за производството на стоката [фактори] — като капиталисти и работници, капитал и наемен труд — унищожава закона за стойността на стоката, това Торенс просто „извежда“ от неразбраното явление.

Рикардо се опитваше да докаже, че обособяването на капитала и наемния труд — с някои изключения — нищо не изменя в определянето на стойността на стоките. Опирайки се на Рикардовите изключения, Торенс отрича самия закон. Той се връща назад към А. Смит, против когото е насочена аргументацията на Рикардо и според когото, „през ранния период в развитието на обществото“, когато хората противостоят един на друг само като собственици на стоки, разменящи стоки, стойността на стоката наистина се определя от съдържащото се в нея работно време, но това престава, когато са се образували капиталът и поземлената собственост. Това значи (както вече отбелязах в първата част[31]), че законът, който има сила за стоките като стоки, губи тази сила, щом те започнат да фигурират като капитал или като продукти на капитал, щом изобщо се извършва преход от стока към капитал. От друга страна, продуктът всестранно приема форма на стока само в резултат на това, че целият продукт трябва да се превръща в разменна стойност, а всички съставни елементи на неговото производство сами влизат в него като стоки, т. е. продуктът всестранно става стока само с развитието на капиталистическото производство и върху основата на последното. Следователно излиза, че законът за стоката трябва да съществува в такова производство, което не произвежда стоки (или само отчасти произвежда стоки), и не трябва да съществува върху основата на такова производство, база на което е съществуването на продукта като стока. Самият закон, както и стоката като всеобща форма на продукта, е изведен от условията на капиталистическото производство, а тук излиза, че именно за капиталистическото производство този закон е невалиден.

А и при това фразите за влиянието на обособяването на „капитал и труд“ върху определянето на стойността — като оставим настрана тавтологията, че докато не съществува капитал, капиталът не може да определя цените — са пак съвсем плоско предаване на един факт, който се наблюдава на повърхността на капиталистическото производство. Докато всеки сам работи със свои собствени оръдия и сам продава произвежданият от него продукт {обаче в действителност необходимостта от продажба на продукта в [785] мащаба на цялото общество никога не съвпада с производството с помощта на свои собствени условия на труда}, в *неговите* разходи влизат както разходите за оръдия, така и *трудът*, който той сам извършва. А *разходите на капиталиста се състоят от авансирания капитал*, от сумата на стойността, която той влага в производството, *а не от труда, който той не извършва* и който *му* струва само толкова, колкото е заплатил за него. От гледна точка на капиталистите това е твърде добро основание, за да изчисляват принадената стойност (в мащаба на цялото общество) и да я разпределят помежду си не според количеството на непосредствения труд, който даден капитал поставя в действие, а според величината на авансирания от капиталистите капитал. Но това съвсем не е основание, за да се обясни откъде се получава тази подлежаща на такова разпределение и разпределяна по този начин принадена стойност.

Торенс се придържа към Рикардовата теория още до такава степен, че според него стойността на стоката се определя от количеството на труда, но той твърди, че само *„количеството натрупан труд“*, изразходвано за производството на стоките, определя тяхната стойност. Тук обаче Торенс съвсем се обърква.

Така например стойността на сукното се определя от *труда, натрупан* в тъкачния стан, във вълната и т. н. и в работната заплата. Всичко това образува съставните елементи на натрупания труд, който е необходим за производството на сукното. Изразът „натрупан труд“ не означава тук нищо друго освен *овеществен труд*, овеществено работно време. Но когато сукното е готово, когато неговото производство е завършено, изразходваният за сукното непосредствен труд също се е превърнал в натрупан или овеществен труд. Но защо стойността на тъкачния стан и на вълната трябва да се определя от съдържащия се в тях овеществен труд (който не е нищо друго освен непосредствен труд, овеществен в някакъв предмет, в някакъв продукт, в някаква полезна вещ), а стойността на сукното — не трябва? Ако сукното влезе на свой ред като съставен елемент в ново производство, например в бояджийница или шивачница, то ще бъде „натрупан труд“ и стойността

на палтото ще се определя от стойността на работната заплата на работниците, на техните оръдия и на сукното, самата стойност на което се определя от „натрупания“ в него „труд“. Ако разглеждам стоката като *капитал*, т. е. в дадения случай едновременно и като условие за производството, стойността ѝ се свежда до непосредствен труд, който се нарича „натрупан труд“, тъй като съществува в овеществена форма. Напротив, ако разглеждам същата стока като стока, като продукт и резултат от производствения процес, стойността ѝ се определя не от труда, който е натрупан в самата нея, а от труда, натрупан в нейните условия за производство.

Наистина нелош омагьосан кръг — да се опитваш да определиш стойността на стоката чрез стойността на капитала: защото стойността на капитала е равна на стойността на стоките, от които той се състои. *Джеймс Мил* е прав, когато казва по отношение на този юнак:

„*Капиталът — това са стоки,* и да се каже, че стойността на стоките се определя от стойността на капитала, значи да се каже, че стойността на стоката се определя от стойността на стоката.“[32]

Тук трябва да се отбележи още и следното. Тъй като [според Торенс] стойността на стоката се определя от стойността на капитала, който я произвежда, или, с други думи, от масата на труда, натрупан и овеществен, възможни са само два случая.

[Според Торенс] стоката съдържа, първо, стойността на потребения основен капитал, второ, стойността на суровината, или, с други думи, съдържа количеството труд, което се съдържа в [потребения] основен капитал и суровината; трето, тя съдържа още и онова количество труд, което е овеществено в парите или стоките, функциониращи като работна заплата.

И така, тук са възможни само два случая.

Количеството на „натрупания“ труд, съдържащ се в основния капитал и суровината, остава след производствения процес същото, каквото е било преди този процес. А що се отнася до третата част на авансирания „натрупан труд“, работникът я възстановява чрез своя непосредствен труд — т. е. в този случай присъединеният към суровината и т. н. „непосредствен труд“ представлява в стоката, в продукта, точно толкова натрупан труд, колкото се е съдържал в работната заплата. Или пък представлява по-голямо количество труд. Ако той представлява по-голямо количество труд, стоката съдържа повече натрупан труд от авансирания капитал. Тогава печалбата произтича именно от излишъка натрупан труд, съдържащ се в стоката, над натрупания труд, съдържащ се в авансирания капитал. И тогава *стойността* [786] на стоката пак се определя

от съдържащото се в нея количество труд (натрупан плюс непосредствен, като при това последният съществува сега в стоката също като натрупан, а не като непосредствен труд. Той е непосредствен в процеса на производството, а натрупан — в продукта).

Или пък [т. е. в първия случай] непосредственият труд представлява само авансираното в работната заплата количество труд, той е само еквивалент на това количество. (Ако беше по-малък от него, тогава би трябвало да се обяснява не причината, поради която капиталистът получава печалба, а как става тъй, че той не търпи загуба.) Откъде се получава печалбата в дадения случай? Откъде идва принадената стойност, излишъкът в стойността на стоката над стойността на съставните елементи за нейното производство, или над стойността на авансирания капитал? Не от самия производствен процес (така че този излишък само да се реализира в размяната, или в процеса на обръщението), а от размяната, от процеса на обръщението. С това ние се връщаме към Малтус и към грубата меркантилистка представа за „печалбата от отчуждаване“. До това последователно стига и г-н Торенс, макар че той пак е толкова непоследователен, че не обяснява тази *номинална стойност* с нещо необяснимо, с паднал от небето фонд — а именно с фонда, който образува не само еквивалент на стоката, но и излишък над този еквивалент и който се състои от средствата на такъв купувач, който винаги е в състояние да заплаща стоката над нейната стойност, без да продава сам стоките над тяхната стойност, което би свело до нищо цялата работа. Торенс не е толкова последователен както Малтус, за да прибегне до такава фикция; напротив, той твърди, че „действителното търсене“, т. е. стойностната сума, плащана за продукта, произтича само от *предлагането* и следователно също е стока; при което е абсолютно невъзможно да се разбере как двете страни, които се явяват и като продавач, и като купувач, могат в еднаква степен да се мамят една друга.

„Действителното търсене на една стока винаги се определя и винаги се измерва — при всяка дадена норма на печалбата — с онова количество съставни елементи на капитала, или на необходимите за производството на стоката неща, които потребителите могат и искат да предложат в замяна на тази стока“ (*Торенс*, цит. съч., стр. 344).

„*Нарастването на предлагането е единствената причина за увеличаването на действителното търсене*“ (пак там, стр. 348).

Малтус, който цитира тази фраза от книгата на Торенс, ненапразно протестира против този възглед („Definitions in Political Economy“. London, 1827, стр. 59)*.

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 53. *Ред.*

А че Торенс действително стига до споменатия нелеп извод, показват следните негови изказвания относно *производствените разходи* и т. н.:

„Пазарната цена“ (у Малтус — „стойността на купувача“) „винаги включва обичайната за дадено време норма на печалбата. *Естествената цена*, състояща се от *производствените разходи*, или, с други думи, от *капитала, вложен* при производството или изготвянето на стоката, не може да включва нормата на печалбата“ (*Торенс*, цит. съч., стр. 51).

„Ако един фермер употреби 100 квартера жито и получи обратно като приход 120 квартера, 20 квартера жито представляват печалба, и би било абсурдно този излишък, или тази печалба, да се смята за част от разходите . . . Също така и фабрикантът получава в резултат на производствения процес такова количество готови изделия, *разменната* стойност на което превишава стойността на вложените от него материали и т. н.“ (стр. 51—53).

„Действителното търсене се състои в способността и склонността на *потребителите* да дават за стоката, било чрез непосредствената или опосредствуваната размяна, *известно по-голямо количество* от всички съставни части на капитала, отколкото е струвало нейното производство“ (стр. 349).

120 квартера жито са безусловно повече от 100 квартера. Но ако разглеждаме, както в дадения случай, само потребителната стойност и процеса, през който тя преминава, т. е., собствено казано, вегетативния и физиологическия [787] процес, би било неправилно да се твърди — ако не за самите 20 квартера, то за елементите, които ги образуват, — че те не влизат в *процеса на производството*. Защото иначе те не биха могли да се получат от него. Освен 100-те квартера жито, т. е. семената[33], в процеса, който превръща 100-те квартера жито в 120 квартера, влизат още доставяните чрез торенето химически съставни части, съдържащите се в земята соли, а също и вода, въздух и светлина. Преобразуването и усвояването на тези елементи, съставни части, условия — природни разходи, които превръщат 100 квартера жито в 120 квартера — става в самия *производствен процес* и елементите на тези 20 квартера влизат като физиологически „разход“ в самия този процес, резултат на който е превръщането на 100 квартера в 120 квартера.

Ако тези 20 квартера се разглеждат само от гледна точка на потребителната стойност, те не са просто печалба. Тук имаме само това, че от органичната част са асимилирани и превърнати в органично вещество неорганични елементи. Без добавяне на вещество, което съставлява физиологически разход, от 100-те квартера никога и при никакви условия не биха се получили 120 квартера. Така че по същество може да се каже — дори от гледна точка само на потребителната стойност, от гледна точка на житото като жито, — че в него е влязло като *„разход“* в неорганична форма нещо, което в *органична* форма е наличен резултат, състоящ се от 20 квартера жито, които представляват излишъка събрано жито над посятото.

Но сам по себе си този начин на разглеждане също така няма нищо общо с въпроса за печалбата, както ако бихме казали, че телът, който в процеса на труда е станал хиляда пъти по-дълъг от парчето метал, от което е направен, представлява хилядократна *печалба*, тъй като дължината се е увеличила хиляда пъти. В случая с тела се е увеличила дължината; в случая със зърното се е увеличил броят на квартерите. Но нито по-голямата дължина, нито по-големият брой не образуват *печалба*, която има отношение само към разменната стойност, макар че тази разменна стойност е представена в принаден продукт.

А що се отнася до разменната стойност, едва ли е необходимо още да се пояснява, че 90 квартера жито могат да струват не по-малко (и дори повече) от 100 квартера, 100 — повече от 120 и 120 — повече от 500.

И така, въз основа на такъв пример, който няма *нищо общо* с печалбата, с излишъка от *стойността* на продукта над *стойността* на авансирания капитал, Торенс прави извод относно печалбата. И дори физиологически — от гледна точка на потребителната стойност — неговият пример е погрешен, тъй като в действителност 20-те квартера жито, които фигурират у него като принаден продукт, така или иначе, макар и в друга форма, вече са налице в самия производствен процес.

Впрочем, в края на краищата у Торенс си пробива път и старата гениална представа, че печалбата е „печалба от отчуждаване“.

[В) ТОРЕНС И ПОНЯТИЕТО ПРОИЗВОДСТВЕНИ РАЗХОДИ]

Торенс има заслугата, че той изобщо повдига спорния въпрос, какво представляват *производствените разходи*. Рикардо постоянно смесва *стойността* на стоката с *производствените разходи* (доколкото те са равни на цената по разходите) и затова се учудва, че *Сей*, макар и да определя цената чрез производствените разходи, прави от това определение други изводи*. Малтус, както и Рикардо, твърди, че цената на стоката се определя от производствените разходи и, подобно на Рикардо, включва печалбата в тях. Въпреки това той определя стойността съвсем иначе — не посредством количеството труд, съдържащо се в стоката, а посредством количеството труд, с което стоката може да се разпорежда.

Двоякият смисъл на понятието *производствени разходи* произтича от самата природа на капиталистическото производство.

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 513. *Ред.*

Първо. За капиталиста *разходите* за произвежданата от него стока са онова, което *струва на капиталиста* стоката. Освен стойността на *авансирания капитал*, стоката не му струва нищо друго, т. е. капиталистът не изразходва никаква друга стойност за стоката. Ако той, за да произведе стоката, изразходва 100 ф. ст. за суровина, оръдия на труда, работна заплата и т. н., стоката струва на капиталиста 100 ф. ст. — ни повече, ни по-малко. Освен труда, който се съдържа в тези разходи — т. е. освен *натрупания труд*, който се съдържа в авансирания капитал и определя стойността на стоките, авансирани за производствения процес, — стоката не струва на капиталиста никакъв труд. Това, което му струва *непосредственият труд*, е работната заплата, която капиталистът плаща за него. Освен работната заплата, непосредственият труд не струва нищо на капиталиста, а освен непосредствения труд капиталистът изобщо е авансирал само стойността на постоянния капитал.

[788] В този смисъл разбира Торенс производствените разходи и в такъв смисъл ги разбира всеки капиталист, когато изчислява печалбата, каквато и да е нейната норма.

Тук производствените разходи са равни на *разходите* на капиталиста, равни са на стойността на авансирания капитал, т. е. на количеството труд, което се съдържа в авансираните за производствения процес стоки. И всички икономисти, включително и Рикардо, употребяват *това* определение на производствените разходи в смисъл на *авансирани разходи, направени разходи* и т. н. Това е, което Малтус нарича *цена за производителя* в противоположност на цената за купувача. На това определение на *авансираните разходи* съответствува превръщането на принадената стойност във формата на *печалба*.

Второ. Производствените разходи в тяхното първо определение — това е цената, която капиталистът *плаща* за изготвянето на стоката в процеса на производството, следователно това, което струва стоката *на него*, на капиталиста. Но това, което *струва* производството на стоката за капиталиста, и това, което струва *самото производство на стоката*, са две съвсем различни неща. Трудът (овеществен и непосредствен), който капиталистът *заплаща* при производството на стоката, и трудът, който е необходим, за да *се произведе* стоката, са съвсем различни по своята величина. Разликата между тях образува именно разликата между авансираната и получената стойност, между покупната цена на стоката за капиталиста и продажната цена на стоката (ако стоката се продава по нейната стойност). Ако тази разлика не съществуваше, парите или стоката никога не биха се превръщали в капитал. Заедно с принадената стойност би изчезнал източникът на печалбата. *Разходите*

по самото производство на стоката се състоят от стойността на потребения в процеса на нейното производство капитал, т. е. от онова количество овеществен труд, което влиза в стоката, плюс *количеството непосредствен труд,* което е изразходвано за производството на стоката. *Общата сума* на потребения в стоката труд — „овеществен" и „непосредствен" — образува *разходите по самото производство на стоката.* Стоката може да бъде създадена само чрез промишленото потребление на това количество овеществен и непосредствен труд. Това е именно условието, необходимо за да излезе тя от производствения процес като *продукт,* като *стока* и като потребителна стойност. И както и да се изменят печалбата и работната заплата, тези иманентни производствени разходи за стоката си остават неизменни дотогава, докато технологическите условия на реалния трудов процес си остават неизменни, или което е същото, докато не е настъпило никакво изменение в даденото равнище на развитие на производителната сила на труда. В този смисъл *производствените разходи за стоката* са равни на нейната *стойност.* Живият труд, изразходван за стоката, и живият труд, заплатен от капиталиста, са различни неща. Ето защо по начало производствените разходи за стоката за капиталиста (направените от него разходи) се различават от *разходите* за самото *производство на стоката,* от нейната стойност. Излишъкът от стойността (т. е. онова, което струва самата стока) над стойността на авансирания капитал (т. е. над онова, което струва стоката на капиталиста) *образува печалбата, която следователно произтича не от това, че стоката се продава над нейната стойност, а от това, че тя се продава над стойността на заплатените от капиталиста разходи.*

Това определение на производствените разходи, на *иманентните разходи по производството* на стоката, равни на нейната стойност, т. е. равни на необходимата за производството на стоката обща сума работно време (овеществено и непосредствено), изразява основното условие за производството на стоката и остава неизменно дотогава, докато остава неизменна производителната сила на труда.

Трето. Обаче вече посочих по-рано*, че във всеки отделен отрасъл или във всяко отделно производство капиталистът продава стоката, представляваща продукт на особен отрасъл или на особено производство или на особена производствена сфера, съвсем не по стойността, която се съдържа в самата тази стока, че следователно масата на печалбата, получавана от този капиталист, не е тъждествена с масата на принадената стойност, на принадения труд, или на незаплатения труд, овеществен в продаваните от него стоки. На-

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 18—19, 26—27, 62—67, 186—266. *Ред.*

против, той може средно да реализира в своята стока само толкова принадена стойност, колкото се пада на тази стока като продукт на определена част от обществения капитал. Ако общественият капитал е равен на 1 000, а капиталът в някое отделно [789] производство е равен на 100, и ако общата сума на принадената стойност (следователно и на принадения продукт, в който е овеществена тази принадена стойност) е равна на 200, и следователно съставлява 20 %, тогава капиталът 100, вложен в това отделно производство, ще продава своята стока на цена 120, независимо от това, каква е стойността на тази стока — дали е равна на 120, дали е по-голяма от тази сума или пък е по-малка от нея, т. е. независимо от това, дали незаплатеният труд, съдържащ се в тази стока, съставлява $1/6$ от авансирания за нея труд или не съставлява.

Това е *цената по разходите* и когато става дума за *производствени разходи* в същинския смисъл (икономически, капиталистически) — това е стойността на авансирания капитал плюс стойността на средната печалба.

Ясно е, че както и да се отклонява тази цена по разходите за отделната стока от нейната стойност, тя се определя от *стойността* на съвкупния продукт на обществения капитал. Отделните капитали — благодарение на изравняването на техните печалби — се отнасят един към друг като определени части от съвкупния обществен капитал и като такива определени части те получават дивиденти от общия фонд на принадената стойност (принадения продукт), или на принадения труд, или на незаплатения труд. Това не изменя нищо в стойността на стоката, не изменя нищо във факта, че независимо от това, дали цената по разходите за тази стока е равна на нейната стойност или е по-голяма или пък по-малка от тази последната, тя никога не може да бъде произведена, *без* да бъде произведена *нейната стойност,* т. е. без да бъде изразходвано за нея цялото количество необходим за нейното производство овеществен и непосредствен труд. Това количество труд, не само заплатеното, но и незаплатеното, трябва да бъде изразходвано за стоката и в общото отношение между капитала и труда нищо не се изменя от това, че в някои отрасли на производството част от незаплатения труд се присвоява от „събратята-капиталисти"[34], а не от оня капиталист, който поставя в действие труда в този особен отрасъл на производството. Ясно е по-нататък, че каквото и да бъде отношението между стойността на стоката и нейната цена по разходите, последната винаги ще се изменя, повишава или понижава в зависимост от изменението на стойността, т. е. в зависимост от изменението на количеството на труда, необходим за производството на стоката. Освен това е ясно: една част от печалбата винаги трябва

да представлява принадена стойност, незаплатен труд, овеществен в самата тази стока, защото на базата на капиталистическото производство във всяка стока се съдържа повече изразходван за нея труд, отколкото е заплатено от капиталиста, който е поставил в действие този труд. Известна част от печалбата може да се състои от труд, неизразходван за стоката, която се доставя от определен отрасъл на промишлеността или която се получава в дадена сфера на производството; но тогава съществува някоя друга стока, получавана в някоя друга сфера на производството, цената по разходите на която пада под нейната стойност, или в цената по разходите на която е пресметнато и заплатено по-малко количество незаплатен труд, отколкото онова, което се съдържа в нея.

Ясно е следователно, че макар цените по разходите на повечето стоки трябва да се отклоняват от техните стойности, т. е. макар техните „производствени разходи“ трябва да се отклоняват от съвкупното количество на съдържащия се в тях труд, все пак тези производствени разходи и тези цени по разходите не само се определят от стойностите на стоките и съответствуват на закона за стойността (а не му противоречат), но, нещо повече, само върху основата на стойността и на нейния закон може да бъде разбрано самото съществуване на производствените разходи и на цените по разходите, докато без тази предпоставка то става безсмислена нелепост.

Заедно с това става ясно, че икономистите, които, от една страна, виждат фактическото явление в сферата на конкуренцията, а, от друга страна, не разбират опосредствуването между закона за стойността и закона за цената по разходите, прибягват към фикцията, че капиталът, а не трудът определя стойността на стоките или, по-точно, че стойност изобщо не съществува.

[790] Печалбата влиза в *разходите за производството на стоката;* тя правилно се включва от А. Смит като съставен елемент в „естествената цена“ на стоката, защото на базата на капиталистическото производство стоката — в крайна сметка обикновено — не се изнася на пазара, ако тя не даде цената по разходите, която е равна на стойността на авансирания капитал плюс средната печалба. Или, както се изразява Малтус — макар че той не разбира произхода на печалбата, нейната истинска причина, — защото печалбата, а следователно и цената по разходите, включваща тази печалба, е условие за *предлагането* на стоката (на базата на капиталистическото производство). За да се произвежда стоката, за да постъпва на пазара, тя трябва да дава на продавача поне тази пазарна цена, тази цена по разходите, независимо от това, дали собствената стойност на стоката ще бъде по-голяма или по-малка от

тази цена по разходите. На капиталиста е безразлично дали неговата стока съдържа повече незаплатен труд от другите стоки, или съдържа по-малко, стига само в цената на тази стока да влиза от общия фонд на незаплатения труд, или на принадения продукт, в който се фиксира незаплатеният труд, толкова, колкото получава от този общ фонд всеки друг капитал със същата величина. В този смисъл *капиталистите са „комунисти“*. В конкуренцията всеки, естествено, се стреми да *получи повече от средната печалба, което е възможно само в случай, че друг получава по-малко от средната печалба*. Именно в резултат на тази борба се и установява средната печалба.

Под формата на лихва върху авансирания капитал (независимо от това, дали той е взет в заем или не) една част от реализираната в печалбата принадена стойност се явява и за капиталиста като *разход, като производствен разход,* който той прави като *капиталист,* тъй както, разбира се, и изобщо печалбата е непосредствената цел на капиталистическото производство. Но в лихвата (особено когато капиталът е взет в заем) това е и фактическа предпоставка за неговата, на капиталиста, производствена дейност.

Това показва същевременно как стои въпросът с разликата между формите на производство и формите на разпределение. Печалбата, формата на разпределение, е същевременно тук форма на производството, условие за производството, необходим съставен елемент на производствения процес. Колко неумни са следователно — към това трябва да се върнем по-късно — Дж. Ст. Мил и други, които считат буржоазните форми на производство за абсолютни, а буржоазните форми на разпределение за относителни, исторически и затова преходни. Формата на разпределение е само форма на производство sub alia specie*. Оная differentia specifica** — а следователно и специфична ограниченост, — която образува границата на буржоазното разпределение, влиза в самото производство като обхващаща го и господствуваща над него определеност. Но обстоятелството, че вследствие на своите собствени иманентни закони буржоазното производство е принудено, от една страна, да развива така производителните сили, сякаш то не е производство върху ограничена обществена основа, а, от друга страна, че то може да ги развива все пак само в границите на тази ограниченост — това обстоятелство е най-дълбоката и най-съкровена причина за кризите, за разразяващите се в буржоазното производство противоречия, в рамките на

* — под друг ъгъл зрение. *Ред.*
** — специфична отличителна черта. *Ред.*

които то се движи и които дори при груб, повърхностен поглед го характеризират само като исторически преходна форма.

По-нататък това, макар и грубовато, но, от друга страна, доста правилно се разглежда например от Сисмонди като противоречие между производството заради производството и такова разпределение, което ео ipso* изключва едно абсолютно развитие на производителността.

2) ДЖЕЙМС МИЛ [НЕСПОЛУЧЛИВИ ОПИТИ ДА БЪДАТ РАЗРЕШЕНИ ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА РИКАРДОВАТА СИСТЕМА]

[791] *James Mill.* Elements of Political Economy. London, 1821 (второ издание — London, 1824)

Мил беше първият, който изложи теорията на Рикардо в систематизирана форма, макар и само в доста абстрактни очертания. Той се стреми към формално логична последователност. „Затова" именно с него започва *разлагането* на рикардианската школа. У учителя [Рикардо] новото и значителното — сред „тора" от противоречия — насилствено се извежда от противоречивите явления. Самите противоречия, лежащи в основата на неговата теория, свидетелствуват за богатството на жизнения фундамент, от който, гърчейки се, израства теорията. Иначе стои въпросът при ученика [Мил]. Суровината, върху която той работи, не е вече самата действителност, а оная нова теоретическа форма, в която я е превърнал чрез сублимация учителят. Не само *теоретическите възражения на противниците на новата теория*, но и *често пъти парадоксалното отношение на тази теория към реалността* го подтиква да направи опит *да опровергае* първите и *да се измъкне чрез чисто словесно „обяснение"* от последното. При този опит той сам се заплита в противоречия и с опита си да ги разреши представя заедно с това започващото *разлагане на теорията*, която той догматично защищава. Мил иска, от една страна, да изобрази буржоазното производство като абсолютна форма на производството и затова се опитва да докаже, че неговите действителни противоречия представляват само привидни противоречия. От друга страна, той се старае да изобрази теорията на Рикардо като абсолютната теоретическа форма на този начин на производство, а също така да отстрани с формални доводи теоретическите противоречия, които отчасти са били посочвани от други, отчасти са правили впечатле-

* — по този начин, от само себе си. *Ред.*

ние на самия него. Обаче у Мил ние намираме още в известна степен и по-нататъшното развитие на гледището на Рикардо зад ония предели, в които то е излагано от самия Рикардо. Мил още защищава същите исторически интереси, както и Рикардо — *интересите на промишления капитал против поземлената собственост* — и той по-решително прави практическите изводи от теорията, — например от теорията за поземлената рента — против съществуването на частната поземлена собственост, която той повече или по-малко би желал да превърне непосредствено в държавна собственост. Тук няма да се спираме на последния извод и на тази страна от възгледите на Мил.

[а) СМЕСВАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ С ПЕЧАЛБАТА. СХОЛАСТИКА ПО ВЪПРОСА ЗА ИЗРАВНЯВАНЕТО НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА. СВЕЖДАНЕ НА ЕДИНСТВОТО НА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИТЕ ДО ТЯХНОТО НЕПОСРЕДСТВЕНО ТЪЖДЕСТВО]

У учениците на Рикардо разликата между *принадената стойност* и *печалбата* също така не се отбелязва, както и у самия него. Самият Рикардо я забелязва само в различното влияние, което изменението на работната заплата може да окаже върху капитали с различен органически състав (а този последният се разглежда от Рикардо само що се отнася до процеса на обръщението). Нито на самия Рикардо, нито на неговите ученици не идва на ум, че дори ако разглеждаме не капиталите в различните отрасли, а *всеки* капитал поотделно — доколкото той не се състои изключително от променлив капитал, не е капитал, изразходван само за работна заплата, — нормата на печалбата и нормата на принадената стойност са различни и следователно печалбата трябва да представлява някаква по-нататък развита, специфично модифицирана форма на принадената стойност. Те забелязват разликата между принадената стойност и печалбата само дотолкова, доколкото става дума за равна печалба — средна норма на печалбата — за капитали в различните сфери на производството и с различно съотношение в тях на основния и оборотния капитал. В това отношение Мил само повтаря, популяризира онова, което казва Рикардо в глава I-ва *„За стойността"*. Единственото ново съмнение, което възниква у него във връзка с този въпрос, се свежда до следното.

Мил забелязва, че *„времето като такова"* (следователно не работното време, а просто *времето*) нищо не произвежда, а значи не произвежда и „стойност". Тогава как може да се съгласува със закона за стойността фактът, че определен капитал — поради това,

че, както казва Рикардо, за неговия оборот е необходимо по-продължително време — носи същата печалба, както и капиталът, който прилага повече непосредствен труд, но се обръща по-бързо? Ние виждаме, че тук Мил взема само съвсем отделен случай, който в обобщен вид би могъл да се формулира по следния начин: как се съгласува цената по разходите и предпоставената от нея [792] средна норма на печалбата (следователно равноценност на стоки, съдържащи съвсем нееднакви количества труд) с обстоятелството, че печалбата не е нищо друго освен част от съдържащото се в стоката работно време, а именно оная негова част, която капиталистът си присвоява без еквивалент? В противоположност на това, при разглеждането на средната норма на печалбата и на цената по разходите се изказват такива гледища, които са съвсем чужди на определението на стойността и са съвсем външни по отношение на него — например гледището, че ако капиталът на някой капиталист трябва да прави по-продължителни обороти, тъй като този капитал, както става например с виното, е принуден по-дълго да остава в процеса на производството (или, в други случаи, по-дълго да остава в процеса на обръщението), капиталистът трябва да бъде обезщетен за времето, в течение на което той не може да увеличава стойността на своя капитал. Но как може времето, в течение на което не става увеличение на стойността, да създава стойност?

Пасажът на Мил относно *„времето"* гласи:

„Времето не може да прави нищо . . . Как може то в такъв случай да увеличава стойността? Времето е само абстрактен термин. То е дума, звук. И се получава същият логически абсурд, когато се говори за абстрактна единица като мярка на стойността или за времето като създател на стойност" („Elements of Political Economy" Second edition, стр. 99)[35].

В действителност при определянето на *основанията за компенсация* на капиталите в различните производствени сфери става дума не за производство на принадената стойност, а за *нейното разпределение между различните категории капиталисти.* Затова тук придобиват значение такива гледища, които нямат абсолютно никакво отношение към *определянето на стойността като такава.* При това *като основание за компенсация* служи всичко, което заставя един капитал в някоя особена сфера на производството да се отказва от ония условия, при които той в други сфери би могъл да произведе *по-голяма принадена стойност.* Так например, когато се прилага повече основен капитал и по-малко оборотен; когато се прилага повече постоянен капитал, отколкото променлив; когато капиталът е принуден да остава по-дълго в процеса на обръщението; когато, най-сетне, той е принуден да остава по-дълго

време в процеса на производството, без да се подлага на трудов процес, както става там, където процесът на производството по своята технологическа природа изисква прекъсвания, за да може създаваният продукт да се подлага на действието на природните сили (например виното в избата). Във всички тези случаи — последният от тях е онзи, който се изтъква от Мил, който, както виждаме, си представя трудността, която среща, твърде ограничено и само като нещо единично — става компенсация. От принадената стойност, произведена в другите сфери, известна част се пренася върху тези капитали, които се намират в по-неблагоприятни условия за непосредствена експлоатация на труда, съответно само на тяхната величина (конкуренцията осъществява това изравняване, при което всеки отделен капитал се явява само като определена част от обществения капитал). Това явление се оказва твърде просто, щом се разбере отношението между принадената стойност и печалбата и, по-нататък, изравняването на печалбите в обща норма на печалбата. Но ако някой иска да разбере това без никакво посредничество, направо от закона за стойността, т. е. ако иска да си обясни печалбата, получавана от отделен капитал в отделен отрасъл, от принадената стойност (или *незаплатения труд*), която се съдържа в произведените от този капитал стоки (а значи и от труда, овеществен непосредствено в самите тези стоки) — това е проблема, която е още много по-неразрешима, отколкото квадратурата на кръга, която може да бъде намерена алгебрически. Това е просто опит да се представи за съществуващо онова, което не съществува. Но именно в тази *непосредствена* форма Мил се опитва да разреши проблемата. Ето защо тук е невъзможно едно разрешение на въпроса по същество, а е възможно само едно софистично отстранение на трудността с думи, т. е. само *схоластика.* Това се започва от Мил. А у един такъв *безсъвестен глупак* като *Мак Кълък* този маниер приема формата на важничещо безсрамие.

Разрешението на въпроса, предложено от Мил, най-добре може да бъде характеризирано с думите на *Бейли:*

„Г-н Мил е направил своеобразен опит да сведе *действието на времето* до *изразходване на труд.* „Ако", казва той („Elements", second edition, 1824, стр. 97), „виното, което отлежава в избата, увеличава благодарение на това стойността си с $1/10$ годишно, то би било правилно *да се счита,* че за него е изразходван с $^1/_{10}$ повече труд" . . . Би било правилно да се счита всеки факт за състоял се [793] само тогава, когато той действително се е състоял. В приведения пример, съгласно предположението, нито едно човешко същество не се е приближило до виното и не е изразходвало за него нито една секунда, не е направило никакво движение на мускулите" („A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value" etc. London, 1825, стр, 219—220).

Тук искат да разрешат противоречието между общия закон и по-развитите конкретни отношения не чрез намиране на посредствуващите звена, а чрез пряко подвеждане на конкретното под абстрактното и чрез непосредствено приспособяване на конкретното към абстрактното. И това искат да постигнат с помощта на *словесна фикция*, чрез изменение на vera rerum vocabula*. (Тук действително имаме „спор за думи“[36], но той е спор „за думи“, защото тук се прави опит да се разрешат с помощта на фрази реални противоречия, които не са получили реално разрешение.) Че този маниер, който у Мил е още само в зародиш, много повече е разрушил цялата основа на теорията на Рикардо, отколкото всички нападки на противниците му — това ще се разкрие при разглеждането на възгледите на Мак Кълък.

Мил прибягва към този метод само в случаите, когато абсолютно не намира никакъв друг изход. Но неговият основен метод е друг. Там, където икономическото отношение — а следователно и категориите, които го изразяват — съдържа противоположности, е противоречие и именно единство на противоречия, той подчертава момента на *единството* на противоположностите и отрича *противоположностите*. Единството на противоположностите той превръща в тъждество на тези противоположности.

Например стоката крие в себе си противоположност на потребителна и разменна стойност. Тази противоположност се развива по-нататък, проявява се, реализира се като раздвояване на стоката на стока и пари. Това нейно раздвояване се проявява — като процес — в метаморфозата на стоката, където продажбата и покупката представляват различни моменти на един процес, но всеки акт на този процес едновременно с това съдържа своята противоположност. В първата част на настоящото съчинение отбелязах как Мил ликвидира противоположността, като фиксира само *единството* на покупката и продажбата и по този начин превръща обръщението в разменна търговия, а в разменната търговия, пак по контрабанден начин, въвежда категории, взети от обръщението[37]. Виж още и казаното от мене там за неговата *теория за парите*, в която той прилага аналогичен подход към въпроса[38].

У Джеймс Мил подразделението е лошо: „За производството“, „За разпределението“, „За размяната“, „За потреблението“.

* — истинските имена на нещата. *Ред.*

[б) БЕЗПЛОДНИ ОПИТИ НА МИЛ ДА СЪГЛАСУВА РАЗМЯНАТА МЕЖДУ КАПИТАЛ И ТРУД СЪС ЗАКОНА ЗА СТОЙНОСТТА. ЧАСТИЧНО ВРЪЩАНЕ КЪМ ТЕОРИЯТА ЗА ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО]

За *работната заплата* Мил пише:

„Вместо да се изчаква, докато продуктите бъдат произведени и тяхната стойност реализирана, намерено е за *по-удобно* за работниците да им се изплаща техният дял *в аванс* (à l'avance). Работната заплата е формата, която е намерена за подходяща, за да получават те своя дял. След като частта от продуктите, която се полага на работника, е изцяло получена от него във формата на работна заплата, тези продукти принадлежат изключително на капиталиста, тъй като той фактически е *купил частта на работника* и му е заплатил за нея в аванс“ („Eléments d'économie politique“, френски превод на Паризо, Париж, 1823, стр. 33—34).

За Мил е крайно характерно, че както *парите* са за него само едно хитро средство, измислено за удобство, така и самото *капиталистическо отношение* е според него измислено за удобство. Тези специфични обществени производствени отношения са измислени заради „удобство“. Стоката и парите се превръщат в капитал в резултат на това, че работникът е престанал да участвува в размяната като стокопроизводител и стокопритежател и, напротив, е принуден да продава вместо стоката самия си труд (непосредствено своята работна сила) като стока на притежателя на обективните условия на труда. Това отделяне на работника от обективните условия на труда е предпоставката за отношението между капитала и наемния труд, така както то е предпоставката за превръщането на парите (или на стоката, която представлява парите) в капитал. Мил предполага това *отделяне*, това *разединяване*, той предполага отношението между капиталист и наемен работник, за да представи след това като въпрос за удобство обстоятелството, че работникът продава *не продукт*, не стока, а своята част в продукта (производството на който ни най-малко не се определя от него и се извършва *независимо* от него), преди работникът да го е произвел [794] — или, по-точно, че частта на работника в продукта се изплаща от капиталиста, превръща се в пари, преди капиталистът да е продал, да се е освободил от продукта, в който работникът има своя част.

С едно такова разбиране на работната заплата Мил иска да заобиколи специфичната трудност, свързана със специфичната форма на разглежданото отношение. За Рикардовата система, според която работникът продава пряко своя *труд* (а не своята работна сила), трудността се състои в следното: стойността на стоката се определя от работното време, което струва производството на тази стока; а с какво се обяснява това, че този закон за стойността не се осъществява в най-голямата от всички размени, която образува ос-

новата на капиталистическото производство — в размяната между капиталист и наемен работник? Защо количеството на овеществения труд, което работникът получава като работна заплата, не се равнява на количеството на непосредствения труд, което той дава в замяна срещу работната заплата? За да отстрани това затруднение, Мил превръща наемния работник в стокопритежател, който продава на капиталиста свой *продукт, своя стока* — защото неговата *част* в продукта, в стоката е *негов* продукт, негова *стока*, стойност, произвеждана от него във формата на особена стока. Той разрешава трудността с това, че представя сделката между капиталиста и наемния работник, която включва противоположността между овеществен и непосредствен труд, като обикновена сделка между притежатели на овеществен труд, между стокопритежатели.

Макар че в резултат на този фокус Мил е направил за себе си невъзможно разбирането на специфичната природа, на differentia specifica* на процеса, който се извършва между капиталиста и наемния работник, той съвсем не си е намалил трудността, а я е увеличил, тъй като своеобразието на резултата сега вече не може да се разбере, като се изхожда от своеобразието на стоката, която работникът продава (и която притежава специфичното свойство, че самата ѝ потребителна стойност е елементът, образуващ разменната стойност, вследствие на което потреблението на тази стока създава по-голяма разменна стойност, отколкото се е съдържала в самата нея).

У Мил работникът е също такъв продавач на стоки, както и всеки друг стокопритежател. Той произвежда например 6 аршина платно. От тези 6 аршина 2 представляват стойност, равна на присъединения от него труд. Следователно той е продавач на 2 аршина платно на капиталиста. Защо работникът да не получи от капиталиста пълната стойност на 2 аршина платно, както получава всеки друг продавач на 2 аршина платно, щом работникът е сега също такъв продавач на платно, както и всеки друг притежател на платно? Напротив, противоречието със закона за стойността се проявява тук много по-рязко. Работникът продава сега съвсем не специфична стока, която се различава от всички други стоки. Той продава труд, овеществен в продукт, т. е. такава стока, която като стока не се различава с нещо специфично от която и да било друга стока. Та ето, ако цената на един аршин платно — т. е. количеството пари, което съдържа включеното в един аршин платно работно време — е равна на 2 шил., защо работникът получава 1 шил. вместо 2? Ако пък той получава 2 шил., тогава капиталистът не реализира принадена стойност и цялата система на Рикардо би се провалила. Ние бихме били върнати назад към „печалбата от отчуждаване“. Шестте аршина платно са стрували на капиталиста тяхната стойност, т. е. 12 шил. Обаче капиталистът би ги продавал за 13 шил.

* — специфичната отличителна черта. *Ред.*

Или пък трябва да се приеме, че платното, както и всяка друга стока, се продава по нейната стойност, когато я продава един капиталист, но тя се продава *под* нейната стойност, когато я продава един работник. Следователно законът за стойността би бил нарушен чрез сделката между работника и капиталиста. Впрочем именно за да избегне това, Мил прибягва към своята фикция. Той иска да превърне отношението между работник и капиталист в обикновено отношение между продавачи и купувачи на стоки. А защо тогава обикновеният закон за стойността на стоките не трябва да определя тук тази сделка? Но, казва ни се, работникът се заплаща *„в аванс“*. Значи все пак тук нямаме обикновеното отношение на покупка и продажба на стока. Какво означава тук това „авансиране“? Работникът, на когото се плаща например седмично, е *„авансирал“* своя труд и е създал принадлежащата му част от седмичния продукт — овеществил е своя седмичен труд в продукт — (според предположението на Мил и съгласно практиката), преди капиталистът да му е „заплатил“ тази част. Капиталистът е „авансирал“ суровината и оръдията на труда, а работникът — „труда“, и когато в края на седмицата се изплаща работната заплата, работникът *продава* на капиталиста стока, своята стока — своята част в съвкупната стока. Но капиталистът, ще каже Мил, плаща на работника, т. е. превръща за него в сребро, в пари 2 аршина [795] платно, преди още сам да е превърнал в пари, да е продал 6-те аршина платно! Ами ако капиталистът е работил по поръчка, ако е продал стоката, преди още да я е произвел? И в по-обща форма: какво го интересува работника — в дадения случай продавач на 2 аршина платно, — че капиталистът купува от него тези 2 аршина, за да ги продаде отново, а не за да ги потреби? Какво го е грижа продавача за мотивите на купувача? И как могат мотивите на купувача да модифицират при това още и закона за стойността? Ако сме последователни, би трябвало да приемем, че всеки продавач трябва да продава стоката си под нейната стойност, защото той дава на купувача продукта във формата на потребителна стойност, докато купувачът му дава стойност във формата на пари, превърнатата в сребро форма на продукта. В този случай фабрикантът на платно би трябвало да *недозаплаща* също и на търговеца на ленената прежда, на фабриканта на машината, на производителя на въглищата и т. н. Защото те му продават стоки, които той едва тепърва иска да превърне в пари, докато той им заплаща в „аванс“ *стойността* на съставните части на своята

стока не само преди тази стока да е продадена, но и преди да е произведена. Работникът му доставя платно, стоката в нейната готова, годна за продажба форма; напротив, ония продавачи на стоки му доставят машини, суровини и т. н., които трябва още да преминат през определен процес, за да получат своята годна за продажба форма. За един такъв абсолютен рикардианец като Мил, у когото покупката и продажбата, предлагането и търсенето са чисто и просто тъждествени, а парите са само формалност, най-великолепното се състои в представата, че превръщането на стоката в пари — а всъщност не става нищо друго при продажбата на двата аршина платно на капиталиста — предполага, че продавачът е принуден да продава своята стока под нейната стойност, а купувачът купува за своите пари по-голяма стойност, отколкото е стойността на неговите пари.

Следователно работата се свежда у Мил до абсурдното твърдение, че в тази сделка купувачът купува, за да продаде отново с печалба, поради което продавачът е принуден да продава своята стока *под* нейната стойност, с което се опровергава цялата теория за стойността. Този втори опит на Мил да разреши едно от противоречията на Рикардо в действителност унищожава цялата основа на Рикардовата система и особено онова нейно предимство, че тя разглежда отношението между капитала и наемния труд като пряка размяна между натрупан и непосредствен труд, т. е. взема го в неговата специфична определеност.

За да излезе от затруднението, Мил би трябвало да отиде по-нататък и да каже, че тук не става дума за проста сделка на покупка и продажба на стоки. Отношението между работника и капиталиста било по-скоро отношение на даващ в заем пари или занимаващ се със сконтови операции капиталист (паричен капиталист) и промишлен капиталист, доколкото тук се касае за плащане, за превръщане в пари на продукта на работника, равен на неговата част в съвкупния продукт. Това не би било лошо обяснение: да се предположи наличието на лихвоносния капитал — една особена форма на капитала, — за да се обясни произвеждащият печалба капитал (общата форма на капитала); да се представи една производна форма на принадената стойност (която вече предполага капитал) като причина за възникване на принадената стойност. Освен това Мил би трябвало тогава да бъде последователен и вместо всички определени закони относно работната заплата и нейното равнище, развити от Рикардо, да я извежда, напротив, от нормата на лихвата; при това пак не би могло фактически да се каже по какъв начин трябва да се определя нормата на лихвата, тъй като тя — съгласно рикардианците и всички други заслужаващи да бъдат споменати икономисти — се определя от нормата на печалбата.

Фразата за *„частта“* на работника в неговия собствен продукт е основана всъщност върху следното: ако разглеждаме не отделната сделка между капиталист и работник, а размяната между тях в общия ход на възпроизводството и обръщаме внимание на действителното съдържание на този процес, а не на формата на неговата проява, в действителност ще се види, че онова, с което капиталистът заплаща на работника (а също и частта от капитала, която противостои на работника като постоянен капитал), не е нищо друго освен част от продукта на самия работник и при това не оная част от продукта, която тепърва трябва да бъде превърната в пари, а оная, която вече е продадена, вече е превърната в пари, тъй като работната заплата се изплаща в пари, а не in naturalibus*. При робството и т. н., където няма лъжливата привидност, пораждана от предварителното превръщане в пари на оная част от продукта, която се изразходва за работна заплата, ясно се вижда, че онова, което робът получава като заплата за работата, в действителност не е „аванс“ от страна на робовладелеца, а само част от овеществения труд на роба, която се връща обратно при него като средства за живот. Така е и при капиталиста. Той „авансира“ само привидно. Онова, което той авансира на работника като работна заплата, или, по-точно, онова, което той му [796] *заплаща* — тъй като работата му се заплаща едва след като бъде изпълнена, — е част от продукта, произведен от работника и вече превърнат в пари. Една част от продукта на работника, който капиталистът си е присвоил, е *отнел* от работника, се връща при работника във формата на работна заплата — като аванс, ако желаете, срещу новия продукт.

Съвсем недостойно е за Мил (това по-скоро подхожда за Мак Кълък, Сей или Бастиа) да се хваща за тази *привидност*, присъща на сделката между капиталиста и работника, за да обясни самата сделка. Капиталистът няма нищо, което би могъл да авансира на работника, освен онова, което по-рано е отнел от работника, което му е било авансирано чрез труда на други хора. Защото дори Малтус казва, че онова, което капиталистът авансира, се състои не „от сукно“ и „други стоки“, а *„от труд“*[39], т. е. точно от онова, което капиталистът не върши. Капиталистът авансира на работника собствения труд на работника.

Обаче цялата тази перифразировка ни най-малко не помага на Мил, а именно ни най-малко не му помага да заобиколи разрешаването на въпроса по какъв начин размяната между натрупан и непосредствен труд (така разбира Рикардо, а след него Мил и дру-

* — в натура. *Ред.*

гите, процеса на размяната между капитала и труда) се съгласува със закона за стойността, на който тя направо противоречи. Че посочената перифразировка ни най-малко не помага на Мил, се вижда от следните негови твърдения.

„В *каква пропорция* се делят продуктите между работника и капиталиста, или коя пропорция регулира равнището на работната заплата?“ (*Mill.* Eléments d'économie politique. Traduits par Parisot, стр. 34). „Определянето на частите на работника и капиталиста е предмет на търговска сделка, на *пазарлък* между тях. Всяка свободна търговска сделка се регулира от конкуренцията и условията на сделката се изменят в зависимост от изменението на *съотношението между търсенето и предлагането*“ (пак там, стр. 34—35).

На работника се заплаща неговата „част“ в продукта. Това бе казано от Мил с цел да бъде превърнат работникът — в неговите взаимоотношения с капитала — в обикновен продавач на *стока* (продукт) и да се замаскира специфичният характер на тези взаимоотношения. Частта на работника в продукта е по всяка вероятност *негов* продукт, т. е. оная част от продукта, в която е овеществен новоприсъединеният труд на работника. Така ли е? Оказва се, че не е така. Напротив, когато сега питаме коя е „частта“ на работника в продукта, т. е. *кой е неговият* продукт (защото частта в продукта, която принадлежи на работника, е именно *негов* продукт, който той продава) — чуваме, че *неговият* продукт и неговият *продукт* са две съвсем различни неща. И ние трябва тепърва да установим какво представлява продуктът на работника (т. е. неговата част в продукта — следователно частта от продукта, която му принадлежи). Следователно „неговият продукт“ бил просто фраза, тъй като частта от стойността, която работникът получава от капиталиста, се определя не от неговата собствена продукция. По този начин Мил само е отместил трудността с една крачка. Що се отнася до нейното разрешение, той стои на същото място, където беше в началото на изследването.

Тук имаме едно quidproquo*. Ако считаме размяната между капитал и наемен труд за непрекъснат акт, какъвто той е и за всекиго, който не се ограничава с фиксиране, изолиране на отделния акт, на отделния момент от капиталистическото производство, тогава работникът получава оная част от стойността на своя продукт, която той е възстановил, прибавяйки към нея част от стойността, която е дал безплатно на капиталиста. Това се повтаря постоянно. Следователно фактически работникът постоянно получава една част от стойността на своя собствен продукт, една част или един дял от създадената от него стойност. Колко голяма или колко малка е неговата работна

* — смесване на понятията (буквално: вземане едното за другото). *Ред.*

заплата — това не се определя от неговия дял в продукта, а, обратно, неговият дял в продукта се определя от величината на неговата работна заплата. Фактически работникът получава част от стойността на продукта. Но частта, която той получава, се определя от стойността на труда, а не обратно — стойността на труда да се определя от частта в продукта. Стойността на труда, т. е. работното време, което е нужно на работника за възпроизводството на самия себе си, е фиксирана величина; тя е фиксирана чрез продажбата на неговата работна сила на капиталиста. Фактически с това се фиксира също и неговата част в продукта. Но не и обратното — не отначало да се фиксира неговата част в продукта и след това от тази част да се определя размерът или стойността на неговата работна заплата. В това именно се и състои едно от най-важните и най-често подчертавани положения на Рикардо, защото иначе цената на труда би определяла цената на произвежданата от него стока, докато според Рикардо цената на труда определя само *нормата на печалбата*.

Но как Мил установява сега „частта“ от продукта, получавана от работника? Той я определя с търсенето и предлагането, с конкуренцията между работници и капиталисти. Формулировката на Мил е приложима за всички стоки:

„Определянето на частите“ (чети: в стойността на стоката) „на работника и капиталиста“ (на продавача и купувача) „е предмет на търговска сделка, на пазарлък между [797] тях. Всяка свободна търговска сделка се регулира от конкуренцията и условията на сделката се изменят в зависимост от изменението на съотношението между търсенето и предлагането“ [цит. съч., стр. 34—35].

Значи, такава била работата! И това казва Мил, който като ревностен рикардианец доказва, че търсенето и предлагането могат, разбира се, да определят колебанията на пазарната цена над или под *стойността* на стоката, но не могат да определят самата тази стойност; че търсенето и предлагането са безсмислени думи, ако се прилагат за определяне на стойността, тъй като самото тяхно определяне вече предполага определяне на стойността! А сега — в което Сей упрекваше вече Рикардо[40], — за да определи стойността на труда, т. е. *стойността* на една стока, Мил прибягва към нейното определяне от търсенето и предлагането!

Но нещо повече.

Мил не казва — което по същество в случая е и безразлично — коя от двете страни представлява предлагането и коя — търсенето. Но тъй като капиталистът дава пари, а работникът, напротив, предлага нещо срещу парите — ние ще приемем търсенето от страна на капиталиста, а предлагането — от страна на работника. Но тогава

какво „продава“ работникът? Какво предлага той? Дали своята „част“ в продукта, който още не съществува? Но нали пък неговата част в бъдещия продукт именно трябва още да бъде определена от конкуренцията между него и капиталиста, от отношението между „търсенето и предлагането“! Едната страна на отношението, предлагането, не може да се състои от нещо, което самото е само резултат от борбата между търсенето и предлагането. И така, какво предлага работникът за продажба? Своя *труд*? Но в такъв случай Мил отново стига до първоначалната трудност, която искаше да заобиколи — до *размяната между натрупан и непосредствен труд*. И когато той казва, че тук не става размяна на еквиваленти или че стойността на продаваната стока, на труда, се измерва не със самото „работно време“, а се определя от конкуренцията, от търсенето и предлагането, той признава, че теорията на Рикардо се проваля, че противниците на Рикардо са прави, когато твърдят, че определянето на стойността на стоката с работното време е погрешно, тъй като стойността на най-важната стока, на самия труд, противоречи на този закон за стойността на стоките. По-нататък ще видим, че *Уейкфийлд* направо казва това.*

Мил може да извърта и хитрува колкото си иска. Той не намира изход от тази дилема. В най-добрия случай — да употребим неговия собствен начин на изразяване — конкуренцията между работниците води до това, че те предлагат *определена маса труд* за такава цена, която, съобразно отношението между търсенето и предлагането, е равна на по-голяма или по-малка част от продукта, който те ще произведат с помощта на тази маса труд. Но обстоятелството, че тази *цена*, тази *сума пари*, която те получават за своя труд, се равнява на по-голяма или по-малка част от стойността на продукта, който трябва да бъде създаден, по никой начин не пречи по начало *определена маса жив труд* (непосредствен труд) да се разменя тук срещу по-голяма или по-малка маса *пари* (натрупан труд и при това труд, съществуващ във формата на разменна стойност). Следователно то не пречи да се разменят тук едно срещу друго нееднакви количества труд, да се разменя по-малко количество натрупан труд срещу по-голямо количество непосредствен труд. Именно това беше явлението, което трябваше да обясни Мил и от което той искаше да се измъкне със своето обяснение, за да не наруши закона за стойността. Това явление никак не изменя своята природа и ни най-малко не се обяснява с това, че в края на производствения процес отношението, в което работникът е разменил своя непосредствен труд срещу пари, *се проявява* като про-

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 433—434, и част III, стр. 188. *Ред.*

порция между заплатената на работника стойност и стойността на създадения от него продукт. Първоначалната *неравна* размяна между капитал и труд *се проявява* тук само в друга форма.

Колко упорито избягва Мил пряката размяна между труд и капитал, от която Рикардо още съвсем непринудено изхожда, показва също така и начинът, по който той преминава към по-нататъшното изложение. Мил казва именно следното:

[798] „Да предположим, че съществуват определен брой капиталисти и определен брой работници. *Да допуснем, че пропорцията, в която те си делят продукта, е по някакъв начин определена.* Ако нарасне броят на работниците, без да се увеличи *масата на капиталите*, присъединилата се част работници трябва да се опита да измести заетата по-рано част. Тя може да постигне това само като *предложи своя труд срещу по-ниско възнаграждение.* В такъв случай равнището на работната заплата по необходимост се понижава... В обратния случай става обратното... Ако съотношението между масата на капиталите и населението остава неизменно, тогава и равнището на работната заплата си остава предишното“ (цит. съч., стр. 35 и следващите).

Онова, което Мил трябваше да определи, е именно „пропорцията, в която те“ (капиталистите и работниците) „си делят продукта“. За да я определи с конкурецията, Мил *предполага,* че тази пропорция *„е по някакъв начин определена“*. За да определи „частта“ на работника с конкуренцията, той *предполага,* че тя е „по някакъв начин“ определена *преди* конкуренцията. Но това не е всичко. За да покаже как конкуренцията изменя *определеното* „по някакъв начин“ разделяне на продукта, той предполага, че работниците, когато техният брой нараства по-бързо от масата на капиталите, *„предлагат своя труд срещу по-ниско възнаграждение“*. По този начин тук Мил направо казва, че предлагането на работниците се състои от *„труд“* и че те предлагат този труд срещу *„възнаграждение“*, т. е. срещу пари, срещу определена сума „натрупан труд“. За да заобиколи пряката размяна между труд и капитал, пряката *продажба на труд,* той прибягва към теорията за „разделянето на продукта“. А за да обясни пропорцията, в която се дели продуктът, той предполага *непосредствена продажба* на труд срещу пари, така че тази първоначална размяна между капитал и труд получава по-късно своя *израз* в частта на работника в неговия продукт, а не неговата част в продукта определя посочената първоначална размяна. И найпосле, когато броят на работниците и масата на капиталите не се изменят, остава *неизменно* и „равнището на работната заплата“. Но какво е това равнище, когато търсенето и предлагането си съответствуват? Това именно трябва да бъде обяснено. Тук нищо не обяснява констатацията, че равнището на работната заплата *се изменя,* когато се нарушава равновесието между търсенето и предлагането. Тавтологичните извъртания на Мил доказват само, че той

тук чувствува в теорията на Рикардо някаква мъчнотия, която той преодолява само благодарение на това, че изобщо се оказва извън теорията.

* * *

Против Малтус, Торенс и други. Против определянето на стойността на стоките със стойността на капитала Мил правилно отбелязва:

Капитал — това е стоки, и да се каже, че стойността на стоките се определя от стойността на капитала, значи да се каже, че стойността на стоката се определя от стойността на стоката, че стойността на стоката се определя от самата нея" („Elements of Political Economy", първо издание, Лондон, 1821, стр. 74.)

* * *

{Мил не замазва противоположността между капитала и труда. Необходимо било *нормата на печалбата* да бъде голяма — за да бъде значителна обществената класа, която не зависи от непосредствения труд; за целта работната заплата следователно трябва да бъде относително малка. Необходимо е работническата маса да не бъде господар на своето време, а да бъде роб на своите потребности, за да могат човешките (обществените) способности свободно да се развиват в ония класи, за които тази работническа класа служи само като фундамент. Работническата класа представлява липсата на развитие — за да могат другите класи да представляват човешкото развитие. Това е фактически противоположността, в която се развива буржоазното [799] общество и се е развивало всяко досегашно общество, противоположност, провъзгласена за *необходим закон*, т. е. това е съществуващото положение на нещата, провъзгласено като абсолютно разумно.

„*Човешката способност за усъвършенствуване*, или способността да се преминава постоянно от едно стъпало на науката и щастието към друго, по-високо, очевидно зависи до голяма степен от класата на хората, които са *господари на своето време*, т. е. които са достатъчно богати, за да бъдат избавени от всякакви грижи за средства за новече или по-малко осигурен живот. От хората на тази класа се култивира и разширява областта на науката; те разпространяват светлина; техните деца получават по-добро възпитание и се подготвят за изпълнение на най-важните и най-деликатните функции на обществото; те стават законодатели, съдии, администратори, учители, изобретатели в областта на различните изкуства, ръководители на всички големи и полезни работи, благодарение на които се разширява господството на човешкия род над силите на природата" („Eléments d'économie politique". Traduits par Parisot, Paris, 1823, стр. 65).

„*Доходът от капиталите* трябва да бъде *достатъчно голям*, за да може значителна част от обществото да се ползва от предимствата, които *свободното време* дава" (пак там, стр. 67).

* * *

Още нещо към горното.

За Мил като рикардианец разликата между труд и капитал е само разлика между *различни форми* на труда:

„Труд и капитал означават: първият — *непосредствен труд*, вторият — *натрупан труд*" („Elements of Political Economy", първо английско издание, Лондон, 1821, стр. 75).

А на друго място той казва:

„Относно тези два *вида труд* трябва да се отбележи, че те *не винаги се заплащат по една и съща норма*" („Éléments d'économie politique". Traduits par Parisot. Paris, 1823, стр. 100).

Така че тук той се доближава до същността на въпроса. Тъй като онова, с което се заплаща непосредственият труд, е винаги натрупан труд, капитал, заплащането не по *еднаква* норма означава тук само, че по-голямо количество непосредствен труд се разменя срещу по-малко количество натрупан труд, и то „*винаги*", защото в противен случай натрупаният труд не би се разменял като „капитал" срещу непосредствения труд и не само не би носил, както това желае Мил, *достатъчно голям доход*, но и изобщо не би носил никакъв доход. Следователно тук се признава — тъй като Мил, както и Рикардо, разглежда размяната на капитал срещу труд като пряка размяна на натрупан труд срещу непосредствен труд, — че тези два вида труд се разменят в *неравни пропорции* и при тази размяна законът за стойността, който гласи, че се разменят равни количества труд, търпи винаги провал.

[В) НЕРАЗБИРАНЕ ОТ МИЛ НА РЕГУЛИРАЩАТА РОЛЯ НА ПРОМИШЛЕНАТА ПЕЧАЛБА]

Мил издига като някакъв основен закон онова, което Рикардо* фактически предполага, за да построи своята теория за рентата:

„Нормата на печалбата в земеделието регулира нормата на другите печалби" („Elements of Political Economy". Second édition, London, 1824, стр. 78).

Това е в основата си невярно, тъй като капиталистическото производство започва в промишлеността, а не в земеделието, и овладява последното само постепенно, така че едва с развитието на

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 509—510. *Ред.*

капиталистическото производство земеделските печалби се изравняват с промишлените и само вследствие на това изравняване те започват да оказват влияние върху промишлените печалби. И така, приведеното по-горе положение е, първо, исторически невярно. И, второ, щом съществува такова изравняване, т. е. ако предположим такова състояние на развитието на земеделието, при което капиталът в зависимост от нормата на печалбата се прехвърля от промишлеността в земеделието и vice versa*, също така ще бъде неправилно да се каже, че от този момент *земеделската печалба* става регулираща, вместо да се каже, че тук имаме взаимодействие между печалбите. Впрочем, за да обясни рентата, Рикардо сам предполага обратното. Цената на житото се повишава; в резултат на това *спадат печалбите* — не в земеделието (докато няма ново предлагане от по-лоши земи или от втори, по-малко производителни дози капитал) — защото повишаването на цената на житото компенсира с излишък на арендатора повишаването на работната заплата, предизвикано от повишаването цената на житото, — а в промишлеността, където няма такава компенсация или свръхкомпенсация. С това спада *нормата на промишлената печалба* и затова капиталът, който носи тази по-ниска норма на печалбата, може да бъде приложен на по-лоши участъци земя. При предишната норма на печалбата това не би станало. И само вследствие на това обратно въздействие на понижаването на промишлената печалба върху земеделската на по-лошите участъци земя спада земеделската печалба изобщо, [800] и една част от нея на по-добрите участъци земя се отделя от печалбата във формата на рента. Такава е Рикардовата трактовка на процеса, съгласно която следователно промишлената печалба регулира земеделската.

Ако сега — вследствие на усъвършенствувания в земеделието — печалбата там отново се повиши, би се повишила също и промишлената печалба. Но това съвсем не изключва факта, че както *намаляването на промишлената печалба* първоначално обуславя намаляването на земеделската печалба, така и нейното *повишаване* влече след себе си повишаване на земеделската печалба. Това става винаги, когато промишлената печалба се повишава *независимо от цената на житото* и другите произвеждани в селското стопанство предмети от първа необходимост, влизащи в работната заплата на работниците, т. е. когато промишлената печалба се повишава поради спадане на стойността на ония стоки, които образуват постоянния капитал, и т. н. Напротив, рентата по никой начин не би могла да бъде обяснена, ако промишлената печалба *не* регулираше земедел-

* — обратно. *Ред.*

ската. *Средната норма на печалбата* е дадена в промишлеността благодарение на изравняването на печалбите от капиталите и превръщането вследствие на това на стойностите в *цени по разходите*. Тази цена по разходите — стойността на авансирания капитал плюс средната печалба — образува *предпоставката*, която земеделието получава от промишлеността, тъй като в земеделието, поради собствеността върху земята, посоченото изравняване не може да става. Ако след това стойността на земеделския продукт е по-висока, отколкото би била цената по разходите, определяна от *средната печалба в промишлеността*, тогава излишъкът на тази стойност над цената по разходите образува абсолютната рента. Но за да може да бъде измерен този излишък на стойността над цената по разходите, *цената по разходите* трябва да бъде prius*, т. е. тя трябва да бъде наложена на земеделието от промишлеността като закон.

* * *

Трябва да се отбележи следната мисъл на Мил:

„Онова, което се потребява *производително*, винаги е капитал. Това е едно особено забележително свойство на производителното потребление. Всичко, което се потребява производително, *е* капитал, и то *става* капитал именно благодарение на това потребление“ („Eléments d'économie politique“. Traduits par Parisot. Paris, 1823, стр. 241—242).

[Г)] ТЪРСЕНЕ, ПРЕДЛАГАНЕ, СВРЪХПРОИЗВОДСТВО [МЕТАФИЗИЧЕСКА КОНЦЕПЦИЯ ЗА НЕПОСРЕДСТВЕНОТО ТЪЖДЕСТВО НА ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО]

„Търсене означава *желанието за купуване* и *средствата за купуване*... Еквивалентният предмет“ (средствата за купуване), „който донася един човек, е *оръдието* на търсенето. Размерите на неговото търсене се измерват със стойността на този предмет. Търсенето и еквивалентният предмет са изрази, които могат да се заменят един с друг... Неговото“ (на човека) „желание *да купува* и неговите *средства за купуване на стоки* — с други думи, неговото търсене — са точно равни на количеството на произведените от него продукти, които той не възнамерява да потреби сам“ (пак там, стр. 252—253).

Тук виждаме как се доказва непосредственото тъждество на търсенето и предлагането (а следователно и невъзможността за всеобщо препълване на пазара). Търсенето се състояло в продукта и при това размерът на това търсене се измерва със стойността на този продукт. Това е същият абстрактен „начин за доказване“, с по-

* — първично, предшествуващо. *Ред.*

мощта на който Мил доказва, че покупката и продажбата са само тъждествени, а не различни една от друга; това са същите тавтологични фрази, с помощта на които той доказва, че цените зависят от масата на циркулиращите пари; същия маниер той използва и за да докаже, че предлагането и търсенето (които са само по-нататък развиваща се форма на отношението между купувачи и продавачи) по необходимост трябва да се покриват. Винаги същата логика. Ако някое отношение съдържа противоположности — това е не само противоположност, но и *единство* на противоположности. Следователно, заключава Мил, това е *единство без противоположност*. Такава е логиката на Мил, с която той отстранява „противоречията".

Да вземем най-напред за изходна точка *предлагането*. Това, което аз предлагам, е *стока*, единство на потребителна и разменна стойност — например определено количество желязо, равно на 3 ф. ст. (а тези пари са равни на определено количество работно време). Съгласно предположението аз съм фабрикант на желязо. Предлагам известна потребителна стойност, желязо, и предлагам известна стойност, изразена в цената на желязото, в 3 ф. ст. Обаче тук имаме следната малка разлика. Едно определено количество желязо е *действително* изнесено от мене на пазара. Обаче *стойността* на желязото съществува само като негова *цена*, която трябва да бъде тепърва реализирана от купувача на желязо, който представлява за мене *търсенето* на желязо. Търсенето на продавача на желязото се състои в търсенето на *разменната стойност* на желязото, която наистина се съдържа в желязото, но още не е реализирана. Възможно е една и съща *разменна стойност* да е представена в твърде различни количества желязо. Така че предлагането на потребителна стойност и предлагането на стойност, която тепърва трябва да бъде реализирана, съвсем не са тъждествени, тъй като съвсем различни количества потребителна стойност могат да представляват една и съща величина разменна стойност.

[801] Една и съща стойност от 3 ф. ст. може да се изразява в 1, 3 или 10 тона. Следователно количеството желязо (потребителната стойност), което аз предлагам, и предлаганото от мене количество стойност съвсем не са пропорционални едно на друго, тъй като последното може да остава неизменно, колкото и да се изменя първото. Колкото и голямо или малко да е количеството на предлаганото от мене желязо, аз винаги искам, съгласно нашето предположение, да реализирам стойността на желязото, която *не зависи* от това негово собствено количество и изобщо от неговото битие като потребителна стойност. Така че предлаганата (но още не реализирана) стойност и предлаганото количество желязо, което е реализирано, съвсем не са пропорционални едно на друго. Ето защо

няма никакво основание да се приеме, че способността на една или друга стока да бъде продадена по нейната стойност е пропорционална на предлаганата от мене маса стока. За купувача моята стока съществува преди всичко като потребителна стойност. Купувачът я купува като потребителна стойност Но онова, от което той се нуждае, е определено количество желязо. Неговата потребност от желязо също не се определя от произведеното от мене количество желязо, както и самата стойност на моето желязо не е пропорционална на това количество.

Разбира се, оня, който купува, има в ръцете си само *превърнатата форма* на стоката пари — стоката във формата на разменна стойност, и може да се явява като купувач само защото той или други са се явявали по-рано като продавачи на стоката, която сега съществува във формата на пари. Но това съвсем не е основание той да превърне обратно своите пари в моята стока или неговата потребност от моята стока да се определя от количеството, в което аз съм я произвел. Доколкото той предявява търсене на моята стока, той може да иска или по-малко количество, отколкото аз предлагам, или цялото това количество, но *под* неговата стойност. Неговото търсене може също така да не съответствува на моето предлагане, както не са тъждествени предлаганото от мене количество от една или друга потребителна стойност и стойността, по която аз го предлагам.

Обаче тук не е мястото за цялостно изследване върху търсенето и предлагането.

Тъй като предлагам желязо, аз предявявам търсене не на желязо, а на пари. Аз предлагам някаква особена потребителна стойност и предявявам търсене на нейната стойност. Моето предлагане и моето търсене са следователно толкова различни, колкото потребителната стойност и разменната стойност. Тъй като предлагам в самото желязо някаква *стойност*, аз търся да *реализираъм тази стойност*. Следователно моето предлагане и моето търсене са така различни, както идеалното и реалното. По-нататък, количеството, което предлагам, и неговата стойност съвсем не са пропорционални едно на друго. Обаче търсенето на предлаганото от мене количество на една или друга потребителна стойност се определя не от стойността, която аз искам да реализирам, а от количеството, от което се нуждае купувачът, по определена цена.

Ще приведем още следните твърдения на Мил:

„Ясно е, че всеки човек прибавя към общата маса продукти, съставляващи предлагането, съвкупността от всичко онова, което той е произвел и не възнамерява да потреби сам. В каквато и форма да попадне една или друга част от годишния продукт в ръцете на даден човек, ако той реши да не потребява сам нищо от нея, той ще поиска да се освободи от цялата тази част от продукта; затова тя изцяло

ще послужи за увеличаване на предлагането. А ако самият потреби една част от това количество продукт, той ще иска да се освободи от целия остатък и целният остатък се прибавя към предлагането“ (пак там, стр. 253).

С други думи, това означава само, че всички доставени на пазара стоки образуват предлагането.

„Следователно, тъй като търсенето на всеки човек е равно на оная част от годишния продукт, или, ако се изразим иначе, на оная част от богатството, от която той иска да се освободи“

{стой! Неговото търсене е равно на *стойността* (щом тя бъде реализирана) на оная част от продукта, от която той иска да се освободи; онова, от което той иска да се освободи, е определено количество потребителна стойност; онова, което той иска да получи, е *стойността* на тази потребителна стойност. Тези две неща съвсем не са тъждествени},

„и тъй като предлагането на всеки човек е съвсем същото нещо“

{съвсем не; неговото търсене се състои не в онова, от което той иска да се освободи, т. е. не в продукта, а в стойността на този продукт; напротив, неговото предлагане realiter* се състои в този продукт, докато стойността на този продукт се предлага само idealiter**},

„то предлагането и търсенето на всеки индивид са по необходимост равни“ (стр. 253—254).

{Тоест *стойността* на предлаганата от него стока и *стойността*, която той иска за нея, но я няма, са равни помежду си. *Ако* той продава стоката по нейната стойност, тогава предлаганата стойност (във формата на стока) и получаваната стойност (във формата на пари) са равни. Но от обстоятелството, че човек иска да продаде стоката по нейната стойност, не следва, че това действително става. Определено количество стока се предлага от него, намира се на пазара. Стойността за предлаганата от него стока той търси.}

„Предлагането и търсенето се намират в [802] своеобразно съотношение едно към друго. Всяка предлагана, изнасяна на пазара, продавана стока винаги е едновременно и *обект* на търсенето, а стока, която е обект на търсенето, винаги съставлява едновременно и част от общата маса на продуктите, образуващи предлагането. Всяка стока е винаги *едновременно* предмет на търсенето и предлагането. Когато двама души вършат размяна, единият от тях идва не само за да създаде предлагане, а другият само за да създаде търсене; *обектът, предметът на неговото предлагане* трябва да му достави предмета на неговото търсене, и следователно неговото търсене и неговото предлагане са съвсем равни помежду си. Но щом предлагането и търсенето на всеки индивид са винаги равни помежду си, същото се

* — реално. *Ред.*
** — идеално. *Ред.*

отнася и до предлагането и търсенето на всички индивиди на една нация, взети заедно. Затова колкото и да е голяма сумата на годишния продукт, тя никога не може да превиши сумата на годишното търсене. Цялата съвкупност от годишния продукт се разпада на известен брой части, равен на броя на индивидите, между които е разпределен годишният продукт. Цялата съвкупност от търсенето е равна на сумата на онова, което собствениците на всички тези части не задържат за свое собствено потребление. Но съвкупността от всички тези части е равна на целия годишен продукт“ (пак там, стр. 254—255).

Щом Мил е *предположил*, че предлагането и търсенето на всеки индивид са равни помежду си, всички негови обширни дълбокомислени разсъждения, че тогава са равни помежду си и предлагането и търсенето на *всички* индивиди, са съвсем излишни.

* * *

Как са разбирали Мил съвременните му рикардианци, се вижда например от следното:

„Следователно тук“ {това се казва във връзка с определянето на стойността на труда у Мил} „ние имаме поне един такъв случай, където цената (цената на труда) постоянно се определя от съотношението между предлагането и търсенето“ (*Прево* в своите „Réflexions sur le système de Ricardo“, приложени към книгата на Мак Кълък „Discours sur l'économie politique“, traduit de l'anglois par G-me Prevost, Genève—Paris, 1825, стр. 187).

В споменатото тук „Discours“ Мак Кълък казва, че целта на Мил е

„да даде *логична дедукция* на принципите на политическата икономия“ (стр. 88). „Мил излага почти всички въпроси, които са предмет на обсъждане. Той е сумял да разплете и опрости най-сложните и най-трудните въпроси и да приведе в естествен ред различните принципи на науката“ (пак там).

От логиката на Мил може да се направи изводът, че той наивно запазва като „естествен ред“ цялата съвсем нелогична структура на системата на Рикардо, разгледана от нас по-горе*.

[Д)] ПРЕВО [ОТХВЪРЛЯНЕ НА НЯКОИ ИЗВОДИ НА РИКАРДО И ДЖЕЙМС МИЛ. ОПИТИ ДА СЕ ДОКАЖЕ, ЧЕ НЕПРЕКЪСНАТОТО НАМАЛЯВАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА НЕ Е НЕИЗБЕЖНО]

Що се отнася до цитирания по-горе *Прево*, който поставя в основата на своите „Réflexions sur le système de Ricardo“ изложението на системата на Рикардо от Мил, то някои негови възражения почиват върху чисто ученическото неразбиране на Рикардо.

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 173—179. *Ред.*

Но трябва да отбележим следното относно рентата:

„Може да се изкаже съмнение относно влиянието на *по-лошите земи* върху определянето на цената, ако, както би трябвало, се вземат под внимание техните *относителни размери*“ (*Прево*, цит. съч., стр. 177).

Прево привежда следното място от *Мил*, важно също и за моя анализ, тъй като Мил тук сам си представя такъв случай, когато *диференциалната рента* възниква благодарение на това, че новото търсене — добавъчното търсене — се задоволява чрез преминаване към по-добра, а не към по-лоша земя, т. е. посредством движение по възходяща линия:

„*Г-н Мил* си служи със следния пример: „Да предположим, че всички обработваеми участъци в дадена страна са от еднакво качество и дават по отношение на прилаганите в тях капитали еднакви количества продукт, с изключение на един единствен акър, който дава шест пъти повече продукт, отколкото всеки друг“ (*Mill*, Elements of Political Economy, 2nd edition, стр. 71). Не подлежи на съмнение, че както доказва това г-н Мил, арендаторът на този последния акър не би могъл да повиши своя арендаторски доход“ (т. е. не би могъл да получи по-висока печалба, отколкото другите арендатори; у Прево мисълта е изразена много лошо[41]) „и че пет шести от продукта биха принадлежали на поземления собственик“.

{Следователно тук имаме диференциална рента без понижаване на нормата на печалбата и без повишаване на цената на земеделския продукт. Това би трябвало да става толкова по-често, защото [803] заедно с промишленото развитие на страната, с развитието на съобщителните средства и с увеличаването на населението трябва постоянно *да се подобрява местоположението* на участъците земя, независимо от естественото плодородие, а местоположението (относително по-доброто) действува също така, както и естественото плодородие.}

„Но ако остроумният автор би намислил да направи същото предположение за противоположния случай, той би се убедил, че би се получил друг резултат. Действително, да предположим, че всички участъци земя са от еднакво качество освен един акър с по-лоша земя. Нека на този единствен акър печалбата върху вложения капитал да съставлява само една шеста от печалбата от всеки друг акър. Може ли да се мисли, че в резултат на това печалбата от няколко милиона акра ще се понижи до една шеста от обичайната печалба? По всяка вероятност този единствен акър не ще окаже абсолютно никакво влияние върху цените, тъй като на които и да било продукти, постъпващи на пазара (особено на житото), не би могла да се отрази забележимо конкуренцията на едно толкова *нищожно* количество. Ето защо казваме, че в твърдението на Рикардо за влиянието на по-лошите земи трябва да се внесе поправка за *относителните размери* на земите с различно плодородие“ (*Прево*, цит. съч., стр. 177—178).

* * *

{В своите бележки към превода на книгата на Рикардо, направен от Констансио, *Сей* прави само *една* правилна забележка относно

външната търговия[42]. Печалба може да бъде получена също и чрез измама, при която един получава онова, което друг губи. Вътре в дадена страна загубите и печалбите се изравняват. Не е така във взаимоотношенията между различни страни. И дори от гледна точка на теорията на Рикардо — нещо, което Сей *не* забелязва — три работни дни на дадена страна могат да се разменят срещу един работен ден на друга страна. Тук законът за стойността претърпява съществена модификация. Или работните дни на различни страни могат да се отнасят един към друг така, както се отнася вътре в една страна квалифицираният, сложният труд към неквалифицирания, простия труд. В такъв случай по-богатата страна експлоатира по-бедната дори и тогава, когато последната печели от размяната, както посочва това и Дж. Ст. Мил в своите „Some Unsettled Questions of Political Economy“[43].}

* * *

[По въпроса за съотношението между земеделската и промишлената печалба Прево казва:]

„Ние признаваме, че общо взето нормата на земеделските печалби определя нормата на промишлените печалби. Но в същото време трябва да отбележим, че последните по необходимост оказват обратно действие върху първите. Ако цената на житото достигне известно високо равнище, промишлените капитали се отправят към земеделието и неизбежно понижават земеделските печалби“ (*Прево*, цит. съч. стр. 179).

Възражението е правилно, но е формулирано много ограничено. Виж по-горе*.

Рикардианците твърдят, че печалбата може да спада само в резултат на нарастването на работната заплата, тъй като с увеличаването на населението се повишават цените на предметите от първа необходимост, а това е последица от натрупването на капитал, доколкото заедно с това натрупване започват да се обработват по-лоши земи. Но сам Рикардо признава, че печалбите могат да се понижават и тогава, когато капиталите растат по-бързо от населението, т. е. когато конкуренцията между капиталите води към повишаване на работната заплата. Това е гледището на А. Смит. Прево казва:

„Ако нарастващото търсене от страна на капиталите повишава цената на работниците, т. е. *работната заплата*, нима не ще бъде правилно да се твърди, че растящото предлагане на тези капитали може да понижи цената на капиталите, т. е *печалбата*?“ (цит. съч., стр. 188).

* Виж настоящия том, ч. III, стр. 95—97. *Ред.*

Изхождайки от погрешното гледище на Рикардо — съгласно
което понижаването на печалбата може да се обясни само с нама-
ляване на принадената стойност, следователно с намаляване на при-
надения труд, следователно с *поскъпване на потребяваните от ра-*
ботниците предмети от първа необходимост, следователно с
повишаване на стойността на труда, макар че реалното възнаграж-
дение на работника, вместо да се повишава, може и да се пони-
жава, — изхождайки от тази основа, *Прево* се опитва да докаже, че
непрекъснатото намаляване на печалбата не е неизбежно.

Първо, той казва:

„Състоянието на процъфтяване започва с това, че печалбите се повишават"

(а именно земеделските печалби: с настъпването на състояние
на процъфтяване расте населението, следователно расте търсенето
на земеделски продукти, следователно растат свръхпечалбите на
фермерите),

„и при това дълго време преди да се пристъпи към обработка на нови земи,
така че когато тези земи започват да оказват влияние върху рентата чрез намаля-
ване на печалбите, печалбите, макар и непосредствено да се намаляват, все още си
остават така високи, както преди това процъфтяване . . . Защо в един или друг мо-
мент се преминава към обработка на земи от по-лошо качество? Това може да се
прави само в очакване да се получи такава печалба, която да бъде *поне равна на*
обичайната. А кое обстоятелство може да създаде тази норма на печалбата от зе-
мите от по-лошо качество? Нарастването [804] на населението . . . Като оказва на-
тиск върху наличните средства за живот, нарастването на населението води към по-
вишаване на цените на хранителните продукти (особено на житото), в резултат на
което земеделските капитали получават високи печалби. Другите капитали се устремя-
ват към земеделието; но тъй като площта на земята е ограничена, на тази кон-
куренция е поставена граница, и в края на краищата се получава, че при обработка
на по-лошите земи все още се получават *по-високи печалби, отколкото в търго-*
вията или промишлеността. От този момент нататък (при предположението, че
тези по-лоши земи са достатъчно големи по своите размери) земеделските печалби
по необходимост се определят от печалбите на последните капитали, вложени в зе-
мята. Ако се изхожда от нормата на печалбата, която е съществувала в началото на
нарастването на богатството" (в началото на разделянето на печалбата на печалба и
рента), „ще се окаже, че печалбите съвсем нямат тенденция към понижаване. Те се
повишават заедно с нарастването на населението до момента, когато земеделските
печалби са нараснали дотолкова, че (в резултат на обработката на нови, по-лоши зе-
ми) могат значително да се намалят, като никога не спадат под своята първоначална
норма, или по-точно казано под средната норма, която се определя от различни
обстоятелства" (цит. съч., стр. 190—192).

Прево явно неправилно разбира гледището на Рикардо. У Прево
се получава, че в резултат на процъфтяването се увеличава населе-
нието, а това повишава цената на земеделските продукти, вследствие
на което се повишават земеделските печалби (макар че е непонятно —
ако това повишение на земеделските печалби има постоянен харак-

тер — защо след изтичането на срока на арендата да не може да бъде повишена рентата и тези земеделски свръхпечалби да не могат да бъдат присвоени във формата на рента дори преди започването на обработката на по-лошите земи). Но същото увеличаване на цената на земеделския продукт, което води до повишаване на земеделските печалби, повишава работната заплата във всички отрасли на промишлеността и затова предизвиква спадане на промишлените печалби. По този начин в промишлеността се образува нова норма на печалбата. И ако земите от по-лошо качество носят при съществуващата пазарна цена на земеделските продукти дори само тази *понижена норма на печалбата*, капиталите могат да се устремят към земите от по-лошо качество. Те биват привличани там от високите земеделски печалби и високата пазарна цена на житото. Те дори могат — докато не са се прехвърлили достатъчно количество капитали в земеделието — все още да носят, както казва Прево, по-високи печалби в сравнение с понижилата се промишлена печалба. Но щом добавъчното предлагане стане достатъчно, пазарната цена спада, давайки на по-лошите земи само обичайната промишлена печалба. Онова, което продуктът от най-добрите земи носи свръх нея, се превръща в рента. Такава е представата на Рикардо, чиято основа *Прево* приема и от когото той изхожда в своите разсъждения. Житото сега е по-скъпо, отколкото е било преди повишаването на земеделската печалба. Но свръхпечалбата, която то даваше на арендатора, се е превърнала в рента. По тоя начин се понижава също и печалбата от по-добрите земи до по-ниската норма на промишлената печалба, спаднала вследствие на поскъпването на земеделския продукт. Не може да се разбере защо в резултат на това печалбите не трябва да спадат под своята „първоначална норма", освен ако настъпят някои други обстоятелства, които модифицират този процес. Разбира се, други обстоятелства *могат* да настъпят. Съгласно предположението при всички обстоятелства земеделската печалба се повишава след поскъпването на предметите от първа необходимост над промишлената печалба. Но ако при това оная част от потребяваните от работниците предмети от първа необходимост, която се произвежда от промишлеността, би поевтиняла благодарение на развитието на производителната сила в такава степен, че работната заплата на работниците (дори при заплащане по нейната средна стойност) би се повишила във връзка с поскъпването на продуктите от селското стопанство не в оная степен, в която тя би трябвало да се повиши, ако нямаше тези парализиращи обстоятелства; ако, по-нататък, благодарение на същото развитие на производителната сила би се понижила и цената на продуктите, доставяни от добивната промишленост, а също така и цената на селскостопанските

суровини, които не влизат в хранителните продукти (макар че едно такова предположение е неправдоподобно), тогава промишлената печалба би могла да не спада, макар че би била по-ниска от земеделската печалба. Понижаването на последната в резултат от прехвърлянето на капитал в земеделието и в резултат от образуването на рентата [805] само би възстановило тогава предишната норма на печалбата.

[*Второ*,] Прево се опитва да се аргументира и по друг начин:

„Земите от по-лошо качество . . . се използват за обработка само ако носят същата печалба, както и промишлените капитали, или по-висока печалба. В такъв случай цената на житото и на другите продукти от селското стопанство често пъти остава още твърде висока, въпреки че се въвеждат в обработка нови земи. Тези високи цени поставят в затруднено положение работното население, тъй като повишаването на работната заплата изостава от повишаването на цените на онея предмети, които се потребяват от наемните работници. Високите цени на селскостопанските продукти тегнат като по-голямо или по-малко бреме над цялото население, тъй като повишаването на работната заплата и повишаването на цените на предметите от първа необходимост се отразяват почти върху всички стоки. Това всеобщо затруднено положение, съчетано с увеличаването на смъртността, предизвикано от твърде многобройното население, води до намаляване броя на наемните работници и вследствие на това — до повишаване на работната заплата и спадане на земеделската печалба. От този момент по-нататъшното развитие протича в посока, противоположна на предишната. Капиталите се оттеглят от по-лошите земи и се връщат обратно в промишлеността. Но законът за населението скоро отново оказва своето действие: щом се прекрати нищетата, броят на работниците нараства, тяхната работна заплата се понижава и вследствие на това печалбите се повишават. Такива колебания в едната и другата посока трябва да се редуват, без да засягат средната печалба. Печалбите могат да се повишават или понижават по други причини или по самата тази причина, те могат да се изменят ту в едната, ту в другата посока — без да се приписва това повишаване или понижаване, средно взето, на необходимостта да се въвеждат в обработка нови земи. Населението е оня регулатор, който възстановява естествения ред и задържа печалбата в определени граници“ (цит. съч., стр. 194—196).

Въпреки обърканата форма на изложението, това е правилно от гледна точка на „закона за населението“. Само че то не се съгласува с предположението, че земеделските печалби се повишават дотогава, докато се създаде съответствуващо на населението добавъчно предлагане. Ако тук е налице постоянно повишаване на цената на земеделския продукт, от това следва не намаляване на населението, а общо понижаване на нормата на печалбата, което влече след себе си намаляване на натрупването и само в резултат от това — намаляване на населението. Населението, съгласно възгледите на Рикардо—Малтус, би се увеличавало по-бавно. А в основата на разсъжденията на Прево лежи следният ход на мисли: този процес би довел работната заплата под нейното средно равнище; с това спадане на работната заплата и с нищетата на работниците настъпва спадане на житните цени, а оттук — отново повишаване на печалбата.

Обаче този ход на мисли ни отклонява към едно изследване, на което мястото не е тук, защото тук е предположено, че стойността на труда винаги се заплаща напълно, т. е. че работникът получава необходимите за неговото възпроизводство средства за живот.

Тези разсъждения на Прево са важни, защото те показват, че възгледът на Рикардо — заедно с възприетия от него възглед на Малтус, — при все че може да обясни колебанията на нормата на печалбата, все пак не обяснява едно постоянно нейно спадане, което да не се редува с периоди на повишаването ѝ: защото при известна степен на повишаване на житните цени и при известно спадане на печалбите работната заплата би спаднала под своето равнище и това би предизвикало насилствено намаляване на населението, а поради това и понижаване на житните цени и изобщо на цените на предметите от първа необходимост, което би трябвало да повлече след себе си пак повишаване на печалбата.

3) ПОЛЕМИЧНИ СЪЧИНЕНИЯ

[806] Времето между 1820 и 1830 г. представлява в метафизическо отношение най-значителният период в историята на английската политическа икономия. Води се теоретическо сражение за и против теорията на Рикардо, появяват се редица анонимни полемични съчинения. Най-важните от тях са изброени тук, и по-специално що се отнася само до ония точки, които спадат към нашата тема. Но заедно с това и за самите тези полемични съчинения е характерно обстоятелството, че фактически всички те се въртят само около определението на понятието за стойността и нейното отношение към капитала.

а) „OBSERVATIONS ON CERTAIN VERBAL DISPUTES . . .“ [СКЕПТИЦИЗЪМ В ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ; СВЕЖДАНЕ НА ТЕОРЕТИЧНИТЕ СПОРОВЕ ДО СПОРОВЕ ЗА ДУМИ]

„Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“. London, 1821.

Това съчинение не е лишено от известна острота. Характерно е неговото заглавие — „Verbal Disputes“*.

---

* — „Спорове за думи“. *Ред.*

Отчасти то е насочено против Смит, Малтус, но също и против Рикардо.

Основната мисъл на това съчинение се свежда до твърдението, че

„споровете . . . произтичат изключително от това, че различни лица употребяват думи в различен смисъл, т. е. от това, че спорещите, подобно на рицарите в приказката, виждат щита от различни страни" (стр. 59—60).

Подобен скептицизъм е винаги предвестник на разложението на една или друга теория, непосредствен предшественик на скудоумен и безсъвестен еклектизъм, приспособен за домашна употреба.

Относно Рикардовата теория за стойността анонимният автор казва преди всичко следното:

„Съществува явна трудност в предположението, че когато говорим за стойността, или за действителната цена в противоположност на номиналната, ние имаме предвид *труда*; защото често пъти ни се налага да говорим за *стойност, или цена, на самия труд*. Ако под труд като действителна цена на дадена вещ ние разбираме труда, с който тази вещ е *произведена*, тогава тук възниква и друга трудност; защото често пъти ни се налага да говорим за *стойност, или цена, на земята*, а земята не е произведена с труд. Така че това определение е приложимо само към *стоките*" (цит. съч., стр. 8).

Що се отнася до труда, възражението против Рикардо е вярно дотолкова, доколкото според Рикардо капиталът купува непосредствено труд, т. е. доколкото Рикардо говори непосредствено за стойност на труда, докато в действителност онова, временното потребление на което тук се купува и продава, е работната сила, която сама представлява някакъв продукт. Вместо да разреши проблемата, анонимният автор тук само подчертава, че тя не е разрешена.

Съвсем вярно е и това, че *„стойността, или цената, на земята"*, която не е продукт на труда, привидно непосредствено противоречи на понятието стойност и не може да бъде непосредствено изведена от него. Тази фраза има толкова по-малко значение като възражение срещу Рикардо, тъй като анонимният автор не се обявява против Рикардовата теория за рентата, където Рикардо именно обяснява как върху основата на капиталистическото производство се образува номиналната стойност на земята, и посочва, че тя не противоречи на определението на стойността. Стойността на земята не е нищо друго освен цената, заплащана за капитализираната поземлена рента. Следователно тук се предполагат много по-развити отношения, отколкото ония, които prima facie* произтичат от простото разглеждане на стоката и нейната стойност — също както и

* — на пръв поглед. *Ред.*

фиктивният капитал[44], който е обект на борсовата игра и не представлява фактически нищо друго освен продажба и покупка на известни права върху части от ежегодните данъци, не може да бъде изведен от простото понятие производителен капитал.

Второто възражение — че Рикардо превръща стойността, която е нещо *относително,* в нещо *абсолютно* — в друго, по-късно появило се полемично съчинение (на Самуел Бейли) е направено отправна точка за нападение срещу цялата система на Рикардо. При разглеждането на съчинението на Бейли ние ще приведем и онова от „Observations on certain Verbal Disputes", което се отнася към тази тема.

В една мимоходом направена забележка ние намираме — наистина това е останало неосъзнато от автора (той, напротив, иска с това да докаже онова, което е казал в следващата, неподчертана от мен фраза, а именно, че самото предлагане на труд е пречка за осъществяването на тенденцията към понижаване на високата цена на труда до равнището на неговата „естествена цена") — сполучлива формулировка относно източника, от който произтича капиталът, заплащащ труда:

„Увеличилото се предлагане на труд е увеличило се предлагане на онова, срещу което трудът се купува. Ето защо когато казваме заедно с г. Рикардо, че цената на труда винаги има *тенденция* към понижаване до равнището на онова, което той нарича естествена цена на труда, ние трябва само да си спомним, че самото увеличаване на предлагането на труд, което трябваше да осъществява тази *тенденция,* е една от противодействуващите причини, които спъват *действието* на тази тенденция" (цит. съч., стр. 72—73).

Ако за изходна точка не вземем средната цена на труда, т. е. стойността на труда, не е възможно никакво по-нататъшно развитие на теорията, както то не е възможно и в случая, когато не изхождаме от *стойността* на стоките изобщо. Само върху тази основа могат да се разберат действителните явления на колебанията на цените.

[807] „Не трябва да се мисли, че той" (Рикардо) „твърди, че два отделни екземпляра от две различни стоки, например шапка и чифт обувки, се разменят една срещу друга, защото именно *тези два отделни екземпляра* са били произведени от еднакви количества труд. Под *„стока"* тук трябва да се разбира *„вид стока"*, а не отделна, индивидуална шапка, чифт обувки и т. н. Целият труд, който произвежда в Англия всички шапки, трябва за тази цел да се разглежда като разпределящ се между всички тези шапки. Това, струва ми се, не е достатъчно ясно изразено в началото и в общото изложение на учението на Рикардо". Така например Рикардо говори за съдържаща се например в един чифт чорапи „част от труда на машиностроителя, вложен в производството на машината". „Обаче целият труд който произвежда всеки отделен чифт чорапи, ако говорим за отделен чифт, включва *целия* труд на машиностроителя, а не част от него; защото една машина произ-

вежда много чифтове чорани и нито един от тези чифтове не би могъл да бъде произведен без дадена част от машината“ (цит. съч., стр. 53—54).

Последната фраза се дължи на недоразумение. Цялата машина влиза в процеса на труда, но само част от нея влиза в процеса на образуването на стойността.

Иначе в забележката на анонимния автор има нещо правилно.

Ние изхождаме от *стоката* — от тази специфична обществена форма на продукта — като основа и предпоставка на капиталистическото производство. Ние вземаме отделните продукти и анализираме ония определености на формата, които те имат като стоки, т. е. които им слагат печата на стока. *Преди* капиталистическото производство — при предишните начини на производство — значителна част от продукта не постъпва в обръщение, не се доставя на пазара, не се произвежда като стока, не става стока. От друга страна значителна част от продуктите, които влизат в производството, не са стоки и не влизат в процеса като на стока. Превръщането на продуктите в стоки става само в отделни случаи, разпростира се само върху излишъците на продукцията и т. н. или само върху отделни сфери на производството (продуктите на обработващата промишленост) и т. н. Продуктите не влизат в целия си обем в процеса като предмети на търговията и не излизат в цялата си маса от него като предмети на търговията. Все пак развитието на продукта в стока, стоковото обръщение, а оттам и паричното обръщение в определени граници, а следователно и развитата до известна степен търговия, са *предпоставка, изходна точка* за образуването на капитал и за капиталистическото производство. Именно като такава предпоставка ние разглеждаме стоката, изхождайки от нея като от най-простия елемент на капиталистическото производство. Но, от друга страна, продуктът, резултатът на капиталистическото производство, е стока. Онова, което се явява като елемент на капиталистическото производство, се представя по-късно като негов собствен продукт. Само върху основата на капиталистическото производство стоката става всеобща форма на продукта и колкото повече то се развива, толкова в по-голяма степен продуктите влизат, като ингредиенти, в процеса на капиталистическото производство, също във формата на стоки. Стоката, както тя излиза от капиталистическото производство, се различава от стоката, от която ние изхождаме като от елемент на капиталистическото производство. Пред себе си имаме вече не отделната стока, не отделния продукт. Отделната стока, отделният продукт не само реално, като продукт, но и като стока се явява като *част* от съвкупното производство, част не само реална, но и идеална. Всяка отделна стока се явява като носител на определена част от капитала и на създадената от него принадена стойност.

В стойността на съвкупния продукт, например 1 200 аршина платно, се съдържа стойността на авансирания капитал плюс присвоения от капиталиста принаден труд — например стойност от 120 ф. ст. (ако 100 ф. ст. съставляват авансирания капитал, а принаденият труд е равен на 20 ф. ст.). Всеки аршин платно е равен на $\frac{120}{1\,200}$ ф. ст., т. е на $\frac{1}{10}$ ф. ст., или на 2 шил. Резултат от процеса е не отделната стока, а цялата маса стоки, в които е възпроизведена стойността на съвкупния капитал плюс прибавената към нея принадена стойност. Стойността на отделния продукт се определя от цялата произведена стойност, делена на броя на продуктите, и само като такава съответна част от съвкупната стойност отделният продукт става стока. Сега вече не изразходваният за отделната особена стока труд, който в повечето случаи съвсем не може да се изчисли и който може да бъде в една стока повече, отколкото в друга, а съвкупният труд, съответната част от този съвкупен труд, средната величина, която се получава от деленето на съвкупната стойност на броя на продуктите, определя стойността на отделния продукт и го конституира като стока. Затова именно, за да се възстанови съвкупният капитал с принадена стойност, е необходимо всяка стока от съвкупната маса стоки да бъде продадена по нейната определена по този начин стойност. Ако от 1 200 аршина бъдат продадени само 800 — капиталът няма да бъде възстановен, а още помалко би се получила печалба. Но и отделният аршин *също* би бил продаден под неговата стойност, тъй като неговата стойност се определя не изолирано, а като определена част от съвкупния продукт.

[808] „Ако вие наричате труда стока, тогава той не прилича на такава стока, която отначало се произвежда с цел да бъде разменена, а след това се изнася на пазара, където трябва да бъде разменена срещу други стоки, които в момента се намират на пазара, съответно на относителните количества на всяка от тях; трудът *се произвежда* в момента, когато се изнася на пазара — нещо повече, той се изнася на пазара, преди да бъде произведен“ (цит. съч., стр. 75—76).

В действителност на пазара се изнася не труд, а работникът. И работникът продава на капиталиста не своя труд, а временното използване на самия себе си като работна сила [working power]. В договора, който капиталистът и работникът сключват, в покупката и продажбата, относно която те се договарят, именно това е непосредственият предмет на сделката.

Когато се работи на акорд и работникът се заплаща на парче, а не според времето, в течение на което работната сила се поставя на разположение на капиталиста — това е само друг начин за определяне на това време. То се измерва по продукта, като определено количество продукт се смята за израз на обществено-необхо-

димото работно време. В много промишлени отрасли на Лондон, където господствува работата на акорд, заплащането става именно по този начин, като се изхожда от часовете [обществено-необходимото работно време], но често възникват спорове във връзка с това, дали един или друг продукт на труда представлява „час“ или не.

Независимо от отделните форми на заплащане на работниците, не само при работата на акорд, но и изобщо, въпреки обстоятелството, че работната сила се продава на определени условия преди нейното потребление, тя *се заплаща* след извършването на труда, било в края на всеки ден, на всяка седмица и т. н. Парите стават тук *средство за плащане*, след като те преди това са служили идеално като средство за покупка, тъй като номиналното преминаване на стоката към купувача се различава от реалното. Продажбата на стоката — на работната сила, — юридическото предаване на потребителната стойност и нейното действително предаване не съвпадат тук по време. Затова реализацията на цената става по-късно от продажбата на стоката (виж *първата част* на моето съчинение, стр. 122)[45]. Тук също се разкрива, че авансира не капиталистът, а работникът — също както при даването на къща под наем потребителната стойност авансира не наемателят, а даващият под наем. Вярно е, че на работника се плаща (или поне може да му се плати, ако стоката не е предварително поръчана и т. н.), преди да е продадена произведената от него стока. Но *неговата* стока, неговата работна сила е била промишлено потребена, преминала е в ръцете на купувача, на капиталиста, преди да е платено на работника. И не става дума какво смята купувачът на една стока да прави с нея: дали той я купува, за да я държи у себе си като потребителна стойност, или пък — за да я продаде отново. Става дума за *пряката* сделка между първия купувач и продавача.

[Рикардо казва в своите „Principles“:]

„На различни стадии на общественото развитие натрупването на *капитала*, или на *средствата за прилагане на труда*, се извършва с по-голяма или по-малка скорост и във всички случаи трябва да зависи от производителните сили на труда. Производителните сили на труда са, общо взето, най-големи тогава, когато има изобилие на плодородна земя“ (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy. Third edition. London, 1821, стр. 9).

По повод на това твърдение на Рикардо авторът на анонимното съчинение забелязва:

„Ако в първата фраза *производителните сили на труда означават незначителността на оная част от някой продукт, която се пада на оня, който го е произвел с труда на своите ръце*, тогава тази фраза е почти тавтология, тъй като *останалата част от продукта образува фонда, от който може да се натрупа капитал*, ако това е угодно на неговия притежател.“

(Следователно тук се признава като разбиращо се от само себе си, че от гледна точка на капиталиста *„производителните сили на труда“* означават незначителността на оная част от някой продукт, която се пада на оня, който го е произвел с труда на своите ръце“. Това място е великолепно.)

„Но в такъв случай това не винаги е така там, където земята е най-плодородна.“

(Това възражение е глупаво. Рикардо предполага капиталистическо производство. Той не изследва въпроса, дали то се развива по-лесно при плодородна или при относително неплодородна земя. Там, където то съществува, то е най-производително в местата, където земята е най-плодородна. Както обществените, така и природните производителни сили на труда, т. е. ония, които трудът намира в заобикалящата го природа, действуват като производителна сила на капитала. Сам Рикардо в цитираното по-горе място отъждествява — и това е правилно — производителните сили на труда с труда, произвеждащ капитал, произвеждащ богатството, което се разпорежда с труда, а не богатството, което принадлежи на труда. *Неговият израз „капитала, или средствата за прилагане на труда“*, е всъщност единственият, където той схваща действителната природа на капитала. Самият той е дотолкова във властта [809] на капиталистическото гледище, че това изопачаване, това quidproquo* му се струва като нещо, което се разбира от само себе си. Обективните условия на труда — при това създадени от самия този труд, — суровините и оръдията на труда, — не са *средства, които трудът прилага като свои средства*, а, напротив, те са *средства за прилагане на труда*. Не трудът прилага тях, а те прилагат труда. Трудът е онова средство за тези вещи, с помощта на което те се натрупват като капитал, а не средство, което би осигурявало на работника продукти, богатство.)

„Така е в Северна Америка, но това е изкуствено състояние“

(т. е. капиталистическо състояние).

„Не е така в Мексико и Нова Холандия**. Производителните сили на труда в *друг* смисъл са действително по-големи там, където има много плодородна земя — и тук става дума за способността на човека да получава, ако той желае това, голямо количество *суров продукт*, голямо в сравнение с целия извършван от него труд. В действителност *дар на природата е, че хората могат да получават повече средства за изхранване, отколкото е минимумът, необходим за изхранването на съществуващото население*.“

---

* — смесване на понятия (буквално: вземане едното за другото). *Ред.*
** — старото наименование на Австралия. *Ред.*

(Това е основата на учението на *физиократите.* Физическата основа на принадената стойност е този „дар на природата", който най-нагледно се вижда в земеделския труд, задоволяващ първоначално почти всички потребности. В промишления труд това не е така ясно, защото неговият продукт трябва най-напред да бъде продаден като стока. Физиократите, които първи анализират принадената стойност, я разглеждат в нейната натурална форма.)

„Но *„принаденият продукт"* (израз, употребен от г-н Рикардо на стр. 93) обикновено означава излишъка на цялата цена на някой предмет над оная нейна част, която се дава на работника, произвел този предмет"

(магарето не вижда, че там, където земята е плодородна и където, следователно, за даваната на работника макар и малка част от цената на продукта могат да се купят достатъчно количество предмети от първа необходимост, частта на капиталиста е най-голяма) —

„отношение, което се регулира чрез споразумение между хората, а не се определя от природата" („Observations on certain Verbal Disputes", стр. 74—75).

Ако последната, заключителната фраза има някакъв смисъл — той се състои в това, че „принаденият продукт" в капиталистически смисъл трябва строго да се различава от производителността на труда като такава. Последната интересува капиталиста само дотолкова, доколкото се реализира за него като печалба. В това се състои ограничеността, пределът на капиталистическото производство.

„Когато търсенето на някой предмет превишава онова, което е действително търсене по отношение на даденото състояние на предлагането, и когато поради това цената се е повишила, тогава, първо, размерите на предлагането могат да бъдат увеличени при запазване на предишната норма на производствените разходи — в такъв случай размерите на предлагането ще се увеличават дотогава, докато този предмет започне да се разменя срещу другите предмети в същото отношение, както и преди. Или, второ, предлагането *не може* да се увеличи свръх предишните му размери и тогава повишилата се цена няма да започне да се понижава, а ще продължава да дава, както казва Смит, по-висока поземлена рента или по-висока печалба или по-висока работна заплата (или и трите) за ония особени видове земя, капитал или труд, които са били използвани при производството на разглеждания предмет. Или, трето, възможното увеличаване на предлагането изисква съответно *повече* земя или капитал, или труд или и трите тези фактора, отколкото е било необходимо за *периодичното производство"* (*трябва да се отбележи този израз!*) „на предишното количество стока. В такъв случай предлагането не ще се увеличи, преди търсенето да бъде достатъчно силно, 1) за да плаща по тази повишена цена добавъчното предлагане, 2) за да плаща по същата повишена цена предишното количество на предлагането. Защото производителят на добавъчното количество стока няма да има по-голяма възможност да получи висока цена от ония, които са произвели предишното количество... Така че в този отрасъл ще се получава *свръхпечалба... Свръхпечалбата* ще се получава или само от някои особени производители... или, ако *добавъчният* продукт не може *да се различи* от останалия; в свръхпечалбата ще участвуват всички...

Хората ще бъдат съгласни да дадат нещо, за да участвуват в такъв отрасъл, където могат да получават такава *свръхпечалба...* Онова, което те дават за тази цел, е *рента"* (цит. съч., стр. 79—81).

Тук трябва да отбележим само, че в това съчинение рентата за пръв път се разглежда като обща форма на консолидираната *свръхпечалба.*

[810] „Изразът „превръщане на дохода в капитал" е още един източник на тези спорове *за думи.* Един иска да каже с това, че капиталистът разходва част от печалбата, получена от него в резултат на прилагане на своя капитал, за увеличаване на своя капитал, вместо да я разходва за лично потребление, което също би могъл да направи. Друг иска да каже с това, че някой влага като капитал нещо, което той никога не е получавал като печалба от някакъв принадлежащ му капитал и което той е получил като рента, работна заплата, възнаграждения" (цит. съч., стр. 83—84)

Тези последните изрази — „още един *източник* на спорове *за думи*", „един иска да каже с това", „друг иска да каже с това" — показват маниера на този умуващ драскач.

b) „AN INQUIRY INTO THOSE PRINCIPLES". [БУРЖОАЗНАТА ОГРАНИЧЕНОСТ НА АНОНИМНИЯ АВТОР. НЕГОВОТО ТЪЛКУВАНЕ НА ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА НАТРУПВАНЕТО. НЕРАЗБИРАНЕ НА ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО, КОИТО ПОРАЖДАТ КРИЗИТЕ]

„An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus" etc. London, 1821.

Съчинение с рикардианска насока. Добре атакува Малтус. Показва безкрайната ограниченост на тези типове. Тук се вижда в какво се превръща тяхната проницателност, когато вместо поземлената собственост разглеждат капитала. Все пак това е едно от най-добрите полемични съчинения през споменатото по-горе десетилетие.

„Ако прилаганият в производството на ножове капитал се увеличи с 1% и ако това може да увеличи тяхното производство само в същата пропорция, при предположението, че производството на *други предмети* не е нараснало, производителите на ножове *ще увеличат в по-малка степен* своята възможност да се разпореждат с предмети изобщо; но именно тази възможност да се разпорежда с предмети изобщо, а не увеличаването на количеството на ножовете, образува печалбата на капиталиста, или увеличението на неговото богатство. Обаче ако същото увеличение с 1% *е станало едновременно в капиталите на всички други отрасли на производството* и ако това *е предизвикало точно същото увеличение на продукта,* би се получил друг резултат, защото отношението, в което се разменят продуктите един с друг, би останало неизменно и затова определена част от всеки продукт би давала възможност да се разпореждат със същото количество други предмети, както и преди" (пос. съч., стр. 9).

Преди всичко, ако, както е предположено, увеличаване на производството (и увеличаване на прилагания в производството капитал) настъпи само в производството на ножове, доходът на производителя на ножове няма да се повишава „*в по-малка степен*", а изобщо няма да се повишава, и производителят на ножове ще има абсолютна загуба. За производнтеля на ножове ще бъдат открити тогава само три пътя. Или той трябва да разменя своя увеличен продукт точно така, както би разменял по-малкото количество от него; тогава увеличеното му производство ще води направо до загуба. Или трябва да се старае да намери нови потребители; при това, ако не може да разшири предишния кръг на потребителите, това може да се постигне само ако той отнеме клиенти от друг производствен отрасъл и прехвърли своята загуба върху неговите плещи; или пък трябва да разшири своя пазар отвъд неговите предишни граници. Но нито едната, нито другата от тези операции не зависи нито от неговата добра воля, нито само от съществуването на по-голямо количество ножове. Или, най-после, той ще трябва да прехвърли излишъка от своята продукция за следващата година и съответно да намали своето ново предлагане за тази следваща година, което също води до загуба, ако неговата добавка към предишния капитал се е състояла не само от добавъчна работна заплата, но и от добавъчен основен капитал.

По-нататък, ако натрупването на всички други капитали е ставало в същия размер, от това съвсем не следва, че тяхното производство ще се увеличи в същата степен. Но дори и да би било така, от това съвсем не следва, че те ще имат нужда от един процент повече ножове, тъй като тяхното търсене на ножове не стои в никаква връзка нито с увеличаването на техния собствен продукт, нито с увеличаването на тяхната способност да купуват ножове. Получава се само тавтология: ако увеличаването на капитала, прилаган във всеки отделен отрасъл на производството, е пропорционално на степента, в която потребностите на обществото увеличават търсенето на всяка отделна стока, увеличаването на количеството на една стока осигурява пазар за увеличеното предлагане на други стоки.

Следователно тук се предполага: 1) *капиталистическо производство*, при което производството във всеки отделен отрасъл — и неговото увеличаване — се регулира не *непосредствено* от потребностите на обществото и се извършва не [811] *под контрола* на последното, а се регулира от производителните сили, с които се разпорежда всеки отделен капиталист независимо от потребностите на обществото; и 2) предполага се, че все пак производството се развива така *пропорционално*, както ако капиталът в различните

отрасли на производството се прилагаше непосредствено от обществото съответно с потребностите на обществото.

При такова предположение, което е contradictio in adjecto*, т. е. ако капиталистическото производство би било абсолютно социалистическо, действително не би могло да се появи никакво свръхпроизводство.

Освен това в различните отрасли на производството, където става *еднакво натрупване* на капитал (а това предположение — че капиталът се натрупва в *еднаква степен* в различните отрасли — е пак съвсем несполучливо), масата на продукта, съответствуваща на това увеличение на прилагания капитал, е твърде различна, тъй като е твърде различна производителната сила в различните отрасли, или масата на произвежданите потребителни стойности по отношение на прилагания труд. И тук, и там се произвежда една и съща стойност, но количеството на стоките, в които тя е представена, е твърде различно. Ако в отрасъл *A* стойността се е увеличила с 1%, докато масата на стоките е нараснала с 20%, абсолютно не може да се разбере защо в такъв случай тази маса от стоки трябва да намери пазар в отрасъл *B*, където стойността се е увеличила също с 1%, но масата на стоките е нараснала само с 5%. Тук се изпуска изпредвид разликата между потребителна и разменна стойност.

Великото откритие на Сей, че „стоки се купуват само срещу стоки"[46], означава само, че самите пари представляват превърната форма на стоката. Това съвсем не доказва, че тъй като аз мога да купя само срещу стока, аз мога да купя срещу *своята* стока, или че моята покупателна способност се намира в съответствие с *количеството* на произведените от мене стоки. Една и съща *стойност* може да бъде представена в твърде различни количества стока. Но потребителната стойност — потреблението — е свързана не със стойността, а с количеството на продукта. Съвсем непонятно е защо трябва да купя шест ножа на това основание, че мога да ги получа толкова евтино, както по-рано един нож. Без да говорим за това, че работниците продават не стоки, а труд, има маса хора, които не произвеждат стоки, но купуват с пари. Купувач и продавач на стоката не са тъждествени. Поземленият собственик, паричният капиталист и т. н. получават стоката на други производители във вид на *пари*. Те са купувачи, без да бъдат продавачи на „стока". Извършва се не само покупка и продажба между промишлени капиталисти, но и продажба на техни стоки на работници, а също и на притежатели на доходи, които не са фабриканти на стоки. И най-сетне, тех-

* — буквално: „противоречие в епитета", или „противоречие в определението", т. е. такъв вид абсурдно противоречие както в изразите „кръгъл квадрат", „дървено желязо". *Ред.*

ните покупки и продажби, които те извършват като капиталисти, са твърде различни от техните покупки, които правят при изразходването на своя доход.

„Г-н Рикардо (издание второ, стр. 359), привеждайки възгледа на Смит за причината за спадането на печалбата, добавя: „Обаче г-н Сей по най-убедителен начин показа, че няма такава сума на капитал, която да не може да намери приложение в една страна, защото търсенето *е ограничено* само от производството“.“

(Каква премъдрост! Разбира се, че търсенето *е ограничено* от производството. Не може да има търсене на нещо, което *не може* да се произведе по поръчка или което търсенето не намира готово на пазара. Но от това, че търсенето *е ограничено* от производството, съвсем не следва, че *производството е ограничено от търсенето* или *е било ограничено от него* и че то никога не може да превиши търсенето, особено търсенето по съществуващата пазарна цена. Такова е остроумието на Сей.)

„„В една страна не може да бъде натрупано такова количество капитал, което да не може да се приложи *производително*“ (това означава, предполагам аз“ — добавя от себе си в скобки анонимният автор, — „с печалба за собственика), „ако *вследствие* повишаването на цените на предметите от първа необходимост не настъпи твърде значително повишаване на работната заплата, в резултат на което като печалба върху капитала ще остане толкова малко, че ще изчезне стимулът за натрупване“ (пак там, стр. 360).“

(Рикардо отъждествява тук „производително“ с „носещо печалба“, докато именно в това, че при капиталистическото производство „производително“ е само онова, което „носи печалба“, се и състои неговата отлика от абсолютното производство и това определя неговата граница. За да се произвежда „производително“, трябва да се произвежда така, че масата на производителите да бъде изключена от една част от търсенето на продукта; трябва да се произвежда в антагонизъм спрямо онази класа, [812] чието потребление не съответствува на нейното производство, тъй като именно в излишъка на нейното производство над нейното потребление се и състои печалбата на капитала. От друга страна, трябва да се произвежда за такива класи, които потребяват, но не произвеждат. Трябва не само да се придаде на принадения продукт такава форма, в която той става предмет на търсене за тези класи: самият капиталист, ако иска да натрупва, не трябва, от друга страна, да предявява търсене на своите продукти — доколкото те влизат в дохода — в размерите, в които той ги произвежда. Иначе той не може да натрупва. Затова Малтус противопоставя на капиталиста такива класи, задачата на които е не натрупване, а разходване. И докато, от една страна, се предполагат всички тези противоречия, от друга страна,

се предполага, че производството се развива без всякакви търкания, сякаш тези противоречия не съществуват. Покупката и продажбата са отделени една от друга, стоката е отделена от парите, потребителната стойност е отделена от разменната стойност. Предполага се, обратно, че няма такова отделяне, а се извършва разменна търговия. Потреблението и производството са отделени едно от друго; съществуват производители, които не потребяват, и потребители, които не произвеждат. Предполага се, обратно, че потреблението и производството са тъждествени. Капиталистът произвежда непосредствено, за да увеличи своята печалба — заради разменната стойност, а не заради потреблението. Предполага се, обратно, че той произвежда непосредствено — и само — заради потреблението. Ако предположим, че съществуващите в буржоазното производство противоречия — които, наистина, се изглаждат, но така, че този процес на изглаждане се проявява едновременно като криза, като насилствено съединяване на разединените, безразлично противостоящи един на друг и все пак взаимно свързани моменти — не съществуват, те, разбира се, не могат и да се проявят. Във всеки отрасъл всеки отделен капиталист произвежда съответно на *своя* капитал, без да се съобразява с потребностите на обществото, и особено без да се съобразява с конкуриращото предлагане от страна на другите капитали от същия отрасъл. Предполага се, обратно, че той произвежда така, като че ли произвежда по поръчка на обществото. Ако нямаше външна търговия, предметите за разкош можеха да се произвеждат вътре в страната при каквито и да било производствени разходи. В такъв случай, като изключим производството на предмети от първа необходимост, трудът действително би бил твърде непроизводителен. Затова и натрупването на капитал би било малко. При тези условия всяка страна би могла да прилага целия натрупан в нея капитал, тъй като, съгласно предположението, в нея би се натрупал малко капитал.)

„Втората фраза на Рикардо ограничава първата (за да не кажем, че ѝ противоречи), ако изразът „да не може да намери приложение“ означава в първата фраза „не би могла да бъде приложена производително“, или, по-точно, „с печалба“. А ако този израз означава просто „не би могла да бъде приложена“ — това твърдение е безполезно, защото нито Адам Смит, нито някой друг не е, струва ми се, оспорвал, че капиталът може да бъде „приложен“, ако на притежателя е безразлично каква печалба той носи“ („An Inquiry into those Principles...“ стр. 18—19).

В действителност Рикардо казва, че целият капитал в една страна, в каквито и размери да бъде той натрупан, може да бъде приложен с печалба, но че, от друга страна, самият факт на натрупването на капитал пречи за неговото прилагане „с печалба“, тъй

като натрупването трябва да води до намаление на печалбата, а следователно и на нормата на натрупването.

„Едно увеличено търсене [на работа]* от тяхна“ (на работниците) „страна означава тяхната готовност да вземат за себе си по-незначителна част от продукта и да оставят по-значителна част па ония, които гн наемат; и когато се казва, че това съкращава потреблението и по този пачин увеличава препълването на пазара, аз мога само до отговоря, че в такъв случай препълването па пазара се оказва синоним на висока печалба“ (цит. съч., стр. 59).

Действително, тази е тайната основа на препълването на пазара.

„Като потребители работниците нямат през периодите на процъфтяване никаква изгода от машините (въпреки твърдението на г. Сей, Traité d'économie politique“, издание четвърто, том I, стр. 60), освен ако предметът, който се произвежда поевтино от машината, принадлежи към ония неща, които, благодарение па поевтиняването, могат да станат достъпни за потребление от работниците. Вършачки, вятърни мелници могат в това отношение да имат по-голямо значение за работниците, но изнамирането на машина, изрязваща фурнир за скъпи мебели, на машина за изготвяне на блокове или за плетене на дантела малко подобрява *тяхното* положение“ (цит. съч., стр. 74—75).

„При твърде развито разделение на труда сръчността на работниците може да намери приложение само в особената сфера, в която те са се обучавали; *работниците са своего рода машини*. Тогава има продължителни периоди па безработица, т. е. на загубен труд — на богатство, отсечено в корена. Съвсем безполезно е да се повтаря като папагал, че на нещата е свойствена тенденцията да намират своето равнище. Достатъчно е да погледнем около себе си и ще видим, че те [813] дълго време *не могат* да намерят своето равнище и че когато го намерят, то се оказва значително по-ниско, отколкото е било равнището в началото на процеса“ (цит. съч., стр. 72).

Този рикардианец, по примера на Рикардо, правилно признава кризите, причинявани от внезапни промени в хода на търговията[47]. Такъв случай имаше в Англия след войната от 1815 г. И точно по същия начин всички по-късни икономисти са признавали винаги като единствена възможна причина за кризите онова, което е било *най-осезателният повод* за всяка дадена криза.

Като причина за кризата той признава също и кредитната система (стр. 81 и следващите). (Като че ли самата кредитна система не е възникнала от трудността да се приложи капиталът „производително“, т. е. „с печалба“.) Например англичаните са принудени да дават в заем своя собствен капитал в чужбина, за да си създадат пазар. В свръхпроизводството, в кредитната система и т. н. капиталистическото производство се старае да пробие своите собствени граници и да произвежда свръх своята *мярка*. От една страна, то има този стремеж. От друга страна, то понася само такова производство, което съответствува на прилагане на съществуващия капитал с печалба. Оттук идват кризите, които същевременно винаги го тласкат извън собствените му граници и го заставят да постига с гигантски крачки онова — по отношение на развитието на производителните сили, — което то само твърде бавно би било осъществило в своите граници.

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 55. *Ред.*

За Сей анонимният автор съди твърде правилно. Това трябва да се изтъкне при разбора на възгледите на Сей. (Виж *тетрадка VII*, стр. 134[48].)

„Той“ (работникът) „е съгласен *да работи в течение на една част от своето работно време за капиталиста*, или, което се свежда до същото, той е съгласен да счита за принадлежаща на капиталиста една част от съвкупния продукт, когато той е готов и разменен. Той е принуден да прави това, защото иначе капиталистът не ще му предостави своята помощ“

(т. е. своя капитал. Съвсем не е лошо, че според анонимния автор „се свежда до същото“ дали капиталистът владее съвкупния продукт и една част от него дава на работника като работна заплата или пък работникът оставя, предава на капиталиста част от *своя* продукт).

„Но тъй като *подбудителният стимул* за капиталиста е *печалбата* и тъй като предимствата, които дава капиталът, винаги до известна степен зависят толкова от *желанието* да се правят спестявания, колкото и от *възможността* да се правят, капиталистът ще бъде склонен да предложи добавъчно количество от тази своя помощ; а тъй като той ще намери по-малко хора, които се нуждаят от това добавъчно количество помощ от страна на капитала, отколкото е бил броят на ония, които са се нуждаели от първоначалното нейно количество, той трябва да очаква по-малък дял от печалбата и ще бъде принуден да се съгласи да направи на работника един вид *подарък*“ (!!!), „като му отстъпи част от изгодите, създавани от предоставяната от него, капиталиста, помощ; в противен случай той не ще получи останалата част. По този начин конкуренцията понижава печалбата“ (цит. съч., стр. 102—103).

Това е великолепно! Ако поради развитието на производителната сила на труда капиталът се натрупва така бързо, че търсенето на труд повишава работната заплата и работникът работи по-малко време безплатно за капиталиста и до известна степен участвува в изгодите от своя по-производителен труд — капиталистът му правел *„подарък“!*

Същият автор подробно доказва, че високата работна заплата била лошо поощрение за работниците, макар че когато става дума за поземлените собственици, той счита ниската печалба като обезкуражаваща капиталистите. (Виж тетрадка XII, стр. 13[49].)

„*А.* Смит смяташе, че изобщо натрупването или увеличаването на капитала понижава общата норма на печалбата по силата на същия закон, който води до това, че увеличаването на капитала във всеки отделен отрасъл понижава печалбата в него. Но в действителност едно такова увеличаване на капитала в един отделен отрасъл

означава, че той е увеличен в по-голяма *пропорция* от пропорцията, в която в същото време се увеличава капиталът в другите отрасли" (цит. съч., стр. 9).

Против Сей. (Виж тетрадка XII, стр. 12[50].)

„Може да се каже, че непосредственият пазар или непосредственото *поле на дейността* на капитала е трудът. Масата на капитала, която в даден момент може да бъде вложена в дадена страна или в целия свят така, че да дава не по-малко от определената норма на печалбата, зависи, изглежда, главно от *количеството труд*, за извършването на който може да се подтикне масата на съществуващите в дадения момент хора посредством изразходването на този капитал" (цит. съч., стр. 20).

[814] „*Печалбата* зависи не от *цената*, а от цената в сравнение с разходите" (цит. съч., стр. 28).

„Твърдението на г-н Сей[51] съвсем не доказва, че *капиталът* открива пазар за себе си; то доказва само, че капиталът и трудът взаимно си откриват пазар" (цит. съч., стр. 111).

c) ТОМАС ДЕ КУИНСИ
[НЕСПОСОБНОСТ ДА ПРЕОДОЛЕЕ ДЕЙСТВИТЕЛНИТЕ НЕДОСТАТЪЦИ НА РИКАРДОВОТО ГЛЕДИЩЕ]

[De Quincey, Thomas.] „Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo" („London Magazine", vol. IX, 1824).

Опит да се опровергаят всички изтъкнати против Рикардо възражения. Че авторът знае за какво става дума, това се вижда от тази единствена фраза:

„Всички трудности на политическата икономия могат да се сведат до въпроса, кое е основата на разменната стойност" (цит. съч., стр. 347).

В това съчинение често пъти остро се разкрива незадоволителността на Рикардовото гледище, макар че това се прави повече с диалектическа афектация, отколкото с действителна диалектическа дълбочина. Действителните трудности — които произтичат не от определението на стойността, а от това, че Рикардо незадоволително развива върху тази основа по-нататъшните определяния и се опитва насилствено и непосредствено да приспособи към простото отношение на стойността по-конкретни отношения — съвсем не са разрешени и дори не са почувствувани както трябва. Но това съчинение е характерно за периода, когато се е появило. Вижда се, че по онова време в политическата икономия още сериозно са се отнасяли към последователността и мисленето.

(По-слабо е по-късното произведение на същия автор: „The Logic of Political Economy", Edinburgh, 1844.)

Де Куинси остро формулира разликата между възгледите на Рикардо и по-ранните възгледи и не се опитва чрез преиначаване да отслаби или отхвърли всичко специфично в проблемите, като го запази само във фразата; това се правеше по-късно и широко разтвори вратите за повърхностния и безпринципен еклектизъм.

Един пункт от Рикардовото учение, който Де Куинси особено подчертава и който трябва тук да се отбележи, тъй като той играе роля в споменатата по-долу полемика против Рикардо, това е твърдението, че способността на една стока да се разпорежда с други стоки (нейната покупателна сила, т. е. нейната стойност, разглеждана като реализирана в някоя друга стока) е съвсем различна от нейната *действителна стойност.*

„Съвсем погрешно е да се заключава, че действителната стойност е голяма, защото е голямо количеството, което тя купува, или е малка, защото е малко количеството, което тя купува . . . Ако стоката *A* удвои своята стойност — на това основание тя няма да се разпорежда с двойно, в сравнение с предишното, количество от стоката *B*. Това може да стане, но може да се случи и така, че тя да се разпорежда с 500 пъти по-голямо или 500 пъти по-малко количество . . . Никой не би се заел да отрича, че при удвояване на своята стойност стоката *A* ще се разпорежда с двойно количество от всички предмети, стойността на които е останала неизменна . . . Но въпросът е в това — ще се разпорежда ли стоката *A* при удвояване на своята стойност винаги и навсякъде с двойно количество" („Dialogues of Three Templars", стр. 552—554, на разни места).

d) САМУЕЛ БЕЙЛИ

[a) Повърхностен релативизъм в трактовката на категорията стойност у автора на „Observations on certain Verbal Disputes . . ." и у Бейли. Проблемата на еквивалента. Отказване от трудовата теория за стойността като основа на политическата икономия]

[Bailey, Samuel.] A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions. London, 1825.

Това е главното съчинение против Рикардо (то е насочено и против Малтус). Опитва се да отхвърли основата на доктрината — *стойността.* В положителен смисъл не представлява никаква ценност с изключение на определянето на *„мярката на стойността"*, или, по-точно, на парите в тази им функция. (Срв. още от същия автор „A Letter to a Political Economist; occsioned by an article in the „Westminster Review" on the subject of Value". London, 1826.)

Тъй като, както вече отбелязахме по-горе*, посоченото съчинение се приближава по основната си мисъл до „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy", тук трябва да се върнем към тези „Observations" и да приведем от тях съответни места.

Авторът на „Observations" упреква Рикардо, че превръща *стойността* от относително свойство на стоките в тяхното отношение една към друга в нещо абсолютно.

В това отношение Рикардо трябва да бъде упрекнат само в това, че той не разграничава строго различните моменти в развитието на понятието стойност — разменната стойност, както тя *се представя* или *проявява* в процеса на размяната на стоките, и битието на стоката като *стойност* за разлика от нейното битие като вещ, продукт, потребителна стойност.

[815] В „Observations" се казва:

„Ако абсолютното количество труд, с което се произвежда по-голямата част от стоките или всички стоки с изключение на една, се увеличава, може ли да се каже, че стойността на тази една стока остава неизменна? Та нали тя ще се разменя срещу по-малко количество от всяка друга стока? Ако в действителност се твърди, че под увеличение или намаление на стойността трябва *да се разбира* увеличение или намаление на количеството труд, което е произвело дадена стока, тогава изводите, против които току-що възразявах, биха могли да бъдат до известна степен правилни. Но да се каже, както прави това г. Рикардо, че сравнителните количества труд, с които са произведени две стоки, са причина за отношението, в което двете стоки се разменят една срещу друга, т. е. причина за разменната стойност на едната и другата — е нещо съвсем друго, отколкото да се каже, че *разменната стойност на всяка стока означава* количеството труд, което я е произвело, взето извън всяко отношение към другите стоки или към съществуването на другите стоки" („Observations on certain Verbal Disputes", стр. 13.)

„Действително г. Рикардо ни казва, че „изследването, върху което той иска да привлече вниманието на читателя, се отнася до влиянието на измененията на *относителната*, а не на *абсолютната* стойност на стоките**, сякаш той предполага, че *съществува* такова нещо като разменна стойност, която не е относителна" (пак там, стр. 9—10).

„Фактът, че г. Рикардо се е отклонил от своята първоначална употреба на думата „стойност" и е *направил от стойността нещо абсолютно вместо относително*, още по-ясно изпъква в неговата глава „Стойност и богатство, техните отличителни свойства". Дискутираният там въпрос е обсъждан и от други икономисти и представлява само безполезен спор за думи" (пак там, стр. 15—16).

Преди да говорим за този човек, ще отбележим още нещо за Рикардо. В своята глава „Стойност и богатство" той доказва, че общественото богатство не зависи от стойността на произведените стоки, макар че последното обстоятелство има решаващо значение за всеки индивидуален производител. Толкова повече той би трябвало да разбере, че една форма на производството, която има за цел

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 108 *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. II, стр. 108. *Ред.*

само принадената стойност, т. е. която се основава на относителната бедност на масата на производителите, не може да бъде абсолютната форма на производство на богатството, както той постоянно я представя.

А сега да се обърнем към „observations"** на мъдруващия противник на „споровете за думи".

Ако всички стоки с изключение на една увеличават стойността си, защото струват повече работно време, отколкото по-рано, тогава стоката, работното време за която не се е изменило, се разменя срещу по-малко количество от всички други стоки. Нейната *разменна стойност*, доколкото тя се реализира в други стоки, т. е. нейната разменна стойност, изразена в *потребителните стойности* на всички други стоки, се е намалила. „Може ли все пак да се каже, че нейната разменна стойност е останала *неизменна?*" Това е само постановка на въпроса, за който става дума, тук не се дава нито положителен, нито отрицателен отговор на него. Същият резултат би се получил, ако работното време, необходимо за производството на една стока, се е намалило, а работното време на всички други стоки е станало неизменно: определено количество от тази единствена стока би започнало да се разменя срещу по-малко количество от всички други стоки. И в двата случая имаме тук едно и също явление, макар че то се дължи на диаметрално противоположни причини. Обратно, ако работното време, необходимо за производството на стоката *А*, е останало неизменно, докато работното време за всички други стоки се е намалило, стоката *А* би започнала да се разменя срещу по-голямо количество от всички други стоки. Същото нещо би станало в резултат на противоположната причина, ако работното време, необходимо за производството на стоката *А*, би се увеличило, а работното време за всички други стоки би останало неизменно. И така, в първия случай стоката *А* се разменя срещу по-малко количество от всички други стоки и при това същото нещо може да стане по силата на две противоположни причини. Във втория случай тя се разменя срещу по-голямо количество от всички други стоки и това нещо пак може да стане по силата на две противоположни причини. Но, nota bene**, всеки път тя се разменя, съгласно предположението по *своята стойност*, следователно срещу *еквивалент*. Всеки път стоката *А* реализира своята стойност в определено количество други потребителни стойности, срещу които тя се разменя, както и да се изменя количеството на тези потребителни стойности.

* — „забележките" (ироничен намек за заглавието на съчинението на този автор: „Observations on certain Verbal Disputes"). *Ред.*
** — обърни внимание. *Ред.*

Оттук явно следва, че количественото отношение, в което стоките се разменят една срещу друга като потребителни стойности, е, наистина, *израз* на тяхната стойност, на тяхната *реализирана* стойност, но не е самата им стойност, тъй като едно и също стойностно съотношение се изразява в съвсем различни количества потребителни стойности. Битието на стоката като стойност не е изразено в нейната собствена потребителна стойност, в нейното битие като потребителна стойност. Стойността на стоката *се проявява* в нейния израз в други потребителни стойности, т. е. в отношението, в което тези други потребителни стойности се разменят срещу тази стока. Ако 1 унция злато е равна на 1 тон желязо, т. е. ако малко количество злато се разменя срещу голямо количество желязо, нима по силата на това стойността на една унция злато, изразена в желязо, е по-голяма от стойността на желязото, изразена в злато? Това, че стоките се разменят съответно на съдържащия се в тях труд, означава, че те са равни, че са едно и също, доколкото представляват едно и също количество труд. Следователно това същевременно означава, че всяка стока, разглеждана отделно, е нещо [816] *различно* от собствената ѝ потребителна стойност, от собственото ѝ битие като потребителна стойност.

Стойността на една и съща стока може, без да се изменя, да бъде представена в безкрайно *различни* количества потребителни стойности, според това, дали я изразявам в потребителната стойност на една или друга стока. Това не изменя стойността, макар че изменя нейния израз. Точно така и всички ония различни количества от различни потребителни стойности, в които може да се изрази стойността на стоката *A*, са еквиваленти и се отнасят помежду си не само като стойности, но и като равни по величина стойности, така че когато тези твърде различни количества потребителни стойности се заместват едно с друго, стойността си остава също така неизменна, както ако не беше получавала израз в съвсем различни потребителни стойности.

Ако стоките се разменят в онова отношение, в което те представляват еднакви количества работно време, тяхното битие като овеществено работно време, тяхното битие като въплътено работно време, е онова, което ги *обединява*, онова, което съставлява техния *тъждествен елемент*. Като такива продукти на труда стоките са *качествено* едно и също нещо и се различават помежду си само *количествено* в зависимост от това, дали те представляват повече или по-малко *едно и също нещо* — а именно работното време. Те са *стойности* като изрази на този тъждествен елемент, а еднакви по величина стойности, *еквиваленти*, те са дотолкова, доколкото представляват еднакви количества работно време. За да могат да

бъдат сравнявани помежду си като величини, те трябва да бъдат вече едноименни величини, качествено тъждествени.

Именно като изрази на това единно начало тези различни предмети са *стойности* и се отнасят един към друг като стойности, а с това е дадена и разликата във *величината на техните стойности*, тяхната иманентна мярка на стойността. И само *затова* стойността на една стока може да бъде представена, да бъде изразена в потребителните стойности на други стоки като в нейни еквиваленти. По този начин и самата *отделна стока* като *стойност*, като *битие на това единно начало*, е различна от самата себе си като потребителна стойност, като вещ — съвсем независимо от израза на нейната стойност в други стоки. Като битие на работното време стоката е *стойност* изобщо, като битие на количествено определено работно време тя е определена *величина на стойността*.

За нашия мъдруващ драскач са характерни такива изрази като: „ако под това *разбираме* това и това, под това ние *не разбираме* това и това", и vice versa*. Нашето „разбиране" няма абсолютно никакво отношение към съществените признаци на онова нещо, за което говорим. Когато говорим за *разменната стойност* на някой предмет, ние естествено *разбираме* под това преди всичко *относителните количества* на всяка друга стока, които могат да бъдат разменени срещу първата стока. Но при по-близко разглеждане ще намерим следното: за да бъде отношението, в което даден предмет се разменя срещу безбройно количество други предмети, които нямат решително нищо общо с нея — и дори ако между тях има природно или друго сходство, при размяната не се взема под внимание, — за да бъде това отношение *устойчиво отношение*, всички тези различни, разнородни вещи трябва да се разглеждат като съответни изрази на *един и същ, общ на всички тях единен елемент*, на елемент, съвсем различен от тяхното природно съществуване или външен вид. По-нататък ще намерим, че ако нашето „разбиране" има някакъв смисъл, то стойността на която и да е стока е не само нещо такова, което я сближава с другите стоки и я отличава от другите стоки, но че тя е такова качество, с което стоката се различава от своето собствено съществуване като вещ, като потребителна стойност.

„Повишаването на стойността на предмета *A* означава само *стойност, измервана* в предметите *B*, *C* и т. н., т. е. разменна стойност за предметите *B*, *C* и т. н." (цит. съч., стр. 16).

За да *може* стойността на предмета *A*, например една книга, да се *измерва* в предмета *B*, във въглища, и в предмета *C*, във

* — обратно. *Ред.*

вино, *A*, *B*, *C* като *стойности* трябва да бъдат нещо различно от тяхното съществуване като книга, въглища и вино. За да може стойността на *A* да се измерва в *B*, *A* трябва да има стойност, независеща от измерението на тази стойност в *B*, и двете трябва да се равняват на трета вещ, която да се изразява в тях двете.

Съвсем погрешно е да се казва, че в резултат на това стойността на стоката се превръща от нещо *относително* в нещо *абсолютно*. Напротив. Като потребителна стойност стоката е нещо самостоятелно. Като стойност, обратно, тя е нещо само *положено*[52], определяно само от нейното отношение към общественонеобходимото, еднаквото, простото работно време. Това е толкова относително, че при изменение на изискващото се за нейното възпроизводство работно време се изменя и нейната стойност, макар че действително съдържащото се в нея работно време си е останало неизменно.

[817] В какъв дълбок *фетишизъм* е затънал нашият мъдруващ драскач и как той превръща относителното в нещо положително, най-поразително показва следната фраза:

„*Стойността* е *свойство на вещите, богатството* — свойство на *хората*. В този смисъл стойността по необходимост предполага размяна, богатството — не" (цит. съч., стр. 16).

Тук богатство са потребителните стойности. Разбира се, те са богатство по отношение на хората, или за хората, обаче една или друга вещ е потребителна стойност, а поради това и елемент на богатството за хората, именно благодарение на своите *собствени свойства*. Ако отнемем от гроздето свойствата, които го правят грозде, ще изчезне потребителната стойност, която то като грозде има за хората; и като грозде то престава да бъде елемент на богатството. Като тъждествено с потребителните стойности богатството представлява ония *свойства на вещите*, от които се ползват хората и които изразяват отношение към техните потребности. А според нашия автор, напротив, „стойността" е „*свойство на вещите*"!

Като стойности стоките са *обществени* величини — следователно нещо абсолютно различно от техните „свойства" като „вещи". Като стойности те представляват само отношения на хората в тяхната производствена дейност. Стойността действително „предполага размяна", но тази размяна е размяна на вещи между хората, размяна, която няма абсолютно никакво отношение към вещите като такива. Вещта запазва същите „свойства", независимо от това, дали се намира в ръцете на *A* или *B*. Понятието „стойност" действително предполага „размяна" на продуктите. При обобществен труд отно-

шенията на хората в тяхното обществено производство не са представени като „стойности" на „вещи". Размяната на продукти като стоки е определена форма на размяната на труд и на зависимостта на труда на всеки човек от труда на другите, определен начин на обществения труд, или на общественото производство.

В първата част на моето съчинение[53] показах как основаващият се върху частната размяна труд се характеризира с това, че общественият характер на труда „се представя" в превратен вид, като „свойство" на вещите; че общественото отношение се явява като отношение на вещите помежду им (като отношение между продуктите, потребителните стойности, стоките). Тази *привидност* нашият фетишист приема за нещо действително и наистина мисли, че разменната стойност на вещите се определя от техните свойства като вещи и е изобщо тяхно природно свойство. Досега нито един природоизследовател още не е открил на какви природни свойства се дължи, че емфието и картините стават в определена пропорция „еквиваленти" едно за друго.

Така че именно той, този премъдър мъж, превръща стойността в нещо абсолютно, в „свойство на вещите", вместо да вижда в нея само нещо относително, отношение на вещите към обществения труд, към основания върху частната размяна обществен труд, в сферата на който вещите са определени не като нещо самостоятелно, а само като изрази на общественото производство.

Но обстоятелството, че „стойността" не е нещо абсолютно, че тя не може да се разглежда като нещо самостоятелно съществуващо, съвсем се различава от това, че стоките по необходимост трябва да дават на своята разменна стойност *самостоятелен* израз, *различен* от тяхната потребителна стойност, или от тяхното битие като реален продукт, и съществуващ *независимо* от това битие, т. е. че стоковото обръщение по необходимост трябва да стигне до образуването на парите. Стоките дават на своята разменна стойност този израз в парите, преди всичко в *цената*, в която всички те са представени като материализация на *един и същ* труд, като само количествено различни изрази на *една и съща* субстанция. Самото *придобиване на самостоятелна разменна стойност* на стоката в парите е продукт на процеса на размяната, резултат от развитието на съдържащите се в стоката противоречия между потребителна стойност и разменна стойност и на в не по-малка степен съдържащото се в нея противоречие, че определеният, особеният труд на частния индивид по необходимост трябва да се представи като своя противоположност, като еднакъв, необходим, всеобщ и в тази форма обществен труд. В обстоятелството, че стоката се изразява в пари, се съдържа не само това, че различни стойностни величини на стоките

се измерват чрез изразяване на тяхната стойност в потребителната стойност на една изключителна стока, но едновременно и в това, че всички те се изразяват в такава форма, в която те съществуват като въплъщение на *обществения труд* и затова могат да се разменят срещу всяка друга стока, могат да бъдат по желание превърнати в каквато и да било потребителна стойност. Ето защо техният израз в парите — в цената — е най-напред само идеално и те го реализират само чрез действителната продажба.

Грешката на *Рикардо* се състои в това, че той се занимава само с *величината на стойността*. Затова той насочва своето внимание само към [818] *относителното количество труд*, което представляват различните стоки, което те като стойности съдържат в себе си във въплътен вид. Но съдържащият се в стоките труд трябва да бъде представен като *обществен* труд, като отчужден индивидуален труд. В цената това е изразено идеално. То се реализира едва в продажбата. Това превръщане на съдържащите се в стоките трудове на отделните индивиди в *еднакъв обществен труд*, който именно затова може да бъде представен във всички потребителни стойности, може да се разменя срещу всички потребителни стойности, тази *качествена* страна на въпроса, съдържаща се в изразяването на разменната стойност в парите, не е развита от Рикардо. Това обстоятелство — необходимостта *да се представи* съдържащият се в стоките труд като *еднакъв обществен труд*, т. е. като пари — не се взема от Рикардо под внимание.

От своя страна развитието на капитала вече *предполага* пълно развитие на разменната стойност на стоката, а поради това и появата на нейното самостоятелно съществуване в парите. В процеса на производството и обръщението на капитала изходна точка е стойността като самостоятелна форма; тази стойност се запазва, увеличава се, измерва чрез сравняване със своята първоначална величина своето увеличаване във всички превръщания, които претърпяват стоките, в които тя е представена, и независимо от това, че самата бива представена в най-различните потребителни стойности, тя сменя стоките, които ѝ служат като телесна обвивка. Отношението на стойността като предпоставка за производството към стойността като резултат на производството — а като предпоставена стойност капиталът е капитал в противоположност на печалбата — образува всеобхващащия и определящ момент на целия процес на капиталистическото производство. Тук имаме не само самостоятелен израз на стойността, както е при парите, а стойност в процес на движение, стойност, запазваща се в един процес, в който потребителните стойности преминават през най-различни форми. Така че в капитала придобиването на самостоятелност от

стойността се проявява в много по-голяма степен, отколкото в парите.

Въз основа на казаното можем да съдим за ума на нашия мъдруващ противник на „споровете за думи“, който разглежда придобиването на самостоятелност от разменната стойност като празна фраза, маниер на изразяване, схоластична измислица.

„Думата „стойност“, или valeur на френски, не само се употребява в абсолютен смисъл, вместо да се употребява в относителен, като свойство на вещите, но дори се употребява от някои автори в смисъл на някаква измерима стока. „Притежание на стойност“, „пренасяне на част от стойността““ (един толкова важен момент за основния капитал), „„сума, или съвкупност, на стойностите“ и т. н. Аз не зная какво означава всичко това“ (цит. съч., стр. 57).

Обстоятелството, че самата станала нещо самостоятелно стойност притежава в парите пак само относителен израз, тъй като самите пари са стока и поради това с променлива стойност, съвсем не изменя работата, а е едно несъвършенство, което произтича от природата на стоката и от това, че на разменната стойност на стоката трябва да се даде израз, различен от нейната потребителна стойност. Своето „аз не зная“ нашият автор е показал в пълен размер. Това ние виждаме от целия характер на неговата критика, която иска с бръщолевене да се отърве от трудностите, съдържащи се в противоречивите определения на самите вещи, обявявайки тези трудности за продукти на рефлексия или за спор за определения.

„Изразът „*относителна* стойност на две вещи“ може да има двояк смисъл: отношението, в което две вещи се разменят или ще се разменят *една срещу друга*, или пък относителните количества на една *трета* вещ, срещу които всяка от тях се разменя или ще се разменя“ (цит. съч., стр. 53).

Няма що, великолепно определение! Ако 3 фунта кафе се разменят днес или ще се разменят утре срещу 1 фунт чай, това съвсем не значи, че тук става размяна на еквиваленти. На това основание всяка стока би могла да се разменя винаги само по своята стойност, защото нейна стойност би било всяко количество от друга стока, срещу което тя случайно е била разменяна. Обаче обикновено не това *се има предвид*, когато се казва, че 3 фунта кафе са били разменени срещу техния еквивалент в чай. Предполага се, че след размяната, както и преди нея, в ръцете на всеки от участниците в размяната се намира *стока с еднаква стойност*. Не отношението, в което се разменят две стоки, определя тяхната стойност, а тяхната стойност определя отношението, в което те се разменят. Ако стойността не е нищо друго освен количеството на стоката, срещу което случайно се разменя стоката *A*, как тогава ще се изрази стойността на *A* в стоката *B*, *C* и т. н.? Защото [819] в този

случай, щом няма *иманентна* мярка за двете, стойността на стоката *A* не би могла да бъде изразена в стоката *B* дотогава, докато стоката *A* не бъде разменена срещу *B*.

Относителна стойност означава, първо, *величина на стойността* за разлика от качеството да бъде изобщо *стойност*. Затова последното също не е нещо абсолютно. Второ, относителна стойност означава стойността на една стока, изразена в потребителната стойност на друга стока. Това е *само относителен* израз на нейната стойност — а именно в нейното отношение към стоката, в която тя е изразена. Стойността на един фунт кафе е само относително изразена в чая. За да я изразим абсолютно — даже в относителна форма, т. е. в нейното отношение не към работното време, а към другите стоки, — би трябвало да я изразим в безкраен ред от уравнения *с всички други стоки*. Това би било *абсолютен* израз на нейната *относителна стойност*. Абсолютен израз на стойността би бил нейният израз *в работното време* и посредством този абсолютен израз тя би била изразена като нещо относително, но в рамките на абсолютното отношение, по силата на което тя *е* стойност.

* * *

Сега стигнахме до Бейли.

Положителна заслуга на неговото съчинение е само едно — а именно, че той пръв по-правилно определя *мярката на стойността*, т. е. фактически една от функциите на парите, или парите в една особена определеност на формата. За измерването на *стойностите* на стоките — за *външна* мярка на стойностите — не е необходимо стойността на стоката, в която се измерват другите стоки, да бъде неизменна (напротив, както доказах в първата част[54], тя трябва да бъде способна да се изменя, тъй като самата мярка на стойността е стока и трябва да бъде стока, защото иначе не би имала обща *иманентна* мярка с другите стоки). Ако например се изменя стойността на парите, тя се изменя еднакво по отношение на всички други стоки. Затова техните относителни стойности се изразяват в парите също така правилно, както ако парите оставаха неизменни.

С това е била отстранена проблемата да се намери „неизменна мярка на стойностите“. Обаче самата тази проблема (интересът към сравняването на стойностите на стоките през различните периоди на историята представлява всъщност не *икономически* сам по себе си интерес, а академичен*) е възникнала от едно недоразумение и е криела в себе си един много по-дълбок и важен въпрос. „Неизменна

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 154. *Ред.*

мярка на стойностите“ е означавала преди всичко такава мярка на стойностите, която сама би трябвало да има неизменна стойност, т. е. — тъй като самата стойност е определение на стоката — „неизменната мярка на стойностите“ е означавала стока с неизменна стойност. Ако например златото и среброто или житото, или също и трудът бяха такива стоки, тогава чрез сравняване с тях, с помощта на отношението, в което другите стоки се разменят срещу тях, биха могли точно да се измерят измененията в стойността на тези други стоки чрез тяхната цена в злато, сребро или жито или чрез тяхното отношение към работната заплата. Следователно в проблемата, така поставена, се предполага по начало, че при „мярката на стойностите“ става дума само за такава стока, в която всички други стоки изразяват своята стойност — било то стока, в която всички други стоки изразяват своята стойност, т. е. парите, стоката, която функционира като пари, или пък такава стока, която благодарение на своята неизменна стойност би представлявала ония пари, с помощта на които смята теоретикът. Оказва се обаче, че тук при всички обстоятелства се касае само за такива пари, които като мярка на стойностите — теоретически или практически — сами не биха изменяли стойността си.

Но за да могат стоките самостоятелно да изразяват своята разменна стойност в парите, в една трета стока, в изключителната стока — предпоставка за това са вече *стоковите стойности*. Става дума още само за това — да могат да се сравняват една с друга количествено. За да могат стойностите на стоките и различията на техните стойности да получат подобен израз, ние вече имаме като предпоставка онова *единно начало*, което прави всички стоки еднакви — стойности, което качествено ги унифицира като стойност. Ако например всички стоки изразяват своите стойности в злато, този техен израз в злато, тяхната цена в злато, тяхното уравнение със златото е уравнението, от което може да се изясни, да се изчисли тяхното стойностно отношение едни към други, защото те са изразени сега като *различни количества злато* и по този начин стоките са представени в своите *цени* като [820] едноименни и сравними величини.

Но за да могат стоките да бъдат представени по този начин, те трябва *вече* да бъдат *тъждествени* като *стойности*. Проблемата как да се изрази стойността на всяка стока в злато би била неразрешима, ако стока и злато или какви да е две стоки не биха могли да бъдат изразени една в друга като стойности, като изрази на едно и също единно начало. Иначе казано, тази предпоставка се съдържа вече в самата проблема. Стоките са вече предположени като стойности, като различни от своите потребителни стойности *стойности*,

преди да може да става дума за изразяването на тази стойност в някоя особена стока. За да могат две количества различни потребителни стойности да бъдат приравнени едно към друго като еквиваленти, вече се предполага, че в нещо трето те са *равни*, че са *качествено* еднакви и са само различни количествени изрази на това качествено еднакво.

Така че проблемата за един „неизменен мащаб на стойността" е била в действителност само неправилен израз за търсене на понятието, на природата на самата *стойност*, на такова определение на стойността, което самото не би било на свой ред стойност и следователно не би се подлагало на изменения като стойност. Такова определение на стойността било *работното време — общественият труд*, както той специфично е представен в стоковото производство. Едно или друго количество труд няма стойност, не е стока, а е това, което превръща стоките в стойност, това *единно* в тях, като израз на което те *качествено* са *еднакви* и само *количествено различни*. Това са стоките като израз на определени количества обществено работно време.

Да допуснем, че златото има неизменна стойност. Ако в такъв случай стойностите на всички стоки биха били изразени в злато, аз бих могъл да измервам измененията на стойността на стоките по техните цени в злато. Но за да могат стойностите на стоките да се изразяват в златото, стоките и златото трябва да бъдат тъждествени като *стойности*. Само като определени количествени изрази на тази стойност, като определени величини на стойността, златото и стоката биха могли да бъдат отъждествени едно с друго. Неизменната стойност на златото и изменящата се стойност на останалите стоки не би им пречила да бъдат, като *стойност*, едно и също нещо, да се състоят от една и съща субстанция. Преди да може неизменната стойност на златото да ни придвижи поне крачка напред, би трябвало най-напред стойността на стоките да се изрази, да се оцени в злато, т. е. да бъдат представени златото и стоките като израз на *едно и също единно начало*, като еквиваленти.

{За да могат стоките да се измерват със съдържащото се в тях количество труд — а мярката на количеството на труда е времето, — разнородните видове труд, съдържащи се в стоките, трябва да бъдат сведени до еднакъв прост труд, до среден труд, до обикновен, необучен труд. Едва тогава може да се измерва с времето, с еднаква мярка, количеството на съдържащия се в тях труд. Този труд трябва да бъде качествено еднакъв, така че неговите различия да станат само количествени различия, да представляват само разлика във величината. Обаче това свеждане до прост, среден труд не е единственото определение на *качеството* на този труд, до който като към единно начало се свеждат стойностите на стоките. Обстоятелството, че количеството на съдържащия се в която и да е стока труд е *обществено необходимото* за нейното производство количество, че следователно работното време е *необходимо работно време*, е такова определение, което се отнася само до *величината на стойността*. Но трудът, който образува единното начало на стойностите, не е само еднакъв, прост, среден труд. Трудът е труд на частен индивид, представен в определен продукт. Обаче като стойност продуктът трябва да бъде въплъщение на *обществения* труд и като такъв той трябва да притежава способността непосредствено да се превръща от една потребителна стойност във всяка друга (оная определена потребителна стойност, в която трудът е непосредствено представен, трябва да бъде нещо безразлично за него, така че продуктът да може да бъде превръщан от едната форма на потребителна стойност в другата). Следователно *частният труд* трябва да се представи непосредствено като своя противоположност, като *обществен* труд; този превърнат труд, като непосредствена противоположност на частния труд, е *абстрактно всеобщ труд*, който поради това се и изразява в някакъв всеобщ еквивалент. Само посредством своето отчуждаване [Veräusserung] индивидуалният труд действително се изразява като своя противоположност. Но стоката трябва да притежава този всеобщ израз, преди да бъде отчуждена. Тази необходимост от изразяване на индивидуалния труд като всеобщ труд е необходимостта от изразяване на една стока в пари. Доколкото тези пари служат за мярка и израз на стойността на стоката в *цената*, стоката получава този израз. Но само чрез своето действително превръщане в пари, чрез продажбата тя получава своя адекватен израз като разменна стойност. Първото превръщане е само теоретично, второто — действителен процес.

[821] И така, говорейки за битието на стоката като *пари*, трябва да отбележим не само това, че стоките си дават в парите определена *мярка* на величината на своите стойности — доколкото всичките те изразяват своята стойност в потребителната стойност на *една и съща* стока, — но и това, че всичките те са представени като битие на обществения, абстрактно всеобщия труд. Това е формата, в която всички те имат един и същ вид, всички се явяват като непосредствени въплъщения на обществения труд; и като такива всички действуват като битие на обществения труд, могат *непосредствено* — пропорционално на величината на своята стойност — *да се разменят* срещу всички други стоки; а в ръцете на оня, чиято стока е превърната в пари, стоката представлява не битието на разменната стойност в някоя особена потребителна стойност, а битието на потребителната стойност (например на златото) само като носи-

тел на разменната стойност. Стоката може да бъде продадена под или над нейната стойност. Това засяга само *величината на нейната стойност*. Но всеки път, когато стоката е продадена, превърната в пари, нейната разменна стойност притежава самостоятелно, различно от нейната потребителна стойност битие. Стоката сега съществува само като определено количество обществено работно време и тя доказва това чрез своята способност *непосредствено* да се разменя срещу всяка друга стока, да се превръща във всяка потребителна стойност (съответно на своето количество). При разглеждането на парите този пункт също не трябва да се изпуска изпредвид, както не бива да се изпуска изпредвид онова формално превръщане, което съдържащият се в стоката труд претърпява като елемент на стойността на стоката. Но в парите — в тази абсолютна разменяемост, която притежава стоката като пари, в нейната абсолютна действеност като *разменна стойност*, което няма никакво отношение към величината на стойността и е *не количествено, а качествено определение* — се разкрива, че в резултат на процеса, извършван от самата стока, нейната *разменна стойност* се обособява в нещо самостоятелно и получава реално израз в свободна форма наред с потребителната стойност на стоката, както това идеално става вече в цената на стоката.

Всичко това показва, че авторът на съчинението „Observations on certain Verbal Disputes", както и Бейли нищо не разбират от стойността и от същността на парите, щом разглеждат обособяването на стойността в нещо самостоятелно като някаква схоластична измислица на икономистите. Това обособяване на стойността в нещо самостоятелно още повече се проявява в капитала, който в известен смисъл може да бъде наречен *стойност, извършваща процес на движение*, т. е. — тъй като стойността има самостоятелно съществуване само в парите — *пари, извършващи процес на движение*, преминаващи през редица процеси, в които те се съхраняват, изхождат от себе си и се връщат към себе си в увеличено количество. Това, че парадоксът на действителността се изразява също и в словесни парадокси, които противоречат на здравия човешки разум, противоречат на онова, което имат предвид вулгарните икономисти и за което те мислят, че говорят — това се разбира от само себе си. Противоречията, произтичащи от това, че върху основата на стоковото производство частният труд се изразява като всеобщ обществен труд, че отношенията на хората се представят като отношения на вещи и като вещи — тези противоречия лежат в самите неща, а не в словесния израз на нещата.}

Често ни се струва, че Рикардо смята — и той наистина понякога така се изразява, — че количеството на труда разрешавало

погрешната или погрешно разбрана проблема за „неизменната мярка на стойностите", също както по-рано житото, парите, работната заплата и т. н. са се разглеждали и предлагали като такова домораслo средство за разрешаване на тази проблема. Тази лъжлива привидност се получава у Рикардо поради това, че за него решаваща задача е определянето на величината на стойността. Ето защо той не е и разбрал оная специфична форма, в която трудът е елемент на стойността, и особено не е разбрал, че отделният труд трябва да бъде представен като абстрактно всеобщ и, в тази форма, като *обществен* труд. Затова Рикардо не е разбрал връзката на образуването на парите със същността на стойността и с определянето на тази стойност с работното време.

Съчинението на Бейли има известна заслуга, доколкото той със своите възражения разкрива смесването на „мярката на стойността", изразена в парите като стока наред с другите стоки, с иманентната мярка и субстанцията на стойността. Но ако той сам беше направил анализ на парите като „мярка на стойността", не само като количествена мярка, но и като качествено превръщане на стоките, щеше сам да стигне до правилен анализ на стойността. Вместо това Бейли не отива по-далеч от едно повърхностно разглеждане на външната „мярка на стойността", която вече предполага стойността, и остава в сферата на разсъждения, лишени от каквато и да било истинска мисъл.

[822] Обаче у Рикардо все пак могат да се намерят отделни места, където той направо отбелязва, че количеството на съдържащия се в стоките труд само затова е иманентната мярка на *величините* на тяхната стойност, на *различията във величината* на тяхната стойност, защото трудът е онова, в което различните стоки са *еднакви*, единното в тях, тяхната субстанция, вътрешната основа на тяхната стойност. Той само е пропуснал да изследва в каква определена форма трудът е това.

„Ако приемаме *труда* за *основа на стойността* на стоките, *а сравнителното количество труд*, необходимо за тяхното производство, за *мярка, определяща съответните количества стоки*, които трябва да бъдат дадени при взаимната им размяна — от това още не следва, че ние отричаме случайните и временни отклонения на фактическата, или пазарната, цена на стоките от тази тяхна първична и естествена цена" (*Ricardo*. Principles. 3rd edition. London, 1821, стр. 60).

„„Да се измери ... [казва Дестют дьо Траси] ... значи да се намери колко те"" (измеряемите вещи) „„съдържат ... *еднородни с тях единици*". Франкът би бил мярка на стойността само на едно или друго количество от *същия този метал*, от който са направени франковете, ако франковете и предметът, подлежащ на измерване, не биха могли да бъдат сведени до *някоя друга мярка, която е обща и за едните, и за другите*. Такава мярка, според мене, съществува, защото и едните, и другите са *резултат на труда*, и затова трудът" (тъй като трудът е

тяхната causa efficiens*) „е оная *обща мярка*, с помощта на която може да бъде определена както тяхната *действителна*, така и тяхната *относителна стойност*". (*Ricardo*. Principles. 3rd. edition. London, 1821, стр. 333—334.)

Всички стоки могат да бъдат сведени до труда като нещо, което е единно в тях. Онова, което Рикардо не изследва, е *специфичната* форма, в която трудът се проявява като единно в стоките. Затова той и не разбира парите. Затова превръщането на стоките в пари се явява у него като нещо само формално, непроникващо дълбоко във вътрешната същност на капиталистическото производство. Но той ни казва едно: само защото трудът е единното в стоките, само защото всички стоки са само изрази на едно и също единно начало, на труда, само затова трудът е тяхната мярка. Той е само затова тяхната мярка, защото е *субстанцията* на стоките като стойности. Рикардо не прокарва нужната разлика между труда, доколкото той е представен в потребителните стойности, и труда, доколкото той е представен в разменната стойност. Трудът като основа на стойността не е особен труд, не е труд с особено качество. У Рикардо всякъде става смесване между труда, доколкото той е представен в потребителната стойност, и труда, доколкото той е представен в разменната стойност. Наистина последната форма на труда е само първата, взета в абстрактен вид.

Под *действителна стойност* Рикардо разбира в горния цитат стоката като въплъщение на определено работно време. Под *относителна стойност* — израз на съдържащото се в стоката работно време в потребителните стойности на другите стоки.

Сега да преминем към *Бейли*.

Бейли се хваща здраво за формата, в която разменната стойност на стоката се изразява, явява се като стока. *В обща форма* тя се проявява тогава, когато е изразена в потребителната стойност на такава трета стока, в която всички други стоки също изразяват своята стойност и която служи като пари — т. е. в *паричната цена* на стоката. *В особена форма* тя се проявява тогава, когато аз изразявам разменната стойност на някоя стока в потребителната стойност на някоя друга стока, т. е. като *цена в жито, цена в платно* и т. н. Фактически разменната стойност на стоката се проявява, изразява себе си за други стоки винаги само в онова *количествено отношение*, в което те се разменят. Отделната стока не може да изрази всеобщото работно време като такова, или тя може да го изрази само във вид на уравнение на тази стока с такава стока, която служи за пари — т. е. във вид на *паричната цена* на дадената стока. Но тогава стойността на стоката *A* винаги е представена

* — действуваща причина. *Ред.*

в определено количество от потребителната стойност на *П*, на стоката, която функционира като пари.

Такова е *непосредственото явление*. И за него именно се хваща здраво Бейли. Най-повърхностната форма, в която разменната стойност се проявява като *количествено отношение*, в което стоките се разменят помежду си, *е* именно, според Бейли, тяхната стойност. Да се навлезе от повърхността в дълбочините не е позволено. Бейли забравя дори простото разсъждение, че ако *y* аршина платно $= x$ фунта слама, това равенство на нееднакви вещи, на платното и сламата, ги прави еднакви величини. Това тяхно битие като нещо еднакво трябва, разбира се, да се различава [823] от тяхното битие като слама и платно. Те са приравнени едно към друго не като слама и платно, а като еквиваленти. Затова едната страна на уравнението трябва да изразява същата стойност, както и другата. Стойността на сламата и платното, следователно, не трябва да бъде нито слама, нито платно, а трябва да бъде нещо общо за двете и заедно с това различно от тях като слама и платно. Какво е това? На това Бейли не дава никакъв отговор. Вместо това той преравя всички категории на политическата икономия, за да повтаря през цялото време монотонно, че стойността е разменното отношение между стоките и затова не е нещо различно от това отношение.

„*Ако стойността* на някой предмет е *неговата покупателна способност*, трябва да има нещо за купуване. *Следователно* стойността не обозначава нищо положително или вътрешно присъщо на предмета, а обозначава само *отношението*, в което се намират един към друг два предмета като *разменяеми стоки*" („A Critical Dissertation", стр. 4—5).

В тази фраза се съдържа фактически цялата премъдрост на Бейли. „Ако *стойността* е само *покупателна способност*" (великолепно определение, тъй като „купуването" предполага не само стойност, но и изразяването на стойността в пари), „то тя обозначава" и т. н. Но да очистим най-напред тази фраза на Бейли от онова, което безвкусно е внесено в нея контрабанда. Да „купуваш" значи да превръщаш пари в стока. Парите предполагат вече стойността и нейното по-нататъшно развитие. Следователно да премахнем преди всичко израза „купувам". В противен случай ние ще обясняваме стойността със стойността. Вместо „купувам" трябва да кажем „разменям срещу други предмети". Че „трябва да има нещо за купуване", е съвсем излишна забележка. Ако „предметът" се потребяваше от своите производители като потребителна стойност, ако той не беше само средство за присвояване на други предмети, ако не беше *„стока"*, разбира се, не би могло и дума да става за стойност.

Отначало Бейли говори за „предмет“. Но след това отношението, „в което се намират един към друг предметите“, се превръща у него в „отношение, в което те се намират един към друг... като *разменяеми стоки*“. Та нали предметите, за които става дума, се намират един към друг в отношение на размяна, или в отношение на разменяеми предмети? Именно по силата на това те са „*стоки*“, което е нещо различно от „предмети“. Напротив, „отношението между разменяеми стоки“ е или безсмислица, тъй като „неразменяемите предмети“ не са стоки, или г-н Бейли сам си нанася удар. Предметите трябва да се разменят не в какво да е отношение, а като стоки, т. е. трябва да се отнасят едни към други като разменяеми стоки, т. е. като такива предмети, от които всеки има стойност и които подлежат на размяна в *мярката на своята еквивалентност* едни спрямо други. С това Бейли би признал, че отношението, в което те се разменят, т. е. способността на всяка от стоките да купува други стоки, се определя от нейната *стойност,* а не тази стойност се определя от посочената способност, която е само последица от стойността.

И така, ако премахнем от приведената по-горе фраза на Бейли всичко погрешно, контрабандирано или безсмислено, тя ще получи следния вид.

Но стой! Ние трябва да премахнем още една друга клопка и безсмислица. Тук имаме два вида изрази: „способност на предмета да се разменя“ и т. н. (тъй като думата „купувам“ е необоснована и безсмислена без понятието пари) и „*отношение, в което* един предмет се разменя срещу други“. Ако „способност“ трябва да означава нещо по-различно от „отношение“, тогава не може да се твърди, че „способността да се разменят“ е „*само отношението*“ и т. н. Ако двата израза трябва да означават *едно и също нещо,* обозначаването на едно и също нещо с два различни израза, които нямат нищо общо помежду си, може да породи само обърканост. *Отношението* на една вещ към друга е отношение между тези две вещи, и за него не може да се каже, че принадлежи на едната или другата от тях. *Способността на една вещ* е, напротив, нещо вътрешно присъщо на вещта, макар че това вътрешно присъщо на него свойство може да се проявява само [824] в нейното отношение към други вещи. Така например способността да привлича е способност на самата вещ, макар че тази способност остава „скрита“, докато не се явят вещите, които биха могли да бъдат привлечени. Бейли прави тук опит да представи стойността на „предмета“ като нещо, което му е присъщо и все пак съществуващо само като „отношение“. Затова той най-напред употребява думата „способност“, а след това думата „отношение“.

И така, точният израз на мисълта на Бейли би бил:

„*Ако* стойността на някой предмет е отношението, в което той се разменя срещу други предмети, тогава *следователно*“ (т. е. вследствие на предположеното „ако“) „стойността не обозначава нищо друго освен отношението, в което се намират един към друг два предмета като разменяеми предмети.“

Никой няма да отрече тази тавтология. Обаче от нея следва, че „стойността“ на един предмет „не обозначава *нищо*“. Да вземем например уравнението 1 фунт кафе = 4 фунта памук. Каква ще бъде в такъв случай стойността на 1 фунт кафе? 4 фунта памук. А стойността на 4 фунта памук? 1 фунт кафе. И тъй като стойността на 1 фунт кафе е 4 фунта памук, а, от друга страна, стойността на 4 фунта памук = 1 фунт кафе, ясно е, че стойността на 1 фунт кафе = = 1 фунт кафе (защото 4 фунта памук = 1 фунт кафе). $A = B$, $B = A$; оттук $A = A$. От това обяснение излиза следователно, че стойността на всяка потребителна стойност се равнява на дадено количество от същата потребителна стойност. И така, стойността на 1 фунт кафе не е нищо друго освен 1 фунт кафе. Ако 1 фунт кафе = 4 фунта памук, ясно е, че 1 фунт кафе > 3 фунта памук и 1 фунт кафе < 5 фунта памук. Фактът, че 1 фунт кафе > 3 фунта памук и < 5 фунта памук, също изразява *отношение* между кафето и памука точно така, както това се изразява и от уравнението 1 фунт кафе = 4 фунта памук. Знакът = не изразява повече отношение от знака > или знака <, само че той изразява *друго* отношение. Но защо именно отношението със знака за равенство, със знака =, изразява стойността на кафето в памук и стойността на памука в кафе? Или този знак за равенство се получава просто от това, че тези количества изобщо се разменят едно срещу друго? Изразява ли знакът = само факта на размяната? Не може да се отрича, че ако кафето се разменя в някакво отношение срещу памук, те са разменени едно срещу друго, и ако само фактът на размяната констатира *отношението* между стоките, тогава стойността на кафето еднакво добре е представена в памука, независимо от това, дали то се разменя срещу 2, 3, 4 или 5 фунта памук. Но какво означава в такъв случай думата *отношение?* Кафето не съдържа в себе си решително нищо „вътрешно присъщо, положително“, от което би се определяло в *какво отношение* то се разменя срещу памук. Отношението, за което говори Бейли, не е такова отношение, което се определя от някакво вътрешно присъщо на кафето и различно от действителната размяна свойство. Следователно защо е нужна тук думата отношение? Какво е това отношение, което има предвид Бейли? Количеството памук, срещу което се разменя дадено количество кафе. Строго казано, Бейли не би имал право да говори за отношение, в което кафето се

разменя, а би могъл да говори само за отношението, в което то *сега е разменено* или *е било разменено*. Защото ако определянето на отношението предшествуваше размяната, размяната би се определяла от „отношението“, а не отношението от размяната. Следователно ние трябва да изхвърлим също и *отношението*, което е нещо, *излизащо извън пределите* на кафето и памука, нещо отделно от тях.

[Така че цитираната по-горе фраза на Бейли ще получи следния вид:]

„*Ако* стойността на някой предмет е количеството на друг предмет, който се разменя срещу не. о. стойността следователно не обозначава нищо друго освен количеството на другия предмет, който се разменя срещу него“.

Една стока като такава може да изразява своята стойност само в друга стока, защото за нея като [отделно взета] стока всеобщо работно време не съществува. [И ето Бейли мисли, че] ако стойността на една стока се изразява в друга стока, стойността на първата стока не е нищо друго освен нейното уравнение с друга стока. Тази премъдрост (в неговата формулировка това е *тавтология*, защото той [всъщност] казва: ако стойността на една стока не е нищо друго освен нейното разменно съотношение с друга стока, тя не е нищо друго освен това съотношение) се повтаря постоянно и неуморно от Бейли, който с това още повече уморява читателя.

Своята философска задълбоченост Бейли показва в следното разсъждение:

„Както не можем да говорим за *разстояние на някой предмет, без* да нред полагаме друг предмет, *с който той се намира в това отношение*, точно така не можем да говорим за стойност на една стока освен по отношение на *друга стока*, [825] *с която тя се сравнява*. Едно нещо не може да има само по себе си стойност без отношение към друго нещо“ (а нима общественият труд, към който стойността на стоката се намира в определено отношение, не е друго нещо?), „както една вещ *сама по себе си* не може *да се намира на разстояние*, без да е в отношение с друга вещ“ (цит. съч., стр. 5).

Ако един предмет се намира на едно или друго разстояние от друг, това разстояние действително е отношение между един предмет и друг, но в същото време разстоянието е нещо различно от това отношение между два предмета. То е размер на пространството, определена дължина, която може да изразява разстоянието между други два предмета със същия успех, както и между двата, които взехме като пример. Но това не е всичко. Когато говорим за разстоянието като за отношение между два предмета, ние предполагаме нещо „вътрешно присъщо“ на самите предмети, някакво тяхно „свойство“, което им позволява да се намират на разстояние един

от друг. Какво е разстоянието между звука *А* и една маса? Този въпрос е лишен от смисъл. Когато говорим за разстоянието между две неща, ние говорим за различието на тяхното положение в пространството. Следователно ние предполагаме, че и двете се намират в пространството, че са точки в пространството, т. е. ние ги обединяваме в една категория като предмети, съществуващи в пространството, и чак след като сме ги обединили sub specie spatii*, ние ги различаваме като различни точки на пространството. Тяхната принадлежност на пространството е единното в тях**.

Но какво е това единно в разменящите се един срещу друг предмети? Тази размяна не е такова отношение, в което те се намират един към друг като природни вещи. То също не е и онова отношение, в което те се намират като природни вещи, към човешките потребности, защото не е степента на тяхната полезност, която определя количествата, в които те се разменят един срещу друг. Тогава в какво се състои тяхното тъждество, което им дава възможност да се разменят един срещу друг в определена пропорция? Като какво те стават *способни да се разменят?*

Във всичко това Бейли е фактически само последовател на автора на съчинението „Observations on certain Verbal Disputes“.

---

* — под гледната точка на пространството. *Ред.*

** — [XV—887] {Относно безсмислицата на Бейли трябва да се отбележи и следното:

Когато той казва, че предметът *A* се намира на едно или друго разстояние от предмета *B*, той не ги сравнява, не ги обединява в една категория, а ги *различава* в пространството. Те *не* заемали *едно и също* пространство. Въпреки това той [по същество] казва за двата предмета, че те са *пространствени* и че се различават като предмети, намиращи се в пространството. По този начин той предварително ги обединява в една категория, приписва им едно и също единно начало. А тук става дума именно за подвеждане под една единна категория.

Когато казвам, че повърхността на триъгълника *A* е равна на повърхността на паралелограма *B* — това означава не само че повърхността на триъгълника е изразена в паралелограма, а повърхността на паралелограма — в триъгълника. Това означава също, че ако височината на триъгълника е равна на h, а основата му е равна на b, тогава $A = \frac{h \cdot b}{2}$, което свойство му е присъщо, както на паралелограма *B* е присъщо, че той също е равен на $\frac{h \cdot b}{2}$. Като повърхности триъгълникът *A* и паралелограмът *B* се вземат тук като едно и също нещо, като еквиваленти, макар че те се различават помежду си като триъгълник и паралелограм. За да могат тези различни предмети да се приравнят един към друг, всеки от тях, независимо от другото, трябва да изразява *едно и също единно начало*. Геометрията не би отишла далеч, ако тя подобно на политическата икономия на г-н Бейли се задоволяваше с твърдението, че равенството на триъгълника и паралелограма означава само това, че триъгълникът е изразен в паралелограма, а паралелограмът — в триъгълника.} [XV—887]

„Тя“ (стойността) „не може да се изменя за единия от сравняваните предмети без да се изменя за другия“ (цит. съч., стр. 5).

Това пак означава само, че изразът на стойността на една стока в друга стока може да се изменя само като *такъв израз;* а този израз, като такъв, предполага не една, а две стоки.

Г-н Бейли смята, че ако ставаше дума *само* за *две стоки* — в тяхната размяна една срещу друга, — то хората сами биха открили чисто относителния характер на *стойността* в неговия смисъл. Магаре! Като че ли ако имаме две стоки, които се разменят една срещу друга, два продукта, които се отнасят един към друг като *стоки,* не би било нужно да се каже точно *в какво* те са тъждествени, както ако имахме хиляди такива продукти. Освен това там, където съществуват само два продукта, продуктът никога не би се развил в стока, а поради това никога не би се развила и разменната стойност на стоката. За труда, съдържащ се в продукта I, не би било необходимо да се изразява като обществен труд. Тъй като продуктът се произвежда не като непосредствен предмет за потребление за производителите, а само като *носител на стойност,* така да се каже, като чек за определено количество от всички изяви на обществения труд, всички продукти са принудени, като *стойности,* да си придават формата на битие, различна от тяхното битие като потребителни стойности. И именно това развитие на съдържащия се в тях труд като обществен труд, развитието на тяхната *стойност* обуславя образуването на парите, необходимостта за стоките да се изразяват една към друга като *пари,* т. е. като самостоятелни форми на съществуване на разменната стойност; — а това е възможно за тях само защото те отделят една стока от общата маса на стоките, измерват всички своите стойности в потребителната стойност на тази отделна стока, които превръщат съдържащия се в тази изключителна стока труд непосредствено във *всеобщ, обществен* труд.

Г-н Бейли със своя странен начин на мислене, който се хваща здраво само за повърхността на явленията, прави обратното заключение: само *защото* освен стоките съществуват *пари,* създаващи у нас навика да разглеждаме стойността на стоките не в тяхното отношение една към друга, а като отношение към нещо *трето,* като някакво [826] трето отношение, различно от *непосредственото* отношение на стоките една към друга — само затова се и образува *понятието стойност,* превръщащо стойността от чисто количествено отношение, в което стоките се разменят помежду си, в нещо независещо от това отношение (което, според него, превръща стойността на стоките в нещо абсолютно, в някаква схоластична същност, съществуваща отделно от стоките). У Бейли не определението на продукта като стойност води до образуването на парите и се изразява в *парите,* а съществуването на парите довежда до фикцията на понятието стойност. Исторически е съвсем правилно, че изследването на стойността отначало се опира на дадения в *явлението* израз на стоките като стойност, на парите, и че поради това търсенето на определение на стойността се представя (погрешно) като търсене на стока с „неизменна стойност“, или на стока като „неизменна мярка на стойностите“. И ето, като доказва, че парите като външна мярка на стойностите — и израз на стойността — изпълняват своята задача, при все че имат *изменяща се* стойност, г. Бейли смята, че с това е отстранил въпроса за понятието стойност — което не се засяга от изменяемостта на величината на стойността на стоките, и че всъщност не му е вече нужно изобщо да мисли какво е стойност. Тъй като изразът на стойността на стоката в парите — в една трета, изключителна стока — не изключва изменение на стойността на тази трета стока, тъй като проблемата за „неизменната мярка на стойността“ отпада, отпадала и проблемата за самата категория стойност. Този празен брътвеж се излага от Бейли с голямо самодоволство на стотици страници.

Следващите по-долу пасажи, в които постоянно се повтаря едно и също, са отчасти дословно преписани от автора на „Observations on certain Verbal Disputes“.

„Да предположим, че съществуват само две стоки и че те се разменят пропорционално на количеството на съдържащия се в тях труд. Ако стоката *A*. . . в един по-късен период ще се нуждае за своето производство от двойно количество труд, докато за производството на стоката *B* ще продължава да бъде нужно само същото количество труд, *A* би получила двойно по-голяма стойност от *B*. . . Но макар че *B* би се произвеждала със същото количество труд, както и преди, нейната стойност не би останала предишната, защото тя би се разменяла само срещу половината от количеството на стоката *A*, единствената *стока*, с която, съгласно предположението, тя би могла да се сравнява“ (цит. съч., стр. 6).

„*Това постоянно съпоставяне с други стоки*“ (вместо да се разглежда стойността *само като отношение между две стоки*) „или с *парите*, което става винаги, когато *говорим за отношението между две стоки*, води именно до възникването на *представата за стойността* като *нещо вътрешно и абсолютно*“ (стр. 8).

Моето твърдение се свежда до това, че ако всички стоки се произвеждаха при съвсем еднакви условия, например само с труд, някоя стока, която винаги би изисквала еднакво количество труд, не би оставала *неизменна по своята стойност*“ {т. е. неизменна *по израза* на своята стойност в други стоки. Това е тавтология}, „докато стойността на всяка друга стока би се изменяла“ (цит. съч., стр. 20—21).

„Стойността не е нещо вътрешно и абсолютно“ (цит. съч., стр. 23).

„Невъзможно е *да се обозначи* или *изрази стойността* на една стока другояче освен *чрез определено количество от някоя друга стока*“ (цит. съч., стр. 26).

(Това е така невъзможно, както е невъзможно да се *„обозначи“* или *„изрази“* една мисъл другояче освен с определен брой срички. Оттук Бейли прави извода, че мисълта — това са срички.)

„Вместо да разглеждат стойността като *отношение между две вещи*, те“ (Рикардо и неговите последователи) „гледат на нея като на положителен резултат, произведен от определено количество труд (цит. съч., стр. 30).

„Тъй като стойностите на стоките *A* и *B* се отнасят, съгласно тяхното учение, една към друга както количества труд, с които са произведени, или... се определят от количеството труд, с което те са произведени, те изглежда са направили извода, че стойността на стоката *A*, взета извън отношението ѝ към някоя друга стока, се равнява на количеството труд, с което тази стока е произведена. В това последното твърдение несъмнено няма никакъв смисъл“ (цит. съч., стр. 31—32).

Рикардо и неговите последователи „го орят за стойността като за своеобразно всеобщо и самостоятелно свойство“ (стр. 35).

„Стойността на една стока трябва непременно да бъде нейната стойност в нещо“ (пак там).

Виждаме защо за Бейли е така важно да ограничава стойността с *две стоки*, да я разглежда като отношение между *две стоки*. Но тук възниква едно затруднение:

„Тъй като *стойността на всяка стока* изразява нейното *разменно отношение* към която и да било друга стока“

(какво значи тук „разменно [827] отношение“? Защо не нейната *„размяна“*? Но заедно с това в размяната трябва да бъде изразено *определено* отношение, а не *само фактът на размяната*. Затова стойността е равна на разменно отношение),

„можем да говорим за нея като за стойност в пари, стойност в жито, стойност в сукно, в зависимост от стоката, с която тази стока се сравнява, и затова има *хиляда различни видове стойност, толкова видове стойност, колкото стоки съществуват*, и всичките са еднакво *действителни* и еднакво *номинални*“ (цит. съч., стр. 39).

Това е то. *Стойност=цена*. Между тях няма никаква разлика. И не съществува никаква „вътрешна“ разлика между *паричната цена* и всякакъв друг израз на цената, макар че фактически именно *паричната цена*, а не цената в сукно и т. н., изразява *номиналната стойност*, всеобщата стойност на стоката.

Но макар че стоката има хиляда различни видове стойност, или хиляда различни цени, толкова видове стойност, колкото стоки съществуват, всички тези хиляди изрази винаги изразяват *една и съща стойност*. Това е най-доброто доказателство, че всички тези различни изрази са *еквиваленти*, които не само могат да се заменят един друг в израза, но и да се заменят един друг в самата размяна. Едно и също *отношение* на стоката, за цената на която става дума, се изразява в хиляда различни „разменни отношения“ спрямо всички различни стоки, и все пак тук се изразява винаги *едно и също* отношение. Следователно това отношение, което си остава равно на себе си, е различно от хилядата свои различни изрази, или стойността е различна от цената, а *цените* са само изрази на стойността:

паричната цена е нейният *всеобщ* израз, всяка друга цена — един или друг *особен* израз. Но Бейли не стига дори и до този прост извод. Не Рикардо е тук привърженик на фикцията, а Бейли е фетишист, тъй като той разглежда стойността, макар и не като свойство на отделната вещ (разглеждана изолирано), то все пак като *отношение на вещите помежду им*, докато тя е само израз във вещите, вещен израз на едно отношение между хора, на едно обществено отношение — отношението между хората в тяхната взаимна производствена дейност.

β) *Обърканост по въпроса за стойността на труда и за печалбата на капиталиста. Смесване у Бейли на иманентната мярка на стойността с израза на стойността в стоки или в пари*]

[За стойността на труда Бейли казва:]

„Г-н Рикардо доста умело заобикаля трудността, която на пръв поглед застрашава да опровергае неговото учение, че стойността зависи от количеството на труда, употребено в производството. Ако провеждаме най-строго този принцип, от него произтича, че *стойността на труда зависи от количеството на труда, употребен в процеса на неговото производство* — което е очевидна безсмислица. Затова г-н Рикардо с ловка маневра поставя *стойността на труда* в зависимост от *количеството на труда, необходимо за производството на работната заплата*, или, казано с неговите собствени думи, той твърди, че стойността на труда *трябва да се определя* от количеството труд, необходимо за да се произведе работната заплата; а под това той разбира количеството труд, необходимо за производството на парите или стоките, получавани от работника. Това е същото, ако бихме казали, че стойността на сукното трябва да се определя не от количеството труд, което е изразходвано за неговото производство, а от онова, което е изразходвано за производството на среброто, срещу което се разменя сукното“ (цит. съч., стр. 50—51).

Това е правилно по отношение на погрешната представа на Рикардо, че капиталът се разменя непосредствено срещу труда, а не срещу работната сила. Това е същото възражение, което вече по-рано чувахме в друга форма*. Нищо повече. По отношение на работната сила аналогията на Бейли с определянето на стойността на сукното не върви. С живата работна сила той би трябвало да сравнява не сукното, а някакъв органически продукт, например овнешкото месо. Освен труда, който струва гледането на добитъка, и труда, който струва производството на средствата за живот за този добитък, под труд, необходим за неговото производство, никога не се разбира „трудът“, който самият добитък изразходва за акта на потреблението, за акта на яденето и пиенето — с една дума, за усвояването на тези продукти или средствата за живот. Точно така

* Вж настоящия том, ч. III, стр. 108. *Ред.*

стои и въпросът с работната сила. В какво се състои трудът, който струва производството на работната сила? Ако оставим настрана труда по образуването на работната сила, по *възпитанието*, по обучението — а когато става дума за неквалифициран труд, всичко това почти не влиза в сметката, — възпроизводството на работната сила не струва никакъв друг труд освен труда, който се изисква за възпроизводството на потребяваните от работниците средства за живот. Усвояването на тези средства за живот не е *„труд“*, [828] тъй както трудът, съдържащ се в сукното, се състои от труда на тъкача и от труда, съдържащ се във вълната, в боите и т. н., но не се състои още и от химическите или физическите действия на самата вълна, благодарение на които тя поглъща боите и т. н., както работникът или добитъкът поглъщат храната, която им се дава.

Бейли се опитва по-нататък да опроверге закона на Рикардо, че стойността на труда и печалбата се намират в *обратно* отношение помежду си. И при това той се опитва да опровергае този закон тъкмо в това, в което той е правилен. Работата е там, че Бейли, както и Рикардо, отъждествява принадената стойност и печалбата. Той не споменава единствено възможното изключение от закона, а именно — когато работният ден се удължава и работници и капиталисти получават еднакъв дял в продукта от това удължаване, дори и в такъв случай — тъй като стойността на работната сила [of the working power] се потребява по-бързо, т. е. в по-малък брой години — принадената стойност нараства за сметка на живота на работника, и неговата работна сила се обезценява в сравнение с принадената стойност, която той дава на капиталиста.

Аргументацията на Бейли е най-повърхностна. Той изхожда от своето понятие за стойността. Според Бейли стойността на една стока е изразът на нейната стойност в определено количество други потребителни стойности (в потребителната стойност на други стоки). Следователно стойността на труда е равна на онова количество други стоки (потребителни стойности), срещу което трудът се разменя. {Действителната проблема, състояща се в това — по какъв начин може разменната стойност на стоката *A* да се изрази в потребителната стойност на стоката *B*, съвсем не му минава през ума.} Така че докато работникът получава същото количество стоки, стойността на труда си остава неизменна, тъй като тя продължава да се изразява в същото количество полезни вещи. Печалбата, напротив, изразява отношение към капитала или също отношение към съвкупния продукт. Но получаваната от работниците *порция* продукти може да си остава същата, макар че при повишаване на производителността на труда полагащата се на капиталиста *порция* от съвкупния продукт се увеличава. Как Бейли, говорейки

за капитала, изведнъж преминава към пропорцията и каква полза има капиталистът от тази *пропорция*, щом стойността на онова, което той получава, се определя не от пропорцията, а от „израза на тази стойност в други стоки“ — това не можем да разберем.

Всъщност тук имаме същия фокус, за който вече споменавахме, когато разглеждахме възгледите на Малтус*. Работната заплата е равна на известно количество *потребителни стойности*. Печалбата, напротив, е отношение на *стойността* (обаче Бейли е принуден да избягва да казва това). Ако аз измервам работната заплата по потребителната стойност, а печалбата по разменната стойност, съвсем очевидно е, че между двете не съществува нито обратно, нито изобщо каквото и да било отношение, защото тогава аз бих сравнявал несъизмерими величини, неща, които нямат обща за тях единна основа.

Но онова, което Бейли казва тук за *стойността на труда*, се отнася, съгласно неговия принцип, и до *стойността на всяка друга стока*. Стойността на всяка дадена стока не е нищо друго освен определено количество други вещи, които се разменят срещу нея. Ако аз получавам за 1 ф. ст. 20 фунта прежда, то стойността на 1 ф. ст. си остава, според Бейли, винаги една и съща, т. е. винаги се заплаща, дори ако един път трудът, необходим за производството на 1 фунт прежда, е двойно повече, отколкото друг път. Най-посредственият търговец не ще повярва, че за своя фунт стерлинги той получава една и съща стойност, ако и по време на поскъпване, и по време на изобилие му дават за него един квартер жито. Тук изчезва всяко понятие за стойността. И остава ни само необясненият и необясним факт, че известно количество от стоката *A* е разменено срещу известно количество от стоката *B* в някаква пропорция. И каквато и да е тази пропорция, тя винаги изразява еквивалент. Дори самият израз на Бейли „стойността на стоката *A*, изразена в стоката *B*“ губи тогава всякакъв смисъл. Ако стойността на стоката *A* се изразява в стоката *B*, предполага се, че една и съща стойност е изразена един път в стоката *A*, а друг път — в стоката *B*, така че стойността на *A*, ако е изразена в *B*, си остава същата, каквато е била по-рано. Но според Бейли не съществува такава стойност на *A*, която би могла да бъде изразена в *B*, защото нито *A*, нито *B* нямат стойност извън този израз. Стойността на *A*, изразена в *B*, трябва според Бейли да бъде нещо съвсем различно от стойността на *A*, изразена в *C*; първата трябва да бъде толкова различна от втората, колкото се различават една от друга *B* и *C*. И ние бихме имали тук не една и съща стойност, тъждествена в двата израза, а две отношения на стоката *A*, които нямат нищо об-

* Виж настоящия том, ч. III, стр. 25—26. *Ред.*

що помежду си и относно които би било безсмислено да се твърди, че те са еквивалентни изрази.

[829] „Повишаването или спадането на стойността на труда означава увеличаване или намаляване на количеството на стоката, която се разменя срещу труда“ (цит. съч., стр. 62).

Глупост! [От гледна точка на Бейли] не може да има повишаване или спадане на стойността на труда или на каквото и да било друго. Аз получавам за 1 *A* днес 3 *B*, утре 6 *B*, а в други ден 2 *B*. Но във всичките тези случаи стойността на *A* [според Бейли] не е нищо друго освен количеството *B*, което е получено в размяна срещу *A*. По-рано тя беше 3 *B*, а сега е 6 *B*. Как може Бейли да казва, че стойността на *A* се е повишила или понижила? *A*, изразено в 3 *B*, имаше по-друга стойност, отколкото *A*, изразено в 6 *B* или в 2 *B*. Но тогава това не е същото *A*, което в едно и също време е било разменено срещу 3 или 2 или 6 *B*. Едно и също *A* в едно и също време винаги се е изразявало в еднакво количество *B*. Само ако се имат предвид различни моменти от времето, би могло да се каже, че стойността на *A* се е изменила. Но *A* може да бъде разменено само срещу „едновременни“ стоки и единствено самият факт на размяната (а не само възможността за размяна) срещу други стоки създава [според Бейли] от *A* стойност. Само фактическото „разменно отношение“ образува неговата стойност, а фактическото „разменно отношение“ може, разбира се, да съществува за едно и също *A* само в едно и също време. Затова Бейли обявява за безсмислица[55] сравняването на стоковите стойности в различни периоди. Но той би трябвало тогава да обяви за безсмислица също и повишаването или спадането на стойността (което е невъзможно, щом е невъзможно сравняването между стойността на стоката в едно време и нейната стойност в друго време) — а следователно също и „*повишаването или спадането на стойността на труда*“.

„Трудът е разменяемо нещо, т. е. такова нещо, което при размяната се разпорежда с други неща: а терминът „печалба“ обозначава само част, или *пропорция от стоки, а не предмет, който може да се разменя срещу други предмети.* Когато питаме повишила ли се е работната заплата, ние очакваме да получим отговор на въпроса разменя ли се определено количество труд срещу по-голямо количество други неща, отколкото преди“

(следователно когато житото поскъпва, стойността на труда спада, защото срещу него се разменя по-малко жито; от друга страна, ако в същото време поевтинява сукното, стойността на труда едновременно *се повишава*, защото срещу него се разменя повече сукно. По този начин стойността на труда в едно и също време се и повишава, и спада; и двата израза на неговата стойност — в житото и в сукното — не са тъждествени, не са еквивалентни, защото неговата *повишила се* стойност не може да бъде равна на неговата *понижила се стойност*);

„но когато питаме повишила ли се е печалбата, ние очакваме ... да получим отговор на въпроса, намира ли се доходът на капиталиста в по-високо отношение към приложения капитал“ (цит. съч., стр. 62—63).

„Стойността на труда не зависи изключително от частта в съвкупния продукт, която се дава на работниците в размяна срещу техния труд, но също и от производителността на труда“ (цит. съч., стр. 63—64).

„Положението, че при повишаване стойността на труда печалбата трябва да спада, е правилно само тогава, когато това повишаване не се предизвиква от нарастване на производителната сила на труда“ (цит. съч., стр. 64).

„Ако производителната сила на труда нараства, т. е. ако същият труд произвежда за същото време повече стоки, стойността на труда може да се повиши и без да спадне печалбата; последната може дори да се повиши“ (цит. съч., стр. 66).

(Съгласно този възглед може да се каже и за всяка друга стока, че повишаването на нейната стойност не влече след себе си спадане на стойността на оная друга стока, срещу която тя се разменя, и може дори да повлече след себе си повишаване на стойността на другата страна. Да предположим например, че същият труд, който по-рано произвеждаше 1 квартер жито, сега произвежда 3 квартера. Тези 3 квартера струват сега 1 ф. ст. — толкова, колкото по-рано струваше производството на 1 квартер. Ако сега 2 квартера се разменят срещу 1 ф. ст., стойността на парите се е повишила, тъй като тя е изразена сега в 2 квартера вместо в един. По този начин купувачът на жито получава за своите пари по-голяма стойност. Но продавачът на жито, който продава за 1 ф. ст. това, което му е струвало само $^2/_3$ ф. ст., печели $^1/_3$ ф. ст. И така, стойността на житото се е повишила, докато същевременно паричната цена на житото се е понижила.)

[830] „Какъвто и да бъде продуктът на труда на 6 работника — все едно е дали ще бъде равен на 100, 200 или 300 квартера жито, дотогава, докато пропорцията на капиталиста в продукта съставлява една четвърт, тази четвърт, изразена в труд, ще си остане винаги еднаква.“

(Същото може да се каже и за ония $^3/_4$ от продукта, които се дават на работника, ако бъдат изразени в труд.)

„Ако продуктът съставляваше 100 квартера, 75 квартера биха били дадени на 6 работника и затова 25-те квартера, които се дават на капиталиста, биха се разпореждали с труда на 2-ма работника“

(а 75-те квартера, които биха били дадени на работниците, биха се разпореждали с труда на 6 работника).

„Ако продуктът съставляваше 300 квартера, 6-те работника биха получили 225 квартера, а 75-те квартера, които се падат на капиталиста, биха се разпореждали, както преди, с труда само на 2-ма работника — не повече".

(Точно така и полагащите се на 6-те работника 225 квартера биха се разпореждали, както и преди, с труда само на 6 работника — не повече.) (Но защо в такъв случай всемогъщият Бейли забранява на Рикардо да изразява също в труд получаваната от работниците порция продукти, както и порцията продукти, получавана от капиталиста, и да сравнява стойностите на тези порции, изразени в труд?)

„Едно такова увеличаване на пропорционалната част, която се дава на капиталиста, би означавало същото, както и едно нарастване на *изразената в труд стойност на печалбата*"

(как може Бейли да говори за *стойност на печалбата* и за нарастване на нейната стойност, щом „печалбата обозначава... не предмет, който може да се разменя срещу други предмети" (виж по-горе), и следователно не означава „стойност"? А, от друга страна, нима е възможно едно увеличаване на *пропорционалната част*, давана на капиталиста, без намаляване на *пропорционалната част*, давана на работника?),

„или, с други думи, увеличаване на способността на печалбата да се разпорежда с труд" (цит. съч., стр. 69).

(А нима това *увеличаване* на способността на капиталиста да си присвоява чужд труд не съвпада точно с *намаляването* на способността на работника да си присвоява своя собствен труд?)

„Ако против учението за едновременното нарастване на печалбата и стойността на труда се възрази, че *произведената стока е единственият източник, от който капиталистът и работникът могат да получават своето възнаграждение*, и че от това по необходимост следва, че единият печели онова, което другият губи — отговорът на този въпрос е ясен. Когато количеството на продукта остава неизменно, това възражение е безспорно правилно; но също така безспорно е, че при едно двойно увеличение на продукта *порциите от продукта, които се дават на едната и на другата страна, могат да се увеличават, дори ако пропорционалната част на едната страна се намалява, а пропорционалната част на другата страна се увеличава*."

(Именно това казва Рикардо. *Пропорциите* на двете страни не могат да се увеличават едновременно, а ако *порциите* от продукта, които се дават на едната и на другата страна, се увеличават едновременно, то те не могат да се увеличават в еднаква за двете страни пропорция, защото в противен случай порция и пропорция биха били тъждествени. Пропорцията на едната страна може да се увеличи само чрез намаляване пропорцията на другата страна[66]. Но когато г. Бейли нарича даваната на работника *порция* от продукта „*стойност* на работната заплата", а *пропорцията* на капиталиста стойност на „печалбата"; когато една и съща стока има за него две стойности — една в ръцете на работника, а друга в ръцете на капиталиста, — това е негова собствена безсмислица.)

„Когато количеството на продукта остава неизменно, това възражение е безспорно правилно; но също така безспорно е, че при едно двойно увеличение на продукта *порциите от продукта*, които се дават на едната и на другата страна, могат да се увеличават, дори ако *пропорционалната част* на едната страна се намалява, а пропорционалната част на другата страна се увеличава. Но именно нарастването на *порцията* от продукта, която се дава на работника, увеличава *стойността* на неговия труд"

(защото ние тук под *стойност* разбираме определено количество *предмети*),

„докато именно нарастването на даваната на капиталиста *пропорция* увеличава неговата печалба"

(защото ние тук под *стойност* разбираме същите предмети, оценявани не по тяхното количество, а по изразходвания за тях труд).

„*Оттук*"

(а именно от тази нелепа двойна мярка: един път — предмети друг път — стойността на същите тези предмети)

„съвсем ясно следва, че в предположението за *едновременно увеличение на двете* няма нищо несъобразно" (цит. съч., стр. 70).

Това глупаво разсъждение, насочено против Рикардо, съвсем [831] не постига своята цел, тъй като Рикардо твърди само, че *стойността* на двете части трябва да се повишава и да спада в обратно отношение. У Бейли всичко се свежда само до това, че той повтаря: *стойността* е количеството предмети, което се разменя срещу даден предмет. При разглеждането на *печалбата* той неизбежно трябваше да се окаже в затруднено положение, защото тук стойността на капитала се сравнява със стойността на продукта. Затова именно той търси спасение в това, че под *стойност* тук разбира стойността на предмета, изразена в труд (в Малтусов смисъл).

„Стойността е отношение между *едновременни* стоки, тъй като само такива стоки могат да се разменят една срещу друга; а когато сравняваме стойността на една стока в едно време с нейната стойност в друго време — това е само сравняване на отношението, в което тази стока се е намирала към някоя друга стока в тези различни времена" (цит. съч., стр. 72).

Ето защо няма, както се каза, нито повишаване, нито спадане на стойността, защото това винаги означава сравняване на стойно-стта на стоката в едно време с нейната стойност в друго време. Също така една стока не може да бъде продадена нито под, нито над нейната стойност, защото нейната стойност е онова, срещу което тя се продава. Стойност и пазарна цена са тъждествени. Всъщност не може дори да се говори за *„едновременни"* стоки, за *сегашни* стойности, а може да се говори само за *минали* стойности. Какво представлява стойността на един квартер пшеница? Един фунт стерлинги, за колкото той е бил продаден вчера. Защото неговата стойност е само онова, което е получено в размяна срещу него, и докато той не е разменен, неговото „отношение към парите" е само въображаемо отношение. Но щом се извърши размяната, ние вместо един квартер жито имаме един фунт стерлинги и вече не може да се говори за стойността на този квартер жито. Говорейки за сравняване на стойностите през различни периоди, Бейли има предвид само научните изследвания за различната стойност на стоките, например в XVIII и XVI век, където трудността се получава от това, че вследствие на измененията в стойността на самите пари един и същ паричен израз на стойността означава в различни времена различни стойности. Трудността се състои тук в свеждането на паричните цени до стойностите. Но какво магаре е Бейли! Нима в процеса на обръщението или в процеса на възпроизводството на капитала сравняването на стойността през един период със стойността през друг период не е постоянна операция, на която е основано самото производство?

Г-н Бейли абсолютно не разбира какво означават изразите: „определяне на стойността на стоките с работното време" и „определяне на стойността на стоките със стойността на труда". Той абсолютно не разбира разликата между тези две определения.

„Моля да не бъда разбран така, като че ли твърдя, че стойностите на стоките се отнасят помежду си като *количествата труд*, необходими за тяхното производство, или че стойностите на стоките се отнасят помежду си като *стойностите на труда*. Аз твърдя само, че ако първото е вярно, последното не може да бъде погрешно" (цит. съч., стр. 92).

Да се определя стойността на стоките със стойността на някоя стока (а ако стоките се определят със „стойността на труда", те се определят с други стоки: *стойността на труда* предполага труда като стока) и да се определя тя с нещо трето, което няма стойност и самото не е стока, а субстанция на стойността и тепърва превръща продуктите в стоки — за Бейли това е тъждествено. Обаче в първия случай става дума за една или друга *мярка на стойностите на стоките*, т. е. всъщност за *парите*, за такава стока, в която другите стоки *изразяват* своята стойност. За да бъде това възможно, *стойностите* на стоките трябва да бъдат вече *предположени*. Както измерващата стока, така и измерваните стоки трябва да бъдат вече тъждествени в нещо *трето*. Във втория случай, обратно, най-напред се установява самата тази *тъждественост*, която след това намира своя израз в цената, в паричната или в някоя друга цена.

Бейли отъждествява „неизменната мярка на стойностите" с търсенето на иманентна мярка на стойностите, т. е. със самото понятие стойност. Щом тези две неща се смесват, търсенето на „неизменна мярка на стойностите" е дори нещо, което подсказва инстинктът на разума. Именно изменяемостта съставлява характерната черта на стойността. Търсенето на „неизменното" изразява мисълта, че иманентната мярка на стойностите не може самата да бъде на свой ред стока, стойност, а, напротив, трябва да бъде нещо такова, което конституира стойността и *затова* именно образува иманентната *мярка* на стойността. Бейли доказва, [832] че стоковите стойности могат да получават паричен израз, че — ако *стойностното отношение на стоката е вече дадено* — всички стоки могат да изразяват своята стойност в *една* стока, макар последната да изменя своята стойност. Защото при всички свои изменения стойността на тази стока винаги си остава една и съща за другите стоки в едно и също време, тъй като тя се изменя едновременно по отношение на всички. Оттук *Бейли* прави извода, че не е нужно никакво стойностно отношение на стоките и че поради това не е необходимо да се търси такова. Тъй като той го намира представено в *паричния израз*, за него не е необходимо да „разбира" по силата на какво е възможен този израз, как той се определя и *какво* той всъщност изразява.

Казаното важи изобщо и против Бейли, и против Малтус, тъй като Бейли мисли, че независимо от това, дали количеството на труда или стойността на труда прави мярката на стойностите — и в двата случая се касае за *един и същ* въпрос, за една и съща проблема. Обаче в последния случай *стойностите* са вече предположени и става дума за търсене на мярката на тези вече предположени стойности, на тяхната външна мярка, на израза им като стойности. А в първия случай се изследва генезисът и иманентната природа на самата стойност. Във втория случай се изследва развитието на стоката в пари, или формата, която разменната стойност придобива в процеса на размяната на стоките. В първия случай предмет на изследването е *стойността* независимо от този израз, стойността, която, напротив, образува *предпоставката* за този израз. Заедно с другите магарета Бейли мисли, че да се определи

стойността на стоките — значи да се намери нейният *паричен израз*, външната мярка на техните стойности. Но другите магарета, ръководени от инстинкта на разума, казват, че тази мярка трябва в такъв случай да има неизменна стойност, т. е. трябва фактически самата да се намира *извън категорията* стойност — докато Бейли казва, че тук не е нужно да се има нищо повече предвид, тъй като *изразът на стойността* ни е вече даден в готов вид в практиката и че самият този израз има и може да има изменяща се стойност, без това да уврежда неговата функция.

[Такава е общата постановка на въпроса. А] по-специално сам Бейли ни каза по-горе, че 100 квартера жито, или 200 квартера, или 300 квартера могат да бъдат продукт на труда на 6 работника, т. е. продукт на едно и също количество труд, докато „стойност на труда" означава у него само оная част, която тези 6 работника получават от 100-те, 200-те или 300-те квартера. Тя може да бъде 50, 60 или 70 квартера за един работник[57]. Така че съгласно собствения пример на Бейли количеството на труда и стойността на същото количество труд са твърде различни изрази. И как може да се счита за едно и също изразяването на стойността в първото или във второто, което е съществено различно от първото? Ако същият труд, който по-рано даваше 3 квартера жито, сега дава 1 квартер, докато същият този труд, който по-рано даваше 20 аршина платно (или 3 квартера жито), и сега дава 20 аршина платно, при измерване с работното време 1 квартер жито ще бъде сега равен на 20 аршина платно, или 20 аршина платно ще бъдат равни на 1 квартер жито, а 3 квартера жито ще бъдат равни на 60 аршина платно вместо на 20. Следователно стойностите на квартера жито и на аршина платно са се изменили по отношението си една към друга. Но те съвсем не са се изменили по „стойността на труда", тъй като 1 квартер жито и 20 аршина платно и сега представляват същите потребителни стойности. И напълно възможно е трудът, с който се разпорежда сега 1 квартер жито, да не е по-голям по количество, отколкото преди.

Ако вземем отделната стока, твърдението на Бейли е лишено от всякакъв смисъл. Ако работното време, необходимо за производството на един ботуш, се намалява десет пъти, стойността на ботуша се намалява десет пъти и *сравнително*, като изразена във всички други стоки, при които необходимият за тяхното производство труд си е останал предишният или се е намалил не в същата степен. Въпреки това стойността на труда — например надницата в ботушарския занаят, а също и във всички други производствени отрасли — може да остава неизменна, може дори да се повиши. В отделния ботуш се съдържа сега по-малко труд, а значи и по-малко

заплатен труд. Но когато се говори за *стойността на труда*, не трябва да се разбира, че за един час труд и изобщо за по-малко количество труд се заплаща по-малко, отколкото за по-голямо количество. Тезата на Бейли би могла да има известен смисъл само по отношение на съвкупния продукт на капитала. Да допуснем, че 200 ботуша съставляват продукта на същия капитал (и на същия труд), както по-рано 100 ботуша. В такъв случай стойността на 200 ботуша ще бъде същата, каквато беше по-рано стойността на 100 ботуша. И тук би могло да се каже, че 200-те ботуша се отнасят към 1000 аршина платно (да кажем, че това е продуктът на един капитал от 200 ф. ст.), както *стойностите* на труда, приведен в движение от двата капитала. В какъв смисъл? В този ли смисъл, в който това би могло да се каже *също* и за [833] отношението на отделния ботуш към аршина платно?

Стойността на труда — това е оная част от съдържащото се в една стока работно време, която работникът присвоява за самия себе си; това е оная част от продукта, в която е *въплътено принадлежащото на самия него работно време*. Затова ако цялата стойност на една стока се разпада на заплатено и незаплатено работно време и ако отношението на незаплатеното работно време към заплатеното е едно и също, т. е. ако принадената стойност съставлява във всички стоки една и съща част от съвкупната стойност, очевидно е, че щом стоките се отнасят помежду си както съдържащите се в тях количества съвкупен труд, те същевременно трябва да се отнасят помежду си като *еднакви дялове* на тези количества съвкупен труд — следователно и както заплатеното работно време в едната стока се отнася към заплатеното работно време в другата.

$C : C' = Срв : Срв'$, където $Срв$ означава съвкупното работно време. $\frac{Срв}{x}$ = заплатеното работно време в стоката C, а $\frac{Срв'}{x}$ = заплатеното работно време в стоката C', тъй като се предполага, че и в двете стоки заплатеното работно време съставлява една и съща *част* от съвкупното работно време.

$$C : C' = Срв : Срв'$$

$$Срв : Срв' = \frac{Срв}{x} : \frac{Срв'}{x}.$$

Следователно

$$C : C' = \frac{Срв}{x} : \frac{Срв'}{x},$$

т. е. стоките се отнасят една към друга както *съдържащите се в тях количества заплатено работно време*, или както съдържащата се в тях стойност на труда.

Но тогава *стойността на труда* не е определена величина в такъв смисъл, както иска Бейли, а сама се определя със [съдържащото се в стоката] работно време.

По-нататък — като оставим настрана превръщането на стойностите в производствени цени [Produktionspreise] и разгледаме само стойностите — капиталите се състоят от нееднакви по своята величина части от променлив и постоянен капитал. Затова при разглеждането на стойностите се оказва, че съдържащите се в различните стоки принадени стойности не са еднакви по своята величина, или че заплатеният труд не съставлява еднаква за всички стоки част от съвкупния авансиран труд.

Изобщо работните заплати — или стойностите на труда — биха били тук показатели за стойностите на стоките не като стойности, не доколкото работните заплати се повишават или спадат, а доколкото съдържащото се в някоя стока *количество заплатен труд*, представено в работната заплата, би било показател за *съвкупното количество* труд, съдържащо се в една стока в сравнение с другите стоки.

С една дума, цялата работа се свежда до това, че щом стойностите на стоките се отнасят една към друга както $Рв : Рв'$ (т. е. както съдържащите се в тях количества работно време), те се отнасят една към друга и като $\frac{Рв}{x} : \frac{Рв'}{x}$, като съдържащите се в тях количества заплатено работно време, *ако* отношението на заплатеното работно време към незаплатеното е във всички стоки едно и също, т. е. *ако* заплатеното работно време винаги е равно на съвкупното работно време, каквото и да бъде последното, делено на x. Но това „ако“ не съответствува на действителното положение на нещата. Дори при предположение, че работниците в различните отрасли на производството дават еднакво принадено работно време, отношението на заплатеното работно време към изразходваното работно време в различните отрасли на производството е различно, защото е различно отношението на изразходвания *непосредствен труд* към изразходвания *натрупан труд*. Да вземем например капитали $50v+50c$ и $10v+90c$. Нека и в двата случая незаплатеният труд да съставлява една десета част от заплатения непосредствен труд. Тогава в стоката на първия капиталист ще се съдържат 105 единици стойност, а в стоката на втория — 101. Заплатеното работно време съставлява в първия случай $^1/_2$ от авансирания труд, а във втория случай — само $^1/_{10}$.

[834] Бейли казва:

„Ако стоките се отнасят една към друга както количествата на произвеждащия ги труд, то те трябва да се отнасят една към друга също и както стойностите на този труд; защото обратното по необходимост би предполагало, че двете стоки *А* и *В* могат да бъдат равни по стойност, дори стойността на вложения труд в едната да е повече или по-малко, отколкото в другата; или че стоките *А* и *В* могат да бъдат неравни по стойност, дори трудът, вложен във всяка от тях, да е равен по стойност. Но тази *разлика в стойността на двете стоки, произведени с труд с равна стойност*, би била несъвместима с *признатото равенство на печалбите*, което *г. Рикардо признава заедно с други автори*“ (цит. съч., стр. 79—80).

В последната фраза Бейли несъзнателно напипва едно правилно възражение против Рикардо, който непосредствено отъждествява печалбата с принадената стойност, а стойността — с цените по разходите. При правилна формулировка това възражение се свежда до следното: ако стоките се продават по техните *стойности*, те дават *нееднакви печалби*, тъй като тогава печалбата е равна на принадената стойност, която се съдържа в самите тях. И възражението е правилно. Обаче това говори не против теорията за стойността, а против грешката на Рикардо при прилагането на тази теория.

Но колко самият Бейли в приведения по-горе пасаж е бил далеч от правилното разбиране на въпроса, се вижда от следната фраза:

„Напротив, според Рикардо „трудът може да се повишава или да спада по стойност, без да оказва влияние върху стойността на стоката“. Това твърдение явно се различава твърде много от формулираното по-горе и неговата правилност зависи фактически от неправилността на формулираното по-горе или от правилността на противоположното твърдение“ и т. н. (цит. съч., стр. 81).

Магаре! Самият той бе казал по-рано, че резултат от един и същ труд могат да бъдат 100, 200 или 300 квартера жито. Това определя отношението на квартера жито към другите стоки, както и да се изменя стойността на труда, т. е. колкото и да се дава от тези 100, 200 или 300 квартера на самия работник. Магарето би било, макар и само донякъде, последователно, ако беше казало: стойностите на труда могат да се повишават или да спадат и все пак стойностите на стоките се отнасят една към друга както стойностите на труда, тъй като — съгласно погрешното предположение — повишаването или спадането на работната заплата има всеобщ характер и стойността на работната заплата съставлява винаги една и съща *пропорционална част* от съвкупното количество изразходван труд.

[γ) Смесване на стойността с цената. Субективистичното гледище на Бейли. Към въпроса за разликата между цени по разходите и стойности]

[Бейли казва:]

„Способността *да се изразява* стойността на стоките няма никакво отношение към *постоянството на техните стойности*“

{разбира се, че няма; но тя има голямо отношение към установяването на стойността, преди още да й се даде един или друг израз — към установяването по какъв начин потребителните стойности, които толкова много се различават една от друга, попадат под общата категория, под общото наименование *стойности*, така че стойността на една вещ да може да бъде изразена в друга вещ}, —

„нито при сравняването им една с друга, нито при сравняването с приложеното мерило. Също така и сносността да се сравняват помежду си тези *изрази на стойността* няма никакво отношение към постоянството на стойностите“.

{Ако стойностите на различни стоки са изразени в една и съща трета стока, както и да се изменя нейната стойност, тогава, разбира се, е твърде лесно да се сравняват помежду си тези *изрази*, които вече имат общо наименование}.

„Дали A струва $4B$ или $6B$“

{трудността се състои в това — да се приравнява A към някакво количество от B, а това е възможно само ако съществува едно общо единно начало за A и B, т. е. ако A и B са различни изрази на едно и също единно начало. Ако всички стоки трябва да бъдат изразени в злато, в пари, трудността си остава същата. За тази цел е необходимо да има общо единно начало за златото и за всяка от другите стоки}.

„и дали C струва $8B$ или $12B$ — това е съвсем безразлично за *възможността да се изразява* стойността на A и C в B и, разбира се, е също така безразлично за възможността да се сравняват една с друга стойността на A и стойността на C, щом те са изразени в третата стока B“ (цит. съч., стр. 104—105).

Но как *да се изрази* A в B или в C? Стоките A, B и C трябва да се разглеждат като нещо различно от онова, което те представляват като вещи, продукти, потребителни стойности, за да можем да „ги“ *изразим* една в друга, или, което се свежда до същото, за да ги приемаме като еквивалентни изрази на едно и също единно начало. $A=4B$. Следователно стойността на A *е изразена* в $4B$, а стойността на $4B$ е изразена в A, така че и двете страни на уравнението изразяват едно и също нещо. Те са еквиваленти. Те са

равни изрази на стойност. Същото бихме имали, ако те бяха неравни изрази, т. е. ако $A>4B$ или $A<4B$. Във всички тези случаи, доколкото [835] са стойности, те се различават или са равни само количествено, но са винаги количества от едно и също качество. Трудността се състои в това, да се намери това качество.

„Необходимото условие за процеса на измерване на стойностите е да се сведат измерваните стоки към едно *общо наименование*“

{така например, за да се сравни един триъгълник с всички други многоъгълници, трябва само да се превърнат последните в триъгълници, да се изразят в триъгълници. Но за да се направи това, триъгълниците и многоъгълниците се приемат фактически за нещо *тъждествено*, за различни форми на едно и също — пространството},

„ нещо, което еднакво лесно може да бъде направено във всеки момент; или, по-точно, което *имаме* пред себе си в готов вид, тъй като практиката регистрира именно *цените* на стоките, т. е. тяхното отношение към парите“ (цит. съч., стр. 112).

„*Да се определи* стойността е същото, както *да се изрази тя*“ (цит. съч., стр. 152).

Тук вече го хванахме, този хитрец. Имаме стойностите, вече измерени, изразени в *цените*. Ето защо [твърди Бейли] ние можем да се задоволим с *незнанието*, което представлява стойността. Развитието на мярката на стойностите в пари и по-нататък развитието на парите като мащаб на цените се смесва от Бейли с установяването на самото *понятие стойност* в нейното развитие като иманентна мярка на стоките при размяната. Той е прав, че тези пари няма нужда да бъдат стока, притежаваща неизменна стойност, но той прави оттук извода, че не е необходимо едно независимо от самата стока, различно от нея определение на стойността.

Щом стойността на стоките като общо за тях единно начало е дадена, измерването на тяхната относителна стойност съвпада с изразяването на тази стойност. Но ние не ще получим *израза* дотогава, докато не намерим такова единно начало, което да е различно от непосредственото битие на стоките.

Това се вижда дори от приведения от Бейли пример относно разстоянието между предметите A и B*. За да говорим за разстояние между тях, предположихме вече, че и двете са точки (или линии) в пространството. Ако се разглеждат като точки, при това точки от една и съща линия, тяхното разстояние може да бъде изразено в дюймове или футове и т. н. Единното в двете стоки A и

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 142. *Ред.*

В — това е на пръв поглед тяхната способност за размяна. Те са предмети, „способни за размяна". Като „способни за размяна" предмети те са величини с едно и също наименование. Но това „тяхно" съществуване като „способни за размяна" предмети трябва да бъде различно от тяхното съществуване като потребителни стойности. Какво представлява то?

Парите сами са вече *израз* на стойността, те я предполагат. Като *мащаб* на цените парите от своя страна вече предполагат превръщане (теоретическо) на стоката в пари. Ако стойностите на всички стоки са представени като парични цени, аз мога да ги сравнявам; те фактически са вече сравнени. Но за да бъдат представени стойностите като цени, стойността на стоките трябва да бъде предварително представена като пари. Парите са само формата, в която стойността на стоките се явява в процеса на обръщението. Но как мога да изразя *x* памук в *y* пари? Този въпрос се свежда до това — как мога изобщо да изразя една стока в друга стока, или да изразя стоките като еквиваленти. Отговор на този въпрос дава само анализът на стойността, независимо от изразяването на една стока в друга.

„Погрешно е да се мисли ..., че стойностното отношение може да съществува между стоки от различни периоди, което по самата природа на нещата е невъзможно; а щом не съществува отношение, не може да има и измерване" (цит. съч., стр. 113).

Същата глупост беше вече изтъкната по-горе*. Още при функционирането на парите като средство за плащане съществува „стойностно отношение между стоки от различни периоди". Целият процес на обръщението е постоянно сравняване на стойности на стоки в различни периоди.

„Ако те" (парите) „не са добро средство за сравняване на стоки в различни периоди — това означава, че те не са способни да изпълняват една функция там, където и не съществува никаква функция, която биха могли да изпълняват" (цит. съч., стр. 118).

Като средство за плащане и съкровище парите имат да изпълняват тази функция на сравняване стойността на стоките в различни периоди.

Онова, което фактически е тайната на цялата тази безсмислица, прозира в следната фраза, която е *просто преписана от автора на „Observations on certain Verbal Disputes"*** и ме убеждава, че Бейли е използвал като плагиатор грижливо премълчаваните от него „Observations".

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 150 и 153—154. *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 128. *Ред.*

[836] „Богатството е свойство на хората, стойността — свойство на стоките. Човекът или обществото са богати, бисерът или диамантът притежават висока стойност" („A. Critical Dissertation", стр. 165).

Бисерът или диамантът са скъпоценни *като* бисер или диамант, т. е. по силата на техните свойства, като потребителни стойности за хората, т. е. като *богатство*. Но в бисера или диаманта няма нищо такова, което би определяло разменното отношение между тях и другите [потребителни стойности].

Бейли изведнъж става дълбок философ:

„Съществува разлика между труда като *причина* и труда като *мярка* на стойността, изобщо между *причината* и *мярката* на стойността" (стр. 170 и следващите).

В действителност съществува твърде значителна разлика (при това незабелязана от Бейли) между „мярката на стойността" (в смисъл на парите) и „причината на стойността". „Причината" на стойността превръща потребителните стойности в *стойност*. Външната мярка на стойността вече предполага съществуване на *стойност*. Златото например може да служи за мярка на стойността на памука само при условие, че златото и памукът, като стойност, притежават различно от тях двете *единно начало*. „Причината" на стойността е субстанцията на стойността, следователно и иманентната мярка на стойността.

„Всички обстоятелства ..., които посредствено или непосредствено оказват определящо въздействие върху *съзнанието* на хората при размяната на стоките, могат да се разглеждат като причини на стойността" (стр. 182—183).

Това в действителност не означава нищо друго освен следното: *причина* на стойността на стоката, или на еквивалентността между две стоки, са ония обстоятелства, които карат продавача или купувача и продавача да считат нещо за стойност, или еквивалент, на стоката. „Обстоятелствата", определящи стойността на стоката, ни най-малко не са опознати в резултат на това, че биват квалифицирани като обстоятелства, които въздействуват върху „съзнанието" на разменящите и които, като такива обстоятелства, присъствуват също и в съзнанието (а може би и не присъствуват или пък присъстпуват като изопачени представи) на разменящите. Същите (независещи от съзнанието, макар и въздействуващи върху него) обстоятелства, които заставят производителите да продават своите продукти като *стоки* — обстоятелства, които различават една форма на общественото производство от друга, — придават на техните продукти (също и за тяхното съзнание) независеща от потребителната стойност разменна стойност. „Съзнанието" на производителите на тези продукти може съвсем да не знае от

какво в действителност се определя стойността на техните стоки, или кое превръща техните продукти в стойности — за него, за съзнанието, това може и да не съществува. Производителите на продуктите са поставени в такива условия, които определят тяхното съзнание, без да е нужно те непременно да знаят това. Всеки човек може да употребява парите като пари, без да знае какво представляват парите. Икономическите категории се отразяват в съзнанието твърде изопачено. Бейли пренася въпроса в областта на съзнанието, защото в теорията се оказва в безизходица.

Вместо да каже какво той сам разбира под „стойност“ (или под „причина на стойността“), Бейли ни казва: това е онова, което си представят купувачът и продавачът в акта на размяната.

А в действителност в основата на тази уж философска фраза лежи следното:

1) Пазарната цена се определя от различни обстоятелства, които се изразяват в съотношението между търсенето и предлагането и като такива въздействуват върху „съзнанието“ на хората, които вършат на пазара търговски сделки. Много важно откритие!

2) При *превръщането на стоковите стойности в цени по разходите* се вземат предвид „различни обстоятелства“, които въздействуват върху съзнанието като „основания за компенсация“ или му се представят като такива. Обаче всички тези основания за компенсация въздействуват само върху съзнанието на капиталиста като капиталист и произтичат от природата на самото капиталистическо производство, а не от субективното разбиране на купувача и продавача. В главите на купувача и продавача, напротив, те съществуват като от само себе си разбиращи се „вечни истини“.

Бейли, както и неговите предшественици, се хваща за Рикардовото смесване на стойностите и цените по разходи, за да докаже, че стойността не се определя от труда, тъй като цените по разходите се отклоняват от стойностите. Това е съвсем правилно против Рикардовото отъждествяване [на стойностите с цените по разходите], но не против самото положение [за определянето на стойността на труда].

Във връзка с това Бейли цитира, първо, казаното от самия Рикардо по повод изменението на относителните стойности [837] на стоките в резултат на повишаването стойността на труда.* Той споменава по-нататък за „влиянието на времето“ (разликата във времето на производството без удължаване на работното време), имайки предвид същия случай, който будеше съмнение още у Мил**.

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 189—212. *Ред.*

** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 81—83. *Ред.*

Бейли не забелязва действителното *общо* противоречие, съдържащо се в самия факт на съществуване на *средна норма* на печалбата въпреки различния състав на капитала, различните периоди на неговото обръщение и т. н. Той повтаря само ония отделни форми на проява на това противоречие, на които *вече* бяха обърнали внимание самият Рикардо и неговите последователи. Така че тук той само повтаря като папагал: той не придвижва критиката нито крачка напред.

Бейли отбелязва по-нататък: производствените разходи са главната причина на „стойността“, а значи и главният елемент на стойността. Обаче той правилно забелязва — както вече постъпиха и други автори [след Рикардо], — че самото понятие *производствени разходи* има различен смисъл. Самият той в крайна сметка заявява, че е съгласен с Торенс, че стойностите се определят от авансирания капитал, което е вярно за цените по разходите, но е безсмислено, ако не е изведено от самата стойност, т. е. ако *стойността на стоката* трябва да бъде изведена от едно по-развито отношение, от *стойността на капитала*, а не обратното.

Последното му възражение е следното: стоковите стойности не могат да се измерват с работното време, ако работното време в един отрасъл не е равно на работното време в друг отрасъл, така че една стока, в която са въплътени например 12 часа инженерски труд, има двойно по-голяма стойност, отколкото стоката, в която са въплътени 12 часа труд на селски работник. Това се свежда до следното: например един ден прост труд не е мярка на стойността, ако има други работни дни, които се отнасят към дните на простия труд като дни на сложен труд. Рикардо доказа, че този факт не е пречка за измерване на стоките с работното време, ако е дадено отношението между простия и сложния труд[68]. Наистина той е пропуснал да изложи как се развива и определя това отношение. Това спада към изложението на въпроса *за работната заплата* и се свежда в крайна сметка до *различието в стойността на самите работни сили*, т. е. до различието на техните производствени разходи (които се определят с работното време).

Ето местата, където Бейли казва това, което в сбита форма сумирахме по-горе:

„Фактически никой не оспорва, че *производствените разходи* са основното обстоятелство, определящо количествата, в които се разменят стоките от тази категория“ (стоките от категорията, където не съществува монопол и където винаги е възможно увеличение на продукцията при разширяване на производството); „но нашите най-добри икономисти не са съвсем съгласни помежду си какво трябва да се разбира под този термин; някои твърдят, че *количеството труд*, изразходвано за производството на една стока, съставлява разходите по нея; други — че така трябва да се нарича *употребеният за това капитал*“ (цит. съч., стр. 200).

„Онова, което работникът произвежда без капитал, му струва неговия труд; онова, което произвежда капиталистът, му струва неговия капитал“ (стр. 201).

(Именно това съображение определя позицията на Торенс. На капиталиста не му струва нищо трудът, който той прилага, на него му струва само капиталът, изразходван от него за работна заплата.)

„Стойността на основната маса стоки се определя с изразходвания за тях капитал“ (стр. 206).

Против определянето на стойността на стоките само със съдържащото се в тях количество труд Бейли прави следното възражение:

„Това не може да бъде вярно, ако можем да намерим такъв род примери: 1) случаи, когато две стоки се произвеждат с еднакви количества труд и въпреки това се продават за различни количества пари; 2) случаи, когато две стоки, които по-рано са били равни по стойност, стават неравни по стойност, макар че изразходваното за всяка от тях количество труд съвсем не се е изменило“ (стр. 209).

„Не е отговор“ (по повод на първите случаи), „ако заедно с г-н Рикардо кажем, че „оценката на различните качества труд бързо се установява на пазара с достатъчна за всички практически цели точност“, или ако заедно с г-н Мил заявим, че „при оценката на равните количества труд се вземат, разбира се, под внимание различните степени на трудност и обученост“. Примери от този род съвсем унищожават общозначимостта на правилото“ (стр. 210).

„Възможни са само два начина за сравняване на едно количество труд с друго: единият се състои в тяхното сравняване *според изразходваното време*, другият — *според произведения резултат*“ (последния при работа на парче). „Първият начин е приложим към всички видове труд; вторият може да се прилага само при сравняване на труда, изразходван за еднородни предмети. Ето защо, ако при оценката на два различни вида труд изразходваното време не определя отношението между [839][59] количествата труд, тогава това отношение по необходимост си остава неопределено и неопределимо“ (стр. 215).

„По повод на втория случай. Да вземем две различни стоки с равна стойност, *A* и *B*, от които първата е произведена с помощта на основен капитал, а втората — с труд без прилагане на машини, и да предположим, че без да е станало каквото и да било изменение в основния капитал или в количеството на труда, се е повишила стойността на труда. Според аргументацията на самия г-н Рикардо стойностното отношение между *A* и *B* веднага ще се измени, т. е. те ще станат неравни по стойност“ (стр. 215—216).

„Към тези случаи можем още да прибавим *влиянието на времето* върху стойността. Ако една стока изисква за своето производство повече време, отколкото друга, нейната стойност ще бъде по-голяма *дори ако тя не изисква повече капитал и труд*. Г-н Рикардо признава влиянието на тази причина, но г-н Мил твърди“ и т. н. (стр. 217).

Накрая Бейли отбелязва още — и това е единственото ново, което той внася в това отношение:

„Посочените три категории стоки“ {това, т. е. тези три категории стоки, е пак заимствувано от автора на „Observations on certain Verbal Disputes“} (а именно: 1) стоки, произвеждани при абсолютен монопол, 2) стоки, произвеждани при ограничен монопол, например житото, и 3) стоки, произвеждани при съвсем свободна конкуренция) „не трябва да се отделят абсолютно една от друга. Всички те не само се разменят безразборно една срещу друга, но и *се смесват една с друга в процеса на производството*. Затова една част от стойността на някоя стока може да се обуславя от монопола, а друга част — от причините, които определят стойността на немонополизираните продукти. Така например някой предмет може да се фабрикува при най-свободна конкуренция от такава суровина, която нейният производител благодарение на пълния монопол може да продава шест пъти по-скъпо от нейните фактически разходи“ (стр. 223). „В такъв случай е ясно, че макар с пълно право да може да се каже, че стойността на предмета се определя от количеството на капитала, изразходван за него от фабриканта, все пак никакъв анализ не е в състояние да сведе стойността на капитала до известно количество труд“ (стр. 223—224).

Тази забележка е правилна, обаче монополът тук не ни интересува, защото имаме работа само с двете категории: със *стойността* и с *цената по разходите*. Ясно е, че превръщането на стойностите в цени по разходите оказва двояко действие. Първо, печалбата, която се прибавя към авансирания капитал, може да бъде по-висока или по-ниска от *принадената стойност*, която се съдържа в самата стока, т. е. тя може да представлява повече или по-малко количество *незаплатен* труд, отколкото се съдържа в самата стока. Това важи за променливата част на капитала и за нейното възпроизводство в стоката. Но освен това също и цената на разходите на постоянния капитал — или на стоките, влизащи като суровини, спомагателни материали и оръдия на труда, изобщо като условия на труда, в стойността на новопроизведената стока — може да бъде по-висока или по-ниска от тяхната стойност. Така че в стойността на новопроизведената стока влиза такава отклоняваща се от стойността част от цената, която не зависи от количеството на новоприсъединения труд, т. е. от количеството на труда, благодарение на който тези условия на производството, притежаващи определени цени по разходите, се превръщат в нов продукт. Изобщо ясно е, че онова, което важи за разликата между цената по разходите и стойността на *стоката* като такава — на стоката като резултат от производствения процес, — важи също и за *стоката*, тъй като тя във формата на постоянен капитал влиза в производствения процес като ингредиент, като предпоставка. Променливият капитал, каквато и на бъде свързаната с него разлика между стойността и цената по разходите на стоката, се възстановява от определено количество труд, което образува съставна част на стойността на новата стока, независимо от това, дали тази стойност е изразена в нейната цена без изменение или е по-висока или по-ниска от нея. Напротив, тази разлика между цената по разходите и стойността се пренася в стойността на новата стока като вече предпоставен елемент, ако става дума за такъв съставен елемент на стойността, който влиза в цената на новата стока независимо от собствения процес на производството на тази стока.

Така че разликата между цената по разходите и стойността на стоката възниква по два начина: чрез разликата между цената по разходите и стойността на стоките, които образуват предпоставката за процеса на производството на новата стока, и чрез разликата между принадената стойност, която действително е присъединена към стойността на условията на производството, и печалбата, която се начислява [върху авансирания капитал]. Обаче всяка стока, която влиза в някоя друга стока като постоянен капитал, сама излиза от друг производствен процес като резултат, като продукт. И по този начин стоката се явява променливо ту като предпоставка за производството на други стоки, ту като резултат на такъв производствен процес, в който съществуването на други стоки е предпоставка за нейното собствено производство. В земеделието (животновъдството) една и съща стока се явява ту като продукт, ту като условие за производството.

Това имащо голямо значение отклонение на цените по разходите от стойностите — което се обуславя от капиталистическото производство — не изменя факта, че цените по разходите, както и преди, се определят със стойностите.

4) МАК КЪЛЪК

[А) ВУЛГАРИЗИРАНЕ И ПЪЛНО РАЗЛАГАНЕ НА РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ У МАК КЪЛЪК ПОД ФОРМАТА НА НЕЙНОТО ПОСЛЕДОВАТЕЛНО РАЗВИТИЕ. ЦИНИЧНА АПОЛОГЕТИКА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. БЕЗСЪВЕСТЕН ЕКЛЕКТИЗЪМ]

[840] Мак Кълък е вулгаризаторът на икономическата теория на Рикардо и заедно с това най-жалкият образец на нейното разлагане.

Вулгаризатор не само на Рикардо, но и на Джеймс Мил.

Изобщо във всяко отношение вулгарен икономист, апологет на съществуващото. Единственото, което го тревожи до комизъм, това е тенденцията на печалбата към спадане; той е напълно доволен от положението на работниците, изобщо от всички противоречия на буржоазната икономика, които лежат като тежко бреме върху работническата класа. Тук всичко цъфти и процъфтява. Тук той знае дори, че

„въвеждането на машини в един производствен отрасъл по необходимост създава същото или още по-голямо търсене на *уволнените работници* в някой друг производствен отрасъл“[60].

По този въпрос Мак Кълък отстъпва от Рикардо, тъй както и в по-късните си съчинения той [за разлика от Рикардо] става твърде сладкодумен по отношение на поземлените собственици. А всичките му нежни грижи са насочени към бедните капиталисти поради тенденцията на нормата на печалбата към спадане.

„За разлика от други представители на някоя наука г-н Мак Кълък очевидно търси не *характерни различия*, а само *сходства*; и следвайки този принцип, той стига до смесване на материални с нематериални обекти, на производителен труд с непроизводителен, на капитал с доход, на средствата за прехрана на работниците със самите работници, на производството с потреблението и на труда с печалбата“ (*Malthus*. Definitions in Political Economy. London, 1827, стр. 69—70).

„В своите „Principles of Political Economy“ (London, 1825) г-н Мак Кълък прави разлика между *действителна* и *относителна, или разменна стойност*. Първата, казва той на стр. 211 и 225, „зависи от количеството труд, изразходвано за присвояването или произвеждането на стоката, а втората — *от количеството на труда или на някоя друга стока*, срещу което стоката *се разменя*“, и тези две стойности, казва той (стр. 215), *са тъждествени* при обикновено състояние на нещата, т. е. когато предлагането на стоки на пазара точно съответствува на действителното им търсене. Но щом те са тъждествени, трябва да бъдат тъждествени и двете количества труд, за които той говори; обаче на стр. 221 той ни съобщава, че те не са тъждествени, защото едното включва печалбата, докато другото я изключва“ (*[Cazenove.]* Outlines of Political Economy, etc. London, 1832, стр. 25).

А именно Мак Кълък казва в тези свои „Principles of Political Economy“, стр. 221:

„Фактически тя“ (стоката) „винаги ще се разменя срещу по-голямо количество“ [труд, отколкото трудът, с който е била произведена], *„и именно този излишък образува печалбата“*.

Тук имаме най-блестящ образец на похватите на този шотландски архишарлатанин.

Полемичните бележки на Малтус, Бейли и други го заставят да прави разлика между *действителна стойност* и *разменна*, или *относителна стойност*. Но той прави тази разлика — по същество — във вида, в който я намира у Рикардо. *Действителна* стойност — това е стоката от гледна точка на труда, необходим за *нейното* производство; *относителна стойност* — това е пропорцията на *различните стоки*, които могат да бъдат произведени за едно и също време и които *поради това* представляват еквиваленти, вследствие на което стойността на една от тези стоки може да бъде *изразена* в такова количество от потребителната стойност на друга стока, което струва същото работно време. *Относителната стойност* на стоката, в този Рикардов смисъл, е само друг израз на нейната *действителна стойност* и означава само това, че стоките се разменят съответно на съдържащото се в тях работно време, или че *съдържащото се в двете стоки работно време е*

еднакво. Ето защо, ако пазарната цена на една стока е равна на нейната разменна стойност (както това става, когато предлагането и търсенето се покриват), купената стока съдържа толкова труд, колкото и продадената. Стоката реализира само своята разменна стойност или се продава само по своята *разменна стойност,* ако в замяна срещу нея се получава *същото количество труд,* колкото е вложено в нея.

Кълък действително констатира всичко това правилно, повтаряйки като папагал другите. Само че той отива тук твърде далеч, тъй като Малтусовото определение на разменната стойност — количеството наемен труд, с което една стока се разпорежда — го е вече завладяло. Затова той определя относителната стойност като „количеството на труда *или* на някоя друга стока, срещу което стоката се разменя". Разглеждайки относителната стойност, Рикардо винаги говори само за стоки и изключва труда, тъй като при размяната на стоките се реализира печалба само защото при размяната между стока и труд *не* става размяна на еднакви количества труд. Още в самото начало на своето съчинение Рикардо особено подчертава това, че определянето на стойността [841] на стоката със съдържащото се в нея работно време toto coelo* се различава от определянето на тази стойност с количеството труд, което стоката може да купи[61]. С това Рикардо, от една страна, установява разликата между количеството труд, което една стока съдържа, и количеството труд, с което тя се разпорежда; от друга страна, Рикардо изключва размяната на стока срещу труд от относителната стойност на една стока. Защото при размяната на една стока срещу друга се разменят еднакви количества труд. А когато стоката се разменя срещу самия труд, тогава се разменят нееднакви количества труд и капиталистическото производство се основава върху неравенството на тази размяна. Рикардо не обяснява как това *изключение* се съгласува с понятието стойност. Оттук и споровете между икономистите, които са писали след Рикардо. Но верният инстинкт му подсказва това *изключение.* (В действителност това съвсем не е изключение, но е изключение в *неговото* разбиране.) Така че Мак Кълък отива по-далеч от Рикардо — той, както може да се помисли на пръв поглед, е по-последователен от него.

У него няма никаква пукнатина. Всичко е от едно парче. Дали се разменя стока срещу стока или срещу труд, това разменно отношение еднакво представлява *относителната стойност* на една стока. И ако разменяните стоки се продават по тяхната стойност (т. е. ако търсенето и предлагането се покриват), тази относителна

* — съвършено, принципиално. *Ред.*

стойност винаги е израз на *действителната стойност,* т. е. и на двата полюса на размяната имаме еднакви количества труд. Следователно „при обикновено състояние на нещата" една стока се разменя също само срещу такова количество наемен труд, което е равно на съдържащото се в тази стока количество труд. Работникът получава в работната заплата толкова материализиран труд, колкото връща в замяна на капиталиста във вид на непосредствен труд. С това изчезва източникът на принадената стойност и се унищожава цялата теория на Рикардо.

И така, г-н Кълък най-напред опровергава теорията на Рикардо, като привидно я довежда до пълна последователност.

А какво прави той по-нататък? По-нататък той безсрамно се прехвърля от Рикардо към Малтус, според учението на когото стойността на стоката се определя с количеството труд, което стоката купува и което винаги трябва да бъде по-голямо от съдържащото се в нея количество труд. Разликата между Мак Кълък и Малтус е само тази, че у Малтус това е изказано като нещо, което то е и фактически, т. е. като *антитеза* по отношение на Рикардо, а г-н Кълък приема тази антитеза, след като е приел формулировката на Рикардо с оная привидна последователност (т. е. последователността на скудоумието), която унищожава смисъла на теорията на Рикардо. Затова Кълък не разбира най-вътрешната ядка на учението на Рикардо — как се реализира печалбата върху основата на размяната на стоките *по тяхната стойност* — и тя не съществува за него. Тъй като разменната стойност — която според Кълък при „обикновено състояние на пазара" е равна на действителната стойност, но *„фактически"* винаги я превишава, защото върху този излишък се основава печалбата (хубаво противопоставяне и хубав анализ, основаващ се на думичката „фактически") — е „количеството на труда *или* на някоя друга стока", срещу което се разменя стоката, за „всяка друга стока" важи онова, което важи за „труда". С други думи, стоката се разменя не само срещу по-голямо количество непосредствен труд, отколкото е количеството труд, което се съдържа в стоката, но и срещу по-голямо количество материализиран в другите стоки труд, отколкото е количеството труд, което се съдържа в самата разменяна стока — т. е. печалбата е „печалба от отчуждаване", и така ние отново стигнахме до меркантилистите. Малтус направо прави този извод. У Кълък той е нещо от само себе си разбиращо се, но само с претенцията, че е развитие на Рикардовата система.

И това пълно разлагане на Рикардовата система, което я превръща в галиматия — разлагане, което при това се перчи, че било нейното последователно развитие, — бе прието от цялата сган, осо-

бено от континенталната сган (в това число, разбира се, и от г-н Рошер), за *твърде далеч отиващ*, до крайност доведен извод от Рикардовата система, като повярва на г-н Кълък, че усвоеният от него Рикардов маниер „да се секне и плюе“[62], под който той при крива своя безпомощен, скудоумен и безсъвестен еклектизъм, наистина е научен опит да проведе последователно тази система!

Мак Кълък е чисто и просто човек, който е поискал да забогатее за сметка на икономическата теория на Рикардо, което му се е удало по удивителен начин. Съвсем по същия начин Сей забогатяваше за сметка на теорията на Смит, но само с тази разлика, че Сей има поне заслугата, че внесе в теорията на Смит известен формален порядък и на места, като изключим случаите на неразбиране, си позволява и някои теоретически съмнения. Тъй като Кълък е получил отначало професорската катедра в Лондон благодарение на икономическата теория на Рикардо, той е трябвало на първо време да се подвизава като рикардианец и по-специално да участвува и в борбата против поземлените собственици. Но щом е почувствувал твърда почва под краката си и постигнал известно положение върху плещите на Рикардо [842], той започнал да се стреми главно да поднася политическата икономия, особено Рикардовата, в рамките на вигизма и да отстранява от нея всички неприятни за вигите изводи. Неговите последни съчинения за парите, данъците и т. н. представляват само защитни речи в полза на всеки кабинет на вигите, който е бил на власт. По този начин този човек се докопва до доходен пост. Неговите статистически трудове са просто шашарми за печелене на пари. Скудоумното унищожаване на теорията и нейното скудоумно вулгаризиране се проявяват тук и в самия тип като „a vulgarian“*, за което ще кажем още нещо по-нататък, преди да се разделим с този спекулиращ шотландец.

През *1828 г.* Мак Кълък издава „Wealth of Nation“ на Смит и четвъртият том на това издание съдържа негови собствени „бележки и разсъждения“, в които той, за да запълни тома, отчасти препечатва вече по-рано обнародвани от него лоши статии, които нямат абсолютно никакво отношение към въпроса, като например статията за „майората“ и т. н., отчасти почти дословно повтаря своите лекции по история на политическата икономия, или, както сам казва, „заимствува от тях много неща“, а отчасти се старае да асимилира по свой маниер новото, което дава Мил през този период от време, както и противниците на Рикардо.

В своите „Principles of Political Economy“[63] г. Мак Кълък се

* — вулгарен човек, простак. *Ред.*

занимава само с преписване на своите „бележки и разсъждения“, които той сам е вече преписал от своите предишни „разхвърляни произведения“. Само че в „Principles“ работата още повече се влошава, защото в „бележките“ по-лесно се допускат непоследователности, отколкото в едно, така да се каже, методично изложение на предмета. Така например приведените по-горе положения от „Principles“ на Мак Кълък, които отчасти са взети от „бележките и разсъжденията“, все пак изглеждат в тези „бележки“ към Смит донякъде по-малко непоследователни, отколкото в „Principles“. {Неговите „Principles“ съдържат освен това заимствувания от Мил, допълнени с най-глупави илюстрации и отпечатъци от статии за житната търговия и т. н., които той може би вече под двадесет различни заглавия отново и отново е препечатвал дословно в различни периодични издания, често пъти дори в *едно и също* списание в различно време.}

В споменатия *IV том* на своето издание на А. Смит (Лондон 1828) Мак казва (той повтаря дословно същото в своите „Principles of Political Economy“, но без различията, които е счел за необходимо да направи в своите „бележки“):

„Необходимо е да се прави разлика между *разменната стойност* и *действителната стойност* — или *стойността на разходите* — на стоките или продуктите. Под *първата*, или под разменната стойност на стоката или продукта, се разбира нейната способност или възможност да се разменя срещу други стоки *или* срещу труд, а под *втората*, или под действителната стойност, или стойността на разходите на стоката се разбира количеството труд, което се изисква за нейното производство или присвояване, или, по-точно, количеството труд, което би се изисквало за производството или присвояването на една стока от същия вид по времето към което се отнася изследването“ (цит. съч., стр. 85—86).

„Една *стока*, произведена с определено количество труд“ {когато предлагането на стоките се равнява на действителното търсене}, „неизменно ще се разменя срещу всяка друга стока или ще купува всяка друга стока, произведена със същото количество труд. Обаче тя никога няма да се разменя срещу точно същото количество труд или да купува точно същото количество труд, което е произвело; но макар че няма да прави това, тя все пак *винаги* ще се разменя срещу същото количество труд, или ще купува същото количество труд, както и всяка друга стока, произведена при еднакви условия, или със същото количество труд, както и самата тя“ (пак там, стр. 96—97).

„*Фактически*“ (тази фраза Мак Кълък дословно повтаря в „Principles“, тъй като това „фактически“ съставлява фактически цялата му аргументация) „тя“ (стоката) „винаги ще се разменя срещу по-голямо количество“ {т. е. срещу по-голямо количество труд, отколкото трудът, с който стоката е била произведена}, „*и именно този излишък образува печалбата.* Капиталистът не би имал никакъв *мотив*“ (сякаш при размяната на стоките и изследването относно тяхната стойност става дума за „мотивите“ на купувача) „да разменя продукта на дадено количество вече извършен труд [843] срещу продукт на същото *количество труд, подлежащ да бъде извършен.* Това би значило *да се дава назаем*“ {„да се разменя“ значело „да се дава назаем“!}, „без да се получават никакви лихви за заема“ (пак там, стр. 96).

Да започнем от края.

Ако капиталистът не би получил обратно повече труд, отколкото е авансирал в работна заплата, той би „дал в заем“ без „печалба“. Въпросът е да се обясни как е възможна печалбата, ако стоките (трудът или други стоки) се разменят по своята стойност. А обяснението е, че никаква печалба не би била възможна, ако се разменят еквиваленти. Най-напред се предполага, че капиталистът и работникът правят „размяна“. След това, за да се обясни печалбата, се предполага, че те „не“ правят размяна, а че единият от тях дава назаем (т. е. дава стока), а другият взема назаем, т. е. плаща едва след като е получил стоката. Или за да се обясни печалбата, се казва, че капиталистът не би получавал „никаква лихва“, ако няма печалба. При това самият въпрос е поставен неправилно. Стоката, в която капиталистът заплаща работната заплата, и стоката, която той получава обратно в резултат на труда, са различни *потребителни стойности*. Следователно той не получава обратно онова, което е авансирал, както не получава и същата стока, когато разменя една стока срещу друга. Дали той купува друга стока или купува специфичната [стока —] труда, който му произвежда тази друга стока — това е едно и също. Вместо потребителната стойност, която дава, той получава друга потребителна стойност, както това става при всяка размяна на стоки. Ако обаче се има предвид само стойността на стоката, в това, че „дадено количество вече извършен труд“ се разменя срещу „същото количество труд, подлежащ да бъде извършен“ (макар че в действителност капиталистът плаща едва след като трудът е *вече* извършен), няма вече никакво противоречие, както няма противоречие и в това, че известно количество извършен труд се разменя срещу същото количество извършен труд. Последното е глупава тавтология. Първото предполага, че „трудът, подлежащ да бъде извършен“, е овеществен в друга потребителна стойност в сравнение с извършения труд. Следователно в този случай съществува различие [между обектите на размяната], а поради това и произтичащия от самото отношение мотив за размяна, докато в другия случай такъв мотив няма, тъй като тук срещу *А* се разменя само *А*, доколкото при тази размяна става дума [само] за количеството труд. Затова г-н Мак прибягва към *мотива*. Мотивът на капиталиста е да получи обратно по-голямо „количество труд“, отколкото дава. Печалбата се обяснява с това, че капиталистът имал *мотив* да получава „печалба“. Но точно същото би могло да се каже и при продажбата на стоки от търговеца, при всяка продажба на стоки, която има за цел не потребление, а печалба: продавачът няма мотив да разменя определено количество извършен труд срещу същото количество извършен труд. Неговият мотив е да получи в замяна повече извършен труд, отколкото дава. Затова той *трябва* да получи повече извършен труд във формата на пари или стоки, отколкото дава във формата на пари или стоки. Следователно той трябва да купува по-евтино, отколкото продава, и да продава по-скъпо, отколкото е купил. Така че тук имаме „печалба *от отчуждаване*“, която се обяснява не с това, че тя съответствува на закона за стойността, а с това, че купувачът и продавачът нямали „мотив“ да купуват или продават съгласно закона за стойността. Това е първото „забележително“ откритие на Мак, което изглежда много прилично в рамките на Рикардовата система, стремяща се да покаже как въпреки „мотивите“ на купувачи и продавачи законът за стойността си пробива път.

[844] В останалата част изложението на Мак в „бележките“ се различава от неговото изложение в „Principles“ само по следното:

В „Principles“ той прави разлика между „действителна стойност“ и „относителна стойност“ и казва, че „при обикновени условия“ те са равни помежду си, но че „фактически“ те не могат да бъдат равни, ако трябва да се получава печалба. Следователно той казва само, че „фактът“ противоречи на „принципа“.

В „бележките“ той различава три вида стойност: „действителна стойност“, „относителна стойност“ на стоката при размяната ѝ срещу други стоки и „относителна стойност“ на стоката, разменяна срещу труд. „Относителната стойност“ на една стока при нейната размяна срещу друга стока е нейната *действителна* стойност, *изразена* в другата стока, или в „еквивалента“. Напротив, нейната относителна стойност при размяна срещу труд е нейната действителна стойност, изразена в друга действителна стойност, която е по-голяма от самата нея — т. е. нейната стойност е размяната срещу по-голяма стойност, размяната срещу нееквивалент. Ако стоката се разменяше срещу еквивалент в труд, не би имало печалба. Стойността на една стока при нейната размяна срещу труд е по-голяма стойност.

Проблема: Рикардовото определяне на стойността противоречи на размяната на една стока срещу труд.

Решение на Мак: При размяната на една стока срещу труд законът за стойността не съществува, съществува неговата противоположност. Иначе не би могло да се обясни печалбата. [Обаче] за него, рикардианеца, печалбата трябва да бъде обяснена със закона за стойността.

Решение: Законът за стойността (в този случай) е печалбата. „Фактически“ Мак казва само това, което казват противниците на теорията на Рикардо — а именно, че ако при размяната между капитал и труд господствуваше законът за стойността, *не* би съществувала *никаква печалба*. Те казват, че по тази причина Рикардовият

закон за стойността е погрешен. Той казва, че законът не съществува *за този случай*, който той трябва да обясни, изхождайки от този закон, и че в тази случай под „стойност" хората „разбират" нещо друго.

Оттук се вижда, че Мак Кълък абсолютно нищо не разбира от Рикардовия закон. В противен случай той би трябвало да каже така: печалбата при размяната на стоките, които се разменят съответно на съдържащото се в тях работно време, се обяснява с това, че в стоките се съдържа „незаплатен" труд. Следователно неравната размяна между капитал и труд е, която ни обяснява размяната на стоките по тяхната стойност и печалбата, която се реализира при тази размяна на стоките. Вместо това Мак Кълък казва: стоки, които съдържат еднакво количество работно време, се разпореждат с еднакъв излишък от труд, който не се съдържа в тях. По този начин той смята да примири Рикардовата теза с малтусианската, като прокарва отъждествяване на определянето на стойността на стоките чрез работното време с определянето на стойността на стоките чрез способността им да се разпореждат с труда. Но какво означава това: стоки, съдържащи еднакво количество работно време, се разпореждат с еднакъв *излишък* от труд свръх труда, който се съдържа в тях? Това означава само, че стока, в която се съдържа *определено* работно време, се разпорежда с определено количество принаден труд свръх съдържащия се в нея труд. Че това важи не само за стоката *A*, в която се съдържа *x* работно време, но и за стоката *B*, в която се съдържа *x* работно време — това вече е дадено в самия текст на Малтусовата формула.

Следователно разрешението на противоречието у Мак е следното: ако действуваше Рикардовият закон за стойността, не би била възможна печалбата, а значи не биха били възможни капиталът и капиталистическото производство. Това е точно онова, което твърдяха противниците на Рикардо. И е онова, което им отговаря Мак, с което той ги опровергава. При това той съвсем не забелязва цялото великолепие на едно такова обяснение на разменната стойност [при размяна] срещу труд, което се състои в това, че *стойността е размяната срещу не-стойност*.

[б) ИЗОПАЧАВАНЕ НА ПОНЯТИЕТО ТРУД ЧРЕЗ РАЗПРОСТИРАНЕТО МУ ВЪРХУ ПРИРОДНИТЕ ПРОЦЕСИ. ОТЪЖДЕСТВЯВАНЕ НА РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ С ПОТРЕБИТЕЛНАТА СТОЙНОСТ. АПОЛОГЕТИЧНА ТРАКТОВКА НА ПЕЧАЛБАТА КАТО „РАБОТНА ЗАПЛАТА ЗА НАТРУПАН ТРУД"]

[845] След като се отказва по този начин от основата на Рикардовата политическа икономия, г-н Мак отива същевременно още по-далеч и разрушава основата на самата тази основа.

Първата трудност в системата на Рикардо се състоеше в размяната между капитал и труд в съгласие със *„закона за стойността"*.

Втората трудност се състоеше в това, че *равни по величина капитали* — какъвто и да е техният органически състав — носят *равни печалби* или *обща норма на печалбата*. В действителност това е неосъзнатата проблема как стойностите се превръщат в цени по разходите.

Трудността се получаваше от това, че *равни по величина капитали* с нееднакъв състав — безразлично дали това се дължи на нееднакво съотношение между постоянния и променливия капитал, между основния и оборотния капитал или на нееднакво време на обръщението — поставят в действие *неравни* маси непосредствен труд, следователно и неравни маси незаплатен труд, и поради това не могат да си присвояват в процеса на производството равна принадена стойност, или равен принаден продукт. Следователно те не могат да получават равни печалби, ако печалбата не е нищо друго освен принадената стойност, изчислена по отношение на стойността на целия авансиран капитал. *Но ако принадената стойност представлява нещо друго, а не труд (незаплатен), тогава трудът изобщо не е „основа и мярка" на стойността на стоките*[64].

Рикардо сам разкри (макар и не в общата им форма) трудностите, които тук възникват, и ги счете за *изключения* от правилото, [т. е. от закона] за стойността. Малтус отхвърли заедно с тези изключения и правилото, тъй като изключенията съставлявали правило. Torenc — също в полемика против Рикардо — поне до известна степен формулира проблемата, като каза, че *равни по величина капитали привеждат в движение нееднакви маси труд, но въпреки това произвеждат стоки с равни „стойности" и че поради това стойността не се определя с труда. Същото виждаме у Бейли* и други. *Мил* от своя страна призна констатираните от Рикардо изключения като изключения, при което те, освен в една единствена форма, не предизвикаха у него никакви съмнения. Той намери, че *противоречи* на правилото едно-единствено *основание за изравняване* на печалбите на капиталистите. Този случай се състоеше в следното: някои стоки се задържат в процеса на производството (например виното в избата) без никакво изразходване на труд за тях; това е такъв период, в течение на който те се подлагат на действието на едни или други естествени природни процеси. (Такова е например продължителното прекъсване на работата — което Мил не посочва — в земеделието, а също и в обработката на кожи, преди да е започнало прилагането на някои нови химически средства.) И все пак това време се смята за носещо печалба. Времето, в тече-

ние на което стоката не е подложена на трудов процес, се смята за работно време. (Същото се наблюдава изобщо там, където имаме по-продължителен период на обръщение.) Мил се *„измъква“, така да се каже, от затруднителното положение, като заявява, че времето, в течение на което виното,* например, стои в избата, *би могло* да се разглежда като време, в течение на което то всмуква труд, *макар* че съгласно предположението това фактически не става. Иначе [посочва Мил] би трябвало да се каже, че „времето“ създава печалба, а пък времето като такова било „само дим и звук“[65]. Към тази галиматия на Мил се присъединява Кълък, или, по-точно, той я възпроизвежда по своя обичаен надут плагиаторски маниер в обща форма, в която прикритата безсмислица излиза наяве и благополучно отстранява последния остатък от Рикардовата система, както и изобщо всякакво икономическо мислене.

Всички споменати по-горе трудности се свеждат от своя страна при по-подробно разглеждане до следната трудност:

Онази част от капитала, която под формата на стоки влиза в производствения процес като материал или оръдие, никога не прибавя към продукта по-голяма стойност от оная, която тя е имала до този производствен процес. Това става, защото тя има стойност само дотолкова, доколкото самата е въплътен труд, и съдържащият се в нея труд ни най-малко не се изменя от това, че тя влиза в производствения процес. Тя дотолкова не зависи от производствения процес, в който влиза, и дотолкова зависи от обществено определения труд, който се иска за нейното собствено производство, че нейната собствена стойност се изменя, ако за възпроизводството ѝ се иска повече или по-малко работно време, отколкото се съдържа в нея. Ето защо като стойност тази част от капитала влиза в производствения процес, без да се изменя, и излиза от него също без изменение. Доколкото тя изобщо реално влиза в него и се изменя, това е изменение, което претърпява нейната *потребителна стойност*, което самата тя претърпява като *потребителна стойност*. И всички операции, на които се подлагат суровините или които извършват оръдията на труда, са само процеси, които те извършват като суровини или като определени оръдия на труда (вретена и т. н.), процеси на тяхната потребителна стойност, които като такива нямат никакво отношение към тяхната разменна стойност. Разменната стойност се запазва при това [846] изменение. Voilà tout*.

Иначе стои въпросът с оная част от капитала, която се разменя срещу работна сила. Потребителната стойност на работната сила е *труд*, елементът, който създава разменната стойност. Тъй като трудът, който работната сила извършва при нейното промишлено потребление, е по-голям от труда, който се изисква за нейното собствено възпроизводство и който дава еквивалента на работната заплата, стойността, която капиталистът получава от работника срещу работната заплата, която той му заплаща, е по-голяма от цената, която капиталистът е заплатил за този труд. Оттук следва — ако се предположи еднаква норма на експлоатацията на труда, — че от два равни по величина капитала оня, който привежда в движение по-малко жив труд, било поради това, че още по начало неговата променлива част е по-малка по отношение на постоянния капитал, или поради това, че е [по-продължително] неговото време на обръщението или производственото време, в течение на което той не се разменя срещу труд, не влиза в съприкосновение с него, не го поглъща — че такъв капитал създава по-малко принадена стойност и изобщо създава стока с по-малка стойност. Но как могат тогава създадените *стойности* да бъдат все пак *равни*, а принадените стойности да съответствуват на авансирания капитал? Рикардо не можа да отговори на това, защото така поставен, въпросът е *безсмислен*, тъй като в действителност тук не се произвеждат нито равни стойности, нито равни принадени стойности. Обаче Рикардо не разбра генезиса на общата норма на печалбата, а поради това не разбра и превръщането на стойностите в специфично различни от тях цени по разходите.

А Мак отстранява трудността, като се опира на глупавото „извъртане“ на Мил. Затруднението се отстранява, като с помощта на една празна фраза се измъкват от онова характерно различие, от което произтича затруднението. Това характерно различие се състои в следното. Потребителната стойност на работната сила е труд, затова именно тя създава разменна стойност. Потребителната стойност на другите стоки е потребителна стойност за разлика от разменната стойност, вследствие на което никакво изменение, което претърпява тази потребителна стойност, не влияе върху тяхната предопределена разменна стойност. Затруднението се отстранява с това, че потребителните стойности на стоките биват наричани разменни стойности, а операциите, които тези стоки претърпяват като потребителни стойности, услугите, които те оказват в производството като потребителни стойности, биват наричани *труд*. Така се казва в обикновения живот за труда на работния добитък и работните машини, а поетичният език допуска и такива изрази като: желязото се труди при нажежаването, или: желязото се труди, когато стене под ударите на чука. То дори и крещи. *И няма нищо по-лесно да се докаже, че всяка „операция“ е труд, защото трудът е някаква операция. Със същия успех може да се докаже, че всичко телесно има усещания, защото всичко усещащо е телесно.*

* — това е всичко. *Ред.*

„*Трудът* може *с пълно право* да се определи като всякакъв вид действие или операция — безразлично дали се извършва от човек, животни, машини или от природни сили, — чиято цел е да дадат някакъв желан резултат“ (*MacCulloch*, Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, стр. 75).

И това важи не [само] за оръдията на труда. По същество това важи в същата степен и за суровините. Вълната се подлага на физическо действие, или на физическа операция, когато всмуква багрилното вещество. Изобщо на никоя вещ не може да се оказва физическо, механическо, химическо и пр. въздействие с цел „да даде някакъв желан резултат“, без самата тази вещ да реагира. Следователно тя не може да се подлага на обработка, без да работи, без да се труди сама. И по този начин всички стоки, които влизат в процеса на производството, увеличават стойността не само с това, че се запазва тяхната собствена стойност, но и с това, че те създават нова стойност благодарение на обстоятелството, че самите се „трудят“, а не само са овеществен труд. С това, разбира се, се отстранява всяка трудност. Всъщност това са само перифразирани, преименувани Сейевите „производителни услуги на капитала“, „производителни услуги на земята“ и т. н., против което постоянно полемизира Рикардо и против което Мак, mirabile dictu*, полемизира в същото „разсъждение“ или „бележка“, в които той важно поднася своето заимствувано от Мил и украсено от самия него откритие. В полемика със Сей Мак Кълък охотно си служи с тези Рикардови реминисценции и си спомня, че тези „производителни услуги“ са в действителност само ония свойства, които вещите като *потребителни стойности* проявяват в производствения процес. Но, разбира се, когато той дава на тези „производителни услуги“ сакраменталното название „*труд*“, всичко изведнъж се изменя.

(847) *След като Мак благополучно е превърнал стоките в работници*, от само себе си се разбира, че тези „работници“ получават също работна заплата и че на тях, освен тяхната стойност, която имат като „натрупан труд“, трябва също да се заплаща и работна заплата за техните „операции“ или „действия“. Тази работна заплата на стоките прибират (per) procura** капиталистите, тя е „*работна заплата за натрупан труд*“, alias*** печалба.**** И по този начин е доказано [според Мак Кълък], че равната печалба върху равни капитали, независимо от това, дали те привеждат в движение

* — странно е да се каже. *Ред.*
** — по пълномощие. *Ред.*
*** — иначе казано. *Ред.*
**** — Вж. настоящия том, ч. III стр. 185. *Ред.*

много или малко труд, непосредствено следва от определянето на стойността с *работното време.*

Най-странното е, както вече отбелязахме, че в същия момент, когато Мак, изхождайки от Мил, си присвоява възгледите на Сей, той хвърля против същия този Сей Рикардови фрази. Колко дословно преписва той от Сей — с тази само разлика, че там, където Сей говори за *действие*, той нарича това действие *труд*, — най-добре може да се види от следните извадки от Рикардо, където последният полемизира със Сей:

„Г-н Сей. . . го обвинява“ (А. Смит) „в грешката, че „той приписва *само на труда на човека* способността да произвежда стойност. Един по-правилен анализ ни показва, че стойността дължи своето съществуване на действието на труда, или по-точно, на трудолюбието, на човека, съединен с *действието на ония сили*, които доставя природата, и с *действието на капитала.* Незнанието на този принцип от страна на Смит му е попречило да създаде вярна теория за влиянието на машините върху производството на богатството“[66]. В противоположност на мнението на Адам Смит г. Сей. . . говори за стойността, придавана на стоките от силите на природата“, и т. н. . . . „Но макар тези сили на природата да увеличават значително *потребителната стойност*, те никога не *прибавят* към стоката *разменна стойност*, за каквато става дума при г. „Сей“ (*Ricardo*. Principles of Political Economy. 3rd edition, стр. 334—336). *Машините* и силите на природата могат в твърде значителна степен да увеличават богатството на страната, . . . но . . . те не прибавят нищо към стойността на това богатство“ (пак там, стр. 335, бележката).

Както всички заслужаващи внимание икономисти, Рикардо — подобно на А. Смит (макар че веднъж в изблик на хумор Смит нарича бика производителен работник)* — издига труда като *човешка*, нещо повече, като социално определена *човешка дейност*, като единствен източник на стойността. Рикардо се различава от другите икономисти именно с последователността, с която той разглежда стойността на стоките само като „изражение“ на обществено определения труд. Всички тези икономисти повече или по-малко — Рикардо повече от другите — разбират, че разменната стойност на *вещите* трябва да се разглежда само като израз, като специфична обществена форма на производствената дейност на хората, нещо toto genere** различно от вещите и от тяхното използване като вещи в промишленото или непромишленото потребление. Стойността за тях е в действителност само вещно изразено отношение между производствените дейности на хората, между различните им видове труд. Рикардо цитира против Сей следните думи на Дестют дьо Траси, които, както той определено заявява, изразяват и неговото, на Рикардо, мнение:

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 249. *Ред.*
** съвсем, принципно. *Ред.*

„Тъй като не подлежи на съмнение, че нашите физически и духовни способности съставляват нашето единствено първоначално богатство, то *използването на тези способности*“ (на човешките способности), *„различните видове труд“* (т. е. труд като реализация на *човешките* сили), „е нашето единствено първоначално съкровище, и само благодарение на това използване се създават всички тези вещи, които ние наричаме богатство... Несъмнено е също, че всички *тези вещи представляват само труда, който ги е създал,* и че ако имат стойност или дори две различни стойности, те могат да ги получат само от... труда, от който произхождат“ (*Рикардо*, цит. съч., стр. 334).

...

И така, стоките, изобщо вещите, имат стойности само като *изражения* на човешкия (848) труд — не доколкото те са нещо сами по себе си, като вещи, а доколкото са въплъщения на обществен труд.

И ето че се намериха хора, които се осмеляват да твърдят, че жалкият Мак е заострил възгледите на Рикардо до крайност, той, който в своя скудоумен стремеж еклектически „използва“ Рикардовата теория, като я изпъстря с противоположни на нея концепции, *отъждествява* нейния *принцип* с принципа на цялата политическа икономия, *самия труд*, като човешка дейност, и то обществено определена човешка дейност, с физическите и т. н. действия, които са свойствени на стоките като *потребителни стойности,* като вещи! Той, който загубва самото понятие труд!

Станал нахален благодарение на „извъртането“ на Мил, Мак Кълък преписва от Сей, като същевременно полемизира с него с Рикардови фрази, и при това преписва точно оння фрази на Сей, които Рикардо в глава 20 — „Стойност и богатство“ — решително оспорва като коренно противоположни на неговите собствени възгледи и на възгледите на Смит. (Рошер, разбира се, повтаря, че Мак е Рикардо, доведен до крайност[67]. Само че Мак е още по-глупав от Сей, който не нарича *труд* „действието“ на огъня, машините и т. н. И е по-непоследователен. Докато у Сей „стойност“ се създава от вятъра, огъня и т. н., Мак счита, че стойност създават само ония потребителни стойности, ония вещи, които могат да бъдат монополизирани. Сякаш вятърът или парата, или водата могат да бъдат използвани като двигателни сили, без да имаме вятърна мелница, парна машина, водно колело! Сякаш хората, които притежават и са монополизирали ония вещи, притежаването на които е необходимо, за да бъдат използвани природните сили, не са монополизирали също и тези природни сили! Аз мога да имам колкото си искам въздух, вода и т. н. Но те са за мене фактори на производството само ако имам ония стоки, ония вещи, при употребата на които те действуват като такива фактори. Така че в това отношение Мак стои още по-долу от Сей.

Така че в това вулгаризиране на Рикардо ние виждаме найпълното, най-скудоумното разлагане на неговата теория.

„Обаче доколкото този резултат“ (резултатът, предизвикан от действието или операцията на нещо) „е създаден от труда, *или* действието на такива природни сили, които не могат да бъдат нито монополизирани, нито превърнати в собственост на по-голям или по-малък брой индивиди — като другите бъдат изключени, — дотолкова той няма *никаква стойност.* Онова, което се извършва от тези природни сили, се извършва от тях *безплатно*“ *MacCulloch.* Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, стр. 75.

Сякаш онова, което се извършва от памука, вълната, желязото или машините, не се извършва също „безплатно“. Машината струва, действието на машината не се заплаща. Никоя потребителна стойност на която и да било стока не струва каквото и да било, след като е заплатена нейната разменна стойност.

„Човекът, който продава китова мас, не иска да му се заплати нищо за нейните природни свойства. При оценката на производствените разходи на китовата мас той смята стойността на труда, изразходван за получаването на тази мас, и това е именно стойността на китовата мас“ (*Carey.* Principles of Political Economy. Part the first. Philadelphia, 1837, стр. 47).

Противопоставяйки се на Сей, Рикардо подчертава именно това, че действието например на машината не струва повече от действието на вятъра или водата:

„Услугите, които... изпълняват за нас природните сили *и машините*,.. са полезни ... с това, че те увеличават потребителната стойност; но тъй като те извършват своята работа *безплатно,...* помощта, която ни оказват, не прибавя нищо към *разменната стойност* “ (*Рикардо*, цит. съч., стр. 336—337).

Следователно Мак не е разбрал дори най-простите положения на Рикардо. Но хитрецът мисли така: ако потребителната стойност на памука, машините и т. н. не струва *нищо*, ако тя не се заплаща отделно, извън тяхната разменна стойност, тогава тази потребителна стойност, напротив, *се продава* от ония, които използват памука, машините и т. н. — те продават това, което не им струва нищо.

[849] Грубото скудоумие на този хубостник може да се види от това, че приел веднъж „принципа“ на Сей, след това той с голяма надменност излага теорията за поземлената рента, която преписва твърде подробно от Рикардо.

Тъй като земята е такава „природна сила,... която е монополизирана или превърната в собственост на по-голям или по-малък брой индивиди — като другите са изключени“, — нейното естествено вегетативно действие, *или* нейният „труд“, нейната производителна сила, има *стойност*, и по този начин рентата се обяснява с производителната сила на земята, като у физиократите. Този пример ярко характеризира маниера на Мак да вулгаризира Рикардо. От една страна, той преписва разсъжденията на Рикардо, които имат смисъл само върху основата на Рикардовите предпоставки, а, от

друга страна, възприема от другите (като дава само „номенклатурата“ или прави малки изменения във възприетото) прякото отрицание на тези предпоставки. Той би трябвало да каже: „Рентата е работната заплата на земята“, прибирана от поземлените собственици.

„Ако един капиталист изразходва еднаква сума за работна заплата на работниците, за поддържане на конете или за наем на машините и ако тези работници, коне и машини могат да извършат *едно и също количество работа*, нейната стойност *очевидно* ще бъде една и съща, независимо от това, дали е извършена от работниците, конете или машините“ (*MacCulloch*. Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations. vol. IV, стр. 77).

С други думи, това означава: стойността на продукта се съгласува със стойността на вложения капитал. Това е проблемата, която трябва да се разреши. Според Мак формулирането на проблемата *„очевидно“* е и нейното разрешение. Но тъй като, например, машината извършва по-голямо количество работа, отколкото изместените от нея работници, става още по-„очевидно“, че стойността на продуктите на машината, вместо да спада, би трябвало да се повиши в сравнение със стойността на продуктите на работниците, които „извършват същата работа“. Тъй като машината изработва може би 10 000 парчета за същото време, за което човекът изработва едно парче, и тъй като всяко парче има *една и съща стойност*, продуктът на машината би трябвало да бъде 10 000 пъти по-скъп от продукта на „човека“. Впрочем в стремежа си да се различава от Сей, тъй като при него [за разлика от Сей] създаването на *стойността* се приписва не на действието на природните сили, а само на действието на монополизираните или произведени с труд сили, Мак не е в състояние да преодолее бъбривостта си и отново изпада в Рикардовата фразеология. Така например той пише:

„Трудът на вятъра произвежда желаното действие върху кораба, произвежда в него определено изменение. Но *стойността* на това изменение не се увеличава от действието, или труда, на съответните природни сили и ни най-малко не зависи от него; тя зависи от *количеството на капитала* или от *продукта на минал труд*, който е вземал участие в произвеждането на този резултат, така както и *разходите по смилането* на житото зависят не от действието на вятъра или водата, които привеждат в движение мелницата, а от количеството на капитала, *изразходван* при тази операция“ (пак там, стр. 79).

Тук изведнъж смилането само дотолкова увеличава стойността на житото, доколкото е „изразходван“ капитал, „продуктът на минал труд“, при операцията на меленето — следователно не затова, че мелничният камък се „труди“, а затова, че с „изразходването“ на мелничния камък *„се изразходва“* също и съдържащата се в него стойност, въплътеният в него труд.

След тези великолепни разсъждения Мак резюмира по следния начин мъдростта, която е заимствувал от Мил и Сей и благодарение на която той привежда понятието за стойността в съгласие с всички противоречащи му явления:

„При обсъждането на въпроса за *стойността*... думата *труд* означава... или непосредственият труд на човека, или *труда на капитала*, произведен от човека, или пък и едното, и другото“ (пак там, стр. 84).

Следователно под труд [850] трябва да се разбира трудът на човека, после неговият натрупан труд и най-сетне *полезното прилагане* на потребителните стойности, т. е. техните проявявани в потреблението (промишленото) физически и др. свойства. Извън тези свойства потребителната стойност не представлява нищо. Потребителната стойност се проявява на дело само в потреблението. И така: под разменна стойност на продуктите на труда ни се предлага да разбираме потребителната стойност на тези продукти, защото тази потребителна стойност се състои само в нейното *проявяване на дело* — или, както го нарича Мак, в нейния *„труд“* — при потреблението, безразлично дали това потребление е промишлено или непромишлено. Но видовете „операции“, „действия“ или „труд“ на потребителните стойности, също както и техните естествени мерки, са толкова различни, колкото и самите тези потребителни стойности. Кое е тогава единното начало, мерилото, което ни дава възможност да ги сравняваме една с друга? [У Мак Кълък] то се създава с общата дума „труд“, която се пробутва под всички тези съвсем различни проявления на потребителните стойности, след като самият труд е бил сведен до думата „операция“ или „действие“. До отъждествяване на потребителната стойност с разменната стойност — ето до какво стига следователно това вулгаризиране на Рикардо, което ние поради това трябва да разглеждаме като последен и най-отвратителен израз на разлагането на школата като школа.

„Печалбата върху капитала е само друго наименование на *работната заплата за натрупан труд“* (*MacCulloch*. Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стр. 291),

т. е. друго наименование на работната заплата, плащана на стоките за услугите, които те като *потребителни стойности* оказват в процеса на производството.

Тази „работна заплата за натрупан труд“ има впрочем у г. Мак Кълък още и известен особен съкровен смисъл. Ние вече споменахме, че освен неговите преписвания от Рикардо, Мил, Малтус и Сей, които образуват основния фонд на неговите произведения, самият той все отново и отново препечатва и продава под различни названия своя „натрупан труд“, като при това винаги „много заим-

ствува“ от онова, за което вече е получил заплата. Този маниер да получава „работна заплата за натрупан труд“ беше подробно изследван още *през 1826 г.* в едно специално съчинение, а какви ли не по-нататъшни постижения на това поприще на получаване работна заплата за натрупан труд няма Мак Кълък през периода от 1826 до 1862 г.![68] (Като Тукидид Рошер си присвоява също и тази жалка фраза „работна заплата за натрупан труд“[69].)

Споменатото съчинение се нарича: *Mordecai Mullion.* Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy. Edinburgh, 1826.[70] Тук се вижда как нашият мошеник си е създал име: 9/10 преписва от А. Смит, Рикардо и други автори, а останалата 1/10 постоянно преписва от собствения си натрупан труд, „който той по най-безсрамен и отвратителен начин все отново и отново повтаря“ [стр. 4]. Например Мулиън показва, че Мак Кълък не само продава *едни* и *същи статии* последователно в „Edinburg Review“[71], в „Scotsman“[72] в „Encyclopaedia Britannica“[73] като отделни „изследвания“, като нови трудове, но че той, например, в списанието „Edinburgh Review“ през различни години *дословно* препечатва *едни и същи статии* само с някои разместванияи и под нови заглавия. По този повод Мулиън казва следното за „този най-невероятен драскач“ [стр, 31], за „този най-икономически от всички икономисти“ [стр. 66]:

„Статиите на г-н Мак Кълък толкова не приличат на небесните тела, колкото това изобщо е възможно, но в едно отношение те си приличат с небесните тела — през определени интервали от време те отново се появяват“ (стр. 21).

Нищо чудно, че Мак Кълък вярва в „работната заплата за натрупан труд“!

Репутацията на г-н Мак показва колко много могат да постигнат със своето безсрамие подобни мошеници.

[850а] Как Мак Кълък експлоатира някои тези на Рикардо, за да си придаде сам важност — виж между другото „Edinburgh Review“ от *март 1824 г.* (тази драсканица е наречена „Размисли върху натрупването на капитала“), където този приятел на „работната заплата за натрупан труд“ изпада в истинска йеремиада по повод спадането на нормата на печалбата.

„Авторът . . . така изразява опасенията, които му внушава *падането на печалбата*:

„Привидното процъфтяване, което показва Англия, е лъжливо; язвата на бедността незабележимо разяжда масата на гражданите, и основите на силата и величието на страната са разклатени . . . Там, където нормата на лихвата е ниска, както е случаят в Англия, нормата на печалбата е също ниска и процъфтяването на страната е преминало вече своята най-висока точка.“

Тези твърдения не могат да не изумят всекиго, който познава блестящото положение на Англия“ (*Prevost.* Réflexions sur le système de Ricardo, стр. 197).

Г-н Мак нямаше защо да се безпокои че „земята“ получава подобра „работна заплата“ от „желязото, тухлите и т. н.“. Причината вероятно се крие в това, че тя по-усърдно „се труди“ [XIV—850а].

* * *

[XV—925] {Сляпата свиня също намира понякога жълъд. Нещо подобно се е случило веднъж и с Мак Кълък. Обаче дори и тук, в този вид, в който той разбира това, то се дължи само на непоследователност, тъй като той не прави разлика между принадена стойност и печалба; и, второ, това е пак един от неговите скудоумни еклектически плагиати. Според такива момчета като Торенс, у които стойността се определя с капитала, а и според Бейли, печалбата трябва да се разглежда в нейното отношение към капитала (авансирания). Те, за разлика от Рикардо, не отъждествяват печалбата с принадената стойност — но само защото те изобщо не чувствуват потребност да обяснят печалбата върху основата на стойността: те приемат като първоначална форма оная форма, в която принадената стойност се проявява на повърхността — *печалбата* като отношение на принадената стойност към авансирания капитал. Фактически те само обличат в думи формата, която се явява на повърхността на явленията.

Ето местата от книгата на Мак, който 1) е рикардианец и 2) преписва — без никакво посредничество — от противниците на Рикардо:

„Положението на Рикардо, че едно повишаване на печалбата може да бъде предизвикано само от спадане на работната заплата, а едно спадане — само от повишаване на работната заплата, е вярно само в случаите, когато *производителността на труда остава без изменения*“ (*MacCulloch.* Principles of Political Economy, Edinburgh, 1825, стр. 373) — т. е. производителността на труда в оня отрасъл на производството, който доставя постоянния капитал.

„Печалбата зависи от отношението, в което тя се намира спрямо произвелия я капитал, а не от отношението, в което тя се намира спрямо работната заплата. Ако във всички отрасли на производството е станало *всеобщо* удвояване на производителността на труда и ако получаваното благодарение на това добавъчно количество продукт се дели между капиталиста и работниците в предишната пропорция, отношението между частта на капиталиста и частта на работниците ще си остане същото, макар че *нормата на печалбата* ще се повиши по отношение на вложения капитал“ (пак там, стр. 373—374).

Дори и в този случай, както забелязва същият Мак, би могло да се каже, че *работната заплата* е относително спаднала в сравнение с продукта, тъй като се е повишила *печалбата.* (Обаче в този случай повишаването на печалбата би било причина за спадането на

работната заплата.) Но тази сметка се основава върху неправилния начин на изчисляване на работната заплата като част в продукта и ние вече видяхме по-горе как по този софистичен начин г-н Джон Стюърт Мил се опитва да обобщи Рикардовия закон[74].} [XV—925]

5) УЕЙКФИЙЛД [ЧАСТИЧНИ ВЪЗРАЖЕНИЯ ПРОТИВ ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ПО ВЪПРОСИТЕ ЗА „СТОЙНОСТТА НА ТРУДА" И ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА]

[XIV—850a] Действителните заслуги на Уейкфийлд в разбирането на капитала са осветлени по-горе в раздела за *„Превръщането на принадената стойност в капитал"*[75]. Тук ще засегнем само онова, което се отнася непосредствено до „темата".

„Ако разглеждаме труда като стока, а капитала, продукта на труда, като друга стока, и ако стойностите на тези две стоки се регулират от еднакви количества труд, дадено количество труд при всички условия би се разменяло срещу такова количество капитал, което е било произведено от същото количество труд; *миналият труд* винаги би се разменял срещу същото количество *настоящ труд*. Но стойността на труда по отношение на другите стоки — поне доколкото работната заплата зависи от подялбата [на продукта между капиталиста и работника] — се определя не от еднакви количества труд, а от съотношението между предлагането и търсенето" (*Уейкфийлд*, забележката към стр. 230 в I том на неговото издание на „Богатството на народите" от А. Смит, Лондон, 1835).

Така че според Уейкфийлд печалбата би била необяснима, ако се заплащаше *стойността* на труда.

Във II том на своето издание на А. Смит Уейкфийлд отбелязва:

„Принаденият продукт[76] винаги образува рента. *Обаче може да се заплаща и такава рента, която не се състои от принаден продукт*" (стр 216).

„Ако, както е в Ирландия, основната маса на народа се довежда до положение, че е принудена да се храни с картофи, да живее в мизерни колиби, да се облича в парцали и за разрешението да живее така трябва да дава всичко, което може да произведе сверх колибите, парцалите и картофите, собственикът на земята, на която живеят тези хора, получава толкова повече, с колкото по-малко те се задоволяват, дори и тогава, когато общият продукт на капитала и труда си остава предишният. *Онова, което отдават нещастните арендатори, си присвоява поземленият собственик. По този начин понижаването на жизненото равнище на земеделците е още една причина за принаден продукт* . . . Когато работната заплата спада, това влияе върху принадения продукт така, както и понижаването на жизненото равнище на земеделците: при оставащо неизменно общо количество на брутния продукт неговата принадена част нараства, производителите получават по-малко, а поземленият собственик — повече" (стр. 220—221).

В тоя случай печалбата се нарича *рента*, точно така, както тя се нарича *лихва*, когато работникът, както е например в Индия,

работи със средства, заети от капиталиста (макар че самият той номинално не зависи от капиталиста), и трябва да му дава целия принаден продукт.

6) СТИРЛИНГ [ВУЛГАРНО ОБЯСНЯВАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА НА КАПИТАЛИСТА СЪС СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ПРЕДЛАГАНЕТО И ТЪРСЕНЕТО]

„Количеството на всяка стока трябва да се регулира така, че предлагането на тази стока да се намира в по-малко отношение към търсенето на същата, отколкото предлагането на труд към търсенето на труд. Разликата между цената, или стойността, на стоката и цената, или стойността, на вложения за нея труд образува *печалбата*, или оня *излишък*, който Рикардо не може да обясни въз основа на своята теория" (*Stirling. Patrick James*. The Philosophy of Trade, etc. Edinburgh, 1846, стр. 72—73).

[851] Същият автор ни казва:

„Ако стойностите на стоките се отнасят една към друга съответно на техните производствени разходи, това може да се нарече *равнище на стойността*" (пак там, стр. 18).

Следователно, ако търсенето и предлагането на труда си съответствуваха, трудът би се продавал по своята *стойност* (независимо от това, какво Стирлинг си представя под тази стойност). А ако търсенето и предлагането на стоката, за която е бил изразходван трудът, си съответствуваха, стоката би се продавала по своите *производствени разходи*, под които Стирлинг разбира *стойността на труда*. В такъв случай цената на стоката би била равна на стойността на изразходвания за нея труд. А цената на труда се намира на равнището на неговата собствена *стойност*. Следователно цената на стоката е равна на цената на изразходвания за нея труд. Следователно в този случай не би имало никаква печалба, или никакъв излишък.

И така, Стирлинг обяснява печалбата, или излишъка, по следния начин:

Предлагането на труда по отношение на търсенето на труда трябва да бъде по-голямо от предлагането на стоката, за която е изразходван трудът, по отношение на търсенето на тази стока. Работата трябва да бъде така нагласена, че стоката да се продава по-скъпо, отколкото се заплаща съдържащият се в нея труд.

Това г-н Стирлинг нарича обясняване на явлението излишък, докато всичко това е само перифразиране на онова, което подлежи на обясняване. При най-внимателно разглеждане тук са възможни само три случая. 1) Цената на труда стои на „равнището на стойността", т. е. съотношението между търсенето и предлагането на

труда е такова, че цената на труда е равна на неговата стойност. Тогава стоката трябва да се продава *над* нейната стойност, т. е. необходимо е да се направи така, че предлагането на стоката да стои *под* търсенето на същата. Това е най-чиста *„печалба от отчуждаване“*, само с добавка на условието, при което тя е възможна. 2) Търсенето на труда превишава неговото предлагане и цената на труда превишава неговата стойност. Тогава капиталистът е заплатил на работника повече, отколкото струва произведената от този работник стока, и купувачът трябва да заплати на капиталиста двоен излишък: първо, оня, който капиталистът е заплатил в началото на своя работник, и, второ, полагащата се на капиталиста печалба. 3) Цената на труда е *под* неговата стойност, предлагането на труд превишава търсенето на труд. Тогава излишъкът се получава от това, че трудът се заплаща *под неговата* стойност а се продава [в стоката] по неговата *стойност* или, най-малко, над неговата *цена.*

Ако от разсъжденията на Стирлинг се отстранят съдържащите се в тях безсмислици, излишъкът се получава у Стирлинг от това, че трудът се купува от капиталиста *под* неговата стойност, а се препродава, под формата на стока, *над* неговата цена.

Ако освободим първите два случая от тяхната смешна форма, която предполага, че производителят трябва „да направи“ така, че да продава своята стока над нейната стойност, или над „равнището на стойността“, в тях всичко се свежда само до следното: ако търсенето на някоя стока превишава нейното предлагане, *пазарната цена* се повишава *над* стойността. Това, разбира се, не е някакво ново откритие и обяснява само такъв „излишък“, който никога не е представлявал ни най-малка трудност нито за Рикардо, нито за когото и да било друг. [XIV—851]

7) ДЖОН СТЮЪРТ МИЛ [БЕЗПЛОДНИ ОПИТИ ДА СЕ ИЗВЕДЕ НЕПОСРЕДСТВЕНО ОТ ТЕОРИЯТА ЗА СТОЙНОСТТА. РИКАРДОВАТА ТЕЗА ЗА ОБРАТНАТА ПРОПОРЦИОНАЛНОСТ МЕЖДУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА И ВЕЛИЧИНАТА НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА]

[a) СМЕСВАНЕ НА НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ С НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА. ЕЛЕМЕНТИ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „ПЕЧАЛБАТА ОТ ОТЧУЖДАВАНЕ“. ОБЪРКАНА КОНЦЕПЦИЯ ЗА „АВАНСИРАНИТЕ ПЕЧАЛБИ“ НА КАПИТАЛИСТИТЕ]

[VII—319] В цитираното по-горе съчиненийце[77], което по същество съдържа всички оригинални идеи на г-н Джон Стюърт Мил по въпросите на политическата икономия (за разлика от неговия обемист компендиум)[78], в четвъртия *„Очерк“*, озаглавен *„За печалбата и лихвата“*, се казва следното:

„Оръдията и суровините, подобно на другите неща, първоначално не са стрували нищо освен труд . . . Трудът, изразходван за производството на оръдията и суровините, съединен с труда, който е бил изразходван по-късно, за да се обработват суровините с помощта на оръдията, дава цялата сума труд, изразходван за производството на готовата стока . . . *Ето защо да се възстанови капиталът не означава нищо друго, освен да се възстанови работната заплата, изразходвана за вложения труд*“ (*J. St. Mill.* Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стр. 94).

Това вече само по себе си не е вярно, защото вложеният труд и заплатената работна заплата съвсем не са тъждествени. Напротив, вложеният труд е равен на сбора на работната заплата и печалбата. Да се възстанови капиталът значи да се възстанови и заплатеният труд (работната заплата), и незаплатеният от капиталиста, но продаван от него труд (печалбата). Г-н Мил смесва тук „изразходвания труд“ с оная част от изразходвания труд, за която плаща капиталистът, който прилага този труд. Това смесване само по себе си не говори твърде много в полза на неговото разбиране на Рикардовата теория, от името на която той говори.

Относно постоянния капитал трябва още да отбележим мимоходом следното: макар че всяка част от постоянния капитал се свежда към минал труд и поради това можем да си представим, че някога той е представлявал печалба или работна заплата или и едното, и другото заедно, все пак щом този постоянен капитал се е образувал, една от неговите части не може вече да се свежда нито към печалба, нито към работна заплата (например семената и др.).

Мил не прави разлика между принадена стойност и печалба. Затова той заявява, че *нормата на печалбата* (това е вярно за принадената стойност, вече превърната в печалба) се равнява на отношението на цената на продукта към цената на изразходваните за него средства за производство (включително труда) (виж пак там, стр. 92—93). И в същото време Мил иска да изведе законите за *нормата на печалбата* непосредствено от Рикардовия закон, гласящ, че „печалбата зависи от работната заплата, като се повишава при спадане на работната заплата и спада при повишаване на работната заплата“ [пак там, стр. 94] — от това Рикардово положение, в което Рикардо смесва принадената стойност с печалбата.

Г-н Мил сам не е напълно наясно дори по *въпроса,* който той се старае да разреши. Затова ще дадем кратка формулировка на *неговия* въпрос, преди да чуем неговия отговор. Нормата на печалбата е отношението на принадената стойност към *цялата сума* на авансирания капитал (постоянен капитал и променлив капитал, взети

заедно), докато самата принадена стойност е излишъкът от количеството труд, което работникът извършва, над количеството труд, което му е авансирано като работна заплата; т. е. принадената стойност се разглежда само по отношение на променливия, или вложения за работна заплата капитал, а не към целия капитал. Ето защо нормата на принадената стойност и нормата на печалбата представляват две различни норми, макар че самата печалба е само разглеждана sub certa specie* принадена стойност. Относно нормата на принадената стойност е правилно твърдението, че тя „зависи“ изключително „от работната заплата, като се повишава при спадане на работната заплата и спада при повишаване на работната заплата“. (Относно сумата на принадената стойност това твърдение би било невярно, тъй като тя едновременно зависи не само от нормата, в която се присвоява принаденият труд на всеки един от работниците, но също и от броя на едновременно експлоатираните работници.) Тъй като нормата на печалбата е отношението на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал, тя, разбира се, се влияе и се определя от спадането или повишаването на принадената стойност, т. е. от повишаването или спадането на работната заплата; но освен това определение нормата на печалбата съдържа в себе си още и такива определения, които [320] не зависят от повишаването или спадането на работната заплата и не могат да бъдат непосредствено сведени към нея.

Г-н Джон Стюърт Мил, който, от една страна, *непосредствено* отъждествява заедно с Рикардо печалбата с принадената стойност, а, от друга страна (в полемиката против антирикардианците), разбира *нормата на печалбата* не в Рикардовия смисъл, а в нейния истински смисъл, като *отношение* на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал (променлив плюс постоянен), се мъчи да докаже, че нормата на печалбата *непосредствено* се определя от закона, който определя принадената стойност и се свежда чисто и просто до това, че колкото по-малка е частта, която работникът си присвоява от своя работен ден, толкова по-голяма е частта, която се пада на капиталиста, и vice versa**. Ние ще разгледаме сега тези негови напъни, в които най-лошото е това, че на самия него не му е ясно каква собствено проблема той иска да разреши. Ако беше правилно формулирал самата проблема, той не би могъл да даде *такова* погрешно разрешение.

И така, Мил казва:

„Макар да е вярно, че оръдията, суровините и зданията сами са продукт на труда..., все пак не може да се сведе *цялата сума* на тяхната стойност до работната заплата на работниците, от които те са били произведени“. {По-горе той казваше: възстановяването на капитала означава възстановяване на работната заплата.} „Необходимо е да се включи в сметката още и печалбата, която е получена от капиталистите за изплатената от тях работна заплата. От готовия продукт капиталистът, който произвежда този готов продукт, трябва да възстанови не само *работната заплата*, която е изплатена от самия него и от капиталиста, произвел оръдията на труда, но също и печалбата на производителя на оръдията, която производителят на готовия продукт е заплатил на производителя на оръдията на труда от своя собствен капитал“ (пак там, стр. 98). Следователно „*печалбата* представлява не само *излишъка*, който остава [у производителя на готовия продукт] след възстановяването на разходите: тя влиза също и в самите разходи. Капиталът [на производителя на готовия продукт] се влага отчасти за плащане или възстановяване на работната заплата, а отчасти за заплащане печалбите на другите капиталисти, чисто съдейс вне е било необходимо за получаване па средствата за производство“ (стр. 98—99). „Ето защо един или друг предмет може да представлява *продукт на същото количество труд, както и по-рано,* и все пак *неговите производствени разходи се намаляват*, ако се окаже възможно да се икономиса *част от печалбата,* която последният производител трябва да заплати на предшествуващите го производители... Въпреки това остава правилно твърдението, че нормата на печалбата се изменя в обратно отношение към производствените разходи за работната заплата“ (стр. 102—103).

* — от определена гледна точка. *Ред.*
** — обратно. *Ред.*

Разбира се, ние тук винаги изхождаме от предположението, че цената на стоката е равна на нейната стойност. Върху тази основа прави своето изследване и самият г-н Мил.

Преди всичко трябва да отбележим, че в току-що приведеното разсъждение на Мил печалбата твърде много прилича на „печалбата от отчуждаване“. Но ние няма да се спираме на това. Няма нищо по-погрешно от твърдението, че един или друг предмет (ако се продава по неговата *стойност)* може „да представлява продукт на същото количество труд, както и по-рано“, а „неговите производствени разходи“ могат едновременно „да се намаляват“ благодарение на някакво обстоятелство. {Това би било възможно само в установения за пръв път от мене смисъл, т. е. в смисъл, че аз правя разлика между [действителните] производствени разходи за предмета и [неговите] производствени разходи [за] капиталиста, доколкото последният не заплаща част от тези разходи[79]. В такъв случай действително е вярно, че капиталистът получава своята печалба благодарение на незаплатения принаден труд на своите собствени работници, а може да я получи и благодарение на това, че той *не доплаща* на капиталиста, който му доставя постоянния капитал; т. е. не заплаща на този капиталист част от съдържащия се в неговата стока и незаплатен от този капиталист принаден труд (който именно затова и образува неговата печалба). А то винаги се свежда до това, че той заплаща стоката *под* нейната стойност. Нормата на печалбата (т. е. отношението на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал) може да се повишава както бла-

годарение на това, че същото количество авансиран капитал става обективно по-евтин (в резултат на нарастване на производителността на труда в производствените отрасли, където се произвежда постоянният капитал), така и благодарение на това, че той става субективно по-евтин за купувача, който заплаща това количество капитал *под* неговата стойност. *За купувача* това винаги е в такъв случай резултат на по-малко количество труд.}

[321] В приведеното по-горе място Мил изказва преди всичко мисълта, че *постоянният капитал* на капиталиста, който произвежда готовата стока, се свежда не само до работни заплати, но също и до печалби. При това ходът на мисълта на Мил е следният:

Ако авансираният от последния капиталист постоянен капитал се свеждаше само до работни заплати, печалбата би представлявала излишъка, който остава у него след възстановяването на всички работни заплати, от които би се състояла цялата сума на авансирания капитал {а всички (заплатени) разходи, авансирани за производството на готовия продукт, биха се свеждали до работни заплати}. Стойността на целия авансиран капитал би била равна на стойността на всички работни заплати, съдържащи се в продукта. Печалбата би съставлявала излишъка над тази сума. А тъй като нормата на печалбата се равнява на отношението на този излишък към стойността на целия авансиран капитал, тази норма очевидно би се повишавала или спадала в зависимост от стойността на целия авансиран капитал, т. е. от *стойността на работните заплати*, съвкупността от които съставлява авансирания капитал. {Самият този довод е фактически безсмислен, ако се разглежда *общото* отношение между печалба и работна заплата. Защото г-н Мил трябваше само да отдели от целия съвкупен продукт на едната страна частта, която се свежда до печалбите (безразлично дали те се заплащат на *последния* или на предшествуващите капиталисти, които са участвували в производството на стоката), а на другата страна — частта, която се свежда до работната заплата; тогава сумата на печалбите, както и преди, би се равнявала на излишъка над стойността на сумата на работните заплати и Рикардовото „обратно отношение" би могло да има сила непосредствено за нормата на печалбата. Обаче не е вярно, че сумата на целия авансиран капитал се свежда до печалба и работна заплата.} Но авансираният от последния капиталист капитал се свежда не само до работни заплати, но и до авансирани печалби. Следователно печалбата на последния капиталист представлява излишъка не само над авансираните работни заплати, но също и над авансираните печалби. Така че *нормата на печалбата* се определя не само от излишъка над работната заплата, а от оставащия у последния капиталист излишък над сумата на работни заплати и печалби, съвкупността на които, съгласно предположението, съставлява целия авансиран капитал. Следователно тази норма може, очевидно, да се изменя не само вследствие повишаването или спадането на работните заплати, но също и вследствие повишаването или спадането на печалбата. И ако оставим настрана изменението на нормата на печалбата, което произтича от повишаването или спадането на работните заплати; ако предположим — а това нерядко се среща на практика, — че стойността на работните заплати (т. е. техните производствени разходи, съдържащото се в тях работно време) си остава предишната, че не се е изменила, тогава, следвайки г-н Мил, бихме дошли до великолепния закон, че повишаването и спадането на нормата на печалбата зависи от повишаването и спадането на печалбата.

„Производствените разходи за предмета се намаляват, ако може да се икономиса част от печалбата, която последният производител трябва да заплати на предшествуващите производители".

Това всъщност е много правилно. Да предположим, че нито една част от печалбата на предшествуващите производители не е била проста надбавка, profit upon alienation*, както казва Джеймс Стюърт. Тогава всяка икономия на една или друга „част от печалбата" {доколкото тази икономия не се постига с това, че следващият производител измамва предшествуващия производител, т. е. не му заплаща цялата съдържаща се в неговата стока стойност} е икономия в количеството труд, което се изисква за производството на стоката. {Ние тук оставяме настрана печалбата, която се заплаща например за времето, през което капиталът стои неизползван през периода на производството, и т. н.} Ако, да кажем, по-рано са били нужни два дни, за да бъдат доставени суровините, например въглищата, от мината до фабриката, а сега за това е нужен само един ден, „икономисва" се един работен ден; но това се отнася както до неговата част, която се свежда до работна заплата, така и до частта, която се свежда до печалба.

След като г-н Мил сам си изяснява, че нормата на *излишъка* у последния капиталист или изобщо нормата на печалбата зависи не само от непосредственото отношение между работна заплата и печалба, но и от отношението на последната печалба или на печалбата на всеки определен капиталист към стойността на целия авансиран капитал, която е равна на сумата (на вложения за работни заплати) променлив капитал плюс постоянния капитал, че, с други думи, [322] нормата на печалбата се определя не само от отношението на

* — печалба от отчуждаване. *Ред.*

печалбата към оная част от капитала, която се изразходва за работна заплата, т. е. не само от производствените разходи за работната заплата, или от стойността на работната заплата — той продължава:

„Все пак си остава правилно твърдението, че нормата на печалбата се изменя в обратно отношение към производствените разходи за работната заплата."

Макар да е невярно, „все пак е вярно."...

Илюстрацията, която Мил дава във връзка с това, може да служи като класически пример на характерния за политико-икономистите маниер на илюстриране, и това е още по-поразително, защото авторът на тази илюстрация е написал също и книга по логика[80].

„Да предположим например, че 60 селскостопански работници, които получават като работна заплата 60 квартера жито, употребяват основен капитал и семена, стойността на които също е равна на 60 квартера, и че продуктът на техните операции е равен на 180 квартера. Ако нормата на печалбата съставлява 50%, то семената и оръдията, използувани за производството на 180 квартера жито, трябва да бъдат продукт на труда на 40 работника, защото работната заплата на тези 40 работника заедно с печалбата на техния работодател съставлява 60 квартера. *Ето защо, ако продуктът се състои от 180 квартера, тогава той е резултат на труда на 100 работника.*

Да предположим сега, че — при същия труд на 100-те работника — *благодарение на някакво изобретение е отпаднала нуждата от какъвто и да било основен капитал и семена*. Резултатът от 180 квартера можеше по-рано да се получи само при разход на 120 квартера; сега той може да се получи при разход само на 100 квартера.

180-те квартера жито представляват, както и преди, резултат на същото количество труд, на труда на 100 работника. Затова един квартер жито е, както и преди, годишен продукт на $^{10}/_{18}$ работник. Защото *един квартер жито*, който е възнаграждението на един единствен работник, представлява в действителност *продукт на същото количество труд, както и по-рано*. Но все пак неговите производствени разходи са се намалили. Сега един квартер жито представлява продукта на годишния труд на $^{10}/_{18}$ работник и нищо повече, докато по-рано за неговото производство се е изисквало съединяване на това количество труд с разхода, възстановяващ печалбата [на предшествуващия капиталист], което е представлявало $^{1}/_{5}$ повече. Ако производствените разходи за работната заплата си останеха същите, печалбата не би могла да се повиши. Всеки работник би получавал 1 квартер жито; но 1 квартер жито е бил по-рано резултат на същите производствени разходи, които сега са резултат $1^{1}/_{5}$ квартера. Ето защо, за да получава всеки работник предишните производствени разходи, всеки трябва да има 1 квартер жито плюс $^{1}/_{5}$ квартера" (цит. съч., стр. 99—103).

„И така, ако предположим, че на работника се заплаща със същия продукт, който той произвежда, ясно е, че когато се получи някаква икономия в разходите за производството на този продукт, а работникът, както и преди, получава същите производствени разходи, той трябва по необходимост да получава по-голямо количество продукт, което се е увеличило съобразно с нарастването на производителната сила на капитала. Но ако е така, разходът на капиталиста ще се намира в точно същото отношение към получавания от него продукт, както и преди, и печалбата не ще се повиши. Ето защо измененията на нормата на печалбата и измененията на производствените разходи за работната заплата вървят паралелно и са неделими

едни от други. Следователно положението на Рикардо, че печалбата може да се повишава само при едновременно спадане на работната заплата, е съвсем правилно, ако под ниска работна заплата *се подразбира не само такава работна заплата, която е продукт на по-малко количество труд*, но и такава *работна заплата, която е произведена с по-малки разходи, като се включат в тези разходи и печалбите на предшествуващите капиталисти*" (пак там, стр. 104).

Относно тази великолепна илюстрация ще забележим преди всичко следното: в нея се предполага, че благодарение на някакво изобретение житото се произвежда без семена (суровина) и без основен капитал; фабрикува се без суровини и без оръдия на труда, т. е. от въздух, вода и земя с голи ръце. [323] Под това безсмислено предположение не се крие нищо друго освен предположението, че продуктът се произвежда *без постоянен капитал*, т. е. само чрез наново присъединен труд. Разбира се, в такъв случай е доказано онова, което подлежеше на доказване, а именно, че печалбата и принадената стойност са тъждествени, че следователно и нормата на печалбата зависи *само* от отношението на принадения труд към необходимия труд. Обаче затруднението възникна именно в резултат на това, че тъй като принадената стойност има отношение [не само към променливата част на капитала, но и] към постоянната част на капитала — а това отношение ние наричаме именно норма на печалбата, — нормата на принадената стойност и нормата на печалбата се различават помежду си. Така че ако предположим, че постоянният капитал е равен на нула, затруднението, възникнало в резултат на съществуването на постоянния капитал, ще бъде отстранено в резултат на това, че сме се абстрахирали от съществуването на този постоянен капитал. С други думи, ние сме отстранили затруднението, като сме *предположили*, че то *не съществува*. Probatum est*.

Сега ще дадем правилна формулировка на проблемата, или на Милевата илюстрация на проблемата.

При първото предположение имаме:

Постоянен капитал (основен капитал и семена)	*Променлив капитал (капитал, вложен за работна заплата)*	*Съвкупен продукт*	*Печалба*
60 квартера	60 квартера (60 работника)	180 квартера	60 квартера

В този пример се предполага, че присъединеният към постоянния капитал труд е равен на 120 квартера. А тъй като всеки квартер съставлява работната заплата за един работен ден (или за ра-

* — Одобрено е.

ботната година на един работник, която можем да разглеждаме като един работен ден, състоящ се от 365 работни дни), 180-те квартера съвкупен продукт съдържат само 60 работни дни [новоприсъединен труд], от които 30 възстановяват работната заплата на работниците и 30 съставляват печалбата. Следователно ние предполагаме в действителност, че един работен ден се овеществява в два квартера; ето защо 60-те работника овеществяват своите 60 работни дни в 120 квартера, от които 60 съставляват тяхната работна заплата и 60 образуват печалбата. С други думи, работникът работи половин работен ден за себе си, за възстановяване на работната заплата, и половин ден — за капиталиста. Затова нормата на принадената стойност възлиза тук на 100%, а не на 50%. Но тъй като променливият капитал съставлява само половината от целия авансиран капитал, нормата на печалбата се изразява не от отношението 60 квартера към 60 квартера, а от отношението 60 към 120; следователно тя е равна не на 100%, а само на 50%. Ако постоянната част на капитала беше равна на нула, целият авансиран капитал би се състоял само от 60 квартера, само от капитала, авансиран за работната заплата и равен на 30 работни дни; печалбата и принадената стойност, а следователно и техните норми биха били тъждествени. Печалбата би съставлявала тогава 100%, а не 50%. Два квартера жито биха били продукт на един работен ден, а 120 квартера — продукт на 60 работни дни, макар че само един квартер жито би съставлявал работната заплата за един работен ден и само 60 квартера жито — работната заплата за 60 работни дни. С други думи, работникът би получавал само половината (50%) от своя продукт, докато капиталистът би получавал двойно повече от това което е вложил, т. е. 100% печалба.

Но как стои въпросът с *постоянния капитал* от 60 квартера? Те също представляват продукт на 30 работни дни. Ако предположим, че в този постоянен капитал елементите на неговото производство се намират в същото съотношение помежду си, както предположихме по-горе, т. е. че $^{1}/_{3}$ от него се състои от постоянен капитал, а $^{2}/_{3}$ от новоприсъединен труд, и че по-нататък, принадената стойност и нормата на печалбата тук са същите, ще получим следната сметка:

Постоянен капитал	*Променлив капитал*	*Съвкупен продукт*	*Печалба*
20 квартера	20 квартера (работна заплата за 20 работника)	60 квартера	20 квартера

Нормата на печалбата възлиза тук пак на 50%, нормата на принадената стойност — на 100%. Съвкупният продукт е [324] продукт

на 30 работни дни, но от тях 10 работни дни (равни на 20 квартера) представляват минал труд (постоянния капитал), а 20 работни дни — новоприсъединения труд на 20 работника, от които обаче всеки получава като работна заплата само половината от своя продукт. Както и преди, два квартера са продукт на труда на един работник, макар че, както и преди, един квартер съставлява заплатата за труда на един работник и един квартер образува печалбата на капиталиста, който си присвоява половината от труда на работника.

60-те квартера, които образуваха принадената стойност на капиталиста, произвеждащ готовия продукт, съставляваха норма на печалбата в размер на 50%, тъй като тези 60 квартера принадена стойност се изчисляваха не само върху 60-те квартера, авансирани за работна заплата, но и върху 60-те квартера, авансирани за семена и основен капитал, т. е. общо върху 120 квартера.

Следователно, ако Мил приема, че печалбата на капиталиста, произвел семената и основния капитал на обща стойност 60 квартера, също е равна на 50%, ако той, по-нататък, предполага, че между постоянния и променливия капитал тук съществува същото съотношение, както и при производството на 180-те квартера жито, той би трябвало да каже, че при производителя на постоянния капитал печалбата е равна на 20 квартера, работната заплата — на 20 квартера и постоянният капитал — на 20 квартера. Тъй като работната заплата е равна на един квартер, 60 квартера съдържат 30 работни дни, също както 120 квартера съдържат 60 работни дни.

Но какво казва Мил?

„Ако нормата на печалбата е 50%, семената и оръдията, използвани за производството на 180 квартера жито, трябва да бъдат продукт на труда на 40 работника, защото работната заплата на тези 40 работника заедно с печалбата на техния работодател съставлява 60 квартера."

При първия капиталист, който използваше 60 работника, получаващи по 1 квартер на ден (така че за работна заплата този капиталист изразходваше 60 квартера), и който, по-нататък, изразходваше 60 квартера за постоянен капитал, 60 работни дни се овеществяваха в 120 квартера; но работниците получаваха от тях като работна заплата само 60 квартера. С други думи, работната заплата съставляваше само половината от продукта на труда на 60 работника. Следователно 60-те квартера постоянен капитал бяха равни на продукта на труда на само 30 работника; ако те се състояха само от печалба и работна заплата, работната заплата би съставлявала 30 квартера и печалбата — 30 квартера; следователно работната заплата се равняваше на труда на 15 работника и печалбата — също. Но

ако печалбата е само 50%, това се получава поради обстоятелството, че съгласно предположението от 30-те дни, съдържащи се в 60 квартера постоянен капитал, 10 дни се падат на минал труд (постоянния капитал) и само 10 дни се свеждат до работната заплата. И така, 10 дни се съдържат в постоянния капитал, а 20 дни са новоприсъединени работни дни, от които обаче работниците работят само 10 дни за себе си и 10 за капиталиста. Но г-н Мил твърди, че тези 60 квартера са продукт на труда на 40 работника, докато по-рано 120 квартера бяха продукт на труда на 60 работника. По-рано един квартер съдържаше половин работен ден (макар че съставляваше заплатата за цял работен ден), а сега на половин работен ден биха били равни $^3/_4$ квартера. Обаче $^1/_3$ от продукта (60-те квартера), която е изразходвана за постоянния капитал, има точно същата стойност, т. е. съдържа толкова работно време, колкото и всяка друга $^1/_3$ от продукта. Ако г-н Мил искаше да сведе целия постоянен капитал от 60 квартера до работна заплата и печалба, това *ни най-малко* не би изменило количеството работно време, което се съдържа в него. В него биха се съдържали, както и преди, 30 работни дни; но печалбата и принадената стойност биха съвпаднали, тъй като тук не би било нужно да се възстановява постоянен капитал. Следователно печалбата би съставлявала 100%, а не 50%, както по-рано. По-рано принадената стойност съставляваше също 100%; но печалбата съставляваше тогава само 50% — в резултат на това, че в изчисляването на печалбата влиза и постоянният капитал.

Така че тук имаме двояк погрешен похват на г-н Мил.

Що се отнася до първите 180 квартера, там трудността се състоеше в това, че принадената стойност и печалбата не съвпадаха, защото 60-те квартера принадена стойност трябваше да се изчисляват не само върху 60 квартера (върху частта от съвкупния продукт, която е равна на работната заплата), а [325] върху 120 квартера, т. е. върху постоянния капитал от 60 квартера плюс работната заплата от 60 квартера. Затова принадената стойност съставляваше 100%, а печалбата — само 50%. Г-н Мил отстранява тази трудност за 60-те квартера, от които се състои постоянният капитал: той предполага, че тук целият продукт се дели между капиталиста и работниците, т. е. че в създаването на постоянния капитал, състоящ се от семена и оръдия на труда на обща стойност 60 квартера, не участвува никакъв постоянен капитал. Обстоятелството, което трябваше да се обясни за капитал I, *предварително се предполага* за отпаднало за капитал II, и по този начин изчезва самата проблема.

Второ, след като г-н Мил е предположил, че в стойността на 60-те квартера, съставляващи постоянния капитал за I, влиза само [непосредствен] труд, че там няма *минал труд*, няма постоянен капитал, че следователно печалбата и принадената стойност — а значи също и нормата на печалбата, и нормата на принадената стойност — съвпадат, че между тях няма никакво различие, той след това, обратно, предполага, че *между тях има разлика*, както в случая I, и затова печалбата, както в случая I, съставлява само 50%. Ако в случая I една трета от продукта не се състоеше от постоянен капитал, печалбата би съвпадала с принадената стойност. Съвкупният продукт би се състоял само от 120 квартера, равни на 60 работни дни, от които 30 биха получили работниците (= на 60 квартера) и 30 — капиталистът (= на 60 квартера). Нормата на печалбата би се равнявала на нормата на принадената стойност — 100%. В действителност тя би съставлявала 50%, защото 60-те квартера принадена стойност се изчисляваха не върху 60 квартера (работната заплата), а върху 120 квартера (работната заплата, семената и основния капитал). В случая II Мил предполага, че производството се извършва без какъвто и да било постоянен капитал. Той предполага също, че тук работната заплата е същата, т. е. един квартер. И въпреки това той мисли, че печалбата и принадената стойност тук се различават помежду си, т. е. че печалбата съставлява само 50%, макар че принадената стойност стига до 100%. Фактически Мил предполага, че 60-те квартера, които съставляват тази една трета от съвкупния продукт, съдържат в повече работно време, отколкото другата трета от съвкупния продукт; че тези 60 квартера са продукт на 40 работни дни, докато останалите 120 квартера са били продукт само на 60 работни дни.

Но в действителност тук прозира старото заблуждение относно „печалбата от отчуждаване“, която не се намира в никаква връзка със съдържащото се в продукта работно време, нито пък с Рикардовото определение на стойността. А именно Мил предполага, че работната заплата, която един работник получава за един работен ден, е равна на продукта на неговия работен ден, или съдържа толкова работно време, колкото той работи. Ако за работна заплата се заплащат 40 квартера и печалбата е равна на 20 квартера, изплатените като работна заплата 40 квартера съдържат 40 работни дни. Заплатата за 40 работни дни е равна на продукта на 40 работни дни. Ако на 60 квартера съвкупен продукт се падат 50%, или 20 квартера, печалба, оттук следва, че 40 квартера са равни на продукта на труда на 40 работника, тъй като съгласно предположението 40 квартера образуват работната заплата и 1 работник получава 1 квартер на ден. Но откъде се получават останалите 20 квартера? Посочените 40 работника работят 40 работни дни, тъй като те получават 40 квартера. Следователно 1 квартер представлява продукта на 1 работен ден. Ето защо 40 работни дни произвеждат само 40

квартера и нито бушел повече. Но откъде се вземат 20-те квартера, които образуват печалбата? В основата на този пример на Мил лежи старото заблуждение относно „печалбата от отчуждаване", т. е. едно чисто номинално повишаване на цената на продукта свръх неговата стойност. Но тук, където стойността е представена не в пари, а в съответната част от самия продукт, тази „печалба от отчуждаване" е *абсолютно безсмислена* и невъзможна. Не е трудно да си представим, че ако 40 квартера жито съставляват продукта на труда на 40 работника, всеки от които получава по 1 квартер работна заплата на ден (или година), т. е. които получават като работна заплата *целия свой продукт*, и ако 1 квартер жито, изразен в пари, е равен на 3 ф. ст., а 40 квартера са равни на 120 ф. ст., капиталистът, продавайки тези 40 квартера за 180 ф. ст., получава 60 ф. ст. печалба, т. е. 50% печалба (60 ф. ст. = на 20 квартера жито). Но тази представа сама се довежда до пълен абсурд, когато се твърди, че капиталистът от 40-те квартера жито, които са произведени от неговите работници в течение на 40 работни дни и за които плаща 40 квартера работна заплата, продава 60 квартера. В неговите ръце се намират само 40 квартера, а той *продава* 60 квартера, т. е. 20 квартера повече от количеството, с което разполага за продажба.

[326] И така, най-напред Мил се опитва да докаже Рикардовия закон (а именно погрешния Рикардов закон, който смесва принадената стойност с печалбата) със следните приятни предположения:

1) Че капиталистът, който произвежда постоянния капитал, сам не се нуждае от никакъв постоянен капитал; по този начин Мил *отстранява с това си предположение* цялата трудност, която се създава от постоянния капитал.

2) Че и при липса на постоянен капитал разликата между принадената стойност и печалбата, която се донася от постоянния капитал, въпреки всичко продължава да съществува, макар че тук няма никакъв постоянен капитал.

3) Че един капиталист, който произвежда 40 квартера жито, може да продаде 60 квартера жито, тъй като неговият съвкупен продукт се продава — като постоянен капитал — на друг капиталист, чийто постоянен капитал е равен на 60 квартера, и тъй като върху тези 60 квартера капиталистът № 2 получава 50% печалба.

Последната нелепост се свежда до представата за „печалбата от отчуждаване", която тук е толкова абсурдна само защото не номиналната стойност, изразена в пари, а една или друга част от самия продадеи продукт трябва да образува печалбата. Така че с това г-н Мил, желаейки да защити Рикардо, се отрича от неговия основен възглед и се оказва далеч по-назад от Рикардо, А. Смит и физиократите.

Следователио първият му опит да защити Рикардовото учение се състои в това, че той по начало го отхвърля, а имѐнно отхвърля неговия основен принцип, че печалбата съставлява само една част от стойността на стоката, т. е. само оная част от съдържащото се в стоката работно време, която капиталистът продава със своя продукт, *но* за която той *не е заплатил* на работника. Според Мил капиталистът заплаща на работника целия му работен ден и въпреки това получава печалба.

Да видим как Мил оперира по-нататък.

Той предполага, че в резултат на някакво изобретение отпада необходимостта да се употребяват семена и земеделски оръдия при производството на жито; т. е. съгласно това негово предположение отпада необходимостта от постоянен капитал за последния капиталист, както това беше вече предположено от Мил за производителя на първите 60 квартера, падащи се иа семената и на основния капитал. Сега Мил би трябвало да разсъждава по следния начин:

Капиталист I не трябва сега да влага 60 квартера за семена и основен капитал, тъй като ние заявихме, че неговият постоянен капитал е равен на нула. Следователно той трябва да вложи само 60 квартера за работна заплата на 60 работника, които работят в течение на 60 работни дни. Продуктът на тези 60 работни дни се равнява на 120 квартера. Работниците получават само 60 квартера. Следователно капиталистът получава 60 квартера печалба, т. е. 100%. Неговата норма на печалбата е точно равна на нормата на принадената стойност, т. е. точно равна [на отношението] на работното време, в течение на което работниците са работили не за себе си, а за капиталиста [към работното време, в течение на което те са работили за себе си]. Те са работили 60 дни. Произвеждат 120 квартера и получават 60 квартера като работна заплата. Следователно те получават като работна заплата продукта на 30 работни дни, макар да са работили 60 дни. Количеството работно време, което струват 2 квартера, е, както и преди, равно на 1 работен ден. *Заплатеният* от капиталиста работен ден е, както и по-преди, равен на 1 квартер, т. е. на половината от изработения работен ден. Продуктът се е намалил с $^1/_3$, от 180 квартера на 120; и все пак нормата на печалбата се е повишила с 50 пункта, а именно от 50% на 100%. Защо? От 180-те квартера $^1/_3$ възстановяваше само направения разход за постоянния капитал и следователно не влизаше нито в печалбата, нито в работната заплата. От друга страна, 60-те квартера, които работниците са произвели за капиталиста (30-те дни, които работниците са изработили за капиталиста), *се изчисляваха* не върху 60-те квартера, изразходвани за работната заплата (не върху 30-те дни, които работниците

са изработили за себе си), а върху 120 квартера (60 работни дни), изразходвани за работната заплата, семената и основния капитал. Ето защо, макар че от 60-те дни работниците са работили 30 дни за себе си и 30 за капиталиста и макар че разходът на капиталиста за работна заплата в размер на 60 квартера му е дал 120 квартера продукт, неговата норма на печалбата е била не 100%, а само 50%, тъй като е изчислена *иначе:* в единия случай върху 2×60, а в другия случай върху 60. Принадената стойност [327] и в двата случая е била една и съща, обаче нормата на печалбата е била различна.

А как подхожда към този въпрос Мил?

Той не предполага, че капиталистът [след внедряването на изобретението, позволяващо му да мине без постоянен капитал] при разход 60 квартера получава 120 квартера (от 60 работни дни си присвоява 30); съгласно неговото предположение капиталистът използва сега 100 работника, които му доставят 180 квартера, като през всичкото време се приема, че работната заплата за 1 работен ден е равна на 1 квартер. По този начин се получава следната сметка:

Вложен капитал (само променлив, т. е. само вложен за работна заплата)	*Съвкупен продукт*	*Печалба*
100 квартера (заплата за 100 работни дни)	180 квартера	80 квартера

Така че капиталистът получава 80% печалба. Тук печалбата е равна на принадената стойност. Следователно и нормата на принадената стойност е също равна само на 80%; по-рано тя беше 100%, т. е. беше с 20 пункта по-висока. Следователно тук имаме такова явление: нормата на печалбата е нараснала с 30 пункта, а нормата на принадената стойност се е понижила с 20 пункта.

Ако капиталистът е вложил, както по-рано, за работна заплата само 60 квартера, би се получила следната сметка:

100	квартера	дават	80	квартера	принадена стойност
10	"	"	8	"	" "
60	"	"	48	"	" "

Обаче по-рано 60 квартера даваха 60 квартера принадена стойност (следователно има спадане с 20%). Или изразено иначе, по-рано

	Съвкупен продукт	*Принадена стойност*
60 квартера даваха	120 квартера	60 квартера
10 " "	20 "	10 "
100 " "	200 "	100 "

Така че принадената стойност се е понижила (и в двата случая трябва да смятаме върху 100 квартера) от 100 квартера на 80 квартера, т. е. с 20%.

$$(60:48=100:80;\quad 60:48=10:8;\quad 60:48=5:4.\quad 4\times 60=240 \text{ и } 48\times 5=240.)$$

Да преминем по-нататък, към работното време, овеществено в един квартер, или към стойността на един квартер. По-рано 2 квартера бяха равни на 1 работен ден, или 1 квартер се равняваше на половин работен ден, или на $^{9}/_{18}$ от еднодневния труд на един работник. А сега 180 квартера представляват продукта на 100 работни дни; следователно 1 квартер е продукт на $^{100}/_{180}$ работен ден, т. е. на $^{10}/_{18}$ работен ден. С други думи, продуктът е поскъпнал с $^{1}/_{18}$ работен ден, или трудът е станал по-малко производителен, тъй като по-рано за производството на 1 квартер на работника беше необходим само $^{9}/_{18}$ работен ден, а сега му е необходим $^{10}/_{18}$ работен ден. Нормата на печалбата се е повишила, макар че принадената стойност се е понижила, а съответно с това се е намалила производителността на труда, т. е. въпреки че действителната стойност (производствените разходи) на работната заплата се е увеличила с $^{1}/_{18}$, т. е. с $11\,^{1}/_{9}$%. По-рано 180 квартера съставляваха продукта на 90 работни дни (1 квартер представляваше продукта на $^{90}/_{180}$ работен ден, т. е. на $^{9}/_{18}$, или на $^{1}/_{2}$ работен ден). Сега те съставляват продукта на 100 работни дни (1 квартер представлява продукта на $^{100}/_{180}$, т. е. на $^{10}/_{18}$ работен ден). Да предположим, че работният ден се равнява на 12 часа, или на 60×12 минути, т. е. на 720 минути. [328] Тогава $^{1}/_{18}$ част от работния ден е равна на $^{720}/_{18}$, т. е. на 40 минути. От тези 720 минути работникът дава на капиталиста в първия случай половината от 720 минути, т. е. 360 минути. Следователно 60 работника дават на капиталиста 360×60 минути. Във втория случай работникът дава на капиталиста от 720 минути $^{8}/_{18}$, т. е. само 320 минути. Но първият капиталист използва 60 работника и следователно си присвоява 360×60, т. е. 21 600 минути. Вторият капиталист използва 100 работника и следователно си присвоява 320×100, т. е. 32 000 минути. Следователно вторият печели повече от първия, тъй като 100 работника по 320 минути на ден дават повече, отколкото 60 работника по 360 минути на ден. Така че това става само благодарение на обстоятелството, че вторият капиталист използва 40 работника повече; но от всеки работник той получава относително по-малко от първия капиталист. Печалбата на втория капиталист се оказва по-голяма, въпреки че нормата на принадената стойност и производителността на труда тук са се понижили, а

производствените разходи за реалната работна заплата (т. е. съдържащото се в нея количество труд) са се повишили. *Обаче г-н Мил искаше да докаже диаметрално противоположното.*[81]

Да предположим, че капиталист № 1, който не е направил такова „изобретение", позволяващо да се произвежда жито без семена и основен капитал, също използва (подобно на капиталист № 2) 100 работни дни, докато в приведената по-горе сметка той използваше само 90 работни дни. Следователно той би трябвало да използва 10 работни дни повече, от тях $3\frac{1}{3}$ за своя постоянен капитал (семена и основен капитал) и $3\frac{1}{3}$ за работна заплата. Продуктът на тези 10 работни дни — при предишното равнище на развитие на производството — се равнява на 20 квартера, от които обаче $6\frac{2}{3}$ квартера възстановяват постоянния капитал, а $12\frac{4}{3}$ квартера съставляват продукта на $6\frac{2}{3}$ работни дни. От тях $6\frac{2}{3}$ квартера образуват работната заплата и $6\frac{2}{3}$ квартера — принадената стойност.

Следователно ние бихме получили следната сметка:

Постоянен капитал	*Работна заплата*	*Съвкупен продукт*	*Принадена стойност*	*Норма на принадената стойност*
$66^2/_3$ квартера ($33^1/_2$ работни)	$66^2/_3$ квартера (заплата за $66^2/_3$ работни дни)	200 квартера (100 работни дни)	$66^2/_3$ квартера ($33^1/_3$ работни дни)	100%

Върху съвкупен продукт на 100 работни дни капиталист № 1 има печалба $33^1/_3$ работни дни. Или върху 200 квартера съвкупен продукт той има $66^2/_3$ квартера печалба. Или ако изчисляваме вложения от него капитал в квартери, върху $133^1/_3$ квартера (продукта на $66^2/_3$ работни дни) капиталист № 1 има $66^2/_3$ квартера печалба. А капиталист № 2, влагайки 100 квартера, получаваше 80 квартера печалба. Така че печалбата на капиталист № 2 е по-голяма от печалбата на капиталист № 1. Но капиталист № 1 произвежда 200 квартера за същото време, за което капиталист № 2 произвежда 180 квартера. Един квартер на капиталист № 1 е равен на половин работен ден, един квартер на капиталист № 2 е равен на $^{10}/_{18}$ (или $^5/_9$) работен ден, т. е. съдържа с $^1/_{18}$ повече работно време и следователно е по-скъп. Ето защо капиталист № 1 би изтласкал от пазара капиталист № 2. Последният би бил принуден да се откаже от своето изобретение и би започнал, както и преди, да употребява за производството на жито семена и основен капитал.

Печалбата на капиталист № 1 върху 120 квартера съставлява 60 квартера, или 50% (защото върху $133^1/_3$ квартера тя съставлява $66^2/_3$ квартера).

Печалбата на капиталист № 2 върху 100 квартера съставлява 80 квартера, или 80%.

Печалба на № 2 : № 1 = 80 : 50 = 8 : 5 = 1 : $^5/_8$.

Напротив, принадена стойност на № 2 : № 1 = 80 : 100 = 8 : 10 = $= 1 : \frac{10}{8} = 1 : 1\frac{2}{8} = 1 : 1\frac{1}{4}$.

Нормата на печалба на № 2 е с 30 пункта по-голяма от нормата на печалба на № 1.

Принадена стойност на № 2 е с 20 пункта по-малка от принадена стойност на № 1.

Капиталист № 2 използва с $66^2/_3$% повече работници, докато капиталист № 1 присвоява само за един работен ден от всеки работник с $^1/_8$ (или $12^1/_2$%) повече труд.

[329] По този начин г-н Мил доказва фактически, че капиталист № 1, използващ само 90 работни дни, от които една трета се съдържа в постоянния капитал (семена, машини и т. н.), и наемащ 60 работника, на които обаче заплаща само 30 дни, че този капиталист произвежда 1 квартер жито за половин (или $^9/_{18}$) работен ден, а за 90 работни дни произвежда 180 квартера, от които 60 квартера покриват 30-те работни дни, съдържащи се в постоянния капитал, 60 квартера — работната заплата за 60 работни дни (или продукта на 30 работни дни), и 60 квартера — принадената стойност (или продукта на 30 работни дни). Принадената стойност на този капиталист № 1 се равнява на 100%. Неговата печалба се равнява на 50%, защото 60-те квартера принадена стойност се изчисляват не върху 60 квартера, не върху частта от капитала, която се влага за работна заплата, а върху 120 квартера, т. е. върху двойно по-голям капитал (променливия плюс постоянния капитал).

По-нататък Мил доказва, че капиталист № 2, използващ 100 работни дни, от които той (благодарение на своето изобретение) нищо не изразходва за постоянен капитал, произвежда 180 квартера продукт, така че един квартер е равен на $^{10}/_{18}$ работен ден, или е с $^1/_{18}$ работен ден (с 40 минути) по-скъп, отколкото при капиталист № 1. Трудът на неговите работници е по-малко производителен с $^1/_{18}$. Тяхната работна заплата — тъй като работникът, както и порано, получава 1 квартер работна заплата за работен ден — е нараснала с $^1/_{18}$ по своята действителна стойност, т. е. по необходимото за нейното производство работно време. Макар че сега производствените разходи за работната заплата са нараснали с $^1/_{18}$ и съвкупният продукт на капиталист № 2 се е намалил в сравнение с изразходваното работно време, а и произведената от него принадена стойност възлиза само на 80%, докато при капиталист № 1 принадената стойност възлизаше на 100%, все пак нормата на печал-

бата при капиталист № 2 съставлява 80%, докато нормата на печалбата при капиталист № 1 беше 50%. Защо? Защото, макар че производствените разходи за работната заплата при капиталист № 2 са се увеличили, той си служи с повече работници и защото при капиталист № 2 нормата на принадената стойност е равна на нормата на печалбата, той като произведената от него принадена стойност се изчислява само върху капитала, вложен за работна заплата, а постоянният капитал е равен на нула. А Мил искаше да докаже тъкмо обратното — че повишаването на нормата на печалбата е станало, съгласно Рикардовия закон, в резултат на *намаляване на производствените разходи за работната заплата*. Ние видяхме, че това повишаване на нормата на печалбата се е получило *въпреки увеличаването на производствените разходи за работната заплата*, че следователно Рикардовият закон е погрешен, ако печалба и принадена стойност *непосредствено* се отъждествяват, но под норма на печалба се разбира отношението на принадената стойност, или на брутната печалба (която е равна на принадената стойност), към съвкупната стойност на целия авансиран капитал.

Г-н Мил продължава:

„Резултатът от 180 квартера можеше по-рано да се получи само при влагане на 120 квартера; сега той може да се получи при влагане само на 100 квартера."

Г-н Мил забравя, че в първия случай влагането на 120 квартера е равно на влагане на 60 работни дни, а във втория случай влагането на 100 квартера е равно на влагане на $55^6/_9$ работни дни (т. е. че в първия случай 1 квартер е равен на $^9/_{18}$ работни дни, а във втория — на $^{10}/_{18}$ работни дни).

„180-те квартера жито, както и преди, представляват резултат на същото количество труд, на труда на 100 работника."

Извинявайте! Тези 180 квартера бяха по-рано резултат на 90 работни дни, а сега са резултат на 100 работни дни.

„Един квартер жито, както и преди, е продукт на годишния труд на $^{10}/_{18}$ работника."

Извинявайте! По-рано той беше продукт на годишния труд на $^9/_{18}$ работника.

„Защото *един квартер жито*, който е *възнаграждението* на един работник, представлява *в действителност продукта на същото количество труд*, както и по-рано."

Извинявайте! Първо, сега 1 квартер жито е „в действителност продукт" на $^{10}/_{18}$ работни дни, докато по-рано той беше продукт на $^9/_{18}$ работни дни; следователно той струва с $^1/_{18}$ работни дни повече труд. Второ, *възнаграждението* на един работник — независимо от това, дали един квартер струва $^9/_{18}$ или $^{10}/_{18}$ работен ден — никога не трябва да се смесва с *продукта на неговия труд*; то винаги съставлява само част от този продукт.

„Сега един квартер жито представлява продукта на годишния труд на $^{10}/_{18}$ работника и *нищо повече*" (това е истина!), „докато по-рано за неговото производство се искаше да се съедини това количество труд с разход, възстановяващ печалбата [на предшествуващия капиталист], която правеше с $^1/_5$ повече" [цит. съч., стр. 100—103].

Стой! Първо [330], пак повтаряме, не е вярно, че един квартер по-рано е струвал $^{10}/_{18}$ работен ден; той струваше само $^9/_{18}$ работен ден. Още по-невярно е (ако е възможна градация в абсолютно невярното), че към тези $^9/_{18}$ работен ден се е прибавяло и „възстановяване на печалбата, която правеше с $^1/_5$ повече". За 90 работни дни (като смятаме заедно постоянния и променливия капитал) са произведени 180 квартера. 180 квартера = 90 работни дни; 1 квартер = $^{90}/_{180} = {^9/_{18}} = {^1/_2}$ работен ден. Така че не се получава никаква „прибавка" към тези $^9/_{18}$, или към половината работен ден, колкото струва един квартер в случая № 1.

Но тук ние откриваме всъщност заблуждението, около което скрито се върти цялата тази галиматия. Мил сам се е заблудил преди всичко с предположението, че ако 120 квартера са продукт на 60 работни дни, продуктът на които се дели на равни части между 60-те работника и капиталиста, 60-те квартера, които съставляват постоянния капитал, могат да представляват продукт на 40 работни дни. В действителност те биха могли да представляват само продукт на 30 дни, независимо от това, в каква пропорция капиталистът и работниците, които произвеждат тези 60 квартера, ги поделят помежду си.

Обаче ние няма да се спираме на това. За да разясним докрай заблуждението на Мил, ще предположим, че в печалбата влиза не $^1/_3$ от 60-те квартера постоянен капитал (т. е. не 20 квартера), а цялата сума от 60 квартера. Ние можем да направим това предположение, още повече че то е в интерес на Мил, а не в наш интерес, и че то опростява проблемата. Освен това е много по-лесно да се припише на капиталиста, произвеждащ постоянния капитал от 60 квартера, такова *изобретение*, което му позволява да застави 30 работника да му изработят *безплатно*, без всякакво възнаграждение (както това впрочем става под формата на ангария), 30 работни дни, произвеждащи 60 квартера или тяхната стойност, отколкото да се припише на Милевия капиталист такова „изобретение", което му позволява да произвежда 180 квартера жито без семена и основен капитал. И така, нека предположим, че в посочените 60 квартера се

съдържа само печалба на капиталист № 2, който произвежда постоянния капитал за капиталист № 1, и че капиталист № 2 е продал продукта на 30 работни дни, без да е заплатил нито един фартинг на своите 30 работника, всеки от които е изработил по един работен ден. Може ли да се каже, че тези 60 квартера, свеждащи се само до печалба, влизат в *производствените разходи за работната заплата* на капиталист № 1 и се „съединяват" с работното време, което са изработили неговите работници?

Разбира се, капиталист и работници № 1 не биха могли да произведат 120 квартера (изобщо не биха могли да произведат нито един квартер) без 60-те квартера, които образуват техния постоянен капитал и се свеждат само до печалба. Това са за тях необходими условия за производството и освен това такива условия за производството, които трябва да бъдат заплатени. Но тези 60 квартера им бяха нужни, за да произведат 180 квартера. От тези 180 квартера 60 възстановяват споменатите 60 квартера. Това възстановяване на постоянния капитал ни най-малко не засяга техните 120 квартера, които са продукт на техните 60 работни дни. Ако те биха могли да произведат 120-те квартера без помощта на 60-те квартера, които съставляват техния постоянен капитал, *техният* продукт, продуктът на 60 работни дни, би бил предишният; но съвкупният продукт би бил по-малък именно защото наличните по-рано 60 квартера не биха били възпроизведени. Нормата на печалбата на капиталиста би била по-голяма, тъй като в неговите производствени разходи не биха влизали разходите за условията на производството, които му дават възможност да получи принадената стойност в размер на 60 квартера. Абсолютната печалба би била същата, т. е. 60 квартера. Но тези 60 квартера биха му стрували само разходите за 60 квартера. Сега той е вложил за тях 120 квартера. Този разход за постоянния капитал влиза следователно в производствените разходи на капиталиста, а не в производствените разходи за работната заплата.

Да предположим, че благодарение на някакво „изобретение" капиталист № 3 може, без и той да плаща на своите работници, да произвежда 60 квартера за 15 работни дни [вместо за 30], отчасти поради това, че той прилага по-добри машини и т. н. Този капиталист № 3 би изтикал от пазара капиталист № 2 и би превърнал капиталист № 1 в свой постоянен купувач. Следователно сега разходите на капиталист № 1 биха се намалили [331] от 60 на 45 работни дни. Както и по-рано, работниците би трябвало да работят 60 работни дни, за да произведат от 60-те квартера [постоянен капитал] 180 квартера продукт. И те би трябвало да работят 30 работни дни за производството на своята работна заплата. За тях 1

квартер се равнява на половин работен ден. Обаче тези 180 квартера биха стрували на капиталиста разход само на 45 работни дни вместо на 60. Но тъй като би било глупаво да се предполага, че зърното под името семена струва по-малко работно време, отколкото под името просто зърно, би трябвало да предположим, че в първите 60 квартера семената струват толкова, колкото и по-рано, но че са нужни по-малко семена; или че е поевтиняла оная съставна част от стойността на постоянния капитал, която се съдържа в тези 60 квартера като основен капитал.

* * *

Преди всичко нека зафиксираме онова, което получихме в резултат на предшествуващия анализ на Милевата „илюстрация".

Първо, изясни се следното;

Ние предположихме, че 120-те квартера жито са произведени без всякакъв постоянен капитал и са, както и преди, продукт на 60 работни дни, докато по-рано 180-те квартера, от които 60 квартера постоянен капитал бяха продукт на 90 работни дни. В този случай вложеният за работна заплата капитал от 60 квартера, равен на 30 работни дни, но разпореждащ се с 60 работни дни, както и преди, би давал същия продукт, т. е. 120 квартера. Стойността на този продукт също би останала неизменна — а именно 1 квартер би бил равен на половин работен ден. Наистина, по-рано продуктът възлизаше на 180 квартера вместо сегашните 120 квартера; но тази разлика от 60 квартера представлява само съдържащото се в постоянния капитал работно време. Следователно производствените разходи за работната заплата и самата работна заплата — както нейната потребителна стойност, така и нейната разменна стойност — биха останали неизменни: 1 квартер жито, равен на половин работен ден. Принадената стойност също би останала неизменна, а именно 60 квартера върху 60 квартера, или $^1/_2$ работен ден върху $^1/_2$ работен ден. Нормата на принадената стойност и в двата случая е равна на 100%. Въпреки това нормата на печалбата беше в първия случай само 50%, докато сега тя възлиза на 100%. И то само защото 60:60 = 100%, а 60:120 = 50%. Това повишение на нормата на печалбата се получава тук не вследствие на изменение на производствените разходи за работната заплата, а просто поради това, че е предположен постоянен капитал, равен на нула. Приблизително същото се получава и тогава, когато се намалява стойността на постоянния капитал, а с това и съвкупната стойност на целия авансиран капитал, и когато в резултат на това се увеличава отношението на принадената стойност към капитала, а нали това отношение *е именно* нормата на печалбата.

Като норма на печалбата принадената стойност се изчислява не само върху оная част от капитала, която действително се увеличава и създава принадената стойност, т. е. върху вложената за работна заплата част от капитала, но също и върху стойността на суровините и машините, стойността на които само се появява отново в продукта, и освен това върху стойността на всички машинни съоръжения — не само на оная част от тях, която действително влиза в процеса на образуването на стойността и износването на която подлежи поради това на възстановяване, но и на оная част, която влиза само в процеса на труда.

Второ:

Във втория пример на Мил се предполагаше, че ако капитал № 1 дава 180 квартера продукт, равняващи се на 90 работни дни (така че 60 квартера, или 30 работни дни, съставляват постоянен капитал, 60 квартера се падат на променливия капитал, на работната заплата за 60 работни дни, от които на работниците се заплащат 30 работни дни, и 60 квартера образуват принадената стойност), тогава капитал № 2 доставя също 180 квартера, но тук тези 180 квартера са равни на 100 работни дни, така че от 180-те квартера 100 се падат на работната заплата, а 80 — на принадената стойност. Тук целият авансиран капитал е вложен за работна заплата. Тук постоянният капитал е равен на нула; действителната стойност на работната заплата се е повишила, макар че потребителната стойност, получавана от работника, е останала същата, 1 квартер; но сега 1 квартер е равен на $^{10}/_{18}$ работен ден, докато по-рано той се равняваше само на $^{9}/_{18}$ работен ден. Принадената стойност се е понижила от 100% на 80%, т. е. с $^{1}/_{5}$, или с 20%. Нормата на печалбата е нараснала от 50% на 80%, т. е. с $^{3}/_{5}$, или с 60%. Така че в този случай действителните производствени разходи за работната заплата не само не са останали неизменни [както в случая *„първо“*], но дори са се увеличили. Трудът е станал по-малко производителен и затова количеството на изразходвания от работниците принаден труд се е намалило. И въпреки това нормата на печалбата се е повишила. Защо? Първо, защото тук няма постоянен капитал, вследствие на което нормата на печалбата е равна на нормата на принадената стойност. Във всички случаи, където капиталът не се влага изключително за работна заплата — а при капиталистическото производство е почти невъзможно да се влага целият капитал изключително само за работна заплата, — нормата на печалбата винаги трябва да бъде по-малка от нормата на принадената стойност, и тя трябва да бъде толкова по-малка, колкото съвкупната стойност на целия авансиран капитал е по-голяма от стойността на оная съставна част на капитала, която е вложена за работна заплата. Второ, нормата на печалбата се е повишила, защото капиталист № 2 използва в сравнение с капиталист № 1 значително повече работници, отколкото би бил броят им, който би компенсирал разликата в производителността на прилагания от всеки от тези капиталисти труд.

Трето, ако имаме предвид само едната страна на въпроса, случаите, приведени тук под рубриките *„първо“* и *„второ“*, изчерпват доказателството на положението, че изменение на нормата на печалбата може да става съвсем независимо от производствените разходи за работната заплата. Защото под рубриката *„първо“* бе показано, че нормата на печалбата може да се повиши въпреки обстоятелството, че производствените разходи за труда остават неизменни. А под рубриката *„второ“* бе показано, че за капитал № 2, сравнен с капитал № 1, нормата на печалбата се повишава въпреки обстоятелството, че производителността на труда спада и следователно производствените разходи за работната заплата се повишават. Така че същият този [VIII—332] случай ни доказва, че ако, обратно, сравняваме капитал № 1 с капитал № 2, нормата на печалбата спада въпреки обстоятелството, че нормата на принадената стойност се повишава, производителността на труда расте и следователно производствените разходи за работната заплата спадат. Те съставляват [върху един квартер] за № 1 само $^{9}/_{18}$ работен ден, а за № 2 — $^{10}/_{18}$ работен ден, и въпреки това нормата на печалбата при № 2 е с 60% по-висока, отколкото при № 1. *Във всички тези случаи измененията на нормата на печалбата не само не се определят от [противоположни] изменения на производствените разходи за работната заплата, но и се движат в същата насока.* Наистина, необходимо е да се отбележи, че оттук не следва, че едното движение е причина за другото (например нормата на печалбата се понижава не поради това, че се понижават производствените разходи за работната заплата, или тя се повишава не поради това, че се повишават производствените разходи за работната заплата), а следва само, че други обстоятелства парализират противоположните действия на тези изменения. Но във всеки случай погрешен е Рикардовият закон, че измененията на нормата на печалбата се извършват в посока, обратна на измененията на работната заплата, и че едната се повишава поради това, че другата се понижава, и обратно. Този закон е верен само за *нормата на принадената стойност.* Обаче съществува известна необходима взаимовръзка (наистина, не всякога) в това, че нормата на печалбата и стойността на работната заплата се повишават и понижават не в противоположна, а в една и съща насока. Там, където трудът е по-малко производителен, се прилага повече ръчен труд. А там, където трудът е по-производителен, се прилага повече постоянен капитал. Ето защо тук едни и

същи обстоятелства, които предизвикват повишаване или понижаване на нормата на принадената стойност, трябва да предизвикват противоположно изменение в нормата на печалбата, т. е. трябва в случай на повишаване нормата на принадената стойност да предизвикват понижаване на нормата на печалбата, и т. н.

Б) ВЛИЯЕ ЛИ ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА СЪЕДИНЯВАНЕТО В РЪЦЕТЕ НА ЕДИН КАПИТАЛИСТ ПРОИЗВОДСТВОТО НА ГОТОВИЯ ПРОДУКТ С ПРОИЗВОДСТВОТО НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ ЗА ТОЗИ ПРОДУКТ]

А сега да формулираме този случай в оня вид, в който Мил, собствено казано, си го е представял, макар и да не му е дал правилна формулировка. Това едновременно ще обясни истинския смисъл на приказките му относно авансираната печалба на капиталиста.

В оня вид, в който го е дал Мил, примерът не може да остане, към каквото и „изобретение" и към каквото и „съединяване"* да прибягваме. Защото този пример съдържа в себе си абсолютно противоречие и абсолютна безсмислица и неговите собствени предпоставки сами се унищожават.

Според Мил от 180 квартера продукт 60 квартера (семената и основният капитал) се равняват на 20 квартера печалба и 40 квартера работна заплата за 40 работни дни. Така че в този случай, ако 20-те квартера печалба отпадат, 40-те работни дни все пак остават. Следователно съгласно това предположение работниците получават за своя труд целия продукт напълно, така че абсолютно не може да се разбере откъде се вземат 20-те квартера печалба и тяхната стойност. Ако се предположи, че те съставляват само номинална надбавка към цената, т. е. ако те не изразяват присвоено от капиталиста работно време, тяхното отпадане би трябвало точно по същия начин да носи печалба, както ако в 60-те квартера смятахме, че има 20 квартера работна заплата за такива работници, които не са работили. По-нататък: 60 квартера са тук само израз на стойността на постоянния капитал. Но те, според Мил, са продукт на 40 работни дни. От друга страна, се предполага, че останалите 120 квартера съставляват продукта на 60 работни дни. Но под работни дни тук трябва да се разбира еднакъв среден труд. Следователно цялото това предположение е абсурдно.

Така че трябва преди всичко да се признае, че в 180-те квартера продукт се съдържат само 90 работни дни, а в 60-те квартера,

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 196—197 „. . . съединяването на това количество труд с разхода, възстановяващ печалбата . . ." *Ред.*

съставляващи стойността на постоянния капитал, само 30 работни дни. Предположението, че печалбата, равняваща се на 20 квартера, или на 10 работни дни, може да отпадне, е също така глупаво; защото това би значило да се предположи, че 30-те работника, които се използват за производството на постоянния капитал, макар да не работят при същия капиталист, са, от друга страна, толкова услужливи, че вземат за себе си само работната заплата, само $^1/_2$ от своето работно време, а останалата половина не пресмятат в своята стока; с една дума, че те продават своите работни дни с 50% под тяхната стойност. Следователно и това предположение е безсмислено.

Но да предположим, че капиталист № 1 не купува своя постоянен капитал от капиталист № 2 с цел да го преработва след това, а съединява в своето собствено предприятие производството на постоянния капитал с неговата преработка. Така че той сам си доставя семената, земеделските оръдия и т. н. Да отхвърлим също „изобретението", благодарение на което семената и основният капитал стават излишни. И така, да предположим, че нашият капиталист влага 20 квартера (равни на 10 работни дни) за постоянен капитал, необходим за производството на неговия постоянен капитал, и 10 квартера за работна заплата за [всеки] 10 работни дни, от които 5 дни работниците работят безплатно.

Тогава се получава следната сметка:

[333]

Постоянен капитал	*Променлив капитал за 80 работника*	*Принадена стойност*	*Съвкупен продукт*
20 квартера (10 работни дни)	60+20=80 квартера (работна заплата за 80 работни дни) (=40 работни дни)	60+20=80 квартера (=на 40 работни дни)	180 квартера (=на 90 работни дни)

Действителните производствени разходи за работната заплата са останали същите; следователно не се е изменила и производителността на труда. Съвкупният продукт е останал същият — 180 квартера — и има същата стойност, както и преди — 180 квартера. Нормата на принадената стойност е останала същата — 80 квартера върху 80 квартера. Абсолютната сума, или величината, на принадената стойност е нараснала от 60 на 80 квартера, т. е. с 20 квартера. Авансираният капитал се е намалил от 120 на 100 квартера. По-рано имахме върху 120 квартера 60 квартера, т. е. имахме норма на печалбата 50%. Сега имаме 80 квартера върху 100 квартера, т. е. имаме норма на печалбата 80%. Съвкупната стойност на целия авансиран капитал се е намалила от 120 квартера на 20 квар-

тера, а нормата на печалбата е нараснала от 50% на 80%. Самата печалба — ако се абстрахираме от нормата — сега възлиза на 80 квартера, докато по-рано тя възлизаше на 60 квартера; следователно тя е нараснала с 20 квартера, т. е. в същата степен, както и сумата (не нормата) на принадената стойност.

Следователно тук не е станала никаква промяна, никакво изменение в производствените разходи за реалната работна заплата. Нарастването на нормата на печалбата се получава тук

1) от това, че макар и не нормата на принадената стойност, но затова пък абсолютната величина на принадената стойност се е повишила от 60 на 80 квартера, т. е. с $^1/_3$; а тя се е увеличила с $^1/_3$, или с $33^1/_3$%, поради това, че сега капиталистът вместо предишните 60 работника използва непосредствено в своето собствено предприятие 80 работника, т. е. експлоатира с $^1/_3$, или с $33^1/_3$%, повече жив труд и при това използва тези 80 работника в условията на същата норма на принадената стойност, както и по-рано, когато използваше само 60 работника.

2) Докато абсолютната величина на принадената стойност (следователно брутната печалба) се е повишила по този начин с $33^1/_3$%, от 60 квартера на 80 квартера, нормата на печалбата се е увеличила от 50% на 80%, с 30 пункта, т. е. с $^3/_5$ (защото $^1/_5$ от 50 прави 10, а $^3/_5$ от 50 правят 30), или с 60%. Въпросът е там, че стойността на вложения капитал се е намалила от 120 квартера на 100, макар че стойността на оная съставна част от капитала, която е вложена за работната заплата, е нараснала от 60 на 80 квартера (от 30 на 40 работни дни). Тази част от капитала се е увеличила с 10 работни дни (=20 квартера). Обратно, постоянната част от капитала се е намалила от 60 на 20 квартера, или от 30 работни дни на 10, т. е. с 20 работни дни. Така че ако от тези 20 работни дни приспаднем 10-те работни дни, с които е нараснала вложената за работната заплата част от капитала, ще се получи, че целият вложен капитал се е намалил с 10 работни дни (=20 квартера). По-рано той съставляваше 120 квартера (=60 работни дни), сега той съставлява само 100 квартера (=50 работни дни). Следователно той се е намалил с $^1/_6$, т. е. с $16^2/_3$%.

Впрочем цялото това изменение на нормата на печалбата е само привидно; то представлява само прехвърляне от една счетоводна книга в друга. Капиталист № 1 има вместо 60 квартера печалба 80, т. е. с 20 квартера печалба повече; но това е точно печалбата, която по-рано получаваше производителят на постоянния капитал и която той сега е загубил, тъй като капиталист № 1, вместо да купува своя постоянен капитал, сам го произвежда и поради това — вместо да [334] заплаща на производителя на постоянния капитал

принадената стойност в размер на 20 квартера (10 работни дни), която производителят на постоянния капитал извличаше от заетите при него 20 работника — слага тази принадена стойност в собствения си джоб.

Както и преди, на 180 квартера продукт се падат 80 квартера печалба, с тази само разлика, че по-рано тя се разпределяше между две лица. Нормата на печалбата изглежда по-голяма поради това, че капиталист № 1 гледаше по-рано на 60-те квартера само като на постоянен капитал, какъвто те и бяха за него, и затова не спираше своето внимание върху печалбата, която получаваше производителят на постоянния капитал. Нормата на печалбата също не се е изменила, както и принадената стойност или което и да било условие на производството, включително и производителността на труда. [И] по-рано капиталът, вложен от производителя [на постоянния капитал], беше равен на 40 квартера (20 работни дни), а вложеният от *капиталист № 1* [променлив капитал] беше равен на 60 квартера (30 работни дни); взети заедно, те съставляваха 100 квартера (50 работни дни). Печалбата на първия капиталист беше 20 квартера, на втория — 60 квартера; всичко 80 квартера (40 работни дни). Целият продукт, равен на 90 работни дни (180 квартера), даваше 80 квартера печалба на 100 квартера, вложени за работна заплата и постоянен капитал. За обществото като цяло доходът, произлизащ от печалбата, си е останал тук, както и преди, неизменен; неизменно е останало и отношението между принадената стойност и работната заплата.

Разликата се получава от това, че когато капиталистът се явява на стоковия пазар като купувач, той е обикновен стокопритежател; той трябва да заплаща пълната стойност на стоката, цялото съдържащо се в нея работно време, независимо от това, в каква пропорция капиталистът и работниците са участвували или участвуват в плодовете на това работно време. А когато той се явява на трудовия пазар като купувач, той фактически купува повече труд, отколкото заплаща. Така че когато, вместо да купува необходимите му суровини и машини, също сам ги произвежда, той си присвоява принадения труд, който би трябвало да заплати на продавача на суровините и машините.

Разбира се, за отделния капиталист — не за нормата на печалбата — не е безразлично дали той сам получава дадена печалба или я заплаща на другиго. (Затова при изчисляване намалението на нормата на печалбата в резултат на нарастването на постоянния капитал винаги се взема средната величина за цялото общество, т. е. съвкупната маса стойности, която обществото в дадения момент прилага като постоянен капитал, и отношението на тази съвкупна стойност към масата на капитала, влаган непосредствено за работна

заплата.) Обаче тази гледна точка рядко има (и може да има) определящо значение дори за отделния капиталист при избора на такива комбинации, каквито например имаме, когато един и същ капиталист едновременно преде и тъче, сам изпича необходимите му тухли и т. н. Онова, което тук има определящо значение, е фактическата икономия в производствените разходи благодарение на печелене на време в транспорта, на икономия на помещения, гориво, двигателна сила и т. н., по-голям контрол над качеството на суровините и т. н. Ако капиталистът пожелае сам да строи необходимите му машини, той би ги произвеждал в малък мащаб, като дребен производител, работещ за своите собствени нужди или за личните потребности на няколко постоянни клиенти, и машината би му струвала повече, отколкото ако я купеше от един машиностроител, който работи за пазара. А ако той би пожелал едновременно да преде, тъче и строи машини не само за себе си, но и за пазара, тогава той би имал нужда от по-голям капитал, който той вероятно би използвал по-изгодно (разделението на труда) в своя собствен бранш. Посочената гледна точка може да има определящо значение само там, където капиталистът образува за самия себе си достатъчен пазар, така че да може да произвежда сам своя постоянен капитал в такива мащаби, които правят това изгодно. За тази цел трябва да бъде достатъчно голямо неговото собствено търсене на постоянен капитал. В такъв случай, дори ако неговият труд е по-малко производителен от труда на ония, които специално се занимават с производството на този постоянен капитал, той си присвоява част от принадения труд, който иначе би трябвало да заплати на друг капиталист.

Виждаме, че това няма никакво отношение към нормата на печалбата. Следователно, ако както в примера на Мил, по-рано имахме 90 работни дни и 80 работника, в производствените разходи не ще се получи никаква икономия от това, че съдържащият се в продукта принаден труд от 40 работни дни (=80 квартера) по-рано се присвояваше от двама капиталисти, а сега отива в джоба на един капиталист. 20-те квартера печалба (10 работни дни) изчезват от една счетоводна книга само за да се появят в друга.

Следователно тази икономия на предишни печалби, ако не съвпада с икономия на работно време, а значи и с икономия на работна заплата, е само илюзия[82].

[в) КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЛИЯНИЕТО НА ИЗМЕНЕНИЯТА НА СТОЙНОСТТА НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ ВЪРХУ ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ, ПЕЧАЛБАТА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА]

[335] Но, *четвърто,* сега остава още случаят, когато вследствие повишаването на производителността на труда стойността на постоянния капитал спада; и тук трябва да се изследва дали този случай засяга действителните производствени разходи за работната заплата, или стойността на труда, и в каква степен ги засяга. Така че въпросът се състои в следното: в каква степен изменението на действителната стойност на постоянния капитал предизвиква заедно с това изменение в съотношението между печалбата и работната заплата? Стойността на постоянния капитал — неговите производствени разходи — може да си остава неизменна и все пак в продукта може да влиза ту по-голямо, ту по-малко количество от този постоянен капитал. Дори ако предположим, че стойността на постоянния капитал си остава постоянна, съвкупната маса на постоянния капитал ще расте съразмерно на това, как се развива производителността на труда и производството в голям мащаб. Ето защо измененията в *относителната маса на прилагания постоянен капитал при неизменни или дори нарастващи разходи за неговото производство* — изменения, които винаги влияят върху нормата на печалбата — по начало се изключват от това изследване.

По-нататък, от изследването на този въпрос се изключват всички производствени отрасли, продуктите на които нито пряко, нито косвено влизат в потреблението на работника. Но извършващите се в тези производствени отрасли изменения на действителната норма на печалбата (т. е. измененията в отношението на действително произведената в тези производствени отрасли принадена стойност към вложения капитал) влияят върху общата норма на печалбата, която се получава в резултат на нивелирането на печалбите, точно така, както и измененията на нормата на печалбата в производствените отрасли, продуктите на които пряко или косвено влизат в потреблението на работниците.

Въпросът трябва да бъде, по-нататък, сведен до следното: по какъв начин едно изменение на стойността на постоянния капитал може да оказва обратно действие върху самата принадена стойност? Защото, щом е дадена принадената стойност, дадено е и отношението на принадения труд към необходимия труд, а значи и стойността на работната заплата, т. е. нейните производствени разходи. При тези обстоятелства някое изменение на стойността на постоянния капитал може съвсем да не засегне стойността на работната заплата и отношението на принадения труд към необходимия, макар че то при всички обстоятелства трябва да окаже влияние върху

нормата на печалбата, върху производствените разходи на принадената стойност за капиталиста, а при известни обстоятелства (а именно, когато продуктът влиза в потреблението на работниците) и върху количеството на потребителните стойности, в които се изразява работната заплата, макар и не върху нейната разменна стойност.

Да предположим, че работната заплата е дадена. Да приемем например, че в памукопредачната фабрика работната заплата е равна на 10 работни часа, а принадената стойност — на 2 работни часа. Да предположим, че благодарение на добра реколта суровият памук е станал двойно по-евтин. Същото количество памук, което по-рано е струвало на фабриканта 100 ф. ст., сега му струва само 50 ф. ст. Същото количество памук поглъща предишното количество предачен и тъкачен труд. Така че при влагане на 50 ф. ст. за памук капиталистът може сега да погълне толкова принаден труд, колкото поглъщаше по-рано при влагане на 100 ф. ст.; или ако той продължава да влага 100 ф. ст. за памук, той получава сега за същата цена такова количество памук, с помощта на което той може да погълне двойно повече принаден труд. И в двата случая нормата на принадената стойност, т. е. нейното отношение към работната заплата, би оставала еднаква; но във втория случай масата на принадената стойност би се увеличила, тъй като се прилага двойно повече труд при същата норма на принадения труд. И в двата случая нормата на печалбата би се повишила, макар че тук не е станало никакво изменение в производствените разходи за работната заплата. Тя би се повишила, защото в нормата на печалбата принадената стойност се изчислява върху *производствените разходи* на капиталиста, върху *съвкупната стойност* на вложения от него капитал, и защото тези производствени разходи са се намалили. За да произведе същата принадена стойност, капиталистът трябва сега да влага по-малко капитал, отколкото преди. Във втория случай би нараснала не само нормата на печалбата, но и масата на печалбата, защото вследствие на прилагането на по-голямо количество труд е нараснала самата принадена стойност, докато разходите за суровина при това не са се увеличили. Също и в този случай бихме имали увеличаване на нормата и масата на печалбата без каквото и да било изменение на стойността на труда.

Нека предположим, от друга страна, че вследствие на лоша реколта стойността на памука се е повишила двойно, така че същото количество [336] памук, което по-рано струваше 100 ф. ст., сега струва 200 ф. ст. В такъв случай нормата на печалбата се намалява при всички обстоятелства, а при известни обстоятелства може да се намали също и масата, или абсолютната величина, на печалбата. Ако капиталистът използва същия брой работници, които работят толкова, колкото и по-рано, и при съвсем същите условия, както и по-рано, неговата норма на печалбата спада, макар че отношението на принадения труд към необходимия труд, а следователно и нормата, и масата на принадената стойност са останали *същите*. Нормата на печалбата спада поради това, че за капиталиста са се увеличили производствените разходи за принадената стойност, т. е. че е трябвало да вложи за суровина 100 ф. ст. повече, за да присвои същото количество работно време, както и по-рано. Но ако капиталистът е принуден да разходва сега за памук част от парите, които по-рано е изразходвал за работна заплата, например за да купи памук за 150 ф. ст., от които 50 ф. ст. са влизали по-рано в работната заплата, тогава се намалява и нормата, и сумата на печалбата, като последната се намалява от това, че се използва по-малко труд, макар и при същата норма на принадената стойност. Същото бихме имали и ако поради лоша реколта памукът би бил недостатъчен, за да погълне същото количество жив труд, както и преди. И в двата случая масата и нормата на печалбата се намаляват, макар че не е станало никакво изменение в стойността на труда, а значи и в нормата на принадената стойност, или в количеството на незаплатения труд, което получава капиталистът, в сравнение с труда, заплатен от него в работната заплата.

И така, при неизменна *норма на принадената стойност*, а значи и при неизменна *стойност на труда*, едно изменение на стойността на постоянния капитал трябва да предизвиква изменение на нормата на печалбата и може да се съпровожда от изменение на масата на печалбата.

А що се отнася до работника, трябва да се каже следното: Когато спада стойността на памука, а следователно и стойността на продукта, в който влиза памукът, работникът, както и преди, получава работна заплата, равна на 10 работни часа. Но той получава сега на по-ниска цена оная част от памучните стоки, която потребява сам, и затова известна част от онова, което по-рано е разходвал за памучни стоки, може сега да бъде изразходвана от него за други неща. Количеството на достъпните за него средства за живот расте само съответно на тази негова икономия от цената на памучните стоки. Защото по отношение на всичко останало той получава сега за по-голямо количество памучни стоки не повече от онова, което по-рано получаваше за по-малко количество от тези стоки. Относителната стойност на другите стоки се е повишила съответно на понижението на стойността на памучните стоки. Накратко казано, едно по-голямо количество от памучните стоки сега няма по-голяма стойност от стойността, която имаше по-рано едно по-малко количество от тези стоки. *Следователно в този случай стойността на*

работната заплата би си оставала същата, но тя би предста-
влявала по-голямо количество други стоки (потребителни стой-
ности). *Въпреки това нормата на печалбата би се повишила,
макар че при това предположение нормата на принадената
стойност не би могла да се повиши.*

При поскъпване на памука става обратното. Ако работникът работи пак толкова часа на ден и получава, както и преди, работна заплата, равна на 10 работни часа, стойността на неговия труд би била същата, но потребителната стойност [на неговата работна заплата] — в степента, в която той самият потребява памучни стоки — би се намалила. В този случай *потребителната стойност на работната заплата би се намалила, а нейната стойност би останала същата,* макар че нормата на печалбата би се намалила. Така че докато принадената стойност и (действителната) работна заплата[83] спадат и се повишават винаги в обратно отношение една спрямо друга (с изключение на случая, когато работникът участвува в изгодите от абсолютното удължаване на неговото работно време; обаче в такъв случай още по-бързо се изхабява неговата работна сила), нормата на печалбата може да се изменя към повишаване или понижаване — в първия случай въпреки обстоятелството, че стойността на работната заплата си остава същата, а нейната потребителна стойност расте; във втория случай въпреки обстоятелството, че *стойността на работната заплата* си остава същата, а нейната потребителна стойност се намалява.

Ето защо повишаването на нормата на печалбата като последица от спадането на *стойността* на постоянния капитал няма никакво непосредствено отношение към каквото и да било изменение на действителната стойност на работната заплата (на съдържащото се в нея работно време).

Следователно, когато, както бе предположено по-горе, стойността на памука спада с 50%, няма нищо по-погрешно от това, да се твърди [както се получава у Мил], че в този случай производствените разходи за работната заплата са се намалили или че ако работникът, който получава работната си заплата в памучни стоки, получава същата стойност, както и преди, т. е. следователно по-голямо *количество* памучни стоки, отколкото преди (защото 10 работни часа са, както и по-рано, равни, да кажем, на 10 шилинга, но за тези 10 шилинга аз мога да купя повече памучни стоки от преди, тъй като стойността на суровия памук е спаднала), тогава нормата на печалбата би останала предишната. Нормата на принадената стойност си остава предишната, но [337] нормата на печалбата се повишава. *Разходите за производството на продукта* биха се намалили, тъй като едната съставна част на продукта — съдържащата се в него

суровина — би струвала по-малко количество работно време, отколкото преди. Производствените разходи за работната заплата биха останали същите, както и преди, тъй като работникът, както и преди, работи същото количество време *за себе си* и същото количество време *за капиталиста.* (Защото производствените разходи за работната заплата зависят не от работното време, което струват средствата за производство, с които работи работникът, а от работното време, което той разходва, за да възстанови своята работна заплата. За г-н Мил производствените разходи за работната заплата на работника биха били по-големи поради това, че той например обработва мед вместо желязо или лен вместо памук; или биха били по-големи в случай, когато той сее ленено семе вместо памучно семе или когато работи със скъпа машина, вместо да работи съвсем без машина, само с прост занаятчийски инструмент.) *Разходите за производство на печалбата* биха се намалили, тъй като съвкупната маса — съвкупната сума — на капитала, който е бил авансиран, за да се произведе принадената стойност, би се намалила. Разходите за принадената стойност никога не са по-големи от разходите на оная част от капитала, която се разходва за работната заплата. Напротив, разходите за печалбата са равни на цялата сума на разходите на оня капитал, който е бил авансиран, за да се създаде тази принадена стойност. Следователно те се определят не само от стойността на онази съставна част от капитала, която се влага за работната заплата и създава принадената стойност, но също и от стойността на ония съставни части на капитала, които са необходими, за да може да бъде приведена в действие посочената по-горе съставна част на капитала, която се разменя срещу жив труд. Г-н Мил смесва производствените разходи за печалбата с производствените разходи за принадената стойност, т. е. той смесва печалбата с принадената стойност.

От всичко гореизложено произтича важността на поевтиняването или поскъпването на суровините за промишлеността, обработваща тези суровини (съвсем да не говорим за относителното поевтиняване на машините*) — дори при предположението, че пазарната цена е равна на стойността на стоката, т. е. че пазарната цена на стоката спада точно в същата степен, както и стойността на съдържащата се в нея суровина.

Ето защо полковник Торенс отбелязва с основание относно Англия:

* Под *относително* поевтиняване на машините аз разбирам такова положение на нещата, когато абсолютната стойност на прилаганата маса машини се увеличава, но не в такава степен, в каквато се увеличава масата на тези машини и тяхната производителност.

„За една страна като Англия значението на един или друг външен пазар трябва да се измерва не с количеството готови стоки, което той получава от нея, а с количеството на елементите на възпроизводството, които той връща на тази страна“ (*R. Torrens.* A Letter to Sir R. Peel etc. On the Condition of England, etc. 2nd edition. London, 1849, стр. 275).

{Обаче този начин на доказване, с помощта на който Торенс обосновава това положение, е лош. Това са обикновените приказки за търсенето и предлагането. У Торенс въпросът се свежда до това, че цената на памука се повишава, ако английският капитал, който обработва например памука, расте по-бързо от капитала, който отглежда памука например в Съединените щати. И тогава, казва Торенс,

„стойността на памучните изделия ще спада в сравнение с падащите се на техните елементи средства за производството на тези изделия“ [пак там, стр. 240].

А именно, докато цената на суровината се повишава в резултат на растящото търсене от страна на Англия, цената на памучните изделия, поскъпнали поради повишаване цените на суровината, ще спада, както действително виждаме това например сега (пролетта на 1862 г.), когато преждата не е много по-скъпа от суровия памук, а тъканта не е много по-скъпа от преждата. Обаче Торенс предполага такъв случай, когато за английското промишлено потребление е налице достатъчно памук, макар и скъп. Цената на памука се повишава над неговата стойност. Затова, ако памучните изделия се продават по своята стойност, това е възможно само поради обстоятелството, че — доколкото плантаторът на памук получава по-голямо количество принадена стойност от целия продукт, отколкото му се полага — той фактически взема за себе си част от принадената стойност, полагаща се на памучния фабрикант. Последният не може да си възстанови тази част от принадената стойност чрез повишаване на цената, тъй като повишаването на цената би намалило търсенето. Напротив, в резултат на намаляването на търсенето печалбата на памучния фабрикант може дори да спадне още по-ниско, отколкото би трябвало да спадне в резултат на надбавката върху стойността на памука, направена от плантатора на памук.

Търсенето на суровините, например на памука, се определя всяка година не само от фактическото, от съществуващото в дадения момент търсене, но и от средното за дадената година търсене — следователно не само от търсенето на действуващите фабрики, но и от търсенето, увеличено от фабриките, които, съдейки по натрупания опит, ще се открият в течение на настъпващата година, т. е. от *относителния прираст на фабриките в течение на годината,* или от онова добавъчно търсене [338], което ще съответствува на този относителен прираст.

И обратно, ако цената на памука и т. н. спада (например в резултат на особено добра реколта), тя в повечето случаи спада под неговата стойност, и то пак по силата на закона за търсенето и предлагането. Ето защо нормата на печалбата, а понякога, както посочихме по-горе, и масата на печалбата, расте не само в същата степен, в която тя би нараснала, ако цената на поевтинелия памук се равняваше на неговата стойност, но тя расте още и затова, защото готовият продукт е поевтинял не с *цялата* сума, която би съответствувала на разликата между стойността на памука и неговата цена, платена на плантатора, т. е. защото памучният фабрикант слага в джоба си част от принадената стойност, полагаща се на плантатора. Това не намалява търсенето на неговия продукт, тъй като цената на последния и без това спада поради спадането на стойността на памука. Но неговата цена не спада толкова много, колкото е спаднала цената на суровия памук под неговата собствена стойност.

Освен това в такива времена търсенето расте и по причина на това, че заетостта на работниците и тяхното заплащане са на високо равнище, така че те самите са до голяма степен потребители, потребители на своя собствен продукт. В случаите, когато цената на суровината спада не поради постоянно и продължаващо своето действие спадане на неговите средни производствени разходи, а благодарение на особено добра реколта (благоприятно време), работната заплата на работниците не спада; напротив, търсенето на работници се увеличава. Ефектът от *това* търсене действува не само пропорционално на неговото нарастване. Напротив, при внезапно поскъпване на продукта много работници биват, от една страна, уволнявани, а, от друга страна, фабрикантът се стреми да се предпази от загуби, като понижава работната заплата под нейното нормално равнище. По този начин нормалното търсене на работници намалява и това още повече засилва съществуващото вече общо намаляване на търсенето и действието, което то оказва върху пазарната цена.}

Онова, което главно е довело Мил до фантазията, че изменението на стойността на постоянния капитал предизвиква изменение на стойността на труда, или на производствените разходи за труда, така че например едно спадане на стойността на авансирания постоянен капитал предизвиква спадане на стойността на труда, на неговите производствени разходи, а следователно и на работната заплата — това е неговата (Рикардова) представа за деленето на продукта между работника и капиталиста. В резултат на спадането на стойността на суровината, например на памука, спада стойността на преждата. *Нейните* производствени разходи се намаляват. Количеството на съдържащото се в нея работно време се е намалило.

Ако например един фунт прежда е продукт на (дванадесетчасовия) работен ден на един работник и стойността на памука, съдържащ се в този фунт прежда, е спаднала, стойността на един фунт прежда би се намалила точно толкова, колкото се е намалила стойността на памука, употребен за преждата. Например на 22 май 1861 г. цената на един фунт тънка прежда № 40 второ качество е била 12 пенса (1 шилинг). На 22 май 1858 г. тя е била 11 пенса (фактически $11^{6}/_{8}$, тъй като цената на преждата не се е понижила с цялата величина, с която се е понижила цената на суровия памук). Но в първия случай цената на един фунт суров памук от нормално качество е била 8 пенса (фактически $8^{1}/_{8}$), във втория 7 пенса (фактически $7^{3}/_{8}$). Така че тук стойността на преждата се е понижила точно с толкова, с колкото се е понижила стойността на суровия памук, т. е. стойността на нейната суровина. Следователно, казва Мил, трудът си остава същият, както и по-рано; ако той по-рано е бил 12 часа, продуктът, както и преди, представлява резултат на същите 12 часа; но във втория случай е бил добавен още за 1 пенс по-малко минал труд, отколкото в първия; трудът е същият, но производствените разходи за труда са се намалили (а именно с 1 пенс).

Макар че фунтът прежда като прежда, като потребителна стойност, представлява, както и преди, продукт на дванадесетчасов труд, *стойността* на фунта прежда нито сега, нито по-рано не е била [само] продукт на дванадесетчасовия труд на предача. В първия случай $^{2}/_{3}$ от 12 пенса, т. е. 8 пенса, се равняваха на стойността на суровия памук и не бяха продукт на предача; във втория случай не бяха негов продукт $^{2}/_{3}$ от 11 пенса, т. е. 7 пенса. В първия случай като продукт на дванадесетчасовия труд си остават 4 пенса и във втория случай пак точно 4 пенса. И в двата случая трудът [на предача] е присъединил само $^{1}/_{3}$ към стойността на преждата. Следователно в първия случай от един фунт прежда само $^{1}/_{3}$ фунт съставляваха продукт на предача (като се абстрахираме от машината) и точно така стои въпросът и във втория случай. Работникът и капиталистът трябва, както и преди, да поделят помежду си само 4 пенса, равни на $^{1}/_{3}$ фунт прежда. Ако работникът купува прежда за 4 пенса, той получава във втория случай повече прежда, отколкото в първия случай, но по-голямото количество прежда струва сега точно толкова, колкото струваше по-рано по-малкото количество прежда. Обаче разпределението на 4-те пенса между капиталиста и работника си остава предишното. Ако времето, изразходвано от работника за възпроизводството или производството на неговата работна заплата, е равно на 10 часа, неговият принаден труд е равен на 2 часа, както беше и по-рано. Както и по-рано, работникът

получава $^{5}/_{6}$ от 4-те пенса, или от $^{1}/_{3}$ фунта прежда, а капиталистът получава $^{1}/_{6}$ от това количество. Така че не е станало никакво [339] изменение в разпределението на продукта, на преждата. Все пак нормата на печалбата се е повишила, тъй като стойността на суровината се е понижила, а вследствие на това се е увеличило отношението на принадената стойност към целия авансиран капитал, или към производствените разходи на капиталиста.

Ако за опростяване на примера се абстрахираме от машините и т. н., двата случая могат да бъдат представени по следния начин:

	Цена на фунт прежда	*Постоянен капитал*	*Присъединен труд*	*Раб. заплата*	*Всичко вложен капитал*	*Принадена стойност*	*Норма на печалбата*
I случай	12 п.	8 п.	4 п.	$3^{1}/_{3}$ п.	$11^{1}/_{3}$ п.	$^{2}/_{3}$ п.	$5^{15}/_{17}$ %
II случай	11 п.	7 п.	4 п.	$3^{1}/_{3}$ п.	$10^{1}/_{3}$ п.	$^{2}/_{3}$ п.	$6^{14}/_{31}$ %

Следователно тук нормата на печалбата се е повишила, макар че *стойността* на труда е останала същата, а потребителната стойност на работната заплата, изразена в прежда, се е повишила. Нормата на печалбата се е повишила (без никакво изменение на работното време, което работникът си присвоява) *само* защото стойността на памука, а с това и съвкупната стойност на производствените разходи на капиталиста са се понижили. $^{2}/_{3}$ пенс върху влог от $11^{1}/_{3}$ пенса са, разбира се, по-малко, отколкото $^{2}/_{3}$ пенс върху влог от $10^{1}/_{3}$ пенса.

* * *

От всичко казано произтича погрешността на следните твърдения, с които Мил завършва своята илюстрация:*

„Ако производствените разходи за работната заплата си бяха останали предишните, печалбата не би могла да се повиши. Всеки работник би получавал по един квартер жито; но 1 квартер жито беше по-рано резултат на същите производствени разходи, както сега $1^{1}/_{5}$ квартер. Ето защо, за да получава всеки работник предишните производствени разходи, всеки трябва да има 1 квартер жито плюс $^{1}/_{5}$ квартер" (цит. съч., стр. 103).

„И така, ако предположим, че на работника се плаща със същия продукт, който той произвежда, ясно е, че когато се постига някаква икономия в разходите за производството на този продукт, а работникът получава същите производствени разходи, както и по-рано, той по необходимост получава по-голямо количество продукт, който се е увеличил съответно на нарастването на производителната сила на капитала. Но ако това е така, вложеният от капиталиста капитал ще се намира в точно същото отношение към получавания от него продукт, както и по-рано, и печалбата няма да се повиши." (Това именно не е вярно.) „Ето защо измененията на нормата

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 196—197. *Ред.*

на печалбата и измененията на производствените разходи за работната заплата стават паралелно и са неразделни едно от друго. Следователно твърдението на Рикардо, че печалбата може да се повишава само при едновременно спадане на работната заплата, е съвсем правилно, ако под ниска работна заплата се разбира не само такава работна заплата, която е продукт на по-малко количество труд, но и такава работна заплата, която е произведена с по-малки разходи, като в тези разходи се включват също и печалбите на предшествуващите капиталисти" (цит. съч., стр. 104).

Така че според илюстрацията на Мил възгледът на Рикардо е съвсем правилен, ако под ниска работна заплата (или изобщо под производствени разходи за работната заплата) разбираме не само противоположното на онова, което казва Рикардо, но и просто абсолютна безсмислица: а именно, на нас ни се предлага да разбираме под производствени разходи за работната заплата не оная част от работния ден, която работникът дава за възстановяване на своята работна заплата, а още и производствените разходи за обработваните от него суровини и за употребяваните от него машини, т. е. още и онова работно време, в течение на което той *не е* работил нито за себе си, нито за капиталиста.

* * *

Пето. Сега на въпроса, който собствено и подлежи тук на изследване: какво влияние може да окаже върху принадената стойност изменението на стойността на постоянния капитал?

Когато казваме, че стойността на средната дневна работна заплата е равна на 10 часа, или, което е същото, че от целия работен ден, например 12 часа, в течение на които работи работникът, са необходими 10 часа за производството и възстановяването на неговата работна заплата, и че само онова време, в течение на което той работи свръх тези 10 часа, представлява незаплатено работно време и образува такава стойност, която капиталистът [340] получава, без да е заплатил за нея, това означава само, че в общата сума на средствата за живот, потребявани от работника, се съдържат 10 часа работно време. Тези 10 работни часа се изразяват в известна сума пари, с която работникът купува необходимите му средства за живот.

Но стойността на стоките се определя от съдържащото се в тях работно време, безразлично дали това работно време се съдържа в суровините, в износените машини или в труда, който работникът с помощта на машините е наново присъединил към суровините. Ето защо, ако е станало постоянно (а не само преходно) изменение на стойността на суровината или машините, влизащи в дадена стока — изменение, предизвикано от изменение на производителността на труда, произвеждащ тази суровина и тези машини, накратко казано,

съдържащия се в стоката постоянен капитал, — и ако в резултат на това изменение се изисква сега за производството на съответната съставна част на стоката по-голямо количество работно време, отколкото по-рано, или по-малко количество работно време, тогава самата стока по силата на това би станала по-скъпа или по-евтина (при неизменна производителност на труда, който превръща суровината в продукт, и при неизменна величина на работния ден). В резултат на това производствените разходи за работната сила, т. е. нейната стойност, биха се повишили или биха се понижили; така че ако по-рано работникът от 12-те часа е работил за самия себе си 10 часа, сега той би трябвало да работи за самия себе си 11 часа, или — в противоположния случай — само 9 часа. В първия случай неговата работа за капиталиста, т. е. принадената стойност, би се намалила наполовина, от 2 часа на 1. Във втория случай тя би се увеличила наполовина, от 2 часа на 3. В последния случай нормата на печалбата и масата на печалбата на капиталиста биха се увеличили: първата вече поради това, че стойността на постоянния капитал се е намалила, а двете — поради това, че нормата на принадената стойност (и нейната абсолютна величина) би се увеличила.

Само по тоя начин изменението на стойността на постоянния капитал може да влияе върху стойността на труда, върху производствените разходи за работната заплата, или върху подялбата на работния ден между капиталиста и работника, а значи и върху принадената стойност.

Обаче това означава само, че за капиталиста, който например преде памук, необходимото работно време на неговите собствени работници се определя от производителността на труда не само в предачната промишленост, но също и в производството на памука, машините и т. н., а също така и от производителността във всички отрасли на производството, продуктите на които, макар и да не влизат като постоянен капитал — нито като суровини, нито като машини и т. н. — в неговия продукт (който, съгласно предположението, влиза в потреблението на работника), в преждата, все пак образуват част от оборотния капитал, който се влага за работната заплата, т. е. също и от производителността на труда, произвеждащ хранителни продукти, и т. н. Това, което в един производствен отрасъл се явява като продукт, фигурира в друг отрасъл като материал на труда или като средство на труда; затова постоянният капитал на един производствен отрасъл се състои от продукта на друг производствен отрасъл и се явява в някой друг производствен отрасъл не като постоянен капитал, а като резултат на производството вътре в този отрасъл. За отделния капиталист не е безразлично дали повишаването на производителността на труда (а следователно и спа-

дането на стойността на работната сила) става в неговия собствен отрасъл или в отраслите, които доставят на неговото предприятие постоянен капитал. За класата на капиталистите — за капитала изобщо — това е едно и също.

Така че случаят, с който тук се занимаваме {когато спадането (или противоположното изменение) на стойността на постоянния капитал се дължи не на това, че в производствения отрасъл, прилагащ този постоянен капитал, производството се води в разширен мащаб, а на това, че производствените разходи на самия постоянен капитал са се изменили}, изцяло се побира в рамките на законите, които бяха изяснени относно принадената стойност.[84]

Изобщо когато говорим за печалба и за норма на печалбата, предполага се, че *принадената стойност е дадена* и следователно всички фактори, които влияят върху принадената стойност, са *оказали* вече своето действие. Всичко това се предполага като предпоставка.

* * *

Шесто. Тук би могло още да се разгледа как отношението на постоянния капитал към променливия, *следователно* и нормата на печалбата, се изменя благодарение на една особена форма на принадената стойност, а именно на удължаването на работното време извън границите на нормалния работен ден. [341] В резултат на това се намалява относителната стойност на постоянния капитал, а също и оная пропорционална част на стойността, която постоянният капитал образува в съвкупната стойност на продукта. Но да оставим това за третата глава[85], към която изобщо спада по-голямата част от онова, което беше разгледано тук.

* * *

Г-н Мил, опирайки се на своята блестяща илюстрация, формулира следната обща Рикардова теза:

„*Единственият* израз на закона за печалбата . . . е това, че печалбата зависи от производствените разходи за работната заплата“ (цит. съч., стр. 104—105).

Трябва да се каже тъкмо обратното: нормата на печалбата {а за нея именно говори Мил} зависи само в един *единствен* случай *изключително* от производствените разходи за работната заплата и това е случаят, когато нормата на принадената стойност и нормата на печалбата са *тъждествени*. Но това е възможно само в почти невъзможния в капиталистическото производство случай, когато целият авансиран капитал се авансира непосредствено за работна заплата, когато в продукта не влиза никакъв постоянен капитал, нито

като суровини, нито като машини, здания и т. н., или когато суровините и т. н., доколкото влизат в продукта, самите не са продукт на труда, т. е. нищо не струват. *Само* в такъв случай измененията на нормата на печалбата са тъждествени с измененията на нормата на принадената стойност, или — което е същото — с измененията на производствените разходи за работната заплата.

А общо взето (и това включва също и току-що посочения изключителен случай) нормата на печалбата се равнява на отношението на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал.

Ако обозначим принадената стойност с M, а стойността на авансирания капитал с K, нормата на печалбата ще бъде $M:K$, или $\frac{M}{K}$.

Това отношение се определя както от величината M {при което в определението на величината M влизат всички обстоятелства, определящи производствените разходи за работната заплата}, така и от величината K. Но K, съвкупната стойност на авансирания капитал,се състои от постоянния капитал c и от променливия (вложения в работна заплата) капитал v. Следователно нормата на печалбата е равна на $\frac{M}{c+v}$, или на $\frac{M}{K}$. Но самата M, принадената стойност, се определя не само от своята собствена норма, т. е. от отношението на принадения труд към необходимия, или от делението на работния ден между капитала и труда, от неговото деление на заплатено и незаплатено работно време. Масата на принадената стойност, т. е. абсолютната величина на принадената стойност, се определя също и от броя на работните дни, едновременно експлоатирани от капитала. А тази маса работно време, употребено при определена норма на незаплатения труд, зависи за определен капитал от времето, в течение на което продуктът се задържа в собствения *производствен процес*, без да изисква труд или същото количество труд, каквото е изисквал по-рано (например виното през периода на неговото узряване в избата, зърното, което е вече посято в земята, кожите или други материали, които в продължение на известно време се подлагат на действието на химически сили, и т. н.), а също от продължителността на времето на обръщението на стоката, от продължителността на метаморфозата на стоката, или от величината на интервала на нейното завършване като продукт и нейното възпроизводство като стока. Колко работни дни могат да бъдат едновременно употребени {ако е дадена стойността на работната заплата, а значи и нормата на принадената стойност}, зависи, общо взето, от *величината на капитала*, който се влага за работната заплата. А току-що споменатите обстоятелства изменят изобщо съвкупната маса на времето на живия труд, която един капитал от

някаква определена величина може да употреби в продължение на определен *период*, например в течение на една година. Тези обстоятелства именно определят абсолютното количество работно време, което може да бъде употребено от даден капитал. Но това никак не изменя факта, че принадената стойност се определя изключително от своята собствена норма, умножена на броя на едновременно употребяваните работни дни. Посочените обстоятелства определят само последния от тези два фактора — количество на употребяваното работно време.

Нормата на принадената стойност е равна на частта на принадения труд в *един* работен ден, т. е. тя е равна на принадената стойност, произвеждана в един работен ден. Например, ако работният ден е равен на 12 часа, а принаденият труд е равен на 2 часа, тези 2 часа съставляват $^1/_6$ от 12 часа, или, по-правилно, тези 2 часа трябва да изчисляваме върху необходимия труд (или върху заплатената за него работна заплата, която представлява *същото* количество работно време в овеществена форма), и тогава частта на принадения труд ще бъде равна на $^1/_5$ ($^1/_5$ от 10 часа прави 2 часа; $^1/_5=20\%$). Тук величината на принадената стойност (за един работен ден) изцяло се определя от нормата на принадената стойност. Ако сега капиталистът използва 100 такива [342] работни дни, принадената стойност (нейната абсолютна величина) се равнява на 200 работни часа. Нормата на принадената стойност си е останала предишната: 200 часа върху 1000 часа необходим труд, т. е. $^1/_5$, или 20%. Ако нормата на принадената стойност е дадена, нейната величина изцяло зависи от броя на използваните работници, т. е. от абсолютната величина на капитала, вложен за работна заплата, от променливия капитал. Ако е даден броят на използваните работници, т. е. *величината* на капитала, вложен за работна заплата, на променливия капитал, величината на принадената стойност изцяло зависи от нейната норма, т. е. от отношението на принадения труд към необходимия, от производствените разходи за работната заплата, от разделянето на работния ден между капиталиста и работника. Ако 100 работника (работещи 12 часа на ден) ми дават 200 работни часа, абсолютната величина на принадената стойност се равнява на 200 часа, а нормата на принадената стойност прави $^1/_5$ от един [заплатен] работен ден, или 2 работни часа. Тук принадената стойност е равна на 2 часа, умножени на 100. Ако 50 работника ми дават 200 работни часа, абсолютната величина на принадената стойност се равнява на 200 работни часа, а нормата на принадената стойност прави $^2/_5$ от един (заплатен) работен ден, т. е. 4 работни часа. Тук принадената стойност е равна на 4 часа, умножени на 50. Тъй като абсолютната величина на принадената стойност е равна на произведението

на нейната норма по броя на работните дни, тя може да си остава неизменна, въпреки че множител и множимо са се изменили в обратно отношение помежду си.

Нормата на принадената стойност винаги се изразява с отношението на принадената стойност към променливия капитал. Защото променливият капитал е равен на абсолютната величина на заплатеното работно време, а принадената стойност се равнява на абсолютната величина на незаплатеното работно време. Затова отношението на принадената стойност към променливия капитал винаги изразява отношението на незаплатената част от работния ден към заплатената. Да предположим, че в горния пример работната заплата за 10 часа е равна на 1 талер, където 1 талер представлява количеството сребро, съдържащо 10 работни часа. В такъв случай 100 работни дни се заплащат със 100 талера. Ако сега принадената стойност е равна на 20 талера, нормата на принадената стойност ще бъде $\frac{20}{100}$, т. е. $\frac{1}{5}$, или 20%. Или, което е същото, срещу 10 работни часа (равни на 1 талер) капиталистът получава 2 работни часа, а за 100×10, или за 1000 работни часа, той получава 200 работни часа, които са равни на 20 талера.

И така, макар че нормата на принадената стойност се определя изключително от отношението на принаденото работно време към необходимото, иначе казано, от съответната част на работния ден, необходима на работника за производството на неговата работна заплата, или от производствените разходи за работната заплата, величината на принадената стойност се определя освен това от броя на работните дни, от абсолютното количество работно време, използвано при дадена определена норма на принадената стойност, т. е. от абсолютната величина на вложения за работната заплата капитал (ако нормата на принадената стойност е дадена). Но тъй като печалбата е отношението не на нормата на принадената стойност, а на абсолютната величина на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал, нормата на печалбата очевидно се определя не само от нормата на принадената стойност, но също и от абсолютната величина на принадената стойност — величина, зависеща от взаимоотношението между нормата на принадената стойност и броя на работните дни, от величината на капитала, вложен за работната заплата, и от производствените разходи за работната заплата.

Ако нормата на принадената стойност е дадена, нейната величина зависи изключително от величината на авансирания (вложения за работната заплата) капитал. Средната работна заплата е навсякъде една и съща. С други думи, предполага се, че във всички производ-

ствени отрасли работникът получава работна заплата, равна например на 10 часа. (В отраслите, където работната заплата е по-висока от средната работна заплата, това означава за нашето изследване и за същността на въпроса същото, както ако капиталистът използваше *повече* прости работници.) Така че, ако предположим, че принаденият труд е навсякъде еднакъв, а значи еднакъв е и целият нормален работен ден (нееднаквостта се изравнява отчасти с това, че един час сложен труд се приравнява например на два часа прост труд), [343] величината на принадената стойност зависи изключително от величината на авансирания [за работната заплата] капитал. Ето защо би могло да се каже, че масите на принадената стойност се отнасят помежду си както величините на авансираните (за работна заплата) капитали. Обаче това не може да бъде казано за печалбата, тъй като печалбата представлява отношението на принадената стойност към съвкупната стойност на целия авансиран капитал, а в капитали с еднаква величина съставните части, вложени за работна заплата, или отношението на променливия капитал към целия капитал, могат да бъдат твърде различни и са твърде различни. Величините на печалбата зависят тук от отношението — в различните капитали — на променливия капитал към целия капитал, т. е. от $\frac{v}{c+v}$. Следователно, ако нормата на принадената стойност е дадена — а тя винаги се изразява с дробта $\frac{m}{v}$, с отношението на принадената стойност към променлив капитал, — нормата на печалбата се определя изключително от отношението на променливия капитал към целия капитал.

И така, нормата на печалбата *се определя, първо, от нормата на принадената стойност,* или от отношението на незаплатения труд към заплатения; и тя се изменя, повишава се или спада (доколкото това действие не се парализира от движението на другите определящи моменти), с изменението на нормата на принадената стойност. А нормата на принадената стойност се повишава или спада в *пряка* зависимост от производителността на труда и в *обратна* зависимост от производствените разходи за работната заплата, или от количеството на необходимия труд, т. е. в *обратна* зависимост от стойността на труда.

И *второ*, нормата на печалбата се определя от отношението на променливия капитал към целия капитал: $\frac{v}{c+v}$. Работата е там, че абсолютната величина на принадената стойност, при дадена норма на принадената стойност, зависи изключително от величината на променливия капитал, която при направеното от нас предпо-

ложение се определя от количеството на едновременно използваните работни дни, от абсолютната величина на използваното работно време, или само изразява това количество, тази величина. А нормата на печалбата зависи от отношението на тази, дадена в променливия капитал абсолютна величина на принадената стойност, към целия капитал, т. е. от отношението на променливия капитал към целия капитал, от $\frac{v}{c+v}$. Тъй като при изчисляването на нормата на печалбата принадената стойност M се предполага като дадена, а значи предполага се като дадено също и v, всички изменения във $\frac{v}{c+v}$ могат да произтичат само от изменения във величината на c, т. е. на постоянния капитал. Защото ако е дадено v, сумата $c+v$, или K, може да се изменя само тогава, когато се изменя c, а с изменението на тази сума се изменя и отношението $\frac{v}{c+v}$, или $\frac{v}{K}$.

Ако $v=100$ и $c=400$, тогава $v+c=500$, и $\frac{v}{v+c}=\frac{100}{500}=\frac{1}{5}=20\%$. Така че ако нормата на принадената стойност е била $\frac{5}{10}$, или $\frac{1}{2}$, принадената стойност ще бъде равна на 50. Но тъй като променливият капитал съставлява само $^1/_5$ от целия капитал, печалбата ще бъде $^1/_2$ от $^1/_5$, т. е. $^1/_{10}$ от целия капитал. И действително, $^1/_{10}$ от 500 ще бъде 50. Нормата на печалбата ще бъде 10%. Отношението $\frac{v}{v+c}$ се изменя с всяко изменение на величината на c, но, разбира се, не в същия числен израз. Ако предположим, че първоначално както v, така и c са били равни на 10, т. е. че съвкупният капитал се е състоял наполовина от променлив и наполовина от постоянен капитал, тогава $\frac{v}{v+c}=\frac{10}{10+10}=\frac{10}{20}=\frac{1}{2}$. Така че ако принадената норма [die Mehrrate] е била $^1/_2$ v, тя ще съставлява $^1/_4$ от K. Или ако принадената стойност съставлява 50%, тогава в разглеждания случай, в който променливият капитал съставлява $\frac{K}{2}$, нормата на печалбата ще бъде 25%. Ако сега предположим, че постоянният капитал се удвоява, нараства от 10 на 20, $\frac{v}{c+v}=\frac{10}{20+10}=\frac{10}{30}=\frac{1}{3}$. (Принадената норма, която съставляваше $^1/_2$ от 10, сега би била равна на $^1/_2$ от $^1/_3$ K, т. е. на $^1/_6$ от 30, т. е. тя би се равнявала на 5. Половината от 10 също се равнява на 5. Изчислени върху 10, тези 5 единици дават 50%. Изчислени върху 30, те дават $16^2/_3$%. А по-рано тези 5 единици се изчисляваха върху 20 и даваха $^1/_4$, т. е. 25%.) Постоянният капитал се е удвоил, т. е. увеличил се е от 10 на 20; но сумата $c+v$ е на-

раснала само наполовина, а именно от 20 на 30. Постоянният капитал се е увеличил със 100%, сумата $c+v$ само с 50%. Отношението $\frac{v}{c+v}$, което първоначално се равняваше на $\frac{10}{20}$, се е намалило сега на $\frac{10}{30}$, от $^1/_2$ на $^1/_3$, или от $^3/_6$ на $^2/_6$, т. е. намалило се е само с $^1/_6$, докато постоянният капитал се е удвоил. Как нарастването или намаляването на постоянния капитал засяга пропорцията $\frac{v}{c+v}$ — това зависи очевидно от пропорцията, в която c и v са съставлявали първоначално части от целия капитал K, образуван от сумата $c+v$.

[344] *Постоянният* капитал (т. е. неговата стойност) може да нараства (или да спада), *първо*, при оставаща неизменна маса на използваните суровини, машини и т. н. Следователно в този случай измененията в постоянния капитал не са обусловени от производствените условия на оня производствен процес, в който той влиза като постоянен капитал, а се извършват независимо от тях. Но каквито и да са *причините*, които предизвикват това изменение на стойността на постоянния капитал, те винаги влияят върху нормата на печалбата. В този случай същата маса суровини, машини и т. н. има повече или пък по-малко стойност, отколкото преди, защото за тяхното производство е било нужно повече или пък по-малко работно време, отколкото преди. Тук измененията на стойността са обусловени от производствените условия на процесите, от които съставните части на постоянния капитал излизат като продукти. По-горе* ние изследвахме как това действува върху нормата на печалбата.

Но когато в един и същ производствен отрасъл стойността на постоянния капитал (например на суровината) се повишава или спада в резултат на поскъпване или поевтиняване на производството на самия този постоянен капитал, това оказва върху нормата на печалбата съвсем същото влияние, както ако в един от производствените отрасли (или дори в същия отрасъл) се използва за една стока по-скъпа суровина, отколкото за друга — при еднакви разходи за работната заплата.

Там, където при еднакъв разход за работната заплата обработваната от един капитал суровина (например пшеница) е по-скъпа от суровината (например овес), обработвана от друг капитал (или: сребро и мед и т. н., вълна и памук и т. н.), нормата на печалбата върху двата капитала трябва да се намира в обратно отношение към стойността на суровината. Ето защо, ако и в двата производствени

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 219—228. *Ред.*

отрасъла се получава средно еднаква печалба, това е възможно само защото вътре в класата на капиталистите принадената стойност се разпределя между различните капиталисти не в съответствие с принадената стойност, която всеки капитал произвежда в своята собствена производствена сфера, а в съответствие с размерите на прилаганите капитали. Това може да става по два начина. *A*, който обработва по-евтин материал, продава своята стока по нейната действителна стойност и следователно получава в пари произведената от самия него принадена стойност. Цената на неговата стока е равна на нейната стойност. *B*, който обработва по-скъп материал, продава своята стока над нейната стойност, установява цената на такова равнище, [при което стоката му носи същата печалба,] както ако той обработваше по-евтин материал. Ако след това *A* и *B* разменят своите стоки, за *A* това е същото, както ако би калкулирал в цената на своята стока по-малко принадена стойност, отколкото фактически се съдържа в стоката. Същото би се получило и ако двамата, *A* и *B*, предварително биха установили нормата на печалбата в съответствие с величината на вложения капитал, т. е. ако биха разпределили помежду си съвкупната принадена стойност в съответствие с величината на вложените от тях капитали. А именно това е, което се разбира под обща норма на печалбата[86].

От само себе си се разбира, че такъв вид изравняване не настъпва в случаите, когато стойността на постоянната част на определен капитал (например на суровината) се повишава или спада за кратко време — в резултат на влиянието на лоши или добри реколти и т. н., макар да няма никакво съмнение, че извънредните печалби, получавани от собствениците на памукопредачни предприятия, например през години на особено богата памучна реколта, привличат в този промишлен отрасъл маса нов капитал и стимулират строежа на маса нови фабрики и памукообработващи машини. Ето защо, ако след това настъпи една лоша за памука година, това още повече увеличава загубите [поради внезапното повишаване цените на памука].

Второ, при неизменни производствени разходи за машините и суровините, накратко — на постоянния капитал, може да се появи нужда от по-голяма маса на този постоянен капитал и следователно съответно да нарасне нейната стойност — поради това, че са се изменили производствените условия на процесите, в които посочените съставни части на постоянния капитал влизат като средства за производство. В този случай, както и в предишния, нарастването на стойността на постоянния капитал предизвиква, разбира се, спадане на нормата на печалбата; но, от друга страна, самите тези изменения на производствените условия показват, че тук трудът е станал по-производителен и че следователно нормата на при-

надената стойност се е повишила. Защото предишното количество жив труд потребява тук повече суровина, отколкото преди, само защото той обработва тази суровина за по-кратко време, и се употребяват повече машини само защото стойността на тези машини е по-малка от стойността на труда, който те заместват. Следователно тук спадането на нормата на печалбата се повече или по-малко компенсира чрез нарастването на нормата на принадената стойност, а поради това и на абсолютната величина на принадената стойност.

Най-сетне и двете условия, които предизвикват изменение на стойността на постоянния капитал, могат да действуват съвместно в твърде различни комбинации. Например [345] средната стойност на суровия памук се е понижила, но едновременно с това в още по-голяма степен е нараснала стойността на цялата маса памук, обработвана за определено време. Друг пример: нараснала е стойността на един фунт вълна и стойността на цялата маса вълна, обработвана за определено време. Трети пример: цялата нараснала маса на използваните машини е станала абсолютно по-скъпа, но по отношение на тяхната производителност те са станали по-евтини, и т. н.

Досега се предполагаше, че променливият капитал остава неизменен. Но и самият променлив капитал може да се намалява не само относително, в сравнение с величината на постоянния капитал, но и абсолютно — например в земеделието. Или пък може абсолютно да нараства. Но тогава се получава същото, както ако беше останал неизменен, тъй като постоянният капитал по посочените по-горе причини нараства или в по-голяма степен, или пък в същата степен.

Ако постоянният капитал остава неизменен, всяко негово увеличение или намаление по отношение на променливия капитал се обяснява само с обстоятелството, че това относително увеличение или намаление на постоянния капитал става в резултат на абсолютно намаление или увеличение на променливия капитал.

Ако променливият капитал остава неизменен, всяко увеличение или намаление на постоянния капитал може да се обяснява само с неговото собствено абсолютно увеличение или намаление.

Ако станат едновременно изменения и в двата капитала, тогава, след като се приспадне изменението, което е еднакво и в двата капитала, се получава същото, както ако единият капитал беше останал неизменен, а другият се беше увеличил или намалил.

Но щом веднъж е дадена *нормата на печалбата,* масата на печалбата зависи от величината на прилаганите капитали. Един голям капитал с ниска норма на печалбата дава по-голяма печалба, отколкото един малък капитал с висока норма на печалбата.

* * *

Тук можем да завършим това отстъпление.

В съчинението на Дж. Ст. Мил трябва още да отбележим само следните две положения:

„Строго казано, *капиталът* не притежава *производителна сила.* Единствената производителна сила е силата на труда, която, разбира се, се ползва от помощта на оръдията и насочва своето действие върху един или друг материал" (цит. съч., стр. 90).

Строго казано, Мил смесва тук капитала с веществените съставни части, от които той се състои. Но това положение е добро за ония, които правят същото и въпреки това говорят за производителна сила на капитала. И тук, разбира се, твърдението на Мил е вярно само дотолкова, доколкото се има предвид производството на стойност. Защото и природата произвежда, ако става дума само за потребителна стойност.

„*Производителната сила на капитала* не е нищо друго освен количеството на реалната производителна сила, с което капиталистът може да се разпорежда благодарение на своя капитал" (цит. съч., стр. 91).

Тук капиталът правилно се разглежда като производствено отношение. [VIII—345]

* * *

[XIV—851] В една от предишните тетрадки[87] подробно разгледах насилствените опити, които прави Мил (в „Some Unsettled Questions" etc. London, 1844), за да изведе непосредствено от теорията за стойността Рикардовия закон за *нормата на печалбата* (за нейната обратна пропорционалност по отношение на работната заплата), без да прави разлика между *принадена стойност* и *печалба.*

[8) ЗАКЛЮЧЕНИЕ]

Цялото дадено по-горе описание на рикардианската школа показва, че разлагането на тази школа става в два пункта:

1) Размяна между капитал и труд съответно на закона за стойността.

2) Образуване на общата норма на печалбата. Отъждествяване на принадената стойност и печалбата. Неразбрано отношение между стойности и цени по разходите.

[Глава двадесет и първа]

ПРОЛЕТАРСКИ ПРОТИВНИЦИ НА ПОЛИТИКО-ИКОНОМИСТИТЕ, ИЗХОЖДАЩИ ОТ РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ

[852] През рикардианския период на политическата икономия се появяват и противници [на буржоазната политическа икономия] — комунизмът (Оуен) и социализмът (Фурие, Сен-Симон) (социализмът — едва още в най-началните стадии на своето развитие). Но съобразно с нашия план ние трябва тук да разгледаме само ония противници, които сами изхождат от предпоставките на политико-икономистите.

От цитираните от нас по-нататък съчинения ще се види, че всички те действително изхождат от Рикардовата форма.

[1) ПАМФЛЕТЪТ „THE SOURCE AND REMEDY OF THE NATIONAL DIFFICULTIES“

[А) ВЪЗГЛЕД ЗА ПЕЧАЛБАТА, РЕНТАТА И ЛИХВАТА КАТО ЗА ПРИНАДЕН ТРУД НА РАБОТНИЦИТЕ. СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА И ТАКА НАРЕЧЕНИЯ „РАБОТЕН ФОНД“]

„The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel“. London, 1821 (без име на автора).

Този малко известен памфлет (от около 40 страници), който се появил по времето, когато започнал да привлича върху себе си вниманието „този невероятен драскач“[88] Мак Калък, представлява съществена крачка напред в сравнение с Рикардо. Той направо характеризира принадената стойност, или „печалбата“, както я нарича Рикардо (който често я нарича също и „принаден продукт“), или

„лихвата“, както я нарича авторът на памфлета, като *„принаден труд“*, който работникът дава безплатно, който той извършва свръх онова количество труд, с което се възстановява стойността на неговата работна сила, или се произвежда еквивалент на неговата работна заплата. Както беше важно да се сведе *стойността* до труд, точно така беше важно да се сведе *принадената стойност*, която е представена в *принадения продукт*, *до принаден труд*. Фактически това беше казано още от А. Смит* и е един от главните моменти в приноса на Рикардо. Но у Рикардо това никъде не е изказано и фиксирано в *абсолютната форма*.

Докато интересът на Рикардо и другите политико-икономисти е насочен само към това, да се разберат отношенията на капиталистическото производство и да се обявят те за абсолютни форми на производството, то разглежданият от нас памфлет и останалите подлежащи тук на разглеждане съчинения от същата категория овладяват разкритите от Рикардо и други политико-икономисти тайни на капиталистическото производство, за да се обявят против капиталистическото производство от позициите на промишления пролетариат.

[Авторът на памфлета казва:]

„Каквато и част *да се пада* на капиталиста“ (от гледна точка на капитала), „той *може да получи само принадения труд* на работника, тъй като работникът трябва да *живее*“ (пос. съч., стр. 23).

Тези условия за живот, този минимум, с който може да живее работникът, следователно и количеството принаден труд, което може да бъде изстискано от него, са, разбира се, нещо твърде относително.

„Ако стойността на капитала[89] не се намалява в същата степен, в която нараства неговата величина, капиталистите ще изстискват от работниците продукта на всеки работен час свръх оня минимум, с който работникът *може* да съществува. И колкото и това да ни се струва ужасно и отвратително, капиталистът може в края на краищата да се ориентира към такива хранителни продукти, производството на които изисква минимално количество труд, и в края на краищата може да каже на работника: ти не трябва да ядеш хляб, защото ечемиченото брашно е по-евтино, ти не трябва да ядеш месо, защото можеш да се храниш с цвекло и картофи. И ние вече стигнахме дотам“ (пак там, стр. 23—24).

„Ако работникът може да бъде доведен дотам, че да се храни с картофи вместо с хляб, безспорно вярно е, че при това положение от неговия труд може да се измъкне повече; т. е. ако при хранене с хляб той е бил принуден *да работи в понеделник и вторник за издръжка на себе си и своето семейство*, при хранене с картофи ще му бъде достатъчно за тази цел само половината от понеделника, а *другата половина от понеделника и целият вторник* ще се освободят *в полза на държавата или за капиталиста*“ (пак там, стр. 26).

---

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 51—57 и ч. II, стр. 441. *Ред.*

Тук печалбата и т. н. е направо сведена до присвояването на работното време, за което работникът не получава никакъв еквивалент.

„Общопризнато е, че заплащаната па капиталистите лихва, била тя по форма рента, парична лихва или индустриална печалба, се заплаща от *труда на други*" (пак там, стр. 23).

И така, рентата, паричната лихва, индустриалната печалба са само различни форми на *„лихвата* върху капитала", която от своя страна се свежда до *„принадения труд* на работника". Този принаден труд е представен в принаден продукт. Капиталистът е притежателят на принадения труд или на принадения продукт. Принаденият продукт е капиталът.

„Да предположим, че . . . няма *никакъв принаден труд*, следователно няма нищо такова, което би могло да се натрупва като капитал. . ." (пак там, стр. 4).

И веднага след това той казва:

„Притежателите на принадения продукт, *или* па капитала . . ." (пак там).

В съвсем друг смисъл, отколкото хленчещите рикардианци, авторът казва:

„Естествената и необходима последица от увеличаването на капитала е намаляването па неговата стойност" (стр. 22).

Относно Рикардо той заявява:

„Защо трябва да се старае да ни докаже, че натрупването па капитала няма да понижи печалбата, тъй като само повишаването на работната заплата можело да понижи печалбата, когато се оказва, че ако населението не се увеличава заедно с нарастването на капитала, работната заплата се повишава поради несъответствието между капитала и труда, а ако населението се увеличава, работната заплата се повишава поради трудността да се набавя храна?" (стр. 23).

[853] Ако „стойността на капитала" — т. е. „лихвата върху капитала", т. е. принаденият продукт, с който капиталът се разпорежда, който той си присвоява — не се намаляваше заедно с нарастването на величината на капитала, би имало набиране на лихви върху лихвите, би имало геометрична прогресия; и както тази прогресия, изчислена в пари (виж *Прайс*), предполага *невъзможно* натрупване (невъзможна норма на натрупване), така и при свеждането ѝ до нейния истински елемент, до труда, тя би погълнала като „част, падаща се" на капитала, не само принадения труд, но и необходимия труд. (Към фантазията на Прайс ще се върнем в раздела за дохода и неговите източници[90].)

„Ако беше възможно непрекъснато да се увеличава капиталът и едновременно с това да се поддържа на предишното равнище стойността на капитала, показател за което би била неизменността на размера на заеманата лихва, лихвите, които трябва да се плащат върху капитала, скоро биха превишили целия продукт на труда... Капиталът има тенденцията да увеличава капитала повече, отколкото в аритметична прогресия. Общопризнато е, че заплащаната на капиталистите *лихва*, била тя по форма рента, парична *лихва* или индустриална *печалба*, се заплаща от труда на други. Ето защо, ако капиталът продължава да се натрупва, при запазване на предишния размер на лихвата трудът, който се дава за използване от капитала, трябва все повече да нараства, докато целият труд на всички работници на страната бъде погълнат от капиталиста. Но това не може да стане; защото каквато и част *да се пада* на капиталиста, той може *да получи само принадения труд* на работника тъй като работникът трябва да живее" (стр. 23).

Но как се намалява „стойността на капитала", това на автора на памфлета не е ясно. Той сам казва, че според Рикардо това става или защото работната заплата се повишава, когато капиталът се натрупва по-бързо, отколкото нараства населението, или защото *стойността* на работната заплата (но не нейното количество в средства за живот) се увеличава, когато населението нараства по-бързо, отколкото се натрупва капиталът (или дори при тяхното [еднакво] *едновременно нарастване*), в резултат на намаляваща се продуктивност на земеделието. Но как обяснява това нашият анонимен автор? Последното той не приема; според него работната заплата все повече се понижава до възможния минимум. Той казва, че [понижаване на „лихвата" върху капитала] е възможно само в резултат на това, че частта от капитала, която се разменя срещу жив труд, относително се намалява, макар че работникът е експлоатиран повече или в същата степен.

Във всеки случай заслуга на анонимния автор е това, че безсмислицата относно геометричната прогресия на лихвите е сведена у него до нейния истински смисъл, т. е. до безсмислица*.

А и при това, според анонимния автор, има два начина да се пречи с нарастването на принадения продукт или на принадения труд

* [XV — 862a] Отъждествяването на принадената стойност с принадения труд установява *качествена* граница за натрупването на капитала, която се определя от продължителността на *целия работен ден* (от времето, в течение на което работната сила може да действува в пределите на 24 часа), от съществуващата в дадения момент степен на развитие на производителните сили и от числеността на *населението*, ограничаваща *броя* на работниците, които могат да бъдат експлоатирани едновременно. А ако, обратно, принадената стойност се разглежда в лишената от понятие форма на *лихвата*, т. е. като такова отношение, в което капиталът се увеличава посредством някакъв мистичен фокус, границата за натрупването на капитала се оказва само *количествена* и абсолютно невъзможно е да се разбере защо капиталът не присъединява към себе си всяка сутрин все нови лихви като нов капитал, създавайки по този начин безкрайна прогресия от лихви върху лихвите. [XV — 862a]

капиталът да бъде принуден да дава обратно на работниците все по-голяма част от онова, което той е заграбил.

Първият начин е превръщането на принадения продукт в основен капитал, което пречи „работният фонд“, или оная част от продукта, която се потребява от работниците, непременно да нараства с натрупването на капитала.

Вторият начин е външната търговия, която дава на капиталистите възможност да разменят принадения продукт срещу чуждестранни предмети за разкош и по този начин сами да го потребяват. Благодарение на това дори оная част от продукта, която се състои от *предмети от първа необходимост*, напълно може да нараства, без да е необходимо, макар и донякъде в съответствие със своето нарастване, да се стича обратно към работниците във формата на работна заплата.

Трябва да се отбележи, че първият начин, който действува само периодично, а след това парализира своето действие (поне дотолкова, доколкото основният капитал се състои от такива машини и т. н., които сами влизат в производството на предметите от първа необходимост), обуславя превръщането на принадения продукт в капитал, докато вторият начин обуславя потребяването на една постоянно нарастваща част от принадения продукт от страна на капиталистите, едно нарастващо потребление на последните, а *не обратно превръщане* на принадения продукт в капитал. Ако даден принаден продукт остане в оная форма, в която той непосредствено съществува, значителна част от него би трябвало да бъде разменена с работниците като променлив капитал. Последица от това би било повишаване на работната заплата и намаляване на абсолютната или относителната принадена стойност. В това собствено се и състои тайната на проповядваната от Малтус необходимост от нарастващото потребление на „богатите“, *за да може частта от продукта, която се разменя срещу труд, която се превръща в капитал, да има висока стойност, да носи солидна печалба, да поглъща много принаден труд*. Само че Малтус предоставя засиленото потребление не на самите промишлени капиталисти, а определя за тази *функция поземлените собственици*, притежателите на синекури и т. н., тъй като стремежът към натрупване и стремежът към разточителство, съединени в едно и също лице, биха си изиграли взаимно лоша шега. Тук също излиза наяве онова, което бе погрешно във възгледите на Бартон, Рикардо и други. Работната заплата се определя не от оная част от съвкупната маса на продукта, която може да бъде потребена като *променлив* капитал или може да бъде превърната в такъв, а от оная част от тази маса, която фактически се превръща в такъв. Една част от тези продукти може дори в техния натурален вид да

бъде изядена от всевъзможни паразити, друга част може да бъде потребена във вид на предмети за разкош благодарение на външната търговия и т. н.

Нашият памфлетист изпуска изпредвид две неща.

В резултат от въвеждането на машини маса работници постоянно се лишават от работа, което създава излишно население; по този начин принаденият продукт намира в готов вид нова работна сила, срещу която той може да бъде разменен и без да нараства населението, и без да бъде необходимо да се удължава абсолютното работно време. Да предположим, че по-рано са били заети 500 работника, а сега са заети 300, които дават относително по-голямо количество принаден труд. Останалите 200 работника могат да бъдат ангажирани срещу принадения продукт, щом последният достатъчно нарасне. Една част от предишния [променлив] капитал се превръща в основен капитал, друга част дава работа на по-малък брой работници, но извлича от тях, в сравнение с техния брой, по-голямо количество принадена стойност и особено по-голямо количество принаден продукт. Останалите 200 работника са материалът, създаден за капитализиране на новия принаден продукт.

[853а] Превръщането на *предметите от първа необходимост* в *предмети за разкош* посредством външната търговия, както това е изложено в памфлета, е важно само по себе си —

1) защото това слага край на безсмислицата, че работната заплата зависела от масата на произведените предмети от първа необходимост, като че ли тези предмети от първа необходимост непременно е трябвало да бъдат потребени в тази форма от техните производители или дори от целия произвеждащ народ en masse*, т. е. непременно е трябвало да бъдат обратно превърнати в променлив капитал, или както се изразяват Бартон и Рикардо, в „оборотен капитал“;

2) защото от това се определя цялата обществена форма на изостанали страни — например на робовладелските щати в Северноамериканските съединени щати (виж *Кернс*[91]) или *на Полша* и т. н., — които са свързани със световен пазар, базиращ се на капиталистическото производство (което разбираше още старият *Бюш*, ако не е откраднал и това от Стюърт). Колкото и да е голям принаденият продукт, който такива страни извличат от принадения труд на своите роби в проста форма, като суров памук или жито, те могат да си остават при този прост, недиференциран труд благодарение на това, че външната търговия им дава възможност да придават на този прост труд каквато си искат форма на потребителна стойност.

* — като цяло. *Ред.*

Твърдението, че от величината на „оборотния капитал“ зависела оная част от годишния продукт, която трябва да бъде изразходвана като работна заплата, би било също толкова основателно, както и твърдението, че когато значителна част от продукта се състои от „здания“ и когато се строят много — в сравнение с работническото население — жилища, годни за работниците, работниците трябвало в резултат на това да имат хубави и евтини жилища, тъй като предлагането на жилища се увеличавало по-бързо, отколкото търсенето на такива.

Вярно е, напротив, следното: ако принаденият продукт е голям и ако капиталистите искат да употребят значителна част от него като капитал, тогава (при предположението, че този голям принаден продукт не е получен вече по начин, който е изхвърлил на улицата маса работници) търсенето на труд трябва да расте, а поради това трябва да нараства и частта от принадения продукт, която се разменя като работна заплата. При всички обстоятелства не е *абсолютната величина* на принадения продукт (в каквато и форма да съществува той, дори и във формата на предмети от първа необходимост), която заставя да се изразходва този принаден продукт във формата на променлив капитал и затова води до нарастване на работната заплата. Въпросът съвсем не стои така; страстта към капитализиране заставя да се влага значителна част от принадения продукт във формата на променлив капитал и *поради това* с натрупването на капитала тя би довела до нарастване на работната заплата, ако машините не създаваха постоянно излишно население и ако не съществуваше фактът, че все по-голяма част от капитала (по-специално и с помощта на външната търговия) не се разменя срещу капитал, а срещу труд. *Онази част от принадения продукт, която вече непосредствено се произвежда в такава форма, в която може да служи само като капитал, и онази негова част, която получава тази форма благодарение на размяната с чужбина, расте по-бързо от частта, която трябва да се разменя срещу непосредствен труд.*

Фразата, че работната заплата зависи от съществуващия в дадения момент капитал и че следователно бързото натрупване на капитала е единственото средство, което може да предизвика повишаване на работната заплата, се свежда до следното:

От една страна — ако се абстрахираме от формата, в която условията на труда се явяват като капитал — ние имаме тук *тавтология:* от *производителността на труда,* извършван от определен брой работници, зависи с каква скорост може да се увеличава този брой, без да се влошават условията на техния живот. Колкото повече суровини, оръдия на труда и средства за живот произвеждат те, толкова повече средства имат не само за да възпитават своите деца, докато те още не могат да работят сами, но и за да реализират труда на подрастващото поколение и по този начин да направят тъждествен прираста на населението с прираста на производството и дори да развиват производството в още по-голяма степен, отколкото расте населението, тъй като с нарастването на населението расте изкуството на работника, расте разделението на труда, расте възможността да се прилагат машините, расте постоянният капитал — с една дума, расте производителността на труда.

Ако нарастването на населението зависи от производителността на труда, тогава производителността на труда зависи от нарастването на населението. Тук съществува взаимодействие. Но — да се изразим по капиталистически — това означава, че средствата за живот на работническото население зависят от производителността на капитала, от това, че колкото може по-голяма част от продукта на работниците им противостои като нещо такова, което се разпорежда с техния труд. Самият Рикардо *правилно* изразява това — имам предвид тавтологията, — като поставя работната заплата в зависимост от производителността на капитала, а последната от производителността на труда.*

Обстоятелството, че трудът зависи от нарастването на капитала, не е следователно нищо друго освен, *от една страна,* тавтология, че [854] прирастът на средствата на живота на населението и на средствата за прилагане на неговия труд зависи от производителността на неговия собствен труд, и *второ* — ако изразим това по капиталистически, — че трудът *зависи от това,* че неговият собствен продукт му противостои като *чужда собственост,* а поради това и неговата собствена производителност му противостои като *производителност* на онова, което той създава.

Практически това означава, че работникът трябва да си присвоява по възможност по-малка част от своя продукт, за да може по възможност по-голяма част от неговия продукт да му противостои като *капитал;* той трябва да отстъпва *безвъзмездно* на капиталиста по възможност повече, за да може да се увеличават по възможност повече средствата на последния, за да купува отново труда на работника с онова, което е било безвъзмездно отнето от последния. В този случай е възможна такава ситуация, при която, ако капиталистът е заставил работника да работи твърде много безплатно, той след това в замяна на полученото от него без еквивалент го заставя да работи безплатно малко по-малко. Но тъй като този резултат пречи именно на онова, което се цели, т. е. *възможно по-бър-*

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 591—592 и ч. III, стр. 112—113. *Ред.*

зото натрупване на капитала, работникът трябва да живее при такива условия, че това намаляване на неговата безплатна работа се прекратява отново поради увеличаването на работническото население било относително, в резултат от въвеждането на машини, или абсолютно, в резултат от увеличаващите се бракове. (Това е същото взаимоотношение, което осмиват рикардианците, когато малтусианците го проповядват като взаимоотношение между поземлените собственици и капиталистите). Работниците трябва да дават безплатно на капитала възможно по-голямата част от своя продукт, за да могат при *по-благоприятни* условия да си купят обратно със своя нов труд част от така дадения продукт. Но тъй като този благоприятен обрат едновременно унищожава условието за благоприятния обрат, той може да бъде само временно явление и трябва отново да се превърне в своята собствена противоположност.

Трето. Онова, което важи за превръщането на предметите от първа необходимост в предмети за разкош посредством външната търговия, важи изобщо за производството на предмети за разкош, за неограниченото разнообразие и умножаване на които външната търговия е обаче действително важно условие. Работниците, заети в производството на предмети за разкош, наистина произвеждат капитал за своя господар, но техният продукт не може in natura* да се превърне отново в капитал — нито в постоянен, нито в променлив.

Ако не смятаме оная част от предметите за разкош, която се изпраща в чужбина за размяна срещу предмети от първа необходимост, които изцяло или частично влизат в променливия капитал, предметите за разкош представляват само *принаден труд* и при това принаден труд непосредствено *в оная форма на принаден продукт,* в която той се потребява от богатите като доход. Наистина предметите за разкош представляват принадения труд не само на работниците, които ги произвеждат. Напротив, последните дават средно толкова принаден труд, колкото и работниците в другите отрасли на производството. Но както аз мога да разглеждам всяка $1/_3$ част от продукта, съдържащ в себе си $1/_3$ принаден труд, като въплъщение на този принаден труд, останалите $2/_3$ от продукта — като възпроизводство на авансирания капитал, така и принаденият труд на производителите на предмети от първа необходимост, който образува работната заплата за производителите на предмети за разкош, може да бъде представен като необходим труд на работническата класа като цяло. Нейният принаден труд е представен: 1) в оная част от предметите от първа необходимост, която се потребява от капита-

* — в натура, в натурална форма. *Ред.*

листите и техните хрантутници; 2) в съвкупността от предметите за разкош. По отношение на отделния капиталист или на отделните производствени отрасли това се изразява иначе. За отделния капиталист една част от произведените от него предмети за разкош представлява само еквивалент за авансирания капитал.

Ако една твърде голяма част от принадения труд е представена непосредствено във формата на предмети за разкош, очевидно трябва да настъпи задръжка в натрупването и в разширяването на възпроизводството, тъй като твърде незначителна част от принадения продукт се превръща отново в капитал. Ако една доста незначителна част от принадения труд приема формата на предмети за разкош, тогава натрупването на капитала (т. е. на оная част от принадения продукт, която може in natura отново да служи като капитал) ще става по-бързо, отколкото увеличаването на населението, и нормата на печалбата ще спада, освен ако съществува външен пазар за предметите от първа необходимост.

[Б) ПО ВЪПРОСА ЗА РАЗМЯНАТА МЕЖДУ КАПИТАЛ И ДОХОД ПРИ ПРОСТОТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО И ПРИ НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА]

При трактовката на въпроса за размяната между капитал и доход* аз разглеждах и работната заплата като доход и изобщо разглеждах само отношението на постоянния капитал към дохода. Обстоятелството, че доходът на работниците е едновременно и променлив капитал, е важно само дотолкова, доколкото при натрупването — при образуването на нов капитал — състоящият се от средствата за живот (от предмети от първа необходимост) излишък на капиталиста, произвеждащ средства за живот, може непосредствено да се разменя срещу състоящия се от суровини или оръдия излишък на капиталиста, произвеждащ постоянен капитал. Тук една форма на дохода се разменя срещу друга [855] и когато размяната е станала, доходът на капиталиста *A* се превръща в постоянен капитал на капиталиста *B*, а доходът на капиталиста *B* — в променлив капитал на капиталиста *A*.

При разглеждането на това обръщение, възпроизводство и начин на взаимно заместване на капиталите и т. н. трябва най-напред да оставим настрана външната търговия.

Второ, трябва да правим разлика между двете явления:

1) възпроизводство в даден мащаб,

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 212—236. *Ред.*

2) възпроизводство в разширен мащаб или натрупване — превръщане на доход в капитал.

Към точка 1-ва.

Аз посочих:

Производителите на средства за живот трябва да заместят 1) своя постоянен капитал, 2) своя променлив капитал. Частта от стойността на техния продукт, която представлява излишъка над тези две части, образува *принадения продукт,* материалното битие на *принадената стойност*, която от своя страна е само представител на *принадения труд*.

Променливият капитал — частта от продукта на производителите на средства за живот, която представлява този променлив капитал — образува работната заплата, дохода на работника. Тази част съществува тук вече в оная *натурална форма*, в която тя отново служи като променлив капитал. С тая част, с еквивалента, възпроизведен от работника, отново се купува неговият труд. Това е размяната между капитал и непосредствен труд. Работникът получава тази част в пари, с които той обратно купува своя собствен продукт или други продукти от същата категория. Това е размяна на *различните съставни части на променливия капитал помежду им,* след като работникът е получил в парите чек срещу своя дял от продукта. Това е размяна на една част от новоприсъединения труд срещу другата вътре в една и съща категория (средства за живот).

Частта от принадения продукт (от новоприсъединения труд), която капиталистите (произвеждащи средства за живот) сами потребяват, се потребява от тях или in natura, или между тях става размяна на един вид принаден продукт, съществуващ в годна за потребление форма, срещу друг негов вид. Това е размяна на доход срещу доход, при което и единият, и другият се свеждат до новоприсъединен труд.

При споменатата по-горе сделка не може, собствено казано, да се говори за размяна на доход срещу капитал. Капитал (и предмети от първа необходимост) се разменя срещу труд (срещу работна сила). Следователно тук не се разменят доход и капитал. Разбира се, щом работникът получи работната заплата, той я потребява. Но срещу капитал той разменя не своя доход, а своя труд.

Третата част [от продукта на производителите на средства за живот, която представлява техния] постоянен капитал, се разменя срещу част от продукта на ония производители, които произвеждат постоянен капитал — а именно срещу оная част от техния продукт, която представлява новоприсъединен труд. А тази част от продукта на производителите на постоянен капитал се състои от еквивалента

на работната заплата (следователно от променливия капитал [на тези производители]) и от принадения продукт, от принадената стойност, от дохода на капиталистите, съществуващ в такава форма, в която той може да бъде потребен само промишлено, а не индивидуално. Така че това, *от една страна,* е размяна на *променлив капитал на тези производители* срещу една част от средствата за живот, представляваща постоянен капитал [на производителите на средства за живот]. Действително, една част от продукта на производителите на постоянен капитал, която представлява техния променлив капитал, но съществува във формата на постоянен капитал, се разменя срещу част от продукта на производителите на средства за живот, която представлява постоянен капитал, но съществува във формата на променлив капитал. Тук става размяна на новоприсъединен труд срещу постоянен капитал.

От друга страна, частта от продукта на производителите на постоянен капитал, която представлява принаден продукт, но съществува във формата на постоянен капитал, се разменя срещу част от средствата за живот, представляваща постоянен капитал за техните производители. Тук става размяна на доход срещу капитал. Доходът на капиталистите, произвеждащи постоянен капитал, се разменя срещу средства за живот и замества постоянния капитал на капиталистите, които произвеждат средства за живот.

Най-сетне, частта от продукта на капиталистите, произвеждащи постоянен капитал, която сама представлява постоянен капитал, се замества отчасти in natura, отчасти чрез (прикритата с парите) натурална размяна между производителите на постоянен капитал.

Всичко това става при предположението, че мащабът на възпроизводството е равен на първоначалния мащаб на производството.

Ако запитаме сега каква част от съвкупния годишен продукт представлява новоприсъединен труд, сметката ще бъде твърде проста:

А) Предмети за [индивидуално] потребление. Те се разпадат на три части. [Първо,] доход на капиталистите, равен на принадения труд, присъединен в течение на годината.

Второ, работна заплата, променлив капитал, равен на новоприсъединения труд, с който работниците са възпроизвели своята заплата.

Най-сетне, трета част — суровини, машини и т. н. Това е постоянен капитал, частта от стойността на продукта, която само се запазва, а не се произвежда. Следователно не е труд, новоприсъединен в течение на годината.

[856] Ако обозначим постоянния капитал [на тази категория] със c', променливия капитал с v', а принадения продукт, дохода, с r', тази категория се състои от c' и $v'+r'$.

c' е само съхранила се стойност, а не новоприсъединен труд (това c' представлява част от продукта); напротив, сумата $v'+r'$ е труд, присъединен в течение на годината.

Следователно съвкупният продукт [на категорията A] (или неговата стойност) P^a, след приспадането на c', представлява новоприсъединен труд.

И така, ако от продукта на категория A, т. е. от P^a, извадим c', ще получим новоприсъединения в течение на годината труд.

В) Предмети за промишлено потребление.

Сумата $v''+r''$ също и тук представлява новоприсъедиинен труд. Не представлява новоприсъединен труд c'' — постоянният капитал, функциониращ в тази сфера.

Но $v''+r''=c'$, срещу което те се разменят. c' се превръща в променлив капитал и доход за категорията B. От друга страна, v'' и r'' се превръщат в c', в постоянен капитал на категорията A.

Ако от продукта на категорията B, т. е. от P^b, извадим c'', ще получим труда, новоприсъединен в течение на годината.

Но $P^b-c''=c'$. Защото целият продукт P^b след изваждането иа c'', т. е. на постоянния капитал, прилаган в категорията B, се разменя срещу c'.

След като $v''+r''$ са разменени срещу c', работата може да бъде представена така:

P^a се състои само от новоприсъединен труд, продуктът на който се разпада на печалба и работна заплата, на еквивалент на необходимия труд и еквивалент на принадения труд. Защото $v''+r''$, заместващи сега c', са равни на труда, новоприсъединен в категорията B.

Следователно целият продукт на P^a, както неговият принаден продукт, така и неговият променлив капитал и неговият постоянен капитал, се състои от продукти на труда, новоприсъединен в течение на годината.

Напротив, целият продукт на P^b може да се разглежда като такъв, който не представлява никаква част от новоприсъединен труд, а представлява само съхранен минал труд. Защото неговата част c'' не представлява никакъв новоприсъединен труд, точно както и неговата част c', която той е получил в размяна срещу $v''+r''$ и която в категорията A представляваше не новоприсъединен труд, а авансиран постоянен капитал.

Така че цялата оная част от годишния продукт, която като променлив капитал образува дохода на работниците, а като принаден продукт — фонда за потребление на капиталистите, се свежда до новоприсъединен труд, докато цялата останала част от продукта, която представлява постоянния капитал, се свежда само до съхранен минал труд и само замества постоянния капитал.

Ето защо, колкото правилно е твърдението, че цялата част от годишния продукт, която се потребява като доход, като работна заплата и печалба (заедно с разклоненията на печалбата — рентата, лихвата и т. н., както и с работната заплата на непроизводителните работници), се свежда до новоприсъединен труд, толкова погрешно е твърдението, че целият годишен продукт се свежда до доход, до работна заплата и печалба, и поради това само до съвкупността на едни или други части в новоприсъединения труд. Отчасти той се свежда до постоянен капитал, който по стойност *не* представлява новоприсъединен труд, а като потребителна стойност не влиза нито в работната заплата, нито в печалбата. По своята стойност той представлява натрупан труд в същинския смисъл на думата, а по своята потребителна стойност — потребление на този натрупан минал труд.

От друга страна, правилно е също, че *трудът, присъединен в течение на годината,* не е изцяло представен от оная част от продукта, която се свежда до работна заплата и печалба. Защото срещу тази работна заплата и печалба се купуват услуги, т. е. труд, който не е влязъл в продукта, в който са представени работната заплата и печалбата. Това са такива услуги, такива видове труд, от които хората се ползват в процеса на потреблението на продукта и които не влизат в неговото непосредствено производство.

[857] *Към точка 2-ра.*

Иначе стои въпросът с натрупването, с превръщането на дохода в капитал, с *възпроизводството в разширен мащаб,* тъй като последното се дължи не само на това, че предишният капитал *се прилага по-производително.* Тук целият нов капитал се състои от новоприсъединен труд и при това от принаден труд във формата на печалба и т. н. Обаче колкото правилно е това, че тук целият елемент на новото производство се състои и възниква от новоприсъединен труд — от една част от принадения труд на работниците, — толкова погрешно е, както това пак предполагат политико-икономистите, твърдението, че при превръщането му в капитал той се свежда само до променлив капитал, или работна заплата. Да предположим например, че една част от принадения продукт на фермера се разменя срещу една част от принадения продукт на фабриканта на машини. Такъв вид размяна дава възможност на фабриканта на машини да превърне житото в променлив капитал и да даде пряко или косвено работа на голям брой работници. Фермерът, напротив, ще превърне в резултат на същата тази размяна част от своя принаден продукт в постоянен капитал и вследствие на това превръщане той може би, вместо да наема нови работници, ще уволни част от старите. Фермерът би могъл, по-нататък, да засее

17 К. Маркс. Ф. Енгелс, т. 26 ч. 3

повече земя. Тогава част от житото ще се превърне не в работна заплата, а в постоянен капитал, и т. н.

Само при това натрупване се разкрива, че всичко, както доходът, така и променливият и постоянният капитал, е *присвоен чужд труд* и че както условията на труда, с които работи работникът, така и еквивалентът, който той получава за своя труд, е труд на работника, получен от капиталиста *без еквивалент.*

Така стои въпросът дори при първоначалното натрупване. Да предположим, че съм спестил от *работната заплата* 500 ф. ст. Така че те действително представляват не само *натрупан труд,* а, за разлика от „натрупания труд" на капиталиста, *мой* собствен, от мене и за мене натрупан труд. Аз ги превръщам в капитал, купувам суровина и т. н. и наемам работници. Нека печалбата да бъде 20%, т. е. 100 ф. ст. за година. За 5 години (ако през цялото време не става ново натрупване и получаваните всяка година 100 ф. ст. се изяждат) във формата на доход аз съм „изял" своя капитал. През шестата година самият мой капитал от 500 ф. ст. представлява присвоен без еквивалент чужд труд. А ако през цялото време съм натрупвал половината от своята печалба, процесът [на изяждането на моя първоначален капитал] би се извършвал по-бавно, защото аз не бих изял толкова много, а [процесът на присвояване чужд труд] — по бързо.

	Капитал	*Печалба*	*Изядено*
Първа година	500	100	50
Втора година	550	110	55
Трета година	605	121	60
Четвърта година	665	133	66
Пета година	731	146	73
Шеста година	804	160	80
Седма година	884	176	88
Осма година	972	194	97
			569

През осмата година моят капитал се е почти удвоил, макар да съм изял повече, отколкото е бил първоначалният капитал. В капитала от 972 ф. ст. вече не е представен нито един фартинг заплатен труд, или такъв труд, за който съм дал еквивалент. Аз съм потребил във формата на доход целия си първоначален капитал. Следователно аз съм получил за него еквивалент и съм потребил този еквивалент. Новият капитал се състои само от присвоен чужд труд.

При разглеждането на принадената стойност като такава натуралната форма на продукта, следователно и на принадения продукт, е безразлична. При разглеждането на действителния процес на възпроизводството тя придобива важно значение отчасти за разби-

ране на самите негови форми, отчасти за изясняване на влиянието, което оказва върху процеса на възпроизводството производството на предмети за разкош и т. н. Тук пак имаме пример, който показва как *потребителната стойност* като такава придобива икономическо значение.

[B) ЗАСЛУГИ НА АВТОРА НА ПАМФЛЕТА И ТЕОРЕТИЧЕСКА ОБЪРКАНОСТ В НЕГОВИТЕ ВЪЗГЛЕДИ. ЗНАЧЕНИЕТО НА ПОВДИГНАТИТЕ ОТ НЕГО ВЪПРОСИ ЗА РОЛЯТА НА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО И ЗА „СВОБОДНОТО ВРЕМЕ" КАТО ИСТИНСКО БОГАТСТВО]

[858] Сега да се върнем към нашия памфлет.
[Авторът на памфлета пише:]

„Да предположим, че целият труд на страната точно стига за производството на всичко, което е необходимо за издръжката на цялото население; в такъв случай е очевидно, че няма никакъв принаден труд, че следователно няма нищо, което би могло да се натрупва като капитал. Да предположим, че целият труд на страната произвежда за *една* година толкова, колкото би било достатъчно за издържане на нейното население в течение на две години; в такъв случай е очевидно, че или средствата за потребление, достатъчни за издържане на цялото население в течение на една година, трябва да загинат, или хората трябва да прекратят за една година производителния труд. Но *притежателите на принадения продукт, или на капитала,* няма да издържат в течение на следващата година населението, без то да работи, и няма да допуснат да загинат продуктите; те ще използват труда на хората за някаква такава работа, която не е пряко и непосредствено производителна, например за производство на машини и т. н. Но през третата година цялото население може отново да се върне към непосредствено производителен труд и тъй като машините, произведени през изтеклата година, могат сега да влязат в действие, ясно е, че през текущата година продуктът ще бъде по-голям, отколкото през първата година, защото ще се прибави още и продуктът на машините. Но оттук следва с още по-голяма необходимост, че този принаден продукт или трябва да загине, или трябва да бъде употребен така, както бе казано по-горе; а този начин на употреба отново увеличава производителната сила на труда на обществото, докато настъпи момент, когато хората *трябва* да прекратят за известно време производителния труд, за да не загине продуктът на техния труд. Такъв е очевидният резултат от прогресивното натрупване на капитала при най-простото състояние на обществото" (стр. 4—5).

„Търсенето на другите страни е ограничено не само поради *нашата* способност да произвеждаме, но също и поради *тяхната* способност да произвеждат."

{Това в отговор на твърдението на Сей, че не ние произвеждаме твърде много, а другите произвеждат твърде малко [92]. Тяхната способност да произвеждат не е задължително равна на нашата.}

„Защото ние можем много да се стараем, по в течение на редица години целият свят едва ли може да вземе повече от нас, отколкото ние вземаме от света, така че цялата наша прехвалена външна търговия, за която толкова много се говори, никога не е прибавила, не е могла да прибави и не може да прибави нито един

шилинг, нито един грош към богатството на нашата страна, тъй като в замяна на
всяка бала коприна, на всеки сандък чай, на всяка бъчва вино, които някога са били
внесени, е било изнесено нещо, което нритежава равна стойност, и дори печалбите,
получавани от нашите търговци от тяхната външна търговия, се занлащат от ту-
кашните потребители на стоките, които се внасят в замяна на изнасяните“ (стр.
17—18).

„Външната търговия е стокообмен само заради удобства и удоволствия на
капиталиста: последният не нритежава сто тела и сто нозе и не е в състояние да
потреби във вид на дрехи и чорапи всичкото сукно и нелия памучен трикотаж,
които се произвеждат в страната, и затова ги разменя срещу вино и коприна. Но
това вино и тази коприна също *представляват принадения труд на нашето*
собствено население, както и сукното и чорапите; и по този начин *разрушител-*
ната сила на капиталиста се увеличава безгранично: благодарение на външната
търговия капиталистите успяват да надхитрят нриродата, която поставя хиляди ес-
тествени граници за техните експлоататорски искания и желания да експлоатират;
сега няма никакви траници нито за тяхното могъщество, нито за техните желания“
(стр. 18).

Ние виждаме: авторът на памфлета приема учението на Рикардо
за външната търговия. У Рикардо това учение има за цел само да
докаже неговата *теория за стойността* или да покаже, че то не
ѝ противоречи. А в памфлета се подчертава, че *и в резултатите*
на външната търговия се въплъщава не само националният труд,
но и *националният принаден труд*.

Ако принаденият труд и принадената стойност бяха предста-
вени само в националния принаден продукт, увеличаването на стой-
ността заради стойността, а оттук и изстискването на принаден труд
би намерило предел в ограничеността, в теснотата на кръга на по-
требителните стойности, в които е представена създаваната от [на-
ционалния] труд стойност. Но само външната търговия разкрива
истинската природа на принадения продукт като стойност, показ-
вайки, че съдържащият се в него труд е обществен труд, който е
представен в неограничена редица от различни потребителни стой-
ности и действително придава смисъл на абстрактното богатство.

„Единствено *безкрайното разнообразие на потребностите* и на *видовете*
стоки“ {следователно и безкрайното разнообразие на видовете конкретен труд, про-
извеждащ тези различни видове стоки}, *„необходими за задоволяването на тези*
потребности, прави страстта към богатството“ {а следователно и страстта да се
присвоява трудът на другите хора} „безгранична и ненаситна“ *(Уейкфийлд*, забе-
лежка към стр. 64 в I том на неговото издание на „Богатството на народите“ от
А. Смит, Лондон, 1835).

Но само външната търговия, развитието на пазара в световен
пазар, развива парите в световни пари и *абстрактния труд* в об-
ществен труд. Абстрактното богатство, стойността, парите — сле-
дователно *абстрактният труд* — се развиват в същата степен, в
каквато конкретният труд се превръща в обхващаща световния
пазар съвкупност от различни видове труд. Капиталистическото про-

изводство се основава върху *стойността*, или върху развитието на съдържащия се в продукта труд като обществен труд. Но това [е възможно] само върху основата на външната търговия и световния пазар. По този начин външната търговия и световният пазар са както предпоставка, така и резултат на капиталистическото производство.

[859] Разглежданият от нас памфлет не е теоретично изследване. Това е протест против лъжливите причини, на които политико-икономистите приписваха тогавашната нищета и „националните трудности“. Затова тук няма претенции, а и не може да се иска разбирането на принадената стойност като *принаден труд* да повлече след себе си една обща критика на цялата система на икономическите категории изобщо. Напротив, авторът стои на почвата на Рикардовата система и само последователно прави оня извод, който се съдържа в самата тази система, и го прокламира в интерес на работническата класа против капитала.

В останалото авторът е в плен на ония икономически категории, които е намерил у своите предшественици. Както у Рикардо смесването на принадената стойност с печалбата води до неприятни противоречия, така и у него до такива противоречия води обстоятелството, че той е кръстил принадената стойност *лихва върху капитала*.

Наистина, той стои по-високо от Рикардо в това отношение, че, първо, свежда всяка принадена стойност до принаден труд, и, второ, макар и да нарича принадената стойност *лихва върху капитала*, той заедно с това подчертава, че под лихва върху капитала разбира общата форма на принадения труд за разлика от неговите особени форми — рентата, заемната лихва и индустриалната печалба:

„Плащаната на капиталистите *лихва*, независимо от това, дали тя има *природата*“ (би следвало да се каже: *формата)* „на *рента, заемна лихва или индустриална печалба . . .*“ (стр. 23).

Така че авторът на памфлета прави разлика между общата форма на принадения труд или на принадената стойност и техните особени форми, нещо, което не правят Рикардо и А. Смит — поне не го правят съзнателно и последователно. Но той пак взема названието на една от тези особени форми, лихвата, като название на общата форма. А това е достатъчно, за да изпадне отново в икономическа безсмислица.

„Прогресиращото нарастване на капитала в едно здраво установено общество би се отбелязало с понижаване на заемната лихва, или, което се свежда до същото, с намаляване на онова количество труд на другите, което би се давало за използване от капиталиста“ (стр. 6).

Тази фраза е донякъде в духа на Кери. Но у автора на памфлета не работникът използва капитала, а капиталът използва работника. Тъй като под *лихва* той разбира принадения труд във всяка форма, целият въпрос — „разрешаването на нашите национални трудности“ — се свежда до повишаване на *работната заплата*, защото намаляването на лихвата означава намаляване на принадения труд. А той има предвид, че присвояването на чужд труд при размяната на труд срещу капитал трябва да намалява или че работникът трябва да си присвоява повече от своя собствен труд, а капиталът — по-малко.

Искането за намаляване на принадения труд може да има двояко значение:

1) работниците трябва да работят по-малко сверх времето, което е необходимо за възпроизводството на работната сила, за създаване еквивалент на работната заплата;

2) по-незначителна част от *съвкупното количество труд* трябва да приема *формата на принаден труд*, т. е. на такова време, в течение на което работниците работят даром за капиталиста; следователно и по-незначителна част от продукта, в който е представен трудът, трябва да приема формата на *принаден продукт*; т. е. работникът трябва да получава повече от своя собствен продукт, а на капиталиста трябва да се дава по-малко от този продукт, отколкото по-рано.

Сам авторът не е наясно по този въпрос, което се вижда и от следните редове, в които собствено се съдържа последната дума на неговото произведение.

„Една нация е наистина богата само тогава, когато за ползване на капитал не се заплаща никаква лихва, когато вместо 12 часа се работи само 6 часа. Богатството е *времето, с което можеш свободно да разполагаш*, и нищо повече“ (стр. 6).

Тъй като тук под „лихва“ се разбира печалбата, рентата, заемната лихва — накратко всяка форма на принадената стойност — и тъй като според самия автор на памфлета капиталът не е нищо друго освен продукт на труд, натрупан труд, който е в състояние при размяната срещу самия себе си да получава не само равно количество труд, но и принаден труд, то, според него, изразът „капиталът не носи лихва“ означава, че не съществува никакъв [860] капитал. Продуктът не се превръща в капитал. Не съществува нито *принаден продукт*, нито *принаден труд*. Само тогава нацията е действително богата.

Обаче това може да означава [едно от двете. Или]: не съществува нито продукт, нито труд *свръх* продукта и труда, които се изискват за възпроизводството на работниците. Или: работниците *сами си* присвояват този излишък от продукт или труд.

Но че авторът има предвид *не само* последното, се вижда ясно от това, че той свързва положението „никаква лихва за ползване на капитал“ със следното положение: „една нация е наистина богата само тогава, когато вместо 12 часа се работи 6 часа“, *„богатството е времето, с което можеш свободно да разполагаш, и нищо повече“*.

А това може да означава следното:

Ако трябва всички да работят, ако отпадне противоположността между прекалено работещите и безделниците — а това във всеки случай би било последица от обстоятелството, че капиталът е престанал да съществува, че продуктът не би давал повече право върху чужд *принаден труд* — и ако освен това се вземе под внимание развитието на производителните сили, създадено от капитала, тогава обществото ще произвежда за 6 часа необходимото изобилие, за тези 6 часа ще произвежда повече, отколкото сега се произвежда за 12 часа, и заедно с това всички ще имат 6 часа „време, с което могат свободно да разполагат“, т. е. ще имат истинското богатство — времето, което не се поглъща от непосредствено производителен труд, а остава свободно за удоволствия, за почивка, в резултат на което ще се открие простор за свободна дейност и развитие. Времето е *простор* за развитие на способностите и т. н. Известно е, че самите политико-икономисти оправдават робския труд на наемните работници с това, че той създава свободно време за *други*, за друга част от обществото, а с това — и за обществото на наемните работници [изобщо].

Или пък това може да има и такъв смисъл:

Работниците сега работят 6 часа свръх онова, което *(сега)* е нужно за тяхното собствено възпроизводство. (Обаче едва ли би могъл да бъде такъв възгледът на автора на памфлета, тъй като той изобразява като безчовечен минимум онова, което *сега* е нужно на работниците.) Ако капиталът престане да съществува, те ще работят вече само 6 часа, а и безделниците трябва да работят толкова. Материалното богатство за всички би било по този начин намалено до равнището на работниците. Но всички биха имали *свободно време*, време за своето развитие.

Очевидно това не е ясно на самия автор на памфлета. Въпреки това той ни е оставил във всеки случай тази прекрасна теза:

„Една нация е наистина богата тогава, когато вместо 12 часа се работи 6 часа. *Богатството е времето, с което можеш свободно да разполагаш, и нищо повече*“.

И Рикардо казва в главата *„Стойност и богатство, техните отличителни свойства“*, че истинското богатство се състои в това, че се създават възможно повече потребителни стойности с възможно по-малка стойност, т. е. с други думи, че във възможно по-малко работно време се създава възможно по-голямо изобилие на материално богатство. Също и тук „времето, с което можеш свободно да разполагаш“, и ползването от онова, което е създадено през работното време на другите, е истинско богатство, само че — както всичко при капиталистическото производство, а оттам и у неговите тълкуватели — в рамките на антагонизма. Противоположността между богатство и стойност се явява по-късно у Рикардо в такава форма, че чистият продукт трябва да бъде по възможност по-голям в сравнение със съвкупния продукт, а това — пак в тази антагонистична форма — означава, че онези обществени класи, чието време само отчасти е погълнато от материалното производство или съвсем не е погълнато от него, макар и да се ползват от плодовете на това материално производство, трябва да бъдат по възможност по-многобройни в сравнение с класите, чието време изцяло е погълнато от материалното производство и чието потребление по тази причина образува само една рубрика от производствените разходи, само условие да бъдат те такива товарни животни за висшите класи. Това все пак означава пожелание да бъде обречена на робски труд, на принудителен труд по възможност по-малка част от обществото. И това е най-многото, до което могат да достигнат ония, които стоят на капиталистическо гледище.

Авторът на памфлета отхвърля това. *Работното време*, дори когато разменната стойност бъде премахната, винаги ще си остане създаващата субстанция на богатството и мярката на *разходите*, необходими за неговото производство. Но свободното време, *времето, с което можеш да разполагаш*, е самото богатство: отчасти за потребление на продукти, отчасти за свободна дейност, която не се определя като труда под натиска на някаква външна цел, която трябва да бъде осъществена и осъществяването на която е естествена необходимост или социален дълг — както желаете.

От само себе си се разбира, че самото работно време — поради това, че то ще бъде ограничено до нормалния размер и освен това вече ще се изразходва не за друг, а за самия мен — заедно с унищожаването на социалните антагонизми между господари и работници и т. н. ще получи, като действително социален труд и, найпосле, като база за *свободното време*, съвсем друг, по-свободен характер и че *работното време* на такъв човек, който заедно с това е човек, разполагащ със свободно време, трябва да притежава по-високо качество от работното време на работния добитък.

2) РЕЙВЪНСТОН [ВЪЗГЛЕД ЗА КАПИТАЛА КАТО ПРИНАДЕН ПРОДУКТ НА РАБОТНИЦИТЕ. СМЕСВАНЕ НА АНТАГОНИСТИЧНАТА ФОРМА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ СЪС САМОТО МУ СЪДЪРЖАНИЕ. ПРОИЗТИЧАЩОТО ОТТУК ОТРИЦАТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ПЛОДОВЕТЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ

[861] *Piercy Ravenstone, M. A.* Thoughts on the Funding System and its Effects. London, 1824.

Това е едно извънредно забележително съчинение.

Авторът на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties“ разглежда принадената стойност в нейната първична форма, във формата на *принаден труд*. Затова негова основна гледна точка образува продължителността на работното време. При това той разглежда *принадения труд* или принадената стойност главно в тяхната абсолютна форма, във формата на удължаване на работното време извън пределите на времето, което е необходимо за възпроизводството на самия работник, а не във формата на намаляване на необходимия труд посредством развитието на производителните сили на труда.

Намаляването на този необходим труд е основната гледна точка у Рикардо, но в оня вид, в който то става при капиталистическото производство, като средство за удължаване на работното време, което се пада на капитала. В противоположност на това авторът на памфлета обявява за крайна цел *намаляване на работното време* за производителите и прекратяване на работата за *притежателите на принаден продукт*.

Очевидно Рейвънстон предполага работния ден за даден. Затова главен предмет на неговите разсъждения — в които, както и у автора на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties“, теоретическите въпроси се засягат само повърхностно — е относителната принадена стойност или принаденият продукт, който се пада на капитала в резултат на развитието на производителната сила на труда. Както и изобщо при такава гледна точка, принаденият труд се разглежда тук повече във формата на принадения продукт, докато у автора на памфлета принаденият продукт се разглежда повече във формата на принадения труд.

„Да се проповядва, че богатството и могъществото на една нация зависят от нейния *капитал*, значи да се превръща трудът в нещо подчинено на богатството, да се превръщат хората в служители на собствеността“ (стр. 7).

В тази антитеза, която Рикардовата теория поражда на базата на своите собствени предпоставки, е характерно следното:

Според това, как политическата икономия все повече и повече се е развивала — а това развитие, доколкото става дума за основните принципи, е получило най-заострен израз у Рикардо, — тя все по-определено и по-определено е изобразявала труда като единствения елемент на стойността и единствения [активен] създател на потребителната стойност, развитието на производителните сили — като единственото средство за действително увеличаване на богатството, а възможно по-голямото развитие на производителните сили на труда — като икономическата база на обществото. Такава е наистина базата на *капиталистическото производство*. И съчинението на Рикардо, когато то доказва, че законът за стойността не се нарушава нито от поземлената собственост, нито от натрупването на капитала, нито от каквото и да било друго, особено се занимава, собствено казано, само с това, че прави опит да отстрани от теорията всички явления, които противоречат на тази концепция или изглежда да й противоречат. Но в същата степен, в която трудът се разбира като *единствен* източник на разменната стойност и като активен източник на потребителната стойност, в същата степен *„капиталът“* се разглежда от същите политико-икономисти, особено от Дейвид Рикардо (а след него в още по-голяма степен от Торенс, Малтус, Бейли и др.), като регулатор на производството, източник на богатството и цел на производството, докато трудът се явява у тях като наемен труд, чийто носител и действително оръдие по необходимост е пауперът (към което се прибавя още и Малтусовата теория за населението), само една от рубриките за производствените разходи и прост производствен инструмент, обречен на минимум работна заплата и принуден да слиза под този минимум винаги, когато работниците се оказват в „излишен“ за капитала брой. В това противоречие политическата икономия само е изразила същността на капиталистическото производство или, ако искате, същността на наемния труд, на отчуждения от самия себе си труд, на който създаденото от него богатство противостои като чуждо богатство, неговата собствена производителна сила — като производителна сила на неговия продукт, неговото обогатяване — като самообедняване, неговата обществена сила — като власт на обществото, което господствува над него. Но тези политико-икономисти обявяват тази определена *специфична*, историческа форма на обществения труд, както тя се явява при капиталистическото производство, за всеобща, вечна форма, за истина, кореняща се в природата на нещата, а *тези* производствени отношения — за абсолютно (а не исторически) необходими, естествени и разумни отношения на обществения труд. Понеже са изцяло ограничени от хоризонта на капиталистическото производство, те обявяват *антагонистичната* форма, в която се явява

тук общественият труд, за също така необходима, както е необходим самият този труд, освободен от посочения антагонизъм. Така че обявявайки в едно и също време за единствен източник на богатството, от една страна, *труда* в абсолютния смисъл на тази дума (тъй като за тях наемният труд и трудът са тъждествени), а, от друга страна, в същия абсолютен смисъл *капитала*, нищетата на работника и богатството на оня, който не работи, те постоянно се движат в абсолютни противоречия, без ни най-малко да подозират това. (Със своята догадка за това противоречие *Сисмонди* прави епоха в политическата икономия.) „Труд *или* капитал“ — в тази формулировка на Рикардо[93] ярко се проявява както самото противоречие, така и оная наивност, с която то е изказано като нещо тъждествено.

Но тъй като същото това реално развитие, което придаде на буржоазната политическа икономия този теоретически безпощаден израз, развива съдържащите се в самата действителност реални противоречия и особено противоположността между растящото богатство на „нацията“ в Англия и растящата нищета на работниците, тъй като, по-нататък, тези противоречия получиха *теоретически* точен, макар и неосъзнат израз в теорията на Рикардо и други политико-икономисти, беше напълно естествено, че ония [XV — 862] умове, които застанаха на страната на пролетариата, се уловиха за теоретически вече подготвеното за тях противоречие. Трудът е единственият източник на разменната стойност и единственият активен създател на потребителната стойност. Така казвате вие. От друга страна, вие казвате, че *капиталът* е всичко, а работникът — нищо, или че работникът представлява само производствени разходи на капитала. Вие сами се опровергавате. Капиталът *не е нищо друго* освен ограбване на работника. *Трудът* е *всичко*.

Такава е фактически последната дума на всички съчинения, които защищават пролетарските интереси от гледната точка на Рикардо, изхождайки от неговите собствени предпоставки. Също както Рикардо не разбира формулираното в неговата система тъждество на *капитала* и *труда*, така и авторите на тези съчинения *не разбират* онова противоречие между капитала и труда, което те изобразяват. Ето защо дори най-значителните измежду тях, като например Ходскин, сами приемат като вечни форми всички икономически предпоставки на капиталистическото производство и искат само да зачеркнат капитала, основата и заедно с това необходимото следствие от тези предпоставки.

У *Рейвънстон* основната мисъл е следната:

Развитието на производителните сили на труда създава *капитал*, или *собственост*, т. е. принаден продукт за „idlers“* — без-

* — „празни хора“. *Ред.*

делниците, неработещите — като при това трудът поражда този свой паразитен нарастък, който го изсмуква до мозъка на костите, и то толкова повече, колкото повече се развива неговата производителна сила. Дали неработещият получава правото на този принаден продукт, или властта да си присвоява продукта на чуждия труд, благодарение на това, че той вече притежава богатство, или благодарение на това, че притежава земя, поземлена собственост — това не изменя работата. И едното, и другото е *капитал*, т. е. господство над продукта на чуждия труд. Собственост — property — означава у Рейвънстон само *присвояване* на продукта на чужд труд, а това е възможно само тогава, когато се развива *производителният труд*, и само в оная степен, в която той се развива. Под производителен труд Рейвънстон разбира такъв труд, който произвежда предмети от първа необходимост. Една от последиците от развитието на капитала, или собствеността, е непроизводителният труд, *„индустрията за потребление“*[94]. Подобно на автора на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties“ Рейвънстон се явява като аскет. Тук той сам пак се намира в плен на представите на политико-икономистите. Без *капитал,* без *собственост,* потребяваните от работниците предмети от първа необходимост биха се произвеждали в излишък, но не би имало производство на предмети за разкош. Или може също да се каже, че Рейвънстон, както и авторът на споменатия памфлет, дотолкова разбира или най-малкото фактически признава *историческата необходимост* на капитала, доколкото капиталът, според памфлетиста, произвежда *принаден труд* свръх труда, който е необходим за поддържане живота на работника, и заедно с това води до създаване на машини (у памфлетиста — на „основен капитал“) и на външна търговия, на световен пазар, отчасти за да използва изтръгнатия от работниците принаден продукт за увеличаване на производителната сила, отчасти за да придаде на този принаден продукт най-разнообразни форми на потребителна стойност, стоящи по-високо от онова, без което не може да се живее. Така че според Рейвънстон без *капитал и собственост* не биха се създавали нито „предмети за удобство“, нито машини, нито предмети за разкош, не би имало развитие на природните науки, нито на ония духовни продукти, които дължат своето съществуване на свободното време или на стремежа на богатите да получат от неработещите еквивалент за своя „принаден продукт“.

Памфлетистът и Рейвънстон казват това не за да оправдаят капитала, а правят от това изходна точка за нападение срещу капитала, тъй като всичко това става само *в противоположност* на интересите на работниците, а не *за* работниците. Но с това те фактически признават, че това е резултат от капиталистическото про-

изводство, че следователно капиталистическото производство е една от историческите форми на общественото развитие, макар че се намира в противоречие с интересите на оная част от населението, която образува основата на цялото това развитие. В това отношение те споделят — макар и от противоположния полюс — ограничеността на политико-икономистите, смесвайки *антагонистичната форма* на това развитие със самото му съдържание. Едните искат да увековечат този антагонизъм заради неговите плодове. Другите са готови, за да се избавят от антагонизма, да пожертвуват тези плодове, които са израсли в рамките на тази антагонистична форма. С това се отличава тази борба против [буржоазната] политическа икономия от едновременната борба на такива хора като Оуен, а, от друга страна, и от борбата на Сисмонди, който търси спасение във връщането към остарелите форми на антагонизма, за да се избави от него в неговата остра форма.

[Рейвънстон пише:]

„Нуждата на бедните създава неговото“ (на богатия) „богатство . . . Ако всички бяха равни, никой не би работил за друг. Би имало в изобилие нредмети от първа необходимост, докато предметите за разкош съвсем биха линсвали“ (стр. 10).

„Трудът, който произвежда продукти, е бащата на собствеността; трудът, който помага на другите да потребяват нродукти, е нейното дете“ (стр. 12).

„Увеличаването на собствеността, увеличаването на възможността да се издържат празни хора и непроизводителния труд — ето кое нолитическата икономия нарича капитал“ (стр. 13).

„Тъй като предназначението на собсгвеността се състои в изразходването, тъй като без изразходването тя си остава съвсем безполезна за своя собственнк, нейното съществуване е най-тясно свързано със съществуването [863] на индустрията за нотребление“ (нак там).

„Ако *трудът* на всеки човек би бил *толкова, колкото да осигури неговото собствено изхранване,* тогава *не би могла да съществува собственост* н никаква част от труда на народа не би могла да се отдели за задоволяване нуждите на въображението“ (стр. 14—15).

„При всяко стъпало на общественото развитие *броят на ония, които работят, постепенно се намалява* в същата степен, в която увеличаването на населението и усъвършенствуването на техническите приспособления повишават нроизводителността на труда на отделния човек . . . Собствеността възниква в резултат на усъвършенствуването на средствата за производство; нейното единствено предназначение е да поощрява безделието. Когато трудът на всеки човек едва стига за неговата собствена издръжка, тогава няма да има нразни хора, тъй като при такова положение на нейната собствеността е невъзможна. Ако трудът на един човек може да издържа пет души, тогава на един зает в нроизводството човек ще се падат четири празни хора: защото само по този начин може да бъде потребен нродуктът . . . Стремежът на обществото е насочен към възвеличаване на нразните хора за сметка на трудолюбивите, към създаване на власт от изобилието“ (стр. 11).

{Във връзка с рентата (това не е съвсем правилно, тъй като именно относно рентата би трябвало да се обясни защо тя се дава на поземления собственик, а не на арендатора, на капиталиста про-

изводственик) Рейвънстон казва онова, което важи за принадената стойност изобщо, доколкото тя се развива в резултат на увеличаването на производителната сила на труда:

„В ранните стадии на общественото развитие, когато хората още нямат изкуствени средства за съдействие на производителните сили на техния труд, частта от техния доход, която може да бъде отстъпена във вид на рента, е извънредно малка; защото земята няма стойност от природата и целия свой продукт дължи на труда. Но всяко повишаване на умението да се работи увеличава оная част от продукта, която може да бъде отделена за заплащане на рента. Там, където за издръжката на десет души е необходим трудът на девет, само 1/10 от общия продукт може да се отдели за рента. Там, където трудът на един човек е достатъчен за издръжката на пет души, там за рентата или другите нужди на държавата, които могат да бъдат задоволени само от принадения продукт на труда, ще се паднат 4/5 от продукта. Вероятно първото съотношение е господствувало в Англия през периода на завладяването, а второто господствува сега, когато само 1/5 от населението е заета в земеделието“ (стр. 45—46). „Ето до каква степен е вярно, че обществото превръща всяко усъвършенствуване само в средство за увеличаване на безделничеството“ (стр. 48).}

Забележка. Съчинението на Рейвънстон е оригинално. Неговата непосредствена тема е, както показва заглавието, съвременната система на държавните дългове. Между другото Рейвънстон казва:

„Цялата война против френската революция [и по-късно против Наполеон] не постигна нищо по-велико от превръщането на няколко евреи в дворяни и на няколко глупци в политико-икономисти“ (стр. 66—67).

„Системата на държавните дългове има и добра страна: когато тя отнема от старинното дворянство на страната значителна част от неговата собственост, за да предаде тази собственост на новоизпечените хидалго като награда за тяхната ловкост в изкуството да лъжат и ограбват хазната; . . . когато тя поощрява лъжата и подлостта, облича шарлатанството и самомнението в одеждата на мъдростта, превръща цял народ в нация от борсови спекуланти; . . . когато тя руши всички предразсъдъци, що се отнася до звание и рождение, за да превърне парите в единствен отличителен белег между хората . . . — с всичко това тя разрушава непоклатимостта на собствеността“ (стр. 51—52).

3) ХОДСКИН

„Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved. With reference to the Present Combinations amongst Journeymen“. By a Labourer. London, 1825.

Thomas Hodgskin. Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.

Първото анонимно съчинение е написано също от Ходскин. Докато памфлетите, за които ставаше дума по-горе, и редица други, подобни на тях, са отминали безследно, тези съчинения на Ходскин,

особено първото, предизвикаха значителна сензация и все още се причисляват (срв. *John Lalor.* Money and Morals. London, 1852 [стр. XXIV и 319—322]) към значителните произведения на английската политическа икономия. Ние ще разгледаме тук едно след друго тези две съчинения.

[а) ТЕЗАТА ЗА НЕПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА КАПИТАЛА КАТО НЕОБХОДИМ ИЗВОД ОТ ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО]

В своята брошура „Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved“ авторът, както това е изразено вече в заглавието, иска да докаже *„непроизводителността на капитала“*.

Рикардо никъде не твърди, че капиталът е *производителен в смисъл на производство на стойност.* Капиталът, според Рикардо, присъединява към продукта само своята собствена стойност, а неговата собствена стойност зависи от работното време, необходимо за неговото възпроизводство. Той притежава стойност само като „натрупан труд“ (по-точно като [864] овеществен труд) и само тази своя стойност той присъединява към продукта, в който влиза. Наистина във връзка с въпроса за общата норма на печалбата Рикардо изпада в непоследователност. Но това е именно противоречието, в което го хващат неговите противници.

А що се отнася до производителността на капитала в смисъл на производство на *потребителна стойност,* у Смит, Рикардо и т. н. — изобщо у политико-икономистите — тя означава само това, че продукти на предишни полезни работи отново служат като средства за производство: като предмет на труда, оръдие на труда и средствата за живот на работника. Обективните условия на труда действуват не като прости природни предмети, както е в първобитното състояние (като прости природни предмети те никога не са капитал), а като природни предмети, които са вече преобразувани от човешката дейност. Но в този смисъл думата „капитал“ е съвсем излишна и не казва нищо. Пшеницата ни храни не затова, че е капитал, а затова, че е пшеница. Потребителната стойност на вълната ѝ е присъща като на вълна, а не като на капитал. Точно така и действието на парната машина няма нищо общо с нейното битие като капитал. Тя би оказвала съвсем същата услуга, ако не беше „капитал“ и принадлежеше не на фабриканта, а на работниците. В действителния процес на труда всички тези предмети оказват услуги благодарение на отношението, което те, като *потребителни стойности,* имат към прилагания към тях труд, а не като разменни

стойности и още повече не като капитал. Това, че те тук се оказват производителни, или, по-точно, това, че производителността на труда се осъществява в тях като в своя материя [Stoff], се корени в тяхното свойство да бъдат обективни условия на действителния труд, а не в тяхното *обществено битие* като *самостоятелно противостоящи на работника, отчуждени от него условия*, като въплътен в капиталиста *господар* на живия труд. Тук те се потребяват и прилагат като *богатство*, според правилната забележка на *Хопкинс*[96] (не на нашия Ходскин), а не като *„чисто"* богатство, като продукт, а не като „чист" продукт. Наистина в главата на политико-икономиста определената обществена форма на тези предмети в тяхното отношение към труда и тяхната реална характеристика като моменти на процеса на труда така се преплитат и така неразривно са се сраснали помежду си, както и в главата на капиталиста. Все пак, щом политико-икономистите пристъпят към анализиране на процеса на труда, те са принудени да се откажат съвсем от израза „капитал" и да говорят за *материал на труда, средства на труда и средства за живот*. Но в тази характеристика на продукта като материал, оръдия и средства за живот за работника е изразено само тяхното отношение към труда като *предметни* условия; самият труд се явява тук като господстващата над тях дейност. В това няма абсолютно нищо от отношението между труд и капитал, а има само отношението на човешката целесъобразна дейност към нейните собствени продукти в процеса на възпроизводството. Те не престават да бъдат нито продукти на труда, нито просто такива предмети, с които трудът свободно се разпорежда. Те изразяват само отношението, в рамките на което трудът си присвоява създадения от самия него — или поне създадения в тази форма — предметен свят; но те съвсем не изразяват никакво *друго господство на тези вещи над труда* освен обстоятелството, че дейността трябва да се съобразява със своя материал, защото в противен случай тя не би била целесъобразна дейност, труд.

За *производителност* на капитала може да се говори само дотолкова, доколкото капиталът се разглежда като израз на определено обществено производствено отношение. А когато капиталът се разглежда така, веднага се разкрива исторически преходният характер на това отношение, чието всеобщо опознаване е несъвместимо с неговото по-нататъшно съществуване и което самò създава средствата за своето унищожаване.

Но политико-икономистите не разглеждат капитала като такова отношение, тъй като те не смеят да признаят неговия *относителен* характер, пък и не го разбират; напротив, те само дават теоретически израз на начина на представа на практиците, намиращи се в

плен на капиталистическото производство, което господствува над тези практици и от което те са заинтересовани.

В своята полемика [против буржоазната политическа икономия] Ходскин сам изхожда от ограничения начин на представа на политико-икономистите. Доколкото политико-икономистите представят капитала като вечно производствено отношение, те го свеждат до ония общи отношения на труда към неговите материални условия, които са общи за всички начини на производство и не съдържат нищо от специфичния характер на капитала. Доколкото те разглеждат капитала като създаващ „стойност", най-добрите от тях — и [особено] Рикардо — признават, че той не създава друга стойност освен оная, която е получил по-рано и получава постоянно от труда, тъй като съдържащата се във всеки продукт стойност се определя от работното време, необходимо за неговото възпроизводство, т. е. от онова, което представлява продуктът като резултат на живия, сегашния, а не на миналия труд. И производителността на труда, както подчертава Рикардо, проявява своето нарастване именно в постоянното обезценяване на продукта на миналия труд. От друга страна, политико-икономистите постоянно смесват определената специфична форма, в която тези вещи се явяват като капитал, с техните свойства като вещи и като прости моменти на всеки процес на труда. Те не обясняват мистификацията, която се съдържа в капитала като *„наемател на труда", [employer of labour]*[96], и се ограничават само с това, че постоянно я изказват несъзнателно като нещо неделимо от неговия, на капитала, вещен характер.

[867][97] Първият памфлет*, правейки правилен извод от теорията на Рикардо, свежда принадената стойност до *принаден труд*. Това се прави в противоположност на противниците и последователите на Рикардо, които се вкопчват в неговото смесване на принадената стойност с печалбата.

Вторият памфлет** в противоположност на същите противници и последователи на Рикардо, по-точно определя относителната принадена стойност, която зависи от степента на развитие на производителната сила на труда. Рикардо казва същото, но той избягва извода, който прави Рейвънстон; увеличаването на производителната сила на труда увеличава само чуждото, господствуващото над труда богатство, капитала.

* — анонимният памфлет „The Source and Remedy of the National Difficulties". *Ред.*

** — памфлетът на Рейвънстон „Thoughts on the Funding System, and its Effects". *Ред.*

Най-после, третият памфлет* формулира общото положение, което е необходимо следствие от Рикардовата трактовка на въпроса: *капиталът е непроизводителен.* Това е насочено против Торенс, Малтус и други, които — развивайки по-нататък една страна от учението на Рикардо — превръщат неговото твърдение „трудът е творецът на стойността“ в противоположното твърдение „капиталът е творецът на стойността“. Заедно с това тук се води полемика против тезата за абсолютната зависимост на труда от *наличната маса капитал* като условие за съществуването на труда — теза, която преминава като червена нишка от Смит до Малтус и се въздига особено от последния (а също и от Джеймс Мил) в абсолютна догма.

Първият памфлет завършва с тезата:

„Богатството е времето, с което можеш свободно да разполагаш, и нищо повече.“**

[б) ПОЛЕМИКА ПРОТИВ РИКАРДОВОТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА КАПИТАЛА КАТО НАТРУПАН ТРУД. КОНЦЕПЦИЯ ЗА СЪВМЕСТНО СЪЩЕСТВУВАЩИЯ ТРУД. ПОДЦЕНЯВАНЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО НА ОВЕЩЕСТВЕНИЯ МИНАЛ ТРУД. НАЛИЧНОТО БОГАТСТВО В НЕГОВОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ДВИЖЕНИЕТО НА ПРОИЗВОДСТВОТО]

Според Ходскин „оборотният капитал“ не е нищо друго освен *съвместното съществуване* на различните видове обществен труд („съвместно съществуващ труд“), а натрупването не е нищо друго освен натрупване на производителната сила на обществения труд, така че натрупването на майсторство и знание (на научна сила) на самите работници е основното натрупване и е несравнено по-важно, отколкото вървящото ръка за ръка с него и само отразяващо го натрупване на *наличните обективни* условия на тази натрупвана дейност, които постоянно наново се произвеждат и потребяват и се натрупват само номинално:

„Производителен капитал и сръчен труд са едно и също нещо... Капитал и работещо население означават съвсем едно и също“ [„Labour Defended against the Claims of Capital“, стр. 33].

Всичко това е само по-нататъшно развитие на тезата на Галиани*:

„Истинското богатство е... *човекът*.“ („Della Moneta“, издание на Кустоди Parte Moderna, том III, стр. 229).

* — анонимният памфлет на Ходскин „Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved“. *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 25?—260. *Ред.*

Целият обективен свят, „светът на материалните блага“, отстъпва тук на заден план като само момент, като само изчезваща и все наново създавана проява на дейността на обществено произвеждащите хора. Сравнете този „идеализъм“ с оня груб материален фетишизъм, в който се превръща теорията на Рикардо у „този невероятен драскач“[68] Мак Кълък, където изчезва не само разликата между човека и животното, но дори и разликата между живо [същество] и предмета. И след това нека още казват, че в противовес на възвишения спиритуализъм на буржоазната политическа икономия нейната пролетарска антитеза била проповядвала груб материализъм, който има предвид само животинските потребности!

Грешката на Ходскин се състои в това, че в своето изследване за производителността на капитала той не различава доколко става дума за производство на потребителна стойност и доколко — за производство на разменна стойност.

По-нататък — но исторически това има своето оправдание — той взема капитала такъв, какъвто го намира у политико-икономистите. От една страна, капиталът (доколкото той участвува в действителния процес на труда) се изобразява у политико-икономистите само като вещни условия на труда или само в неговото значение на веществен елемент на труда, а (в процеса на образуването на стойността) само като определено количество труд, измервано с времето, т. е. като нещо, което по нищо не се отличава от самото това количество труд. От друга страна — макар че по този начин, доколкото капиталът се явява в действителния процес на производството, той е фактически само просто *название* за самия труд, *друго наименование* на труда, — капиталът се представя у същите политико-икономисти като господствуващ над труда и обуславящ го сила, като основа за неговата производителност и като чуждо за него богатство. И това — без никакво посредничество. Ето това намира Ходскин у своите предшественици. И той противопоставя реалната страна на икономическото развитие на буржоазната мистификация на това развитие.

„Капиталът е своеобразна *кабалистична дума*, както църквата или държавата, или някой друг от ония *общи термини*, които са измислени от ония, които стрижат останалото човечество, за да скрият ръката, която държи ножиците“ („Labour Defended“, стр. 17).

По-нататък, съобразно с традицията, която намира у политико-икономистите, Ходскин прави разлика между оборотен и основен капитал, като под оборотен капитал разбира главно онази част от оборотния капитал, която се състои от средства за живот за работниците или се използва като такива средства за живот.

„Едно *разделение на труда*, твърдят политико-икономистите, е невъзможно без *предшествуващо го натрупване на капитал*"... Но „резултатите, които се приписват на запаса от стоки, фигуриращ под *названието оборотен капитал*, са създадени от *съвместно съществуващия труд*" (стр. 8—9).

Пред факта на грубото разбиране от страна на политико-икономистите Ходскин има право да каже, че „оборотният капитал" е само „названието" за един „запас" от особени „стоки". Тъй като политико-икономистите не са изяснили специфичното обществено отношение, което е представено в *метаморфозата на стоките*, те могат да разбират и „оборотния" капитал *само* веществено. Всички различия на капитала, произтичащи от процеса на неговото обръщение [868], и всъщност самият процес на неговото обръщение, не са фактически нищо друго освен метаморфоза на стоките (получаващи характер на капитал благодарение на тяхното отношение към наемния труд), като момент на процеса на възпроизводството.

В известен смисъл *разделението на труда* не е нищо друго освен *съвместно съществуващ труд*, т. е. съвместно съществуване на *различни* видове труд, представено в *различните видове* продукти, или, по-точно, стоки. *Разделението на труда* в капиталистически смисъл като разлагане на особения труд, произвеждащ определена стока, на известен брой прости, разпределени между различни работници и взаимно свързани операции, предполага разпределение на труда в самото общество, извън работилницата, като *разделение на професиите*. От друга страна, разделението на труда вътре в работилницата увеличава разделението на труда в обществото. Продуктът може да се произвежда като стока в толкова по-пълен смисъл, неговата разменна стойност става толкова по-независима от неговото непосредствено битие като потребителна стойност, или неговото производство става толкова по-независимо от неговото потребление от производителите на същия продукт, от неговото битие като потребителна стойност за производителите на този продукт, колкото по-едностранчив е самият продукт и колкото по-голямо е разнообразието на онези стоки, срещу които той се разменя, колкото по-голям е броят на потребителните стойности, в които се изразява неговата разменна стойност, колкото по-голям е пазарът за него. В колкото по-голяма степен става това, в толкова по-голяма степен продуктът може да се произвежда като стока, следователно и в толкова *по-масови количества*. Безразличието на потребителната стойност на продукта за неговия производител се изразява *количествено* в масата, в която се произвежда продуктът, а тази маса не се намира в никакво съотношение с потребителните нужди на производителя на този продукт дори когато той едновременно е и потребител на своя собствен продукт. Но един от методите на това

производство en masse,* а следователно и на производството на продукта [като стока] е *разделението на труда* в работилницата. Така че разделението на труда в работилницата се основава на разделението на професиите в обществото.

Големината на пазара има двояк смисъл: първо, количеството на потребителите, техният брой; а, второ, също и количеството на обособилите се една от друга професии. Увеличаване на последното количество е възможно без увеличаване на първото. Например когато предачеството и тъкачеството се отделят от домашната промишленост и земеделието, всички земеделци стават пазар за предачите и тъкачите. По същия начин и тези последните образуват сега един друг пазар в резултат на разделението на техните професии. Разделението на труда в обществото предполага преди всичко такова обособяване на различните видове труд един от друг, при което техните продукти по необходимост си противостоят един на друг като стоки и преминават през размяната, извършват метаморфозата на стоките, отнасят се един спрямо друг като *стоки*. (Затова през средните векове градовете забраняват на селата колкото може повече професии. Не само за да изключат конкуренцията — единственото, което вижда тук А. Смит, — но и за да си създадат пазар.) От друга страна, за да може да се развие както трябва разделението на труда в обществото, то предполага известна гъстота на населението. Тази гъстота на населението се предполага още повече при развитието на разделението на труда в работилницата. Това последното разделение на труда, предпоставка на което до известна степен е развитието на първото, намирайки се от своя страна във взаимодействие с него, го засилва с това, че разчленява взаимно свързани по-рано професии на независещи една от друга, умножава и диференцира косвено необходимите за тях подготвителни работи и като увеличава производството и населението и освобождава капитал и труд, създава нови потребности и нови начини за тяхното задоволяване.

Ето защо, когато Ходскин казва: „разделянето на труда" е резултат не на *запас от стоки*, наречен оборотен капитал, а на *„съвместно съществуващ труд"*, това би било тавтология, ако той тук под разделение на труда разбираше обособяване на професиите. Това би означавало само, че разделението на труда е причина или резултат на разделението на труда. Следователно Ходскин може да подразбира само следното: разделението на труда в работилницата е обусловено от обособяването на професиите от общественото разделение на труда, и е в известен смисъл негов резултат

* — в големи количества, в масов мащаб. *Ред.*

Не „запасът от стоки“ създава това обособяване на професиите и следователно разделение на труда в работилницата, а посоченото *обособяване на професиите* (и разделение на труда) се изразява в запаса от стоки, или, по-точно, изразява се в това, че запасът от *продукти* се превръща в *запас от стоки*. {Но у политико-икономистите винаги неизбежно се представя като свойство на предмета онова, което е свойство, характерен признак на *капиталистическия начин на производство*, т. е. на самия капитал, доколкото той изразява определено отношение на производителите един към друг и към техния продукт.}

[869] Но когато в икономически аспект (вж. Тюрго, Смит и т. н.) се говори за *„предшествуващо натрупване на капитал“* като условие за разделението на труда, под това се подразбира предварителна концентрация на *запас от стоки* като *капитал* в ръцете на купувача на труд, защото този вид кооперация, който е характерен за разделението на труда, предполага *струпване на работници* и следователно натрупване на средства за живот за тях през времето на тяхната работа, предполага увеличена производителност на труда и следователно увеличаване на количеството на суровините, оръдията и спомагателните материали, които трябва да бъдат налице, за да може да се работи непрекъснато, тъй като работата постоянно се нуждае от голяма маса от всичко това — с една дума, предполага наличие на обективни условия за производство, извършващо се в големи мащаби.

Натрупване на капитал не може тук да означава „увеличаване количеството на средства за живот, суровини и оръдия на труда като *условие за разделението на труда*“, защото, доколкото под натрупване на капитал се разбира такъв вид натрупване на средства, то се счита за следствие от разделението на труда, а не за негова предпоставка.

Натрупване на капитал не може тук да означава също и това, че средствата за живот за работника трябва да бъдат изобщо налице, преди да бъдат произведени в замяна на тях нови, или че суровините и средствата на труда за новото производство трябва да бъдат продукти на труда на работника. Защото това е условието на труда изобщо и е било такова и *преди развитието* на разделението на труда.

От една страна — от гледна точка на веществения елемент, — *натрупването* не означава тук нищо друго освен следното: разделението на труда прави необходима концентрацията в отделни пунктове на ония средства за живот и средства на труда, които по-рано са били разпилени и раздробени, когато работникът в отделните занаяти — които при това предположение не могат да бъдат

твърде многобройни — сам е извършвал последователно всички различни операции, необходими за производството на един или няколко продукта. Тук се предполага не *абсолютно* увеличаване, а *концентрация:* в един пункт е събрано по-голямо количество от всички посочени средства и при това *относително* повече [средства на труда] в сравнение с броя на събраните заедно работници. За заетите в манифактурата работници е необходим например повече лен (по отношение на техния брой), отколкото е имало такъв лен по отношение на всички ония селяни и селянки, които покрай другото са предели и лен. Така че тук имаме *конгломерация* на работници и *концентрация* на суровини, оръдия и средства за живот.

От друга страна: върху историческата основа, от която изхожда този процес — от която се развива манифактурата, т. е. характеризиращият се с разделението на труда промишлен начин на производство, — тази концентрация може да се извършва само в такава форма, при която работниците се групират като наемни работници, т. е. като такива работници, които са принудени да продават своята работна сила, защото условията на техния труд им противостоят самостоятелно като чужда собственост, като чужда сила, а това включва в себе си, че тези условия на труда им противостоят като *капитал*, т. е. че посочените средства за живот и средства на труда, или което е същото, разпореждането с тях чрез парите, се намират в ръцете на отделни притежатели на пари или стоки, които благодарение на това стават *капиталисти*. Загубването на условията на труда от работниците се явява като получаване на отделена от работниците самостоятелност на тези условия на труда като капитал, или като разпореждане на капиталистите с тези условия на труда.

И така, както посочих[99], първоначалното натрупване не е нищо друго освен отделяне на условията на труда като самостоятелни сили, противостоящи на труда и работниците. Исторически процеси са превърнали това отделяне в момент от общественото развитие. Щом капиталът вече съществува, от самия начин на капиталистическото производство се развива съхраняването и възпроизводството на това отделяне във все по-големи размери, докато настъпи исторически преврат.

Не е притежаването на пари, което прави капиталиста капиталист. За да бъдат превърнати парите в капитал, трябва да бъдат налице предпоставките на капиталистическото производство, първата историческа предпоставка на което е посоченото отделяне. В рамките на самото капиталистическо производство това отделяне, а следователно и наличието на условията на труда като капитал, е дадено; това е постоянно възпроизвеждащата се и разширяваща се основа на самото производство.

Натрупването чрез обратно превръщане на печалбата, или на принадения продукт, в капитал става сега постоянен процес, вследствие на който увеличилите се продукти на труда, които заедно с това са и неговите обективни условия, условия на възпроизводството, постоянно се явяват по отношение на труда като *капитал*, като отчуждени от труда, господстващи над него и индивидуализирани в капиталиста сили. Но с това натрупването, т. е. обратното превръщане на част от принадения продукт в условия на труда, постава специфична функция на капиталиста. А оттук глупавият политико-икономист прави извода, че тази операция изобщо не би могла да се извършва, ако не се извършваше в тази антагонистична специфична форма. Възпроизводството в разширен мащаб става в неговата глава неотделимо от капиталистическата форма на това възпроизводство — *натрупването*.

[870] Натрупването само представя като *непрекъснат процес* онова, което се явява в *първоначалното натрупване* като особен исторически процес, като процес на възникване на капитала и като преход от един начин на производството към друг.

Намирайки се в плен на представите, в които се движат агентите на капиталистическото производство, политико-икономистите изпадат в двойно, но взаимно обусловено quidproquo*.

От една страна, те превръщат капитала от отношение във вещ, в „запас от стоки“ (при това те вече забравят, че самите стоки *не* са просто вещи), които, доколкото те като условия на производството служат за нов труд, се наричат капитал, а съответно на начина на своето възпроизводство — оборотен капитал.

От друга страна, те превръщат вещите в капитал, т. е. разглеждат онова обществено отношение, което е представено във вещите и посредством вещите, като свойство, което е присъщо на вещта като такава, щом тази вещ влезе като елемент в процеса на труда или в технологическия процес.

Следователно *[от една страна], концентрацията на суровините и на средствата за живот* в ръцете на ония, които не работят, като сили, господстващи над труда, като *предварително* условие за разделението на труда (по-късно това последното увеличава не само концентрацията, но благодарение на повишената производителна сила на труда и концентрираната маса), т. е. *предварителното натрупване на капитал като условие за разделението на труда* означава за политико-икономистите увеличаване на количеството или концентрация (те не правят разлика между едното и другото) на средства за живот и средства на труда.

* — смесване на понятията (буквално: приемане едно за друго). *Ред.*

От друга страна, тези средства за живот и средства на труда не биха функционирали, според тях, като обективни условия на производството, ако тези вещи не притежаваха свойството да бъдат капитал, ако продуктът на труда, образуващ условие на труда, не потребяваше самия труд, ако миналият труд не потребяваше живия труд и ако тези вещи не принадлежаха — не на работника, а — на самите себе си или per procura* на капиталиста.

Сякаш не би било възможно разделение на труда в същата степен (макар че то не би могло исторически да се появи по начало в такава форма, в която може да се яви само като резултат от развитието на капиталистическото производство), ако условията на труда принадлежаха на асоциираните работници и ако последните се отнасяха към тях като към това, което тези условия на труда представляват [in] natura**, т. е. като към свои собствени продукти и като предметни елементи на своята собствена дейност.

Тъй като, по-нататък, при капиталистическото производство капиталът си присвоява принадения продукт на работника и тъй като по силата на това продуктите на труда, които капиталът си е вече *присвоил*, противостоят сега на работника във формата на капитал, ясно е, че превръщането на принадения продукт в условия на труда може да изхожда само от капиталиста и само в такава форма, в която капиталистът превръща присвоения от него без еквивалент продукт на труда в средство за производство за нов безеквивалентен труд. Ето защо разширяването на възпроизводството се явява като превръщане на печалбата в капитал и като *спестяване* на капиталиста, който, вместо да изяде получения безплатно принаден продукт, го превръща отново в средство за експлоатация на труда, но може да направи това само като го превърне отново в производителен капитал, което включва превръщането на принадения продукт в средства на труда. Затова политико-икономистът прави извода, че принаденият продукт не би могъл да служи за елемент на ново производство, ако не се е превърнал предварително от продукт на работника в собственост на неговия господар, за да си служи след това отново като капитал и да повтори предишния процес на експлоатация. У по-лошите политико-икономисти към това се прибавя и представата за натрупване на запаси и за образуване на съкровища. Но дори и по-добрите, катоРикардо, пренасят представата за самоотрицанието от събирача на съкровища върху капиталиста.

Политико-икономистите не разглеждат капитала като отношение. Те не могат да го разглеждат така, без да го разглеждат ед-

* — по пълномощие. *Ред.*
** — по своята природа. *Ред.*

новременно като исторически преходна, относителна, а не абсолютна форма на производството. Дори у самия Ходскин няма такова разбиране на капитала. В степента, в която то оправдава капитала, то не оправдава оправдаването на капитала от политико-икономистите, а, напротив, опровергава това оправдаване. Така че Ходскин няма никакво отношение към този възглед за капитала.

При взаимоотношенията, които са съществували между Ходскин и политико-икономистите, характерът на неговата полемика е бил, както изглежда, предопределен и много прост. Ходскин е трябвало чисто и просто да застане на едната страна, която политико-икономистите са разглеждали „научно“, и да я противопостави на фетишистките представи, които те sans raison*, несъзнателно и наивно възприемат от капиталистическите представи, и да каже приблизително следното:

Употребяването на продукти на минал труд — изобщо на продукти на труда — като материали, оръдия и средства за живот е необходимо, ако работникът иска да използва своите продукти за ново производство. Този определен начин на потребление на неговия продукт е производителен. Но какво отношение има това използване на продукта на работника, този начин, по който той потребява своя продукт, към господството на този продукт над самия работник, към битието на този продукт като капитал, към съсредоточаването на разпореждането със суровините и средствата за живот [870а] в ръцете на отделни капиталисти и към лишаването на работниците от собствеността върху техния продукт? Какво отношение има то към факта, че работниците трябва най-напред да дават безплатно своя продукт на трето лице, за да го откупуват след това от него чрез своя собствен труд, като за тази цел трябва да му дават в замяна на този продукт повече труд, отколкото се съдържа в него, и по този начин да създават за капиталиста нов принаден продукт?

Миналият труд се явява тук в две форми. Първо — като *продукт, потребителна стойност*. Процесът на производството изисква работниците да потребяват част от този продукт {като средства за живот}, а друга част да използват като суровини и оръдия на труда. Това се отнася до технологическия процес и само показва как работниците трябва да се отнасят в *промишленото производство* към продуктите на своя собствен труд, към своите собствени продукти, за да ги превърнат в средства за производство.

Второ, миналият труд се явява като *стойност*. Това показва само, че стойността на новия продукт на работниците представлява

* — без да си дават сметка за това. *Ред.*

не само техния сегашен, но също и техния минал труд и че като увеличават със своя труд старата стойност, работниците я запазват именно чрез това, че я увеличават.

Претенцията на капиталиста няма нищо общо с този процес като такъв. Разбира се, щом веднъж капиталистът си е присвоил продуктите на труда, на миналия труд, в резултат на това той притежава средството за присвояване на нови продукти и жив труд. Но тъкмо това е начинът на действие, който предизвиква протести. Необходимите за „разделението на труда“ предварителни концентрация и натрупване тъкмо не трябва да бъдат *натрупване на капитал*. От факта, че те са необходими, съвсем не следва, че е необходимо капиталистът да се разпорежда с условията, които вчерашният труд е създал за днешния труд. Ако натрупването на капитал [съгласно политико-икономистите] не означава нищо друго освен натрупване на труд — това съвсем не включва разбирането, че трябва да бъде натрупан чужд труд.

Обаче Ходскин — и това е на пръв поглед странно — не върви по този прост път. В своята полемика против производителността на капитала, преди всичко против оборотния, но още повече против основния, той очевидно оспорва или отрича значението за възпроизводството — като условие за нов труд — на самия *минал труд* или на неговия *продукт*, т. е. значението на миналия, овеществен в продукти труд за труда като извършваща се в дадения момент ἐνέργεια*. На какво се дължи този обрат?

Тъй като политико-икономистите отъждествяват миналия труд с *капитала* — тук миналият труд се взема както в смисъл на конкретен, овеществен в продуктите труд, така и в смисъл на обществен труд, на материализирано работно време, — ясно е, че те като пиндаровци** на капитала издигат на преден план *предметните* елементи на производството и надценяват тяхното значение в сравнение със *субективния елемент*, с живия, непосредствения труд. За тях трудът става адекватен само тогава, когато става *капитал*, когато противостои на самия себе си, когато пасивът на труда противостои на неговия актив. Поради това продуктът господствува над производителя, предметът — над субекта, осъществeният труд — над осъществяващия се труд, и т. н. Във всички тези концепции миналият труд се представя не като само предметен момент на живия труд, който е подчинен на живия труд, а обратно; не като елемент на властта на живия труд, а като власт над този труд. За да оправдаят и *технологически* тази *специфична обществена*

* — дейност. *Ред.*
** — певци-възхвалители (по името на древногръцкия поет Пиндар). *Ред.*

форма, т. е. *капиталистическата форма*, в която взаимоотношението между труд и условия на труда се оказва превърнато, така че не работникът прилага тези условия, а условията на труда прилагат работника, политико-икономистите приписват на предметния момент на труда някаква лъжлива важност в противовес на самия труд. И именно *затова* Ходскин, обратно, набляга, че този предметен момент — следователно цялото овеществено богатство — е извънредно незначителен в сравнение с живия процес на производството и в действителност притежава ценност само като момент в живия производствен процес, а сам по себе си няма никаква ценност. При това Ходскин малко недооценява — но това е естествено в противовес на фетишизма на политико-икономистите — значението, което миналото на труда има за неговото настояще.

Ако в капиталистическото производство — а следователно и в неговия теоретически израз, в политическата икономия — миналият труд се явяваше само като пиедестал и т. н., създаден за труда от самия труд, такъв спор не би могъл да съществува. Предметът на спора съществува само защото в реалното битие на капиталистическото производство, както и в неговата теория, *овещественият труд* се явява като противоположност на самия труд, на *живия труд*. Точно както в скования от религията мисловен процес продуктът на мисълта не само претендира за господство над самата мисъл, но и осъществява това господство.

[865] Така че тезата на Ходскин, че

„резултатите, които се приписват на *запаса от стоки*, фигуриращ под названието оборотен капитал, са породени от *съвместно съществуващ труд*“ (стр. 9),

означава преди всичко следното:

Едновременното съвместно съществуване на жив труд поражда значителна част от резултатите, които се приписват на продукта на миналия труд, фигуриращ под названието оборотен капитал.

Една част от оборотния капитал се състои например от запаса от средства за живот, които капиталистът, както твърдят политико-икономистите, е натрупал, за да издържа работниците през време на тяхната работа.

Образуването на запаси изобщо не е особеност на капиталистическото производство, макар че, доколкото при него производството и потреблението са най-големи, дотолкова и намиращата се на пазара — намиращата се в сферата на обръщението — маса от стоки е също най-голяма. В концепцията за натрупването от капиталиста на запас от средства за живот все още се проявява споменът

за *натрупването, осъществявано от събирача на съкровища*, за онова, което англичаните наричат „hoarding“.*

Тук трябва преди всичко да оставим настрана фонда за потреблението, тъй като тук става дума за капитал и за промишлено производство. Онова, което е попаднало в сферата на индивидуалното потребление, безразлично дали се потребява по-бързо или по-бавно, е престанало да бъде капитал {макар че частично то може да бъде обратно превърнато в капитал, като например къщи, паркове, съдове и т. н.}.

„Притежават ли в този момент всички капиталисти в Европа храна и облекло поне за една седмица за всички работници, които работят при тях? Да разгледаме този въпрос най-напред по отношение на храната. Една част от храната на народа съставлява хлябът, който винаги се изпича само няколко часа преди да се яде... Продуктът на хлебаря не може да се складира. Материалът, от който се прави хлябът, бил той зърно или брашно, никога не може *да се съхранява без постоянен труд*... Увереността на работника-предач, че ще получи хляб, когато ще има нужда от такъв, и увереността на неговия господар, че парите, които той плаща на работника, ще дадат на работника възможност да купи този хляб, се пораждат просто от факта, че когато е бил нужен хляб, винаги е могъл да се получи“ (стр. 10).

„Друг хранителен продукт на работника е млякото, а мляко се произвежда... два пъти на ден. Ако ни се каже, че добитъкът, който дава млякото, е вече наличен, то на това трябва да се отговори, че той изисква *постоянни грижи и постоянен труд и че неговата храна през по-голямата част от годината е резултат на ежедневен растеж на фуражни растения*. Ливадите, на които той пасе, изискват работни ръце... Точно така стои въпросът и с месото. То не може дълго време да се складира, защото още щом бъде доставено на пазара, започва да се разваля“ (стр. 10).

„Дори дрехите поради молците *„се произвеждат в твърде малък запас* в сравнение с общото им потребление“ (стр. 11).

Мил с право казва: „Онова, което се произвежда в течение на една година, се и потребява в течение на една година“, така че в действителност не може *да се натрупа такъв запас от стоки, който би давал на хората възможност да извършват всички операции, които продължават повече от една година*. Затова онія, които предприемат такива операции, трябва да разчитат не *на вече произведените стоки*, а на това, че други хора ще работят и произвеждат онова, което е необходимо за тяхното съществуване през време на работата им за завършването на техните собствени продукти. Следователно, дори ако работникът се съгласи, че е необходимо известно натрупване на оборотен капитал за операциите, които се завършват в течение на една година... ясно е, че при всички операции, които продължават повече от година, работникът не разчита и не може да разчита на *натрупан* капитал“ (стр. 12).

„Ако ние вземем както трябва под внимание броя и значението на онія създаващи богатство операции, които не се завършват в течение на една година, а също и безбройните продукти на ежедневния труд, необходими за поддържане на живота, които се потребяват веднага, след като бъдат произведени, ще разберем, че *успехът и производителната сила на всеки от различните видове труд винаги зависят в по-голяма степен от съвместно съществуващия производителен труд на други хора, отколкото от каквото и да било* натрупване на оборотен капитал“ (стр. 13).

* — „запасяване“. *Ред.*

„Своята *възможност* да издържа, а следователно и да използва други работници капиталистът дължи на своята *власт над труда на известен брой хора*, а не на самото притежаване на *запас от стоки*" (стр. 14).

„Единственото нещо, за което може да се каже, че се натрупва и подготвя предварително, е *изкуството на работника*" (стр. 12).

„Всички резултати, които обикновено се приписват на натрупването на оборотен капитал, са обусловени от *натрупването и усвояването на навици на сръчен труд*, а тази най-важна операция се осъществява, доколкото става дума за основната маса на работниците, без какъвто и да било *оборотен капитал*" (стр. 13).

„Броят на работниците винаги по необходимост зависи от *количеството на оборотния капитал, или*, както бих казал аз, от количеството *продукти на съвместно съществуващия труд*, което е позволено на работниците да потребяват" (стр. 20).

[866] „Оборотният капитал ... се създава само за потребление, докато основният капитал ... се произвежда не за потребление, а за да помага на работника при производството на предметите, които се потребяват" (стр. 19).

И така, ще отбележим преди всичко следното:

„Успехът и производителната сила на всеки особен отрасъл на труда винаги зависят в по-голяма степен от *съвместно съществуващия* производителен труд на други хора, отколкото от каквото и да било натрупване на оборотен капитал", т. е. „от вече произведени стоки". Тези „вече произведени стоки" противостоят на „продуктите на съвместно съществуващия труд".

{Във всеки *отделен* отрасъл на производството частта от капитала, която се свежда до оръдия на труда и до материал на труда, винаги е предпоставка като „вече произведени стоки". Не може да се преде памук, който още не е „произведен", не могат да се привеждат в движение вретена, които трябва тепърва да се направят, и не могат да се горят въглища, които още не са извадени от мината. Следователно те винаги влизат в процеса [на производството] като форми на съществуване на *минал труд*. И в този смисъл съществуващият труд зависи от предшествуващия труд, а не само от съвместно съществуващия труд, макар че този предшествуващ труд, било във формата на средства на труда или на материал на труда, може да има някаква полезност (производителна полезност) винаги само в контакт с живия труд като негов предметен момент — само като момент на промишлено потребление, т. е. на потребление посредством труда.

Но при разглеждането на обръщението и на процеса на възпроизводството ние заедно с това видяхме, че след като стоката е готова и превърната в пари, тя може да бъде възпроизведена само защото всички нейни елементи са били *едновременно* произведени и възпроизведени чрез „съвместно съществуващ труд"[100].

В производството се извършва двояко движение. Да вземем за пример памука. Той преминава от една фаза на производството в друга. Най-напред той се произвежда като суров памук, след това се подлага на множество манипулации, докато стане годен за експорт, или, ако по-нататъшната преработка става в същата страна, непосредствено преминава в ръцете на предача. След това той се придвижва от предача към тъкача, от тъкача към избелвача, към бояджията, към апретурщика, а от тях — в различните работилници, които го преработват за специални цели, в облекло, бельо за легла и т. н. Най-сетне той преминава от ръцете на последния производител в ръцете на потребителя, в индивидуалното потребление, ако не постъпи като средство на труда (не материал) в промишленото потребление. Но с това памукът е получил своята окончателна форма като потребителна стойност, за да бъде потребен или промишлено, или индивидуално. Онова, което излиза от една сфера на производството като продукт, влиза в друга сфера на производството като условие за производството, преминавайки по този начин през последователни фази до окончателното му изготвяне като потребителна стойност. Тук миналият труд постоянно се явява като условие за труда, който се извършва в дадения момент.

Но *в същото време*, докато продуктът се придвижва по този начин от една фаза в друга, докато той извършва тази реална метаморфоза, той се произвежда във всяка отделна фаза. Докато тъкачът преработва преждата, предачът преде памука, а нов памук се намира в процеса на своето производство.

Тъй като непрекъснатият, възобновяващият се процес на производството е процес на възпроизводството, той в същата степен е обусловен и от *съвместно съществуващия труд*, който едновременно произвежда различните фази на продукта, докато последният извършва своите метаморфози, преминавайки от една фаза в друга. Памук, прежда и тъкан — всичко това се произвежда не само едно след друго и едно от друго, но се произвежда и възпроизвежда *едновременно*, паралелно едно с друго. Онова, което се представя като резултат на предшествуващия труд, когато аз разглеждам производствения процес на отделната стока, се представя заедно с това и като резултат на съвместно съществуващия труд, когато аз разглеждам процеса на нейното *възпроизводство*, т. е. разглеждам нейния производствен процес в неговото протичане и в съвкупността на неговите условия, а не само в един изолиран акт или в ограничено пространство. Това не е само кръгооборот през различни фази, но и паралелно производство на стоката във всички нейни фази, които влизат в особени сфери на производството и образуват различни отрасли на труда. Ако един и същ селянин най-напред отглежда лен, после прави от него прежда, а след това тъче, ние имаме последователност на тези операции, но не и едновременност, каквато

предполага начинът на производство, основан върху разделението
на труда в обществото.
Ако разглеждаме производствения процес на отделната стока в
някоя от неговите фази, то предшествуващият труд наистина полу-
чава смисъл само благодарение на живия труд, на който той до-
ставя неговите условия за производство. Но, от друга страна, тези
условия за производство, без които живият труд не може да се
осъществи, винаги влизат в процеса като готови резултати на пред-
шествуващ труд. Следователно съдействуващият труд на оння от-
расли на труда, които доставят условията за производството, винаги
се явява във формата на пасив и става предпоставка в качеството
си на такъв пасив. Този момент се подчертава от политико-икономи-
стите. Обратно, във възпроизводството и обръщението обществено
опосредствуващият труд, на който се опира процесът на производ-
ството на стоката във всяка особена сфера и от който той е обу-
словен, е съвместно съществуващ, едновременно извършван труд,
като труд във формата на сегашно време. Стоката едновременно се
произвежда в своите начални форми и в своите готови форми или
в следващите една след друга форми. Без това тя не би могла, след
като е преминала през своите реални метаморфози, да се превърне
обратно от пари в условия за своето осъществяване. [870b] По този на-
чин стоката е продукт на предшествуващия труд само дотолкова, до-
колкото тя е заедно с това и продукт на едновременния, живия труд.
В този смисъл цялото веществено богатство, фиксирано от капитали-
стическия възглед, се оказва само бързо изчезващ момент в потока на
съвкупното производство, който включва и процеса на обръщението.}

[в)] ТАКА НАРЕЧЕНОТО НАТРУПВАНЕ САМО КАТО ЯВЛЕНИЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО (ЗАПАСИ И Т. Н. — РЕЗЕРВОАРИ НА ОБРЪЩЕНИЕТО)

Ходскин разглежда оборотния капитал само в една от неговите
съставни части. Но една част от оборотния капитал постоянно се
превръща в основен капитал и в спомагателни материали и само
другата негова част се превръща в предмети за потребление. Нещо
повече. Дори оная част от оборотния капитал, която в края на краи-
щата се превръща в стоки, постъпващи в индивидуалното потребле-
ние, през цялото време — освен при последната форма, в която тя
излиза като краен продукт от заключителната фаза — съществува в
по-ранните стадии на своето производство едновременно в такива
свои начални форми, в които тя още не може да влезе в потребле-
нието, т. е. съществува като суровина или полуфабрикат, в различна
степен отдалечен от крайната форма на продукта.

У Ходскин става дума за това, какво е отношението на извър-швания в дадения момент труд, който работникът дава на капиталиста, към труда, съдържащ се в предметите, в които се превръща работната заплата и които следователно действително представляват потребителните стойности, от които се състои променливият капитал. Признава се, че работникът не може да работи, ако не намира тези предмети готови за потребление. И затова политико-икономистите казват, че оборотният капитал — миналият труд, вече произведените стоки, които е натрупал капиталистът — е условието за труда, по-специално също и условието за разпределението на труда.

Когато става дума за условията за производството и специално за оборотния капитал в Ходскиновия смисъл на думата, обикновено се казва, че капиталистът е трябвало да натрупва средства за живот, необходими за потреблението на работника, преди да бъде готова произвежданата от този работник нова стока, т. е. през време на неговата работа, през времето, когато произвежданата от него стока се намира едва in statu nascendi*. Тук проличава представата, че капиталистът натрупва така, както събирачът на съкровища, или че *той* събира запас от средства за живот така, както пчелите събират меда.

Обаче това е само modus loquendi**.

Преди всичко ние не говорим тук за бакалите, които търгуват със средства за живот. Те, разбира се, трябва постоянно да имат пълен запас от стоки. Техните магазини, лавки и т. н. са просто резервоарите, по които се разпределят стоките, след като са станали годни за обръщението. Това натрупване е само *междинен стадий,* в който стоката се намира, преди да премине от обръщението в потреблението. Това е нейното съществуване на пазара като *стока.* Като стока тя е налице, собствено казано, само в тази форма. Дали тя се намира в ръцете на третия или четвъртия продавач, вместо да се намира в ръцете на първия продавач (на производителя), и дали е преминала най-после в ръцете на продавача, който я продава на действителния потребител — това ни най-малко не изменя работата. Касае се само за обстоятелството, че на междинните етапи стоката представлява размяна на капитал срещу капитал (собствено казано, на капитал плюс печалба, тъй като производителят продава в стоката не само капитал, но и получената за своя капитал печалба), а на последния етап — размяна на капитал срещу доход (в случай че стоката, както се предполага тук, е предназначена да премине не в промишлено, а в индивидуално потребление).

* — в състояние на възникване. *Ред.*
** — начин на изразяване. *Ред.*

Стоката, готова за потребление и приведена в годно за продажба състояние, се намира, като стока, на пазара, във фазата на обръщението; всички стоки се намират в тази фаза, доколкото те трябва да извършат своята първа метаморфоза, превръщането в пари. Ако това се нарича „натрупване“, тогава натрупването не означава нищо друго освен „обръщане“, или битие на стоките като стоки. Следователно такъв вид „натрупване“ би било диаметрална противоположност на събирането на съкровища, което се стреми да запазва вечно стоката в това годно за обръщението състояние и постига това само поради това, че я изтегля, във формата на пари, от обръщението. Ако производството, а следователно и потреблението е многообразно и масово, немалка маса от най-различни стоки ще се намира постоянно на тази *спирка*, на този *междинен етап*, с една дума — в обръщение, или на пазара. Така че ако разглеждаме това откъм *количествената* страна, голямото натрупване не означава тук нищо друго освен голямо производство и потребление.

Застояването на стоките, тяхното пребиваване в този момент на процеса, тяхното съществуване на пазара вместо във фабриката или в частния дом (като предмети за потребление), в бакалницата, в магазина на търговеца, е само [871] кратък момент в процеса на техния живот. Неподвижното самостоятелно битие на този „свят на благата“, „свят на вещите“ е само привидност. Пощенската станция е винаги пълна, но винаги с нови пътници. Едни и същи стоки (по вид) постоянно се произвеждат отново в сферата на производството, намират се на пазара и се потребяват. Те, не същите стоки, но стоките от един и същ вид, винаги се намират *едновременно* в тези три етапа. Ако междинният стадий се удължава, така че стоките, които отново идват от сферата на производството, заварват пазара запълнен със стари стоки, възниква застой, задръстване; пазарът се оказва препълнен, стоките се обезценяват, налице е *свръхпроизводство*. Следователно там, където междинният стадий на обръщението се обособява като нещо самостоятелно, преставайки да бъде само кратковременно спиране на потока в неговото движение, където битието на стоките във фазата на обръщението се явява като *натрупване* [Aufhäufung], това съвсем не е свободен акт на производителя, съвсем не е цел или иманентен жизнен момент на производството, така както приливът на кръв към главата, водещ до апоплексия, не е иманентен момент на кръвообръщението. Капиталът като *стоков капитал* (така той се явява в тази фаза на обръщението, на пазара) не трябва да се застоява, а трябва само за малко затишие в движението. В противен случай се нарушава процесът на възпроизводството. Целият механизъм се раз-

стройва. Толкова малко е и може да бъде това явяващо се на отделни места в концентриран вид предметно богатство в сравнение с постоянния поток на производството и потреблението. Ето защо и според Смит богатство е „*годишното*“ възпроизводство. Следователно то не носи стара дата, а датира само от вчера. От друга страна, ако възпроизводството поради някакви пречки спре, складовете се изпразват и т. н., настъпва недостиг и веднага става ясно, че постоянството, което съществуващото богатство притежава привидно, е само постоянство на неговото заменяне, на неговото възпроизводство, постоянно овеществяване на обществения труд.

При търговеца също е налице процесът *С—П—С*. Тук нас не ни интересува тази страна на въпроса — че търговецът при това получава „печалба“. Той продава стоката и отново купува същата стока (стока от същия вид). Той я продава на потребителя и я купува отново от производителя. Една и съща стока (стока от един и същ вид) постоянно се превръща тук в пари, а парите постоянно се превръщат обратно в същата стока. Но това движение представлява само постоянно възпроизводство, постоянно производство и потребление; защото възпроизводството включва потреблението. (За да бъде възможно възпроизводството на стоката, тя трябва да бъде продадена, трябва да влезе в потреблението). Стоката трябва на дело да се прояви като потребителна стойност. (Защото онова, което е за продавача *С—П*, за купувача е *П—С*, т. е. превръщане на парите в стока като потребителна стойност.) Процесът на възпроизводството, което представлява единство на обръщение и производство, включва потреблението, което само е момент на обръщението. Потреблението е само момент и условие за процеса на възпроизводството. Всъщност, ако разглеждаме процеса като цяло, търговецът заплаща на производителя стоката със същите пари, с които потребителят купува от него стоката. По отношение на производителя търговецът е потребител, а по отношение на потребителя — производител; той е купувач и продавач на една и съща стока. Парите, с които купува, представляват в действителност, от чисто формална страна, заключителна метаморфоза на стоката за потребителя. Последният превръща своите пари в стока като потребителна стойност. По такъв начин тяхното преминаване в ръцете на търговеца означава потребление на стока или, от формална страна, преминаване на стоката от обръщението в потреблението. Тъй като с тези пари търговецът отново купува от производителя, това е първата метаморфоза на стоката на производителя и означава тук преминаването на стоката в *междинния стадий*, където тя пребивава в обръщението като *стока*. Процесът *С—П—С* — доколкото той представлява превръщане на

стоката в пари на потребителя и обратно превръщане на парите, притежател на конто сега става търговецът, в същата стока (в стоката от същия вид) — не изразява нищо друго освен *постоянно* преминаване на стоката в потреблението, защото за тази цел мястото, което се освобождава от постъпващата в потреблението стока, трябва да бъде заето от стоката, която излиза от процеса на производството и сега влиза в този междинен стадий.

[872] *Пребиваването на стоката* в обръщение преди заменянето ѝ от нова стока зависи, естествено, същевременно от продължителността на времето, през което стоките се намират в сферата на производството, следователно от продължителността на времето на тяхното възпроизводство, и е различно в съответствие с различието на тази продължителност. Например за възпроизводството на зърнените храни е необходима една година. Зърнените храни, прибрани например тази есен (1862 г.), доколкото не служат отново като семена, трябва да стигнат за потреблението в течение на цялата предстояща година — до есента на 1863 г. Те веднага се хвърлят в обръщението (дори в хамбарите на арендаторите те се намират вече в обръщение) и тук се поглъщат от различни резервоари на обръщението — складове, житари, мелничари и т. н. Тези резервоари са както отводни канали за производството, така и питателни канали за потреблението. Докато стоката се намира в тях, тя е *стока* и затова се намира на пазара, в обръщение. Годишното потребление я извлича от обръщението само на части, на капки. Заместникът, потокът от нови стоки, които я изтласкват, идва чак след една година. Ето защо тези резервоари се изпразват също само постепенно, с постъпването на онова, което замества потребената стока. Ако остава излишък и ако новата реколта е над средната, става задръстване. Пространството, което трябва да заеме на пазара тази определена стока, се оказва препълнено. За да могат всички да си намерят място на пазара, стоките понижават пазарните си цени, което отново ги привежда в движение. Ако тяхната маса като потребителни стойности е прекомерно голяма, те се приспособяват към пространството, което трябва да заемат, намалявайки *цените* си. Ако тази маса е твърде малка, те се разширяват, покачвайки прекомерно *цените* си.

От друга страна, стоки, които са бързо преходни като потребителни стойности, и в резервоарите на обръщението пребивават само мимолетно. Времето, през което те трябва да се превърнат в пари и да бъдат възпроизведени, е предписано от природата на тяхната потребителна стойност, която се разваля и затова престава да бъде стока, ако не се потребява всеки ден или почти всеки ден. Защото разменната стойност изчезва заедно с нейния носител, потребителната стойност, щом като самото изчезване на потребителната стойност не е акт на производство.

А изобщо ясно е, че макар *абсолютната маса* на събраните в резервоарите на обръщението стоки да се увеличава с развитието на народното стопанство, тъй като производството и потреблението се увеличават, същата тази маса — в сравнение със съвкупното годишно производство и потребление — намалява. *Преминаването* на стоките от обръщението в потреблението се ускорява, и то поради редица причини. Бързината на възпроизводството се увеличава при следните случаи:

1) Когато стоката бързо преминава през своите различни фази на производството. и процесът на производството във всяка фаза на производството се съкращава; това се обуславя от обстоятелството, че се намалява работното време, необходимо за производството на стоката във всяка от нейните форми; следователно това става заедно с развитието на разделението на труда, на машините, на прилагането на химически процеси и т. н. {С развитието на химията изкуствено се ускорява преминаването на стоката от едно агрегатно състояние в друго, нейното свързване с други тела, например при боядисването, нейното отделяне от други вещества, например при избелването, с една дума, изкуствено се ускорява както изменението на формата на същите тия вещества (тяхното агрегатно състояние), така и онази обмяна на веществата, която трябва да се осъществи; независимо например от това, че за вегетативното и органичното възпроизводство се доставят на растенията и животните по-евтини вещества, т. е. такива вещества, които струват непродължително работно време}

2) Отчасти благодарение на комбинирането на различни отрасли на производството, т. е. благодарение на образуването за определени производствени отрасли на обединяващите ги центрове на производството, [а отчасти] благодарение на *развитието на съобщителните средства* стоката бързо преминава от една фаза на производството в друга; с други думи, съкращава се междинният период, намалява се времето на пребиваването на стоката в междинния етап между едната фаза на производството и другата, или се намалява *преминаването* от една фаза на производството в друга.

3) Цялото това развитие — както съкращаването на всяка от фазите на производството, така и ускоряването на преминаването от една фаза в друга — предполага производство в големи мащаби, масово производство и същевременно производство въз основа на голям постоянен, особено основен капитал; а следователно и непрекъснато течение на производството, непрекъснато не в смисъла, в който току-що разгледахме това течение, т. е. не в смисъл на не-

прекъснатост чрез взаимното приближаване и взаимното проникване на отделните фази на производството, а в смисъл, че в производството не стават *преднамерени* прекъсвания. Такива прекъсвания се наблюдават дотогава, докато работата се извършва по поръчка, както това става при [837] занаятчиите, както все още и в манифактурата в същинския смисъл на думата (ако манифактурата сама вече не е преобразувана от едрата промишленост). А сега производството се извършва в такива мащаби, каквито изобщо капиталът допуска. Този процес не чака търсенето, а е функция на капитала. Капиталът през цялото време продължава да работи в същите мащаби (независимо от натрупването или разширяването) с постоянно развитие и разширяване на производителните сили. Следователно производството не само се извършва *бързо*, така че стоката бързо получава формата, в която тя става годна за обръщение, но и се извършва непрекъснато. Производството тук е само постоянно възпроизводство и същевременно масово производство.

Така че ако стоките се задържат дълго в резервоарите на обръщението, ако се натрупват тук, тези резервоари скоро се препълват в резултат на бързината, с която следват една след друга вълните на производството, и в резултат на масовостта на материала, който те постоянно носят в резервоарите на обръщението. В този именно смисъл *Корбет* например казва: „Пазарът е *винаги* препълнен“[101]. Но същите обстоятелства, които пораждат тази бързина и масовост на възпроизводството, намаляват също необходимостта от събирането на стоки в тези резервоари. Отчасти — що се отнася до *промишленото потребление* — това се съдържа вече във взаимното приближаване на производствените фази, през които трябва да преминават самите стоки или техните съставни части. Ако каменните въглища се произвеждат всеки ден в масови количества и се доставят на фабриканта до самата врата с железница, параходи и т. н., за фабриканта не е нужно да има никакъв запас или е нужен само малък запас каменни въглища, или — което е все същото — когато тук се вклинява търговецът, на последния е нужен само малък запас освен онова, което той всеки ден продава и което всеки ден отново му се докарва. Същото е и с преждата, с желязото и т. н. Но абстрахирайки се от *промишленото потребление*, в сферата на което запасите от стоки (т. е. запасите от съставните части на стоките) трябва да се намалят по посочения начин, търговецът [на предмети за индивидуално потребление] също разполага, първо, с бързината на съобщителните средства и, второ, с увереността в постоянното бързо възпроизводство и подвоз. Ето защо, въпреки че стоковият му запас може би и да се е увеличил по своите размери, всеки елемент на този запас се намира в неговия резервоар, в това преходно състояние, по-кратко време. По отношение на цялата маса стоки, която той продава, т. е. по отношение на размерите както на производството, така и на потреблението, запасът от стоки, *съхранявани, събрани* в неговия склад във всеки даден момент, е незначителен. Друго е положението при по-неразвитите стадии на производството, където възпроизводството се извършва бавно — следователно в резервоарите на обръщението трябва да се задържат повече стоки, — съобщителните средства са бавни, връзките трудни, поради което *възобновяването на запаса* става с прекъсвания и затова минава много междинно време между изпразването на резервоара и неговото напълване отново, *възобновяването* на запаса от стоки. В този случай става нещо аналогично на онова, което наблюдаваме при такива продукти, възпроизводството на които поради природата на тяхната потребителна стойност се осъществява само в едногодишни или полугодишни, с една дума, в повече или по-малко продължителни срокове.

{Как съобщителните средства действуват върху изпразването на резервоарите, показва например памукът. Тъй като между Ливерпул и Съединените щати постоянно кръстосват кораби — бързината на съобщението е един момент, а постоянството — друг, — то целият памук не се изпраща наведнъж. Той постъпва на пазара постепенно. (Освен това производителят не иска да препълни пазара наведнъж.) В Ливерпул памукът лежи в складовете наистина вече в резервоара на обръщението, но не в такова количество — в сравнение с общото потребление на тази стока, — което би било необходимо, в случай че корабът идваше от Америка само един или два пъти след шестмесечно пътуване. Манчестерският фабрикант и т. н. пълни своя склад приблизително в обема на своето непосредствено потребление, тъй като електрическият телеграф и железницата правят възможна във всеки момент доставката на памук от Ливерпул в Манчестер.}

Особеното напълване на резервоарите на обръщението — напълването не поради претовареност на пазара, която при тези условия се създава безкрайно по-лесно, отколкото при патриархално бавното темпо на производството — е само спекулативно и става само по изключение, във връзка с действителното или очакваното спадане или повишаване на цените.

За това *относително намаляване* на запасите, т. е. за относителното намаляване на количеството на стоките, намиращи се в обръщение, в сравнение с общата маса на производството и потреблението — виж *Лалор*, *„Economist“*[102], *Корбет* (съответните цитати да се поставят след Ходскин). [874] В това *Сисмонди* погрешно виждаше нещо достойно за съжаление (да се види също и Сисмонди)[103].

(Наистина, от друга страна, при това ние имаме постоянно *разширяване на пазара* и в същата степен, в каквато се съкращава *интервалът от време*, през което стоката се намира на пазара, се увеличава и *пространственият обхват*, или пазарът се разширява пространствено, и периферията по отношение на центъра, т. е. по отношение на сферата на производството на стоката, се описва от все по-голям радиус.)

С бързината на възпроизводството е свързано — или е само друг израз на тази бързина — обстоятелството, че потреблението действува по принципа „от ръцете — в устата", че то сменя своето бельо и костюми също така бързо, както и своите мнения, а не ходи десет години с един и същ редингот и т. н. Потреблението дори на такива предмети, където това не е обусловено от природата на потребителната стойност, все повече съвпада по време с производството, става следователно все по-зависимо от труда в даден момент, от съвместно съществуващия труд (тъй като фактически тук имаме размяна на съвместно съществуващ труд) — и всичко това в същата степен, в каквато миналият труд става все по-важен момент на производството, макар самото това минало да е винаги съвсем недалечно и само относително.

(Колко силно създаването на запаси е свързано с неразвитостта на производството, показва следният пример. Докато добитъкът едва с големи трудности е понасял зимуването, през зимата не е имало прясно месо. Едва когато скотовъдството е преодоляло това затруднение, от само себе си се е прекратило и създаването на *онзи запас*, който произтичал от необходимостта да се заменя прясното месо с осолено или пушено месо.)

Само там, където продуктът влиза в обръщение, той става стока. Производството на продукта като стока, следователно и обръщението, извънредно много се разширява с капиталистическото производство поради следните причини:

1) *Производство en masse, количество, масовост*, т. е. такова производство, което количествено не се намира в никакво съответствие с потребността на производителя [от неговия собствен продукт]; наистина *чиста случайност* е дали той става дори в най-минимална степен потребител на своя собствен продукт. Там, където производителят потребява своя собствен продукт в масови количества, това става само ако той произвежда част от съставните елементи на своя собствен капитал. Обратно, в предишния стадий на развитието на обществото стока става само — или пък главно — излишъкът от продукта свръх онова, което отива за задоволяване на собствените потребности.

2) *Качествена едностранчивост* на продукта, която се намира в обратно отношение към увеличаващото се разнообразие на потребностите. Това влече след себе си голямо разделение и обособяване на по-рано свързаните помежду си отрасли на производството — с една дума, увеличение на разделението на труда в обществото, към което се прибавя още създаването на нови отрасли на производството и увеличаването на многообразието на видовете стоки. (Накрая, след Ходскин, да се посочат също и изказванията на *Уейкфийлд* по този въпрос.) Тази пъстра диференциация на стоките е двояка. Първо, различните *фази на един и същ продукт*, както и междинните работи върху продукта (следователно трудът, произвеждащ неговите съставни елементи, и т. н.) се разпадат на различни, независещи един от друг отрасли на труда; с други думи, *един и същ продукт* в различните си фази се превръща в *различни видове стоки*. И, второ, [появяването на нови видове стоки] е свързано с освобождаването на труда и капитала (или на труда и на принадения продукт) и, от друга страна, с откриването на нови начини за използване на една и съща потребителна стойност. Поради тези изменения, за които говорихме в точка 1, възникват нови потребности (например потребността от бързи и всестранни съобщителни средства, възникваща заедно с прилагането на парата в промишлеността), следователно и нови начини за тяхното задоволяване — или пък се откриват нови начини за използване на една и съща потребителна стойност, или нови материали, или нови методи на производство (като например галванопластиката), за да се обработва другояче старият материал, и т. н.

Всичко казано се свежда до това, че *един продукт* в своите *следващи една след друга фази*, или *състояния*, се превръща в *различни стоки*, или пък до това, че се създават *нови продукти*, или нови *потребителни стойности* като стоки.

3) *Превръщане в наемни работници на огромно мнозинство от населението*, което по-рано е потребявало основната маса продукти in naturalibus*.

4) *Превръщане на фермера в промишлен капиталист* {същевременно и на рентата в парична рента, изобщо на всички натурални доставки (данъци и т. н., поземлена рента) в парични плащания}. Изобщо: промишлената експлоатация на земята, с което се подлагат на обмяна на веществата както нейните химически, така и механически условия на производството, дори семената и т. н., добитъкът и т. н., торовете и т. н., вместо да се ограничава както преди със собствения си тор.

5) *Мобилизиране на цялата маса предишни „неотчуждаеми" блага, превръщаща ги в стоки*, и създаване на такива форми на соб-

* В натурален вид. Тук се има предвид потреблението в условията на натуралното стопанство. *Ред.*

ственост, които се състоят само от книжа в обръщение. От една страна — отчуждаване на поземлената собственост. (И с безимотността на масите [е] дадено, че те се отнасят например към жилището си като към стока). От друга страна — железопътни акции и изобщо всякакви акции.

[Г) ПОЛЕМИКАТА НА ХОДСКИН ПРОТИВ КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „НАТРУПВАНЕТО" НА СРЕДСТВА ЗА ЖИВОТ ОТ КАПИТАЛИСТА ЗА РАБОТНИКА. НЕРАЗБИРАНЕТО ОТ ХОДСКИН НА ДЕЙСТВИТЕЛНИТЕ ПРИЧИНИ ЗА ФЕТИШИЗИРАНЕТО НА КАПИТАЛА]

[875] Да се върнем сега към Ходскин.

Под *„натрупването"* [на средства за живот] от капиталиста *за* работника не бива естествено да се разбира, че стоките при своето преминаване от производството в потреблението се намират в резервоарите на обръщението, в обръщение, на пазара. Това би означавало, че продуктите се намират в обръщение заради работника и стават *стоки* заради него, изобщо — че производството на продукти като стоки става заради работника.

Както и всеки друг [стокопритежател], работникът трябва да превърне първо стоката, която той продава фактически, макар и не по форма, — т. е. своя труд, — в пари, за да превърне след това тези пари обратно в стоки за потребление. Ясно е като бял ден, че разделението на труда (доколкото е основано върху стоковото производство), наемният труд, изобщо капиталистическото производство не могат да съществуват, ако предметите за потребление, както и средствата за производство, не се намират на пазара като *стоки*, че този вид производство е невъзможно *без* обръщение на стоките, без пребиваване на стоките в резервоарите на обръщението. Защото продуктът е стока κατ'ἐξοχήν* само в обръщението. Че работникът трябва да намира необходимите му средства за живот във формата на *стоки*, е еднакво вярно за него, както и за всеки друг.

Впрочем работникът противостои на търговеца на средства за живот не като работник на капиталист, а като пари — на стока, като купувач — на продавач. Тук няма отношение между наемен труд и капитал, освен доколкото се касае за *собствените* работници на търговеца. Но дори доколкото те купуват от него, те му противостоят не като работници. Това става само дотолкова, доколкото той купува от тях. Затова да оставим настрана този *агент на обръщението*.

* — предимно, в истинското значение на думата. *Ред.*

А що се отнася до промишления капиталист, неговият *запас* — неговото „натрупване" — се състои:

Първо, от неговия основен капитал — сгради, машини и т. н., които работникът не потребява, или доколкото ги потребява, потребява ги в процеса на труда, промишлено, *за* капиталиста; наистина те представляват за него средства на труда, но не и средства за живот.

Второ, от неговите суровини и спомагателни материали, запасът от които в частта, която не влиза непосредствено в производството, както видяхме, има тенденция да намалява. Тези неща също не са средства за живот за работника. Това *„натрупване"* на капиталиста за работника означава само, че капиталистът прави услуга на работника, като му отнема собствеността върху условията на неговия труд и превръща тези средства на неговия труд (които самите са само превърнат продукт на неговия труд) в средства за експлоатация на труда. Във всеки случай, употребявайки машините и суровините като средства на труда, работникът не се препитава от тях.

Трето, от неговите стоки, намиращи се на склад, в хамбара, преди да влязат в обръщение. Те са продукти на труда, а не средства за живот, натрупани за издръжка на самия него — труда — през време на производството.

Следователно „натрупването" на средства за живот от капиталиста за работника означава само, че капиталистът трябва да притежава достатъчно пари, за да плаща работната заплата, с които пари работникът извлича от резервоарите на обръщението своите средства за потребление (а ако разглеждаме класата като цяло — изкупува обратно част от своя собствен продукт). Но тези пари са само превърнатата форма на стоката, която работникът е продал и доставил. В този смисъл средствата за живот са „натрупани" за работника, както са натрупани за неговия капиталист, който също купува с пари (превърнатата форма на същата стока) средства за потребление и т. н. Тези пари могат да бъдат прост стойностен знак, следователно те съвсем не е необходимо да бъдат представители на „минал труд", а само изразяват в ръцете на всеки реализираната от него цена — не на минал труд (или на предишна стока), а на настоящ труд или стока, които той продава. Тук имаме само формално битие[104]. Или пък — тъй като работникът и при предишните начини на производство е трябвало да се храни и изобщо да потребява средства за живот през време на производството, независимо от продължителността на времето, което е изисквало производството на неговия продукт — „натрупването" на средства за живот за работника означава, че работникът трябва, първо, да превърне

продукта на своя труд в продукт на капиталиста, в капитал, за да получи след това обратно като заплащане част от този продукт във формата на пари.

[876] При този процес (а за този процес като такъв всъщност е съвсем безразлично дали това, което получава работникът, е продукт на настоящ или минал труд, дали той получава продукта на паралелно изпълняван труд или своя собствен предишен продукт) Ходскин го интересува следното:

Значителна част, най-голямата част от всекидневно потребяваните от работника продукти — които той трябва да потребява независимо от това, дали е готов или не е готов собственият му продукт — съвсем не е *натрупан труд* отпреди. Това, напротив, до голяма степен са продукти на труда, произведени в същия ден; през същата седмица, в течение на които работникът произвежда своята стока. Такива са хлябът, месото, бирата, млякото, вестниците и т. н. Ходскин би могъл да добави, че те отчасти са продукти на *бъдещ* труд, защото срещу работната заплата, събирана в течение на 6 месеца, работникът купува дреха, направена едва в края на тези шест месеца, и т. н. (Ние видяхме, че цялото производство предполага *едновременно* възпроизводство на влизащите в него ингредиенти и продукти в различни форми — суровини, полуфабрикати и т. н. А всеки основен капитал предполага за своето възпроизводство *бъдещ* труд, а също така и за своя еквивалент, без който не може да се възпроизведе). В течение на годината, казва Ходскин, работникът (поради характера на възпроизводството на зърнени храни, на производството на растителни суровини и т. н.) трябва до известна степен да „разчита“ на миналия труд. {Относно една къща това например не може да се каже. В случаите, когато една или друга потребителна стойност поради нейната природа се износва само постепенно, не се потребява наведнъж, а само се използва, наличието на „пазара“ на такъв вид продукти на предишен труд съвсем не е резултат на някакъв особен акт, измислен за работниците. Работникът и по-рано е „живял някъде“, преди още капиталистът да е „натрупал“ за него смъртоносните вонещи бордеи. (Виж за това *Ленг*[106]).} (Като оставим настрана това множество всекидневни потребности, които имат решаващо значение особено за *работника*, който може да задоволява почти изключително само всекидневни потребности — ние видяхме, че изобщо *производството и потреблението* все повече и повече съвпадат по време, така че ако разглеждаме цялото общество, потреблението на всички членове на обществото все повече и повече се опира на тяхното *едновременно* производство, или по-точно на продуктите на *едновременно* производство.) Но когато трудовите операции продължават няколко години, работникът трябва „да разчита“ само на своето собствено производство, на едновременния и бъдещ труд на работниците, произвеждащи други стоки.

Работникът винаги трябва да намира средствата за живот в готов вид като стоки на пазара („услугите, които той купува, ео ipso* се създават само в момента, когато те се купуват) — следователно, относително, като продукт на предшестващ труд, а именно на такъв труд, който предхожда тяхното битие като продукти, но съвсем не предхожда неговия собствен труд, срещу цената на който той купува тези продукти. Те могат да бъдат продукти, съвпадащи по време с този труд, и в повечето случаи са такива за онзи, който живее по принципа „от ръцете — в устата“.

Ако вземем всичко това под внимание, „натрупването“ на средства за живот от капиталиста за работника се свежда до следното:

1) Стоковото производство предполага, че предметите за потребление, които потребителите не произвеждат сами, те намират в готов вид като стоки на пазара, или че *стоките изобщо* се произвеждат *като стоки*.

2) Най-голямата част от потребяваните от работника стоки в тяхната последна форма, в която му противостоят като стоки, са фактически продукти на *едновременен* труд (следователно по никакъв начин не са натрупани от капиталистите).

3) При капиталистическото производство произведените от самия работник средства на труда и средства за живот му противостоят, първите като постоянен и последните като променлив капитал; всички тези негови условия на производство се явяват като собственост на капиталиста; а тяхното преминаване от работника към капиталиста и частичният обратен приток към работника на неговия продукт или на стойността на неговия продукт се наричат „натрупване“ на оборотен капитал за работника. Тези средства за живот, които работникът трябва да потребява винаги, преди да е завършен неговият продукт, стават „оборотен капитал“ поради това, че работникът, вместо сам непосредствено да ги *купува* или *заплаща* със стойността на своя минал продукт или от своя бъдещ [877] продукт, трябва първо да получи от капиталиста *чек* срещу тях — пари, — такъв чек, даването на който става възможно за капиталиста само благодарение на минал, бъдещ или в настоящия момент произвеждан продукт на работника.

Ходскин се стреми тук да докаже зависимостта на работника от съвместно съществуващия труд на други работници в противовес на неговата зависимост от миналия труд —

* — именно поради това. *Ред.*

1) за да отстрани „фразата за натрупване",

2) защото „трудът, извършван в настоящия момент", противостои на капитала, докато „миналият труд" винаги вече се разглежда от политико-икономистите като eo ipso капитал, като *отчуждена*, враждебна на самия труд и независима форма на труда.

Но разбирането на онова значение, което навсякъде е присъщо на *едновременния труд* в противовес на миналия труд, само по себе си е твърде важен момент.

И така Ходскин стига до извода:

Капитал е или само дума и претекст, или изразява не *вещ*, а отношение: общественото отношение на труда на единия към съвместно *съществуващия труд* на другия, като последните, *резултатите* от това отношение се приписват на онези вещи, от които се състои така нареченият оборотен капитал. При всяко битие на стоката като пари нейната реализация в потребителни стойности зависи от едновременния труд. ([Трудът] от цяла година е самият едновремен [труд].) Само незначителна част от стоките, които влизат в непосредствено потребление, са продукти на повече от една година, а дори и да са такива (например добитък и т. н.), те се нуждаят всяка година от нов труд. Всички трудови операции, които изискват по-продължително време от една година, се основават на непрекъснато целогодишно производство.

„Властта, която капиталистът има над *труда на известен брой хора*, а не притежаването на запас от стоки, му дава възможност *да издържа* и следователно да използва *други* работници." (стр. 14).

А парите дават на всекиго „власт" над „труда на известен брой хора", над овеществения в техните стоки труд, както и над възпроизводството на този труд — дотолкова следователно и над самия труд.

Онова, което според Ходскин действително се „натрупва", но не като мъртва маса, а като нещо живо, е *умението* на работника, степента на развитие на труда. {Наистина (което Ходскин не отбелязва, защото за него е било важно, в противовес на грубото разбиране на политико-икономистите, да наблегне върху *субекта*, така да се каже, върху субективното в субекта, в противоположност на вещта) наличното във всеки даден момент стъпало на развитие на производителната сила на труда, служещо като отправна точка, съществува не само като навици и способности на работника, но същевременно и в онези предметни органи, които този труд си е създал и всекидневно възобновява.} Това е именно истинското prius*, което образува изходния пункт, и това prius е резултат от даден ход на развитието. *Натрупването* представлява тук *асимилация*, постоянно запазване и същевременно преобразуване на вече възприетото, реализираното. В такъв именно смисъл Дарвин превръща „натрупването" посредством наследствеността при всички организми — при растенията и животните — в движещ принцип на тяхното формиране, така че различните организми сами се формират посредством „натрупване" и са само „изобретения", постепенно натрупвани изобретения на живите субекти. Но това не е единственото prius за производството. При животното и при растението такова prius е външната за тях природа — следователно както неорганичната природа, така и тяхното отношение към други животни и растения. Човекът, който произвежда в общество, заварва и вече модифицирана природа (по-специално природни елементи, превърнати в органи на неговата собствена дейност) и определени взаимоотношения между производителите. Това натрупване е отчасти резултат на историческия процес, отчасти — при отделния работник — предаване на умението от поколение на поколение. При това натрупване, казва Ходскин, никакъв оборотен капитал не оказва никакво съдействие на основната маса работници.

* — първично, предшествуващо. *Ред.*

Ходскин посочи, че „запасът от готови стоки" (средства за живот) е винаги малък в сравнение със съвкупното потребление и производство. Напротив, степента на умението на наличното население е във всеки даден момент предпоставка за съвкупното производство — следователно главно натрупване на богатството, извънредно важен запазен резултат от предшествуващ труд, съществуващ обаче в самия жив труд.

[378] „Всички въздействия, които обикновено се приписват на натрупването на оборотен капитал, се дължат на *натрупване и усвояване на умение*, а тази извънредно важна операция се постига, що се отнася до основната маса работници, без какъвто и да било оборотен капитал" (стр. 13).

Фразата на политико-икономистите, че броят на работниците (следователно и благосъстоянието или нищетата на наличното работническо население) зависи от наличната маса на оборотния капитал, Ходскин правилно коментира по следния начин.

„Броят на работниците винаги по необходимост зависи от *количеството на оборотния капитал*, *или*, както бих казал, от онова *количество продукти на съвместно съществуващия труд*, което *е позволено* на работниците да потребяват" (стр. 20).

Това, което приписват на *„оборотния капитал"*, на някакъв си „запас от стоки", е въздействие на „съвместно съществуващия труд".

Ходскин следователно с други думи казва: въздействията на определена обществена форма на труда се приписват на вещта, на продуктите на този труд; самото отношение фантастично се представя в *предметна* форма. Ние видяхме, че това е специфична характерна черта на труда, който почива върху стоково производство, върху разменна стойност, и че това quid pro quo* се проявява в стоката и в парите (което Ходскин не вижда), а в още по-голяма степен — в капитала[106]. Въздействията на нещата като предметни моменти от процеса на труда им се приписват в капитала като притежавани от тях в тяхната персонификация, в тяхната самостоятелност по отношение на труда. Те [според представата на политикоикономистите] биха престанали да имат тези въздействия, ако престанеха да противостоят на труда в тази *отчуждена форма. Капиталистът* като капиталист е просто персонификация на капитала — надарено със собствена воля, с личност създание на труда, враждебно на труда. Ходскин схваща това като чисто субективна илюзия, зад която се крият мошеничеството и интересите на експлоатиращите класи. Той не вижда как този начин на представяне произтича от самото реално отношение, не вижда, че не последното е израз на първото, а, обратно. В същия смисъл английските социалисти казват: „На нас ни е нужен капиталът, а не капиталистът."[107] Но като премахват капиталиста, те отнемат на условията на труда характера на *капитал*.

* * *

{Авторът на съчинението „Observations on certain Verbal Disputes" Бейли и други отбелязват**, че думите „value, valeur"*** изразяват свойство, принадлежащо на нещата. И действително, те първоначално не изразяват нищо друго освен потребителната стойност на нещата за човека, онези техни свойства, които ги правят полезни или приятни за човека, и т. н. По същество думите „value, valeur, Wert"*** етимологически не могат да имат друг произход. Потребителната стойност изразява естественото отношение между неща и хора, фактически — битието на нещата за човека. *Разменната стойност* представлява значение, присадено към думата Wert (=потребителна стойност) по-късно, в резултат на общественото развитие, създало разменната стойност. Това е *общественото* битие на вещта.

„*Санскритското* Wer означава „покривам, защищавам" — оттук — „уважавам, почитам" и „обичам, ценя". Производното от тази дума прилагателно Wertas означава „превъзходен, почтен"; *готското* wairths, *старогорнонемското* wert, *англосаксонското* weorth, vordh, wurth, *английското* worth, worthy, *холандското* waard, waardig, *германското* wert, *литовското* wertas („почитан, ценен, скъп, уважаван").

Санскритското wertis *латинското* virtus*, *готското* wairthi, *германското* Werth [*Chavée*. Essai d'étymologie philosophique, Bruxelles, 1844, стр. 176].

Der Wert** на вещта е всъщност нейната собствена virtus*, докато нейната разменна стойност е съвсем независима от предметните свойства на дадената вещ.

„*Санскритското* Wal означава „покривам, укрепявам"; *[латинското]* vallo***, valeo****; vallus***** — това, което прикрива и защищава; valor — това е самата сила". Оттук *[френското]* valeur, *[английското]* value. „Сравни с Wal *германското* walle walte******, *английското* wall*******, weld********"[108]. [*Chavée*. Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844, стр. 70].}

* * *

След това Ходскин преминава към *основния капитал*. Това е произведена производителна сила и в своето развитие в едрата промишленост орган, създаден за себе си от *обществения* труд.

Ето местата, които се отнасят до основния капитал:

„Всички оръдия и машини са продукт на труда . . . Докато представляват само резултат от *минал* труд и не се употребяват целесъобразно от работниците, те не възстановяват разходите по тяхното изготвяне. . . Повечето от тях губят от стойността си, ако не се употребяват. . . *Основният капитал получава своята полезност не от минал, а от настоящ труд* и той *носи на своя притежател печалба* не защото е бил натрупан, а защото е *средство за придобиване на власт над труда*" (стр. 14—15).

Тук най-после правилно е разбрана природата на капитала.

[879] „Какво произвеждат оръдията, след като *те* са били направени? Нищо. Напротив, те започват да ръждясват и да се разрушават, ако не бъдат използвани от труда . . . Дали трябва да разглеждаме едно оръдие като производителен капитал или не, това зависи напълно от това, дали то се *употребява* от някакъв производителен работник или не" (стр. 15—16).

„Лесно е да се разбере защо . . . този, който строи път, трябва да получава известна част от изгодите, които извлича от пътя само онзи, който го ползва. Но аз не разбирам *защо всички тези изгоди трябва да принадлежат на самия път* и *да се присвоят* под наименованието печалба върху техния капитал от редица лица, които не го строят и не го ползват" (стр. 16).

* — вземане на едно нещо за друго. *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 128 и 162. *Ред.*
*** — ценност, стойност. *Ред.*

* — сила, доблест, достойнство, превъзходно качество. *Ред.*
** — ценност, стойност. *Ред.*
*** — заграждам с вал, укрепявам, защищавам. *Ред.*
**** — силен, як, здрав съм. *Ред.*
***** — вал. *Ред.*
****** — господствувам, хазяйнича, управлявам. *Ред.*
******* — стена. *Ред.*
******** — владея, държа в ръцете си. *Ред.*

„Огромната полза от парната машина зависи не от натрупаните желязо и дърво, а от *практическото и живото познаване на природните сили*, което на едни хора дава възможност да ги строят, а на други — да ги обслужват“ (стр. 17).

„Без знания те“ (машините) „не биха могли да бъдат изобретени, без сръчност и умение на ръцете те не биха могли да бъдат произведени, а без умение и труд те не биха могли да бъдат употребени производително. Знания, умение и труд са единствените фактори, от които капиталистът може да обоснове претенцията си върху дял от продукта“ (стр. 18).

„*Наследили знания от редица поколения и живеейки съвместно на големи маси,* хората имат възможност със своите умствени способности да допълват работата на природата“ (стр. 18).

„Производителният труд на една страна зависи не от *количеството*, а от *качеството* на основния капитал“ (стр. 19).

„Като средство да изхранва и издържа хора основният капитал зависи относно въздействието си напълно от умението на работниците и затова производителният труд на една страна — доколкото това се отнася до основния капитал — *е пропорционален на знанията и умението на населението*“ (стр. 20).

[Д)] СЛОЖНА ЛИХВА; ОСНОВАНОТО ВЪРХУ НЕЯ ОБЯСНЕНИЕ НА НАМАЛЯВАНЕТО НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

„Един бегъл поглед може да убеди всеки, че с развитието на обществото *простата печалба* не се намалява, а се увеличава, т. е. че едно и също количество труд, което през по-ранен период е произвеждало 100 квартера пшеница и 100 парни машини, сега ще произвежда малко повече... Действително ние виждаме, че в нашата страна днес от печалба живеят в богатство много по-голям брой хора отпреди. Ясно е обаче, че *никакъв труд, никаква производителна сила,* никаква изобретателност и никакво изкуство *не са в състояние да задоволят всепоглъщащите изисквания на сложната лихва.* Но всички спестявания *се правят от дохода на капиталиста*“ (следователно от „простата печалба“), „така че в действителност тези изисквания постоянно се предявяват и също така постоянно производителната сила на труда се отказва да ги задоволи. Ето защо тук постоянно се създава един вид баланс[109]“ (стр. 23).

Например капитал от 100 по 10% би станал за 20 години, ако печалбата постоянно отново се натрупва, около 673, да кажем — тъй като малката разлика тук няма значение — 700. Следователно капиталът за 20 години би се увеличил седем пъти. Според този мащаб, ако бихме боравили само с проста лихва, капиталът би трябвало да носи годишно 30% вместо 10, т. е. три пъти по-голяма печалба, и колкото повече бихме увеличавали редицата години, толкова повече би нараствал, пресметнат с проста лихва за една година, лихвеният процент, или нормата на печалбата, и това нарастване ще бъде толкова по-бързо, колкото по-голям става капиталът.

Но всъщност капиталистическото натрупване не е нищо друго освен превръщане на лихвата отново в капитал (тъй като тук за нашата цел, т. е. за целта на това изчисление, лихвата и печалбата са тъждествени). Следователно сложна лихва. Днес един капитал е

100; той произвежда печалба (или лихва) 10. Прибавени към капитала, получава се 110 — това сега е капиталът. Лихвата, която той носи, е следователно не само лихва върху капитал от 100, а лихва от 100 $К+10Л$. Следователно сложна лихва. По такъв начин в края на втората година ще имаме $(100К+10Л)+10Л+1Л=(100К+10Л)+$ $+11Л=121$. На това сега се равнява *капиталът* в началото на третата година. През третата година ще имаме:

$(100\,К+10\,Л)+11Л+12{,}1Л$, така че капиталът в края на третата година ще бъде 133,1.

[880] Означавайки с чертичка сложната лихва, ще получим следната таблица:

	Капитал	*Лихва*	*Сума*
1-та година	100	10	110
2-та година	100+10=110	10+1′	121
3-та година	100+20+1=121	10+2′+0,1′	133,1
4-та година	100+30+3,1=133,1	10+3,31′	146,41
5-та година	100+40+6,41=146,41	10+4,641′	161,051
			и т. н.

През 2-та година капиталът съдържа *лихва* (проста) на сума 10.
През 3-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 21.
През 4-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 33,1.
През 5-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 46,41.
През 6-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 61,051.
През 7-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 77,1561.
През 8-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 94,87171.
През 9-та година капиталът съдържа *лихва* на сума 114,358881.

С други думи, вече през 9-та година повече от половината капитал, [който по това време е равен на 214,358881], се състои от лихва и по този начин онази част от капитала, която се състои от лихва, расте в геометрична прогресия.

Видяхме, че за 20 години капиталът би се увеличил седем пъти, докато дори Малтус приема като „най-крайна“ възможност, че населението може да се удвои само за 25 години. Но да приемем, че то се удвоява за 20 години и следователно същото става и с работническото население. Ако изчислим средния резултат от всяка година, лихвата би трябвало да бъде 30%, три пъти повече, отколкото е. Но — при неизменна норма на експлоатацията — удвоилото се население за 20 години (а нали през по-голямата част от тези 20 години новото поколение още не е работоспособно; то е работоспособно едва през половината от този период, въпреки заангажирането на децата) ще може да даде само два пъти повече

труд отпреди, а следователно също само два пъти повече, но не-три пъти повече — принаден труд.

Нормата на печалбата (следователно [във връзка с това] и нормата на лихвата) се определя:

1) При неизменна норма на експлоатацията — от броя на заетите работници, от абсолютната маса на използваните работници, следователно от нарастването на населението. Макар тази маса да се увеличава, с натрупването на капитала и с промишленото развитие нейното отношение към цялата сума на прилагания капитал намалява (следователно при неизменна норма на експлоатацията нормата на печалбата намалява). А и на населението и през ум не му минава да расте в същата геометрична прогресия като сложната лихва. На известен стадий на промишленото развитие нарастването на населението обяснява увеличаването на масата на принадената стойност и на печалбата, но същевременно и спадането на нормата на печалбата.

2) От абсолютната величина на нормалния работен ден, т. е. от увеличаването на нормата на принадената стойност. Нормата на печалбата може следователно да се увеличава поради удължаване на работното време свръх нормалния работен ден. Но това има своите *физически* и — от определен момент — своите обществени граници. Че в същата степен, в каквато работниците поставят в движение повече капитал, същият този капитал се разпорежда с повече абсолютно работно време, [881] няма никакво съмнение.

3) Ако нормалният работен ден остане същият, принаденият труд може да бъде относително увеличен чрез намаляване на необходимото работно време и поевтиняване — съответно на развитието на производителната сила на труда — на средствата за живот, влизащи в потреблението на работника. Но същото това развитие на производителната сила на труда намалява променливия капитал в сравнение с постоянния. Физически е невъзможно принаденото работно време например на двама души, които заместват 20 работници, благодарение на някакво увеличаване на абсолютното или относителното принадено работно време да бъде равно на принаденото работно време на 20 души. Дори тези 20 души да дават всеки ден само два часа принаден труд, те дават 40 часа принаден труд, докато цялото време от живота на двама души в един ден е само 48 часа.

Стойността на работната сила намалява не в същата пропорция, в която се увеличава производителната сила на труда или на капитала. Това повишаване на производителната сила увеличава и във всички отрасли, които не произвеждат пряко или косвено предмети от първа необходимост, отношението на постоянния капитал към

променливия, без да предизвика някакво изменение в стойността на труда. Развитието на производителната сила е неравномерно. На природата на капиталистическото производство е присъщо, че то развива промишлеността по-бързо, отколкото земеделието. Казаното произтича не от природата на земята, а от това, че на земята са нужни други обществени отношения, за да бъде експлоатирана тя действително съобразно с природата й. Капиталистическото производство се устремява към земята едва след като неговото влияние я е изтощило и е опустошило нейните природни качества. Към това се прибавя и обстоятелството, че поради собствеността върху земята земеделските продукти в сравнение с другите стоки се заплащат по-скъпо, тъй като се заплащат по *тяхната* стойност, а не се смъкват до цените по разходите. А те образуват главната съставна част на предметите от първа необходимост. По-нататък, тук се прибавя още и това, че поради закона за конкуренцията, когато обработването на $^1/_{10}$ от земята струва по-скъпо, останалите $^9/_{10}$ от обработваемата земя също „изкуствено“ биват поразени от това относително неплодородие.

За да може с натрупването на капитала нормата на печалбата да остава неизменна, тя би трябвало в действителност да нараства. Ако капиталът би доставял постоянно 10% принаден труд, то *един и същ работник* би трябвало при натрупване на лихва върху лихва и при произтичащото оттук увеличение на прилагания капитал да дава тройно, четворно, петорно повече — в прогресията, в която нараства сложната лихва, — а това е абсурд.

Масата капитал, която работникът поставя в движение и чиято стойност той запазва и възпроизвежда със своя труд, е съвсем различна от *стойността*, която той допълнително присъединява, т. е. от принадената стойност. Ако масата на капитала = 1 000, а допълнително присъединеният труд = 100, възпроизведеният капитал ще бъде 1 100. Ако масата на капитала = 100, а допълнително присъединеният труд = 20, възпроизведеният капитал ще бъде 120. Нормата на печалбата в първия случай = 10%, във втория = 20%. Въпреки това от 100 може да се натрупа повече, отколкото от 20. И затова потокът на капитала {като се остави настрана обесценяването на капитала поради повишаване на производителната сила} — или неговото „натрупване“ — се устремява все по-далече и по-далече съответно на силата, която капиталът вече притежава, а не съответно на големината на нормата на печалбата. Това обяснява увеличаването на натрупването — по маса — въпреки спадането на нормата на печалбата, да не говорим пък за това, че при нарастваща производителност дори при намаляване на нормата на печалбата е възможно натрупване на по-значителна част доход, отколкото

при висока норма на печалбата при по-малка производителност. Висока норма на печалбата — в степента, в която тя се основава на висока норма на принадената стойност — е възможна в случай, че работният ден е доста дълъг, макар трудът да не е производителен. Висока норма на печалбата е възможна [също и] поради това, че макар трудът да не е производителен, потребностите на работника, а *вследствие на това* и минимумът работна заплата, са доста малки. На незначителността на минимума работна заплата ще съответствува нищожна интензивност на труда. В двата случая капиталът се натрупва бавно, въпреки високата норма на печалбата. Населението не се увеличава, а работното време, което продуктът струва, е голямо, макар работната заплата, плащана на работника, да е малка.

[882] Спадането на нормата на печалбата, което става въпреки неизменящата се и дори увеличаващата се норма на принадената стойност, обясних с това, че променливият капитал се намалява по отношение на постоянния капитал, т. е. с това, че се намалява живият настоящ труд по отношение на миналия, приложен и възпроизведен труд*. Ходскин и авторът на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties" обясняват спадането на нормата на печалбата с невъзможността за работника да задоволи изискванията на *„сложната лихва"*, т. е. изискванията на натрупването на капитала:

„Никакъв труд, никаква производителна сила, никаква изобретателност, никакво изкуство не са в състояние да задоволят всепоглъщащите изисквания на сложната лихва. Но всички спестявания се правят от дохода на капиталиста" (следователно от „простата печалба"), „така че в действителност тези изисквания постоянно се предявяват и също така постоянно производителната сила на труда се отказва да си задоволи. Ето защо тук постоянно се създава един вид баланс" (цит. съч., стр. 23).**

Според общия смисъл това се свежда до едно и също. Когато казвам, че нормата на печалбата с натрупването на капитала се намалява, тъй като постоянният капитал се увеличава в сравнение с променливия, това значи, независимо от определената форма на частите на капитала: прилаганият капитал се увеличава в сравнение с прилагания труд. Печалбата спада не защото работникът е експлоатиран по-малко, а защото в сравнение с прилаганин капитал се прилага изобщо по-малко труд.

Да приемем, че отношението на променливия капитал към постоянния е равно например на 1:1. В такъв случай, ако съвкупният

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 477—478. *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 648. *Ред.*

капитал е равен на 1 000, тогава $c=500$ и $v=500$; ако нормата на принадената стойност $=50\%$, то 50% от 500 ще бъде 50×5, т. е. 250. Следователно нормата на печалбата ще бъде 250 върху 1 000, т. е. $\frac{250}{1\,000}$, или $\frac{1}{4}$, т. е. 25%.

Ако пък съвкупният капитал $=1000$ и $c=750$, а $v=250$, при 50% норма на принадената стойност 250 дават 125. А нормата на печалбата ще бъде $\frac{125}{1\,000}$, т. е. $\frac{1}{8}$, или $12\frac{1}{2}\%$.

Ако приемем, че работната заплата на един работник е равна на 25 ф. ст. годишно, в първия случаи при работна заплата 500 ф. ст. са използвани 20 работника, във втория случай при работна заплата 250 ф. ст. — 10 работника. Един и същ капитал от 1 000 ф. ст. използва 20 работника в единия случай и само 10 във втория. В първия случай масата на капитала се отнася към броя на работните дни както 1 000:20; във втория — както 1 000:10. На всекиго от 20-те работници се падат в първия случай от приложения капитал (постоянен и променлив) 50 ф. ст. (защото $20\times50=500\times2=1\,000$). Във втория случай на всеки работник се падат от приложения капитал 100 ф ст. (защото $100\times10=1\,000$). Съобразно с това онази частица от капитала, която се свежда до работната заплата на отделния работник, в двата случая е еднаква.

Формулата, която давам, съдържа ново основание защо при натрупването на една и съща маса капитал се падат по-малко работници, или, което е същото, защо по-голяма маса капитал се пада на *един и същ* труд. Дали ще кажа, че 1 работник се пада на приложен капитал, равен на 50, в единия случай и 1 работник на 100 единици капитал — в другия, т. е. само $\frac{1}{2}$ работник на 50 единици капитал; дали ще кажа следователно, че в единия случай 1 работник се пада на 50 единици капитал, във втория — $\frac{1}{2}$ работник на 50 единици капитал, или пък ще кажа, че в единия случай се падат 50 единици капитал на 1 работник, а във втория — 50×2 единици капитал на 1 работник — е едно и също.

Именно тази последна формула прилагат Ходскин и други. Да се натрупва значи изобщо — според тях — да се изисква сложна лихва, а това означава, че на *един и същ работник* се пада повече капитал и че съответно на величината на капитала, падаща се на един работник, той трябва сега да дава повече принаден труд. Тъй като падащият се на един работник капитал се увеличава съответно на сложната лихва, а неговото работно време, напротив, има много определени граници и неговото необходимо работно време чрез „никаква производителна сила" не може да бъде намалено в такава степен, която да съответствува на изискванията на тази сложна

лихва, тук „постоянно се създава един вид балансиране". „Простата печалба" си остава при това неизменна или дори нараства (тази „проста печалба" в действителност е принаден труд или принадена стойност). Но с натрупването на капитала зад формата на проста лихва се крие сложната лихва.

[883] Освен това е ясно: ако сложната лихва=натрупване, тогава — като се оставят настрана абсолютните граници на натрупването — това образуване на лихва зависи от размера, интензивността и т. н. на самия процес на натрупване, т. е. от *начина на производство.* В противен случай сложната лихва не е нищо друго освен присвояване на *чужд капитал* (на чужда собственост) под формата на лихва, както това е било в Рим и изобщо при лихварството.

Ходскин си представя работата така. Първоначално на един работник се падат например 50 ф. ст. капитал, като работникът, да допуснем, доставя срещу него 25 ф. ст. печалба. След няколко години — поради превръщането на част от лихвата в капитал и поради повтарянето на това всяка година — на един работник се падат вече 200 ф. ст. капитал. Ако годишната лихва — 50% — се капитализираше винаги напълно, този процес би се извършил за по-малко от четири години. Както по-рано за капитал от 50 ф. ст. работникът е носил 25 ф. ст. печалба, така сега той би трябвало за капитал от 200 ф. ст. да носи 100 ф. ст. печалба, или четири пъти повече. Но това е невъзможно. За това той би трябвало или да работи четири пъти по-дълго време, т. е. 48 часа в денонощие, ако по-рано е работил 12 часа, или поради развитието на производителната сила на труда стойността на труда би трябвало да се намали четири пъти.

Ако работният ден е равен на 12 часа, 25 ф. ст. съставляват годишната работна заплата и работникът носи 25 ф. ст. печалба годишно, той трябва да работи за капиталиста също толкова, колкото за себе си, т. е. 6 часа, или половината от работния ден. Ако работникът трябва да донесе 100 ф. ст. печалба, той трябва за 12 часа да работи за капиталиста 4×6 часа, което е абсурд. Да приемем, че работният ден е удължен на 15 часа. Дори и в този случай работникът не е в състояние за 15 часа да дава 24 часа. А още по-малко — 30 часа, което би било необходимо, тъй като той би трябвало да работи 24 часа за капиталиста и 6 часа за себе си. Ако през цялото си работно време работеше за капиталиста, той би могъл да даде само 50 ф. ст., т. е. само да удвои „лихвата", следователно за 200 ф. ст. капитал да даде 50 ф. ст. печалба, докато по-рано за 50 ф. ст. е носел 25 ф. ст. печалба. По-рано нормата на печалбата= =50%, сега=25%. Но и това е невъзможно, тъй като работникът

трябва да живее. Както и да нараства производителната сила, все пак ако стойността, създавана за 12 часа, е равна както в приведения по-горе пример на 75 ф. ст., за 24 часа тя ще бъде равна на 2×75=150 ф. ст. А тъй като работникът трябва да живее, той съвсем не може да донесе 150 ф. ст. печалба, а още по-малко 200. Неговият принаден труд винаги е само *част* от неговия работен ден, откъдето обаче съвсем не следва, както смята г-н Родбертус*, че печалбата никога не може да бъде равна на 100%. Тя никога не може да се равнява на 100%, ако трябва да се изчислява върху целия работен ден (защото в последния тя *самата* вече е отчетена), но напълно може да се равнява на 100% по отношение на заплатената част от работния ден.

Така например в приведения по-горе пример печалбата е 50%:

Капитал постоянен	*Капитал променлив*	*Принадена стойност*	*Норма на принадената стойност*	*Норма на печалбата*
25	25	25	100%	50%

Тук печалбата, която съставлява половината от работния ден, е равна на $^1/_3$ от целия продукт.

[884] Ако работникът даваше на капиталиста $^3/_4$ от работния ден, бихме имали следното:

Капитал постоянен	*Капитал променлив*	*Принадена стойност*	*Норма на принадената стойност*	*Норма на печалбата*
25	$12^1/_2$			
Съвкупен капитал				
$37^1/_2$		$37^1/_2$	300%	100%

Изчислено върху 100, имаме:

Капитал постоянен	*Капитал променлив*	*Принадена стойност*	*Норма на принадената стойност*	*Норма на печалбата*
$66^2/_3$	$33^1/_3$			
Съвкупен капитал				
100		100	300%	100%

Да видим сега по-подробно какво може да се крие зад това схващане, че *печалбата спада,* защото в процеса на натрупването тя представлява не *„проста печалба"* (следователно нормата на експлоатацията на работника не се намалява, а, както твърди Ход-

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 83—87. *Ред.*

скин, се увеличава), а *„сложна печалба“*, докато трудът при никакви условия не може да догони изискванията на сложната лихва.

Преди всичко трябва да отбележим, че това изисква по-нататъшни определения, за да има изобщо смисъл. Разглеждан като продукт на натрупването (т. е. на присвояването на принаден труд) — а такова разглеждане е необходимо по отношение на цялото възпроизводство изобщо, — всеки капитал е съставен от печалба (от „лихва“, ако отъждествяваме тази дума с печалба, а не със „заемна лихва“). Следователно, ако нормата на печалбата = 10%, това е „лихва върху лихва“, печалба върху печалба. И би било съвсем необяснимо с какво 10 върху 100 някак трябва да се различават — икономически — от 11 върху 110. По такъв начин би се получило, че не е възможна и „проста печалба“, или поне, че и простата печалба трябва да спада, защото тази проста печалба в действителност е също толкова сложна, както и сложната печалба. Ако пък разбираме въпроса по-тясно, т. е. само с оглед на лихвоносния капитал, сложната лихва би погълнала печалбата и повече от печалбата; и обстоятелството, че производителят (капиталист или некапиталист) трябва да плаща на кредитора лихва върху лихвата, съвпада с това, че той освен печалба трябва с течение на времето да му заплаща част от своя капитал.

И така, преди всичко трябва да отбележим, че концепцията на Ходскин има смисъл само ако приемем, че капиталът расте по-бързо от населението, т. е. от работническото население. (Дори и това последно нарастване е относително. В природата на капитала е да изтощава с прекомерен труд част от работническото население, а друга да пауперизира.) Ако населението се увеличава в същата степен, както и капиталът, няма основание принадения труд, който мога да извличам със 100 ф. ст. от x работници, да не мога да извличам от 8 x работници с 800 ф. ст. [885] 8 пъти по 100 K предявява не повече изисквания към 8 пъти по x работници, отколкото 100K към x работници. Тук следователно приведеното от Ходскин *основание* отпада. (В действителност въпросът стои другояче. Дори ако населението расте в същата степен, както и капиталът, капиталистическото развитие довежда до това, че част от населението става излишно, понеже постоянният капитал се развива за сметка на променливия капитал.)

{„По отношение на *труда* е твърде съществено дали ги“ *(стоките)* „разпределят така, че да *предизвикат по-голямо предлагане на труд* или пък по-малко, дали ги разпределят като условия за труд или пък, като подпомагане на празноскитащи“ („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand“ etc. London, 1821, стр. 57).

Това увеличение на предлагането на труд се предизвиква от увеличаващия се *брой* на хората (пак там, стр. 58).

„Неспособността *да се разпорежда с толкова труд*, колкото преди, е от значение само когато трудът не произвежда повече отпреди. Ако трудът е станал по-производителен, производството няма да бъде намалено, дори ако *наличната маса от стоки се разпорежда с по-малко труд отпреди*“ (пак там, стр. 60).

Това е против Малтус. Вярно, производството няма да бъде намалено, но нормата на печалбата ще се намали. Тези цинични изрази, според които „масата стоки *се разпорежда* с труда“, съдържат същия цинизъм, който се намира в даването от Малтус определение на стойността*. Изразът *„стоката се разпорежда с труда“* е великолепен и напълно характерен за природата на капитала.

Същият автор правилно отбелязва против Уест:

„Авторът на съчинението „Essay on the Application of Capital to Land“ казва, че трудът ще се заплаща по-високо, ако е налице голямо увеличение на капитала, а *това*... ще става тогава, когато печалбата върху капитала е много висока. „Колкото повече е печалбата върху капитала“, добавя той, „толкова по-висока е работната заплата“. Погрешността се състои в това, че са изпуснати една или две думи: „Колкото повече *е била* печалбата върху капитала,... толкова по-висока *ще бъде* работната заплата“... Високата печалба и високата работна заплата *не съвпадат по време*; те нямат място в една и съща *сделка*; едната противодействува на другата и намалява нейното равнище. Със същия успех би могло да се разсъждава така: „Предлагането на една стока се повишава най-бързо, когато цената е най-висока, следователно голямото предлагане и високите цени се обуславят взаимно.“ Това е смесване на причина и следствие“ (пак там, стр. 100—101.)}

И така, тезата на Ходскин има смисъл само когато — в резултат от процеса на натрупването — един и същ работник трябва да поставя в движение *повече капитал* или когато капиталът расте в сравнение с труда — следователно когато например капиталът е бил преди 100 и в резултат на натрупването е станал 110 и когато същият работник, който е носил принадена стойност 10, трябва в съответствие с нарастването на капитала да носи принадена стойност 11, т. е. сложна лихва. По такъв начин не само предишният капитал, който работникът е поставил в движение по-рано, трябва — след като е възпроизведен — да донесе същата печалба („проста печалба“), но такава печалба трябва да донесе този капитал, увеличен с неговия, на работника, принаден труд, така че работникът трябва да даде принаден труд, първо, за първоначалния капитал (или неговата стойност) и, второ, още и за своя собствен натрупан, т. е. капитализиран, принаден труд. А тъй като този капитал расте всяка година, същият този работник би трябвало постоянно да дава все повече труд.

Но изобщо на един и същ работник да се пада повече капитал, отколкото преди, е възможно само [в следните два случая].

---

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 8—9 и 23. *Бълг. ред.*

Случай № 1. Ако производителната сила на труда остава неизменна, на един работник може да се пада повече капитал отпреди, само ако работникът удължава своето абсолютно работно време — например работи 15 часа вместо 12 — или ако работи по-интензивно отпреди — за 12 работни часа извършва работа за 15 часа; за 4 часа — работа за 5 часа, или за $^4/_5$ часа — работа за $^5/_5$ часа. Тъй като за определен брой часове работникът възпроизвежда своите средства за живот, в този случай в полза на капиталиста по същия начин се печелят 3 часа, както ако да се е увеличила производителната сила на труда, докато всъщност тук се е увеличил трудът, а не неговата производителна сила. Ако тази интензификация на труда би обхванала всички отрасли на труда, стойността на стоката по необходимост би се намалила съответно на намаляването на работното време, което тя струва. Тази степен на интензивност би станала средна интензивност на труда, негово естествено качество. А ако тя [886] съществува само в определени отрасли, тя е равна на сложен труд, т. е. на прост труд, повдигнат на степен. По-малко от един час по-интензивен труд се смята тогава като за по-екстензивен и създава същата стойност. Например в приведения по-горе случай $^4/_5$ часа по-интензивен труд създават същата стойност, каквато и $^5/_5$ — или един час — по-екстензивен труд.

И двете, удължаването на работното време и увеличаването на труда, посредством по-голяма интензивност наподледния, посредством, така да се каже, свиване порите на труда, имат своите граници (макар например хлебарите в Лондон да работят обикновено 17, а дори и повече часове), напълно определени физически граници, и когато те са достигнати, се прекратява сложната лихва, „сложната печалба".

В самите тези граници важи следното:

Ако капиталистът не плаща нищо за удължаването или интензификацията на труда, неговата *принадена стойност* (както и печалбата, ако не става изменение в *стойността* на постоянния капитал, тъй като приемаме, че начинът на производството си остава същият) — неговата печалба (при посочените условия) — расте по-бързо от неговия капитал. За нарастването на капитала той не заплаща никакъв необходим труд.

А ако той плаща за допълнителния труд в същата пропорция, както и преди, принадената стойност нараства пропорционално на увеличаването на капитала. Печалбата расте по-бързо. Защото тук се извършва по-бърз оборот на основния капитал; освен това износването на машините се ускорява не в такава степен, в каквато се ускорява тяхното използване. Намаляват се разходите за основен капитал, тъй като за 200 работници, които работят едновременно, са необходими повече машини, сгради и т. н., отколкото за 100 работници с удължен работен ден. Необходими са и по-малко надзиратели и т. н. (За капиталиста това създава крайно приятната възможност без всякакви по-нататъшни затруднения да разширява или намалява своето производство съобразно с условията на пазара. Пък и това увеличава неговата власт, тъй като на онази част от работниците, която е претоварена с труд, съответствува незаетата или полузаетата резервна армия, в резултат на което се засилва конкуренцията сред работниците.)

Макар в този случай чисто аритметичното отношение между необходимия труд и принадения труд да не се нарушава и това да е единственият случай, когато и двата могат да се увеличават в еднаква степен, експлоатацията на труда въпреки това нараства — както при удължаване на работния ден, така и при неговото интензифициране (уплътняване), стига да не бъде едновременно намален (както със закона за десетчасов работен ден). Работникът намалява продължителността на съществуването на своята работна сила, изтощава я в много по-голяма степен, отколкото нараства неговата работна заплата, и още повече се превръща в проста работна машина. Но независимо от последното, ако при нормален работен ден той живее например 20 години, а при удължен или уплътнен — само 15, в единия случай той продава стойността на своята работна сила в продължение на 15 години, а в другия — в продължение на 20 години. В единия случай тя трябва да бъде възстановена в продължение на 15 години, в другия — в продължение на 20 години.

Стойност, равна на 100, съществуваща в продължение на 20 години, ще бъде възстановена, ако всяка година се заплаща 5%, защото $5 \times 20 = 100$. Стойност, равна на 100, съществуваща в продължение на 15 години, ще бъде възстановена, ако всяка година се заплаща $6^2/_3$%. Но в дадения случай работникът получава от трите допълнителни часа само толкова, колкото е еднодневната стойност на неговата работна сила, изчислена за 20 години. Да приемем, че той работи 8 часа необходим труд и 4 часа принаден труд. Тогава от всеки час той получава $^2/_3$ час, защото $\frac{12 \times 2}{3} = 8$. Съответно на това от 3 часа извънработно време той ще получи 2 часа, или от всеки извънреден час — $^2/_3$. Но това е стойността на неговата работна сила за един час само при предпоставката, че тя съществува в продължение на 20 години. Ако работникът я продава в продължение само на 15 години, нейната стойност за един час съответно се повишава.

Антиципация на бъдещето — действителна антиципация — съществува изобщо при производството на богатството само по

отношение на работника и на земята. И при работника, и при земята бъдещето чрез преждевременно прекомерно напрежение и изтощение, чрез нарушаване на равновесието между разхода и прихода, може да бъде *realiter** антиципирано и разрушено. С работника и със земята това става при капиталистическото производство. Що се отнася до така наречената антиципация например при държавни дългове, Рейвънстон с право отбелязва:

[887] „Заявявайки, че прехвърлят в бъдещето разходите на настоящето; твърдейки, че може да се обременява потомството, за да се задоволяват потребностите на сегашното поколение, те [защитниците на системата на държавните дългове] изказват безмислицата, че може да се потребява онова, което още не съществува, че може да се живее с хляб, преди семената му да са посети в земята". (*Ravenstone* Thoughts on the Funding System, стр. 8.) „Цялата мъдрост на нашите държавници се свежда до пренасяне в големи размери на собствеността от една група лица в друга, до създаване на огромен фонд за възпаграждаване на спекулации и злоупотреби" (пак там, стр. 9).

Другояче стои въпросът с работника и земята. Онова, което тук се изразходва, съществува като δύναμις**, а в резултат на форсирано изразходване на тази δύναμις се намалява продължителността на нейното съществуване.

Най-после, ако капиталистът е принуден да плаща за извънработно време повече, отколкото за нормално работно време, според казаното по-горе това съвсем не е повишаване на работната заплата, а само компенсация за повишилата се стойност на извънработното време, като добавъчната заплата рядко достига необходимия за това размер. Всъщност, когато работникът работи извънредно, би трябвало по-добре да се заплаща не само извънработното време, но и изобщо всеки работен час, за да се заплати поне само по-бързото износване на работната сила.

Следователно при всички обстоятелства тук има по-голяма експлоатация на труда. Същевременно тук при всички обстоятелства е налице [относително] намаление на принадената стойност с натрупването на капитала, както и намаление на нормата на печалбата, доколкото това не се парализира чрез икономия на постоянен капитал. [887]

[887] Следователно това е случай, когато с натрупването на капитала — с появата на „сложната печалба" — нормата на печалбата трябва да намалява. Ако за капитал от 300 (първата доза) тя е била равна на 10% (и печалбата следователно е 30) и ако за добавъчния капитал от 100 тя е равна на 6%, за 400 цялата печалба

* — реално, фактически. *Ред.*
** — сила, способност. *Ред.*

ще бъде 36. Следователно изобщо върху 100 печалбата ще бъде 9. От 10% нормата на печалбата се е намалила на 9%.

Но, както казахме, върху тази основа (т. е. при неизменна производителност на труда) отвъд известен пункт печалбата върху добавъчния капитал би трябвало не само да се намали, но и съвсем да изчезне, така че цялото натрупване, основано върху тази „сложна печалба", да спре. В този случай намаляването на печалбата е свързано с увеличена експлоатация на труда и изчезването ѝ в известен пункт настъпва не защото работникът или някой друг получава целия си продукт, а защото физически е невъзможно да работи сврьх известно количество работно време или да увеличава интензивността на труда свръх известна степен.

Случай № 2. Единствен друг случай, когато при неизменен брой работници на всеки отделен работник може да се пада повече капитал от по-рано и поради това добавъчният капитал може да бъде употребен, изразходван за засилена експлоатация на същия брой работници, [888] е *увеличаването на производителността на труда, изменението на начина на производство.* Това обуславя изменението в органичното съотношение между постоянния и променливия капитал. С други думи, увеличаването на капитала по отношение на труда е тъждествено тук с увеличаването на постоянния капитал по отношение на променливия и изобщо по отношение на масата на прилагания от него жив труд.

Тук следователно концепцията на Ходскин се свежда до общия закон, формулиран от мен.

Принадената стойност, експлоатацията на работника се увеличава, но едновременно с това спада нормата на печалбата, тъй като променливият капитал намалява по отношение на постоянния и масата жив труд изобщо относително намалява по отношение на капитала, който я привежда в движение. По-голямата част от произведения през годината продукт на труда се присвоява от капиталиста под фирмата капитал и по-малката част — под фирмата печалба.

{Оттук фантазията на *поп Чалмърс,* че колкото по-малки маси от годишния продукт капиталистите изразходват като капитал, толкова по-големи печалби те прибират[110], при което им идва на помощ „установената църква"[111], за да се погрижи за потреблението на голяма част от принадения продукт вместо неговото капитализиране. Проклетият поп смесва причина и следствие. Впрочем масата на печалбата при по-малка норма на печалбата расте с увеличаването на изразходвания капитал. Освен това расте количеството на потребителните стойности, в което е представена тази по-малка част от продукта. Но това обуславя същевременно централизацията на ка-

питала, тъй като сега производствените условия изискват да се прилагат големи маси капитал. Това обуславя поглъщането на по-дребните капиталисти от едрите капиталисти и „декапитализацията“ на първите. Тук ние имаме отново, само че в друга форма, отделяне на условията на труда от самия труд (защото при по-дребните капиталисти още се наблюдава собствен труд в по-голяма или по-малка степен. Изобщо трудът на капиталиста е обратно пропорционален на величината на неговия капитал, т. е. на степента, в която той е капиталист. Този процес скоро би довел капиталистическото производство до развръзка, ако наред с центростремителната сила не действуваха постоянно парализиращи я тенденции към децентрализация, които не подлежат тук на разглеждане, тъй като това спада към главата за конкуренцията между капиталите) — онова отделяне на условията на труда от самия труд, което образува понятието капитал и *първоначално* натрупване и след това се явява като постоянен процес в натрупването на капитала, а тук най-после се изразява като централизация на вече съществуващи капитали в малко ръце и като декапитализация на мнозина.}

Обстоятелството, че (пропорционално) намаляващото количество труд не се компенсира напълно от повишената му производителност или че отношението на принадения труд към изразходвания капитал не расте *в същата* пропорция, в каквато се намалява пропорционално *масата на прилагания труд*, се дължи отчасти на това, че развитието на производителността на труда само в определени сфери на капитала намалява стойността на труда, необходимия труд, и на това, че дори в тези сфери производителността на труда не се развива равномерно и се намесват парализиращи фактори; например самите работници, макар и да не могат да попречат на намаляването на работната заплата (по стойност), не допускат тя да бъде намалена абсолютно до минимума, а, напротив, принуждават да им се предоставя количествено известно участие в увеличаването на общото богатство.

Но и това нарастване на принадения труд е относително и възможно само в определени граници. За да отговаря на изискванията на сложната лихва, необходимото работно време би трябвало в този случай да бъде също така сведено до нула, както в разгледания по-горе случай [принаденото работно време] би трябвало да бъде удължено до безкрайност.

Повишаването или спадането на нормата на печалбата, доколкото е обусловено от увеличаването или намаляването на работната заплата в резултат на изменение в търсенето и предлагането [на труд] или на временното увеличаване или намаляване на цената на предметите от първа необходимост (в сравнение с луксозните предмети),

предизвикано от това изменение на търсенето и предлагането и от обусловеното от него увеличаване или намаляване на работната заплата — има толкова малко общо с общия закон [889] за повишаване или спадане на нормата на печалбата, колкото и увеличаването или намаляването на пазарните цени на стоките изобщо с определянето на тяхната стойност. Това трябва да се разгледа в главата за реалното движение на работната заплата. Ако отношението между търсенето и предлагането е благоприятно за работниците и тяхната работна заплата се повишава, *възможно* е (но съвсем не и задължително) с това временно да се увеличават цените на някои предмети от първа необходимост, особено на хранителните продукти. Правилно отбелязва по този повод анонимният автор на „Inquiry into those Principles“ etc.:

В този случай ще настъпи „увеличение на търсенето на предмети от първа необходимост в сравнение с търсенето на такива предмети, без които може да се мине, така че съотношението между тези два вида търсене ще бъде съвсем друго от онова, което би съществувало, ако той упражняваше тази власт“ (капиталистът — своята власт над стоките), „за да си доставя предмети за собственото си потребление. По този начин предметите от първа необходимост ще се разменят срещу по-голямо количество предмети изобщо... И поне една част от тези предмети от първа необходимост ще бъдат хранителни продукти“ (стр. 21—22).

По-нататък анонимният автор правилно развива концепцията на Рикардо:

„Следователно при всички обстоятелства увеличаването на цената на житото не е било *основната* причина за онова повишаване на работната заплата, което е довело до намаляване на печалбата, а, напротив, повишаването на работната заплата е било преди всичко причината за увеличаването на цената на житото, а след това природата на земята, поради която засилената обработка дава пропорционално все по-малки добиви, е направила част от това повишение на цената *постоянна* и е попречила законът за населението да окаже пълно *противодействие* на станалото увеличение на работната заплата“ (стр. 23).

Като обясняват спадането на печалбата с невъзможността за живия труд да задоволи изискванията на „сложната лихва“, Ходскин и авторът на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties“, макар и да не са анализирали по-нататък този въпрос, са много по-близо до истината, отколкото Смит и Рикардо, които обясняват спадането на печалбата с повишаването на работната заплата: единият — с повишаването на реалната и номиналната работна заплата, другият — с повишаването на номиналната работна заплата, на което по-скоро отговаря намаляване на реалната работна заплата. Ходскин и всички тези пролетарски противници [на политико-икономистите] със здрав разум изтъкват факта, че с развитието на капитала относително се е увеличил броят на лицата, живеещи от печалбата.

[е) ХОДСКИН ЗА ОБЩЕСТВЕНИЯ ХАРАКТЕР НА ТРУДА И ЗА ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ КАПИТАЛ И ТРУД]

Сега ще приведем още няколко заключителни тези от брошурата на Ходскин „Labour Defended against the Claims of Capital“.

Развитие на разменната стойност на продукта и с това развитие на съдържащия се в стоката труд като обществен труд:

„Почти всеки продукт на сръчността и умението е *резултат от съвместен и комбиниран труд.*“

(Това е резултат на капиталистическото производство.)

„Човек така зависи от човека и тази зависимост така *расте* с развитието на обществото, че едва ли трудът на някакъв отделен индивид ... има и най-малка стойност, ако не е частица от големия обществен труд.“

{Това място да се цитира, като се изтъкне, че едва върху основата на капитала *стоковото* производство, или производството на продукта като стока, придобива всеобемащ характер и обхваща самата същност на продукта.}

„... Там, където е въведено разделението на труда, преди работникът да може да реализира това, което е изкарал, се намесва оценката на други хора и вече няма нищо, което би могло да се обозначи като естествено възнаграждение на труда на индивида. Всеки работник произвежда само част от едно цяло и тъй като всяка част сама по себе си няма стойност или полезност, тук няма нищо, което работникът би могъл да вземе и да каже: „Това е мой продукт, това ще задържа за себе си“. Между началото на съвместния труд на различни работници, например за изработване на сукно, и разпределението на крайния продукт между участвуващите лица, чиито обединени усилия са го произвели, неедиократно се намесва оценката на други хора и възниква въпросът, колко от този съвместен продукт ще се падне на всеки от индивидите, съединеният труд на които го е произвел.

Аз не зная друг начин да бъде решен този въпрос, [89] освен да се предаде на напълно свободно обсъждане от самите работници“ (стр. 25).

„Трябва да добавя, че едва ли един вид труд е по-ценен от друг. Няма съмнение, че всички те са еднакво необходими“ (стр. 26).

В заключение Ходскин казва следното за *отношението между капитал и труд:*

„Работодателите са също такива работници, каквито са и техните наемни работници. В това отношение техните интереси напълно съвпадат с интересите на техните работници. Но същевременно те са също или капиталисти, или агенти на капиталистите и в това отношение техните интереси са решително противоположни на интересите на техните работници“ (стр. 27).

„Широкото разпространение на образованието сред промишлените работници в нашата страна намалява с всеки ден значението на труда и умението на почти всички работодатели и собственици, като увеличава броя на хората, притежаващи техните специални знания“ (стр. 30).

„*Капиталистът е потискащият посредник* между различните работници.“ Ако бъде изключен, „ще стане ясно, че *капиталът*, или *властта да се прилага труд*, и *съвместно съществуващият труд* са едно и също; също и *производителният капитал* и *изкусният труд* са *едно и също*. Следователно капиталът и работещото население означават едно и също нещо. В системата на природата устата е съединена с ръцете и ума“ (стр. 36).

С формата на отчуждаването, която различните моменти на обществения труд имат един към друг и която е представена в *капитал*, изчезва капиталистическият начин на производството. Такъв е резултатът от разсъжденията на Ходскин.

* * *

Първоначално натрупване на капитала. Включва централизацията на условията на труда. То е обособяване на условията на труда по отношение на работника и на самия труд. Неговият исторически акт е историческият акт на възникването на капитала — *историческият* процес на отделяне, който превръща условията на труда в капитал, а труда — в наемен труд. С това е дадена основата на капиталистическото производство.

Натрупване на капитала върху основата на самия капитал — следователно и върху основата на отношението между капитал и наемен труд. То възпроизвежда във все по-широки размери отделянето и обособяването на предметното богатство по отношение на труда.

Концентрация на капитала. Натрупване на големи капитали чрез унищожаване на малките. Привличане. Декапитализация на междинните съчетания на капитал и труд. Това е само последната степен и форма на процеса, който превръща условията на труда в капитал, след това възпроизвежда капитала и отделните капитали в по-широки размери, най-после отделя образуваните в много пунктове на обществото капитали от техните притежатели и ги централизира в ръцете на едри капиталисти. Вземайки тази крайна форма на противоположност и противоречие, производството, макар и в отчуждена форма, се превръща в обществено производство. Тук имаме обществен труд и общност на оръдията на производството в действителния процес на труда. Капиталистите като *функционери* на посочения процес, който същевременно ускорява това *обществено* (асоциирано) производство, а с това и развитието на производителните сили, стават излишни в същата степен, в която [per] procura* на обществото прибират всички доходи и се превъзнасят като *собственици* на това обществено богатство и *командири* на обществе-

* — по пълномощие. *Ред.*

ния труд. С тях става същото, както и с феодалите, чиито претенции, както и техните *услуги*, станаха излишни с възникването на буржоазните общества, превърнаха се чисто и просто в анахронични и неотговарящи на своята цел привилегии и по този начин бързо стигнаха до своята гибел. [XV—890]

(Ж) ФОРМУЛИРОВКИ НА ОСНОВНИТЕ ТЕЗИ НА ХОДСКИН В НЕГОВАТА КНИГА „POPULAR POLITICAL ECONOMY"

[XVIII—1084] *Th. Hodgskin.* Popular Politikal Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.

„Лекият труд е само *наследено умение*" (стр. 48).

„Тъй като всички изгоди, произтичащи от разделението на труда, естествено се съсредоточават в работниците и принадлежат на работниците, ако работниците бъдат лишавани от тези изгоди и ако в процеса на развитието на обществото забогатяват от увеличаващото се умение на работниците само онези, които никога не работят — това трябва да има за своя причина несправедливото присвояване, узурпирането и грабежа от страна на забогателите и безропотното подчинение от страна на обеднелите" (стр. 108—109).

[1085] „Работниците наистина се размножават прекалено бързо, ако сравним тяхното размножаване само с търсенето на техните услуги от капиталистите" (стр. 120).

„Малтус отбелязва въздействията, които увеличаването на *броя на работниците* има върху намаляването на частта, която всеки работник получава от годишния продукт, при предпоставката, че частта от този продукт, *която се разпределя* между работниците, е определена и фиксирана величина, която ни най-малко не се регулира от онова, което работниците произвеждат през годината" (стр. 126).

„Трудът е единствената мярка на стойността; но трудът, творецът на всяко богатство, *не е стока*" (стр. 186).

Относно влиянието на парите върху увеличаването на богатството Ходскин правилно отбелязва:

„Тъй като един човек може срещу малки количества изложени на разваляне продукти да получи такива, които не са изложени на разваляне, той не ще се изкуши да изхвърля първите. Така употребата на парите увеличава богатството, което предотвратява прахосничеството" (стр. 197).

„Главната изгода от търговията на дребно е обусловена от това, че количеството, в което стоките се произвеждат най-добре, не е количеството, в което те се разпределят най-добре [за индивидуално потребление]" (стр. 145).

„Както теорията на капитала, така и практиката да се спира трудът в точката, в която той може свръх разходите за издръжката на работника да произведе и печалба за капиталиста, на пръв поглед противоречат на естествените закони, които регулират производството" (стр. 238).

Относно *натрупването на капитала* Ходскин казва приблизително същото, което казва в първото си произведение. Все пак за пълнота ще приведем главните места:

„Да разгледаме например основния капитал — най-благоприятното гледище за идеята, че капиталът помага на производството. Трябва да различаваме три вида обстоятелства, при които резултатите от натрупването на капитал са твърде различни.

1) Когато капиталът се произвежда и използва от едно и също лице. От само себе си се разбира, че всяко натрупване в неговите ръце на оръдия, които той произвежда и използва, облекчава неговия труд. *Границата на такова натрупване е способността на работника да произвежда и използва подобни оръдия.*

2) Когато капиталът се произвежда и използва от различни лица, които разпределят продукта на своя съвместен труд помежду си в справедливи пропорции. Капиталът се произвежда от един работник, а се използва от друг; те делят стоката пропорционално на труда, с който всеки е допринесъл за произвеждането на стоката... Но аз бих изразил този факт по-скоро така, че да кажа: ако една част от обществото е заета с производството на оръдия, докато друга част ги използва, това е един *вид разделение на труда*, който увеличава производителната сила и допринася за всеобщото богатство. Докато продуктът на тези две класи работници се разпределя между тях, натрупването и умножаването на оръдията, които те произвеждат и използват, е също тъй изгодно, колкото ако се произвеждаха и използваха от едно лице.

3) Когато капиталът е собственост на една класа от лица, които нито го произвеждат, нито го използват... Капиталистът явявайки се само *собственик* на оръдията, като такъв не е работник. Той никак не съдейства на производството"

{С други думи, на производството съдейства *оръдието*, а не титулът на собственик, който *А* има по отношение на оръдието, нито обстоятелството, че оръдието принадлежи на неработник.}

„Капиталистът *придобива собственост върху продукта на един работник, който предава на друг работник* — или за определено време, както при повечето видове основен капитал, или завинаги, както при работната заплата, изхождайки от мисълта, че този продукт може да бъде използван или потребен изгодно за *него*. Той никога не допуска продуктът на един работник, щом попадне в неговите ръце, да бъде използван или потребен от друг работник другояче освен изгодно за него. Той употребява или дава на заем своята собственост, *за да получава дял от продукта* или от естествения доход *на работниците;* и всяко *натрупване на такава собственост* в неговите ръце не представлява *нищо друго освен разширяване на неговата власт върху продукта на труда* и спира увеличението на националното богатство. Така стои работата сега... Тъй като капиталистът като собственик на всички продукти не позволява на работниците да произвеждат или да използват оръдия освен ако *той* получава печалба свръх онова, което струва издръжката на работниците, ясно е, че на производителния труд са поставени далеч по-тесни граници, отколкото предписва природата. *Колкото повече капитал се натрупва в ръцете на трети лица, толкова повече нараства масата печалба, за която капиталистът претендира*, и по този начин възниква изкуствена пречка за растежа на производството и населението... При сегашното състояние на обществото, когато работниците в никой случай не са собственици на капитал, *всяко натрупване на капитал увеличава масата печалба, която се иска от тях*, и прави невъзможен всеки труд, който би осигурявал само прилично съществуване на работника... Ако се признае, че трудът произвежда всичко, дори капитала, *безсмислено е да се приписва производствена сила на оръдията, произвеждани и използвани от труда*" (стр. 243—247).

„*Работната заплата не облекчава производството*, както оръдията... *Трудът, а не капиталът, плаща всяка работна заплата*" (стр. 247).

[1086] „Повечето *аванси на капиталистите* се състоят *в обещания да платят*. . .

Изнамирането и употребата на книжни пари разкри факта, че капиталът съвсем не е *резултат от спестяване*. Докато капиталистът трябваше да притежава действително натрупани скъпоценни метали или стоки, за да реализира своето богатство или да командува труда на други хора, би могло да се приеме, че натрупването на капитала е резултат от действително спестяване и че от него зависи прогресът на обществото. Но когато бяха изобретени книжните пари и пергаментните ценни книжа и когато притежателят само на едно подобно парче пергамент получаваше годишен доход в книжни пари, срещу които получаваше всичко, което му беше необходимо за неговите нужди или потребления, и когато, без да е изразходвал всички книжни пари, ставаше в края на годината по-богат, отколкото в началото на годината, или когато имаше право да получи през следващата година още по-голям брой книжни пари, което му даваше още повече власт над продукта на труда — тогава стана очевидно, че капиталът не е резултат от спестяване и че индивидуалният капиталист се обогатява не чрез действително и материално спестяване, а с това, че прави нещо, което му дава възможност. . . да получава повече от продукта на труда на други хора . . .

Фабрикантът на сукно има или монети, или книжни пари, с които изплаща работната заплата. Неговите работници разменят тази работна заплата срещу продукта на други работници, които не запазват работната заплата на първите, безразлично дали тя се състои от монети или книжни пари, и тя се връща обратно у фабриканта, който разменя срещу нея сукното, изработено от собствените му работници. С върналите се у него монети или книжни пари той отново изплаща работната заплата и монетите или книжните пари започват отново същото кръгообръщение . . .

На неговата“ (на капиталиста) *„собственост,* безразлично дали тя служи за *изплащане на работната заплата* или се състои от полезни оръдия, се приписва цялата огромна помощ, която *знанието и умението, въплътени в машините,* оказват на труда. . . Обединеният труд на миньора, леяря, ковача, механика, огняря и много други хора, а не мъртвите машини, извършва онова, което се прави с парните машини. . . *Според обикновената словоупотреба производителната сила на това умение на работниците се приписва на неговия видим продукт,* на оръдията на труда, *чиито собственици,* които нито ги произвеждат, нито ги използват, си въобразяват, че са крайно производителни хора“ (стр. 248—251).

Полемиката на Ходскин против приказките за *„опасността да бъде изгонен капиталът от страната“*, против възгледа за лихвата върху капитала като необходим стимул за развитие на производството, или относно теорията за спестяванията — виж в тетрадка IX, стр. 4[112]. Да се приведе това в главата за вулгарните икономисти.

„С нарастването на населението се увеличава както производството, така и потреблението, и това е всичко, което се разбира под понятията натрупване или увеличаване на националното богатство“ (стр. 257). [XVII—1086]

[3) ХОДСКИН ЗА ВЛАСТТА НА КАПИТАЛА И ЗА ПРЕВРАТА В ПРАВОТО НА СОБСТВЕНОСТ]

[XIII—670a] *[Hodgskin.]* The Natural and Artificial Right of Property Contrasted. London, 1832.

„Сега цялото богатство на обществото отива първо в ръцете на *капиталиста* и той купува дори по-голямата част от земята. *Той плаща* рентата на поземления собственик, работната заплата — на работника, данъци и десятък — на бирниците и *задържа за себе си голяма, всъщност най-голямата и непрекъснато растяща част от годишния продукт на труда*. Капиталистът може да се разглежда сега на първо място *като собственик* на цялото обществено богатство, въпреки че никакъв закон не му е прехвърлил правото върху тази собственост“ (стр. 98).

„Този преврат в сферата на собствеността е обусловен *от вземането на лихви върху капитала* и от нарастването на сложната лихва; не по-малко знаменателно е, че законодателите в цяла Европа искаха да *попречат на това чрез закони* против лихварството“ (стр. 98, бележката).

„Властта на капиталиста върху цялото богатство на страната е *пълна революция в правото на собственост,* но какъв закон или каква поредица от закони обусловиха тази революция?“ (стр. 99). [XIII—670a]

[4) БРЕЙ КАТО ПРОТИВНИК НА ПОЛИТИКО-ИКОНОМИСТИТЕ[113]

[X—441] *Bray J. F.* Labour's Wrongs and Labour's Remedy, etc. Leeds, 1839.

Тъй като съществуването на човека е обусловено от труда, а трудът предполага средства на труда, „земята — тази голяма арена на всяка дейност и този *суров материал* на всяко богатство — трябва да бъде обща собственост на всички нейни обитатели“ (стр. 28).

„Животът зависи от храната, а храната — от труда. Тази зависимост е абсолютна. Ето защо ако някой индивид се отклонява от труда това е възможно само при условие, че се увеличава трудът на останалата маса хора“ (стр. 31).

„Всички несправедливости и всички страдания, които хората са причинявали или понасяли, произтичат в последна сметка от това, че някои индивиди и класи са узурпирали правото върху земята и са лишили от това право други индивиди и класи. . . След като хората са си присвоили правото на собственост върху земята, следващата крачка е била присвояването на правото на собственост върху самия човек“ (стр. 34).

Брей обявява за своя цел

„да се бори против политико-икономистите на собствената им почва и със собственото си оръжие“ (за да докаже, че не при всяка социална система мизерията трябва да бъде участ на работника). „Преди да могат да бъдат опровергани получените чрез такъв метод изводи, политико-икономистите трябва да отхвърлят или опровергаят установените истини и принципи, върху които са основани собствените им аргументи“ (стр. 41).

„Според самите политико-икономисти за производството на богатството е необходимо: 1) труд, 2) натрупване на минал труд, или капитал, и 3) размяна. . .“ Това според тях самите са *всеобщите условия на производството*. „Тези условия важат за цялото общество и имат такава природа, че нито отделни индивиди, нито отделни класи могат да бъдат изключени от тяхното действие“ (стр. 42).

„Заповедта: Трябва да работиш! — си остава еднакво задължителна за всички сътворени същества. . . Само човекът може да заобиколи този закон; а по своята природа този закон може да бъде заобиколен от един човек само за сметка на друг“ (стр. 43).

„Според истинската природа на труда и на размяната строгата справедливост изисква“ {Брей се позовава при това на даваните от политико-икономистите определения на разменната стойност на стоките} „всички участници в размяната да имат не само *взаимни*, но и *равни* изгоди... Ако се осъществяваше справедлива система на размяна, стойността на всички стоки би се определяла от съвкупността на техните производствени разходи и равни стойности биха се разменяли винаги срещу равни стойности... Досега работниците са давали и дават на капиталиста труда на една цяла година срещу стойността на полугодишен труд и оттук възникна неравенството на могъществото и богатството, което съществува сега около нас. Неизбежна последица от неравенството на размяната — на купуването по една цена и на продаването по друга — е, че капиталистите продължават да бъдат капиталисти, а работниците — работници, едните — класа на тирани, другите — класа на роби“ (стр. 47—49).

„При сегашната система не само размяната не е взаимно изгодна за всички страни, както твърдят политико-икономистите, но може със сигурност да се каже, че в повечето сделки между капиталист и производител съвсем не става размяна... Какво дават фабрикантът или поземленият собственик за труда на работниците? Труд? Не, защото капиталистът не работи. Капитал? Не, защото запасите на неговото богатство постоянно се увеличават... Затова капиталистът не може да разменя *нищо*, което принадлежи на самия него. Затова цялата сделка ясно показва, че капиталистите и поземлените собственици не правят нищо, освен да дават на работника за неговия труд в продължение на една седмица част от богатството, което те са получили от него, работника, през предидущата седмица; а това не значи нищо друго, освен че те дават на работника нищо за нещо... Богатството, което капиталистът дава привидно срещу труда на работника, не е било създадено нито от труда, нито от богатството на капиталиста, а е било получено първоначално в резултат на труда на работника и всеки ден то отново се взима от него посредством мошеническа система на неравна размяна. Цялата сделка между производителя и капиталиста представлява явна измама, чист фарс“ (стр. 49—50).

„Законът, който гласи „Трябва да става натрупване!“, се изпълнява само наполовина и служи на интересите само на една отделна класа във вреда на цялото останало общество“ (стр. 5).

„При сегашната социална система цялата работническа класа изобщо зависи по отношение на средствата на труда от капиталистите, или работодателите; но там, където една класа поради своето положение в обществото зависи така от друга класа по отношение на *средствата на труда*, тя по същия начин зависи от нея и по отношение на *средствата за живот*. А това положение до такава степен противоречи на самото предназначение на обществото и е толкова възмутително от гледна точка на разума..., че нито за миг не може да бъде нито оправдавано, нито защищавано. То дава на отделния човек власт, с каквато не трябва да бъде облечен никой смъртен“ (стр. 52).

„Нашият всекидневен опит ни учи, че когато отрязваме парче от цял хляб, това парче не може отново да порасне. Целият хляб е само съвкупност от парчета и колкото повече изяждаме от тях, толкова по-малко остават за ядене. Такъв е случаят [442] с хляба на работника, но хлябът на капиталиста не следва това правило. Вместо да се намалява, неговият хляб постоянно расте: капиталистът реже непрекъснато, но той постоянно се възстановява... Ако размяната беше равна, богатството на сегашните капиталисти постепенно би преминало от тях към работническата класа; всеки шилинг, който богатият изразходва, би го правил с един шилинг по-малко богат“ (стр. 54—55).

Пак там Брей посочва, че

„е съвсем невъзможно даден капиталист да докаже, че дори само хиляда фунта стерлинги произхождат от действително натрупания труд на неговите прадеди, които са принадлежали към работническата класа“ (стр. 55).

„От ученията на самите политико-икономисти следва, че не може да има размяна без натрупване, а натрупване — без труд“ (стр. 55).

„При сегашната система, когато всеки работник дава на работодателя най-малко шест дни труд за еквивалент, струващ само четири или пет дни труд, печалбите на работодателя неизбежно са загуба за работника“ (стр. 56).

„И така, в каквато и светлина да се разглежда произходът на богатството — като дарение, индивидуално натрупване, размяна или наследяване, ние намираме доказателство след доказателство, че в титула на собственост на богатия човек има пукнатина, която наведнъж го лишава от привидната му справедливост и от всякакво значение... Напротив, цялото това богатство произхожда от костите и мускулите на работническите класи в продължение на векове и им е било отнето чрез мошеническата и заробваща система на неравната размяна“ (стр. 56—57).

„Ако при сегашната система работникът иска да стане богат, то, вместо да разменя собствения си труд, той трябва да стане капиталист или такъв, който разменя труда на други хора, и тогава, ограбвайки други по същия начин, по който е бил ограбван и той самият, т. е. посредством неравна размяна, той ще бъде в състояние да прави големи печалби от малките загуби на другите хора“ (стр. 57).

„Политико-икономистите и капиталистите са написали и отпечатали много книги, за да втълпят на работниците фалшивата представа, че „печалбата на капиталиста *не е* загуба за производителя“. Казва ни се, че трудът не може да направи нито крачка без капитал, че капиталът е лопатата в ръцете на земекопача, че капиталът е също тъй необходим за производството, както и самият труд... Тази взаимна зависимост между капитал и труд няма нищо общо с отношенията между капиталиста и работника и не доказва, че първият трябва да живее за сметка на втория... Не капиталистът, а капиталът има съществено значение за операциите на производителите. Между капитала и капиталиста съществува толкова голяма разлика, колкото между товара на кораба и товарителницата“ (стр. 59).

От връзката между капитала и труда е очевидно, че колкото повече капитал, или натрупан продукт, има в една страна, толкова по-леко ще бъде производството и толкова по-малко труд ще е потребен за постигането на даден (определен) резултат. Така британският народ с помощта на своето сегашно огромно натрупване на капитал — на своите сгради, машини, кораби, канали и железопътни линии — може за една седмица да произведе повече промишлено богатство, отколкото неговите прадеди преди 1000 години са могли да произведат за половин век. Не нашите израснали физически сили, а нашият капитал ни прави способни за това. Защото там, където липсва капитал, производството се развива бавно и трудно, и обратно. Оттук е ясно, че всяка печалба за капитала е в същата степен печалба и за труда, че всяко увеличаване на капитала води до облекчаване бремето на труда и че поради това всяка загуба за капитала трябва да бъде и загуба за труда. Макар тази истина да е била отдавна открита от политико-икономистите, тя не е изложена честно от тях.“

{Действително тези типове разсъждават така:

Натрупаните продукти на труда — т. е. непотребените продукти — облекчават труда и го правят по-плодотворен. Затова плодовете на това облекчаване и т. н. трябва да отиват в полза не на самия труд, а на натрупването. Затова не натрупването трябва да бъде собственост на труда, а трудът трябва да бъде собственост на натрупването — собственост на собствените си продукти. Затова работникът трябва да натрупва не за себе си, а за другиго и натрупването трябва да му противостои като капитал.

У политико-икономистите веществениият елемент на капитала така се е сраснал със социалната определеност на неговата форма като капитал — с неговия антагонистичен характер като господстващ над труда продукт на труда, — че те не могат да формулират нито едно положение, без да противоречат на самите себе си}.

„Политико-икономистите *винаги са отъждествявали капитала с една класа на обществото, а труда — с друга класа*, макар тези две сили да нямат такава връзка от природата и да не трябва да я имат и изкуствено. Политико-икономистите винаги се опитват да изкарат, че благополучието на работника и дори самото му съществуване зависят от поддържането на капиталиста в разкош и безделие. На тях не им се иска работникът да изяде един обед, преди да е произвел два обеда — един за себе си и друг за своя господар, като последният получава своя дял косвено посредством неравна размяна“ (стр. 59—60).

„Когато работникът е произвел една вещ, тя не принадлежи вече нему, а на капиталиста, тя е преминала от единия в другия в резултат на невидимата магия на неравната размяна“ (стр. 61).

„При сегашната система капиталът и трудът — лопатата и земекопачът — са две отделни и антагонистични сили“ (стр. 60).

[443] „Но дори цялата земя, всички къщи и всички машини да принадлежаха на капиталистите [по справедливост] и работническата класа да не съществуваше, капиталистите не биха могли да заобикалят повече голямото условие, „че е нужен труд!“. Тяхното богатство би им оставило само избора да умрат или да работят. Те не биха могли да ядат земята и къщите; земята не дава храна, нито машината прави дрехи без прилагане на човешки труд. Затова ако капиталистите или собствениците казват, че работническата класа трябва да ги издържа, те всъщност казват, че производителите им принадлежат така, както земята и къщите, и че работникът е създаден само за полза на богатите“ (стр. 68).

„Срещу това, което дава на капиталиста, производителят получава не труда на капиталиста, нито продукта на неговия труд, а работа. Посредством нея трудещите се класи са не само принудени да извършват труда, който им възлага поддържането на тяхното съществуване, но и са обременени с труда за другите класи. Не е съществено дали производителите получават от непроизвеждащата класа злато или сребро, или други стоки; цялата работа се свежда до това, че работническата класа извършва своя собствен труд и издържа себе си и същевременно извършва труда на капиталиста и отгоре на това го издържа. Каквото и да е *номиналното* възнаграждение, което производителите получават от капиталистите, тяхното действително възнаграждение се състои в това, че върху тях *се прехвърля онзи труд, който би трябвало да извършват капиталистите*“ (стр. 153—154).

„Приемаме, че населението на Обединеното кралство е 25 милиона души. Да приемем, че издръжката им е средно не по-малко от 15 ф. ст. на човек годишно. Това прави 375 млн. ф. ст. годишна стойност на издръжката на цялото население от Обединеното кралство. Но ние произвеждаме не само средства за живот, защото нашият труд създава също много предмети, които не са предназначени за лично потребление. Ние увеличаваме всяка година нашия фонд от натрупвания, или капитал, като увеличаваме броя на нашите къщи, кораби, оръдия, машини, пътища и други приспособления за по-нататъшно производство и като поправяме освен това всичко, което се е износило. Така, макар издръжката ни да струва, както казахме, само 375 млн. ф. ст. годишно, съвкупната годишна стойност на създаваното от народа богатство ще бъде не по-малко от 500 млн. ф. ст. . . .

За действителни производители можем да смятаме само една четвърт от населението, или около 6 милиона мъже на възраст от 14 до 50 години. Може да се

каже, че от този брой при сегашните условия едва ли 5 милиона участвуват в производството“ (по-нататък Брей казва, че в материалното производство участвуват непосредствено само 4 милиона); „защото хиляди работоспособни мъже са принудени да стоят без работа, докато работата, която те би трябвало да вършат, се върши от жени и деца; а стотици и хиляди мъже в Ирландия изобщо не могат да си намерят работа. Така 5 милиона мъже заедно с няколко хиляди деца и жени трябва да произвеждат за 25 милиона. . .

Сегашният брой работници не би могъл без прилагане на машини да издържа себе си и сегашния брой безделници и непроизводителни работници. Прилаганите сега в земеделието и промишлеността всевъзможни машини извършват според изчисленията труда на около 100 милиона работоспособни мъже. . . Тези машини и тяхното прилагане при сегашната система са породили хилядите безделници и живеещи от печалба хора, които сега потискат работниците . . .

Сегашният обществен строй бе оплодотворен от машините и ще бъде разрушен от машините. . . Самите машини са добри, необходими; но лошо е тяхното прилагане, обстоятелството, че се притежават от отделни лица, а не от цялата нация . . .

От 5-те милиона мъже, участвуващи сега в производството, едни работят само 5 часа на ден, други — 15 часа; ако сметнем при това загубата на време поради принудителното безделие на голяма маса през периоди на застой в работата, ще установим, че нашата годишна продукция се създава и разпределя от не по-малко от една пета от обществото, работеща средно по 10 часа на ден . . .

Ако приемем, че всевъзможните богати непроизводители, заедно с техните семейства и прислуга, възлизат само на 2 млн. души и че издръжката им струва средно толкова, колкото издръжката на работниците, т. е. 15 ф. ст. на човек, то вече тази маса от 2 млн. души ще струва на работническата класа 30 млн. ф. ст. годишно . . . Но по най-скромна оценка тяхната издръжка струва не по-малко от 50 ф. ст. на човек. Това прави обща сума от 100 млн. ф. ст. като годишна стойност на издръжката на чистите търтеи на обществото, на напълно непроизводителните. . .

Към това се прибавят удвоените и учетворените доходи, получавани от различните класи дребни собственици, фабриканти и търговци под формата [444] на печалба и лихви. По най-скромна оценка потребяваната от този многоброен слой от обществото част от богатството *надвишава* с не по-малко от 140 млн. ф. ст. годишно средното потребление на равен на тях брой най-добре платени работници. И така, заедно със своето правителство двете обхващащи може би една четвърт от цялото население класи от безделници и живеещи от печалба хора поглъщат около 300 милиона ф. ст. годишно, или повече от половината от цялото произвеждано богатство. За всеки работник от кралството това прави средна загуба над 50 ф. ст. годишно. . . Остава средно не повече от около 11 ф. ст. на човек годишно за разпределяне между останалите три четвърти от нацията. Според изчисления, направени през 1815 г., излиза, че годишният доход на целия народ на Обединеното кралство е възлизал на около 430 млн. ф. ст., от които работническата класа е получила 99 742 547 ф. ст., а класата, живееща от рента, пенсии и печалба — 330 778 825 ф. ст. Стойността на цялата собственост на страната по същото време се изчисляваше на около 3 млрд. ф. ст.“ (стр. 81—85).

Сравни таблицата на Кинг[114] и т. н.

През 1844 г. *населението на Англия* е възлизало: висша и низша аристокрация — 1 181 000 душа, *търговци, фабриканти, фермери и т. н.* — 4 221 000 души (общо — 5 402 000 души), работници, пауперп и т. н. — 9 567 000. *Banfield T. C.* The Organisation of Industry. 2nd edition. London, 1848 [стр. 22—23]) [X — 444]

[Глава двадесет и втора]

РАМСЕЙ

[1) ОПИТ ДА СЕ НАПРАВИ РАЗЛИКА МЕЖДУ ПОСТОЯНЕН И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ. ВЪЗГЛЕД ЗА КАПИТАЛА КАТО НЕСЪЩЕСТВЕНА СОЦИАЛНА ФОРМА

[XVIII — 1086] *Ramsay, George* (of Trinity College). An Esseay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836.

Преминавайки към Рамсей, ние отново се връщаме към политико-икономистите.

{За да може да отнесе търговския капитал към областта на производството, Рамсей го нарича „транспортиране на стоки от едно място на друго" (*Рамсей*, цит. съч., стр. 19). Следователно той смесва търговията с транспортната промишленост.}

Главната заслуга на Рамсей се състои в следното:

Първо, че фактически прави разлика между *постоянен и променлив капитал*. Наистина това се прави в такава форма, че заимствуваните от процеса на обръщението различия между основен и оборотен капитал той *номинално* запазва като единствени различия, но определя основния капитал така, че включва всички елементи на постоянния капитал. Затова под *основен* капитал Рамсей разбира не само машините и оръдията, сградите, в които се работи или се съхранява резултатът от труда, работният и развъдният добитък, но също и всички суровини (включително полуфабрикати и т. н.), „семената на земеделеца и суровините на промишленика" стр. 22—23). Освен това Рамсей отнася към основния капитал „всички видове торове, необходимите в селското стопанство огради и потребяваното в промишлеността гориво" (стр. 23).

„*Оборотният капитал* се състои изключително от хранителни продукти и други предмети от първа необходимост, авансирани на работниците преди завършването на продукта на техния труд" (пак там).

И така, виждаме, че под „оборотен капитал" Рамсей разбира не нещо друго, а [1087] онази част от капитала, която се свежда до работната заплата, а под основен капитал — онази част от капитала, която се свежда до обективните условия на труда — средства на труда и матер ал на труда.

Разбира се, грешката на Рамсей се състои в това, че това взето от непосредствения производствен процес деление на капитала се отъждествява у него с различието, което произтича от процеса на обръщението. Това е последица от обстоятелството, че той се придържа здраво към традицията на политико-икономистите.

От друга страна, Рамсей смесва също чисто веществения състав на така определения основен капитал с неговото битие като „капитал". „Оборотният капитал" (т. е. променливият капитал) не влиза в действителния процес на труда; в него влиза онова, което е купено с оборотния капитал, онова, с което той е заместен — живият труд. Освен това, което освен това влиза в процеса на труда, е постоянният капитал, т. е. трудът, овеществен в обективните условия на труда — в материала на труда и средствата на труда. Затова Рамсей казва:

„Само основният капитал, а не оборотният, е в истинския смисъл на думата източник на националното богатство" (стр. 23). „Трудът и основният капитал са единствените елементи на производствените разходи" (стр. 28).

Онова, което действително се изразходва при производството на една стока, са суровините, машините и т. н. и живият труд, който ги привежда в движение.

„Оборотният" капитал е излишен, той стои извън производствения процес.

Ако приемем, че на работниците не се плаща преди завършването на продукта на техния труд, не би имало никаква нужда от оборотен капитал. Производството не би намалило своите размери. Това доказва, че оборотният капитал не е *непосредствен* фактор на производството и *дори изобщо няма съществено значение за него*, а само *хитрост, станала необходима поради плачевната бедност на масата на народа*" (стр. 24). „От национално гледище единствено основният капитал представлява елемент на производствените разходи" (стр. 26).

С други думи: овеществените в условията на труда — материал и средства на труда — труд, който ние наричаме „основен капитал", и живият труд, или, още по-кратко, обективираният, овещественият труд и живият труд, са необходимите условия за производството, елементи на националното богатство. И обратно, само „хитрост", „дължаща се на плачевната бедност на масата на народа", е [според Рамсей], че средствата за живот на работника вземат изобщо форма на „оборотен капитал". Условие за производството е

трудът, а не наемният труд; следователно не е условие за производството и това, че средствата за живот на работника му противостоят като „капитал“, като „аванс на капиталиста“. Рамсей не вижда, че ако средствата за живот не противостоят на работника като „капитал“ (като „оборотен капитал“, както той го нарича), тогава и обективните условия за труда също не му противостоят като „капитал“ (като „основен капитал“, както той го нарича). Рамсей сериозно, а не само на думи, както правят другите политико-икономисти, иска да сведе капитала до „частта от националното богатство, която се използва или е предназначена да бъде използвана за улесняване на възпроизводството“ [стр. 21]. Затова той обявява наемния труд, а следователно и капитала — *социалната форма, която средствата за възпроизводство получават на базата на наемния труд* — за несъществени и дължащи се само на бедността на масата на народа.

И така, тук ние стигнахме до точката, където самата политическа икономия, върху основата на своя анализ, обявява *капиталистическата форма* на производство, следователно и *капитала*, не за абсолютно, а само за „случайно“ историческо условие за производството.

Но в своя анализ Рамсей не е отишъл достатъчно далече, за да направи правилните изводи от своите предпоставки, от новото определение, което дава на капитала в непосредствения производствен процес.

[2) ВЪЗГЛЕДИТЕ НА РАМСЕЙ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ И СТОЙНОСТТА. СВЕЖДАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ ДО ПЕЧАЛБАТА. НЕЗАДОВОЛИТЕЛНО ОБЯСНЕНИЕ НА ВЛИЯНИЕТО НА ИЗМЕНЕНИЕТО НА СТОЙНОСТТА НА ПОСТОЯННИЯ И ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ ВЪРХУ НОРМАТА И МАСАТА НА ПЕЧАЛБАТА. ОРГАНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА, НАТРУПВАНЕ И ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА]

Рамсей се доближава непосредствено до правилното разбиране на принадената стойност:

„Един оборотен капитал винаги ще прилага повече труд, отколкото е било изразходвано по-рано за самия него. Защото ако не би могъл да прилага повече труд, отколкото е било изразходвано по-рано за самия него, каква изгода би могъл да получи притежателят от неговото прилагане като такъв?“ (стр. 49). „Или ще се твърди, че *количеството труд*, което даден оборотен капитал може да прилага, е само равно на труда, *който е бил изразходван* преди за неговото производство?

Това би означавало, че стойността на вложения капитал е равна на стойността на продукта“ (стр. 52).

Това означава следователно, че капиталистът разменя по-малко овеществен труд срещу повече жив труд и че този излишък незаплатен жив труд образува излишъка от стойността на продукта над стойността на потребения при неговото производство капитал, образува, с други думи, *принадената стойност* (печалбата и т. н.). Ако количеството труд, което капиталистът плаща в работната заплата, беше равно на количеството труд, което той получава в продукта обратно от работника, стойността на продукта нямаше да бъде по-голяма от стойността на капитала и не би имало печалба. Колкото и да се доближава тук Рамсей до разбирането на действителния произход на принадената стойност, все пак той е прекалено много овладян от традицията на политико-икономистите, за да не се отклони веднага отново от правия път. Преди всичко начинът, по който той обяснява тази размяна между променливия капитал [1088] и труда, е двусмислен. Ако тя му беше съвсем ясна, каквото и да било по-нататъшно недоразумение би било невъзможно. Рамсей казва:

„Оборотен капитал, създаден например от труда на 100 работници, ще приведе в движение 150 работници. Следователно в края на годината продуктът ще бъде в тоя случай резултат от труда на 150 работници“ (стр. 50).

При какви обстоятелства продуктът на труда на 100 работници може да купи труда на 150 работници?

Ако работната заплата, която един работник получава за 12 работни часа, се равняваше на стойността, създавана за 12 работни часа, с продукта на неговия труд би могло да се купи отново само един работен ден, а с продукта на 100 работни дни — само 100 работни дни. Но ако стойността на еднодневния продукт на труда на работника е равна на 12 работни часа, а стойността на еднодневната работна заплата, която той получава, е равна на 8 работни часа, със стойността на неговия еднодневен продукт може да се заплатят (да се купят отново) $1^1/_2$ работни дни или $1^1/_2$ работници. А с продукта на 100 работни дни може да се наемат 100 $(1+{}^1/_2$ работници или работни дни$)=100+50=150$ работници. Следователно, за да може продуктът на труда на 100 работници да приведе в движение 150 работници, необходимо е всеки от 100-те работници и изобщо всеки работник да работи безплатно за капиталиста половината от времето, което той работи за себе си, или да работи безплатно една трета от работния ден. У Рамсей всичко това е изразено неясно. Двусмислеността проличава в заключителната фраза: „Следователно в края на годината продуктът ще бъде в тоя слу-

чай резултат от труда на 150 работници“. Разбира се, той ще бъде
резултат от труда на 150 работници, тъй както продуктът от тру-
да на 100 работници е бил резултат от труда на 100 работници.
Двусмислеността (и несъмнено неяснотата, която повече или по-
малко приближава Рамсей до Малтус) се състои в следното: из-
глежда, че печалбата се получава само от това, че вместо 100 ра-
ботници сега се използват 150. Също както ако печалбата от 150 ра-
ботници се получаваше от това, че сега с продукта на труда на 150
работници се привеждат в движение 225 работници (според пропор-
цията $100:150=150:225$, или $20:30=30:45$, или $4:6=6:9$). Но не
в това е същината.

Ако съвкупният работен ден на 100 работници се означи с x, количеството труд, което тези 100 работници дават, е равно на x. А получаваната от тях работна заплата е $\frac{2}{3}x$. Следователно стойността на продукта на труда на тези работници е равна на x, стойността на тяхната работна заплата е равна на $x-\frac{1}{3}x$, а създадената от тях принадена стойност е равна на $\frac{1}{3}x$.

Ако целият продукт на труда на 100 работници отново се изразходва за работна заплата, с него могат да се наемат 150 работници, продуктът на чийто труд е равен на работната заплата на 225 работници. Работното време на 100 работници е работно време на 100 работници. Но техният *заплатен* труд е продукт на труда на $66^2/_3$ работници, т. е. възлиза само на две трети от стойността, която се съдържа в продукта на техния труд. Двоякият смисъл произтича от това, че изглежда, като че ли 100-те работници или 100 работни дни (безразлично дали продължителността на работния ден е равна на една година или на един ден) доставят 150 работни дни — продукт, в който се съдържа стойност, създадена за 150 работни дни; докато, обратно, стойността, създадена за 100 работни дни, е достатъчна, за да *се заплатят* 150 работни дни. Ако капиталистът, както и преди, продължава да използва 100 работници, печалбата му би останала същата. Той, както и преди, би продължавал да плаща на 100-те работници продукт, равен на работното време на $66^2/_3$ работници, и да слага остатъка в джоба си. А ако изразходва целия продукт на 100-те работници отново за работна заплата, той прави *натрупване* и присвоява сега принаден труд, равен на 50 работни дни, вместо както по-рано — само $33^1/_3$ работни дни.

Че Рамсей не е бил наясно по този въпрос, веднага проличава в това, че като аргумент срещу определянето на стойността с ра-

ботното време той отново привежда „необяснимото“ иначе явление, че *нормата на печалбата* е еднаква за капиталите, експлоатиращи различно количество труд:

Прилагането на основен капитал значително видоизменя принципа, според който „стойността зависи от количеството труд. Защото някои стоки, за които е изразходвано еднакво количество труд, изискват твърде различно време, за да бъдат готови за потребление. Но тъй като през това време капиталът не носи доход, *за да бъде даденото приложение на капитала не по-малко печалбоносно от другите*, при които продуктът е готов за потребление по-рано, стоката, когато найпосле се изнася на пазара, *трябва да се повиши по стойност толкова, на колкото възлиза неполучената печалба*. Това показва как капиталът може да регулира стойността независимо от труда“ (стр. 43).

Това показва по-скоро как капиталът регулира средните цени[115] независимо *от стойността* на отделния продукт, как капиталът разменя стоките не по тяхната стойност, а така, че „едно приложение на капитала да бъде не по-малко [1089] печалбоносно от другите“. Рамсей не е пропуснал също да възпроизведе известния още от времето на [Джеймс] Мил прословут пример с „виното в избата“*, тъй като в политическата икономия глупавата традиция е по-мощна, отколкото във всяка друга наука. И Рамсей заключава: „Следователно капиталът е източник на стойност, който не зависи от труда“ (стр. 55), докато най-много би имал правото да направи следния извод: принадената стойност, която капиталът реализира в един или друг специален отрасъл, не зависи от количеството труд, прилаган от тоя особен капитал. [1089]

[1090] Погрешната концепция на Рамсей тук е толкова по-странна, тъй като, от една страна, той разбира, така да се каже, *природната основа* на принадената стойност, а, от друга страна, констатира в един случай, че *разпределението на принадената стойност* — нейното изравняване в общата норма на печалбата — не увеличава самата принадена стойност.

[*Първо*, Рамсей казва.]

„Съществуването на печалбата е обусловено от онзи закон на материалния свят, съгласно който щедростта на природата, ако тя се поддържа и ръководи от труда и умението на хората, възнаграждава труда на нацията толкова богато, че той доставя *излишък* от продукти свръх онова, което е абсолютно необходимо за възстановяване потребения основен капитал в натурална форма и *за продължаване рода на заетите в производството работници* . . .“ [стр. 205].

{Това също [1091] е великолепен резултат на капиталистическото производство: „*продължаване* рода на работниците“! Разбира се, ако производителността на труда стигаше само за възпроизвод-

* Виж настоящия том, ч. III, стр. 82—84, 177—178, 231. *Бълг. ред.*

ството на условията на труда и за запазването на живота на работника, не би бил възможен никакъв *излишък*, а следователно не би имало нито печалба, нито капитал. Но че природата няма нищо общо с това, че въпреки този *излишък* родът на работниците се продължава, а излишъкът взема формата на печалба и върху тази основа „се продължава" родът на капиталистите, това е признал самият Рамсей, когато заявява, че „оборотният капитал" (така той нарича работната заплата, наемния труд) не е съществено условие за производството, а дължи своето съществуване само на „плачевната бедност на масата на народа". Рамсей не е направил извода, че капиталистическото производство „продължава" тази „плачевна бедност", въпреки че, от друга страна, признава това, когато казва, че капиталистическото производство „продължава рода на работниците" и им оставя само толкова, колкото е необходимо за това продължаване. В горния смисъл може да се каже, че принадената стойност и т. н. се базира на някакъв *природен закон*, на производителността на човешкия труд в неговото взаимодействие с природата. Обаче самият Рамсей посочва *абсолютното удължаване на работното време* като източник на принадената стойност (стр. 102); той посочва също и повишаващата се в резултат на прогреса в промишлеността производителност на труда.}

„. . . Достатъчно е брутният продукт, макар що-годе да превиши онова, което е безусловно необходимо за горните цели — и вече става възможно от общата маса на продукта да се обособи един специален доход под името печалба, който принадлежи на друга класа хора" (стр. 205). *„Самото съществуване на капиталистически предприемачи като отделна класа зависи от производителността на труда"* (стр. 206).

Второ, като говори за изравняване на нормата на печалбата чрез повишаване на цените в някои отрасли, предизвикано от [общо] повишаване на работната заплата, Рамсей отбелязва:

„Повишаването на цените в някои отрасли на производството в резултат на общо повишаване на работната заплата съвсем не избави капиталистическите предприемачи от намаляването на тяхната печалба, то дори *ни най-малко не намали съвкупната им загуба*, а съдейству а само за *по-равномерното ѝ разпределяне между различните слоеве, които образуват тази класа*" (стр. 163).

И ако капиталистът, чието вино е продукт на 100 работници (примерът на Рамсей), го продава също толкова скъпо, колкото и друг капиталист, чиято стока е продукт на 150 работници, за да може „даденото приложение на капитала да бъде не по-малко печалбоносно от другите", ясно е, че по този начин съдържащата се във виното и в другата стока принадена стойност не се увеличава, а само се разпределя равномерно между различните групи капиталисти. [1091]

[1089] Рамсей привежда отново и Рикардовите „изключения" [от определянето на стойността с работното време]. Ние ще трябва да разгледаме в *нашия* текст тези „изключения" там, където ще говорим за превръщането на стойността в производствена цена [price of production][116]. И то ще трябва да кажем съвсем накратко следното. При предпоставка, че продължителността на работния ден в различните производствени отрасли (доколкото това не се компенсира с интензивност на труда, с неприятност на труда и т. н.) е еднаква, или, по-точно, че е еднакъв принаденият продукт, както и нормата на експлоатацията — изменение на нормата на принадената стойност може да имаме само ако работната заплата се повишава или спада. Подобно изменение на нормата на принадената стойност, съответствуващо на повишаването или спадането на работната заплата, би влияло различно върху производствените цени [Produktionspreise] на стоките в зависимост от органичния състав на капитала. Капитал, чиято променлива съставна част е голяма в сравнение с постоянната, би получавал в резултат на спадане на работната заплата повече принаден труд, а вследствие на повишаване на работната заплата би присвоявал по-малко принаден труд, отколкото капитали, чиято постоянна съставна част е по-голяма в сравнение с променливата част. Следователно повишаването или спадането на работната заплата би въздействувало върху нормата на печалбата в двата отрасъла в обратна посока, т. е. би предизвиквало противоположни отклонения от общата норма на печалбата. Затова, за да се запазва общата норма на печалбата, при повишаване на работната заплата цената на първия вид стоки ще се повишава, цената на втория вид стоки ще спада. (Всеки вид капитал се засяга, разбира се, *непосредствено* от колебанията на работната заплата само доколкото прилага много или малко жив труд в сравнение с целия изразходван капитал.) И обратно, когато работната заплата спада, цената на първия вид стоки ще се понижава, а цената на втория вид стоки ще се повишава.

Всъщност всичко това едва ли се отнася до разглеждането на първоначалното превръщане на стойността в производствени цени и на първоначалното установяване на общата норма на печалбата, тъй като то е по-скоро въпрос, как едно *общо повишаване или спадане на работната заплата* би въздействувало върху регулираните от общата норма на печалбата производствени цени.

Още по-малко общо има този случай с различието между основен и оборотен капитал. Един банкер, търговец прилагат почти изключително само оборотен капитал, а много малко променлив капитал, т. е. влагат относително малко капитал за жив труд. Обратно един собственик на мина прилага безкрайно повече основен капитал,

отколкото един капиталист шивач. Но прилага ли той жив труд в същата пропорция — е голям въпрос. Само защото Рикардо е изтъкнал тоя специален, сравнително незначителен случай като *единствената разлика* между производствена цена и стойност (или, както той погрешно казва: като изключение от определянето на стойността с работното време) и го е представил във формата на разлика между основен и оборотен капитал, тази грешка е преминала като важна догма — и то в погрешна форма — в цялата понататъшна политическа икономия. (Собственикът на мина трябва да бъде противопоставен не на шивача, а на банкера и търговеца.)

[Рамсей казва:]

„Повишаването на работната заплата е ограничено от производителността на труда. С други думи ... един работник никога не може да получи за труда на един ден или на една година повече от онова, което може да произведе с помощта на всички други източници на богатство през същото време ... Неговата работна заплата трябва да бъде дори по-малка от това, тъй като *една част от брутния продукт* винаги отива за възстановяване на основния капитал" (т. е. според Рамсей на *постоянния капитал:* суровини, машини и т. н.) „заедно с печалбата върху него (стр. 119).

Рамсей смесва тук две различни неща. Съдържащото се в еднодневния продукт количество „основен капитал" не е продуктът на еднодневния труд на работника, т. е. тази част от *стойността* на продукта, представена от една част от продукта in natura, не е продуктът на еднодневния труд. Печалбата, напротив, действително представлява приспадане от този еднодневен продукт на работника или от стойността на този еднодневен продукт.

Докато Рамсей няма ясна представа за природата на принадената стойност, докато той, по-специално, остава напълно в плен на старата представа за отношението между стойност и производствена цена и за превръщането на принадената стойност в средна печалба, то, напротив, от своето схващане за основния и оборотния капитал той е направил друг правилен [1090] извод.

Преди това ще приведем още една мисъл на Рамсей за „стойността":

„*Стойността* съответствува не само на действително потребения капитал, но и на този, който остава непроменен, т. е. на целия приложен капитал" (стр. 74).

Това ще рече, че *печалбата,* следователно и *производствената цена* съответствуват на целия приложен капитал, докато стойността явно не може да променя своята величина в зависимост от частта на капитала, която не влиза в стойността на продукта.

[От своето разбиране за основния и оборотния капитал Рамсей е направил следния извод:]

С прогреса на обществото (т. е. на капиталистическото производство) основният капитал се увеличава за сметка на оборотния, т. е. на изразходвания за труд капитал. Затова с нарастването на богатството или на натрупването на капитала търсенето на труд *относително* намалява. В промишлеността „бедствията", които развитието на производителната сила поражда за работниците, имат временен характер, но постоянно се възобновяват. В земеделието, особено при превръщането на орните земи в пасища, тези бедствия имат постоянен характер. Общият резултат е: с прогреса на обществото, т. е. с развитието на капитала (следователно с развитието на националното богатство), това развитие на богатството оказва все по-малко и по-малко влияние върху положението на работника, alias* положението на работника *се влошава* относително в същата пропорция, в която нараства общественото богатство, т. е. се натрупва капитал, или, което е същото, се увеличава мащабът на възпроизводството. Както виждаме, тези резултати са доста далеч от наивната концепция на А. Смит или от апологетичната концепция на вулгарната политическа икономия. У А. Смит натрупването на капитал е тъждествено с растящото търсене на труд, с непрекъснатото повишаване на работната заплата и *следователно* със спадането на печалбите. По негово време търсенето на труд наистина се увеличаваше поне в същата степен, в която се натрупваше капиталът, тъй като тогава още господстваше манифактурата, а едрата промишленост още не бе излязла от пелените си.

[Рамсей казва:]

„Търсенето на труд зависи (пряко, непосредствено) само от масата на оборотния капитал" (стр. 87). (Това у Рамсей е тавтология, тъй като оборотният капитал у него се равнява на изразходвания за работна заплата капитал.) „С прогреса на цивилизацията основният капитал на страната се увеличава за сметка на оборотния капитал" (стр. 89). „Поради това търсенето на труд не винаги нараства с увеличаването на капитала, поне не в същата пропорция" (стр. 88). „Едва когато в резултат на нови изобретения оборотният капитал се увеличава свръх предишните си размери"

{тук отново се промъква погрешният възглед, че увеличението на средствата за живот изобщо е тъждествено с увеличението на предназначената за работниците част от средствата за живот},

„възниква по-голямо търсене на труд. Това търсене тогава ще расте, но не пропорционално на натрупването на всеобщия капитал. В страни, чиято промишленост е достигнала значително развитие, основният капитал расте все повече в сравнение с оборотния. *Затова с прогреса на обществото всяко увеличение на предназначения за възпроизводство национален капитал оказва все по-малко и по-малко влияние върху положението на работника*" (стр. 90—91). „Всяко увели-

* — с други думи. *Ред.*

чение на основния капитал става за сметка на оборотния капитал, т. е. за сметка на търсенето на труд" (стр. 91).

„Бедствията, които изобретяването на машини носи на заетото в промишлеността работническо население, имат вероятно само временен характер, *обаче те могат постоянно да се възобновяват*, тъй като нови усъвършенствувания постоянно водят до спестяване на труд" [стр. 91].

В промишлеността тези бедствия имат според Рамсей (стр. 91—92) временен характер поради следните причини. {Първо:} капиталистите, които използват *новите машини*, получават добавъчни печалби; следователно расте способността им да правят спестявания и да увеличават своя капитал. Част от тези спестявания се прилагат също като оборотен капитал. Второ: цената на промишлената стока спада пропорционално на намаляването на производствените разходи; следователно потребителите правят спестявания, в резултат на което се увеличава леснотата на натрупването на капитал, част от който може да попадне в онзи промишлен отрасъл, в който е станало намаляване на производствените разходи на стоката. Трето: спадането на цените на тези продукти увеличава търсенето им.

„Следователно, въпреки че машината може да лиши от работа значителен брой хора, все пак след по-дълъг или по-кратък период от време вероятно всички те или дори още по-голям брой работници отново ще получат работа" (стр. 92—93).

„В земеделието положението е съвсем друго. Търсенето на суровини не нараства толкова бързо, както търсенето на промишлени стоки . . . Най-фатално за селското население е превръщането на орната земя в пасбище . . . Почти всички фондове, от които по-рано са били издържани работниците, се влагат сега в едър рогат добитък, овце и други елементи на основния капитал" (стр. 93). [1090]

[1091] Рамсей правилно отбелязва:

„*Работната заплата*, както и *печалбата*, трябва да се разглежда като *част от готовия продукт*, която от национално гледище е съвсем различна от разходите за неговото производство" (стр. 142).

„Основният капитал . . . независимо от резултатите от неговото прилагане . . . е чиста загуба . . . Само трудът, независимо от работната заплата, от онова, което е платено за него, е наред с потребения основен капитал елемент на производствените разходи. Трудът е жертва. Колкото повече труд се изразходва в един отрасъл, толкова по-малко остава за друг. Затова, ако трудът се прилага в неизгодни предприятия, нацията страда от прахосването на най-важния източник на богатството . . . *Заплащането на труда* не съставлява елемент на разходите" (стр. 142—143).

(Много правилно е, че у Рамсей *трудът*, а не *заплатеният* труд, не работната заплата, се представя като елемент на стойността.)

Рамсей правилно описва *реалния* процес на възпроизводството:

„Как могат да се сравнят продуктът и изразходваният за него капитал? . . . С оглед на цялата нация . . . е ясно, че *всички различни елементи на изразходвания капитал* трябва да бъдат *възпроизведени* в един или друг производствен отрасъл, тъй като в противен случай производството на страната не би могло да се

води в предишните размери. Суровият материал на промишлеността, употребяваните в нея и в селското стопанство оръдия, многобройните и сложни машини в промишлеността, необходимите за производството или за складирането на продуктите сгради — всичко това трябва да влиза като съставни части в съвкупния продукт на една страна, както и всички аванси на нейните собственици на капиталистически предприятия. Затова количеството на съвкупния продукт можем да сравним с количеството на авансите, като си представим, че всеки предмет стои един вид редом до друг от подобен вид" (стр. 137—139). „А що се отнася до индивидуалните капиталисти",

{това е погрешна абстракция. Нацията съществува единствено като класа на капиталистите и цялата тази класа действува точно така, както отделният капиталист. Двата начина на разглеждане се различават само по това, че единият фиксира и изолира потребителната стойност, а другият — разменната стойност},

„тъй като той не *възстановява* своите разходи в натура, а трябва да получи голямата част чрез размяна, за което е необходима известна част от продукта, всеки отделен собственик на капиталистическо предприятие е принуден да обръща много по-голямо внимание на разменната стойност на продукта, отколкото на неговото количество" (стр. 145—146).

[1092] „Колкото повече *стойността на неговия продукт превишава стойността на авансирания капитал, толкова по-голяма ще бъде неговата печалба.* Затова капиталистът ще изчислява печалбата, като сравнява стойност със стойност, а не количество с количество. Това е първото различие между нациите и отделните капиталисти, което трябва да се отбележи в начина за изчисляване на печалбата."

{Също и нацията като цяло — дори да предположим, че тя е нещо по-друго от съвкупността на капиталистите — може в известен смисъл да сравнява стойност със стойност по следния начин: тя може да изчислява съвкупното работно време, което ѝ струва възстановяването на потребената част от нейния постоянен капитал, и онази част от продукта, която е отишла за индивидуалното потребление, както и работното време, което е изразходвано за създаване на излишък, предназначен за разширяване мащаба на възпроизводството.}

„Второто различие се състои в това, че тъй като собственикът на капиталистическо предприятие винаги *авансира* на работника *работната заплата, вместо да я изплаща от готовата стока*, той смята този аванс, както и потребения основен капитал, за част от своите разходи, въпреки че от гледище на нацията работната заплата не е елемент на разходите."

{В съвкупния процес на възпроизводството фактически отпада и това различие. Капиталистът всякога изплаща работната заплата *от готовата стока*, т. е. от стоката, произведена от работника вчера, той му изплаща утре неговата работна заплата; с други думи, във формата на работна заплата той фактически дава на работника само чек за получаване на продукт, *който трябва да бъде произ-*

веден в бъдеще, или е *почти готов*, т. е. окончателно готов в момента, в който се купува. *Авансирането* изчезва просто като привидност, щом разглеждаме възпроизводството, т. е. процеса на производството в неговата непрекъснатост.}

„Следователно нормата на печалбата на собственика на капиталистическо предприятие ще зависи от излишъка на стойността на неговия продукт над стойността на авансирания — както основен, така и оборотен — капитал" (стр. 146).

{Същото е и от „гледище на нацията". Печалбата на собственика на капиталистическо предприятие винаги зависи от това, какво струва на самия него производството на продукта, безразлично дали този продукт е готов или не, когато той изплаща работната заплата.}

Заслугата на Рамсей е, първо, че опровергава общоразпространения от времето на А. Смит погрешен възглед, че стойността на съвкупния продукт се разпада на доходи с различни наименования; второ, че определя нормата на печалбата по два начина: с нормата на работната заплата, т. е. с нормата на принадената стойност, и със стойността на постоянния капитал. Но той прави обратната на Рикардо грешка. Рикардо иска насилствено да изравнява нормата на принадената стойност с нормата на печалбата. Рамсей, обратно, дава двояко определение на нормата на печалбата: 1) с нормата на принадената стойност (следователно с нормата на работната заплата) и 2) с отношението на тази принадена стойност към целия авансиран капитал (т. е. фактически определена с процента, който постоянният капитал съставлява от целия капитал), без да си е изяснил същността на въпроса, като две паралелни обстоятелства, които определят нормата на печалбата. Рамсей не вижда превръщането, което претърпява принадената стойност, преди да стане печалба. Ето защо, докато Рикардо, за да прокара теорията за стойността, се опитва насилствено да сведе нормата на печалбата до нормата на принадената стойност, Рамсей се опитва да сведе принадената стойност до печалбата. По-нататък ще видим, че начинът, по който той описва влиянието на стойността на постоянния капитал върху нормата на печалбата, е твърде незадоволителен, респективно погрешен.

[Рамсей казва:]

„Печалбата трябва да се повишава или понижава точно така, както се понижава или се повишава *делът* на брутния продукт или на *неговата стойност*, която е необходима за възстановяването на необходимите аванси... Следователно нормата на печалбата зависи от две обстоятелства: първо, от дела от целия продукт, който се пада на работниците; второ, от дела, който трябва да бъде отделен настрана за възстановяване на основния капитал било *в натура*, било *чрез размяна*" (стр. 147—148).

И тъй, с други думи, нормата на печалбата зависи от излишъка на стойността на продукта над сумата на оборотния и основния капитал; следователно тя зависи от процента, който, първо, оборотният капитал и, второ, основният капитал съставляват от стойността на брутния продукт. Ако знаем откъде се получава този *излишък* — въпросът е прост. Но ако знаем само, че печалбата зависи от *отношението* на излишъка към тези разходи, можем да имаме най-погрешна представа за произхода на този излишък, можем например като Рамсей да си въобразяваме, че той отчасти произтича от основния (постоянния) капитал.

[1093] „Няма съмнение, че порасналата лекота за произвеждането на различни неща, влизащи в състава на основния капитал, има тенденцията посредством намаляване на тази част* да повишава нормата на печалбата, както в предишния случай това бе предизвикано от поевтиняването на възпроизводството на елементите на оборотния капитал, който служи за издържане на труда" (стр. 164).

Например при фермера:

„Каквато и да е величината на брутния продукт, количеството му, необходимо за възстановяване на всичко, което в различни форми е било потребено в производствения процес, не подлежи на никакво изменение. Това количество трябва да се разглежда като *постоянно, докато производството продължава в предишните размери*. Следователно колкото *по-голям е брутният продукт*, толкова по-малка трябва да бъде онази негова част, която фермерът трябва да отделя настрана за споменатите цели" (стр. 166).

„Колкото по-лесно фермерът, който произвежда хранителни продукти и суровини като лен, коноп, дървен материал и т. н., може да ги възпроизвежда, толкова повече ще се повишава печалбата. Печалбата на фермера се повишава благодарение на *нарастването на количеството* на неговия продукт, *чиято съвкупна стойност си остава същата*; но за да възстанови различните елементи на основния капитал, с които *може да издържа самия себе си*, фермерът има нужда от по-малка от преди част от брутния продукт, а следователно и от неговата стойност, докато промишленият капиталист печели благодарение на увеличилата се покупателна способност на своя продукт" (стр. 166—167).

Да приемем, че реколтата е равна на 100 квартера, а за семена са необходими 20 квартера, т. е. $^1/_5$ от реколтата. Да приемем по-нататък, че през следващата година реколтата се удвоява (при същите разходи на труд); тя възлиза сега на 200 квартера. Ако мащабът на производството си остава предишният, за семена са необходими, както и по-рано, 20 квартера, което обаче съставлява сега само $^1/_{10}$ от реколтата. Трябва обаче да се има предвид, че стойността на предишните 100 квартера е равна на стойността на сегашните 200 квартера; следователно един квартер от първата ре-

* — т. е. частта на брутния продукт, необходима за възстановяване на „основния капитал". *Ред.*

колта е равен [по стойност] на два квартера от втората. В първия случай оставаха 80 квартера, във втория — остават 180 квартера. Тъй като величината на работната заплата няма отношение към разглеждания тук въпрос за влиянието, което изменението на стойността на постоянния капитал оказва върху нормата на печалбата, да приемем, че работната заплата остава по стойност същата. Следователно, докато в първия случай тя е 20 квартера, във втория е 40 квартера. Да приемем, най-сетне, че другите съставни части на постоянния капитал, които фермерът не възпроизвежда in natura, са равни на стойността на 20 квартера в първия случай и следователно на стойността на 40 квартера във втория случай.

Така че имаме следното изчисление:

1) *Продуктът* е равен на 100 квартера. *Семената* са равни на 20 квартера. *Останалият постоянен капитал* е равен на 20 квартера. *Работната заплата* е равна на 20 квартера. *Печалбата* е равна на 40 квартера.

2) *Продуктът* е равен на 200 квартера. *Семената* са равни на 20 квартера. *Останалият постоянен капитал* е равен на 40 квартера. *Работната заплата* е равна на 40 квартера. *Печалбата* е равна на 100 квартера, които по стойност са равни на 50 квартера от продукт № 1. Следователно във втория случай биха се получавали 10 квартера свръхпечалба.

Следователно в резултат на изменението на стойността на постоянния капитал тук би се увеличила не [само] нормата на печалбата, но и самата печалба. Макар работната заплата да е останала в първия и във втория случай една и съща, би се увеличило отношението на печалбата към работната заплата, т. е. би се увеличила нормата на принадената стойност. Но това е само привидност. Печалбата във втория случай би се състояла, първо, от 80 квартера, равни [по стойност] на 40 квартера от първия случай и отношението към работната заплата би било същото, както и в първия случай; второ, печалбата би се състояла от 20 квартера, равни само на 10 квартера от първия случай, които биха се превърнали от постоянен капитал в доход.

Но правилна ли е сметката? Ние трябва да приемем, че във втория случай резултатът [удвояването на реколтата] се постига през есента на следващата година, въпреки че работата се е извършила при по-ранщните условия. За по-голяма яснота нека приемем, че един квартер в първия случай струва 2 ф. ст. Тогава във втория случай фермерът е изразходвал — за отглеждането на реколтата, която му е дала през есента 200 квартера — 20 квартера семена (40 ф. ст.), 20 квартера за друг постоянен капитал (40 ф. ст.), 20 квартера за работна заплата (40 ф. ст.). *Всичко* 120 ф. ст., а продуктът е равен на 200 квартера. В първия случай той също е изразходвал само 120 ф. ст. (60 квартера), а продуктът е бил равен на 100 квартера (200 ф. ст.). Оставала е печалба 80 ф. ст., или 40 квартера. Тъй като 200-та квартера във втория случай са продукт на същото количество труд [както 100-те квартера в първия случай], те също са равни само на 200 ф. ст. Следователно във втория случай също остават само 80 ф. ст. печалба, които сега обаче са равни на 140 квартера[117]. Така че квартерът струва на фермера само $^4/_7$ ф. ст., а не 1 ф. ст. С други думи, стойността на квартера би се понижила от 2 на $^4/_7$ ф. ст., т. е. с $1^3/_7$ ф. ст., а не от 2 на 1 ф. ст., или само наполовина, както бе прието по-горе във втория случай, противоположно на първия.

Целият продукт на фермера във втория случай е равен на 200 квартера на стойност 200 ф. ст. Но от тях 120 ф. ст. възстановяват 60-те квартера, които фермерът е изразходвал за производството и от които всеки му е струвал 2 ф. ст. Следователно остават 80 ф. ст. печалба, които съответствуват на 140-те оставащи квартера. Как става това? Във втория случай един квартер струва 1 ф. ст., но изразходваните за производството 60 квартера са стрували по 2 ф. ст. Те са стрували на фермера толкова, както ако би изразходвал 120 квартера от новата реколта. Следователно оставащите 140 квартера струват 80 ф. ст., или имат не по-голяма стойност от оставащите в първия случай 40 квартера. Наистина фермерът продава всеки от 200-та квартера по 1 ф. ст. (ако продава целия си продукт) и получава по тоя начин 200 ф. ст. Но от 200-та квартера 60 са му стрували по 2 ф. ст. всеки; следователно оставащите квартери му донасят само по $^4/_7$ ф. ст. [или приблизително по $^1/_2$ ф. ст.).

Ако сега фермерът отново изразходва 20 квартера [за семена] (равни на 10 ф. ст. [ако се смята по $^1/_2$ ф. ст. за квартер]), 40 квартера за работна заплата (равни на 20 ф. ст.) и 40 квартера за друг основен капитал (равни на 20 ф. ст.), т. е. ако изразходва общо 100 квартера вместо предишните 60 и получава реколта 180 квартера, тези 180 квартера нямат същата стойност, която са имали порано 100-те квартера [ако се смята по 1 ф. ст. за квартер]. Наистина фермерът е вложил също толкова жив труд, колкото и по-рано, и затова [1094] стойността на променливия капитал, както и стойността на принадения продукт, е останала същата, както и по-рано. Но той е изразходвал по-малко овеществен труд, тъй като същото количество семена — 20 квартера, — което по-рано е струвало 20 ф. ст., сега струва само 10 ф. ст.

Получава се следователно следната сметка:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност
1) 20 кв. (20 ф. ст.) семена 20 кв. (20 ф. ст.) оръдия на труда и т. н.	20 кв. (20 ф. ст.)	40 кв. (40 ф. ст.)
2) 20 кв. (10 ф. ст.) семена 40 кв. (20 ф. ст.) оръдия на труда и т. н.	40 кв. (20 ф. ст.)	80 кв. (40 ф. ст.)

Продуктът в първия случай е равен на 100 квартера (100 ф. ст.).

Продуктът във втория случай е равен на 180 квартера (90 ф. ст.).

При все това [въпреки спадането на стойността на продукта] нормата на печалбата във втория случай би се повишила; защото в първия случай 40 ф. ст. печалба са се получавали при разход от 60 ф. ст., а във втория 40 ф. ст. печалба се получават при разход от 50 ф. ст. Първото отношение е $66^2/_3$%, второто — 80%.

Във всеки случай повишаването на *нормата на печалбата* идва не от това, че *стойността* остава същата, както предполага Рамсей. Тъй като се е намалила част от труда, изразходван за производството на продукта, а именно частта, съдържаща се в постоянния капитал (в случая — в семената), стойността на продукта спада, ако *производството* продължава *в предишния мащаб*, както спада стойността на 100 фунта прежда, ако поевтинява съдържащият се в тях памук. Но отношението на променливия капитал към постоянния се повишава (без да се повишава *стойността* на променливия капитал). С други думи, намалява се отношението на съвкупната сума на изразходвания капитал към принадената стойност. Оттук — повишаването на нормата на печалбата.

Ако това, което казва Рамсей, беше вярно, т. е. ако стойността си оставаше същата, би се повишила *печалбата*, сумата на печалбата и — като следствие от това — нормата на печалбата. За повишаване единствено на нормата не би могло да става и дума.

Но въпросът [за влиянието на изменението на стойността на постоянния капитал върху нормата на печалбата] не е още окончателно решен за специалния случай [когато частта на постоянния капитал се възстановява in natura]. В земеделието този специален случай се изразява така:

Определено количество семена фигурира в реколтата по *старата цена на продукта* и тази част е влязла в реколтата in natura. Останалите разходи са били покрити с продажбата на житото по предишната му цена. С тези предишни разходи продуктът се удвоява. Така например в приведения по-горе случай при разход 20 квартера за семена (40 ф. ст.) и останалите разходи, равни на 40 квартера (80 ф. ст.), реколтата, вместо предишните 100 квартера (200 ф. ст.), от който 40 квартера (80 ф. ст.) печалба са се падали

на 60 квартера (120 ф. ст.) съвкупни разходи, ще възлезе сега на 200 квартера. Разходите при тази реколта са абсолютно същите, както и по-рано: те се равняват на 60 квартера, чиято стойност е била 120 ф. ст., но вместо 40 квартера излишък сега е налице излишък от 140 квартера. Излишъкът in natura тук значително се е увеличил. Но тъй като изразходваният труд в двата случая е един и същ, 200-та квартера имат сега не по-голяма стойност, отколкото са имали по-рано 100-те квартера. Следователно те струват 200 ф. ст., т. е. стойността на един квартер е спаднала от 2 ф. ст. на 1 ф. ст. Но тъй като излишъкът е равен на 140 квартера, на пръв поглед той трябва да струва 140 ф. ст., понеже всеки от квартерите струва точно толкова, колкото и другият.

Работата се оказва съвсем проста, ако първо я разгледаме независимо от процеса на възпроизводство и приемем, че фермерът ликвидира своето стопанство и продава целия си продукт. Тогава, за да покрие разходите си (да възстанови разходите си) от 120 ф. ст., той фактически трябва да продаде 120 квартера. С това се покрива авансираният капитал. Следователно остават 80 квартера излишък, а не 140, и тъй като тези 80 квартера са равни на 80 ф. ст., те струват абсолютно толкова, колкото излишъкът в първия случай.

Но процесът на *възпроизводството* отчасти видоизменя работата. А именно, фермерът възстановява от собствения си продукт 20 квартера семена in natura. [По стойност] те му се възстановяват в продукта с 40 квартера. Но в процеса на възпроизводството той, както и преди, трябва да ги заплаща само с 20 квартера in natura. Останалите му разходи [изразени в квартери] нарастват пропорционално с намаляването на стойността на квартера (ако работната заплата не спада). За да възстанови останалата част от постоянния капитал, сега му са необходими 40 квартера вместо предишните 20 квартера, а за да възстанови работната заплата — също 40 квартера вместо 20. Той трябва да изразходва общо 100 квартера там, дето по-рано е изразходвал 60 квартера; но той не трябва да изразходва 120 квартера, както би изисквало поевтиняването на житото, тъй като 20-те квартера [за семена], които по-рано са стрували 40 ф. ст., той възстановява сега с 20 квартера на стойност 20 ф. ст. (тъй като тук има значение само тяхната потребителна стойност). Така че фермерът очевидно е спечелил [1095] тези 20 квартера, които сега са равни на 20 ф. ст. И неговият излишък е равен сега не на 80 ф. ст., а на 100 ф. ст., не на 80 квартера, а на 100. (Изразено в квартери по старата им стойност, не на 40 квартера, а на 50.) Това е несъмнен факт и ако пазарната цена на житото не спада поради неговото изобилие, фермерът може да продаде по новата стойност 20 квартера повече и печели 20 ф. ст.

Във връзка с *възпроизводството* фермерът е получил тези 20 ф. ст. излишък при същия разход, защото трудът е станал по-производителен, без нормата на принадената стойност да се е повишила, т. е. работникът да е дал по-голямо от преди количество принаден труд или да е получил по-малка от преди част от *възпроизведената част* на продукта (представляваща живия труд). Напротив, предполага се, че при възпроизводството работникът получава 40 квартера, докато по-рано е получавал само 20. Така че тук имаме своеобразно явление. То не се наблюдава без възпроизводство, но се наблюдава във връзка с него и се наблюдава, защото фермерът възстановява част от своя авансиран капитал in natura. В тоя случай би нараснала не само нормата на печалбата, но и печалбата. (Що се отнася до самия процес на възпроизводство, фермерът може или да го продължава сега в предишния мащаб, и тогава, ако реколтата отново е също тъй благоприятна, цената на продукта спада, тъй като част от постоянния капитал е струвала по-малко, но нормата на печалбата се повишава; или да увеличи мащаба на своето производство, да засее повече при същите разходи, и тогава се повишават и печалбата, и нормата на печалбата.)

Да вземем сега фабриканта. Да приемем, че той е изразходвал 100 ф. ст. за производство на памучна прежда и че печалбата е 20 ф. ст. Следователно продуктът е равен на 120 ф. ст. Нека от тези 100 ф. ст. разходът за памук да е равен на 80 ф. ст. Ако сега стойността на памука спада наполовина, фабрикантът трябва да изразходва за памук само 40 ф. ст. и 20 ф. ст. — за всичко останало следователно ще трябва да изразходва 60 ф. ст. вместо 100 ф. ст. Печалбата, както и преди, е равна на 20 ф. ст. Съвкупният продукт се равнява сега на 80 ф. ст. (ако фабрикантът не разширява мащаба на своето производство). И така 40 ф. ст. остават в джоба на фабриканта; той може да ги изразходва за себе си или да ги вложи като добавъчен капитал. Тогава съобразно с новия мащаб на производството фабрикантът би изразходвал [допълнително] $26^2/_3$ ф. ст. за памук и $13^1/_3$ ф. ст. за труд и т. н. Печалбата [при допълнителния разход от 40 ф. ст.] би възлязла на $13^1/_3$ ф. ст. Съвкупният продукт би бил сега $60+40+33^1/_3=133^1/_3$ ф. ст.

Следователно работата тук не е в това, че фермерът възстановява своите семена in natura, тъй като фабрикантът купува своя памук, а не го възстановява от собствения си продукт. Разглежданото от нас явление се свежда следователно до следното: освобождаване на една част от вързаната по-рано като постоянен капитал част от капитала или превръщане на част от капитала в доход. Ако в процеса на възпроизводството се изразходва точно толкова капитал, колкото и по-рано, получава се същият резултат, както ако на

предишния стадий на производството би бил вложен добавъчен капитал. Следователно това е един вид натрупване, произтичащо от нарасналата производителност на производствените отрасли, които доставят подлежащите на производително потребление съставни части на капитала. Обаче такова спадане на стойността на суровините, ако се дължи на благоприятна реколта, се балансира от лошите реколти, в резултат на които цените на суровините се покачват. Капиталът, който се освобождава по тоя начин при една или няколко добри реколти, е поради това до известна степен резервен капитал за случай на лоши реколти. Например фабрикант, при когото периодът на оборота [на основния капитал] е 12 години, трябва да ръководи работата така, че да може тези 12 години да продължава производството поне в *същия мащаб*. Затова трябва да се взема под внимание, че *цените, по които се възстановяват* [суровините], се колебаят и се изравняват повече или по-малко в продължение на повече или по-малко години.

Противоположно на поевтиняването на съставните части на капитала действува повишаването на техните цени (ние оставяме тук променливия капитал настрана, въпреки че когато работната заплата спада, се налага да се изразходва по-малко — по стойност — променлив капитал; когато се повишава — повече). За да може производството да продължава в предишния мащаб, сега е необходим по-голям разход на капитал. Следователно, като се остави настрана спадането на нормата на печалбата, тук трябва да бъде приложен резервен капитал, или част от дохода трябва да бъде превърната в капитал, без да действува като добавъчен капитал.

В единия случай [при понижаване на цените] става *натрупване*, макар стойността на авансирания капитал да е останала същата (но неговите веществени съставни части са се увеличили). Нормата на увеличаването на стойността на капитала и абсолютната величина на печалбата нарастват, тъй като тук имаме същото, както ако при предишното стъпало на производството би бил вложен добавъчен капитал. В другия случай [при повишаване на цените] *натрупване* има в смисъл, че е нараснала стойността на авансирания капитал, функциониращата като капитал част от стойността на съвкупния продукт. Но веществените съставни части на капитала *не* са се увеличили. Нормата на печалбата спада. (Масата на печалбата намалява само ако сега са заети не същият брой работници, както по-рано, или ако тяхната работна заплата също се е повишила.)

Споменатото явление на превръщане на капитала в доход заслужава да бъде отбелязано, защото създава *привидност* на едно независещо от масата на принадената стойност увеличение (или в противоположния случай — на намаление) на масата на печалбата.

Ние видяхме* как при [1096] известни условия с това явление се обяснява част от рентата.

В разгледания по-горе случай (ако 20-те излишни квартера, равни на 20 ф. ст., не бъдат веднага употребени отново за разширяване мащаба на производството, т. е. ако не се използват за натрупване) се освобождава паричен капитал от 20 ф. ст. И тук ние имаме пример как от възпроизводството може да се утаява *излишен паричен капитал*, въпреки че сумата на стоковата стойност е останала същата. Това става чрез превръщане на част от капитала, който е съществувал по-рано във форма на основен (постоянен) капитал, в паричен капитал.

Колко малко общо има посоченото по-горе явление [на превръщане на част от капитала в доход] с [Рамсеевото] определение на *нормата на печалбата*, става ясно, ако си представим фермер (или фабрикант), който започва работа при нови производствени условия. По-рано, за да започне работа, му беше необходим капитал от 120 ф. ст.: 40 ф. ст. — за да купи 20 квартера семена, 40 ф. ст. — за да си достави други елементи на постоянния капитал, и 40 ф. ст. — за да плаща работната заплата. А печалбата на такъв фермер ще бъде 80 ф. ст., 80 ф. ст. при 120 ф. ст. разходи, или 2 на 3, т. е. $96^2/_3\%$.

Сега фермерът трябва да авансира 20 ф. ст. за купуване на 20 квартера семена, 40 ф. ст., както по-горе — за останалия постоянен капитал, 40 ф. ст. — за работна заплата, така че изразходваният от него капитал е равен на 100 ф. ст. А печалбата от 80 ф. ст. върху 100 ф. ст. разходи ще бъде 80%. Масата на печалбата е останала *същата*, но нейната *норма* се е повишила с 20%. Виждаме следователно, че спадането на стойността на семената (или спадането на цената, по която *се възстановяват* семената) само по себе си няма нищо общо с увеличаването на печалбата, а само включва увеличението на нормата на печалбата.

Впрочем самият фермер (или в другия случай фабрикантът) също гледа на това не като на увеличение на своята печалба, а като освобождаване на част от своя по-рано вързан в производството капитал. И то поради следната проста сметка. По-рано авансираният в производството капитал се равняваше на 120 ф. ст., сега той е равен на 100 ф. ст., докато 20 ф. ст. се намират в джоба на фермера като свободен капитал, като пари, които могат да бъдат приложени по някакъв начин. Но и в двата случая неговият капитал е равен само на 120 ф. ст., т. е. не се е увеличил по размер. Наистина освобождаването на $^1/_6$ част от капитала от тази негова форма, която е при-

* Вж. настоящия том, ч. II, 496—502. *Ред.*

кована към процеса на възпроизводството, има същото *действие*, както и добавъчният капитал.

Рамсей не се е добрал до същността на този въпрос, защото изобщо не е изяснил отношението между стойност, принадена стойност и печалба.

* * *

Рамсей правилно разяснява в каква степен машините и т. н. — доколкото те влияят върху променливия капитал — въздействуват върху печалбата и нормата на печалбата. А именно — чрез поевтиняване на работната сила, чрез увеличаване на относителния принаден труд, или, ако разглеждаме съвкупния процес на възпроизводството, чрез намаляване на частта от брутния продукт, която отива за възстановяване на работната заплата:

„Увеличаването или намаляването на производителността на труда, прилаган в производството на стоки, които не влизат в състава на основния капитал, не може да има никакво влияние върху нормата на печалбата, с изключение на случая, когато то изменя онази част от брутния продукт, която отива за издръжка на труда" (цит. съч., стр. 168).

„Когато чрез въвеждане на усъвършенствувани машини фабрикантът удвоява количеството на произвежданите от него продукти, стойността на неговите стоки трябва в края на краищата да се намали пропорционално на увеличаването на тяхното количество."

{Тук се предполага, че в действителност, като се пресметне и износването на машините, удвоеното количество на продукта струва не повече, отколкото е струвала по-рано половината. Ако то струва повече, спада стойността на единица продукт, но не *пропорционално* на увеличаването на количеството на продукта. Последното може да се удвои, докато стойността на единица стока (ако стойността на съвкупния продукт е нараснала) може да се намали не от 2 на 1, а само от 2 на $1^1/_4$ и т. н.}

„... Фабрикантът печели само доколкото е способен да облече работника поевтино, в резултат на което за работна заплата отива по-малка от преди част от съвкупния продукт ... Фермерът печели" {в резултат на увеличената производителност на труда при фабриканта} „също само доколкото част от неговите разходи се състои в облекло за работниците и той може сега да го заплаща по-евтино, също както фабрикантът" (стр. 168—169).

Понижаването [или повишаването] на стойността на съставните части на постоянния капитал оказва влияние върху нормата на печалбата, защото въздействува върху *отношението на принадената стойност* към цялата сума на изразходвания капитал. Обратното, понижаването (или повишаването) на работната заплата влияе върху

нормата на печалбата, защото непосредствено въздействува върху *нормата на принадената стойност.*

Да приемем например, че в горния случай (нека например фермерът да отглежда лен) цената на семената, равна на 40 ф. ст. (20 квартера), остава същата, че същите 40 ф. ст. (20 квартера) се изразходват за останалия постоянен капитал, но че работната заплата — т. е. работната заплата за ***същия*** брой работници — се е понижила от 40 на 20 ф. ст. (от 20 на 10 квартера). В този случай сумата на [новосъздадената] *стойност*, равна на работната заплата плюс принадената стойност, остава същата. Тъй като броят на работниците остава същият, техният труд, както и преди, се реализира в стойност, равна на 40 ф. ст.+80 ф. ст.=120 ф. ст. Но от тези 120 ф. ст. на работниците сега се падат 20 ф. ст. и 100 ф. ст. — на принадената стойност. {С други думи, тук се предполага, че не са станали никакви усъвършенствувания, които да повлияят върху броя на заетите в този производствен отрасъл работници.}

Авансираният капитал възлиза сега на 100 ф. ст. вместо на 120 ф. ст., както и в случая, когато стойността на семената е намаляла наполовина. Но печалбата сега е равна на 100 ф. ст., т. е. нормата на печалбата е 100%, докато в другия случай [при понижаване на стойността на семената], когато изразходваният капитал също се е намалил от 120 на 100 ф. ст., тя е 80%. Както и в онзи случай, сега [1097] се освобождават 20 ф. ст., или $^1/_6$ от капитала. Но в онзи случай принадената стойност е оставала същата, равна на 80 ф. ст. (следователно нейната норма е 200%, тъй като за работна заплата са се падали 40 ф. ст.). Сега принадената стойност се повишава на 100 ф. ст. (следователно нормата на принадената стойност се повишава на 500%, тъй като за работна заплата се падат 20 ф. ст.). Тук се е повишила не само нормата на печалбата, но и самата *печалба*, тъй като се е повишила нормата на принадената стойност, следователно и самата принадена стойност. Това отличава този случай от другия, което Рамсей не вижда. Такова нарастване на печалбата трябва да се наблюдава винаги, ако то не се парализира от съответно намаление на нормата на печалбата в резултат на едновременно изменение на стойността на постоянния капитал. Например в горния случай изразходваният капитал е 120 ф. ст., печалбата — 80 ф. ст., т. е. $66^2/_3$%. В нашия случай изразходваният капитал е равен на 100 ф. ст., печалбата е 100 ф. ст., т. е. 100%. Но ако поради изменение на цената на постоянния капитал разходът се е увеличил от 100 на 150 ф. ст., печалбата, нараснала от 80 на 100 ф. ст., би представлявала, както и по-рано, само норма на печалбата от $66^2/_3$%.

[По-нататък Рамсей казва:]

„Стоките, които не влизат нито в основния, нито в оборотния капитал, не могат да влияят върху печалбата чрез каквото и да било изменение на производителността на труда, прилаган при тяхното производство. Такива стоки са всевъзможните луксозни предмети" (стр. 169—17.). „Собствениците на капиталистическо предприятие печелят от изобилието на луксозни предмети, тъй като при такова изобилие тяхната печалба ще се разпорежда с по-голямо количество от тези предмети за личното им потребление; но върху нормата на тази печалба ни най-малко не влияе нито изобилието, нито недостигът на луксозни предмети" (стр. 171).

Преди всичко трябва да отбележим, че част от луксозните предмети може да влиза в производствения процес като елемент на постоянния капитал. Например гроздето влиза в производството на вино, златото — в производството на луксозни предмети, диамантът се използва при шлифоване на стъкла и т. н. Но Рамсей изключва тоя случай, щом казва: „стоки, които не влизат в основния капитал". И тогава се оказва погрешно по-нататъшното му твърдение: „Такива стоки са всевъзможните луксозни предмети".

Що се отнася обаче до производителността на труда в промишлените отрасли, изработващи луксозни предмети, тя може да нараства само по същите причини, както и във всички други производствени отрасли: било защото нараства продуктивността на такива природни хранилища като рудници, земя и т. н., от които се извличат суровините за производството на луксозни предмети, или се откриват по-продуктивни хранилища от тоя вид; било защото се прилага разделение на труда, или — което е главното — се прилагат машини (както и усъвършенствувани инструменти) и природни сили. {Такова усъвършенствуване като диференцирането на инструментите спада към *разделението на труда.*} (Не трябва да се забравят и *химическите процеси.*)

Да предположим сега, че в резултат на прилагане на машини (или на химически процеси) се намалява времето за производство на луксозни предмети; изисква се по-малко труд, за да бъдат те произведени. Върху работната заплата, върху *стойността* на работната сила това не може да окаже ни най-малко влияние, тъй като луксозните предмети не влизат в потреблението на работниците (поне никога не влизат в онази част на тяхното потребление, която определя стойността на работната им сила). {Съкращаването на времето за производство на луксозни предмети може да оказва влияние върху *пазарната цена* на работниците, ако в резултат на това работниците биват изхвърляни на улицата, поради което се увеличава предлагането на пазара на труда.} Следователно съкращаването на времето за производство на луксозни предмети не оказва влияние върху нормата на принадената стойност, а значи и върху нормата на печалбата, доколкото нормата на печалбата се определя от нормата на принадената стойност. Напротив, то може,

разбира се, да оказва влияние върху нормата на печалбата, доколкото засяга или *масата* на принадената стойност, или отношението на променливия капитал към постоянния капитал и към съвкупния капитал.

Ако например [в производството на някакви луксозни предмети] машините дават възможност да се използват 10 работника там, където по-рано са били използвани 20, нормата на принадената стойност наистина ни най-малко не се изменя. Поевтиняването на луксозните предмети не дава на работника възможност да живее по-евтино. За да възпроизвежда работната си сила, той се нуждае от същото работно време, както и по-рано.

{Затова на практика фабрикантът на луксозни предмети се стреми да понижи работната заплата под стойността на работната сила, под нейния минимум, което става възможно за него в резултат на *относителното свръхнаселение* (например при плетачките), което се поражда от нарастващата производителност на труда в другите производствени отрасли. Или, което също става в тези отрасли, фабрикантът на луксозни предмети се стреми да удължи *абсолютното работно време;* в този случай той фактически създава *абсолютна принадена стойност.* Вярно е само това, че *повишаващата се производителност на труда* в промишлеността, изработваща луксозни предмети, не може да понижи *стойността* на работната сила, не може да създаде относителна принадена стойност, изобщо не може да създаде *онази форма* на принадената стойност, която е обусловена от *нарастващата производителност* на труда *като такава.*}

Но масата на принадената стойност се определя от два фактора: [първо,] от нормата на принадената стойност, т. е. от принадения труд (абсолютен или относителен) на отделния работник; второ, от броя на едновременно заетите работници. Следователно, доколкото нарастващата производителност на труда в промишлеността, изработваща луксозни предмети, намалява *броя на работниците,* поставяни в действие в нея от определена сума капитал, тя намалява *масата на принадената стойност;* така че, ако всички други условия си остават същите, тя намалява и *нормата на печалбата.* Нормата на печалбата се намалява и когато броят на работниците се намалява или остава *същият,* но се увеличава изразходваният за машини и суровини капитал, т. е. — при всяко намаление на променливия капитал по отношение на съвкупния капитал, което тук [съгласно предположението] не се изравнява или не се парализира отчасти в резултат от намалението на работната заплата. Но тъй като нормата на печалбата в този отрасъл [1098] участвува в изравняването на общата норма на печалбата също тъй, както и нормата

на печалбата във всеки друг отрасъл, повишената производителност на труда в промишлеността, изработваща луксозни предмети, би предизвикала в случая понижение на общата норма на печалбата.

Обратно, ако производителността на труда би се повишила не в самата промишленост, произвеждаща луксозни предмети, а в отраслите, които ѝ доставят постоянен капитал, нормата на печалбата в тези отрасли би нараснала.

{*Принадената стойност* (т. е. нейната величина, маса, нейното общо количество) се определя от нормата на принадената стойност, умножена по броя на заетите работници. Едни или други обстоятелства могат да влияят едновременно върху двата фактора в една и съща посока или в противоположни посоки, или само върху един от факторите. Като оставим настрана абсолютното удължаване на работния ден, повишаването на производителността на труда в производството на луксозни предмети влияе само върху броя на заетите работници. Така че необходима последица от това е намаляването на масата на принадената стойност и следователно на нормата на печалбата, дори и постоянният капитал да не нараства. А ако постоянният капитал нараства, намалената принадена стойност се изчислява върху увеличения съвкупен капитал.}

* * *

Рамсей е по-близо от другите до правилното разбиране на нормата на печалбата. Затова и всички недостатъци [на тази традиционна концепция] изпъкват у него по-ясно, отколкото при другите. Той изтъква всички основни моменти, но едностранчиво и затова неправилно.

Рамсей резюмира своя възглед за печалбата по следния начин:

„И така, нормата на печалбата на отделния капиталист се определя от следните фактори: 1) производителността на труда, който създава предмети от първа необходимост, потребни за работника, за да може той да се храни, облича и т. н.; 2) производителността на труда, който създава предмети, влизащи в състава на основния капитал; 3) *нормата на реалната работна заплата*" {която трябва тук да означава количеството на предметите от първа необходимост и т. н., които работникът получава, каквато и да е цената на спадащите към тях стоки}. „Изменение на първия и третия от тези фактори влияе върху печалбата чрез изменение на онази част от общия продукт, която се пада на работника; изменение на *втория* фактор влияе върху печалбата чрез изменение на онази част, която е необходима за възстановяване — било *непосредствено,* било *чрез размяна* — на основния капитал, потребен в производството. Защото печалбата по същество е въпрос на пропорционален дял" (цит. съч., стр. 172).

Рамсей с право упреква Рикардо (въпреки че неговата собствена трактовка на проблемата е също незадоволителна):

„*Рикардо* забрява, че целият продукт се дели не само на работна заплата и печалба, но и че една част е необходима за възстановяване на основния капитал“ (стр. 174, бележката).

* * *

{Още при първото разглеждане на натрупването, т. е. на превръщането на принадената стойност в капитал, може да се отбележи, че целият принаден труд се явява като *капитал* (постоянен и променлив) и като *принаден труд* (печалба, лихва, рента). Защото в това превръщане проличава как самият принаден труд взема формата на капитал и незаплатеният труд на работника му противостои като *съвкупността от обективните условия на труда*. В тази форма съвкупността от обективните условия на труда противостои на работника като чужда собственост, така че капиталът, който е предпоставка за труда на работника, се явява като независим от този труд. Той се явява като готова стойностна величина, която работникът трябва само да увеличи. Като [определящо за] експлоатацията се явява не продуктът на миналия труд на работника (нито някакви [външни] обстоятелства, които засягат, повишават стойността [на продукта] на миналия труд *независимо от особения трудов процес*, в който влиза този минал труд на работника), нито възстановяването на този продукт, а винаги само начинът и степента на експлоатация на сегашния му труд. Когато отделният капиталист продължава своето производство в същия (или разширяващ се) мащаб, възстановяването на капитала изглежда такава операция, която не засяга работника, тъй като самият работник, ако условията на труда принадлежаха на него, също би трябвало да ги възстановява от брутния продукт, за да продължава възпроизводството в същия мащаб или да го разширява (а последното също е необходимо във връзка с естественото нарастване на населението). Но възстановяването на капитала засяга работника в трояко отношение: 1) Увековечаването на условията на труда като чужда нему собственост, като капитал, увековечава неговото положение като наемен работник, а затова и неговата участ винаги да работи част от своето работно време безплатно в полза на трето лице. 2) Разширяването на тези производствени условия, alias натрупването на капитала, увеличава масата и обхвата на класите, които живеят от принадения труд на работника. Натрупването на капитала влошава положението на работника *относително*, като увеличава относителното богатство на капиталиста и на неговите партньори; по-нататък, като увеличава (чрез разделението на труда и т. н.) количеството на относителния принаден труд на работника и намалява онази част от брутния продукт, която се свежда до работната заплата. 3) Найсетне, тъй като условията на труда във все по-гигантски мащаб се възправят срещу отделния работник все повече като социални сили, за него отпада възможността сам да ги овладее, както при дребното производство.}

[3) РАМСЕЙ ЗА РАЗДЕЛЯНЕТО НА „БРУТНАТА ПЕЧАЛБА“ НА „ЧИСТА ПЕЧАЛБА“ (ЛИХВА) И „ПРЕДПРИЕМАЧЕСКА ПЕЧАЛБА“. АПОЛОГЕТИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ В НЕГОВИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА „ТРУДА ПО НАДЗОРА“, ЗА „ЗАСТРАХОВКАТА, КОЯТО ПОКРИВА РИСКА“, И ЗА „СВРЪХПЕЧАЛБАТА“]

[1099] Рамсей нарича *брутна печалба* онова, което аз наричам просто печалба. Той дели тази *брутна печалба* на *чиста печалба* (лихва) и *предприемаческа печалба* (предприемачески доход, промишлена печалба)*.

По въпроса за *спадането на общата норма на печалбата* Рамсей, както и Рикардо, полемизира с А. Смит. Той възразява на А. Смит:

„Конкуренцията между капиталистическите предприемачи може наистина да изравни печалбата, значително превишаваща обикновеното равнище“ {това изравняване съвсем не е достатъчно, за да обясни образуването на обща норма на печалбата}, „но не е вярно, че конкуренцията *понижава самото това обикновено равнище*“ (стр. 179—180).

„Ако беше възможно цената на всяка стока, както на суровините, така и на фабрикатите, да спада в резултат на конкуренцията между производителите, това съвсем не би могло да влияе върху печалбата. Всеки капиталистически предприемач би продавал своя продукт за по-малко пари, но, от друга страна, съответно би намаляло и всяко перо на неговите разходи, безразлично дали то се отнася до основния или до оборотния капитал“ (стр. 180—181).

Рамсей възразява и на Малтус:

„Мисълта, че печалбата се изплаща от потребителите, без съмнение е съвсем абсурдна. Кои са тези потребители? Те трябва да са или поземлени собственици, капиталисти, предприемачи, работници, или хора, които получават заплата“, и т. н. (стр. 183).

„*Единствената конкуренция*, която може *да влияе върху общата норма на брутната печалба*, е конкуренцията между капиталистическите предприемачи и работниците“ (стр. 260).

* [1130] {Защо г-н Сениор, чието произведение „Outline“ се появи приблизително едновременно с „Essay on the Distribution of Wealth“ на *Рамсей*, където в глава IV [на втората част] подробно се разглежда разделянето на печалбата на „предприемаческа печалба“ и „чиста печалба от капитала“, или „лихва“, да е открил това разделение на печалбата, известно още в 1821 и 1822 г. — може да се обясни само с това, че Сениор като чисто и просто апологет на съществуващия строй и затова вулгарен икономист се ползва със симпатиите на г-н Рошер[118].} [1130]

В това последно твърдение Рикардовото твърдение е сведено до това, което е правилно в него. Нормата на печалбата може да спада независимо от конкуренцията между капитала и труда, но *единствената конкуренция,* в резултат на която тя може да спада, е *тази* конкуренция. Но самият Рамсей *не* ни посочва причината, поради която общата норма на печалбата има тенденцията да спада. Единственото, което той казва — и което е правилно, — се свежда до това, че *лихвеният процент* може да спада съвсем независимо от съществуващата в дадена страна норма на брутната печалба. А именно Рамсей казва:

„Дори да предположим, че капитал никога не се взема назаем за друго освен за производително приложение, все пак е възможно лихвата да се изменя без каквото и да било изменение на нормата на брутната печалба. Защото с напредъка на един народ в развитието на богатството възниква и все повече нараства една класа от хора, които благодарение на труда“ {експлоатацията, ограбването} „на техните прадеди се оказват притежатели на фондове само с лихвите, от които могат да живеят. Също така мнозина, които на младини и в зряла възраст са били активно заети с предприемаческа дейност, се оттеглят, за да живеят на стари години спокойно от лихвите на сумите, които сами са натрупали. Тези две класи имат тенденция да се увеличават с растежа на богатството на страната, тъй като онези, които започват с повече или по-малко значителен капитал, по-лесно успяват да създадат състояние, отколкото онези, които започват с малък капитал. Затова в стари и богати страни частта от националния капитал, принадлежаща на ония, които не искат да го прилагат сами, съставлява по-голям процент от целия производителен капитал на обществото, отколкото в новозаселени и бедни страни. Колко многобройна е класата на рентиерите в Англия! Пропорционално на растежа на класата на рентиерите расте и класата на онези, които дават в заем капитал, тъй като това са едни и същи хора. Само по тази причина лихвата в стари страни би трябвало да има тенденция към понижаване“ (стр. 201—202).

За *нормата на чистата печалба* (на лихвата) Рамсей казва, че

„тя зависи отчасти от нормата на брутната печалба, отчасти от пропорцията, в която последната се дели на лихва и промишлена печалба. Тази пропорция зависи от конкуренцията между онези, които дават назаем капитал, и онези, които заемат капитал. Предполагаемата норма на брутната печалба влияе върху тази конкуренция, но не я *регулира* изключително. И конкуренцията не се регулира изключително от нормата на брутната печалба, защото, от една страна, мнозина заемат капитал, без да имат намерение да го прилагат производително, и защото, от друга страна, *делът от целия национален капитал, който се дава назаем, се изменя с богатството на страната независимо от изменението на брутната печалба*“ (стр. 206—207). „*Предприемаческата печалба зависи от чистата печалба от капитала,* а не последната от първата“ (стр. 214).

[1100] Освен споменатото по-горе обстоятелство Рамсей правилно отбелязва и следното:

„Нормата на лихвата е мярка на чистата печалба само там, където цивилизацията е достигнала такова равнище, че не съществува съмнение във връщането на дадените назаем пари... В Англия например сега не можем да си представим, че

в лихвата, получавана от фондове, които се окачествяват като сигурно вложение, влиза обезщетение за риска“ (стр. 199, бележката).

За *промишления капиталист,* когото той нарича master—capitalist, Рамсей казва:

„Промишленият капиталист е всеобщ разпределител на богатството: той плаща на работниците работната заплата, на [паричния] капиталист — лихвата, на поземления собственик — рентата. На едната страна се намират предприемачите, на другата — работниците, [паричните] капиталисти и поземлените собственици. Интересите на тези две големи класи са диаметрално противоположни. Именно предприемачът *наема* труд, капитал и земя и, разбира се, той се стреми да ги получи в свое ползване колкото може по-евтино, докато собствениците на тези източници на богатство полагат всички усилия да ги *дадат под наем* колкото може по-скъпо“ (стр. 218—219).

Промишлена печалба (труд по надзора).

Общо взето това, което Рамсей казва за *промишлената печалба* (по-специално и за труда по надзора), е най-разумното, което е казано в този труд, въпреки че част от неговите доказателства е взета от *Щорх*[119].

Експлоатацията на труда струва труд. Доколкото трудът на промишления капиталист е обусловен само от противоположността между капитал и труд, той влиза в разходите за неговите надзиратели (промишлените подофицери) и вече е калкулиран в перото работна заплата, тъй както разходите, предизвикани от надзирателя над робите и от неговия бич, са калкулирани в производствените разходи на робовладелеца. Тези разходи, както и по-голямата част от търговските разходи, спадат към faux frais* на капиталистическото производство. Там, където се касае за общата *норма на печалбата,* не се взема под внимание също и трудът, който създават на капиталистите собствената им конкуренция и опитите им да се измамят едни други; не се взема под внимание също по-голямата или по-малката ловкост, с която един промишлен капиталист, за разлика от друг, умее при най-малки разходи да изстиска от своите работници най-голямо количество принаден труд и да реализира този изстискан принаден труд в процеса на обръщението. Разглеждането на всичко това спада към изследването на конкуренцията на капиталите. Това изследване се занимава изобщо с борбата между капиталистите и с техните усилия да изтръгнат максимално възможното количество принаден труд и разглежда само разпределението на принадения труд между различните частни капиталисти, но не разглежда неговия произход, нито неговите общи размери.

* странични разходи, които не участват непосредствено в производствения процес, но при дадени условия са необходими. *Ред.*

За труда по надзора остава само общата функция да организира разделението на труда и кооперирането на определени индивиди. Този труд е напълно представен от работната заплата на главния директор в по-големите капиталистически предприятия. Той вече е приспаднат от онова, което би могло да отива за образуване на общата норма на печалбата. Най-доброто практическо доказателство са кооперативните фабрики на работници в Англия[120], тъй като, въпреки плащаната от тях по-голяма лихва, те носят по-голяма от средната печалба, дори след приспадането на работната заплата на главния директор, която, естествено, се определя от пазарната цена на тоя вид труд. Промишлените капиталисти, които са свои собствени главни директори, спестяват едно перо от производствените разходи, плащат си сами работна заплата и поради това получават по-висока от средната норма на печалбата. Ако утре тази фраза на апологетите [че промишлената печалба е възнаграждение за надзора] бъде сериозно осъществена на практика и печалбата на промишления капиталист бъде ограничена с *работната заплата за ръководство и управление,* в други ден би настъпил краят на капиталистическото производство, на присвояването на чужд принаден труд и на превръщането на този принаден труд в капитал.

Но дори да разглеждаме [това възнаграждение за] труда по надзора като работна заплата, скрита в *общата норма на печалбата,* тук е в сила законът, формулиран от Рамсей [цит. съч., стр. 227—231] и други икономисти, че докато печалбата (както промишлената, така и брутната [включваща лихвата]) е пропорционална на величината на изразходвания капитал, тогава частта, която отива за заплащане на труда по надзора, е *обратно* пропорционална на величината на капитала — тя е нищожно малка при големия капитал и извънредно голяма при малкия капитал, т. е. там, където съществува само номинално капиталистическо производство. Ако дребният капиталист, който почти сам върши своята работа, привидно получава много висока норма на печалбата в сравнение с неговия капитал, в действителност, доколкото не наема няколко работника, чийто принаден труд да присвоява, той не получава *никаква печалба* и е само *номинално* капиталист (било промишлен или търговски). Такъв „капиталист“ се отличава от наемния работник по това, че със своя номинален капитал той фактически е господар и собственик на собствените си трудови условия и затова няма над себе си господар [1101] и сам присвоява цялото си работно време, вместо то да бъде присвоявано от трето лице. Това, което тук се явява като печалба, е само излишък над обикновената работна заплата, която се получава тъкмо в резултат на присвояването [от този дребен собственик] на собствения си принаден труд. Но тази форма е присъща само на онези сфери, които капиталистическият начин на производство още не е овладял realiter*.

[Рамсей казва:]

„Предприемаческата печалба може да бъде разложена на 1) работна заплата на предприемача, 2) на застраховка, която покрива неговия риск, 3) на неговата *свръхпечалба*“ (цит. съч., стр. 226).

Що се касае до точка № 2 — тя съвсем не спада тук. Корбет (а и самият Рамсей [цит. съч., стр. 222—225]) показа[121], че *застраховката,* с която се покрива рискът, само разпределя равномерно загубите на капиталистите или ги разпределя по-общо сред цялата класа на капиталистите. От тази равномерно разпределена загуба трябва да бъде приспадната печалбата на застрахователните компании, печалбата на капиталите, които са вложени в застрахователното дело и осъществяват това равномерно разпределение на загубите. Тези компании получават част от принадената стойност по същия начин, както и търговските и паричните капиталисти, без да участвуват непосредствено в нейното производство. Това е въпрос на разпределение на принадената стойност между различните видове капиталисти и на приспаданията, които се падат по този начин на отделния капитал. То няма нищо общо нито с природата, нито с величината на принадената стойност. Работникът не може, разбира се, да даде на капиталиста повече от принадения си труд. Той не може да плаща на капиталиста още специално за това, че последният *се застрахова* като притежател на плодовете на този принаден труд. Най-много би могло да се каже, че дори и извън капиталистическото производство производителите биха имали в това отношение известни разходи, т. е. би трябвало да изразходват част от своя труд и от продуктите на своя труд за застраховане на своите продукти, на своето богатство или на неговите елементи срещу случайности и т. н. Вместо всеки капиталист да застрахова самия себе си, той постига същия резултат по-сигурно и по-евтино, като възлага това на част от [съвкупния] капитал. Застраховката се плаща с част от принадената стойност, чието разпределение между капиталистите и застраховката ѝ [срещу нещастни случаи] няма нищо общо с нейния произход и нейната величина.

Остава следователно да разгледаме: първо, „работната заплата“ и, второ, „свръхпечалбата“, както Рамсей нарича тук онази част от принадената стойност, която се пада на промишления капиталист за разлика от капиталиста, който живее от лихви, и която поради това и абсолютно се определя от съотношението между лихвата и про-

* — реално, фактически. *Ред.*

мишлената печалба — двете части, на които се разпада падащата се на капитала (за разлика от поземлената собственост) част от принадената стойност.

Що се отнася до „работната заплата", преди всичко от само себе си се разбира, че при капиталистическото производство на капиталиста или на един плащан от него служител — представител на този капиталист — се падат функциите на капитала като повелител над труда. С капиталистическото производство би изчезнала също и тази функция, доколкото тя произтича не от природата на кооперативния труд, а от господството на условията на труда над самия труд. Но самият Рамсей отхвърля тази съставна част [на промишлената печалба] или я свежда до толкова незначителни размери, че за нея не заслужава и да се говори:

„Работната заплата [на предприемача], както и трудът по надзора, си остава почти същата, все едно дали предприятието е голямо или малко" (цит. съч., стр. 227—229). „Един работник никога няма да може да каже, че е в състояние да свърши толкова, колкото двама, трима и т. н. подобни нему. Но един промишлен капиталист или фермер може да замени десет или повече подобни нему" (стр. 255).

Третата част [на промишлената печалба] е „свръхпечалбата" (тя включва [компенсация за] риска, който е само *възможен*, който не е нищо друго освен възможна загуба на печалба и капитал, а фактически представлява застраховка и затова на свой ред — дял от определени капитали в особен отрасъл от съвкупната принадена стойност).

„Тази свръхпечалба" — казва Рамсей — „представлява всъщност онзи доход, който произтича от *възможността за разпореждане с употребата на капитала* [т. е. от възможността за разпореждане с труда на други хора], „все едно дали този капитал принадлежи на самия капиталист или е зает от друг ... Чистата печалба" (лихвата) „се изменя точно с величината на капитала; напротив, отношението на свръхпечалбата към вложения капитал е толкова по-голямо, колкото по-голям е капиталът" (стр. 230).

С други думи, това не означава нищо друго освен: „работната заплата на предприемача" е обратно пропорционална на величината на капитала. В колкото по-голям мащаб действува капиталът, колкото *по-капиталистически* е начинът на производство, толкова по-незначителна е онази съставна част на промишлената печалба, която може да бъде сведена до „работната заплата", и в толкова по-чист вид изпъква действителният характер на промишлената печалба — а именно, че е част от „свръхпечалбата", т. е. от принадената стойност, т. е. от незаплатения, принадения труд.

Цялата противоположност между промишлената печалба и лихвата намира своя смисъл само в противоположността между рентиера и промишления капиталист, но тя съвсем не засяга нито отношението на работника към капитала, нито природата на капитала, нито произхода на неговата печалба и т. н.

За *рентата от земи, използвани за производство не на жито, а на други селскостопански продукти,* Рамсей казва следното:

„По този начин рентата, плащана за един вид продукти, става причина за *високата стойност на други*" (цит. съч., стр. 279).

В заключителната глава [„За националния доход"] Рамсей казва:

„*Доходът* се различава от годишния брутен продукт просто по това, че в него липсват всички онези неща, които са нужни за запазване на *основния капитал*" (следователно това у Рамсей е *постоянен капитал:* суровини във всички фази на производството на продукта, спомагателни материали, машини и т. н.) (стр. 471).

[1102] Рамсей вече каза* и в последната глава повтаря, че:

„Оборотният капитал" (т. е. у него капиталът, изразходван за работната заплата) е всъщност излишен, „той нито е *непосредствен* фактор на производството, нито изобщо има *съществено значение* за производството" (стр. 468).

Само че Рамсей не прави оттук разбиращия се от само себе си извод, че с наемния труд и с изразходвания за работна заплата капитал се отрича *необходимостта* от капиталистическо производство изобщо и че с това условията на труда престават да противостоят на работниците като „капитал", или, както той го нарича, като „основен капитал". Едната част от условията на труда се явява като основен *капитал* само защото другата част се явява като оборотен *капитал*. Но щом като капиталистическото производство е предпоставено като факт, Рамсей обявява *работната заплата* и *брутната печалба от капитала* (включително промишлената печалба, или, както той я нарича, предприемаческата печалба) за необходими форми на дохода (стр. 478, 475).

Разбира се. Тези две форми на дохода действително резюмират в най-прост и общ вид същността на капиталистическото производство и на двете класи, върху които то се базира. Напротив, Рамсей обявява *рентата*, т. е. поземлената собственост, за излишна за капиталистическото производство форма (стр. 472), но забравя, че тя е необходим продукт на този начин на производство. Същото важи за твърдението му, че „чистата печалба от капитала", или лихвата, не е необходима форма:

„Рентиерите би трябвало само да се превърнат [в случай на рязко намаление на брутната печалба] в промишлени капиталисти, а това няма значение за националното богатство . . . Брутната печалба положително не трябва да бъде толкова висока, за да дава отделен доход на собственика на капитала и отделен доход на този, който го прилага" (стр. 476—477).

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 329. *Ред.*

Рамсей тук отново забравя изказаната от самия него мисъл, че с развитието на капитала по необходимост се образува непрекъснато растяща класа на рентиери*.

[Рамсей казва:]

„Брутната печалба от капитала и предприятието . . . е необходима за производствения процес“ (стр. 475).

Разбира се. Без печалба няма капитал, а без капитал няма капиталистическо производство.

* * *

И така, в резултат при Рамсей излиза, първо, че капиталистическият начин на производство, основан върху наемния труд, не е необходима — т. е. абсолютна — форма на общественото производство. (Самият Рамсей изказва това само в ограничената формулировка, че „оборотният капитал“ и „работната заплата“ биха били излишни, ако масата на народа не беше толкова бедна, че е принудена да получава своя дял от продукта в аванс, преди още той да е готов.) Второ, че лихвата за разлика от промишлената печалба, както и поземлената рента (т. е. създадената от самото капиталистическо производство форма на поземлена собственост) са нарастъци, които са несъществени за капиталистическото производство и които то би могло да отхвърли. Ако този буржоазен идеал беше действително осъществим, резултатът би бил само, че цялата принадена стойност би отивала непосредствено у промишлените капиталисти и обществото (в икономическо отношение) би било сведено до проста противоположност между капитал и наемен труд — опростяване, което наистина би ускорило гибелта на този начин на производство. [1102]

* * *

[1102] {Във вестник „Morning Star“[122] от 1 декември 1862 г. един фабрикант се оплаква:

„Като *се приспаднат* от *брутния продукт* работната заплата, поземлената рента, лихвата върху капитала, разходите за суровини, както и *печалбите на агента, закупчика или търговеца,* останалото беше *печалбата на фабриканта,* жител на Ланкашир, собственика, върху когото пада *бремето да издържа работниците за толкова много участници в разпределението на брутния продукт.*“

{Ако оставим настрана стойността и разгледаме брутния продукт in natura, ясно е, че след възстановяването на постоянния капитал

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 356. *Ред.*

и на капитала, изразходван за работна заплата, остава онази част от продукта, която представлява принадената стойност. Но от този остатък една част отпада като рента, отпадат също и печалбите на агентите, закупчиците или търговците, безразлично дали те прилагат собствен капитал или не — всичко това се взема от онази част от брутния продукт, която представлява принадената стойност. Следователно за фабриканта всичко това представлява *приспадане*. Самата му печалба, ако той е заел капитал, се дели от своя страна на промишлена печалба и лихва.}

{*Към диференциалната рента.* Трудът на работника, който работи на по-плодородна земя, е по-производителен от труда на оня работник, който работи на по-малко плодородна земя. Ако следователно първият работник получава възнаграждение in natura, той би получавал по-малка част от брутния продукт, отколкото работникът, който работи на по-малко плодородна земя. Или, което е същото, неговият относителен принаден труд, макар и да работи същия брой часове на ден, би бил по-голям от относителния принаден труд на другия работник. Но неговата работна заплата струва толкова, колкото работната заплата на другия. Затова и печалбата на неговия работодател не е по-голяма от печалбата на работодателя на другия работник. Принадената стойност, съдържаща се в излишъка на неговия продукт, по-голямата относителна производителност на неговия труд, или неговия диференциален принаден труд, слага в джоба си поземленият собственик}. [1102]

[Глава двадесет и трета]

ШЕРБЮЛИЕ

[1102] Cherbuliez. Riche ou pauvre. Paris, 1841 (препечатано от женевското издание).

(Голям въпрос е дали да включим този приятел отделно в тази редица [на политико-икономистите], тъй като по-голямата част от писанията му са в духа на Сисмонди, или да цитираме при случай това, което е смислено у него.[123]) [1102]

(1) РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ДВЕТЕ ЧАСТИ НА КАПИТАЛА: ЧАСТТА, СЪСТОЯЩА СЕ ОТ МАШИНИ И СУРОВИНИ, И ЧАСТТА, СЪСТОЯЩА СЕ ОТ „ФОНДА НА СРЕДСТВАТА ЗА ЖИВОТ" ЗА РАБОТНИЦИТЕ]

[1103] „Капитал" — казва Шербюлие — „са суровините, оръдията, фондът на средствата за живот [approvisionnement]" (стр. 16). „Няма никаква разлика между капитала и която и да било друга част от богатството. Само начинът на прилагането на една вещ обуславя превръщането ѝ в капитал, т. е. тя става капитал тогава, когато се прилага в *производствена операция* като суровина, оръдие или фонд на средствата за живот" (стр. 18).

Това следователно е обикновеният маниер да се свежда капиталът до веществените елементи, в които той се явява в процеса на труда: до средствата на труда и до средствата за живот. А при това последното е неточно, тъй като средствата за живот, макар и да са условие, предпоставка за съществуването на производителите през време на производството, не влизат в самия процес на

труда; в него не влиза нищо освен предмета на труда, средствата на труда и самия труд. Тук следователно *капитал* се наричат обективните моменти в процеса на труда, общи за всички форми на производството, въпреки че *„фондът на средствата за живот"* (включващ вече работната заплата) мълчаливо предполага *капиталистическата* форма на тези трудови условия.

Шербюлие, също както и Рамсей, приема, че *„фондът на средствата за живот"* — или това, което Рамсей нарича оборотен капитал — се намалява (поне относително спрямо целия капитал и абсолютно, доколкото машините постоянно изместват работници). Но той, както и Рамсей, изглежда, смята, че по необходимост се намалява масата на средствата за живот, на предметите от първа необходимост, които могат да бъдат приложени като производителен капитал. Работата съвсем не стои така. Тук постоянно се смесва частта от брутния продукт, която възстановява капитала и се прилага като капитал, и частта, която представлява привадения продукт. „Фондът на средствата за живот" се намалява, защото голяма част от капитала, т. е. прилаганата като капитал част от брутния продукт, се възпроизвежда като постоянен вместо като променлив капитал. [От друга страна] по-голяма част от принадения продукт, състоящ се от средства за живот, се изяжда от непроизводителните работници и от неработещите или се разменя срещу луксозни предмети. Voilà tout.*

Разбира се, фактът, че все по-малка част от съвкупния капитал се превръща в променлив капитал, може да бъде изразен и другояче. Частта от капитала, състояща се от променливия капитал, е равна на частта от съвкупния продукт, която работникът присвоява за себе си, произвежда за себе си. Следователно колкото по-малка е тази част, толкова по-малка квота от съвкупния брой на работниците е достатъчна за нейното възпроизводство (точно както при отделния работник, който работи толкова по-малка част от работното време за самия себе си). Както и съвкупният труд, съвкупният продукт на работниците се разпада на две части. Едната част работниците произвеждат за себе си, другата — за капиталиста. Както работното време на отделния работник може да се раздели на две части, така може да се раздели и работното време на цялата работническа класа. Ако принаденият труд е равен на половин работен ден, това е същото, както ако половината от работническата класа произвеждаше средства за живот на работническата класа, а другата половина — суровини, машини и готови продукти за капиталиста, отчасти като производител, отчасти като потребител.

* — И това е всичко. *Ред.*

Смешното е, че Шербюлие и Рамсей смятат, че частта от брутния продукт, която може да бъде потребена от работниците, да влезе in natura в тяхното потребление, неизбежно трябвало да се намали или че изобщо се е намалила. Намалила се е само частта, която се потребява в тази форма, т. е. като *променлив капитал*. Толкова по-голяма част, напротив, се изяжда от прислугата, войниците и т. н. или се изнася в чужбина и се разменя срещу по-фини средства за живот.

Както при Рамсей, така и при Шербюлие важното е само това, че те фактически противопоставят *променливия* и *постоянния капитал*, а не остават на взетото от обръщението различие между основен и оборотен капитал. Защото Шербюлие противопоставя частта от капитала, която се свежда до „фонда на средствата за живот", на онази негова част, която се състои от суровините, спомагателните материали и средствата на труда — инструменти, машини. Но две от тези съставни части на постоянния капитал — суровините и спомагателните материали — по своята форма на обръщение принадлежат към оборотния капитал.

Важното при изменението в съставните части на капитала е не това, че относително повече работници са заети с производство на суровини и машини, отколкото с непосредствено производство на средства за живот — това важи само за разделението на труда. Важното е отношението, в което продуктът трябва да възстановява миналия труд (т. е. постоянния капитал) и да заплаща живия труд. Колкото по-големи са мащабите на капиталистическото производство — колкото по-голям е следователно натрупаният капитал, — толкова по-голям дял от стойността на [съвкупния] продукт се пада на машините и суровините, в които се превръща вложеният в производството на машини и суровини капитал. Толкова по-голяма част от продукта трябва следователно да бъде върната на производството in natura или чрез взаимна размяна на части от постоянния капитал между производителите на такъв капитал. Делът на частта от продукта, която принадлежи на производството, става толкова по-голям, и относително толкова по-малка става частта, която представлява живия, новоприсъединения труд. Разбира се, изразена в стоки, в потребителни стойности, тази последната част расте, тъй като посоченият факт е равнозначен на повишаване производителността на труда. Но толкова още повече се намалява относително делът от тази част, който се пада на работника. И същият процес поражда постоянен относителен излишък от работно население.

[2) КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОГРЕСИРАЩОТО НАМАЛЯВАНЕ БРОЯ НА РАБОТНИЦИТЕ В СРАВНЕНИЕ С ВЕЛИЧИНАТА НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ]

[1104] {Неоспорим факт е, че с развитието на капиталистическото производство расте вложената в машини и суровини част от капитала и се намалява капиталът, изразходван за работна заплата. Това е единственият въпрос, който занимава Рамсей и Шербюлие. А главното е: обяснява ли този факт намаляването на нормата на печалбата (което впрочем далеч не е толкова голямо, колкото се твърди)? При това се касае не само за количественото съотношение, но и за *стойностното съотношение*.

Ако един работник може да преработи в прежда толкова памук, колкото по-рано са преработвали 100 работници, суровините трябва да нараснат 100 пъти и освен това процесът може да се осъществява само с помощта на такава предачна машина, при която един работник управлява 100 вретена. Но ако същевременно един селскостопански работник произвежда толкова памук, колкото по-рано са произвеждали 100 работници, а един работник в машиностроенето произвежда сега цяла предачна машина вместо едно вретено, стойностното съотношение между труда, изразходван за преденето, за памука и за оръдията на предачното производство, би останало съвсем същото, каквото е било по-рано.

Що се отнася до *машините*, те струват не толкова, колкото трудът, който са заменили, въпреки че предачната машина е много по-скъпа от вретеното. Отделният капиталист, който има предачна машина, трябва да има по-голям капитал, отколкото отделният предач, който купува чекрък. Но пропорционално на броя на работниците, чийто труд ангажира, предачната машина е по-евтина от чекръка. Иначе предачната машина не би изместила чекръка. Мястото на предача се заема от капиталиста. Но капиталът, който предачът е изразходвал за чекръка, е *по-голям* спрямо величината на продукта, отколкото капиталът, който капиталистът изразходва за предачната машина.}

Увеличението на производителността на труда (доколкото е свързано с машини) е тъждествено на намалението на броя на работниците в сравнение с броя и мощността на прилаганите машини. На мястото на просто и евтино оръдие идва колекция от такива оръдия (макар и видоизменени) и освен това всички машини, които се състоят от движещи и предавателни устройства; освен това материалите (като например каменни въглища и т. н.), които се използват за произвеждане на двигателна сила (като например пàра), и най-сетне съответните сгради. Ако един работник наблюдава

1 800 вретена, вместо да върти един чекрък, би било крайно глупаво да се пита защо тези 1 800 вретена не са толкова евтини, колкото един чекрък. Високата производителност тук е обусловена именно от масата на капитала, прилаган като машини. Степента на износването на машините засяга само стоката; работникът противостои на цялата съвкупност от машини и също тъй стойността на изразходвания за труда капитал противостои на стойността на капитала, изразходван за машини.

Няма никакво съмнение, че машините поевтиняват по две причини; в резултат на прилагането на машини в производството на суровините, от които се правят машините, и в резултат на прилагането на машини при превръщането на тези суровини в машини. Но това предполага две неща: *първо,* че и в тези два отрасъла, ако въвежданите в тях машини се сравняват с оръдията, които са били употребявани в манифактурното производство, изразходваният за машини капитал расте по стойност в противоположност на капитала, изразходван за труд; *второ,* че това, което поевтинява, е отделната машина и нейните съставни части, но че едновременно се развива система от машини: на мястото на оръдието идва не само една отделна машина, а цяла система, и такива оръдия, които по-рано може би са играли главна роля, като например плетачната игла (в чорапните или подобни машини), сега се събират на едно място с много хиляди. Всяка отделна машина, противостояща на работника, представлява вече огромна колекция от оръдия, които той по-рано е употребявал поотделно, като например 1 800 вретена вместо едно. Но машината съдържа освен това елементи, каквито старото оръдие не съдържаше, и т. н. Въпреки поевтиняването на отделните елементи цената на цялата маса от машини неимоверно се повишава, а увеличаването на производителността се състои в постоянното увеличаване на тази маса.

По-нататък една от причините за поевтиняването на машините — покрай това, че поевтиняват съставните им части — е поевтиняването на източника на двигателна сила (например на парния котел) и на предавателните устройства. Икономия на двигателна сила. Но тя се получава именно в резултат на това, че в постоянно увеличаваща се степен същият двигател привежда в движение по-голяма система от машини. Този двигател поевтинява относително или разходите за него не растат пропорционално на величината на системата от машини, в която той се прилага; той самият става по-скъп с увеличаването на своите размери, но не пропорционално на това увеличение — дори разходите за него абсолютно да нарастват, те относително намаляват. Това следователно е важен мотив, за да може — независимо от цената на отделната машина — да се уве-

личава изразходваният за машини капитал, който противостои на труда. Такъв фактор като нарастващата скорост на работата на машините извънредно много увеличава производителната им сила, но няма нищо общо със стойността на самите машини.

Следователно от само себе си се разбира или е тавтология, че на нарастващата благодарение на машините производителност на труда съответствува нарастване на стойността на машините по отношение на масата на влагания труд (затова и по отношението на стойността на този труд, на променливия капитал).

[1105] Всички обстоятелства, по силата на които приложението на машини поевтинява цената на стоките, се свеждат, първо, до намаляването на количеството на труда, поглъщан от една отделна стока, и, второ, до намаляването на износването на машините, стойността на което влиза в отделната стока. Колкото по-бавно се износват машините, толкова по-малко труд е необходим за тяхното възпроизводство. Това увеличава следователно количеството и стойността на капитала, който се състои от машини, по отношение на капитала, съществуващ като труд.

И така, остава само въпросът за суровините. Че тяхното количество трябва да нараства пропорционално на повишаването на производителността на труда — е ясно. Става дума за увеличението на масата на суровините пропорционално на масата на труда. Това отношение дори е по-голямо, отколкото изглежда.

Да предположим например, че всяка седмица се потребяват 10 000 фунта памук. Да приемем, че годината има 50 седмици, това ще прави 10 000×50=500 000 фунта годишно. Да предположим, че работната заплата възлиза на 5 000 ф. ст. годишно. Ако един фунт памук струва, да речем, 6 пенса, това прави 250 000 шилинга, или 12 500 ф. ст. годишно. Да предположим, че капиталът прави пет оборота през годината. Тогава за една пета от годината ще бъдат потребени 100 000 фунта памук на стойност 2 500 ф. ст. И през същата тази една пета от годината за работна заплата ще бъдат изразходвани 1 000 ф. ст., т. е. повече от една трета от стойността на вложения в памука капитал. Излиза, че това съвсем не променя отношението между масата на суровините и масата на труда. Ако сега стойността на памука през всяка пета от годината е 10 000 ф. ст., а стойността на труда — 1 000 ф. ст., отношението между тях ще е 1:10. (Това отношение ще бъде също 1:10, ако разглеждаме продукта на цялата година: 50 000 ф. ст. на едната страна и 5 000 ф. ст. — на другата.)

{Стойността на стоката — доколкото зависи от машините — се определя от влизащото в нея износване на тези машини; следователно тя се определя от стойността на машините само дотолкова,

доколкото последната сама влиза в процеса на образуване на стойност, т. е. доколкото се потребява в процеса на труда. Напротив печалбата се определя (като се оставят настрана суровините) от стойността на всички машини, влизащи в процеса на труда, независимо от потреблението на тази стойност. Затова печалбата трябва да спада пропорционално на намаляването на съвкупното количество [жив] труд по отношение на изразходваната за машини част от капитала. [Обаче] тя не спада в същата пропорция, тъй като се увеличава принаденият труд.}

Във връзка със суровините възниква следният въпрос. Ако например производителната сила в предачното производство се увеличи десет пъти, т. е. ако един работник изработва толкова прежда, колкото по-рано десет, защо един негър да не произвежда също толкова памук, колкото са произвеждали по-рано десет негри, с други думи, защо тук *стойностното съотношение* да не остава същото? Предачът потребява за същото време десет пъти повече памук, но негърът произвежда за същото време десет пъти повече памук. Десет пъти по-голямото количество памук следователно би се оказало не по-скъпо, отколкото по-рано десет пъти по-малкото количество. Така въпреки увеличаването на количеството на суровините стойностното им отношение към променливия капитал би останало същото. И наистина само благодарение на значителното поевтиняване на памука този отрасъл на промишлеността можа изобщо да се развие така*. Колкото по-скъп е материалът (като например злато и сребро), толкова по-малко при изработването на луксозни предмети от него се прилагат машини и разделение на труда. Това е, защото разходите на капитала за суровини са прекалено големи, а търсенето на тези предмети е ограничено поради скъпите суровини, които се употребяват за тях.

На този въпрос може твърде просто да се отговори, че част от суровините — например вълна, коприна, кожа — се произвежда посредством животинско-*органически* процеси, а *памук, лен* и т. н. — посредством растително-*органически* процеси; капиталистическото производство досега не е можело и никога няма да може да се разпорежда с тези процеси така, както с чисто механичните процеси или с неорганическите химически процеси. Такива суровини като кожите и т. н. и други животински съставни части поскъпват отчасти вече поради това, че с прогреса на цивилизацията глупавият закон за поземлената рента повишава стойността на тези продукти. Що се отнася до каменните въглища и металите (както и стро-

* [1105] {Ако утре памукът поевтинее десет пъти, в други ден предачната промишленост би направила още по-бърз напредък и т. н.} [1105]

ителните материали), те твърде много поевтиняха с прогреса на производството, но при изчерпване на мините добивът на метали също става по-трудно и т. н.

{Ако за рентата от житните ниви и за рентата от мините може да се каже, че тя не оскъпява стойността на продукта (а само пазарната му цена), представлявайки по-скоро израз на неговата стойност (излишъкът от стойността на продукта *над* неговата производствена цена), тогава, напротив, няма никакво съмнение, че рентата от добитъка, рентата от къщите и т. н. не е следствие, а *причина* за нарастването на стойността на тези продукти}.

Поевтиняването на суровините, спомагателните материали и т. н. забавя, но не премахва нарастването на стойността на тази част от капитала. То до известна степен парализира спадането на нормата на печалбата.

С това се изчерпва цялата тази щуротия. [1105]

[1105] {При разглеждането на печалбата принадената стойност се предполага като дадена. Разглежда се само влиянието на измененията в постоянния капитал върху нормата на печалбата. Има само един начин, по който принадената стойност влияе непосредствено върху постоянния капитал, а именно — чрез *абсолютния принаден труд*: удължаването на работния ден води до намаляване дела на постоянния капитал в стойността [на продукта]. Относителният принаден труд — където работният ден остава същият (ние оставяме настрана увеличаването на интензивността на труда) — увеличава стойностното отношение на печалбата към съвкупния капитал [само] в резултат на нарастването на самата принадена стойност. Абсолютното принадено работно време намалява относително разходите за постоянен капитал.}

[3) ДОГАДКАТА НА ШЕРБЮЛИЕ ЗА ЗАВИСИМОСТТА НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА ОТ ОРГАНИЧЕСКИЯ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА; БЪРКОТИЯТА У НЕГО ПО ТОЯ ВЪПРОС. ШЕРБЮЛИЕ ЗА „ЗАКОНА ЗА ПРИСВОЯВАНЕТО" ПРИ КАПИТАЛИЗМА

[1106] Да се върнем към Шербюлие.

Формулите, които той дава за нормата на печалбата, са или математически изрази за печалбата в обикновеното ѝ разбиране и не съдържат никакъв закон, или при това са явно погрешни, въпреки че Шербюлие има *смътна представа* за предмета, приближава се до разбирането му.

„Търговската печалба[12] се определя от *стойността на продуктите* в сравнение с *различните елементи* на производителния капитал" [цит. съч., стр. 70].

{В действителност печалбата е отношението на принадената стойност на продукта към стойността на съвкупния авансиран капитал, независимо от различието в неговите елементи. Но самата принадена стойност се определя от величината на променливия капитал и от нормата на увеличаването на неговата стойност, а *отношението* на тази принадена стойност към съвкупния капитал от своя страна се определя от отношението между променливия и постоянния капитал, както и от изменението на стойността на постоянния капитал.}

„Двата главни елемента на това определение са очевидно цената на суровините и размерът на фонда на средствата за живот, необходим, за да се пуснат тези суровини в преработка. Икономическият прогрес на обществото действува върху тези два елемента в *противоположна* посока. Той има тенденция да оскъпява суровините, увеличавайки стойността на всички продукти на добиващите производствени отрасли[125], действувайки върху основата на такива фондове, които са частна собственост и са пространствено ограничени. Обратно, фондът на средствата за живот с прогреса на обществото намалява" (относително), към което ще се върнем по-нататък.

„Общата сума на продуктите минус общата сума на капитала, потребен за тяхното получаване, дава общата сума на печалбата през определен период от време. Общата сума на продуктите *нараства пропорционално на вложения капитал*, а не на потребения капитал. Затова *нормата на печалбата*, или отношението, в което печалбата се намира към капитала, е резултат от комбинацията на две други отношения, а именно: *отношението между вложения и потребения капитал и отношението между потребения капитал и продукта*" (цит. съч., стр. 70).

Шербюлие отначало правилно казва, че печалбата се определя от *стойността* на продукта по отношение на „различните елементи" на производителния капитал. Внезапно той прескача към самия продукт, към масата на продуктите. Но, първо, масата на продуктите може да се увеличава, без да се увеличава стойността на тази маса. Второ, масата на готовия продукт може да се сравнява с масата на продуктите, от които се е състоял потребеният и непотребеният капитал, в най-добрия случай само така, както прави Рамсей, а именно — ако съвкупният национален продукт се сравнява с изразходваните in natura негови съставни елементи.* Но при капитала във всяка отделна сфера на производството формата на продукта се различава от съставните му елементи (дори в такива производствени отрасли като земеделието и т. н., където част от продукта образува in natura елемент на производството на този продукт). Защо Шербюлие прибягва до това извъртане? Защото въпреки догадката му, че решаващо значение за нормата на печалбата има органическият състав на капитала, той съвсем не е използвал доловената от него противоположност между променливия капитал и другата съставна част на капитала, за да обясни принадената стойност, която той изобщо не е обяснил, както не е обяснил и самата стойност. Той не е показал откъде се получава принадената стойност и затова прибягва до *принадения продукт, т. е. до потребителната стойност*.

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 338—339. *Ред.*

Въпреки че всяка принадена стойност е представена в някакъв принаден продукт, принаденият продукт сам по себе си, напротив, не представлява принадена стойност. {Да допуснем, че един продукт изобщо не съдържа принадена стойност, например, когато селянин притежава собствени оръдия (и освен това собствена земя) и работи само точно толкова време, колкото работи който и да е наемен работник за възстановяване на своята работна заплата — да кажем 6 часа. Ако годината бъде плодородна, селянинът би произвел двойно повече, но стойността на целия му продукт би останала предишната. В този случай не би имало принадена стойност, въпреки че би имало принаден продукт.}

Само по себе си погрешно е било вече това, че Шербюлие е представил променливия капитал в „пасивната" и само веществена форма на „фонда на средствата за живот", т. е. във формата на потребителната стойност, която променливият капитал получава в ръцете на работника. Ако Шербюлие, напротив, го беше взел във формата, в която той действително е представен, а именно като пари (като битие на разменната стойност, т. е. на определено количество обществено работно време като такова), то за *капиталиста* променливият капитал би се превърнал в труда, който капиталистът разменя срещу своя променлив капитал (а в тази размяна на овеществен труд срещу жив труд в променливия капитал би се извършило движение и той би нараснал); като труд, а не като „фонд на средствата за живот", променливият капитал става елемент на производителния капитал. „Фондът на средствата за живот", напротив, е потребителната стойност, нейното веществено битие, в което променливият капитал се осъществява като доход за работника. Така че като *„фонд на средствата за живот"* променливият капитал е също такъв *„пасивен"* елемент, както и двете други части на капитала, които Шербюлие нарича „пасивни"*.

Същата погрешна представа пречи на Шербюлие да изведе от *отношението* на този активен елемент към пасивния обяснението на нормата на печалбата и на нейното спадане с развитието на обществото. Всъщност той не стига до никакви други изводи освен до извода, че „фондът на средствата за живот" [1107] се намалява

* [1110] На стр. 59 Шербюлие нарича суровините и машините „двата *пасивни елемента на капитала*" в противоположност на „фонда на средствата за живот". [1110]

в резултат на развитието на производителната сила, докато работническото население нараства, следователно в резултат на излишното население, и затова работната заплата спада под своята стойност. Шербюлие не обяснява нищо въз основа на размяната на стойности, следователно и въз основа на заплащането на работната сила по нейната стойност, така че печалбата *всъщност* се явява при него (макар че той не го казва) като *приспадане от работната заплата,* което фактическата печалба понякога наистина може да включва, но което никога не може да обоснове категорията печалба.

Да сведем преди всичко първата теза на Шербюлие до нейния правилен израз:

„*Стойността* на общата сума на продуктите минус *стойността* на общата сума на капитала, потребен за тяхното получаване (произвеждане), дава общата сума на печалбата през определен период от време."

Това е първата (обикновената) форма, в която печалбата се проявява и в която се явява и за капиталистическото съзнание. Alias*: печалбата е излишъкът от стойността на продукта, получен за определено време, над стойността на потребения капитал. Или излишъкът от стойността на продукта над разходите за произвеждането на продукта. Дори „определеният период от време" се появява у Шербюлие изневиделица, тъй като той не е показал процеса на обръщението на капитала. И така, първата му теза не е нищо друго освен обикновеното определение на печалбата, непосредствената форма, в която тя се явява.

Втората теза на Шербюлие:

„*Общата сума на продуктите нараства* пропорционално на вложения капитал, а не на потребения капитал."

С други думи, това пак означава:

„*Стойността* на общата сума на продукта *нараства* пропорционално на авансирания капитал" (безразлично потребен или не).

Целта тук е само *да се прокара* съвсем недоказаната и в непосредствената си формулировка погрешна теза (тъй като тя вече предпоставя изравняването [на индивидуалните печалби] в общата норма на печалбата), че величината на печалбата зависи от величината на вложения капитал. А привидна причинна връзка трябва да се създаде с това, че *„общата сума на продуктите нараства* пропорционално на *вложения* капитал, а не на потребения капитал."

Да вземем тази теза в двете формулировки — както е дадена Шербюлие и както би трябвало да гласи. В контекста, в който

* — С други думи. *Ред.*

се намира, и според извода, на който тя трябва да служи като medius terminus*, тя би трябвало да гласи:

„*Стойността* на общата сума на продуктите *нараства* пропорционално на вложения капитал, а не на потребения капитал."

Тук очевидно се прави хитър опит да се обясни принадената стойност с това, че *излишъкът от стойността на продукта* се създава от излишъка на вложения капитал над потребения. Но непотребеният капитал (машини и т. н.) запазва своята стойност (тъй като „непотребен" означава именно, че неговата стойност не е потребена), той запазва след свършването на производствения процес същата стойност, каквото е имал преди започването му. Ако е станало *изменение на стойността* — то е могло да стане само в частта на капитала, която е била потребена и затова е влязла в процеса на образуването на стойност. Подходът не Шербюлие към обяснението на печалбата е неправилен в действителност също и в смисъл, че например един капитал, една трета от който не е потребена, а две трети са потребени в производството, безусловно дава при *еднаква норма на експлоатация на труда* (и като се абстрахираме от изравняването на нормата на печалбата) по-висока печалба от капитал, две трети от който не са потребени, а една трета — потребена. Защото вторият капитал съдържа очевидно повече машини и т. н. и друг постоянен капитал, докато първият съдържа по-малко от този елемент и привежда в действие по-голямо количество жив труд, следователно също и по-голямо количество принаден труд.

Но ако вземем формулировката, която самият Шербюлие дава на своята теза, трябва да кажем преди всичко, че тя не го ползва никак, тъй като масата на продуктите, или масата на потребителните стойности като такава, изобщо не определя нито стойността, нито принадената стойност, нито печалбата. Но какво се крие зад всичко това? Част от постоянния капитал, която се състои от машини и т. н., влиза в процеса на труда, без да влиза в процеса на образуването на стойност, и с това съдейства да се увеличава масата на продуктите, без да прибавя нищо към тяхната стойност. (Защото доколкото тя прибавя към продукта стойност чрез износването си, тя, разбира се, самата спада към *потребения* капитал, а не към *вложения* капитал за разлика от потребения). Но тази непотребена част от постоянния капитал сама по себе си не създава *нарастване на масата на продуктите*. Тя съдейства да се създаде в дадено работно време по-голям продукт. Затова ако се работи само толкова работно време, колкото се съдържа във

* — среден член (в едно умозаключение). *Ред.*

„фонда на средствата за живот“, тогава масата на продуктите не би се увеличила. Следователно излишъкът от продукта се създава не от излишъка на вложения капитал над потребения, а от изменението, което става в тази част от *потребения капитал* (при положение, че се касае не за производствени отрасли, където, както в земеделието, *масата* на продукта не зависи или може да не зависи от масата на изразходвания капитал и където производителността на труда зависи от неподдаващи се на контрол природни условия).

Ако Шербюлие разглежда постоянния капитал — бил той потребен или не — като независещ от [продължителността на] работното време, от изменението, което става с променливия капитал в процеса на увеличаването на стойността, той може също тъй да каже:

„Общата сума [1108] на продуктите нараства“ (поне в обработващата промишленост) „пропорционално на нарастването на частта от потребения капитал, която се състои от суровини.“

Защото нарастването на продукта физически е тъждествено с нарастването на тази част от капитала. От друга страна, в земеделието (както и в добиващата промишленост) при по-плодородна земя там, където се влага малко непотребен капитал (т. е. постоянен капитал) и относително много потребен капитал (например работна заплата), масата на продуктите може да бъде много по-голяма, отколкото в по-напреднала страна, където отношението на вложения капитал към потребения е далеч по-голямо.

Така че втората теза на Шербюлие се свежда до опит да пробута принадената стойност (необходимата основа на печалбата).

[Третата теза на Шербюлие:]

„Затова *нормата на печалбата*, или *отношението*, в което печалбата се намира към капитала, е резултат от комбинацията на две други отношения, а именно: *отношението между вложения и потребения капитал* и *отношението между потребения капитал и продукта*“ (стр. 70).

Преди това трябваше да се обясни *печалбата*. Но вместо това обяснение се е получило само такова определение на печалбата, което изразява само начина на нейното проявяване, факта, че печалбата е излишъкът от стойността на съвкупния продукт над разходите за производството на продукта или над стойността на потребения капитал, т. е. получило се е вулгарно определение на печалбата.

Сега трябва да се обясни *нормата на печалбата*. Но пак се получава само вулгарно определение: нормата на печалбата е отношението на печалбата към съвкупния капитал, или, което е същото, отношението на излишъка от стойността на продукта над разходите за неговото производство към съвкупния капитал, авансиран за

производството. Изопаченото разбиране и нескопосното прилагане на близкото до правилното разграничаване на елементите на капитала и догадката, че печалбата и нормата на печалбата се намират в пряка връзка със съотношението на тези елементи, довеждат по този начин само до това, да се повтарят в по-доктринерска форма общоизвестните фрази, в които фактически само се констатира съществуването на печалбата и на нормата на печалбата, но нищо не се казва за тяхната същност.

Работата не се подобрява от това, че Шербюлие изразява доктринерските формули алгебрично:

„Да обозначим с $П$ съвкупния продукт през даден период, вложения капитал — с $К$, печалбата — с $п$, *отношението* на печалбата към капитала (нормата на печалбата) — с $н$, потребения капитал — с $к$. Тогава $П-к=п$, $н=\frac{п}{К}$, т. е. $Кн=п$. Следователно $П-к=Кн$; *следователно* $н=\frac{П-к}{К}$“ (стр. 70, бележката).

Всичко това означава само, че нормата на печалбата е равна на отношението на печалбата към капитала, а печалбата е равна на излишъка от стойността на продукта над разходите за неговото производство.

Изобщо това, което се мярка в главата на Шербюлие, когато говори за потребен и непотребен капитал, е разликата между основния и оборотния капитал, вместо — за разлика от това — да се придържа към констатираното от самия него различие в капитала, произтичащо от процеса на производството. Принадената стойност е вече предпоставена на обръщението и колкото и да влияят върху нормата на печалбата различията, които произтичат от обръщението, те нямат нищо общо с произхода на печалбата.

„Производителният капитал се състои от потребяема част [фонда на средствата за живот, суровините, спомагателните материали] и непотребяема част [оръдията, инструментите, машините]. Колкото повече растат богатството и населението, толкова повече потребяемата част има тенденция към увеличаване, тъй като добиващите производствени отрасли изискват все по-значително количество труд. От друга страна, същият прогрес увеличава *масата* на вложения капитал в много по-голяма степен, отколкото масата на *потребения* капитал. Ето защо, въпреки че цялата маса на потребения капитал има тенденция към нарастване, действието на този процес се оказва неутрализирано, тъй като масата на продукта расте в още по-бърза прогресия и трябва да се приеме, че *общата сума на печалбите* нараства поне толкова бързо, колкото и *общата сума на вложения капитал*“ (стр. 71).

„Нараства масата на печалбите, но не нормата на печалбата, която представлява отношението на тази маса към вложения капитал, $н=\frac{П-к}{К}$. Ясно е, че $П-к$, или печалбата (тъй като $П-к=п$), *може* да нараства дори при намаляване на $н$, ако $К$ нараства по-бързо, отколкото $П-к$“ (стр. 71, бележката).

Тук още донякъде е засегната причината за спадането на нормата на печалбата; но след предшестващите изопачения това може да доведе само до бъркотия и до опровергаващи сами себе си противоречия. Най-напред нараства масата на потребения капитал, но още по-бързо расте масата на продуктите (т. е. излишъкът от стойността на продуктите над разходите за тяхното производство), понеже масата на продуктите расте пропорционално на вложения капитал, а последният нараства по-бързо от потребения капитал. *Защо* основният капитал нараства по-бързо, отколкото например масата на суровините, никъде не е казано. Но да оставим това. Масата на печалбата нараства *пропорционално на вложения* капитал, на съвкупния капитал, и при все това [1109] *нормата на печалбата* трябвало да спада, защото съвкупният капитал нараства по-бързо от масата на продуктите, или, по-точно, от масата на печалбата.

Отначало Шербюлие казва, че *масата на печалбата нараства* поне в същата пропорция, както и „общата сума на вложения капитал", а после твърди, че нормата на печалбата *спада*, тъй като общата сума на вложения капитал нараства по-бързо от масата на печалбата. Най-напред *П—к* нараства „поне" пропорционално на величината на *К*, а след това спада $\frac{П-к}{К}$, тъй като *К* расте още по-бързо, отколкото *П—к*, което „нараства поне също толкова бързо, колкото и *К*". Ако зачертаем цялата тази бъркотия, ще остане само тавтологията, че $\frac{П-к}{К}$ *може* да спада дори при нарастване на *П—к*, т. е. че дори при нарастване на печалбата нормата на печалбата може да спада, когато тя именно спада. Нормата означава само отношението на *П—к* към *К*, [и това отношение се намалява тогава] когато капиталът расте по-бързо от масата на печалбата.

И така, на края се получава следната премъдрост: нормата на печалбата може да спада, т. е. отношението на една нарастваща маса печалба към капитала може да спада, ако капиталът нараства по-бързо от масата на печалбата или ако масата на печалбата въпреки абсолютното ѝ нарастване намалява относително в сравнение с капитала. Това не е нищо друго освен друг израз на спадането на нормата на печалбата. А във възможността за това явление — и дори във факта на неговото съществуване — никога не е имало съмнение. Единственото, за което се касаеше тук, бе именно да се обясни причината на това явление — а Шербюлие обяснява спадането на нормата на печалбата, спадането на масата на печалбата по отношение на съвкупния капитал с нарастването на масата на печалбата пропорционално поне на нарастването на капитала! Той очевидно е имал смътната догадка, че масата на вложения жив труд намалява относително в сравнение с миналия труд, въпреки че абсолютно нараства, и че *поради това* нормата на печалбата трябва да намалява. Но тази догадка е останала у него неосъзната. Колкото по-близо е прагът, който трябва да се прекрачи, толкова по-превратни стават формулировките, ако този праг фактически не се прекрачва, и толкова по-голяма — илюзията, че той е вече прекрачен.

Обратно, много смислено е онова, което Шербюлие казва за *изравняването на общата норма на печалбата*[126]. [1109]

[1109] „След приспадането на поземлената рента остатъкът от *сумата на печалбите*, т. е. от излишъка от продуктите над потребения капитал, се дели между капиталистическите производители *пропорционално на капитала, който всеки е вложил*, докато частта от продуктите, която съответствува на потребения капитал и е предназначена за неговото възстановяване, се дели пропорционално на капитала, който тези капиталисти действително са потребили. Този *двоен закон на подялбата* се установява като *въздействие на конкуренцията*, която се стреми да изравни изгодите на всички приложения на капитали. Този двоен закон на подялбата в края на краищата определя съответните *стойности* и *цени* на различните видове продукти" (стр. 71—72).

Това е много добре. Неверни са само заключителните думи — а именно, че това образуване на общата норма на печалбата определя *стойностите* и *цените* (би трябвало да се каже: производствените цени) на стоките. Определянето на стойността, напротив, е prius*, което е предпоставка за нормата на печалбата и за образуването на производствените цени. Как изобщо едно или друго *разпределение* на „сумата на печалбите", т. е. на принадената стойност, [1110] която сама е само част от съвкупната стойност на стоките, може да определя тази „*сума* на печалбите", т. е. принадената стойност, т. е. самите стойности на стоките? Формулировката на Шербюлие е правилна само дотолкова, доколкото под относителни стойности на стоките се подразбират техните производствени цени. Всички грешки у Шербюлие идват от това, че той не разглежда самостоятелно произхода и законите за стойността и за принадената стойност.

Иначе той до известна степен правилно разбира отношението между наемен труд и капитал:

„Лицата, които не получават нищо чрез dévolution" (законно прехвърляне на имущество, наследяване и т. н.) „и нямат нищо за размяна, могат да получат това, от което се нуждаят, само като предложат на капиталистите своя *труд*. Те получават право само върху нещата, които им се предоставят като *цена на труда*, но не върху *продукта* на този труд, нито върху *стойността*, която те са прибавили към него" (стр. 55—56). „*Продавайки* своя труд срещу определен фонд от средства за живот, пролетарият се отказва напълно от всякакво право върху другите части на капитала. Присвояването на тези продукти си остава същото, както по-

* — първичното, предшествуващото. *Ред.*

рано; споменатата сделка [между пролетария и капиталисга] ни най-малко не го видоизменя. Продуктите продължаваг да принадлежат изключително на капиталиста, който е предоставил суровините и фонда на средствата за живот. *Това е необходимо следствие от закона за присвояването, основен принцип на който, обратно, беше изключителното право на всеки работник върху продукта на своя труд*“ (стр. 58),

Този основен принцип според Шербюлие гласи:

„Работникът има изключително право върху стойността, която е резултат от неговия труд“ (стр. 48).

По какъв начин законът за стоките, съгласно който стоките образуват еквиваленти и се разменят съобразно със стойността им, т. е. съобразно със съдържащото се в тях работно време, по какъв начин този закон се преобръща в смисъл, че капиталистическото производство (а само на базата на капиталистическото производство за продукта е съществено, че се произвежда като стока) се основава, напротив, на това, че част от труда се присвоява без размяна — това Шербюлие не разбира и не обяснява. Той само чувствува, че тук става някакво *преобръщане*.

Формулираният у Шербюлие „основен принцип“ е чиста фикция. Той се поражда от една привидност, създавана от *стоковото обръщение*. Стоките се разменят съобразно с тяхната стойност, т. е. съобразно със съдържащия се в тях труд. Индивидите си противостоят само като стокопритежатели и затова могат да придобият стоката на другиго само чрез отчуждаване на своя собствена стока. Затова се създава *привидност*, че те могат да разменят само своя собствен труд, тъй като размяната на стоки, които съдържат *чужд* труд, доколкото самите тези стоки се получават пак не чрез размяна на собствена стока, предполага по-други отношения между хората, отколкото отношенията на [обикновени] стокопритежатели — на купувачи и продавачи. В капиталистическото производство тази привидност, която създава за хората собствената повърхност на капиталистическото производство изчезва. Но не изчезва илюзията, че първоначално хората си противостоят само като стокопритежатели и затова всеки е собственик само доколкото е работник. Това, „първоначално“, както бе казано, е измамна илюзия, която се поражда от привидността, създавана от капиталистическото производство — исторически такова явление никога не е съществувало. Изобщо човекът (изолирано или в обществото) се явява винаги като собственик, преди да се явява като работник, дори собствеността да е само това, което той смята за свое от заобикалящата го природа (или което той като член на семейството, рода, общината счита за свое отчасти от заобикалящата го природа, отчасти от общите, вече произведени средства за производство). И щом се прекратява първоначалното животинско състояние, собствеността на човека върху заобикалящата го природа винаги се опосредствува предварително от неговото битие като член на община, семейство, род и т. н., от неговото отношение към другите хора, което обуславя и неговото отношение към природата. „Нямащият собственост работник“ като „основен принцип“ е, напротив, само продукт на цивилизацията, и то на определен исторически стадий — на стадия на „капиталистическото производство“. Това е закон за „експроприацията“, а не за „присвояването“ [„appropriation“], във всеки случай не на присвояването изобщо, както си въобразява Шербюлие, а на такъв вид присвояване, което отговаря на определен, специфичен начин на производство. [1110]

[1111] Шербюлие казва:

„Продуктите се присвояват, преди да се превръщат в капитал. Това превръщане в капитал не ги избавя от това присвояване“ (стр. 54).

Това важи не само за продуктите, но и за труда. Суровините и т. н. и средствата на труда принадлежат на капиталиста; те представляват *превърната* форма на неговите пари. От друга страна, ако капиталистът е купил работна сила — или всекидневната (например 12 часа на ден) употреба на работна сила — с парична сума, равна на продукта на 6 работни часа, на него му принадлежи 12-часов труд; този труд е *присвоен* от капиталиста, преди още да е осъществен. От самия производствен процес той се превръща в капитал. Но това превръщане е по-късен акт от неговото присвояване.

„Продуктите“ се превръщат в капитал: *веществено*, доколкото те функционират в трудовия процес като условия на труда, условия на производството — предмет на труда и средства на труда; *по форма*, доколкото не само тяхната *стойност* се запазва *в* продукта, но и самите те стават средство за поглъщане на *труд и принаден труд*, т. е. доколкото те фактически функционират като поглъщатели на труд. [1112] От друга страна, *присвоената преди* производствения процес работна сила се превръща *в* самия производствен процес непосредствено в капитал, превръщайки се в условия на труда и в принадена стойност, при което нейното овеществяване в продукта запазва постоянния капитал, възстановява променливия капитал и прибавя принадена стойност. [1112]

[4) КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАТРУПВАНЕТО КАТО РАЗШИРЕНО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО]

[Шербюлие казва:]

[1110] „Всяко натрупване на богатство доставя средства, които ускоряват по нататъшното натрупване“ (цит. съч., стр. 29).

{Рикардовият възглед (наследен от Смит), че всяко натрупване се свежда до разходи за работна заплата, би бил погрешен дори тогава, когато никоя част от натрупването не би се извършвала in natura, както е в случаите, когато фермерът засява повече семена, отколкото преди, скотовъдецът увеличава общия брой на добитъка за разплод и угояване, машиностроителят притежава част от принадената стойност в машиностроителна машина. Този възглед би бил погрешен и ако не съществуваше фактът, че всички производители, които произвеждат съставни елементи на една или друга част от капитала, постоянно свръхпроизвеждат, разчитайки на факта на годишното натрупване, т. е. на увеличаването на общия мащаб на производството. Освен това селянинът може да разменя част от своите принадени зърнени храни със скотовъдеца, който може да превърне тези зърнени храни в променлив капитал, докато селянинът [чрез такава размяна] е превърнал своите зърнени храни в постоянен капитал. Ленопроизводителят [1111] продава част от своя принаден продукт на предача, който го превръща в постоянен капитал; със същите тези пари ленопроизводителят може да купи оръдия, а производителят на оръдия, от своя страна, желязо и т. н. — така че всички тези елементи непосредствено стават постоянен капитал. Но да оставим това настрана.

Да приемем, че фабрикантът на машини иска да превърне добавъчен капитал от 1000 ф. ст. в елементи на производството. В такъв случай той наистина ще изразходва част от този добавъчен капитал за работна заплата — да речем, 200 ф. ст. Но с оставащите 800 ф. ст. той купува желязо, каменни въглища и т. н. Да допуснем, че това желязо, тези каменни въглища и т. н. трябва тепърва да бъдат произведени. Ако производителите на желязо или на въглища не притежават по това време излишен (натрупан) запас от свои стоки и ако нямат също добавъчни машини, нито могат да купят непосредствено такива машини (тъй като в тоя случай пак би ставала размяна на постоянен капитал срещу постоянен капитал), те ще могат да произведат това желязо и тези каменни въглища само ако заставят старите си машини да работят по-дълго време. Тогава тези машини по-скоро биха се възстановили, но част от тяхната стойност би влязла в новия продукт. Но да оставим и това настрана. Производителят на желязо във всеки случай се нуждае от повече каменни въглища, следователно тук той трябва да превърне поне част от онова, което му се пада от 800-те ф. ст., непосредствено в постоянен капитал. Но и двамата, производителят на желязо и производителят на въглища, продават своите каменни въглища и своето желязо така, че в тях се съдържа незаплатен принаден труд. И ако той възлиза на една четвърт, от 800-те ф. ст. вече 200 ф. ст.

не се свеждат до работна заплата, да не говорим за онази част от стойността на техните продукти, която се свежда до износването на старите машини.

Принаденият продукт винаги се състои от онези предмети в тяхната натурална форма, които произвежда отделният капитал — от каменни въглища, желязо и т. н. Ако производителите, чиито продукти служат взаимно като елементи на производството, си разменят тези продукти, част от принадения продукт се превръща направо в постоянен капитал. Но частта, която се разменя срещу продуктите, произвеждани от производителите на средства за живот, и която възстановява техния постоянен капитал, създава необходимия променлив капитал. Производителите на такива средства за живот, които вече не могат да влизат като елементи в производството на тези средства за живот (освен като променлив капитал), получават добавъчен постоянен капитал тъкмо посредством същия процес, посредством който другите производители получават добавъчен променлив капитал.

Това, което отличава производството — доколкото представлява натрупване — от простото възпроизводство, е следното:

Първо. Натрупаните елементи на производството — както онази тяхна част, която спада към променливия капитал, така и частта, която спада към постоянния капитал — се състоят от новоприсъединен труд; те не се превръщат изцяло в доходи, макар и да произтичат от печалбата; печалбата, или принаденият труд, се превръща във всички тези елементи на производството, докато при простото възпроизводство част от продукта представлява минал труд (т. е. в случая труд, извършен не през текущата година).

Второ. Разбира се, ако в определени производствени отрасли се удължава работното време, т. е. ако там не се прилагат добавъчни оръдия или машини, новият продукт заплаща отчасти по-бързото износване на старите оръдия или машини и това ускорено потребление на стария постоянен капитал също представлява момент на натрупването.

Трето. В резултат на добавъчния паричен капитал, който се образува в процеса на [разширеното] възпроизводство — отчасти вследствие освобождаването на капитал, отчасти вследствие превръщането на част от продукта в пари, отчасти в резултат на това, че с получените пари [за своята добавъчна стока] производителят просто намалява търсенето на стоки на други, например на продавача на луксозни предмети, съвсем не е нужно, както при простото възпроизводство, системното възстановяване на елементите на производството.

С излишък от пари всеки може да купува или да се разпорежда с продукти, въпреки че производителят, от когото той ги

купува, нито изразходва своя доход за продукта на първия, нито възстановява с него своя капитал.} {Всеки път, когато един или друг добавъчен капитал (променлив или постоянен) не се допълва със съответен капитал на другата страна, той трябва да се утаи на едната страна като паричен капитал, макар този паричен капитал да съществува само във формата на вземания.}

[5) ЕЛЕМЕНТИ НА СИСМОНДИЗЪМ У ШЕРБЮЛИЕ. КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОРГАНИЧЕСКИЯ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА. АБСОЛЮТНОТО НАМАЛЕНИЕ НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ В ПО-РАЗВИТИТЕ ОТРАСЛИ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. ИЗМЕНЕНИЯ НА СТОЙНОСТНИТЕ СЪОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПОСТОЯННИЯ И ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ ПРИ НЕИЗМЕНЕН ОРГАНИЧЕСКИ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА. ОРГАНИЧЕСКИЯТ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА И РАЗЛИЧНИТЕ СЪОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ОСНОВЕН И ОБОРОТЕН КАПИТАЛ. РАЗЛИЧИЯ В ОБОРОТА НА КАПИТАЛА И ТЯХНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПЕЧАЛБАТА]

В останалото възгледите на Шербюлие представляват странно съчетание на взаимоизключващи се концепции на Сисмонди и Рикардо. [1111]

[1112] *В духа на Сисмонди* са следните места:

„Предположението за *неизменно съотношение* между различните елементи на капитала не се осъществява на нито едно стъпало на икономическото развитие на обществото. Съотношението между тях е по същество *изменчиво,* и то по две причини: 1) разделението на труда и 2) заместването на човешката сила с природните сили. Тези две причини имат тенденция да намаляват *съотношението* между фонда на средствата за живот и двата други елемента на капитала“ (стр. 61—62).

„При това положение на нещата *увеличаването на производителния капитал* не води непременно до увеличение на фонда на средствата за живот, предназначен да образува цената на труда; то може поне временно да се придружава от абсолютно намаление на този елемент на капитала и следователно от *понижение цената на труда*“ (стр. 63).

{Това, в духа на Сисмонди, [се тълкува като] влияние на [намалението на фонда на средствата за живот] върху *величината на работната заплата* — единственото гледище на Шербюлие. Това съвсем отпада в едно изследване, което изхожда от предпоставката, че трудът се заплаща по неговата стойност, и при което колебанията на *пазарната цена* на труда над или под този пункт (над или под стойността на труда) не се вземат под внимание.}

„Производителят, който желае да въведе в своето предприятие ново разделение на труда или да използва природна сила, няма да чака, докато натрупа доста-

тъчно капитал, за да може по този начин да изпозва *всички* работници, от които се е нуждаел по-рано. В случай на разделение на труда той ще се задоволи може би да произвежда с петима работници онова, което по-рано е произвеждал с десет; в случай на използване на природна сила той ще приложи може би само една машина и двама работници. Фондът на средствата за живот [който по-рано е бил 3 000] ще се намали в резултат на това в първия случай на 1 500, а във втория — на 600. Но тъй като броят на работниците остава същият, *тяхната конкуренция* скоро ще доведе до спадане на цената на труда под първоначалното ѝ равнище. Това е един от най-поразителните резултати от *закона за присвояването.* Абсолютното увеличение на богатството, т. е. на продуктите на труда, не предизвиква съответно увеличение на фонда на средствата за живот на работниците и може дори да предизвика намаление на този фонд, намаление на частта, която се пада на работниците от всички видове продукти“ (стр. 63—64). „Причините, които определят *цената на труда*“ (през цялото време тук става дума само за *пазарната цена* на труда), „са абсолютното количество на производителния капитал и съотношението между различните елементи на капитала — два социални факта, върху които волята на работника не може да оказва никакво влияние“ (стр. 64). „Почти всички шансове са против работника“ (пак там).

Съотношението между различните елементи на производителния капитал се определя по два начина.

Първо, тук става дума за органическия състав на производителния капитал. Под това ние разбираме технологическия състав. При *дадена производителна сила* на труда — която може да се приеме за постоянна, докато не настъпи някакво изменение — във всяка сфера на производството е определено количеството суровини и средства на труда, т. е. количеството постоянен капитал според неговите *веществени елементи,* което се пада на определено *количество жив труд* (заплатен и незаплатен), т. е. на *веществени елементи на променливия* капитал.

Ако овещественият труд е малък в сравнение с влагания жив труд, частта от продукта, която представлява живия труд, е голяма, както и да се дели тази част между капиталиста и работника. И обратното. Затова при дадена норма на експлоатация на труда и принаденият труд е в единия случай голям, в другия — малък. Изменения могат да настъпят тук само в резултат на такова изменение в начина на производството, което изменя технологическото съотношение между двете части на капитала. Дори в този случай абсолютното количество на приложения жив труд може, ако *величината* на капиталите е различна, да бъде равно или дори по-голямо за капитала, който прилага повече постоянен капитал. Но *относително* то трябва да бъде по-малко. За капитали с една и съща величина, или при определена аликвотна част от съвкупния капитал, например 100, то трябва да бъде абсолютно и относително по-малко. Всички изменения в резултат на развитието (не на намаляването) на производителната сила на труда намаляват частта от продукта, в която е представен живият труд, намаляват променливия капитал. Тъй като ра-

ботната заплата навсякъде се приема за еднаква, можем да кажем, разглеждайки капиталите [1113] в различните отрасли на производството, че тези изменения намаляват *променливия* капитал абсолютно в отраслите, които се намират на по-високо равнище на развитие на производството.

Толкова за измененията, които произтичат от изменението в начина на производство.

Но, *второ*, ако органическият състав на капиталите и разликата между тях, произтичаща от разликата между техния органически състав, се предполагат като дадени, *стойностното съотношение* [между постоянния и променливия капитал] може да се изменя, въпреки че технологическият състав си остава същият. Тук може да става: *a*) изменение в стойността на постоянния капитал, *b)* изменение в стойността на променливия капитал, *c) изменение и в единия, и в другия,* в еднакви или нееднакви съотношения.

a) Ако технологическият състав си остава същият и става изменение в стойността на постоянния капитал, тази стойност се намалява или се увеличава. Ако тя се намалява и се прилага само същото количество жив труд, т. е. ако *степента* — или *мащабът* — *на производството* остава същият, ако следователно се използват, както и по-рано например, 100 работници, веществено е необходимо, както и по-рано, същото количество суровини и средства на труда. Но отношението на принадения труд към целия авансиран капитал ще бъде по-голямо. Нормата на печалбата се повишава. В обратния случай тя спада. В първия случай за капиталите, вече прилагани в тази сфера на производството (а не за нововложени в нея, след като е станало изменение на стойността на елементите на постоянния капитал), общата сума на прилагания капитал се намалява, или известна част от този капитал се освобождава, въпреки че производството продължава в същия мащаб; или освободеният по тоя начин капитал допълнително се влага в производството и действува като натрупване на капитал. Мащабът на производството се увеличава и пропорционално на това нараства абсолютното количество на принадения труд. При даден *начин на производство* всяко натрупване на капитал, каквато и да е нормата на принадената стойност, води до увеличение на общото количество на принадената стойност.

Обратно, ако стойността на елементите на постоянния капитал се повишава, тогава или *мащабът на производството* (следователно масата на целия авансиран капитал) трябва да се увеличи, за да може да се прилага *същото количество* труд (същият променлив капитал, неизменил се по стойност), както и по-рано, и тогава, въпреки че абсолютната величина на принадената стойност и нейната норма си остават същите, отношението на принадената стойност

към целия авансиран капитал се намалява и следователно нормата на печалбата спада. *Или пък* мащабът на производството и общата сума на авансирания капитал не се увеличават. В този случай при всички обстоятелства променливият капитал трябва да се намали.

Ако за [поскъпналия] постоянен капитал се изразходва същата сума, както преди, тя представлява по-малко количество негови веществени елементи, а тъй като *технологическото съотношение* е останало същото, трябва да се прилага по-малко труд. Целият авансиран капитал тогава се намалява с величината на освободения труд; общата стойност на авансирания капитал се намалява, но в този намален капитал постоянният капитал съставлява (от гледна точка на стойността) по-голям дял от преди. Принадената стойност се е намалила абсолютно, защото се прилага по-малко труд, и отношението на оставащата принадена стойност към целия авансиран капитал се е намалило, защото променливият капитал се е намалил в сравнение с постоянния капитал.

От друга страна, ако съвкупният капитал се прилага в предишните размери, тогава — тъй като по-малката стойност на променливия капитал (представляваща по-малко количество от целия прилаган жив труд) се поглъща от по-голямата стойност на постоянния капитал (първата се намалява в същата пропорция, в която се увеличава втората) — абсолютното количество принадена стойност се намалява, защото се прилага по-малко труд, и същевременно се намалява отношението на тази принадена стойност към целия авансиран капитал. Така че нормата на печалбата спада тук по две причини: на намалението на количеството на принадения труд и на намалението на отношението, в което този принаден труд се намира към целия авансиран капитал.

В първия случай (при понижаваща се стойност на елементите на постоянния капитал), където *нормата на печалбата се повишава* при всички обстоятелства, за да се увеличи *сумата на печалбата,* трябва да се разшири *мащабът на производството.* Да приемем, че капиталът е 600, от които половината — постоянен, половината — променлив. Ако постоянната част би се намалила с половината от своята стойност, би имало, както и по-рано, 300 променлив капитал, но само 150 постоянен. Съвкупният приложен капитал би бил само 450, а 150 биха се освободили. Ако тези 150 биха били присъединени отново към капитала, от тях 100 биха били изразходвани сега като променлив [1114] капитал. Тук следователно, ако в производството продължава да се влага същият капитал, както и по-рано, се разширява *мащабът на производството* и се увеличава масата на прилагания труд.

В обратния случай (при повишаваща се стойност на елементите на постоянния капитал), където *нормата на печалбата* спада при всички обстоятелства, за *да не се намали* сумата на печалбата и *масата* на прилагания труд (следователно и на принадената стойност) да остане *същата*, трябва да се разшири *мащабът на производството*, т. е. да се увеличи авансираният капитал. Ако това не става, ако се авансира само толкова капитал, колкото преди или по-малко от преди, намалява се не само нормата на печалбата, но и масата на печалбата.

В двата случая остава непроменена нормата на принадената стойност, която при изменение в *технологическия* състав на капитала, напротив, се изменя: расте, когато постоянният капитал се увеличава (защото трудът тогава е по-производителен), и спада, когато той намалява (защото трудът тогава е по-малко производителен).

b) Ако настъпва изменение в стойността на променливия капитал независимо от *органическия състав*, това е възможно само защото са спаднали или са се повишили цените на средствата за живот, които не се произвеждат в тази сфера на производството, а влизат в нея като стоки отвън.

Ако *стойността на променливия* капитал спада, той представлява, както и по-рано, същото количество жив труд, само че това количество жив труд сега струва по-малко. Следователно ако *мащабът на производството* остава същият (тъй като стойността на постоянния капитал не се е изменила), намалява се частта от съвкупния капитал, която е била авансирана за купуване на труд. Сега трябва да се изразходва по-малко капитал, за да се заплащат същият брой работници. Така че тук при *неизменен мащаб на производството* се намалява сумата на изразходвания капитал. Нормата на печалбата се повишава, и то по две причини. *Увеличила се е принадената стойност*; отношението на живия труд към овеществения е останало същото, но по-голяма част от принадената стойност се пада на по-малък съвкупен капитал. Ако пък освободената част се присъединява към капитала — това е тъждествено на *натрупване*.

Ако *стойността на променливия капитал* се повишава, тогава, за да се използва същият брой работници, както преди, трябва да се изразходва повече съвкупен капитал, тъй като стойността на постоянния капитал остава същата, а стойността на променливия се е повишила. Масата на труда остава същата, но принаденият труд съставлява по-малка отпреди част от нея и тази по-малка част се пада на по-голям отпреди капитал. Това е, ако *мащабът на производството остава същият*, докато стойността на целия капитал се е повишила. Ако тази стойност не се повишава, *мащабът на производството* трябва да се намали. Масата на труда се намалява и в тази намаляла маса по-малка част представлява принаден труд, чието отношение към целия авансиран капитал също се намалява.

Органическите изменения и измененията, предизвикани от изменението на стойността, могат при известни обстоятелства да окажат същото въздействие върху нормата на печалбата. Но между тях съществува следната разлика: ако измененията на стойността не са предизвикани просто от колебанията на пазарните цени, т. е. ако не са временни, те винаги трябва да се дължат на органическо изменение на сферите, които доставят елементите на постоянния или променливия капитал на разглежданата от нас сфера.

c) Третият случай тук не трябва да се разглежда подробно.

При еднакво големи капитали в *различни сфери на производството* — или при равна квота от съвкупния капитал, например за всеки 100 — *органическият състав* може да бъде *еднакъв*, но *стойностното съотношение* на съставните елементи на постоянния и променливия капитал ще бъде *различно*, съобразно с различната стойност на прилаганата маса от спомагателни материали и суровини. Например мед вместо желязо, желязо вместо олово, вълна вместо памук и т. н.

От друга страна, когато *стойностното съотношение* е еднакво, може ли да бъде различен органическият състав?

При еднакъв органически състав [на два капитала в различни производствени сфери] относителните маси на постоянния капитал и на живия труд, които се падат на всеки 100 единици капитал, *са еднакви* — количествените съотношения са същите. Възможно е стойността на постоянния капитал да бъде еднаква, въпреки че привежданите в действие относителни маси труд са различни. Ако машините или суровините са по-скъпи (или обратно), може например да се изисква по-малко труд, но тогава и стойността на променливия капитал ще бъде относително по-малка (или обратно).

[1115] Да вземем капитал *A* и *B*. Нека c' и v' бъдат съставни части на капитала *A* (по стойност), а c и v — съставни части на капитала *B* (по стойност). Ако $c':v'=c:v$, то $c'v=v'c$. Следователно и $\frac{c'}{c}=\frac{v'}{v}$.

Когато *стойностните съотношения* между постоянния и променливия капитал са еднакви, възможно е само следното. Ако в едната сфера *се дава повече принаден труд*, отколкото в другата {например нощен труд в земеделието е невъзможен, макар че отделният селскостопански работник може да бъде принуден да работи прекомерно, но съвкупното количество труд, което може да се прилага

при дадена величина на парцелна земя и т. н., е ограничено от предмета (зърнените храни), който трябва да бъде произведен, докато при дадена величина на фабриката масата на произвежданите продукти зависи (δυνάμει*) от броя на часовете, през които се работи — т. е. от разликата в начина на производството е обусловено това, че в едната сфера при даден мащаб на производството може да се прилага повече принаден труд, отколкото в другата}, то стойностното съотношение между постоянния и променливия капитал може да бъде еднакво, но все пак отношението на масата на прилагания труд към съвкупния капитал ще бъде различно.

Или да приемем, че материалът и трудът (като принадлежащ към по-висок *вид* труд) са по-скъпи в еднакво отношение. В този случай капиталистът A използва 5 работници там, където капиталистът B използва 25, и тези 5 работници струват 100 ф. ст., както и 25-те, тъй като техният труд е по-скъп (следователно и техният принаден труд струва по-скъпо). Същевременно 5-те работници преработват 100 фунта суровини y на стойност 500 ф. ст., а работниците на капиталиста B преработват 1 000 фунта суровини x на стойност 500 ф. ст., тъй като при капиталиста A материалът е по-скъп и производителната сила на труда е по-слабо развита. Тук в двата случая *стойностното отношение* на променливия капитал към постоянния ще бъде 100 ф. ст. към 500 ф. ст., но *органическият състав* на капиталите A и B е различен.

Стойностното съотношение е същото: стойността на постоянния капитал при капиталиста A е равна на стойността на постоянния капитал при капиталиста B и A разходва за работна заплата толкова капитал, колкото и B. Но масата на неговия продукт е по-малка. Наистина той се нуждае абсолютно от същата маса труд, както и B, но относително от повече, тъй като неговият постоянен капитал е по-скъп. За едно и също време A преработва по-малко суровини и т. н., но това по-малко количество струва толкова, колкото по-голямото количество при B. В този случай *стойностното съотношение* е същото, органическият състав — различен. В другия случай това, при еднакво стойностно съотношение, е възможно само когато е различно количеството на принадения труд или са различни стойностите на различните видове труд.

Понятието органически състав на капитала може да се формулира така: това е различното съотношение, в което в различните сфери на производството трябва да се изразходва постоянен капитал, за да се погълне една и съща маса труд. *Съединяването на една и съща маса труд* с предмета на труда изисква или повече

* — потенциално. *Ред.*

суровини и машини в единия случай, отколкото в другия, или само едно от двете.

{При твърде различни съотношения между основния и оборотния капитал съотношението между *постоянния и променливия* капитал може да бъде *еднакво*, следователно може да бъде еднаква и принадената стойност, въпреки че произвежданите годишно *стойности* трябва да бъдат различни. Да приемем, че в каменовъглената промишленост, където не се прилагат никакви суровини (като оставим настрана спомагателните материали), основният капитал е половината от целия капитал, а променливият — другата половина. Да приемем, че в шивашката промишленост основният капитал е равен на нула (както и в предишния случай, оставяме настрана спомагателните материали), но суровините са равни на половината и променливият капитал, както и в първия случай, също е равен на половината от целия капитал. Тогава двата капитала (при еднаква експлоатация на труда) ще реализират еднаква *принадена стойност*, тъй като прилагат еднаква маса труд, по отношение на капитала, на всеки 100 единици капитал. Но да приемем, че основният капитал в каменовъглената промишленост прави обръщение един път на 10 години, докато в обръщението на оборотния капитал в двата случая няма никаква разлика. Ако принадената стойност е равна на 50, стойността, произведена от шивача в края на годината (приемаме, че променливият капитал в двата случая прави обръщение един път годишно), ще бъде равна на 150. Обратно, стойността, произведена в края на първата година от производителя на въглища, е равна на 105 (а именно 5 се падат на основния капитал, 50 — на променливия, 50 — на принадения труд). Цялата стойност на неговия продукт плюс основния капитал е равна на 150 (а именно продуктът е равен на 105+45 за оставащия основен капитал) както при шивача. Производството на различни стойностни величини не изключва следователно производството на *еднакви* принадени стойности.

През втората година основният капитал на производителя на въглища би бил равен на 45, променливият капитал — на 50, принадената стойност — на 50. Следователно авансираният капитал би бил равен на 95, а печалбата на 50. Нормата на печалбата *би се повишила*, тъй като стойността на основния [1116] капитал би се намалила в резултат на износването на една десета от него през първата година. И така няма никакво съмнение, че при всички капитали, където се прилага много основен капитал — при неизменен мащаб на производството, — нормата на печалбата трябва *да се повишава* в степента, в която спада ежегодно стойността на машините, на основния капитал, в резултат на вече възстановеното износване. Ако производителят на въглища в продължение на десет години продава

своя продукт винаги на една и съща цена, през втората година той трябва да получи по-висока норма на печалбата, отколкото през първата, и така нататък. Или би трябвало да се приеме, че работите по ремонтирането и т. н. се намират в пряко отношение с износването, така че общата сума на частта от капитала, която се авансира годишно под рубриката основен капитал, остава неизменна. Тези свръхпечалба може да се изравнява и в резултат на това, че с течение на времето — независимо от износването — стойността на основния капитал спада, тъй като старите машини трябва да конкурират с по-съвършени, по-късно изобретени нови машини. Но, от друга страна, тази повишаваща се норма на печалбата, която естествено се поражда от износването, от намаляването на стойността на основния капитал, дава възможност да се конкурира с по-съвършените нови машини, при които все още трябва да се пресмята пълната стойност. Най-сетне, ако производителят на въглища продаваше [в края на втората година] по-евтино, изхождайки от следната сметка: 50 на 100 авансиран капитал прави 50% печалба, 50% от 95 прави $47^1/_2$ — т. е. ако продаваше същото количество продукт [не за 105, а] за $102^1/_2$, той би продавал по-евтино от онзи, чиито машини се намират например едва първа година в работа. Големи вложения на основен капитал предполагат притежаване на голям капитал. А тъй като тези притежатели на голям капитал господстват на пазара, изглежда, че добавъчна печалба (рента) те получават само поради посочената причина. В земеделието тази рента се получава поради това, че се работи на относително по-плодородна земя, а тук поради това, че се работи с относително по-евтини машини.}

{Много от онова, което се приписва на съотношението между основния и оборотния капитал, се отнася в действителност до разликата между променливия и постоянния капитал. Първо, съотношението между постоянния и променливия капитал [в едни или други отрасли на производството] може да бъде еднакво, въпреки че съотношението между основния и оборотния капитал е различно. Второ, при постоянния и променливия капитал се касае за първичното делене на капитала на жив и *овеществен* труд, а *не* за модификациите на това съотношение в резултат на процеса на обръщението или на влиянието на този процес върху възпроизводството.

Преди всичко е ясно, че разликата между основния и оборотния капитал може да влияе върху принадената стойност (като се оставят настрана разликите в масата на прилагания жив труд, които са свързани със съотношението между променливия и постоянния капитал) само дотолкова, доколкото тя влияе върху *оборота* на съвкупния капитал. Следователно трябва да се изследва как *оборотът* на капитала влияе върху принадената стойност. С това очевидно са тясно свързани две обстоятелства: 1) принадената стойност не може тъй бързо (тъй често) да се натрупва, да се превръща обратно в капитал; 2) *авансираният капитал* трябва да расте както за да привежда в действие същия брой работници и т. н., така и поради удължаването на срока на авансите, които капиталистът е принуден да предоставя на самия себе си за собственото си потребление. Тези обстоятелства са важни при разглеждането на *печалбата*. Но тук трябва да се разгледа преди всичко въпросът — как те влияят върху принадената стойност. И тези две обстоятелства трябва винаги ясно да се разграничават.}

{Всичко, което увеличава *авансите*, без да увеличава съответно принадената стойност, намалява нормата на печалбата, дори ако принадената стойност остава същата; всичко, което намалява авансите, оказва противоположно въздействие. Следователно доколкото величината на основния капитал спрямо оборотния капитал — или различният оборот на капитала — влияе върху величината на авансите, дотолкова тя влияе върху нормата на печалбата, дори никак да не засяга принадената стойност.}

{Нормата на печалбата не е просто принадената стойност, изчислена върху авансирания капитал, а масата на принадената стойност, реализирана през даден период, т. е. през определен период от обръщението. Следователно доколкото разликата между основния и оборотния капитал влияе върху масата на принадената стойност, която определен капитал реализира *през даден период*, дотолкова тя влияе върху нормата на печалбата. Тук влизат два момента: разликата във величината на *авансите* (по отношение на реализираната принадена стойност) и, второ, разликата в *продължителността на времето*, за което трябва да бъдат предоставени тези аванси, преди да бъдат върнати с някаква принадена стойност.}

[1117] {Върху времето за възпроизводството или по-точно върху броя на циклите на възпроизводството, които се извършват през определен период от време, влияят главно две обстоятелства:

1) *По-продължителното пребиваване на продукта в сферата на същинското производство.*

Първо, възможно е един продукт да изисква за производството си повече време, отколкото друг, било по-продължителен период от годината или цяла година, или повече от една година. (Последното например в строителството, в скотовъдството и в производството на някои луксозни предмети.) В този случай, в зависимост от състава на производителния капитал, от деленето му на постоянен и променлив капитал, в него продуктът често поглъща много труд (например в производството на луксозни предмети, в строителството)

в сравнение с постоянния капитал. Следователно с удължаването на времето за производството на продукта, но такова производство, което е същевременно и равномерно продължаване на процеса на труда, се наблюдава продължаващо се поглъщане на труд и принаден труд. Например в скотовъдството или в строителството, ако последното изисква, да речем, повече от една година. Продуктът може да постъпи в обръщението, т. е. да бъде продаден, хвърлен на пазара, едва когато е готов. Принаденият труд на първата година заедно с останалия труд е обективиран в незавършения продукт на първата година. Той не е нито по-малък, нито по-голям, отколкото в другите отрасли на производството, където господствува същото съотношение между постоянния и променливия капитал. Но стойността на продукта не може да бъде *реализирана*, в смисъл да бъде превърната в пари, а следователно не може да бъде реализирана и принадената стойност. Затова тази принадена стойност не може нито да се натрупва като капитал, нито да се използва за потребление. Авансираният капитал, както и принадената стойност служат, така да се каже, като фундамент на по-нататъшното производство. Те са негова предпоставка и влизат по един или друг начин като полуфабрикати, като един вид суровини в производството на втората година.

Да приемем, че авансираният капитал е равен на 500, трудът е равен на 100, принадената стойност е равна на 50, така че авансираният през втората година за производството капитал е равен на 550 плюс 500, които се авансират допълнително през втората година. Принадената стойност пак е равна на 50. По този начин в края на втората година стойността на продукта е равна на 1 100 ф. ст., от които 100 принадена стойност. В този случай принадената стойност е същата, както ако капиталът беше възпроизведен през първата година, а през втората година отново бяха вложени 500 ф. ст. И през първата, и през втората година променливият капитал е равен на 100, а принадената стойност на 50. Но *нормата на печалбата* е различна. През първата година тя е $\frac{50}{500}$, или 10%. Но през втората година са авансирани 550+500=1 050, една десета от които е равна на 105. Ако следователно се пресмята същата норма на печалбата, стойността на продукта ще бъде: през първата година 550, през втората година 550+500+55+50=1 155. И стойността на продукта в края на втората година е равна на 1155. Иначе тя би била само 1 100. Печалбата тук е по-голяма от създадената принадена стойност, която е само 100. Ако се включат в сметката и разходите на капиталиста за собственото му потребление, които той трябва да си авансира през двете години, изразходваният капитал ще бъде още по-голям по отношение на принадената стойност. Наистина затова пък и *цялата* принадена стойност на първата година се превръща в капитал през втората година. Освен това изразходваният за работна заплата капитал се е увеличил, тъй като авансираните през първата година 100 ф. ст. не се възпроизвеждат в края на първата година и затова през втората година трябва да се авансират 200 ф. ст. за същия този труд, за който иначе биха били достатъчни 100 ф. ст., които се възпроизвеждат през първата година.

Второ, след като трудовият процес е завършил, продуктът трябва да остане още в сферата на производството, за да премине през естествени процеси, които не изискват никакъв или относително само съвсем незначителен труд — например виното в избата. Едва след изтичането на този срок капиталът може да бъде възпроизведен. Очевидно е, че тук, каквото и да е съотношението между променливия и постоянния капитал, се получава същото, както ако е бил изразходван повече постоянен и по-малко променлив капитал. По-малко е принаденият труд, както и изобщо трудът, прилаган тук през определен период. Ако *нормата на печалбата* е еднаква, това се дължи на нейното изравняване, а не на произведената в тази сфера принадена стойност. За да се поддържа процесът на възпроизводството — непрекъснатостта на производството, — трябва предварително да се авансира повече капитал. И пак по тази причина тук се намалява *отношението* на принадената стойност към авансирания капитал.

Трето, възможни са *прекъсвания в процеса на труда*, докато продуктът се намира в процеса на производството, както например в земеделието и в такива процеси като щавенето на кожи и т. н., където химически процеси предизвикват прекъсване в процеса на труда, преди продуктът да може да премине от една фаза на производството в следваща, по-висока. Ако в такива случаи в резултат на открития в областта на химията се съкратява това прекъсване, производителността на труда се повишава, принадената стойност се увеличава, а овеществeният труд се авансира на процеса на производството за по-кратко време. Във всички тези случаи, в които стават прекъсвания в процеса на труда, принадената стойност е по-малка, авансираният капитал — по-голям.

2) Същото става и когато поради отдалеченост на пазара оборотите на оборотния капитал траят по-дълго време от средното. И тук авансираният капитал е по-голям, принадената стойност — по-малка, и по-малко — *отношението*, в което тя се намира към авансирания капитал.} {В последния случай капиталът се задържа по-дълго в сферата на обръщението, в горните случаи — в сферата на производството.}

[1118] {Да приемем, че в някой отрасъл на транспортната промишленост авансираният капитал е равен на 1 000, основният капитал е равен на 500 и се износва за пет години, променливият капитал е равен на 500 и прави четири оборота годишно. Тогава стойността на годишния продукт е 100+2 000+100 (ако [годишната] норма на принадената стойност е равна на 20%), всичко — 2 200. От друга страна, да приемем, че в някой отрасъл на шивашката промишленост постоянният оборотен капитал е равен на 500 (основният е равен на 0), променливият е равен на 500, принадената стойност е равна на 100. Той прави, да кажем, четири оборота годишно. Тогава стойността на продукта (годишния) е 4(500+500)+100=4 100. Принадената стойност в двата случая е еднаква. Последният капитал прави четири оборота годишно, или един за четвърт година. От първия капитал за една година правят оборот 600 [от които 500 четири оборота годишно]. Следователно за четвърт година прави оборот $500+\frac{100}{4}=525$. Следователно 175 за един месец, 350 за 2 месеца и 1 400 за 8 месеца. За целия капитал (1 000), за да направи един оборот, са нужни $5^5/_7$ месеца. За една година прави оборот само $2^1/_{10}$ от него.

Някои могат да възразят, че първият капитал, за да получи печалба 10%, прибавя за четвърт година върху стойност от 1 000 по-малко, отколкото вторият. Но тук работата не е до прибавянето. Първият капиталист получава повече принадена стойност [отколкото вторият] върху своя потребен капитал, но не върху своя приложен капитал. Разликата се дължи тук на [относителната величина] на принадената стойност, а не на прибавянето на печалба. Разликата тук е в стойността, а не в принадената стойност. В двата капитала променливият капитал от 500 извършва четири оборота годишно. И двата получават годишно принадена стойност, равна на 100, и [годишната] норма на принадената стойност при двата е равна на 20%. Но за четвърт година принадената стойност е 25 ф. ст. — следователно по-висок процент? 25 на 500 всяка четвърт година прави 5% за четвърт година, следователно 20% годишно.

Половината от капитала на първия капиталист извършва четири оборота годишно, а от другата половина годишно само една пета прави един оборот. Половината от четири пъти е *два пъти*. Следователно неговият капитал прави годишно $2^1/_{10}$ оборота. При втория капиталист целият капитал прави четири оборота годишно. Но това не променя абсолютно нищо в принадената стойност. Ако вторият капиталист продължава непрекъснато процеса на възпроизводството, той трябва постоянно да превръща 500 в суровини и т. н. и има винаги само 500 за заплащане на труда, докато първият също

има 500 за заплащане на труда, а останалите 500 той веднъж завинаги (т. е. за 5 години) притежава във форма, в която няма нужда да ги превръща все отново и отново. Но това [равенство на принадените стойности] се наблюдава само ако въпреки разликата във величината на основния и оборотния капитал съотношението между променливия и постоянния капитал [при двата капитала] е еднакво.

Ако при двата капитала едната половина се състои от постоянен капитал, а другата половина — от променлив, тогава [при първия капитал] едната половина може да се състои от основен капитал само ако оборотният постоянен капитал е равен на нула, а [при втория капитал] едната половина може да се състои от оборотен постоянен капитал само ако основният капитал е равен на нула. Трябва да се отбележи, че макар оборотният постоянен капитал може да бъде равен на нула, както например в добиващата промишленост и в транспортната промишленост, където все пак спомагателните материали вместо суровини образуват оборотен постоянен капитал, основният капитал (основен при банкерите и т. н.) никога не е равен на нула. Но положението не се променя, ако постоянният капитал в двата случая се намира в едно и също отношение към променливия капитал, макар в единия случай той да съдържа повече основен и по-малко оборотен постоянен капитал, а в другия случай, обратно, по-малко основен и повече оборотен постоянен капитал. Тук има само разлика във времето на възпроизводството на едната половина на капитала и във времето на възпроизводството на съвкупния капитал. Единият капиталист трябва да авансира 500 ф. ст. за 5 години, преди те да се върнат у него, другият — за четвърт година или за една година. Възможността за разпореждане с капитала е различна. Различни са не авансите, а времето, за което те се авансират. Тази разлика тук не ни интересува. Принадената стойност и печалбата, ако се разглежда целият авансиран капитал, тук са еднакви: 100 ф. ст. през първата година за авансираните 1 000 ф. ст. През втората година по-високата норма на печалбата ще се окаже по-скоро на страната на основния капитал, тъй като променливият капитал си е останал същият, а стойността на основния капитал е намаляла. Първият капиталист авансира през втората година само 400 основен капитал и 500 променлив и както и преди получава 100 ф. ст. печалба. Но 100 на 900 е $11^1/_9$%, докато вторият капиталист, продължавайки възпроизводството, авансира, както и преди, 1 000 и получава 100 ф. ст. печалба, което прави 10%.

Положението, разбира се, се променя, ако с основния капитал нараства и постоянният капитал изобщо по отношение на променливия капитал, или ако изобщо за привеждане в действие на същото количество труд трябва да се авансира повече капитал. В горния при-

мер въпросът не е колко често се обръща съвкупният капитал или колко голям е авансът, а колко често се обръща частта от капитала, която е достатъчна за привеждане в действие на същата маса производителен труд, както и в другия случай, за да се възобнови производственият процес. Но ако в горния пример основният капитал е равен [не на 500, а] на 1 000, а оборотният [както и по-рано] е равен само на 500, положението би се променило. Но тази промяна би станала не защото се касае за основен капитал. Защото ако оборотният постоянен капитал във втория случай (например поради поскъпване на материала) струваше 1 000 [вместо 500], положението би се изменило по същия начин. Тъй като в първите случаи [двата примера] колкото по-голям е основният капитал, толкова по-голяма е относителната величина на авансирания капитал изобщо по отношение на променливия капитал, се получава това объркване. Иначе цялата тази история с оборота на капитала всъщност е заимствувана първоначално от областта на търговския капитал, където това е обусловено от други закони: при търговския капитал, както вече посочих[127], нормата на печалбата действително се определя от средния брой на оборотите, независимо от състава на този капитал, който впрочем се състои главно от оборотен капитал. Защото печалбата на търговския капитал се определя от общата норма на печалбата.}

[1119] {Цялата работа е в следното.

Да приемем, че основният капитал е равен на *x*. Ако той прави само един оборот на 15 години, годишно прави оборот $^1/_{15}$ от него, но тогава и на възстановяване подлежи годишно само $^1/_{15}$ от този капитал. Ако той се възстановяваше 15 пъти годишно, положението ни най-малко не би се променило от това. Неговата маса би останала същата. Само продуктът би станал в резултат на това поскъп. Разбира се, възможността за разпореждане с капитала е по-малка и рискът за обезценяване е по-голям, отколкото ако същото количество капитал би било авансирано във формата на оборотен капитал. Но това ни най-малко не влияе върху *принадената стойност*, макар да влиза в изчисляването на *нормата на печалбата* от господа капиталистите, тъй като този риск се включва в сметката при изчисляването на износването.

Що се отнася обаче до другата част на капитала, да приемем, че оборотната част на постоянния капитал (суровините и спомагателните материали) е равна на 25 000 ф. ст. за година, а работната заплата е равна на 5 000 ф. ст. Тогава, ако този капитал би правил само един оборот годишно, през цялата година би трябвало да се авансират 30 000 ф. ст., и ако принадената стойност е равна на 100%, т. е. равна на 5 000 ф. ст., печалбата в края на годината би възлизала на 5 000 ф. ст. върху 30 000, т. е. на $^1/_6$, или на $16^2/_3\%$.

Но ако този капитал правеше оборот всяка пета част от годината, щеше да бъде нужен само аванс на капитал от 5 000 ф. ст. за постоянен оборотен капитал и 1 000 ф. ст. за работна заплата. Печалбата е 1 000 ф. ст., а в $^5/_5$ на годината — 5 000 ф. ст. Но тази принадена стойност се получава върху капитал от 6 000 ф. ст., тъй като никога не се авансира повече. Печалбата би била следователно 5 000 върху 6 000, или $^5/_6$, т. е. 5 пъти повече, отколкото в първия случай, или $83^1/_3\%$ (като се остави настрана основният капитал). Така че тук има твърде значителна разлика в нормата на печалбата, защото в действителност труд за 5 000 ф. ст. се купува с капитал от 1 000 ф. ст., а суровини и т. н. за 25 000 ф. ст. — с капитал от 5 000 ф. ст. Ако при тази различна норма на оборота капиталите бяха еднакви по величина, в първия случай биха могли да се авансират само 6 000 ф. ст. Или месечно само 500 ф. ст., от които $^5/_6$ в постоянен капитал и $^1/_6$ — в променлив капитал. Тази $^1/_6$ е равна на $83^1/_3$ ф. ст., за които 100% принадена стойност биха дали $83^1/_3$ ф. ст., и това би правило годишно $(83+\frac{1}{3})12=\frac{12}{3}$ (или 4) + +996 = 1 000. Но 1 000 върху 6 000 прави $16^2/_3\%$.}

[6) ЕКЛЕКТИЧЕСКО СЪЕДИНЯВАНЕ У ШЕРБЮЛИЕ НА ВЗАИМНО ИЗКЛЮЧВАЩИ СЕ КОНЦЕПЦИИ НА РИКАРДО И СИСМОНДИ]

Да се върнем към Шербюлие.

В духа на Сисмонди е следното разсъждение.

„Икономическият прогрес на обществото, доколкото той се характеризира с абсолютно нарастване на производителния капитал и с *изменение на съотношението* между различните елементи на капитала, предоставя на работниците известни изгоди: 1) Повишаването на производителността на труда, особено в резултат на прилагането на машини, предизвиква толкова бързо нарастване на производителния капитал, че въпреки станалото изменение на съотношението между *фонда на средствата за живот* и останалите елементи на капитала този фонд все пак абсолютно нараства, което дава възможност не само да се използва предишният брой работници, но и да се даде работа на до авъчен брой работници, така че резултатът от процеса, *ако не се смятат някои временни прекъсвания*, се свежда за работниците до увеличение на производителния капитал и на търсенето на труд. 2) Повишаването на производителността на капитала има тенденция значително да понижава стойността на редица продукти и следователно *да ги прави достъпни за работника*, в резултат на което се разширява кръгът на задоволените му потребности...

Обаче:

1) Колкото и краткотрайно и частично да е временното намаление на фонда на средствата за живот, които образуват цената на труда, то води до твърде плачевни за работника резултати. 2) Обстоятелствата, които обуславят икономическия прогрес

на дадено общество, в значителната си част са случайни, независещи от волята на производителите капиталисти. Затова действието на тези причини не е постоянно" и т. н. 3) Не толкова *абсолютното* потребление на работника, колкото неговото *относително* потребление прави положението му щастливо или нещастно. Какво значение има за работника, че може да се снабди с някои продукти, по-преди недостъпни за хората от неговия кръг, ако *броят на продуктите, които са недостъпни за него, е нараснал в още по-голяма пропорция, ако разстоянието, отделящо го от капиталиста,* само се е увеличило и ако неговото социално положение е станало по-ниско и по-неизгодно? С изключение на абсолютно необходимите за поддържане на силите предмети за потребление *цената на предметите на нашето потребление е твърде относителна.*

Забравя се, че наемният работник е мислещ човек, надарен със същите способности, движен от същите подбуди, както и работещият капиталист" (стр. 65—67).

[1120] „Каквито и изгоди да носи на наемните работници едно бързо нарастване на общественото богатство, *то не премахва причината за тяхната мизерия*... Те си остават *лишени от всякакво право на капитал и следователно принудени да продават своя труд и да се отказват от всякакви претенции върху продуктите на този труд*" (стр. 68). „Това е основният порок на закона за присвояването... *Злото е в тази пълна липса на свързващо звено* между наемния работник и капитала, който се привежда в действие от неговия труд" (стр. 68—69).

Тази последна фраза за *„свързващото звено"* е изцяло в духа на Сисмонди и е изобщо безсмислена.

За *нормалния човек, отъждествяван с капиталиста,* и т. н. — виж пак там, стр. 74—76.

За *концентрацията на капиталите* и за премахването на дребните капиталисти — стр. 85—88.

„Ако при сегашното положение на нещата действителната печалба се получава от спестяванията на капиталистите, [при друга система на разпределение] тя би могла със същия успех да се получава и от спестяванията на наемните работници" (стр. 88—89).

[От друга страна,] *Шербюлие*

1) споделя възгледа на [Джеймс] Мил, че всички данъци трябва да се събират от поземлената рента[128] (стр. 128), но тъй като е невъзможно „да се установи един данък така, че той действително да се събира от рентата и да засяга само рентата", тъй като е трудно да се прави разлика между печалбата и рентата — невъзможно, когато собственикът на земята я обработва сам, — Шербюлие.

2) отива по-нататък и стига до правилния извод на Рикардо:

„Защо не се направи още една стъпка и *не се отмени частната собственост върху земята?*" (стр. 129). „Поземлените собственици са безделници, които се издържат за сметка на обществото без каквато и да било полза за производството или за общото благосъстояние на обществото." „Земята става производителна в резултат на влаганите в земеделието капитали. Поземленият собственик нищо не допринася за това. Той съществува само за да прибира рентата, която не съставлява част от печалбата от неговите капитали и не е продукт нито на труда, нито на про-

изводителните сили на земята, а резултат на цената, до която конкуренцията между потребителите издига земеделските продукти" и т. н. (стр. 129). „Тъй като отменяването на частната собственост върху земята не би изменило ни най-малко причините, които пораждат рентата, рентата би продължила да съществува; но тя би се събирала от държавата, на която би принадлежала цялата земя и която би давала годните за обработка участъци под аренда на частни лица, притежаващи достатъчно капитали за тяхното експлоатиране" (стр. 130). Рентата би заменила всички държавни доходи. „В резултат от всичко това освободената промишленост, избавена от всички окови, би преживяла нечуван подем" и т. н. (стр. 130).

Но как да се примири този Рикардов извод с благочестивото пожелание в духа на Сисмонди: да се сложат „окови" на капитала, на капиталистическото производство? Как да се примири той с оплакването:

„Капиталът ще стане в края на краищата повелител на света, ако някой преврат не спре развитието, което нашето общество взема при [сегашното] господство на закона за присвояването" (стр. 152). „Навсякъде капиталът ще унищожи старите социални различия, за да установи на тяхно място това просто деление на хората на богати и бедни: на богати, които се наслаждават и управляват, и на бедни, които работят и се подчиняват" (стр. 153) „Всеобщото присвояване на *производителните фондове* и на *продуктите* във всички времена е довеждало многочислената класа на пролетариите до състояние на подчинение и на политическа неправоспособност; но това присвояване се съчеташе някога със система от ограничителни закони, които *слагаха окови на развитието на промишлеността и на натрупването на капитали,* [1121] поставяха прегради на нарастването на класата на онеправданите, ограничаваха в тесни рамки нейните граждански свободи и така по различни начини съдействуваха за обезвредяването на тази класа. Днес капиталът е разбил част от тези окови. Той се готви да разбие всички" (стр. 155—156).

„Деморализирането на пролетариите е втората последица от [сегашното] разпределение на богатствата"[129] (стр. 156).

[Глава двадесет и четвърта]

РИЧАРД ДЖОНС

1) R. JONES. AN ESSAY ON THE DISTRIBUTION OF WEALTH, AND ON THE SOURCES OF TAXATION, PART I: RENT. LONDON, 1831 [ЕЛЕМЕНТИ НА ИСТОРИЧЕСКО РАЗБИРАНЕ НА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА. ПРЕВЪЗХОДСТВОТО НА ДЖОНС НАД РИКАРДО ПО ОТДЕЛНИ ВЪПРОСИ НА ТЕОРИЯТА ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА И НЕГОВИТЕ ГРЕШКИ В ТАЗИ ОБЛАСТ]

Отличителна черта още на това първо съчинение на Джонс — *за рентата* — е онова, което липсва на всички английски икономисти след сър Джеймс Стюърт, а именно: елементите на разбиране *историческото* различие между начините на производството. (На това общо взето правилно различаване на историческите форми не противоречат много съществените археологически, филологически и исторически грешки, които са били посочвани на Джонс. Виж например „Edinburgh Review", том LIV, глава IV[130].)

От най-новите икономисти след Рикардо Джонс е възприел определението на рентата като *добавъчна печалба*, определение, изхождащо от това, че фермерът е капиталист (или че земята се експлоатира от селскостопанския капиталист), който очаква средна печалба от това особено прилагане на капитала, и предполагащо, че самото земеделие е подчинено на капиталистическия начин на производство. Накратко, поземлената собственост се разглежда тук само в онази преобразувана форма, която ѝ е придал капиталът като господствуващо производствено отношение в обществото, в нейната съвременна буржоазна форма. Джонс съвсем не споделя илюзията, че капиталът съществува от сътворението на света.

Възгледите на Джонс за произхода на рентата изобщо са резюмирани в следните твърдения:

„Способността на земята дори при най-примитивния труд на човека да доставя повече, отколкото е необходимо за издръжката на земеделеца, и по такъв начин да му дава възможност да плаща данък на собственика на земята — такъв е произходът на рентата" (стр. 4).

„И така рентата произхожда от *присвояването на земята* по време, когато основната маса на населението е принудена или да я обработва при всякакви условия, или да умира от глад и когато оскъдният капитал на тези хора, състоящ се от оръдия, семена и т. н., с непреодолима необходимост е прикован заедно с тях към земята, тъй като той е съвсем недостатъчен, за да могат да преживеят, занимавайки се не със земеделие, а с нещо друго" (стр. 11).

Джонс изследва рентата във всички нейни превръщания: от най-примитивната форма на ангариен труд до съвременната фермерска рента. Всеки път той стига до извода, че на определена форма на труда и на условията на труда съответствува определена форма на рентата, т. е. на поземлената собственост. Така например той разглежда една след друга отработъчната рента, или рентата във вид на ангариен труд на крепостните селяни, прехода от отработъчната рента към рентата в продукти, изполичарската рента, райятската[131] рента и т. н. — изследване, подробностите на което тук не ни интересуват. Във всички по-ранни форми на рентата лице, непосредствено присвояващо чужд *принаден труд,* е не капиталистът, а собственикът на земя. *Рентата* (както физиократите я разбират въз основа на [феодалните] *спомени*) се явява исторически (което в най-широки мащаби още се среща при азиатските народи) като всеобща форма на *принадения труд,* на извършвания безвъзмездно труд. За разлика от капиталистическите отношения тук присвояването на този принаден труд не се опосредствува чрез размяна, а има за основа насилственото господство на една част от обществото над друга. (Оттук и прякото робство, крепостничеството или отношенията на политическа зависимост.)

Тъй като тук ние трябва да разглеждаме поземлената собственост само доколкото нейното разбиране обуславя разбирането на капитала, няма да се спираме на разсъжденията на Джонс, а веднага ще преминем към резултата, който много изгодно го отличава от всички негови предшественици.

Но предварително още няколко странични бележки.

Говорейки за *ангарийния* труд — и за формите на крепостничеството (както и на робството), които повече или по-малко му съответствуват, — [1122] Джонс *несъзнателно* изтъква онези две форми, към които се свежда всяка принадена стойност (всеки принаден труд). Изобщо характерно е, че същинският ангариен труд *в най-грубата му форма най-ясно показва съществените черти на наемния труд*.

„*Рентата*" (там, където има ангариен труд) „може да бъде увеличена при тези условия само по два начина: или чрез по-умело и по-ефикасно прилагане на труда на крепостните селяни" (това е относителният принаден труд), „на което обаче пречи неспособността на поземлените собственици като класа да развиват агрономическата наука, *или* чрез увеличаване на *количеството* изнудван от селя-

ните труд, и тогава, ако земята на собствениците ще се обработва по-добре, толкова по-лошо ще се обработва земята на крепостните, от която в този случай се отнема труд" (пак там, *гл.* II [стр. 61]).

Тази книга на Джонс за *рентата* се различава от неговия „Syllabus", който ще разгледаме по-долу, в раздел 2-и, по следното: в първото съчинение Джонс изхожда — като от нещо дадено — от различните форми на поземлената собственост, а във второто — от различните форми на труда, на които те съответствуват.

Джонс показва също как на тези различни производствени отношения съответствуват различни степени в развитието на обществената производителна сила на труда.

Ангарийният труд (също както и трудът на робите) има това общо с наемния труд, що се отнася до рентата, че последната се заплаща в *труд*, а не в *продукти* и още повече не в *пари*.

При изполичарската рента „*авансирането на капитал* от поземления собственик и *даването на непосредствения работник самостоятелност при обработването на земята* показват, че все още продължава да линсва междинната класа на капиталистите" (стр. 74).

„Райятските ренти — това са *рентите в продукти, които работникът, извличащ своята работна заплата от земята, плаща на суверена като неин собственик*" (глава IV [стр. 109]). (Те са присъщи главно на *Азия*.) „Райятските ренти често се съчетават с отработъчните ренти и с изполичарските ренти" (стр. 136 и следващите). Главен поземлен собственик тук е суверенът.

„Процъфтяването или по-точно *съществуването на градове* в Азия напълно зависи от *местните разходи на правителството*" [стр. 138].

„Котерските[132] ренти... — това са всички ренти, *които по договор трябва да се заплащат в пари* от селяните арендатори, които извличат своите средства за съществуване от земята" (стр. 143). *(Ирландия.)* „Върху по-голямата площ на земното кълбо не съществуват парични ренти" [пак там].

„Всички тези форми" (отработъчна, райятска, изполичарска, котерска рента и т. н. — накратко, всички форми на селските ренти) „пречат за пълното развитие на производителните сили на земята" [стр. 157].

„*Различията в производителността на труда* на различните хора зависят, *първо*, от *степента* на изобретателността, използвана при прилагане на ръчния труд, и, *второ*, от това, в каква степен *помагат на чисто физическите усилия на човека натрупаните резултати от минал труд*, т. е. те зависят от различията в уменисто, знанията и капитала, прилагани в производството" [стр. 157—158].

„*Малкият брой неземеделски класи.* Ясно е, че относителният брой на хората, които могат да съществуват, без да се занимават със земеделски труд, *напълно се определя от производителността на труда на земеделците*" (гл. VI [стр. 159—160].

„В Англия арендатори, заели се с обработване на земята в имението на поземлените собственици, след като трудът на крепостните излязъл от употреба, се намерили в самото село. Това били *йомените**" (пак там [стр. 166]).

* *йомен* — арендатор, дребен земеделец. *Бълг. ред.*

Стигаме най-после до пункта, който ни интересува тук най-много — до *фермерските ренти.* Именно тук изпъква очебийно превъзходството на Джонс: той доказва, че онова, което Рикардо и другите разглеждат като вечна форма на поземлената собственост, е нейната буржоазна форма, която изобщо се появява едва тогава, когато, първо, поземлената собственост престава да бъде отношение, господствуващо над производството, следователно и над обществото, и, второ, самото земеделие има капиталистически характер, което предполага да има развита едра промишленост (най-малко манифактура) в градовете. Джонс доказва, че рента в Рикардов смисъл има само в такова [1123] общество, база на което е капиталистическият начин на производство. С превръщането на поземлената рента в добавъчна печалба се прекратява и *прякото* влияние на поземлената собственост върху работната заплата, а това означава, с други думи, само едно — че занапред не поземленият собственик, а капиталистът става *онзи, който непосредствено присвоява принаден труд.* Относителната величина на рентата зависи вече само от разпределението на *принадената стойност* между капиталиста и поземления собственик, а не от самото извличане на този принаден труд. Този момент всъщност го има у Джонс, макар той да не изказва ясно това.

В сравнение с Рикардо Джонс прави съществена крачка напред както в смисъл на исторически подход към обясняването на явленията, така и по отношение на икономическите подробности. Ще проследим неговата теория стъпка по стъпка. В нея, разбира се, се срещат и безсмислици.

В следващите по-долу твърдения Джонс правилно изяснява историческите и икономическите условия, при които поземлената рента е добавъчна печалба, с други думи, израз на *съвременната* поземлена собственост.

„*Фермерски ренти* може да има само тогава, когато *най-важните взаимоотношения на различните класи в обществото вече не произтичат от собствеността върху земята и от владението на земята*" (стр. 185).

Капиталистическият начин на производство започва в промишлеността и подчинява земеделието едва по-късно.

„Под *властта на капиталистите* първи попадат фабрично-заводските работници и занаятчиите" (стр. 187).

„Една от непосредствените последици от подобна система е *възможността да се прехвърлят по собствено усмотрение* в други отрасли на стопанството труд и капитал, прилагани в земеделието".

{И едва при наличието на тази възможност може да се говори за изравняване на печалбите в земеделието и промишлеността.}

„Докато арендаторът сам е бил работещ селянин, принуден поради липса на други средства за живеот да ги извлича от земята, той е бил прикован към тази земя от нуждата; незначителният капитал, който той може би е притежавал, е бил фактически прикован към земята заедно с неговия притежател, тъй като този капитал е бил недостатъчен да осигурява живота му, ако не се употребявал изключително за обработване на земята. С появяването на капиталистическия предприемач тази зависимост от земята се прекратява и ако *от използването на работници в земеделието не може да се спечели толкова, колкото от техния труд в различни други отрасли*, каквито при такова състояние на обществото има много, занимаването със земеделие ще бъде изоставено. Рентата при такова положение на нещата по необходимост се състои само от *добавъчна печалба*“ (стр. 188). „Влиянието на рентата върху величината на работната заплата се прекратява“ [пак там]. „Когато използването на работника преминава в ръцете на капиталиста, неговата *зависимост от поземления собственик се прекратява*“ (стр. 189).

Как възниква *добавъчната печалба*, Джонс — както ще видим по-нататък — всъщност не обяснява или, по-точно, обяснява това само по рикардовски, т. е. с разликата в степента на естественото плодородие на различните земи.

„*Когато* рентата *се състои от добавъчна печалба*, рентата от определен участък земя може да нараства по три начина:

1) увеличение на продукта поради това, че при неговото производство се прилага по-голямо количество натрупан капитал;

2) по-ефективно прилагане на вече вложения капитал;

3) ако капиталът и продуктът остават без изменение — чрез намаление на частта на произвеждащите класи в този продукт и съответно увеличение на частта на поземления собственик.

Тези причини могат също така да действуват съвместно в различни съчетания“ (стр. 189).

Нека видим как стои въпросът с тези различни причини. На първо място, всички те предполагат, че рентата произтича от добавъчната печалба. А и няма никакво съмнение, че първата от тези причини, която Рикардо само веднъж мимоходом споменава*, е съвсем правилно посочена. Ако се увеличава прилаганият в земеделието капитал, увеличава се и масата на рентата, макар цените на *житото* и т. н. да не се повишават и изобщо да не става никакво друго изменение. Ясно е, че в този случай *се повишава* и *цената на земята*, макар цените на житото да не се повишават и в тях изобщо да не става никакво изменение.

Джонс обяснява рентата от *най-лошата земя* като *монополна цена*. Действителният източник на рентата се свежда у него следователно до следното: или *монополна цена* (както при Бъкънан, Сисмонди, Хопкинс и др.), когато е налице *абсолютна рента* (произтичаща не от различието в плодородието на различните видове почва), или *диференциална рента* (както при Рикардо).

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 109, 139 и 340–341. *Ред.*

{*Ad vocem** на *абсолютната рента*. Да вземем *златната мина*. Да допуснем, че прилаганият капитал е равен на 100 ф. ст., средната печалба е равна на 10 ф. ст., рентата е равна на 10 ф. ст. Да предположим, че капиталът се състои наполовината от постоянен капитал (в дадения случай — от машини и спомагателни материали) и наполовината от променлив капитал. 50 ф. ст. постоянен капитал означават само това, че в тях се съдържа също толкова работно време, колкото [1124] в злато на стойност 50 ф. ст. Ето защо частта от продукта, която е равна на 50 ф. ст., възстановява този постоянен капитал. Ако остатъкът на продукта е равен на 70 ф. ст. и с 50 ф. ст. променлив капитал се привеждат в действие 50 работници, [трудът] на 50 работници (да предположим, че работният ден е 12 часа) трябва да се изрази в 70 ф. ст. злато, от които 50 ф. ст. заплащат работната заплата, а 20 ф. ст. въплътяват незаплатения труд. Стойността на продукта на всички капитали с такъв органически състав е равна тогава на 120 ф. ст. Продуктът тогава съставлява $50c+70$, а тези последните 70 ф. ст. представляват 50 работни дни и са равни на $50v+20m$. Капитал от 100 ф. ст., който би прилагал повече постоянен капитал и по-малък брой работници, би произвел продукт с по-малка стойност. Но всички обикновени промишлени капитали, макар стойността на техния продукт при такива условия да се равнява на 120 ф. ст., биха го продавали само по неговата производствена цена — 110 ф. ст. Но в случая със златната мина, дори независимо от собствеността върху земята, това е невъзможно, тъй като стойността тук се изразява в натуралната форма на продукта. Следователно тук по необходимост трябва да се получи рента от 10 ф. ст.}

„Житото може да се продава по *монополна цена* (т. е. по цена, превишаваща *разходите и печалбите на онези, които го произвеждат при най-малко благоприятни условия*) или пък по такава цена, която *заплаща* само *обикновената печалба*. Ако вземем първия случай, оставяйки настрана всички различия в плодородието на обработваемите участъци земя, *увеличението на продукта, получено поради увеличение на капитала* (при предишни цени), може да повиши рентата пропорционално на увеличението на изразходвания капитал. Да предположим например, че 10% съставляват обикновена норма на печалба. Ако житото, за производството на което са изразходвани 100 ф. ст., може да бъде продадено за 115 ф. ст. — рентата ще е 5 ф. ст. Ако поради повишаване културата на земеделието приложеният на същата земя капитал, както и продуктът биха се увеличили двойно, тогава 200 ф. ст. капитал ще дадат продукт от 230 ф. ст. и рентата ще бъде 10 ф. ст., т. е. също ще се увеличи двойно“ (стр. 191).

{Това важи както за абсолютната, така и за диференциалната рента.}

* — По повод. *Ред.*

„В малко по размери общество житото винаги може да се продава по *монополна цена*... Това е възможно и в по-обширни страни, ако населението постоянно нараства по-бързо, отколкото се увеличава продукцията на земеделието. Но монополната цена на житото е твърде необикновено явление за страните, които се отличават със значителни размери и с голямо разнообразие на почвите. Ако има значително повишение на цените на житото, в обработка се въвеждат повече земи или пък се влага повече капитал в предишната земя, докато не се установи цена, която да дава едва ли повече от обикновената печалба върху направените разходи. Тогава по-нататъшното развитие на земеделието спира и в такива страни житото обикновено се продава по цена, непревишаваща цената, която е достатъчна за възстановяване на капитала, приложен при най-малко благоприятни условия, и за получаване на обикновена норма на печалба върху него, а рентата, заплащана от поплодородни земи, се измерва тогава с величината на излишъка от техния продукт над продукта на най-лошата почва, обработвана с изразходване на също такъв капитал“ (стр. 192).

„Всичко, което е необходимо за повишаване на рентата върху цялата поземлена площ на страната, която има земи с различно качество, се свежда до това, по-добрите земи да дават малко повече, отколкото безусловно по-лошокачествените земи, за добавъчния капитал, който се влага в тях с развитието на земеделието; защото в този случай, докато могат да се намират средства за прилагане на нов капитал, с обикновена норма на печалбата, върху всяка земя между *A* и *Z**, рентите ще нараснат във всички земи, чието качество е по-високо от тази отделна земя“ (стр. 195).

„Ако земя *A*, обработвана при изразходване на 100 ф. ст., носи годишно 110 ф. ст. — при което 10 ф. ст. съставляват обикновена печалба, — земя *B* при изразходване на 100 ф. ст. носи 115 ф. ст., земя *C* при изразходване на 100 ф. ст. носи 120 ф. ст. и т. н. до земя *Z*, то *B* дава рента от 5 ф. ст., а *C* — рента от 10 ф. ст. Да предположим сега, че всяка от тези земи се обработва при изразходване на 200 ф. ст. В този случай *A* ще носи 220 ф. ст., *B* — 230 ф. ст., *C* — 240 ф. ст. и т. н., така че рентата върху земя *B* ще бъде 10 ф. ст., върху земя *C* — 20 ф. ст. и т. н.“ (стр. 193).

„*Общото натрупване* на прилагания в земеделието капитал, увеличавайки продукта на всички сортове почва повече или по-малко в съответствие с тяхното първоначално качество, *трябва само по себе си да повиши рентата независимо от каквото и да е прогресиращо намаление на сумата, получена от приложения труд и капитал*, и изобщо *съвсем независимо от каквато и да е друга причина*“ (стр. 195).

Заслуга на Джонс е, че той за пръв път подчертава ясно, че щом вече сме предположили съществуване на рента, нейното нарастване {винаги при предположение, че не стават никакви преврати в начина на производството} изобщо ще се предизвика от увеличение на селскостопанския капитал, на капитала, вложен в земята. Това може да става не само тогава, когато цените си остават непроменени, но дори и тогава, когато те *спадат* под предишното им равнище.

[1125] Против твърденията за намаляваща производителност [в земеделието] Джонс отбелязва:

---

* *A* и *Z* — първата и последната буква на латинската азбука — тук означават най-лошата и най-хубавата земя на дадена страна. *Ред.*

„Някога средният добив на жито в Англия не е превишавал 12 бушела от акър. Сега той е приблизително двойно по-голям“ (стр. 199).

„Всеки следващ влаган в земята разход на капитал и труд може да се прилага по-икономично и резултатно в сравнение с предишния“ (стр. 199—200).

„Рентата се увеличава два пъти, три пъти, четири пъти и т. н., когато капиталът, вложен в същата земя, както и преди, се увеличава два, три, четири пъти, без намаляване на получената сума и без промяна в относителното плодородие на обработваните земи“ (стр. 204).

И така, това е първият пункт, където Джонс има предимство пред Рикардо. Щом вече съществува рента, тя може да се увеличава поради просто увеличение на вложения в земята капитал, независимо от каквато и да е промяна както в относителното плодородие на различните земи, така и в сумата, получена от последователно вложените дози капитал, и без каквито и да е промени в *цената* на земеделските продукти.

Следващият пункт у Джонс гласи:

„За увеличаването на рентата не е съществено необходимо *отношението между плодородието на различните земи* да остава напълно *неизменено*“ (стр. 205).

{Джонс забравя тук, че — обратно — *увеличаването на различията* в плодородието на земите, дори когато целият земеделски капитал се прилага по-производително, трябва да увеличи и действително ще увеличи масата на диференциалната рента. *Намаляването* на различията в плодородието на земите трябва, напротив, да намали диференциалната рента, т. е. рентата, произтичаща от *тези различия*. С премахването на причината се премахва и следствието. И въпреки това рентата (като се остави настрана абсолютната рента) може да нараства, но тогава вече само поради увеличаването на прилагания в земеделието капитал.}

„Рикардо е изпуснал изпредвид, че *добавъчният капитал* неизбежно носи *нееднакви резултати на земите с нееднакво плодородие*“ (пак там).

(Това би означавало следователно само, че прилагането на добавъчния капитал увеличава различията в относителното плодородие на земите и по този начин повишава диференциалната рента.)

„Ако числа, намиращи се в определено отношение помежду си, умножим на едно и също число, отношението между членовете на реда ще остане същото, каквото е било между първоначалните числа, но *разликата между величините* на отделните произведения всеки път ще нараства. Ако 10, 15, 20 умножим на 2 или на 4 и те се превърнат в 20, 30, 40 или в 40, 60, 80, отношенията помежду им не се нарушават; 80 и 60 се намират в същото отношение към 40, както 20 и 15 към 10, но *разликата между величините на техните произведения* всеки път ще нараства: отначало ние имахме разлики 5 и 10, след това — разлики 10 и 20 и на края — разлики 20 и 40“ (стр. 206—207).

Този закон се състои чисто и просто в следното:

1) 10,^{5} 15,^{10} 20. Разлика 5 [и 10]. Сума на разликите 15.
2) 20,^{10} 30,^{20} 40. Разлика 10 [и 20]. Сума на разликите 30.
3) 40,^{20} 60,^{40} 80. Разлика 20 [и 40]. Сума на разликите 60.
4) 80,[^{40}] 120,[^{80}] 160. [Разлика 40 и 80. Сума на разликите 120.]

Разликата между членовете се е увеличила два пъти във 2-ия ред, четири пъти в 3-ия ред. Сумата на разликите също се увеличава два пъти във 2-ия ред, четири пъти в 3-ия ред и т. н.

Такъв е следователно вторият закон.

Първият закон (Джонс го отнася само към диференциалната рента) гласеше: масата на рентата нараства заедно с масата на прилагания капитал. Ако за капитал от 100 тя е равна на 5, за капитал от 200 тя ще бъде равна на 10.

[1126] *Вторият закон:* Ако всички други обстоятелства остават непроменени и не се променя отношението в разликите на [получената сума върху] капиталите, прилагани в различни земи, *общата маса на тези разлики* и следователно величината на съвкупната рента, или сумата на тези разлики, нараства с нарастването на абсолютната величина на тези разлики, предизвикано от увеличаването на прилаганите капитали. Следователно *вторият закон* гласи: масата на диференциалната рента нараства пропорционално на увеличението на разликата на продукта, получаван от различни земи, при неизменно съотношение на тяхното плодородие, но при равномерно нарастване на капитала, прилаган в тези земи.

„По-нататък: ако в земите на разредите *A*, *B*, *C* се прилагат 100 ф. ст., даващи продукт от 110, 115 и 120 ф. ст., а след това 200 ф. ст. с общ доход от 220, 228 и 235 ф. ст., относително различията във величината на продукта са се намалили и тези земи *по плодородие са се приближили*. Въпреки това *разликите между величината на техния продукт* са се увеличили от 5 и 10 на 8 и 15 и затова рентите се повишават. Следователно подобренията, които имат тенденция да приближават степента на плодородието на обработваемите земи, могат напълно да повишават рентата дори и без съдействието на каквато и да е друга причина" (стр. 208).

„Отглеждането на грулия и овцевъдството и новите капитали, които бяха приложени за това, внесоха по-големи изменения в плодородието на по-лошите земи, отколкото в плодородието на по-хубавите. Това обаче увеличи *абсолютния продукт на едните и другите* и затова повиши рентите, като намали същевременно различията в плодородието на обработваемите земи" (пак там).

„Що се отнася до мнението на Рикардо, че подобренията могат да предизвикат спадане на рентата, тук трябва да припомним колко бавно на практика се изобретяват, разработват и разпространяват подобрения в земеделието" (стр. 211).

{Това последно твърдение има само практически интерес, то не се отнася до самата същина на въпроса; в него е отбелязано само, че тези подобрения стават недостатъчно бързо, за да се увеличи значително предлагането в сравнение с търсенето и по такъв начин да се понижат пазарните цени.}

Първоначално имахме:

1)

A	*B*	*C*
10,	15,	20

Капиталът, прилаган във всеки разред, е равен на 100. Продуктът е равен на 110, 115, 120. *Разликата* е 5+10=15.

В резултат на въведените подобрения сега тук се прилага два пъти повече капитал, 200 вместо 100 във всеки от разредите *A*, *B*, *C*, но този капитал действува за различните разреди различно и ние имаме продукти, равни на 220 (т. е. продуктът на разреда *A* се е удвоил), 228 и 235.

И така:

2)

A	*B*	*C*
20,	28,	35

Капиталът, прилаган във всеки разред, сега е равен на 200. Продуктът е равен на 220, 228 и 235. *Разликата* е 8+15=23. Но нормата на тази разлика е намаляла. 5:10 (т. е. отношението на разликата *B* — *A* към *A* в случай 1-и)=$^1/_2$ и 10:10=1, докато отношението 8:20 е равно само на $^2/_5$ и 15:20=$^3/_4$. Нормата на разликата е намаляла, но по своята маса самата разлика се е увеличила. Това обаче не образува никакъв нов закон, а само свидетелствува за нарастване на рентата с нарастването на прилагания капитал, както при първия закон, макар нарастването на продукта в земите *A*, *B*, *C* да става не пропорционално на разликите, изразяващи техните първоначални различия в плодородието. Ако поради това повишение на плодородието (което обаче за *B* и *C* означава [относително] намаление на плодородието, защото иначе техният продукт би трябвало да се равнява на 230 и 240) цените спадат, то съвсем не е задължително рентата да се повиши или дори само да остане непроменена.

[1127] Като извод от втория закон, като негово по-нататъшно приложение, следва

третият закон: Ако подобренията, „подобрения, повишаващи ефективността на капитала, прилаган в земеделието", увеличават *добавъчните печалби*, получавани в едни или други участъци земя, те увеличават рентата.

Тук се отнасят (заедно с предишните) следните положения на Джонс:

„И така, първият източник на повишаването на фермерските ренти са *растящото натрупване и нееднаквите резултати, които носи капиталът на различна земя*" (стр. 234).

{Това обаче може да важи само за такива подобрения, които влияят непосредствено върху плодородието на земята, като например торовете, сеитбообръщението и т. н.}

„Подобренията, повишаващи ефективността на капитала, прилаган в земеделието, предизвикват повишение на рентата, увеличавайки *добавъчните печалби, получавани на едни или други участъци земя*. Те винаги предизвикват това увеличение на добавъчната печалба, *ако не увеличават масата на продуктите на земята така бързо, че това изпреварва нарастването на търсенето*. Такива подобрения, повишаващи ефективността на прилагания капитал, се появяват обикновено с развитието на земеделското изкуство и с натрупването на *по-значителни маси спомагателен капитал*“ (постоянен капитал). „След повишение на рентата по тази причина обикновено следва *включване в обработка на по-лоши земи* без каквото и да е намаляване на доходите на земеделския капитал, прилаган в най-лошите от използваемите участъци“ (стр. 244).

{Напълно правилно Джонс отбелязва, че спадането на печалбата *не доказва*, че производителността на земеделието се намалява. Но сам той обяснява възможността за спадане на печалбата доста незадоволително. Той се позовава на това, че може да се измени или количеството на продукта, или неговото разпределение между работниците и капиталистите. Тук няма още дори далечна представа за действителния закон за спадането на нормата на печалбата.

„Спадането на печалбата не е доказателство за намаляваща производителност в земеделието“ (стр. 257).

„Печалбата зависи отчасти от *масата* на продукта на труда, отчасти от *разпределението* на този продукт между работниците и капиталистите; затова нейната маса може да се измени поради изменение на всеки един от тези фактори“ (стр. 260).

Оттук и погрешният закон, формулиран от Джонс:

„Когато, като се остави настрана действието на данъчното облагане, има явно намаление на дохода на производителните класи, взети заедно“ (тук не е казано какво се разбира под доход — потребителна стойност или разменна, дали се има предвид масата на печалбата или нейната норма), „и се наблюдава *спадане на нормата на печалбата, некомпенсирано от повишаване на работната заплата*, или обратно“ (това именно е погрешен Рикардов закон) „може да се направи изводът, че е станало известно намаление на производителната сила на труда и капитала“ (стр. 273)}.

Джонс правилно разбира обстоятелството, че с развитието на обществото може да имаме *относително нарастване* на стойността на земеделските продукти в сравнение с промишлените продукти, макар абсолютно земеделието в действителност да прогресира:

„В процеса на развитието на страната обикновено става така, че мощността и изкусността на промишлеността нарастват *в по-голяма степен*, отколкото нарастването, което може да се очаква в земеделието при нарастващо население. Това е безспорна истина. Ето защо с развитието на страната може да се очаква *нарастване на относителната стойност на земеделските продукти без каквото и да е положително намаляване* на производителността в земеделието“ (стр. 265).

Но това не обяснява *положителното* нарастване на *паричните цени* на земеделските продукти — с изключение на случая, при който става такова спадане на стойността на златото, което в промишлеността се уравновесява и свръхуравновесява от още по-голямо спадане на цените на промишлените стоки, докато в земеделието такова уравновесяване не става. Това може да става дори [1128] и тогава, когато не настъпва всеобщо спадане на стойността на златото (на парите), но например някоя страна купува с резултата от своя еднодневен труд повече пари, отколкото конкуриращите с нея страни.

Джонс обяснява причините защо той *не вярва* в действието на Рикардовия закон в Англия, чиято абстрактна възможност обаче той допуска:

„Ако рентата нараства по причината, изтъквана от Рикардо, а именно поради „прилагането на добавъчно количество труд с относително по-малък доход“ и поради произтичащото оттук преминаване в ръцете на поземлените собственици на част от продукта, получаван от най-добрите земи, тогава по необходимост трябва да нараства онази *част от общия продукт*, която поземлените собственици си присвояват *средно* като рента. Второ, в този случай в земеделието трябва да се прилага труд на по-значителна част от населението, отколкото преди това“ (стр. 280—281).

(Последното е неточно. Може би се прилага повече косвен [secondary] труд, може би повече стоки, доставяни от промишлеността и търговията, влизат в процеса на земеделието без съответно увеличение на общия продукт и без прилагане на по-голямо количество непосредствен [земеделски] труд. Може да бъде приложен дори по-малко такъв труд.)

„В английската статистика ние намираме три факта: разширяване на площта на обработваемата земя, придружавано от увеличаване на общата сума на рентата на цялата страна; намаляване на частта на населението, заето в земеделието; спадане на дела на поземления собственик в продукта“ (стр. 282).

(Последното се обяснява съвсем по същия начин, както и спадането на нормата на печалбата — с увеличение на онази част от продукта, която замества постоянния капитал. При това рентата може да нараства по своята маса и стойност.)

„А. Смит казва: „С развитието на подобренията в земеделието рентата, увеличавайки се по отношение на обработваемата площ, намалява по отношение на продукта на земята“[133]“ (стр. 284).

Джонс нарича постоянния капитал „спомагателен [auxiliary] капитал“.

„От различните отчети, представени в различно време на министерството на земеделието, следва, че в Англия целият капитал, прилаган в земеделието, се отнася към капитала, изразходван за издръжка на работниците, както 5 : 1, т. е. че спома-

гателен капитал се употребява 4 пъти повече, отколкото капитал, служещ за издръжка на онзи труд, който се използва непосредствено в земеделието. Във Франция това отношение е 2:1“ (стр. 223).

„Когато определено количество добавъчен капитал се прилага *под формата на резултат от минал труд,* за да съдействува на труда на вече заетите работници, тогава, за да бъде прилагането на този капитал печалбоносно и постоянно възможно, достатъчен е *по-малък годишен доход,* отколкото ако също такова количество нов капитал се изразходваше за издръжка на добавъчен брой работници“ (стр. 224).

„Да предположим, че 100 ф. ст. се изразходват в земеделието за издръжка на трима работници, които произвеждат своята собствена заплата и 10% печалба върху нея, т. е. всичко 110 ф. ст. Да допуснем, че величината на изразходвания капитал се е удвоила. При това отначало се използват трима нови работници. Прирастът на продукта трябва да се равнява на 100 ф. ст., т. е. на работната заплата на трима допълнителни работници плюс 10 ф. ст. печалба. Да предположим сега, че добавъчните 100 ф. ст. са приложени във формата на оръдия, торове или под формата на някакъв друг резултат от минал труд, докато броят на заетите работници е останал предишният. Нека този спомагателен капитал да стига средно за пет години. В този случай годишният доход на капиталиста трябва да бъде толкова, че да може с него да се заплати 10% печалба [върху добавъчния капитал] и 20 ф. ст. за покриване на годишното износване на този капитал; следователно за да се направи печалбоносно постоянното прилагане на вторите 100 ф. ст., е необходим годишен приход от 30 ф. ст. вместо 110 ф. ст., необходими за печалбоносно прилагане на непосредствен труд. Затова е ясно, че натрупване на спомагателен капитал в земеделието е възможно и тогава, когато вече е станала невъзможна употребата на същото количество капитал за издръжка на добавъчен труд, и че натрупването на такъв капитал в земеделието може да продължава по-нататък в течение на неограничен период“ (стр. 224—225).

„По такъв начин нарастването на спомагателния капитал, от една страна, увеличава властта на човека над силите на земята при същото количество [1129] труд, непосредствено или опосредствувано изразходван за нейната обработка, и, от друга страна, *намалява минимума годишен доход,* необходим, за да се направи печалбоносно прогресиращото прилагане на определени количества нов капитал“ (стр. 227).

„Да предположим например земеделски капитал от 100 ф. ст., който отива изцяло за изплащане на работната заплата и носи 10% печалба. В този случай доходът на фермера се равнява на една десета от дохода на работниците. Ако такъв капитал се увеличи два, три и т. н. пъти, доходът на фермера ще се намира в предишното отношение към дохода на работниците. Но ако броят на работниците остане предишният, а масата на капитала се увеличи два пъти, печалбата ще бъде 20 ф. ст., или една пета част от дохода на работниците. Ако капиталът се увеличи четири пъти, печалбата ще бъде 40 ф. ст., или две пети от дохода на работниците. Ако капиталът нарасне на 500 ф. ст., печалбата ще бъде 50 ф. ст., или половината от дохода на работниците. *Съответно на това* ще нараснат и богатството, влиянието и вероятно също — до известна степен — числеността на капиталистите в обществото... *С нарастването на капитала* обикновено става необходимо и *прилагането на известно количество добавъчен непосредствен труд.* Това обстоятелство обаче не пречи на *непрекъснатото относително нарастване на спомагателния капитал*“ (стр. 231—232).

В този откъс е важна преди всичко забележката, че с нарастването на капитала „спомагателният капитал“ нараства в сравнение с променливия, с други думи, че последният *относително* намалява в сравнение с постоянния капитал.

Намаление на *годишния доход* в сравнение с авансирания капитал, когато нараства онази част от „спомагателния капитал“, която се състои от основен капитал, т. е. оная част на постоянния капитал, оборотът на която трае няколко години и стойността на която всяка година влиза в продукта само под формата на износване, става навсякъде, а не само в земеделието. Наистина в промишлеността количеството на преработваните в течение на една година суровини се увеличава още много по-бързо, отколкото расте величината на основния капитал (сравни например количество памук, потребявано от мюлмашината всяка седмица, а следователно и всяка година, с количеството памук, което е необходимо за чекръка). Но ако приемем, че например шивашкото производство (в големи размери) преработва суровини на също такава обща *стойност,* както и преденето (суровините тук са по-малко по количество, но са по-скъпи, отколкото при преденето), тогава годишният доход в шивашкото производство трябва да бъде значително по-голям, отколкото при преденето, тъй като при преденето значителна част от изразходвания капитал (основния) влиза в продукта само като годишно начисление.

Стойността на годишния доход в земеделието (където онова, което може да се разглежда като суровина — семена, — се увеличава не в такава степен, както другите части на постоянния капитал, особено основния капитал) естествено е по-малка тогава, когато капиталът нараства така, че вместо променливия нараства само постоянният капитал. Защото променливият капитал трябва да бъде възстановен в продукта напълно, а основният — само като годишно начисление, в степента, в която той всяка година се потребява. Ако се предположи, че *цената на житото* е дадена, ако един квартер е равен на $^1/_2$ ф. ст., необходими са 220 квартера, за да се възстанови, при 10% печалба, променлив капитал от 100 ф. ст., докато за възстановяване на износване от 20 ф. ст. и печалба от 10 ф. ст., са необходими само 60 квартера (=30 ф. ст.). По-малкият абсолютен доход (тук, както и при подобни условия в промишлеността) дава също такава печалба. Все пак у Джонс тук се срещат различни грешки.

Преди всичко не може да се каже (при *направените* предположения), че производителните сили на земята са нараснали. Те са нараснали в сравнение с непосредствено приложения труд, но не в сравнение с целия приложен капитал. Може да се каже само, че е необходим по-малък *общ продукт,* за да се доставя предишният *чист продукт,* т. е. предишната печалба.

[1130] По-нататък нарастването на дохода на фермера в сравнение с *дохода на работниците* в тази *особена* сфера е важно, наистина дотолкова, доколкото тук онази част от съвкупния про-

дукт, която се превръща в печалба, непрекъснато се увеличава в сравнение с онази част, която се пада на работниците. По този начин неотклонно нарастват и се разширяват „богатството и влиянието“ на фермера-капиталист в сравнение с „богатството и влиянието“ на неговите работници. Но Джонс изглежда смята така: 10 върху 100 са $^1/_{10}$; 20 ф. ст. върху 120 (а именно 100, изразходвани за труд, и 20, изразяващи износването) са $^1/_6$ и същите тези 20 ф. ст. са $^1/_5$ от изплатената на работниците работна заплата, и т. н. Но няма нищо по-погрешно от твърдението, че, общо казано, нормата на печалбата можела да се повишава при намаление на капитала, изразходван за труда. Тъкмо обратното. В този случай се реализира относително по-малко принадена стойност и нормата на печалбата намалява. Що се отнася специално до отделния фермер (както и до всяко отделно предприятие), нормата на печалбата може да остане еднаква, безразлично дали там при капитал от 200 ф. ст. се прилага трудът на трима или шестима работници.

За да може рентата да представлява добавъчна печалба, т. е. излишък над средната печалба, предполага се, че земеделието не само *формално* е подчинено на капиталистическото производство, но че става изравняване на нормите на печалбата в различните отрасли на производството и по-специално между земеделието и промишлеността. В други случаи рентата може да представлява *излишък над работната заплата* (каквато представлява и печалбата). Тя може да представлява също част от печалбата или дори да бъде удръжка от работната заплата.

2) R. JONES. AN INTRODUCTORY LECTURE ON POLITICAL ECONOMY, DELIVERED AT KING'S COLLEGE, LONDON, 27th FEBRUARY, 1833. TO WHICH IS ADDED A SYLLABUS OF A COURSE OF LECTURES ON THE WAGES OF LABOR. LONDON, 1833

[ПОНЯТИЕТО „ИКОНОМИЧЕСКА СТРУКТУРА НА НАЦИЯТА“ И ОПИТЪТ ДА СЕ ХАРАКТЕРИЗИРАТ ЧРЕЗ НЕГО РАЗЛИЧНИТЕ ТИПОВЕ ОБЩЕСТВЕНО УСТРОЙСТВО. ОБЪРКАНОСТТА ОТНОСНО „РАБОТНИЯ ФОНД“]

[В „Introductory Lecture“ Джонс пише:]

„Почти навсякъде, през определен период от историята на един или друг народ, собствеността върху земята се намира или в ръцете на правителството на страната, или в ръцете на лица, получаващи своето право от правителството“ (стр. 14).

„Под икономическа структура на нацията аз разбирам отношенията между различните класи, които са се установили първоначално вследствие въвеждането на собствеността върху земята и в резултат от разпределението на нейния принаден продукт, а след това са били подложени на модификация и изменение (в по-голяма или по-малка степен) поради *появяването на капиталистите,* като агенти, които са заети с производството и размяната на богатството и дават на работническото население препитание и работа“ (стр. 21—22). [1130][134]

[1130] Джонс разбира под „работен фонд“ [„Labor Fund“]

„цялата сума на доходите, потребявани от работниците, какъвто и да е източникът на тези доходи“ („Syllabus“, стр. 44).

Главното у Джонс (терминът „работен фонд“ принадлежи навярно на Малтус?)[135] се състои в следното: цялата икономическа структура на обществото се върти около *формата на труда,* т. е. около формата, в която работникът си присвоява средствата за живот, или онази част на своя продукт, с която той живее; този „работен фонд“ има различни форми и *капиталът* е само една от неговите форми, исторически по-късна форма. Едва у Джонс съществено различие, установено от А. Смит — безразлично дали трудът се заплаща от капитала или непосредствено от дохода, — достига пълното си развитие, на което то изобщо е способно, и става решаващ ключ за разбиране на различните икономически структури на обществото. С това едновременно изчезва нелепата представа, че тъй като в капитала доходът на работника се явява първоначално във формата на нещо присвоено от капиталиста, alias*, на нещо *спестено* от него, това било нещо повече от различие във формата.

„Дори у западноевропейските нации ние още намираме последици от онова обществено устройство, което произтича от особения начин на разпределение на продукта на тяхната земя и техния труд, начин на разпределение, установил се [1131] през ранния период на тяхното съществуване като земеделски нации“ (а именно разпределение между 1) класата на земеделците, 2) класата на поземлените собственици и 3) техните приближени, слуги и занаятчии, които непосредствено или косвено участват в потреблението на дохода на поземлените собственици) („Introductory Lecture“, стр. 16).

„Основен фактор, движеща сила на *измененията,* които претърпява това икономическо устройство на обществото, е *капиталът,* т. е. *натрупаното богатство, употребявано с цел за получаване на печалба . . .* При всички нации посочената тук особена част на богатството играе извънредно важна роля във видоизменението на връзките между различните класи на обществото и оказва определящо влияние върху производителната сила на тези класи. . . В Азия и в част от Европа (по-рано така е било в цяла Европа) *неземеделските* класи се издържат почти изцяло от доходите на другите класи, главно от доходите на земевладелците. Ако вие се нуждаете от труда на занаятчията, снабдявате го с материал; той идва в дома ви, храните го и му плащате работна заплата. След известно време се появява капиталистът; *той доставя материал, авансира работната заплата на работника, става негов наемател;* сега именно той е *собственик на произведения*

* — с други думи. *Ред.*

продукт, който той разменя срещу вашите пари . . . Имаме следователно междинна класа между поземлените собственици и част от *неземеделците,* и получаването от тези неземеделци на работа и средства за живот зависи сега от тази междинна класа. Връзките, които по-рано свързваха обществото, отслабват и се разпадат; други връзки, други принципи на взаимна зависимост съединяват сега различните класи на обществото — възникват *нови икономически отношения*" и т. н. . . „Тук, в Англия, не само основната маса от неземеделското население почти напълно зависи от онова, което ѝ плащат капиталистите, но и трудещите се земеделци също са техни слуги (пак там, стр. 15 и следващите).

„Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor" на Джонс се различава от неговата книга *за рентата* по следното. В книгата за рентата се разглеждат различните форми на поземлената собственост, на които отговарят различни обществени форми на труда. В „Syllabus" Джонс изхожда от тези различни форми на труда и като нещо породено от тях разглежда различните форми на поземлена собственост и капитала. На формата, в която на работника противостоят условията на труда — следователно по-специално земята, природата, тъй като това отношение включва всички останали, — съответствува социалната определеност на неговия труд. Но всъщност тази социална определеност на неговия труд намира в посочената форма само своя обективен израз.

Ще видим следователно, че различните форми на „работния фонд" отговарят на различията в отношението на работника към неговите собствени условия на производство. Начинът, по който той си присвоява своя продукт (или част от него), зависи от отношението на работника към неговите условия на производство.

„Работният фонд" — казва Джонс — „може да бъде разделен на три категории:

1) Доходи, произвеждани от такива работници, които самите ги потребяват, и нито за момент непринадлежащи на други лица". {В този случай работникът, каквато и да е *особената* форма на неговия доход, трябва да бъде фактическият собственик на своите оръдия за производство.}

„2) Доходи, които принадлежат на класи, различни от работниците, и се изразходват от тези класи за непосредствена издръжка на труда.

3) *Капитал* в същинския смисъл.

Всички тези различни видове работен фонд може да се наблюдават и в нашата собствена страна. Но ако хвърлим поглед върху другите страни, ще видим, че онния части от този фонд, които у нас са най-ограничени, в някои други страни образуват главните източници за съществуване на населението и определят характера и положението на мнозинството от народа" и т. н. („Syllabus", стр. 45—46).

Към точка I-а. „Работната заплата на *трудещите се земеделци, или на притежаващите земя селяни* . . . Тези трудещи се земеделци, или селяни, са били *наследствени п р и т е ж а т е л и н а з е м я,* било *собственици,* било *арендатори.* Арендаторите са *крепостни, изполичари, котъри.* Последните са характерни за Ирландия. Нещо като рента или печалба често влиза в доходите на земеделците-селяни от всички тези категории, но *ако тяхното съществуване зависи главно от възнаграждението за техния физически труд,* трябва да ги разглеждаме като получатели на работна заплата [wages-labourers].

И така, към трудещите се селяни спадат:

α) *Наследствени притежатели на земя, които сами я обработват* [1132]. Древна Гърция. Съвременна Азия, особено Индия.

β) *Селяни-собственици.* Франция, Германия, Америка, Австралия, древна Палестина.

γ) Котъри" (стр. 46—48).

Характерното тук е, че работникът възпроизвежда „работния фонд" за самия себе си. Този „работен фонд" *не се превръща в капитал.* Както работникът непосредствено произвежда своя „работен фонд", така той непосредствено го и присвоява, макар принаденият труд на работника, в зависимост от особената форма, в която даден работник се отнася към своите условия на производството, да се присвоява или изцяло от самия него, или частично от самия него, или изцяло от други класи. Че Джонс нарича тази категория „получатели на работна заплата" [wages-labourers] — това е само икономически предразсъдък. У тях няма нищо от онова, което характеризира получателя на работна заплата, наемния работник. Това е великолепна представа на буржоазната политическа икономия: щом като при господството на капитала частта от продукта, която работникът присвоява лично за себе си, е *работна заплата,* тогава и частта от продукта на всеки работник, която той самият потребява, непременно трябва да представлява *работна заплата.*

Към точка 2-а. [Населението, което се издържа от този вид работен фонд, „в Англия се свежда до прислугата, войниците, моряците и *малък брой занаятчии, които работят за собствена сметка* и на които се плаща *от дохода на техните работодатели.* В значителна част от земното кълбо този вид работен фонд издържа почти всички *неземеделски работници.* Предишното преобладаване на този фонд в Англия. Варвик — производител на крале[136]. Английското дворянство. Сегашното преобладаване на този фонд в Изтока. Занаятчии, прислуга. Големи армии, издържани от този фонд. Последици от съсредоточаването на този фонд в ръцете на суверена в цяла Азия. Внезапен разцвет на някои градове. Внезапен упадък. Самарканд, Кандахар и други" (стр. 48—49).

Джонс забравя две основни форми: първо, азиатската община с характерното за нея единство между земеделието и промишлеността; второ, цеховото устройство на градовете в средновековието, отчасти и в древния свят.

Към точка 3-а. „*Капиталът* никога не трябва да се смесва със съществуващия в целия свят *работен фонд изобщо,* значителна част от който се състои от доходи. Всички видове доходи от нацията . . . участвуват в натрупването, благодарение на което се образува капитал. В различните страни и при различните стадии в развитието на обществото те участвуват в това натрупване в различна степен. Примери за такива случаи, когато натрупването става главно от работната заплата и рентата" (стр. 50).

Обстоятелството, че принаденият труд се превръща в капитал (вместо *непосредствено* като доход да се разменя срещу труд),

създава впечатлението, че капиталът е *спестяване* от дохода. Това е главното становище на Джонс. И действително в процеса на развитието на общественото масата на капитала се състои от обратно превърнат в капитал доход. Но при капиталистическото производство самият първоначален „работен фонд“ се явява като *спестяване* на капиталиста. Самият възпроизведен „работен фонд“, вместо да остава във владение на работника, както това беше в случай 1-и, се явява като собственост на капиталиста, като *чужда* за работника собственост. А този момент Джонс не е развил.

Това, което Джонс казва в този проспект на курса лекции за нормата на печалбата и нейното влияние върху натрупването, е слабо:

„*При равни други условия* способността на нацията да прави спестявания от своята печалба се изменя с измененията в *нормата на печалбата*: тази способност се увеличава, когато нормата на печалбата е висока, намалява се, когато тя е ниска; но когато нормата на печалбата се понижава, *всички други условия не остават непроменени. Количеството на прилагания капитал в сравнение с броя на населението* може *да нараства.*“

{Джонс не разбира как от *„възможността“* за увеличаване на прилагания капитал произтича фактът, че именно *в резултат от „увеличаването на количеството* на прилагания *капитал в сравнение с броя на населението“* нормата на печалбата *се понижава*. Но той се приближава до правилния възглед.}

„Стимулите за натрупване и възможностите за него могат да нарастват . . . *Ниската норма на печалбата* обикновено се придружава от *бързо темпо на натрупването* в сравнение с броя на населението, както е в Англия, а *високата норма на печалбата* — от по-бавното в сравнение с броя на населението темпо на натрупването, [1133] както е в Полша, Русия, Индия и т. н.“ (стр. 50—51).

Там, където нормата на печалбата е висока (да не говорим за такива случаи като Северна Америка, където, от една страна, господствува капиталистическото производство, а, от друга страна, стойността на всички продукти на земеделието е ниска), там това *обикновено* става, защото капиталът се състои главно от променлив капитал, т. е. преобладава непосредствен труд. Да вземем капитал от 100, където една пета е променлив капитал, и да предположим, че принаденият труд съставлява една трета от работния ден. В този случай печалбата е 10%. Да предположим сега, че четири пети от капитала се състоят от променлив капитал, а принаденият труд съставлява една шеста от работния ден. В този случай печалбата е 16%.

„Погрешността на теорията, че там, където с прогреса на нациите *нормата на печалбата* се понижава, трябвало да намаляват средствата за живот за нарастващо население. В основата на това заблуждение лежат: 1) погрешната представа, че натрупването от печалбите трябвало да става бавно там, където нормата на печалбата е ниска, и бързо там, където тя е висока; 2) погрешното предположение, че печалбата е единствен източник на натрупването; 3) погрешното предположение, че всички работници на земята живеят от натрупванията и *спестяванията от дохода* и никога не живеят от *самия доход*“ (стр. 51).

[Джонс отбелязва]

„измененията, които стават в икономическата структура на нациите, когато *капиталът поема задачата да авансира работната заплата*“. [1133]

[1157] В следното твърдение Р. Джонс прави правилно обобщение: [1157]

[1133] „*Количеството капитал, което отива за издръжка на труда, може да се изменя независимо от каквито и да е изменения във величината на целия капитал*“ (това е важно положение) . . . „Понякога може да се наблюдава как зачестяват големи *колебания в броя на заетите работници* и свързаните с това големи страдания, *докато самият капитал става по-обилен*“ (стр. 52)[137]. [1133]

[1157] Съвкупният капитал може да остава *предишният* и при това може да настъпи *изменение* (по-специално намаление) във величината на променливия капитал. Изменението на съотношението между двете съставни части на капитала не означава непременно изменение във величината на съвкупния капитал.

От друга страна, нарастването на съвкупния капитал може да бъде свързано не само с относително, но и с абсолютно намаляване на променливия капитал; то винаги е свързано със силни колебания в последното и следователно с „колебания в броя на заетите работници“. [1157]

[По-нататък в същия проспект на курса лекции за работната заплата Джонс пише:]

[1133] „*Периоди на постепенно преминаване на работниците от тяхната зависимост от един фонд към тяхната зависимост от друг фонд . . . Прехвърляне на трудещите се земеделци към заплащане от капиталистите . . Прехвърляне на неземеделските класи към наемане от капиталистите*“ [52—53].

Онова, което Джонс нарича тук „прехвърляне“, аз наричам „първоначално натрупване“. Разлика има само във формата. Това е също антипод на нелепия възглед за „спестяванията“.

* * *

„*Робство* Робите могат да бъдат разделени на овчарски, земеделски, домашни, най-после. роби от смесен тип: земеделски и домашни. Срещаме роби като селяни, обработващи земята, като слуги или занаятчии, които се издържат от дохода на богатите, *като работници, които се издържат от капитала*“ (стр. 58—59).

Но докато господствува робовладението, капиталистическите отношения всеки път могат да се явяват само спорадично, като подчинени отношения, и в никакъв случай не могат да се явяват като господствуващи отношения.

3) R. JONES. TEXT-BOOK OF LECTURES ON THE POLITICAL ECONOMY OF NATIONS. HERTFORD, 1852

[А) ЗАРОДИШ НА ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗБИРАНЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО ВЪВ ВРЪЗКА С БУРЖОАЗНИЯ ФЕТИШИСТКИ ВЪЗГЛЕД ЗА КАПИТАЛА КАТО САМО „НАТРУПАН ЗАПАС". ПРОБЛЕМАТА ЗА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ И НЕПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ ТРУД]

[В „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations" Джонс пише:]

„Производителността на труда на народите зависи всъщност от две обстоятелства. Първо, от *плодородието или оскъдността на първичните източници*" (земя и вода) „на произвежданото от тях богатство. Второ, от *ефективността* на труда, прилаган от тях при използуването на тези източници или при обработване на получаваните от тях стоки" (стр. 4).

„*Ефективността на човешкия труд* зависи:

1) от *непрекъснатостта*, с която той се извършва;

2) от *знанията* и *изкусността*, с които той се прилага за осъществяване целта на производителя;

3) от *механичната сила*, която му помага" (стр. 6).

„*Силата*, използвана от работниците при производството на богатството . . . може да бъде увеличена:

1) с това, че те впрягат в своя служба такива *двигателни сили*, които превъзхождат техните собствени . . ;

2) с това, че прилагат дадено количество или даден вид двигателна [1134] сила, намираща се на тяхно разположение, по такъв начин, който *механически е по-изгоден*. Така например парната машина от 40 конски сили действува на железопътната линия по-другояче, отколкото на шосето" (стр. 8).

„Най-добрият вид плуг извършва с два коня също толкова и също тъй добра работа, както и най-лошият плуг с четири коня" (стр. 9).

„Парната машина не е само *оръдие*; тя дава *добавъчна двигателна сила*, а не само *средствата за механично по-изгодно използване на ония сили*, с които вече разполага работникът" (стр. 10, забележката).

Такава е следователно според Джонс разликата между оръдието и машината. Оръдието дава на работника средството механически по-изгодно да прилага ония сили, с които той вече разполага; машината дава увеличаване на двигателната сила. (?)

„*Капиталът* . . . се състои от богатството, *спестено от дохода* и употребявано *с цел за получаване на печалба*" (стр. 16). „Възможните източници на капитала . . . са очевидно всички ония доходи на всички образуващи обществото индивиди, от които могат да бъдат направени някакви спестявания. Отделните видове доход, в най-голяма степен спомагащи за увеличаването на националния капитал, *се променят в различните стадии на развитието* на народите и затова *са напълно различни* при народи, които се намират на различни стадии на това развитие" (пак там). „Следователно *печалбата* далеч не е единственият източник за образуването или увеличаването на капитала, а в ранните стадии на общественото развитие тя дори е незначителен източник за натрупване в сравнение с работната заплата и рентата" (стр. 20). „След като силите на националното производство са се увеличили значително, относителната роля на печалбата като източник на натрупването нараства" (стр. 21).

Съобразно с това капиталът е част от онова богатство, от което се състои доходът, част, изразходвана не като доход, а за производство на печалба. Печалбата е вече такава форма на принадената стойност, която предполага специално капитал. Ако се предполага съществуването на капиталистически начин на производство, т. е. съществуването на капитал, обяснението на Джонс е правилно. С други думи, то е правилно тогава, когато се предполага именно онова, което трябва да бъде обяснено. Но Джонс има тук предвид изобщо всички ония доходи, които се изразходват не като доход, а с цел за обогатяване, т. е. изразходват се производително.

Тук обаче са важни два момента.

Първо. Известно натрупване на богатството има във всички стадии на икономическото развитие, а именно отчасти под формата на разширяване на мащаба на производството, отчасти под формата на образуване на съкровища и т. н. Докато в обществото преобладават „работна заплата" и рента, т. е., съгласно казаното по-горе, докато по-голяма част от принадения труд и принадения продукт, който изобщо не се пада на самия работник, отива у поземления собственик (в Азия — в ръцете на държавата), а, от друга страна, работникът сам възпроизвежда своя „работен фонд", не само сам произвежда своята „работна заплата", но и сам си я изплаща, като в повечето случаи (при това състояние на обществото — почти винаги) той има възможност да си присвоява поне известна част от своя принаден труд и своя принаден продукт — при такова състояние на обществото „работната заплата" и рентата са също главни източници на натрупването. (Печалбата тук се свежда до печалба на търговците и т. н.) Едва тогава, когато капиталистическото производство е станало господствуващо, когато то съществува не само спорадично, а така, че подчинява начина на производството на обществото; когато капиталистът всъщност присвоява непосредствено целия принаден труд и целия принаден продукт преди всичко за себе си, макар и да е принуден да плаща част от него на земевладелеца и т. н. — едва от този момент печалбата става главен източник на капитала, на натрупването, на онова богатство, което се спестява

от дохода и се употребява с цел за получаване на печалба. Това предполага същевременно (което се разбира от само себе си, тъй като става дума за господство на капиталистически начин на производство), че „силите на националното производство са се увеличили значително".

Така че на ония магарета, които си въобразяват, че без печалба от капитал не би могло да има натрупване, или които оправдават печалбата с това, че капиталистът прави жертва, като отделя от своя доход *спестявания* за производителни цели, Джонс отговаря, че тази функция на „натрупването" се пада предимно на капиталиста именно при този специфичен начин на производство (капиталистическия), че при предишните начини на производство главни действуващи лица в този процес са били самият работник и отчасти поземленият собственик и че печалбата не е играла там почти никаква роля.

Функцията на натрупването естествено винаги преминава в ръцете на онези, които 1) си присвояват принадена стойност, и 2) сред ония, които си присвояват принадена стойност, по-специално в ръцете на онзи, който същевременно е агент в самото производство. Ето защо, когато се казва [1135], че печалбата се оправдава *с това*, че капиталистът създава своя капитал чрез „спестявания" от печалбата и че той изпълнява функцията на натрупването, казва се само, че капиталистическият начин на производство се оправдава от самия факт на своето съществуване — което еднакво важи за предходния и следващия начин на производство. Когато се казва, че не е възможно натрупване по друг начин, забравя се, че този определен начин на натрупване — посредством капиталиста — има определена историческа дата на своето възникване и се движи по посока към (също историческа) датата на своето загиване.

Второ. Щом като в ръцете на капиталистите per fas et nefas* е преминало толкова натрупано богатство, че те могат да завладеят производството, основната маса на съществуващия капитал — след известно време — може да се смята за възникнала изключително от печалбата (дохода), т. е. от капитализираната принадена стойност.

Джонс отбелязва недостатъчно един пункт, който той всъщност само мълчаливо подразбира, а именно: ако работещият производител сам си плаща „работната заплата" и неговият продукт не взема отначало такава форма, в която той да е бил „спестен" от дохода на други хора и след това обратно заплатен на работника от тях, необходимо е работникът да притежава своите условия за производство (било като собственик, било като арендатор или като на-

* — с позволени и непозволени средства. *Ред.*

следствен притежател на земя и т. н.). За да може неговата „работна заплата" (същевремено и „работният фонд") да му противостои като чужд капитал, тези условия за производство трябва да бъдат предварително загубени от него, трябва да вземат формата на чужда собственост. Едва след като заедно с условията за производство от работника са отнели неговия „работен фонд" и всичко това се е обособило като противостоящ ва работника *капитал*, едва след това започва по-нататъшен процес, който се състои не в простото възпроизвеждане на тези първоначални условия, а в тяхното по-нататъшно развитие, така че както условията за производство, така и „работният фонд" се явяват пред работника като „спестявания" от дохода на други хора, направени, за да се превърнат в капитал. Загубил владеенето на своите условия за производство и същевременно на своя „работен фонд", работникът е загубил и функцията на натрупването и всяка правена от него добавка към богатството се явява като доход на други хора, който най-напред трябва да бъде „спестен" от тези хора — т. е. не трябва да бъде изразходван като доход, — за да изпълнява функцията на капитал и на „работен фонд" за работника.

Тъй като самият Джонс описва такова състояние на обществото, при което въпросът още не стои така, при което все още съществува единство [между работника и условията на труда], той естествено би трябвало да представи посоченото *„отделяне"* като действителен процес на образуването на капитала. Щом това „отделяне" е налице, процесът на образуването на капитала естествено настъпва — той продължава и се разширява, — защото принаденият труд на работника сега винаги противостои на работника като чужд доход, чрез „спестяването" на който единствено може да става натрупване на богатството и разширяване на мащаба на производството.

Обратното превръщане на дохода в капитал. Ако *капиталът* {т. е. отделянето на условията за производство от работника} е източник на печалбата {т. е. източник на това, че принаденият труд се явява като доход на капитала, а не на труда}, сега печалбата става източник на капитал, източник на образуване на нов капитал, т. е. източник на това, че добавъчните условия на производството противостоят на работника като капитал, като средства, за да бъде запазван той като работник и все отново и отново да присвояват неговия принаден труд. Първоначалното единство между работника и условията на труда има {не говорим за отношенията при робството, когато самият работник принадлежи към обективните условия на труда} две основни форми: азиатската община (първобитен комунизъм) и дребното семейно земеделие (с което е свързана домашната промишленост) от единия или другия тип. Тези две форми са

детски форми, еднакво недостатъчно годни, за да развиват труда като *обществен* труд и да повишават производителната сила на обществения труд. Оттук необходимостта от разделянето, от разрива, от противоположността между труд и собственост (под последната трябва да разбираме собственост върху условията за производство) Най-крайната форма на този разрив, при която производителните сили на обществения труд достигат същевременно най-мощно развитие, е формата на капитала. Първоначалното единство може да бъде възстановено само върху оная материална основа, която капиталът създава, и само посредством онези революции, които в процеса на това създаване претърпяват работническата класа и цялото общество.

Джонс недостатъчно отбелязва и следния пункт:

Доходът, който непосредствено като доход се разменя срещу труд, стига само това да не е доход на водещ свое собствено стопанство работник, който си наема втори работник, е доход на земевладелеца, произтичащ от рентата, която водещият свое собствено стопанство работник плаща на земевладелеца и която последният не потребява изцяло in natura заедно със своите слуги и приближени, а частично използва за покупка на продуктите и услугите на втори работници. Тази размяна на доход срещу труд винаги предполага следователно първото отношение [отношението между земевладелеца и водещия свое собствено стопанство работник].

[1136] {Също както частта от печалбата дори в случая, когато промишленият капиталист прилага своя собствен капитал, се смята за лихва само защото този вид доход има отделна форма на съществуване, така въз основа на капиталистическия начин на производство, дори и тогава, когато работникът владее своите средства за производство и не наема никакъв друг работник, тези средства за производство се разглеждат като капитал, а онази част от собствения труд на работника, която той реализира свръх онова, което образува обикновената работна заплата, се явява като печалба, която дължи съществуването си на неговия капитал. При това самият работник се оказва разложен на различни икономически типове. Като свой собствен работник той получава своя работна заплата, а като капиталист — своя печалба. Тази забележка се отнася към главата „Доходът и неговите източници“[138].}

„Има разлика между влиянието, оказано върху производителните сили на народите *от богатството, което е било спестено* и *се изразходва като работна заплата с цел за получаване на печалба*, и богатството, което се авансира от дохода за издръжка на труда. Имайки предвид тази разлика, аз употребявам думата *капитал* изключително за обозначаване на онази част от богатството, която е била спестена от дохода и се употребява с цел за получаване на печалба“ (стр. 36—37).

„Ние бихме могли . . . да разбираме под капитал *всяко богатство, предназначено за издръжка на труда*, безразлично дали то е изминало *предварителен процес на спестяване или не* . . . В такъв случай, проследявайки у различните народи и при различните условия положението на трудещите се класи и на ония, които им плащат, ние трябва да правим разлика между *капитал, който е бил спестен*, и *капитал, който не е бил подлаган на процеса на натрупването*; накратко, между капитал, който е доход, и капитал, който не е доход“ (стр. 36).

„Във всички страни на Стария свят, с изключение на Англия и Холандия, *работната заплата* на земеделски работници *не се авансира от фондовете, спестени и натрупани от доходите*, а *се произвежда от самите работници* и никога *не съществува в никаква друга форма освен във формата на запас за тяхното собствено непосредствено потребление*“ (стр. 37).

От другите политико-икономисти (с изключение може би на Сисмонди) Джонс се различава по това, че той подчертава като съществен момент социалната определеност на формата на капитала и свежда до тази определеност на формата цялата разлика между капиталистическия начин на производство и другите начини на производство. Тази социална определеност на формата на капитала се състои в това, че трудът се превръща непосредствено в капитал и че, от друга страна, този капитал купува труд не заради неговата потребителна стойност, а за увеличаване на своята собствена стойност, за създаване на принадена стойност (на по-висока разменна стойност), „с цел за получаване на печалба“.

Но същевременно тук проличава, че самото „спестяване на доход“ с цел да се превърне в капитал и самото „натрупване“ càмо по *форма* се различават от другите условия, при които „богатството е предназначено за издръжка на труд“. Земеделските работници в Англия и Холандия, които получават своята работна заплата от капитала като „аванс“, „произвеждат своята работна заплата сами“, тъй както и френският селянин или водещият свое собствено стопанство руски крепостен селянин. Ако разглеждаме производствения процес в неговата непрекъснатост, капиталистът днес авансира на работника като „работна заплата“ само известна част от продукта, „произведен“ от този работник вчера. Разликата [между капиталистическия начин на производство и другите начини на производство] се състои следователно не в това, че в единия случай работникът произвежда своя собствена работна заплата, а в другия не произвежда. Разликата се състои в това, че този негов продукт [в единия случай] се явява като *работна заплата;* че в единия случай [при условията на капиталистическия начин на производство] продуктът на работника (частта от продукта на работника, която образува „работния фонд“), първо, се явява като *чужд* доход; след това обаче, второ, се изразходва не като доход, както не и за такъв труд, във формата на който доходът се потребява непосредствено като доход, и, трето, противостои на работника като *капи-*

тал, който възвръща на работника тази част от продукта в размяна не просто срещу еквивалент, а срещу по-голямо количество труд, отколкото е осъществено в предавания на работника продукт. Така че продуктът на работника се явява, първо, като чужд доход, второ, като „спестявания" от дохода за покупка на труд с цел за получаване на печалба, т. е. явява се като *капитал.*

Този именно процес, в който собственият продукт на работника му противостои като *капитал,* има предвид Джонс, когато казва, че „работният фонд" „е изминал предварителен процес на спестяване", „е бил подложен на процес на натрупване", че този фонд, преди да бъде обратно превърнат в средства за живот на работника, „съществува в *друга форма*" (тук Джонс открито говори единствено за *изменение на формата*), а не „във формата на запас за непосредствено потребление на работниците". Цялата разлика се състои в онова *превръщане на формата,* което произведеният от работника „работен фонд" претърпява, преди да се връща отново у работника във формата на работна заплата. Затова именно в случая със самостоятелните селяни или със самостоятелните занаятчии „работният фонд" никога не приема формата на „работна заплата".

[1137] „Спестяването" и „натрупването" тук — доколкото става дума за „работен фонд" — са само *названия* на ония превръщания на формата, които продуктът на работника претърпява. Водещият свое собствено стопанство работник също потребява своя продукт, както и наемният работник, или по-точно последният потребява своя продукт също както и първият. Разликата е само в това, че при наемния работник неговият продукт *се явява* като нещо спестено, или натрупано, от дохода на *друго лице* — капиталиста. А в действителност работата, напротив, е, че този процес дава възможност на капиталиста „да спестява", или „да натрупва" за самия себе си принадения труд на работника; затова именно Джонс подчертава така силно обстоятелството, че при некапиталистическия начин на производство натрупването произтича не от печалбата, а от „работната заплата", т. е. от дохода на самостоятелния земеделец или на такъв занаятчия, който разменя своя труд непосредствено срещу доход (а и как иначе биха могли да възникнат буржоа из средата на тези самостоятелни земеделци и занаятчии?), и от рентата, получавана от поземлените собственици. Но за да извърши „работният фонд" тези превръщания, необходимо е и условията за производство да противостоят на работника също като капитал, което нямаме при другите форми. Увеличаването на *богатството* в този последен случай се смята не като изхождащо от работника, а получаващо се от печалбата посредством спестяване, посредством обратно превръщане на принадената стойност в капитал — също както самият „работен фонд" (преди да се увеличи посредством ново натрупване) противостои на работника като капитал.

„Спестяването" в буквалното значение на тази дума има смисъл само по отношение на онзи капиталист, който капитализира своя доход, в противоположност на капиталиста, който го изяжда, изразходва като доход, но то няма ни най-малък смисъл за характеризирането на отношението между капиталиста и работника.

Два основни факта характеризират капиталистическото производство:

Първо, концентрацията на средствата за производство в малко ръце, поради което те престават да бъдат непосредствена собственост на отделния работник, а представляват сили на общественото производство, макар в началото все още само да са собственост на неработещите капиталисти. В буржоазното общество последните са техни опекуни и се ползват от всички плодове на това опекунство.

Второ, организацията на самия труд като обществен труд посредством коопериране, разделение на труда и съединяване на труда с резултатите от господството на обществото над природните сили.

И по единия, и по другия начин капиталистическото производство унищожава частната собственост и частния труд, макар още само в антагонистични форми.

Смисълът на това, което у А. Смит е главната разлика между производителния и непроизводителния труд, а именно, че първият се разменя непосредствено срещу капитал, а вторият непосредствено срещу доход — смисълът на тази разлика напълно се изяснява едва у Джонс. Тук става ясно, че първият вид труд характеризира капиталистическия начин на производство; вторият пък — там, където той господствува — принадлежи към предишните начини на производство, а там, където се среща само рядко, той се ограничава (или би трябвало да се ограничава) с такива сфери, където има непосредствено производство на богатство.

„*Капиталът* е инструмент, който привежда в действие всички фактори, които увеличават ефективността на човешкия труд и производителните сили на народите... Капиталът е натрупаният резултат на *минал труд,* употребяван за постигане на определен ефект в определен участък на работа по производството на богатство" (стр. 35).

(В бележката към това място Джонс казва:

„Ще бъде уместно и е разумно актът на производството да се смята за незавършен дотогава, докато произведената стока не е стигнала в ръцете на онзи, който трябва да я потреби; всичко, което е било направено преди това, има предвид тази цел. Конят и каруцата на дребния търговец, които ни доставят чай от Хартфорд в нашия колеж, са също тъй необходими, ако искаме да имаме този чай, за да го потребим, както и трудът на китаеца, който е брал и сушил чайните листа.")

„Но . . . *този капитал* . . . не във всяко общество изпълнява *всички ония задачи, които той може да изпълнява.* Във всички случаи той се залавя за тяхното изпълнение само постепенно и последователно *и заслужава внимание и във висша степен важен е фактът, че особената функция,* изпълнението на която *е съществено* за *значителното развитие на мощта на капитала във всички негови други функции, е тъкмо онази функция,* която *капиталът* по отношение на по-голямата част от работниците на земното кълбо *изобщо още никога не е изпълнявал*" (стр. 35—36).

„Аз имам предвид *авансирането на работната заплата*" (стр. 36).

„Работната заплата се авансира от капиталистите в случаите, разпространяващи се върху по-малко от една четвъртина от работниците на земното кълбо . . . Това обстоятелство . . . има първостепенно значение при обясняването на относителния прогрес на народите" (пак там).

[1138] „Капиталът, или натрупаният запас, едва по-късно, след като е изпълнявал различни други функции при производството на богатството, поема функцията *да авансира* на работника работната му заплата" (стр. 79).

В последната фраза на Джонс (от стр. 79) капиталът всъщност е характеризиран като „отношение", не само като „натрупан запас", а като напълно определено производствено отношение. „Запасът" не може „да поеме функцията да авансира работната заплата". И Джонс подчертава, че *основна форма на капитала* — оная форма, в която той придава отличителния характер на целия процес на общественото производство, господствува над него и води до съвсем ново развитие на производителните сили на обществения труд, революционизирайки всички социални и политически отношения — е формата, в която капиталът противостои на наемния труд, изплаща работната заплата. Джонс отбелязва, че преди появяването на капитала в тази от решаващо значение функция капиталът изпълнява други функции, явява се в други, подчинени, но исторически по-ранни форми, но че неговата мощ във всички негови функции достига своето пълно развитие едва с неговото появяване като промишлен капитал. От друга страна, в своята трета лекция: „За това, как капиталът *или* капиталистите {тук, в това *„или"*, е и цялата работа: само в резултат от тази персонификация натрупаният запас става капитал} „постепенно поемат последователни функции в производството на богатството" — Джонс не ни казва какви са тези по-ранни функции. В действителност това могат да бъдат само функции на търговски капитал или капитал, извършващ търговия с пари. Но макар Джонс да се приближава толкова много до правилния възглед и в известен смисъл сам да го изказва, той, от друга страна, като политико-икономист все пак до такава степен се намира в плен на буржоазния фетишизъм, че и дяволът не може да гарантира, че Джонс тук няма предвид различните функции, за които „натрупаният запас" може да служи просто като натрупан запас.

Тезата на Джонс:

„Капиталът, или *натрупаният запас,* едва по-късно, след като е изпълнявал различни други функции при производството на богатството, *поема* функцията *да авансира* на работника работната му заплата" (стр. 79).

— е пълен израз на противоречието, че, от една страна, у Джонс имаме правилно историческо разглеждане на капитала, а, от друга страна, то е замъглено от присъщата на политико-икономистите ограничена представа, че „запасът" като такъв е и „капитал". Затова „натрупаният запас" се превръща у Джонс в личност, която „поема функцията да авансира работната заплата" на работниците. Джонс разрушава присъщата на политико-икономистите ограниченост, самият още намирайки се в неин плен — а нейното разрушаване става необходимо, щом капиталистическият начин на производство се разглежда като исторически определен начин на производство и вече не се представя по-нататък като вечно естествено производствено отношение.

Виждаме какъв голям скок е направен от Рамсей до Джонс. Тъкмо функцията на капитала, която го прави капитал — авансирането на работна заплата, — Рамсей обявява за случайна функция, предизвикана само от нищетата на основната маса от народа и безразлична за производствения процес като такъв. В тази ограничена форма Рамсей *отрича* необходимостта от капиталистическия начин на производство. А Джонс {учудващо е, че те двамата са били попове в държавната църква[139]. Английските попове все пак изглежда повече мислят от континенталните} изтъква, че именно тази функция прави капитала капитал и обуславя характерните особености на капиталистическия начин на производство. Джонс посочва как тази форма възниква едва в известен стадий от развитието на производителните сили и създава тогава съвсем нова материална база. Но затова Джонс много по-дълбоко от Рамсей разбира и „унищожимостта", само исторически преходната необходимост на тази форма. Джонс съвсем не смята капиталистическите отношения за вечни отношения:

„Някога в бъдеще може да се създаде такова положение — и *отделни части на света може би се приближават до него,* — при което работниците и притежателите на натрупания запас ще бъдат тъждествени; но в развитието на народите . . . това досега *още никога* не е било и за да се проследи и разбере *това развитие,* ние трябва да наблюдаваме как работниците постепенно се освобождават от властта на клиентите, които им плащат от своя доход, и изпадат във властта на капиталистите, които им плащат чрез авансиране на капитал, в резултат на което притежателите му се стремят да реализират за себе си специален доход. Това може би не е толкова *желателно положение, както онова, при което работниците и капиталистите са тъждествени;* но ние трябва *все пак да го приемаме като известен стадий в процеса на развитието на производството,* който досега е бил характерен за развитието на напредналите народи. До този стадий жителите на Азия още не са стигнали" (стр. 73).

[1139] Тук Джонс без всякакви заобикалки заявява, че той „приема“ капитала и капиталистическия начин на производство само като преходна фаза в развитието на общественото производство, като такава фаза, която от гледище на развитието на производителните сили на обществения труд означава огромен прогрес в сравнение с всички предшествуващи форми, но която съвсем не е краен резултат, а, напротив, в присъщата ѝ антагонистична форма между „притежателите на натрупаното богатство“ и „фактическите работници“ съдържа необходимостта от собствената си гибел.

Джонс беше професор по политическа икономия в Хайлибъри, *приемник на Малтус.* Тук виждаме как истинската наука политическа икономия свършва с това, че разглежда буржоазните производствени отношения само като *исторически,* които водят до по-високи отношения, където изчезва антагонизмът, върху който се базират буржоазните производствени отношения. Политическата икономия разбива със своя анализ привидно самостоятелните една спрямо друга форми, в които се явява богатството. Нейният анализ (дори още при Рикардо) отива толкова далеч, че

1) изчезва *самостоятелната веществена форма на богатството* и то просто се явява по-скоро като дейност на хората. Всичко, което не е резултат от човешката дейност, резултат от труда, е природа и като такава не е социално богатство. Призракът на стоковия свят се разпръсква и този свят изпъква само като постоянно изчезващо и постоянно отново създавано обективиране на човешкия труд. Всяко веществено трайно богатство е само мимолетно овеществяване на този обществен труд, кристализация на производствения процес, чиято мярка е времето — мярката на самото движение.

2) Многообразните форми, в които различните съставни части на богатството стигат до различните части на обществото, загубват привидната си самостоятелност. Лихвата е само част от печалбата, рентата — само добавъчна печалба. Затова и едната, и другата се разтварят в печалбата, а самата печалба се свежда до *принадена стойност,* т. е. до незаплатен труд. Но стойността на стоката сама се свежда само до работно време. Рикардианската школа стига даже дотам, че една от формите на присвояване на тази принадена стойност — поземлената собственост (рентата) — тя отрича като безполезна, щом я получават лица [а не държавата]. Тази школа отрича поземления собственик като функционер в капиталистическото производство. Антагонизмът следователно се свежда до антагонизъм между капиталист и наемен работник. Но това отношение между капиталист и наемен работник рикардианската политическа икономия разглежда като нещо дадено, като природен закон, върху който се базира самият производствен процес. По-късните икономисти — такива като Джонс — отиват още по-далече и признават вече само *историческата* законност на това отношение. Но от момента, в който буржоазният начин на производство и съответствуващите му отношения на производство и разпределение се признават за *исторически,* настъпва краят на заблуждението, разглеждащо буржоазния начин на производство като естествен закон на производството, и се открива перспектива за ново общество, за нова икономическа обществена формация, към която буржоазният начин на производство е само преход.[140] [1139]

[1139] Предстои ни да разгледаме у Джонс още разни въпроси:

1) Как именно капиталистическият начин на производство — авансирането на работна заплата от капитала — изменя формата [на производството] и производителните сили. 2) Разсъжденията на Джонс за натрупването и за нормата на печалбата.

Но преди всичко тук трябва да отбележим още следния пункт:

[1140] „Капиталистът е бил само посредник в предоставянето на работниците изгодата от изразходването на доходите от заобикалящите ги купувачи в нова форма и при нови обстоятелства“ (стр. 79).

Това се отнася до онези неземеделски работници, които по-рано са живеели непосредствено от дохода на земевладелците и т. н. Вместо тези работници непосредствено да разменят своя труд (или продукта на своя труд) срещу посочените доходи, сега капиталистът разменя продукта на техния труд — събран и концентриран в неговите ръце — срещу тези доходи, или последните се превръщат в капитал, разменят се срещу капитал, образувайки дохода на капитала. Вместо непосредствен доход за труда те образуват сега непосредствения доход за капитала, който използва работниците.[141] [1140]

[1144] След като Джонс е представил *капитала* като специфично производствено отношение, съществената особеност на което се състои в това, че натрупаното богатство се явява като авансиращо работната заплата, а самият „работен фонд“ фигурира като „богатство, спестено от дохода и употребявано с цел за получаване на печалба“, той разглежда характерните за този начин на производство изменения в развитието на производителните сили. Много добре Джонс казва как *с изменението* на материалните производствени сили се променят икономическите отношения, а заедно с тях — социалното, моралното и политическото състояние на народите:

„В степента, в която *обществата изменят своите производителни сили, те неизбежно изменят и своите обичаи.* В процеса на своето развитие всички

разнообразни класи на обществото откриват, че са свързани с други класи *с нови отношения*, заемат *ново положение* и са заобиколени от нови морални и социални опасности и *нови условия* за социален и политически прогрес“ (стр. 48).

Преди да разгледаме как Джонс представя влиянието на капиталистическата форма на производство върху развитието на производителните сили, ще приведем още няколко места, намиращи се във връзка с онова, което е посочено по-горе.

„*Измененията в икономическата организация на обществата* и във факторите и средствата — обилни или оскъдни, — чрез които се изпълняват задачите на производството, *се придружават* от големи политически, социални, морални и интелектуални изменения. Тези изменения неизбежно оказват решаващо влияние върху различните политически и социални елементи на населението, в недрата на което те се извършват; това влияние се разпростира върху интелектуалния строй, върху привичките, обичаите, нравите и щастието на народите“ (стр. 45).

„Англия е единствената голяма страна, която е направила ... първата крачка към съвършенството *като един произвеждащ механизъм*, единствената страна, където населението — както земеделското, така и неземеделското — е подчинено на ръководството на капиталистите и където въздействията на принадлежащите на капиталистите средства и на онези особени функции, които могат да изпълняват само капиталистите, навсякъде се чувстват не само в огромното нарастване на богатството на страната, но и във всички икономически отношения и в положението на нейното население. Обаче Англия — казвам това със съжаление, но без ни най-малко колебание — не трябва да смятаме за сполучлив пример [1145] на съдба на един народ, развиващ по този начин своите производителни сили“ (стр. 48—49).

„*Работният фонд като цяло* се състои: 1) от такава работна заплата, която произвеждат самите работници; 2) от доходите на другите класи, изразходвани за издръжката на труда; 3) от капитала, или от богатството, спестен от дохода и прилаган за авансиране на работна заплата с цел за получаване на печалба. Ония, които се издържат от първата част на работния фонд, ще наречем *ненаемни работници*. Онези, които се издържат от втората част — *платени обслужващи*. Онези, които се издържат от третата част — *наемни работници*. Получаването на работна заплата от която и да е от тези три части на работния фонд определя *взаимоотношенията на работника с другите класи на обществото* и с това определя — понякога непосредствено, понякога повече или по-малко косвено — степента на непрекъснатостта, умението и силата, с която се изпълняват задачите на производството“ (стр. 51—52).

„От първата част на работния фонд, от *произвежданата от самите работници работна заплата*, се издържа повече от половината — може би дори повече от две трети — от трудещото се население на света. Тези работници навсякъде се състоят от селяни, които притежават земята и я обработват ... Втората част от работния фонд — *доходът, изразходван за издръжка на труда* — издържа значително мнозинство от *производителните* неземеделски работници в Изтока. Тази част от работния фонд има известно значение в европейския континент, докато в Англия тя обхваща само малък брой занаятчии, заети със случайни работи и представляващи *остатъци от по-многочислена класа* ... Третата част от работния фонд, *капиталът*, дава в Англия поминък на значително мнозинство на нейните работници, докато в Азия тя издържа само малък брой хора, а в континентална Европа тази част издържа само неземеделските работници, които общо взето не

съставляват по всяка вероятност и една четвърт от цялото производително население“ (стр. 52).

„Аз не обособих отделно *робският труд ... Гражданските права* на работниците не оказват влияние върху тяхното *икономическо положение*. Може да се наблюдава как робите, подобно на свободните хора, се издържат от всеки вид работен фонд“ (стр. 53).

Но ако „гражданските права“ на работниците не оказват влияние върху „тяхното икономическо положение“, тяхното икономическо положение оказва влияние върху техните граждански права. Наемен труд в национален мащаб, а следователно и капиталистически начин на производство, е възможен само там, където работникът е лично свободен. Той почива върху личната свобода на работниците.

Разграничението, което Смит прави между производителен и непроизводителен труд, правилно се свежда от Джонс до неговата същност, до капиталистически и некапиталистически труд, тъй като той правилно провежда това разграничение на Смит между работници, на които се заплаща от капитала, и работници, на които се заплаща от дохода. Но под противопоставяне на *производителен* и *непроизводителен* труд самият Джонс разбира очевидно противопоставянето на такъв труд, който влиза в производството на материалното [богатство], и на такъв, който не влиза в него. Това следва от онова [цитирано по-горе] място [от стр. 52], където Джонс говори за *производителните работници*, зависещи от изразходвания за тях доход. По-нататък, от следните места:

„Онази част от обществото, която е *непроизводителна* в *смисъл на производство на материално богатство*, може да бъде *полезна* или *безполезна*“ (стр. 42).

„Разумно е *актът на производството* да се смята за незавършен дотогава, докато *произведената стока* не е стигнала в ръцете на онзи, който трябва да я потреби“ (стр. 35, забележката).

Разликата между работниците, живеещи от капитала, и работниците, живеещи от дохода, се отнася до формата на труда. В това се състои цялата разлика между капиталистическия и некапиталистическия начин на производство. Напротив, ако понятието производителни и непроизводителни работници се вземе в по-тесен смисъл, производителен труд ще бъде всеки труд, който влиза в производството на *стока* (производството обхваща тук всички актове, през които трябва да премине стоката от първия производител до потребителя), какъвто и да е този труд — физически или нефизически (научен), — а непроизводителен труд ще бъде такъв труд, който не влиза в производството на стока и целта на който не е производството на стока. Това разграничение не бива да се изпуска из-

предвид и обстоятелството, че всички други видове дейност на свой ред въздействуват върху материалното производство, и vice versa*, не променя абсолютно нищо в необходимостта от едно такова разграничение.

[б] ДЖОНС ЗА ВЛИЯНИЕТО НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА ФОРМА НА ПРОИЗВОДСТВО ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ. ВЪПРОСЪТ ЗА УСЛОВИЯТА, ПРИ КОИТО МОЖЕ ДА БЪДЕ ПРИЛОЖЕН ДОБАВЪЧНИЯТ ОСНОВЕН КАПИТАЛ]

[1146] Сега преминаваме към въпроса за *развитието на производителните сили* под влиянието на капиталистическия начин на производство.

[Джонс казва:]

„Тук може би ще бъде уместно да изтъкнем как този факт" {авансирането на работната заплата от капитала} „влияе върху *производителните сили* на работниците, или върху *непрекъснатостта, знанията* и *силата*, с които се осъществява трудът. . . Капиталистът, който плаща на работника, може да съдействува за *непрекъснатостта на неговия труд,* първо, *с това, че той прави такава непрекъснатост възможна,* второ, *с това*, че той *осъществява надзор* и *принуждава* към нея. Голям брой различни работници в целия свят бродят из улиците да търсят клиенти, тяхната работна заплата зависи от *случайните потребности* на хора, които тъкмо в този момент се нуждаят от техните услуги или от предметите, които те изготвят. С подобно положение се сблъскаха в Китай първите мисионери: „Там занаятчиите от сутрин до вечер кръстосват из града да търсят клиенти. По-голямата част от китайските работници работят в частни домове. Нужни ви са например дрехи. Шивачът идва сутринта у вас и вечерта си отива. Същото е и с всички други занаятчии. Те постоянно тичат по улиците да търсят работа, дори ковачи, мъкнещи със себе си чука и ковашкото огнище за обикновени работи. И бръснарите също... обикалят улиците със стол на гърба и с леген и канче за гореща вода в ръцете си."[142] Това и сега е обикновено явление в целия Изток, а отчасти и в Западния свят.

Та ето тези работници не могат *да работят непрекъснато що-годе продължително време*. Те трябва като файтонджии да се движат по улиците, за да търсят клиенти, и когато не намерят, са принудени да остават без работа. Ако след време тяхното икономическо положение се промени и те *станат работници на капиталист, който им авансира тяхната работна заплата*, появяват се два вида последици: първо, те сега *могат* да работят непрекъснато; второ, тук има лице, *функцията и интересите на което се състоят в това, да бъдат заставени* работниците *действително* непрекъснато да работят... Капиталистът... разполага с ресурси, които му дават възможност да чака клиенти... Следователно тук има *нараснала непрекъснатост на труда* на цялата тази класа от хора. *Те работят всеки ден от сутрин до вечер* и тяхната работа *не се прекъсва* от чакане или търсене на клиент, който да употреби изготвения от тях предмет.

Но *непрекъснатостта на труда на работниците*, която по такъв начин става *възможна*, се осигурява и увеличава благодарение на *надзора на капитали*-

* — обратно. *Ред.*

листа. Той е авансирал тяхната работна заплата, той *трябва да получи продукта от техния труд. В негов интерес и негова привилегия е да следи те да не работят с прекъсвания или бавно.*

Ако непрекъснатостта на труда по такъв начин е осигурена, действието дори само на това изменение върху производителната сила на труда е огромно... *Производителната сила се удвоява.* Двама работници, които непрекъснато работят цяла година *от сутрин до вечер*, ще произведат вероятно повече, отколкото четирма работници, които нямат постоянна работа и губят много време за търсене на клиенти и за възобновяване на прекъснатите работи" (стр. 37—38).

[Относно казаното тук от Джонс трябва да отбележим:]

Първо. Преминаването от ония работници, които извършват случайни услуги, шият палта или панталони в дома на поземления собственик и т. н., към ония работници, на които капиталът дава работа, много добре е изложено още у *Тюрго*.

Второ. Тази непрекъснатост отличава капиталистическия труд от онази форма на труда, която Джонс описва, но не от едрото производство, основано върху робския труд.

Трето. Неправилно е да наричаме увеличение на производителната сила на труда *увеличението* на самия *труд* поради увеличаване на неговата продължителност и премахване на престоите в работата. Тук имаме увеличаване на производителната сила на труда само дотолкова, доколкото непрекъснатостта на труда увеличава личното умение на работника. Под [увеличение] на производителната сила на труда ние разбираме по-голямата ефективност, с която се прилага дадено количество труд, а не някакво изменение в количеството на прилагания труд. Това, за което говори Джонс, се отнася по-скоро до формалното подчиняване на труда на капитала и достига пълното си развитие едва с развитието на основния капитал. (По това ще говорим сега.)

Джонс правилно изтъква, че капиталистът гледа на труда като на своя собственост, от която нищо не трябва да се губи. А при труд, зависещ непосредствено от дохода, се касае само за потребителна стойност на труда.

[1147] По-нататък Джонс напълно правилно отбелязва, че непрекъснатият, продължаващият от сутрин до вечер труд на неземеделските работници съвсем не е нещо дадено от природата, а самият е *продукт* на икономическото развитие. В противоположност на азиатската форма на труда и западната форма на селския труд (която господствуваше преди, а отчасти се среща и сега още) градският труд на средновековието представлява вече голяма крачка напред и е подготвителна школа за капиталистическия начин на производство, за непрекъснатост и постоянство на труда.

{За тази *непрекъснатост на труда* в анонимната брошура „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the

Necessity of Consumption" etc., London, 1821, се казва следното:

„Капиталистът освен това държи, така да се каже, *кантора за наемане* на труда: той *се застрахова срещу* неувереността във възможността да се намери пласмент за труда. Ако него го нямаше, тази неувереност в много случаи би пречила да се пристъпи към една или друга работа. Благодарение на неговия капитал грижите за намиране на купувач и за отиване на пазара стават сравнително незначителни" (стр. 102).

В същата брошура четем:

„Там, където капиталът в значителна степен се състои от *основен* капитал, или пък там, където той е вложен в земя, . . . капиталистът в много по-голяма степен (отколкото в случая, когато се прилага по-малко основен капитал) *е принуден* да продължава да прилага почти същото количество оборотен капитал, както и преди, за да не се лиши от *каквато и да е* печалба от онази част, която е основен капитал" (стр. 73).}

{[По-нататък Джонс казва:]

„Може би най-поразителната картина на онова положение, което се е създало в Китай в резултат от зависимостта на работниците от доходите на техните клиенти, може да се види на китайската изложба, която така дълго я държа открита в Лондон вейният американски притежател. Изложбата е пълна с картини, изобразяващи занаятчии с техните малки комплектн инструменти, които търсят клиенти и остават без работа, когато не идват такива. Тук нагледно се вижда неизбежната в техния случай липса на *онази непрекъснатост на труда,* която е един от трите основни елемента на неговата производителност. За всеки осведомен наблюдател е достатъчно ясна *също липсата на основен капитал и машини,* които са едва ли по-малко важни елементи на производителността на труда" (стр 73).

„Подобна картина може да се наблюдава в градовете на Индия, там, където появяването на европейците още не е променило положението. Но в селата в Индия занаятчиите се осигуряват по особен начин. . . Онези занаятчии и други неземеделски работници, които са били действително необходими за дадено село, се издържали с част от общите доходи на неговите жители От този фонд из цялата страна живеели многобройни групи потомствени работници, чийто труд задоволявал най-обикновените потребности и вкусове, които земеделците не можели да задоволят със своя собствен труд. Положението и правата на тези селски занаятчии наскоро станали, подобно на всички нрава в Изтока, наследствени. Занаятчиите намирали клиентите си сред другите селски жители. Жителите на селата били заседнали и не се преселвали — също такива били и занаятчиите, които ги обслужвали. . .

Градските занаятчии се намирали и се намират в съвсем друго положение. Те получавали своята работна заплата всъщност от същия фонд — от излишния доход от земята, — но както начинът на неговото разпределение, така и лицата, които го разпределят, тук са били други, в резултат на което занаятчиите загубили *постоянната си заседналост* и били принудени да предприемат чести и обикновено пагубни преселвания. . . Такива *занаятчии не са приковани към определена местност поради своя зависимост от маси основен капитал.* (Както е например в Европа, където памучните и други предприятия са установени на местности, богати на водна сила или гориво за производство на пара, и където значителни маси богатство съществуват във вид на сгради, машини и т. н.) . . . Друго е положението, когато работникът изцяло [1148] зависи от *непосредственото получаване* на част от доходите на онези хора, които потребяват произвежданите от него

стоки. . . *Такива работници не са приковани към дадена местност с какъвто и да било основен капитал.* Ако техните клиенти за повече или по-малко продължително време, а понякога дори и за кратко време, менят своето местожителство, неземеделските работници са принудени да ги следват, за да не умрат от глад" (стр. 73—74).

„По-голямата част от този фонд на занаятчиите се разпределя в Азия от държавата и нейните чиновници. Главен център на разпределението била естествено *столицата*" (стр. 75).

„От Самарканд на юг до Биджапур и Серингапатам можем да проследим развалините на изчезнали столици, населението на които ги е напуснало *внезапно* (а не в резултат на постепенен упадък, както в други страни), *щом като били основани нови центрове на разпределение на кралските доходи,* т. е. на цялата маса излишни доходи от земята" (стр. 76).

Виж *д-р Берние*[143], който сравнява индийските градове с военни лагери. Всичко това почива следователно върху онази форма на собственост върху земята, която съществувала в Азия.}

* * *

От *непрекъснатостта* на труда сега преминаваме към разделението на труда, към развитието на знанията, към прилагането на машините и т. н.

[Джонс пише:]

„С казаното съвсем не се изчерпва *влиянието, което оказва* върху *непрекъснатостта на труда смяната на онези собственици, които плащат на работниците. Различните видове работи могат сега да претърпят по-нататъшно разделяне.* . . Ако той" (капиталистът) „дава работа не на един човек, а на няколко, той може да я раздели между тях; той може постоянно да използва всеки работник за извършването на определена част от общата работа, на онази част, която този работник извършва най-добре. . . Ако капиталистът е богат и държи достатъчен брой работници, работата може *да се подразделя* дотогава, докато тя изобщо е способна за по-нататъшно подразделяне. И тогава се постига пълна непрекъснатост на труда. . . Поел функцията да авансира работната заплата, капиталът сега стъпка по стъпка е довел до съвършенство *непрекъснатостта* на труда. Същевременно капиталът увеличава *знанията* и *умението,* с които този труд се прилага, за да се получи необходимият резултат.

Класата на капиталистите отначало отчасти, а в края на краищата и напълно *се освобождава от необходимостта от физически труд.* Те *са заинтересовани производителната сила* на използваните от тях *работници* да бъде колкото може по-голяма. Затова *тяхното внимание е насочено,* и то почти изключително, *да се увеличава тази сила.* Мисълта все повече и повече се насочва към издирване на най-добрите средства за постигане на всички цели на човешкия труд; *знанията* се разширяват, увеличават сферата на своето прилагане и съдействуват на труда почти във всички отрасли на производството . . .

Но да отидем по-нататък и се обърнем към *механичната сила.* Капитала, прилаган не за *заплащане* на труда, а за да му се *съдействува,* ще наричаме *спомагателен капитал.*"

{Под „спомагателен капитал" Джонс следователно разбира онази част от постоянния капитал, която не се състои от суровини.}

„Масата на спомагателния капитал на нацията може, когато са налице определени условия, да нараства безкрайно, дори ако броят на работниците си остава същият. С всяка стъпка в тази насока расте третият елемент на ефективността на човешкия труд, а именно — неговата *механична сила . . . И така, масата на спомагателния капитал се увеличава по отношение на населението. . .* А какви условия трябва да бъдат налице, за да може да нараства масата на спомагателния капитал, прилаган с цел да им се съдействува“ {на работниците, наети от капиталиста} ? „Налице трябва да бъдат едновременно три условия:

1) средства за спестяване на добавъчен капитал;

2) желание да бъде той спестен;

3) някакво изобретение, което да дава възможност, като се прилага спомагателен капитал, да се увеличи производителната сила на труда, и то да се увеличи в такава степен, че *трудът да възпроизвежда освен богатството, което е произвеждал по-рано, още и приложения добавъчен спомагателен капитал, съразмерно с потреблението на последния, с известна печалба върху него . . .*

Ако *цялата маса на спомагателния капитал, която може да бъде изгодно приложена при дадено състояние на знанията, е вече налице,. . .* само *повишено равнище на знанията* може да посочи средствата за прилагането на по-голяма маса капитал. По-нататък, такова прилагане практически е осъществимо само в случай, когато откритите средства *повишават силата на труда до такава степен, че той е в състояние да възпроизвежда добавъчния капитал за същото време, през което този капитал се износва.* Не са ли налице тези условия, капиталистът ще загуби своето богатство. . . Но освен това порасналата ефективност на труда на работниците трябва да *произвежда още известна печалба,* защото в противен случай капиталистът изобщо не би имал никакъв стимул да влага своя капитал в производството. . . Дотогава, докато *чрез прилагането на нови маси спомагателен капитал е възможно да се постигат двете посочени цели,* не съществува твърда и окончателна граница за постоянно нарастващо прилагане на такива нови маси капитал. Нарастването на капитала може да върви в крак с *развитието на знанията.* Но знанията никога не стоят на едно място. И тъй като те всеки час се развиват във всички направления, всеки час могат да се появяват нови оръдия, нови машини и нови двигателни сили, които дават на нацията възможност с изгода за себе си да добавя нещо към масата на спомагателния капитал, съдействуващ за нейния труд, и *по този начин да увеличава разликата между производителността на нейния труд* и производителността на труда на по-бедните и с по-малко умение нации“ (цит. съч. [стр. 38—41]).

[1149] Преди всичко ще отбележим забележката на Джонс, че новите изобретения, приспособления или устройства трябва да могат „да увеличат производителната сила на труда толкова, че трудът да възпроизвежда освен богатството, което е произвеждал по-рано, още и приложения добавъчен спомагателен капитал, съразмерно с потреблението на последния“, или трудът „да възпроизвежда добавъчния капитал *за същото време, през което този капитал се износва“.* Това следователно означава само, че износването се възстановява паралелно със самото износване, или че добавъчният капитал се възстановява средно за същото време, през което той се потребява. Част от стойността на продукта — или, което се свежда до същото, част от продукта — трябва да възстанови потребения „спомагателен капитал“, и то за такъв период от време, че

в момента, когато той бъде напълно потребен, да може да бъде изцяло възпроизведен, или нов капитал от същия вид да може да заеме мястото на потребения капитал. Но кое е условието за това? В резултат от прилагането на добавъчен „спомагателен капитал“ производителността на труда трябва да нарасне толкова, че част от продукта да може да бъде отделена за възстановяване на тази съставна част било in natura, било чрез размяна.

Ако производителността на труда е станала толкова висока, т. е. ако количеството на продуктите, произвеждани в течение на еднакъв работен ден, е пораснало толкова, че единица стока сега е *по-евтина* от единица стока при предишния процес на производството, макар при това *сумата на стоките* със своята съвкупна цена да покрива годишното (например) износване на машините, така че падащата се на единица стока съответна част от износването е нищожно малка, „спомагателният капитал“ се възпроизвежда. Ако от съвкупния продукт приспаднем, първо, онази част, която възстановява износването, и, второ, онази част, която възстановява стойността на суровините, ще остане частта, заплащаща работната заплата, и частта, която покрива печалбата и при предишната цена на единица стока носи дори по-голяма принадена стойност [отколкото преди прилагането на добавъчен „спомагателен капитал“].

Увеличение на продукта би могло да има и без да е налице това условие. Ако например количеството на фунтовете прежда се увеличи [само] 10 пъти (а не 100 и т. н.), а падащата се на стойността на единица продукт част от добавката, която отива за възстановяване на износването на машините, се понижи от 1/6 на 1/10, преждата, произведена с машини, би била по-скъпа от преждата, произведена с вретена[144]. Ако добавъчен капитал от 100 ф. ст. е изразходван в земеделието за гуано и ако това гуано трябва да бъде възстановено за една година, а стойността на един квартер (при предишните методи на производството) се равнява на 2 ф. ст., тогава би било необходимо да се произведат 50 добавъчни квартера само за да се възстанови износването[145]. Иначе този добавъчен капитал не би могъл да бъде приложен (тук се абстрахираме от печалбата).

Забележката на Джонс, че добавъчният капитал трябва да бъде „възпроизведен“ (разбира се, чрез продажба на продукта или пък in natura) „за същото време, през което този капитал се износва“, означава само, че стоката трябва да възстанови съдържащото се в нея износване. За да започне възпроизводството отново, всички съдържащи се в стоката елементи на стойността трябва да бъдат възстановени към момента, когато отново трябва да започне възпроизводството на стоката. В земеделието това време на възпроизводство е

дадено от природните условия и времето, през което трябва да бъде възстановено износването, тук е дадено съвсем също така, както и времето, през което трябва да бъдат възстановени всички други елементи на стойността, например на зърнените храни.

За да може процесът на възпроизводството да започне, т. е. за да може да става възобновяване на същинския производствен процес, трябва да протече процесът на обръщението, т. е. стоката трябва да бъде продадена (щом тя не се възстановява сама in natura, както например семената), а парите, за които стоката е продадена, трябва да бъдат отново превърнати в елементи на производството. За житото и другите земеделски продукти съществуват определени, предписани от смяната на годишните времена срокове за такова възпроизводство, съществуват следователно крайни *граници*, положителни граници за продължителността на процеса на обръщението. [Това — първо.]

Второ, такива положителни граници на процеса на обръщението произтичат изобщо от природата на стоките като потребителни стойности. Всички стоки в определени срокове се развалят, макар ultima Thule* на тяхното съществуване да е различна. Ако хората не ги потребяват (с цел за производство или като индивидуално потребление), тях ги потребяват стихийните природни сили. Те се влошават и в края на краищата се развалят. Бъде ли разрушена потребителната стойност на стоките, отива по дяволите и тяхната разменна стойност — и възпроизводството им се прекратява. Следователно крайните граници на времето на обръщението на стоките са определени от естествените срокове на периодите на възпроизводството, които срокове са присъщи на стоките като потребителни стойности.

Трето, за да бъде процесът на производство на стоките непрекъснат, т. е. за да се намира една [1150] част от капитала постоянно в процеса на производството, а другата постоянно в процеса на обръщението, трябва да имаме твърде различни деления на капитала на тези части — в зависимост от естествените граници на периодите на възпроизводството, в зависимост от границите на съществуването на различните потребителни стойности или в зависимост от различието на ония сфери, в които капиталът действува.

Четвърто, всичко казано важи едновременно за всички елементи на стойността на стоката. Но при ония стоки, в производството на които участвува много основен капитал, освен границите, предписани на периода на обръщението от техните собствени потребителни

* — нещо последно, крайна точка, краен предел, крайна цел (буквално: крайна Тула — островна страна, която според представите на древните се намирала в най-северната част на Европа). *Ред.*

стойности, определящо значение има също и потребителната стойност на основния капитал. Той се износва за определен период от време и следователно за определен период от време трябва да бъде възпроизведен. Да приемем например, че един кораб се износва за 10 години или една предачна машина — за 12 години. Полученият за 10 години фрахт или продадената за 12 години прежда трябва да бъдат достатъчни, за да може след 10 години нов кораб да замени стария или след 12 години нова предачна машина да замени старата. Ако основният капитал се потребява в продължение на половин година, през тази половин година продуктът трябва да се върне от обръщението.

Така че освен естествените срокове за смъртността на стоките като потребителни стойности, срокове, твърде различни за различните потребителни стойности; освен изискванията на непрекъснатост на производствените процеси, в резултат на което отново са поставени различни крайни граници на времето на обръщението, в зависимост от това, дали стоките трябва да остават повече или по-малко време в сферата на производството или могат да остават повече или по-малко време в сферата на обръщението; освен всичко това тук се прибавя и трето обстоятелство: различните срокове за смъртността — следователно и необходимостта от възпроизводство — на влизащия в производството на стоката „спомагателен капитал".

Като второ условие [за прилагане на „спомагателен капитал", увеличаващ производителната сила на труда] Джонс смята „печалбата", която трябва „да произвежда" „спомагателният капитал" и получаването на която действително е conditio sine qua non* за всяко капиталистическо производство, каквато и да е особената определеност на формата на прилагания капитал. Джонс никъде не ни е обяснил как всъщност си представя генезиса на тази печалба. Но тъй като той я извежда само от „труда", а печалбата, която носи „спомагателният капитал", извежда само от нарасналата ефективност на труда на работниците, всяка печалба трябва у Джонс да се свежда до абсолютния или относителния принаден труд. Защото изобщо печалбата се корени в това, че капиталистът — след приспадането на *част от продукта,* възстановяваща in natura или чрез обмяна ония съставни части на капитала, които се състоят от суровини и средства на труда, — първо, заплаща от оставащата част от продукта работната заплата и, второ, част от продукта си присвоява като *принаден продукт,* който той продава или потребява in natura. (Последното при условията на капиталистическото производство не трябва да влиза в сметката, с изключение на малцината

* — необходимо, задължително условие. *Ред.*

капиталисти, които произвеждат непосредствено необходимите средства за живот.) Но този принаден продукт, както и другите части на продукта, представлява овеществен труд на работника, но само труд, незаплатен, продукт на труда, присвоен от капиталиста без еквивалент.

Новото в трактовката на въпроса у Джонс е твърдението, че увеличаването на „спомагателния капитал“ свръх определени предели зависи от *повишаването на знанията*. Джонс казва, че за увеличаването на „спомагателния капитал“ са необходими: 1) средства за спестяване на добавъчен капитал, 2) желание да бъде той спестен, 3) някакво изобретение, чрез което производителната сила на труда се увеличава достатъчно, за да възпроизвежда добавъчен капитал и да произвежда срещу него печалба.

Онова, което тук е необходимо на първо място, това е наличността на *принаден продукт* било в неговата натурална форма, било превърнат в пари.

В производството на памук например имаше време, когато плантаторите в Америка (както сега в Индия) можеха да засяват с памук големи площи, но те нямаха средствата за своевременното превръщане на неомаганения памук в омаганен чрез очистване. Част от отгледания памук гниеше по нивите. На това беше сложен край с изобретяването на памукоочистителната машина. Част от продукта се превръща сега в памукоочистителна машина, но тази машина не само възстановява своите разходи, но и увеличава принадения продукт. Също такова действие има появяването на нов пазар, което спомага например за превръщането на кожите в пари. (Същото е с подобряването на транспортните средства.)

Всяка нова машина, която потребява въглища, е същевременно средство за превръщане на съществуващия като въглища принаден продукт в капитал. Превръщането на част от принадения продукт в „спомагателен капитал“ може да става по два начина: (първо,) чрез увеличаване на съществуващия „спомагателен капитал“, възпроизвеждането му в разширен мащаб; (второ,) чрез откриване на нови потребителни стойности или чрез ново прилагане на старите потребителни стойности, както и чрез изобретяване на нови машини или двигатели, в резултат на което се създават нови видове „спомагателен капитал“. Повишаването на знанията естествено е едно от условията за увеличаване на „спомагателния капитал“, или — което е същото — едно от условията за превръщането на принадения продукт или принадените пари (важно значение при това има външната търговия) в добавъчен „спомагателен капитал“. Така например изобретяването на телеграфа откри съвсем ново поле за влагане на „спомагателен капитал“; същото е и с железниците и т. н.; същото е и с цялото производство на гутаперча или индийски каучук.

[1151] Този пункт относно повишаването на знанията е важен. Натрупването съвсем не трябва непременно непосредствено да привежда в действие нов труд, то може да се ограничава с това, че на стария труд се дава нова насока. Например същата механическа работилница, която по-рано е произвеждала [ръчни] тъкачни станове, сега изработва механически, и част от тъкачите преминават към това изменило се производство, а останалата част се изхвърля на улицата.

Когато някоя машина заменя труд, тя във всеки случай изисква (за собственото си производство) по-малко нов труд, отколкото заменя. Може би при това на стария труд се дава само нова насока. Във всеки случай се освобождава труд, който след по-големи или по-малки митарства и лутания може да бъде приложен в друга насока. Така се доставя човешкият материал за нова производствена сфера. Що се отнася до *непосредственото* освобождаване на капитала, тук се освобождава не капиталът, който купува машината, защото той е вложен в нея. И дори ако се предположи, че машината е по-евтина от работната заплата на изместените от нея работници, сега са необходими повече суровини и т. н. Ако уволнените работници са стрували 500 ф. ст. годишно, а новата машина също струва 500 ф. ст., капиталистът е трябвало да изразходва годишно 500 ф. ст., докато сега машината ще съществува може би 10 години и капиталистът в действителност изразходва годишно само 50 ф. ст. Онова, което във всеки случай се освобождава (след като приспаднем разходите за добавъчните работници, заети в производството на машината и такива спомагателни материали за нея, като например въглища), това е капиталът, който е образувал дохода на уволнените работници, или капиталът, срещу който работниците са изразходвали своята работна заплата. Този капитал съществува както преди. Ако работниците се изместват просто като двигателна сила без що-годе значително изменение на самата машина, ако например сега машината се привежда в движение от водата или вятъра, докато по-рано се е привеждала в движение от работниците, освобождава се двоен капитал: капиталът, по-рано употребяван за заплащане на работниците, и капиталът, срещу който те са разменяли своя паричен доход. Такъв пример привежда Рикардо*.

Но винаги една част от продукта, която по-рано се е превръщала в работна заплата, сега се възпроизвежда като „спомагателен капитал“.

Значителна част от труда, която по-рано се е употребявала непосредствено за производство на средства за живот, сега се упо-

* Вж. настоящия том, ч. II, стр. 602—605. *Ред.*

требява за производство на „спомагателен капитал“. Това пак противоречи на възгледа на А. Смит, според който натрупването на капитал е равнозначно на прилагането на *по-голямо* количество производителен труд. Ако се абстрахираме от това, което казахме по-горе, тук може да става просто изменение в прилагането на труда и преместване на труда от непосредственото производство на средства за живот в производството на средства за производство, железопътни линии, мостове, машини, канали и т. н.

* * *

{Колко важни за натрупването са наличната маса средства за производство и наличният мащаб на производството се вижда от следния откъс:

„Поразителната бързина, с която в Ланкашър може да бъде издигната голяма памучна *фабрика*, включваща предачно и тъкачно отделение, е резултат на това, че инженерите, конструкторите и машиностроителите имат *огромни колекции* от всякакви *образци*, като се почне от гигантски парни машини, водни колела, железни греди и подпори и се свърши с най-малкия детайл на ватермашината или тъкачния стан. През последната година г-н Фербърн само в своята машиностроителна фабрика (независимо от неговото предприятие за конструиране на машини и парни котли) е построил водни колела с мощност 700 конски сили и парни машини с мощност 400 конски сили. Всеки път, когато нарасналото търсене на стоки привлича нов капитал, средствата за плодотворното му прилагане се създават с такава бързина, че новият капитал може да реализира печалба, равна на неговата собствена стойност, преди подобна *фабрика* да може да бъде пусната в действие във Франция, Белгия или Германия“ (*A. Ure*. Philosophie des Manifactures etc. Tome I. Paris, 1836, стр. 61—62).

[1152] Развитието на промишлеността води до поевтиняване на машините, отчасти относително — в сравнение с мощността на машините, отчасти абсолютно; но в същото време с това е свързано грамадно натрупване на машини в една фабрика, така че по отношение на прилагания жив труд стойността на машинните съоръжения нараства, макар стойността на техните отделни съставни части да намалява.

Двигателната сила — машината, произвеждаща двигателна сила — поевтинява с усъвършенстването на механизма, предаващ двигателната сила, и на работната машина, т. е. с намаляването на триенето и т. н.

„Предимствата, произтичащи от прилагането на самодействуващите оръдия, не само са *усъвършенствували точността на машинните съоръжения* на една фабрика и *са ускорили тяхното изготвяне*, но и в значителна степен *са понижили тяхната цена и увеличили тяхната подвижност*. Сега може да се купи превъзходна ватермашина по 9 шил. и 6 пенса за вретено, а селфактор — приблизително по 8 шил. за вретено, включително патента за селфактора. Вретената в една памучна фабрика *се движат с такова незначително триене, че една конска сила*

привежда в движение 500 вретена в тънкопредачна машина, 300 вретена в селфактор и 180 вретена във ватермашина; с тази една конска сила се обслужват и всички подготвителни машини, а именно — дарак, флаер-машина и т. н. Три конски сили са достатъчни, за да привеждат в движение 30 големи тъкачни стана заедно с тяхната скробвачна машина“ (*A. Ure*. Philosophie des Manufactures. Tome I. Paris, 1836, стр. 61—63).}

* * *

[Джонс по-нататък отбелязва:]

„В по-голямата част от земното кълбо огромното множество от трудещите се класи дори изобщо не получават от капиталистите своята работна заплата; те или сами я произвеждат, или я получават от дохода на своите клиенти. Тук още не е направена първата голяма стъпка, осигуряваща *непрекъснатост* на техния труд. В труда им помагат *само такова знание* и такова *количество механична сила*, с каквито могат да *разполагат хора, които работят със собствените си ръце за своето съществуване*. Умението и науката на по-развитите страни, гигантските двигателни сили, натрупаните оръдия и машини, които тези сили могат да привеждат в движение — всичко това липсва в онези видове труд, където участват само такива работници“ (стр. 43).

{Дори в Англия:

„Да вземем земеделието... Знанията, необходими за добро водене на селското стопанство, са разпространени в страната недостатъчно и не навсякъде. Доста незначителна част от земеделското население се ползва от целия онзи капитал, който би могъл да се приложи в този отрасъл на националния труд... С работа в големите фабрики е заета само малка част от нашите неземеделски работници. В селските работилници, при всички занаятчии и фабрични работници, извършващи своя отделна работа в неголеми колективи, разделението на труда е непълно и затова непрекъснатостта на труда е несъвършена... Излезте извън границите на големите градове, погледнете обширните пространства на страната и вие ще видите каква значителна част от националния труд е много и много далеч от съвършенството както по отношение на непрекъснатостта на труда, така и по отношение на неговата изкусност и сила“ (стр. 44).}

С развитието на капиталистическото производство е свързано отделянето на *науката от труда* и същевременно — прилагането на науката, като такава, в материалното производство.

* * *

Относно *поземлената рента* Джонс правилно отбелязва следното:

Рентата в съвременен смисъл, изцяло зависеща от печалбата, предполага

„*възможността капитал и труд да се преместват от един отрасъл на производството в друг... подвижността на капитала и труда*, и в страните, където земеделският капитал и земеделският труд не притежават подобна подвижност,... ние не можем да очакваме нито един от резултатите, които, както видяхме, произтичат в Англия изключително от тази подвижност“ (стр. 59).

Тази „подвижност на капитала и труда“ изобщо е *реалната* предпоставка за образуването на общата норма на печалбата. Тя предполага безразличие към *определен вид* труд. Тук в действителност настъпва (за сметка на работническата класа) търкане между едностранчивия характер, който, от една страна, разделението на труда и машините придават на *работната сила*, и обстоятелството, че тази работна сила, от друга страна, противостои на капитала {който по това се различава от своята неразвита форма в цеховата промишленост} само като жива възможност за всеки труд изобщо, на който — в зависимост от това, каква печалба може да бъде получена в една или друга сфера на производството — се дава една или друга насока, така че различните маси труд могат да се прехвърлят от една сфера в друга.

{В Азия и т. н. „основната маса от населението се състои от трудещи се селяни. Прилаганите от тях *примитивни системи на обработване на земята* |1153| *предоставят дълги периоди на свободно време*. И както селянинът произвежда своята собствена храна . . . той *също така изготвя по-голямата част от другите предмети от първа необходимост, които той потребява — своите дрехи, своите оръдия, своята мебел, дори своите постройки*: защото в тази класа съществува само незначително разделение на професиите. *Нравите и обичаите на такива хора не се променят*; те се предават от родителите на децата; няма нищо, което би могло да ги измени или наруши“ (стр. 97).

Напротив, заедно с характерната за капиталистическото производство подвижност на капитала и труда и с постоянните революции в начина на производство, следователно и в производствените отношения, в отношенията на размяната и в начина на живот се появява голяма подвижност в обичаите, в начина на мислене на народа и т. н.

Да сравним с току-що приведеното място относно „периодите на свободно време“ в условията на „примитивните системи на обработване на земята“ следните две изказвания:

1) „Ако във фермата се използва парна машина, тя образува *съставна част от такава система*, която дава работа на най-голям брой работници в земеделието, и това във всички случаи е свързано с намаляване броя на конете.“ („On the Forces used in Agriculture“. Доклад на г-н *Джон Ч. Мортън*, прочетен в „Дружеството на изкуствата и занаятите“[146], на 7 декември 1859 г.).

2) „*Разликата във времето*, необходимо за производство на земеделските продукти и за производство на продукти от други видове труд, е главната причина за голямата зависимост на земеделците. Те не могат да доставят своята стока на пазара по-рано от една година. През цялото това време те са принудени да купуват на кредит от обущаря, шивача, ковача, майстора на каруци и различни други работници, от продуктите на които те се нуждаят, а тези продукти се изготвят за малко дни или седмици. Поради това обусловено от природата обстоятелство и поради по-бързото нарастване на богатството, произвеждано от неземеделския труд в сравнение със земеделския труд, земевладелците, които са монополизирали цялата земя, макар и да са монополизирали освен това и законодателството, все пак са неспособни да избавят себе се и своите слуги, арендаторите, от съдбата да се превър-

нат в най-зависимите хора от обществото. (*Hodgskin*. Popular Political Economy. London, 1827, стр. 147, забележката.)

Капиталистът се отличава от капитала по това, че трябва да живее, т. е. трябва всеки ден и всеки час да потребява част от принадената стойност като доход. Следователно колкото по-продължителен е периодът на производството до момента, когато капиталистът може да достави своята стока на пазара, или колкото по-продължителен е периодът, през който постъпва от пазара сумата от неговата продадена стока, толкова повече той е принуден в междинния период да живее на кредит (което ние нямаме намерение да разглеждаме тук) или пък той трябва да има натрупан толкова по-голям запас от пари, който да изразходва като доход. Толкова по-дълго капиталистът трябва да си *авансира* собствения доход. Толкова по-голям трябва да бъде неговият капитал. Капиталистът трябва да държи една част от своя капитал постоянно неизползвана, за да може да служи тя като фонд за потребление.

{Затова в дребното земеделие домашната промишленост е свързана със земеделието. Запаси за една година и т. н.}

[В) ДЖОНС ЗА НАТРУПВАНЕТО И НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА. ВЪПРОСЪТ ЗА ИЗТОЧНИКА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ]

Сега преминаваме към учението на Джонс за *натрупването*. Досега бяха отбелязани само два своеобразни момента във възгледите на Джонс за натрупването; първо, че източник на натрупването съвсем не непременно трябва да бъде печалбата; второ, че *натрупването на „спомагателен капитал“* зависи от *прогреса на знанията*. Джонс ограничава този прогрес с изобретяването на нови механически приспособления, двигатели и т. н. Но това положение има общо значение. Например, когато зърнени храни се употребяват като суровини за приготовляване на ракия, възниква нов източник на натрупване, защото в този случай принаденият продукт може да бъде превърнат в нови форми, задоволяващи нови потребности, и може да влезе като елемент на производството в нова производствена сфера. Същото се наблюдава при получаването на нишесте от зърнени храни и т. н. По този начин сферата на размяната на тези и изобщо на всички стоки се разширява. Същото става, когато въглища се употребяват за осветление и т. н.

Разбира се, и външната търговия — чрез увеличаване на разнообразието на потребителните стойности и масата на стоките — също е важен фактор в процеса на натрупването.

Така че това, което Джонс казва за натрупването на първо място, се отнася до *връзката между натрупването и нормата на печалбата* (генезисът на последната далеч не му е ясен):

„Способността на една нация да натрупва капитал от печалбата *не се изменя пропорционално на изменението на нормата на печалбата*... Напротив, способността да се натрупва капитал от печалбата *обикновено се изменя в посока, противоположна на изменението на нормата на печалбата*, т. е. тя е голяма там, където нормата на печалбата е ниска, и малка там, където нормата на печалбата е ниска. Така А. Смит казва: [1154] „Макар онази част от дохода на населението, която има за свой източник печалбите върху капитала, в богатите страни да е винаги значително по-голяма, отколкото в бедните, това става, *защото капиталът там е значително по-голям; а в сравнение с капитала* печалбите в богатите страни са обикновено значително по-ниски". („Wealth of Nations", книга II, глава 3.)

В Англия и Холандия *нормата на печалбата* е по-ниска, отколкото в която и да било друга част на Европа" (стр. 21).

„През периода, когато нейното" (на Англия) „богатство и капитал нарастваха най-бързо, *нормата на печалбата* постепенно се понижаваше" (стр. 21—22).

„*Масите на произвежданата печалба* ... зависят *не само от нормата на печалбата*, .. *а от нормата на печалбата в съчетание с величината на вложения капитал*" (стр. 24).

„Нарастването на количеството на капитала на по-богатата нация ... обикновено се придружава и от понижаване на нормата на печалбата, или от намаляване на отношението между годишния доход, получаван от прилагания капитал, и съвкупната величина на този капитал" (пак там).

„Ако някой каже, че *при еднакви други условия възможността за натрупване от печалбата се определя от нормата на печалбата*, на това трябва да се отговори, че този случай, ако той изобщо е възможен на практика, е толкова рядък, че не заслужава да се разглежда. От наблюдения знаем, че понижаването на нормата на печалбата е явление, което се придружава обикновено от *нарастване на разликата в масата на капитала*, прилаган от различните нации, и че поради това, когато при по-богатите нации нормата на печалбата се понижава, *всички други условия не остават еднакви*.

Ако някой твърди, че печалбата може да се понижи толкова много, че натрупване от печалбата стане изобщо невъзможно, на това трябва да се отговори, че е глупаво да се изхожда при аргументацията от допускането на подобно понижение на печалбата, защото дълго преди нормата на печалбата да достигне такова равнище, капиталът би отишъл в чужбина, за да получава по-висока печалба някъде в друга страна, и възможността за износ на капитал винаги ще поставя известна граница, под която печалбата в дадена страна никога няма да спадне, *докато съществуват други страни, в които нормата на печалбата е по-висока*" (стр. 22—23).

„Освен *първичните* източници на натрупване ... съществуват и *производни*, каквито са например доходите на собствениците на държавни ценни книжа, на чиновниците и т. н." (стр. 23).

Всичко това е bel et bon*. Напълно вярно е, че *натрупаните маси* (на печалбата) зависят съвсем не само от нормата на печалбата, а от нормата на печалбата, умножена на прилагания капитал; т. е. в същата степен зависят и от величината на прилагания капи-

* — много хубаво. *Ред.*

тал. Ако прилаганият капитал е равен на K, а нормата на печалбата е равна на $н$, то [максималното] натрупване е равно на $Кн$, и ясно е, че това произведение може да се увеличава, когато множителят K се увеличава по-бързо, отколкото се намалява множителят $н$. И това действително е факт, установен чрез наблюдение. Но това още нищо не ни говори за raison d'être, за *причината* на този факт. Самият Джонс твърде много се е приближил до тази причина, като е отбелязал, че „спомагателният капитал" непрекъснато расте в сравнение с работническото население, което го привежда в действие.

Ако спадането на печалбата произтича от Рикардовата причина, от нарастването на рентата, то отношението на съвкупната принадена стойност към прилагания капитал си остава предишното. Разликата е само в това, че една част от нея — рентата — расте за сметка на другата част — печалбата, — а това оставя неизменно отношението на съвкупната принадена стойност [към съвкупния капитал], защото печалбата, лихвата и рентата образуват само отделни нейни категории. Така че всъщност Рикардо отрича самото явление.

От друга страна, само понижаването на лихвения процент не доказва нищо, както не доказва нищо и неговото повишаване, макар лихвеният процент естествено винаги да е показател на минималната норма, по-ниско от която печалбата *не може* да спадне. Защото печалбата трябва винаги да бъде по-голяма от средната норма на лихвата.

[1155] Най-важната последица от закона за спадането на нормата на печалбата, освен ужаса, с който той изпълва политикоикономистите, се състои в това, че той предполага постоянно засилваща се концентрация на капиталите и следователно постоянно засилваща се декапитализация на по-дребните капиталисти. Такъв е изобщо резултатът от всички закони на капиталистическото производство. И ако ние отделим от този факт антагонистичния характер, по който той се отличава въз основа на капиталистическото производство, какво изразява тогава този факт, този процес на прогресиращата централизация? Само това, че производството загубва частния си характер и става обществен процес, и то реално, а не само формално, както при всяка такава размяна, при която производството е обществено поради абсолютната зависимост на производителите един от друг и необходимостта за тях да представят своя труд като труд абстрактно обществен (като пари). Защото средствата за производство се използват сега като общи средства за производство и следователно — не защото са собственост на отделни лица, а поради тяхното отношение към производството — като обществени средства за производство; също и трудът в отделните предприятия се извършва сега в обществен мащаб.

У Джонс има особен раздел, озаглавен: *„Обстоятелства, определящи склонността към натрупване“*. [Тези обстоятелства Джонс свежда до следните пет точки:]

„1) Различия в темпераментите и склонностите на народите;
2) Различия в разпределението на доходите на нацията между различните класи на населението;
3) Различна степен на развитие на гаранциите за сигурно ползване на спестения капитал;
4) Различна степен на възможността печалбоносно и сигурно да се влагат последователни спестявания;
5) Различия във възможностите за различните слоеве от населението да подобряват своето положение чрез спестявания“ (стр. 24).

Всички тези пет причини се свеждат всъщност до това, че натрупването зависи от степента на развитието на *капиталистическия начин на производство*, която е постигната от една или друга определена нация.

Да вземем преди всичко *точка 2*. Там, където капиталистическото производство е развито, главен източник на натрупването е печалбата, т. е. капиталистите съсредоточават в свои ръце по-голямата част от националния доход и дори част от поземлените собственици се стремят да капитализират своя доход.

Точка 3. Юридическите и полицейските граници нарастват толкова повече, колкото повече капиталистите получават в свои ръце управлението на държавата.

Точка 4. С развитието на капитала растат и се умножават, от една страна, сферите на производството, а, от друга страна, се развива организацията на кредита, даваща възможност на заемодателите (банкерите) да съсредоточават в свои ръце всеки спестен грош.

Точка 5. При капиталистическото производство подобряването на положението на човека в обществото зависи само от парите и всеки може да си въобразява, че някога ще стане Ротшилд.

Остава *точка 1.* Не всички народи имат еднакви данни за капиталистическо производство. Някои първобитни народи, като например турците, нямат за това нито темперамент, нито склонност. Но това са изключения. С развитието на капиталистическото производство се създава средно равнище на буржоазното общество и същевременно средно равнище на темпераментите и склонностите при най-различните народи. Капиталистическото производство, подобно на християнството, по самата си същност е космополитично. Затова именно християнството е специфична религия на капитала. И тук и там значение има само човекът. Сам по себе си един човек не струва нито повече, нито по-малко от друг. За християнството всичко зависи от това, дали човек има вяра, а за капитала — дали има кредит. Освен това при първото тук се прибавя, естествено, и божественото предопределение, а при втория — случайността, дали човек има пари от самото си раждане или не.

* * *

Източник на принадената стойност и първоначална рента:

„След като земята е превърната в частна собственост и е подложена на обработка, тя почти винаги възвръща изразходвания за нея труд *повече, отколкото е необходимо* за продължаването на нейната обработка по предишния начин. *Всичко, което земята произвежда* [1156] *свръх това,* ние ще наричаме *неин принаден продукт*. Този принаден продукт е източник на *първоначалните ренти* и той определя границата на доходите, каквито постоянно могат да получават от земята нейните *собственици* за разлика от онези, които я *арендуват*“ (стр. 19).

Тези *първоначални ренти* са онази обществена форма, в която принадената стойност се явява за пръв път, и това е скритият възглед, който лежи в основата на учението на физиократите.

Абсолютната и относителната принадена стойност имат това общо помежду си, че и двете предполагат известно стъпало на развитие на производителната сила на труда. Ако при човека (при всеки човек) целият негов работен ден (цялото работно време, с което той разполага) е бил достатъчен само за изхранване на самия него (или в най-добрия случай и на неговото семейство), биха отпаднали принаденият труд, принаденият продукт и принадената стойност. Тази предпоставка за известна степен на развитие на производителната сила на труда се основава върху естественото плодородие на природните източници на богатството — земята и водата, — което в различните страни и т. н. е различно. Първоначално потребностите са прости и примитивни, следователно и минимумът от продукти, който е нужен, за да се поддържа съществуването на самите производители, е незначителен. Също така незначителен тук е и принаденият продукт. От друга страна, при тези условия броят на живеещите от принадения продукт е също много малък, така че принаденият продукт представлява тук сума от малки принадени продукти на сравнително голям брой производители.

Основа на абсолютната принадена стойност — т. е. реално условие за нейното съществуване — е *естественото плодородие на земята*, на природата, докато относителната принадена стойност се основава върху развитието на обществените производителни сили.

С това приключваме с Джонс. [XVIII — 1156]

ПРИЛОЖЕНИЕ

ДОХОДЪТ И НЕГОВИТЕ ИЗТОЧНИЦИ. ВУЛГАРНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ[147]

[1)] РАЗВИТИЕ НА ЛИХВОНОСНИЯ КАПИТАЛ ВЪЗ ОСНОВА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. [ФЕТИШИЗИРАНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО. ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ КАТО НАЙ-ПЪЛЕН ИЗРАЗ НА ТОЗИ ФЕТИШИЗЪМ. ВУЛГАРНИТЕ ИКОНОМИСТИ И ВУЛГАРНИТЕ СОЦИАЛИСТИ ЗА ЛИХВАТА ВЪРХУ КАПИТАЛА]

[XV—891] Формата на дохода и източниците на дохода изразяват отношенията на капиталистическото производство в *най-фетишистка* форма. Това е тяхното битие във вида, в който то се проявява на повърхността, откъснато от скритата под нея връзка и посредствуващите междинни звена. Така *земята* става източник на *поземлената рента, капиталът* — източник на *печалбата,* а *трудът* — източник на *работната заплата.* Изопачената форма, в която се изразява действително съществуващото изопачение, естествено се възпроизвежда в представите на агентите на този начин на производство. Това е особен род фнкция без фантазия, религия на вулгарния филистер. Вулгарните икономисти — трябва да ги различаваме строго от икономистите-изследователи, които бяха предмет на нашата критика — фактически превеждат [на езика на политическата икономия] представите, мотивите и т. н. на намиращите се в плен на капиталистическото производство негови носители, представи и мотиви, в които капиталистическото производство се отразява само в своята повърхностна привидност. Те ги превеждат на доктринерски език, но от гледището на господствуващата част [на обществото], от гледището на капиталистите, и затова не наивно и обективно, а апологетично. Ограниченото и педантично изразяване на вулгарните представи, които по необходимост възникват у носителите на този начин на производство, твърде много се различава от стремежа на такива политико-икономисти като физиократите, А. Смит, Рикардо, да разберат вътрешната връзка между явленията.

Но от всички тези форми най-завършен фетиш е *лихвоносният капитал.* Тук имаме първоначалната изходна точка на капитала,

парите и формулата П—С—П', сведена до нейните два крайни елемента, П—П'. Пари, които създават по-голямо количество пари. Това е първоначалната и всеобщата формула на капитала, сведена до безсмислено резюме.

Земята, или природата, като източник на *поземлената рента,* т. е. на поземлената собственост — това е достатъчно фетишистко. Но в резултат на милото смесване на потребителната стойност и разменната стойност в обикновената представа тук все още има възможност да се прибягва [за обясняване на рентата] до производителната сила на самата природа, която чрез някакъв фокус се персонифицира в поземления собственик.

Трудът като източник на *работната заплата,* т. е. на онази част на работника в неговия продукт, която се определя от специфичната обществена форма на труда; трудът като източник на това, че работникът си купува срещу своя труд от продукта (от капитала, разглеждан веществено) разрешение да произвежда и притежава в труда такъв източник, благодарение на който при него се възвръща част от неговия продукт под формата на заплащане от този продукт като работодател — това също е доста добре. Но обикновената представа тук все пак се съгласува с действителното положение на нещата дотолкова, че макар тя да смесва труд и наемен труд, следователно и продукта на наемния труд, работната заплата, с продукта на труда, все пак за здравия човешки разум остава ясно едно, а именно че трудът сам създава своята работна заплата.

Що се отнася до *капитала,* доколкото той се разглежда в *процеса на производството,* за него винаги в по-голяма или помалка степен се запазва представата, че това е оръдие за ловене на чужд труд. Дали това се смята за „справедливо" или „несправедливо", обосновано или необосновано — тук винаги се предполага и се подразбира отношението на капиталиста към работника.

Доколкото *капиталът,* се явява в *процеса на обръщението,* което за представителите на обикновения възглед особено бие на очи в *търговския капитал,* като такава разновидност на капитала, която е заета само с тази операция, тук печалбата се тълкува отчасти чрез неопределената представа за всеобщо измамване, а отчасти чрез по-определена представа, че търговецът мами промишления капиталист така, както промишленият капиталист мами работника, или пък че търговецът мами потребителя така, както производителите се мамят взаимно. Във всеки случай печалбата се обяснява тук с размяната, следователно с общественото отношение, а не с предмета.

Напротив, в *лихвоносния капитал* фетишът получава своя завършък. Тук имаме капитал в неговия готов вид — следователно

Първата страница на екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия"
(страница 891 в XV тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.)

единство между процеса на производството и процеса на обръщението — и затова през определен период от време той носи определена печалба. Във формата на лихвоносния капитал си остава само това определение, без опосредствуване от процеса на производството и процеса на обръщението. В капитала и печалбата съществува още споменът за това, което е било дотогава, макар поради различието между печалбата и принадената стойност, поради еднообразната печалба на всички капитали — общата норма на печалбата — капиталът вече [892] много се замъглява, става нещо тъмно и мистично.

В лихвоносния капитал получава своя завършък този *автоматичен фетиш*, самонарастващата стойност, парите, създаващи пари, и в тази форма той вече не носи никакви следи от своя произход. Превръщането на общественото отношение в отношение на вещта (пари, стока) към самата себе си тук е завършено.

По-нататъшното изследване на лихвата и нейното отношение към печалбата не спада тук, както не спада тук и изследването в каква пропорция печалбата се дели на промишлена печалба и лихва. Ясно е едно, а именно: че в капитала и лихвата получава своя завършък капиталът като тайнствен и самосъздаващ се източник на лихвата, т. е. източник на своето собствено увеличаване. Ето защо за [обикновената] представа капиталът именно съществува предимно в тази форма. Това е капиталът *par excellence**.

Тъй като въз основа на капиталистическото производство определена сума от стойността, представена в пари или стоки — собствено казано, в пари, в превърнатата форма на стоката, — дава възможност да се извлича gratis** от работниците определено количество труд, да се присвоява определена принадена стойност, принаден труд, принаден продукт, ясно е, че самите пари могат да се продават като капитал, като стока sui generis***; или че капитал може да се купува във формата на стока или пари.

Капиталът може да се продава като източник на печалбата. Посредством парите и т. н. аз давам възможност на друг човек да си присвоява принадена стойност. Ето защо в реда на нещата е, че аз получавам част от тази принадена стойност. Както земята има стойност, защото ми дава възможност да вземам част от принадената стойност, и затова аз плащам в земята само тази вземана чрез нея принадена стойност — така и в капитала аз плащам създаваната чрез него принадена стойност. Тъй като в процеса на капиталистическото производство освен реализирането на принадената стойност стойността на капитала се увековечава, се възпроизвежда, съвсем

* — в истинското значение на думата. *Ред.*
** — даром, безвъзмездно. *Ред.*
*** — своего рода *Ред.*

естествено е, че парите или стоките, когато те се продават като капитал, се връщат след определен период у продавача и че продавачът никога не отчуждава парите, както отчуждава продаваната стока, а си запазва собствеността върху тях. Парите или стоките се продават в този случай не като пари или стоки, а като повдигнати на квадрат, като *капитал*, като самонарастващи пари или стокови стойности. Те не само се увеличават, но и се запазват в съвкупния процес на производството. Затова си остават капитал за продавача, връщат се пак у него. Продажбата се състои тук в това, че третото лице, което ги прилага като производителен капитал, трябва да плати на притежателя на капитала определена част от своята печалба, която то получава само благодарение на този капитал. Подобно на земята, парите се дават под аренда като такава създаваща стойност вещ, която се запазва в този процес на създаване на стойността, връща се постоянно, и затова може да бъде върната на първоначалния продавач. Само благодарение на връщането у първоначалния продавач парите са капитал. Иначе той би ги продавал като стока или би купувал с тях като с пари.

Но във всеки случай формата, разглеждана сама по себе си (в действителност парите периодически се отчуждават като средство за експлоатация на труда, за получаване на принадена стойност), тук е такава, че вещта се явява сега като капитал, а капиталът пък — само като вещ, а целият резултат от капиталистическия процес на производство и обръщение — като някакво присъщо на самата вещ свойство; и от притежателя на парите, т. е. на стоката в онази нейна форма, която винаги е способна да се разменя, зависи дали той ще ги изразходи като пари или ще ги даде на заем като капитал.

Тук имаме отношението на капитала като основна сума към самия себе си като към плод и от неговата собствена стойност се определя размерът на печалбата, която той носи, като самият той в резултат на този процес не изчезва (както това и съответствува на природата на капитала).

Ясно е следователно защо повърхностната критика, така както иска да запази стоката и се бори против парите, се опълчва сега със своята реформаторска мъдрост против лихвоносния капитал, без да засяга при това действителното капиталистическо производство, и напада само един от резултатите на последния. Тази водеща се от позициите на капиталистическото производство полемика против лихвоносния капитал, която сега се представя за „социализъм", се среща впрочем като момент в развитието на самия капитал например през XVII век, когато промишленият капиталист е трябвало найнапред да си извоюва положение в борбата със старомодния лихвар, който тогава още е бил по-силен от него.

[893] Най-пълното *овеществяване [Versachlichung] изопачаване и полудяване* на капитала като лихвоносен капитал — в което обаче единствено най-осезателно се проявява вътрешната природа на капиталистическото производство, неговият налудничав характер — е капиталът, носещ „сложни лихви", където капиталът се явява като някакъв Молох, който иска целия свят като полагаща му се жертва, но по някаква тайнствена съдба никога не задоволява своите законни, произтичащи от самата му природа искания, постоянно среща пречки при тяхното задоволяване.

Характерно движение на капитала — както в процеса на производството, така и в процеса на обръщението — е връщането на парите или стоките в тяхната изходна точка, при капиталиста. Това изразява, от една страна, реална метаморфоза, състояща се в това, че стоката се превръща в условия за своето производство, а условията за производство отново се превръщат във форма на стоката: възпроизводство; от друга страна — формална метаморфоза, състояща се в това, че стоката се превръща в пари, а парите отново се превръщат в стока. Най-после същото това връщане в изходната точка изразява тук нарастването на стойността *П—С—П'*. Първоначалната стойност, но увеличаваща се през времетраенето на процеса, винаги остава в ръцете на същия капиталист. Изменят се само формите, в които той я притежава — било във формата на пари, във формата на стока или във формата на самия производствен процес.

Това *връщане* на капитала в изходната му точка получава в лихвоносния капитал съвсем *външен* облик, отделѐн от действителното движение, чиято форма е то. *А* изразходва своите пари не като пари, а като капитал. Тук не става никакво превръщане на парите. Те само преминават от едни ръце в други. Тяхното действително превръщане в капитал става едва в ръцете на *В*. Но за *А* те са станали капитал благодарение на преминаването си от ръцете на *А* в ръцете на *В*. Действителното връщане на капитала от процеса на производството и на обръщението става за *В*. Но за *А* връщането на парите се осъществява по същия начин, както и тяхното отчуждаване. От ръцете на *В* парите преминават обратно в ръцете на *А*. Последният *дава назаем* пари, а не ги изразходва.

Всяко преместване на парите в действителния процес на производството на капитала изразява някакъв момент на възпроизводството: било превръщане на парите в труд, било превръщане на готовата стока в пари (завършване на акта на производството), или, обратно, превръщане на парите в стока (възобновяване на производствения процес, повторение на възпроизводството). Преместването на парите, когато те *се дават назаем* като *капитал*, т. е. когато не

се превръщат в капитал, а влизат в обръщението като капитал, изразява само предаването на същите пари от едни ръце в други. Титулът на собствеността си остава в ръцете на заемодателя, а притежаването на парите преминава в ръцете на промишления капиталист. Но за заемодателя превръщането на парите в капитал започва от момента, когато той ги изразходва не като пари, а като капитал, т. е. когато ги предава в ръцете на промишления капиталист. (Парите си остават за него капитал и в случая, когато той ги дава назаем на някой работник, който не може да си плати наема. Върху това почива цялата дейност на заложните къщи.) Наистина другото лице действително ги превръща в капитал, но тази операция се извършва извън рамките на онази, която се извършва между заемодателя и заемополучателя. *В последната това опосредствуване е заличено* невидимо, невключено непосредствено. Вместо действителното превръщане на парите в капитал тук има само безсъдържателна форма на това превръщане на парите в капитал. Както това става с работната сила, *потребителна стойност на парите става тук това*, че те създават разменна стойност, *по-голяма разменна стойност от онази, която се съдържа в тях самите*. Те *се дават назаем като самонарастваща стойност*, като стока, но такава стока, която именно с това си свойство се различава от стоката като такава, следователно и *притежава особена форма на отчуждаване*.

Изходна точка на капитала е стокопритежателят, притежателят на пари, с една дума — капиталистът. Тъй като при капитала изходната и последната точка съвпадат, той се връща у капиталиста. Но тук капиталистът съществува двояко: като собственик на капитала и като промишлен капиталист, действително превръщащ парите в капитал. Фактически [894] капиталът изхожда от втория капиталист и се връща обратно у него, но само като у временен притежател. Капиталистът съществува двояко: юридически и икономически. Затова именно капиталът се връща като собственост у юридическия капиталист, у страничния съпруг. Но връщането на капитала, което включва запазването на неговата стойност и го прави запазваща се и увековечаваща се стойност, е опосредствувано за капиталист № 2, а съвсем не за капиталист № 1. Ето защо и връщането на капитала е тук не следствие и резултат от редица икономически процеси, а следствие от особена юридическа сделка между купувач и продавач, следствие от това, че капиталът в дадения случай е *даден назаем, а не продаден*, т. е. че той е *отчужден само временно*. В действителност *се продава само неговата потребителна стойност*, която *тук се състои* в това, да произвежда *разменна стойност*, да носи печалба, да произвежда по-голяма стойност от стойността, която

той самият съдържа. Като пари капиталът не се изменя от употребата. Но като пари той се дава на друго лице и като пари се връща.

Формата, в която капиталът се връща обратно, зависи от начина на възпроизводството на капитала. Ако капиталът се дава назаем като пари, той се връща под формата на оборотен капитал — връща се цялата негова стойност плюс принадената стойност, в дадения случай онази част от принадената стойност или от печалбата, която се свежда до лихвата; дадената назаем парична сума плюс получения от нея прираст.

Ако капиталът се дава назаем под формата на машини, сгради и т. н., с една дума, в онази веществена форма, в която той трябва да функционира в процеса на производството като основен капитал, той се връща обратно под формата на основен капитал, като анюитет, т. е. например като годишно плащане, равно на обезщетението за износването — обезщетение, съответствуващо на онази част от стойността на основния капитал, която е влязла в обръщение — плюс онази част от принадената стойност, която се начислява като печалба (тук: като част от печалбата, като лихва) върху основния капитал (не доколкото това е основен капитал, а доколкото това е изобщо капитал с определена величина).

В печалбата като такава принадената стойност — следователно и нейният, на печалбата, действителен източник — е вече замъглена и мистифицирана:

1) поради това, че разглеждана формално, печалбата е *принадена стойност*, изчислявана върху целия авансиран капитал, така че всяка част от капитала, както основен, така и оборотен, изразходвана за суровини, машини или труд, носи еднаква печалба;

2) поради това, че както при отделен даден капитал, например от 500, ако принадената стойност е 50, също и всяка част от капитала, например всяка пета част, носи 10% — *така* сега поради установяването на *обща норма на печалбата* всеки капитал от 500 или 100, в каквато и сфера да е зает, каквото и да е в него съотношението между променливия и постоянния капитал, колкото и различно да е времето на неговия оборот и т. н., носи в един и същ период от време същата средна печалба, например 10%, както и всеки друг капитал, действуващ при съвсем други органични условия. Поради това следователно, че *печалбата* на отделните капитали, разглеждани поотделно, и *принадената стойност*, създадена от самите тях в техните собствени сфери на производството, стават реално различни величини.

Във втората точка впрочем е само доразвито това, което вече се съдържаше в първата.

Но лихвата почива тъкмо върху тази вече външно изявена, различна от нейния пръв прост облик, в който тя още носи следите на своя произход, и съвсем неразпознаваема на пръв поглед форма на принадената стойност — върху нейното битие като *печалба*. Лихвата непосредствено предполага не принадената стойност, а *печалбата*, от която самата лихва представлява само част, отнесена в особена категория, особена рубрика. Следователно в лихвата принадената стойност е далеч по-неразпознаваема, отколкото в печалбата, тъй като тя има непосредствено отношение към принадената стойност само дотолкова, доколкото последната се явява във формата на печалба.

Времето на връщането на капитала зависи от действителния производствен процес; при лихвоносния капитал неговото връщане като капитал *на пръв поглед* зависи само от споразумението между заемодателя и заемополучателя. Затова от гледна точка на тази сделка връщането на капитала е вече не такъв резултат, който се определя от производствения процес, а така, като че ли капиталът нито за момент не е загубвал формата на пари. Естествено тези сделки се определят фактически от действителните връщания на капитала, но в самата сделка това *не се проявява*.

[895] Лихвата за разлика от печалбата представлява *силата на голата собственост* върху *капитала*, т. е. тя превръща собствеността върху *пари* (върху сума от стойност, върху стока във всяка форма) потенциално в собственост върху капитал, следователно превръща стоката или парите, взети сами по себе си, в самонарастваща стойност. Естествено условията на труда са капитал само дотолкова, доколкото те по отношение на работника функционират като негова не-собственост, следователно като чужда собственост. Но като чужда за работника собственост те функционират само в антагонистично отношение към труда. *Антагонистичното битие на тези условия на труда по отношение на труда прави техния собственик капиталист,* а тези принадлежащи му условия на труда — капитал. Обаче в ръцете на паричния капиталист *A* капиталът няма този антагонистичен характер, който го прави капитал и следователно го довежда също до това, че собствеността върху парите се явява като капиталистическа собственост. *Реалната определеност на формата, по силата на която парите или стоката се превръщат в капитал, тук е погасена.* Паричният капиталист *A* съвсем не противостои на работника — той противостои само на друг капиталист *B*. Той му продава в действителност само „употребата" на парите, резултатите, които те ще предизвикат, когато бъдат превърнати в производителен капитал. Но в действителност употребата, потребле-

нието не е това, което той тук продава непосредствено. Когато продавам стока, продавам определена потребителна стойност. Когато срещу стока купувам пари, аз купувам функционалната потребителна стойност, която притежават парите като превърната форма на стоката. Потребителната стойност на стоката не продавам наред с нейната разменна стойност, както и не купувам особената потребителна стойност на парите наред със самите пари. Но преди да се превърнат в капитал и преди да функционират като капитал — което парите не правят в ръцете на заемодателя, — парите като пари нямат друга потребителна стойност, освен тази, която те притежават като стока (злато, сребро, тяхната веществена субстанция) или като пари, като превърната форма на стоката. В действителност онова, което заемодателят продава на промишления капиталист, онова, което става в тази сделка, се състои само в следното: заемодателят предоставя на промишления капиталист за известно време собствеността върху парите. Той отчуждава своя титул на собствеността за известен срок и по този начин промишленият капиталист до известен срок си купува тази собственост. Затова парите на заемодателя са капитал, преди още да са отчуждени: голата собственост върху парите или стоката, отделена от процеса на капиталистическото производство, е капитал.

Положението ни най-малко не се променя от това, че парите се проявяват като капитал едва след тяхното отчуждаване, също както потребителната стойност на памука ни най-малко не се променя от това, че тя се проявява всъщност едва след неговото отчуждаване за предача. Или потребителната стойност на месото ни най-малко не се променя от това, че тя се проявява в действителност едва след като месото е преминало от магазина на месаря върху масата на потребителя. Парите, щом не се изразходват за потребление, стоката, щом не служи пак за потребление на собственика на тази стока, правят следователно своя собственик капиталист и сами по себе си — отделно от процеса на капиталистическото производство и *преди* превръщането им в „производителен" капитал — са капитал, т. е. самонарастваща, самозапазваща се и увеличаваща сама себе си стойност. Да създават стойност, да носят лихви, е тяхно иманентно свойство, също както е присъщо за крушевото дърво да ражда круши. И именно като такава носеща лихви вещ заемодателят продава своите пари на промишления капиталист. Тъй като тези пари се запазват, запазваща се стойност, промишленият капиталист може да ги върне във всеки уговорен срок. Тъй като те всяка година създават определена принадена стойност, определена лихва, по-точно, тъй като във всеки интервал от време върху тях нараства стойност, заемополучателят може да заплаща на заемодателя тази принадена

стойност всяка година или в други, определени в договора срокове.
Защото като капитал парите всеки ден носят принадена стойност,
както това прави наемният труд. Макар лихвата да е само *фикси-*
рана под особено название част от печалбата, тя *се явява тук*
като такова *създаване на принадена стойност,* което е присъщо на
капитала като такъв, откъснато от процеса на производството и
затова е присъщо на голата собственост върху капитала, на соб-
ствеността върху парите и стоките, откъснато от отношенията, по-
раждащи антагонизъм между тази собственост и труда и следова-
телно придаващи на тази собственост характер на капиталистическа
собственост — присъщо е на голата собственост върху капитала и
следователно на капитала в истинския смисъл на думата. И обратно,
промишлената печалба се явява тук само като надбавка, която
заемополучателят получава в резултат на производителното прила-
гане на получения в заем капитал, т. е. в резултат на експлоатацията
на работниците посредством този капитал (или както това се из-
разява още, чрез прилагането на своя труд като труд на капиталиста,
така че функциите на капиталиста тук се приравняват към труда,
нещо повече — отъждествяват се с наемния труд, доколкото [896]
промишленият капиталист, действително функциониращ в производ-
ствения процес, всъщност се явява като деен агент на производст-
вото, като работник, за разлика от ленивия, бездеен заемодател,
изпълняващ функциите на собственик откъснато от производствения
процес и извън този процес).

Така че не *печалбата,* а *лихвата* е *създаване на стойност*
от капитала, произтичаща от капитала като такъв, следователно —
от самата собственост върху капитала; ето защо лихвата е такъв
доход, създаването на който е присъщо на капитала. Именно затова
го вземат в такава форма вулгарните икономисти. В тази форма е
заличено всяко опосредствуване и е завършен *фетишисткият об-*
лик на капитала, както е завършена и представата за *капитала-*
фетиш. Този облик по необходимост възниква в резултат на това,
че юридическата собственост върху капитала се отделя от икономи-
ческата собственост върху него и присвояването на част от печал-
бата, под наименованието лихва, се осъществява от такъв *потен-*
циален капитал — или такъв *собственик на капитала,* — който
е напълно отделен от производствения процес.

За вулгарния икономист, който иска да представи капитала
като самостоятелен източник на стойността, самостоятелен източник
на създаването на стойността, тази форма естествено е истинска на-
ходка, такава форма, в която вече не може да се разпознае източ-
никът на печалбата и при която резултатът от капиталистическия
процес, отделен от самия процес, получава някакво самостоятелно

битие. В *П—С—П'* още се съдържа опосредствуване. В *П—П'* имаме ирационалната форма на капитала, изопачаването и овеществяването [Versachlichung] на производственото отношение от най-висока степен.

На общата норма на печалбата отговаря естествено общата *норма на лихвата,* или общият *лихвен процент.* Нямаме намерение да се занимаваме тук с по-нататъшно изясняване на този въпрос, тъй като анализът на лихвоносния капитал не спада към този общ отдел, а към отдела за *кредита*[148]. Но за пълното изясняване на тази форма на проява на капитала е важно да отбележим, че общата норма на печалбата в несравнено по-малка степен се явява като осезателен твърд факт, отколкото *нормата на лихвата,* или *лихвеният процент.* Наистина лихвеният процент постоянно се колебае. Днес (на паричния пазар за промишления капиталист, а само за това става дума при нас) той съставлява 2, утре 3, в други ден 5%. Но този лихвен процент е 2, 3, 5% за всички заемополучатели. Това е общото отношение на всяка парична сума от 100 ф. ст. — да носи 2, 3, 5%, докато същата сума на стойността, действително функционираща като капитал, в различните сфери на производството носи твърде различни действителни печалби, отклоненията на които от идеалното средно равнище на печалбата водят до това, че това средно равнище на печалбата се установява от посочените отклонения винаги само посредством известен процес, известна реакция, и това се постига винаги само през по-продължителни периоди на обръщение на капитала. В продължение на няколко години нормата на печалбата в определени сфери е на по-високо равнище, в продължение на следващите години — на по-ниско. Средната печалба ще се получи като *средно* при съединяването на тези периоди или редица подобни еволюции. Но поради това тя никога не е нещо непосредствено дадено, а само среден резултат от противоречиви колебания. Друго е положението с лихвения процент. В своята *всеобщност* той е всекидневно фиксиран факт, такъв факт, който за промишления капиталист служи в неговите операции дори като предпоставка и едно от перата при калкулациите. Общата норма на печалбата съществува всъщност само като идеално *средно число,* доколкото служи за оценка на действителните печалби; съществува само като средно число, като абстракция, доколкото се фиксира като нещо само по себе си готово, определено, дадено; а в действителност тя съществува само като тенденция, определяща движението на изравняване на действителните различни норми на печалбата, било на отделните капитали в една и съща сфера или на различни капитали в различните сфери на производството.

[897] Онова, което заемодателят иска от капиталиста, е пресметнато върху *общата норма на печалбата* (средната), а не

върху индивидуалните отклонения от нея, съществуващи при отделните капиталисти. *Средното* става тук *предпоставка*. Самият лихвен процент *варира*, но за всички *заемополучатели*.

Определен, еднакъв лихвен процент, напротив, съществува не само средно, но и фактически (макар и с вариации между минимум и максимум, в зависимост от това, смята ли се даден заемополучател за първокласен дебитор или не) и отклоненията от него са по-скоро изключения, обусловени от особени обстоятелства. Метеорологичните бюлетини отбелязват положението на барометъра не с по-голяма точност, отколкото борсовият бюлетин показва положението на лихвения процент — не за един или друг отделен капитал, а за целия *намиращ се на паричния пазар, т. е. даван назаем капитал*.

Тук не е мястото да изясняваме откъде произтича тази по-голяма фиксираност и еднаквост на лихвения процент за давания назаем капитал за разлика от по-малко осезателната форма на общата норма на печалбата и противоположно на нея. Подобно изясняване спада към отдела за кредита. Но ясно е едно: колебанията на *нормата на печалбата*, оставяйки напълно настрана особените предимства, с които се ползват отделните капиталисти в пределите на една и съща сфера на производството, зависят вътре във всяка сфера от равнището на пазарните цени във всеки даден момент и от техните колебания около цените по разходите. Разликата между *нормите на печалбата* в *различните* сфери може да бъде установена само посредством сравняването на пазарните цени в различните сфери — т. е. на пазарните цени на *различните* стоки — с цените по разходите на тези стоки. Спадането на нормата на печалбата в една отделна сфера под идеалното средно равнище е достатъчно, ако то се задържа повече или по-малко продължително време, за да отклони капитала от тази сфера или да изключи за нея притока на нов капитал в среден размер. Защото разпределението на капитала по отделни сфери на производството се изравнява не толкова чрез преразпределение на вече вложения капитал, колкото чрез притока на нов, добавъчен капитал. Наличието, напротив, на свръхпечалба в отделните сфери може да се установи [също] само посредством сравняването на пазарните цени с цените по разходите. Щом разликата се проявява по един или друг начин, започва отлив на капиталите от едни сфери на производството и приток в други. Освен че това е такъв акт на изравняване, който изисква време, самата средна печалба във всяка отделна сфера се явява само като известна средна величина от онези норми на печалбата, които се реализират в течение например на 7-годишен цикъл и т. н., в зависимост от природата на даден капитал. Следователно простите колебания

нагоре и *надолу*, ако не превишават средната мярка, не приемат извънредна форма, не са достатъчни, за да предизвикат преместване на капитала, още повече че тук за преместването на капитала възникват още трудностите, които произтичат от особеностите на основния капитал. Кратковременните конюнктури могат да действуват само в ограничена степен и при това повече по отношение на притока или отлива на добавъчен капитал, отколкото по отношение на преразпределението на вече вложения в различните сфери капитал.

Виждаме, че всичко това като цяло е твърде сложно движение, като тук играят роля, от една страна, пазарните цени във всяка отделна сфера, сравнителните цени по разходите на различните стоки, състоянието на търсенето и предлагането вътре във всяка сфера и от друга страна, конкуренцията на капиталистите от различните сфери; освен това по-бързото или по-бавното изравняване зависи тук от особеностите на органичния състав на капиталите (например повече основен или оборотен капитал) и от особеностите на природата на техните стоки, според това, колко по-леко тяхната природа като потребителни стойности допуска по-бързото им оттегляне от пазара, намаляване или увеличаване на тяхното предлагане, съответно на състоянието на пазарните цени.

Съвсем друго е положението с паричния капитал. На паричния пазар си противостоят само две категории: купувачи и продавачи, търсене и предлагане. На едната страна е класата на капиталистите, вземащи назаем, на другата — класата на капиталистите, даващи назаем. Стоката има тук една и съща форма — формата на пари. Тук са заличени всички особени форми, които капиталът приема в зависимост от това, в каква особена сфера на производството или обръщението е вложен. Капиталът съществува тук в лишената от различия, равна на самата себе си форма на самостоятелната разменна стойност — във формата на пари. Тук се прекратява конкуренцията между отделните сфери; всички те са струпани в един куп като заематели на пари и капиталът противостои на всички без разлика във формата, в която той е още безразличен към формите на своето прилагане. Ако капиталът, функциониращ в процеса на производството, [898] *само в движението и в конкуренцията между отделните сфери се проявява като общ капитал на цялата класа, тук той действително с цялата си маса се явява така в търсенето на капитал.* От друга страна, паричният капитал (капиталът на паричния пазар) действително притежава формата, в която той, като общ за всички елемент, безразличен към едно или друго особено свое приложение, се разпределя между различните сфери сред цялата класа на капиталистите, съответно на потребностите на производството на всяка отделна сфера. Тук се прибавя още и това,

че с развитието на едрата промишленост паричният капитал, доколкото той се явява на пазара, във все по-голяма степен е представен не от отделния капиталист, собственик на една или друга част от намиращия се на пазара капитал, а от банкерите, които го концентрират, организират и подчиняват под своя контрол съвсем различно от реалното производство. Така че, що се отнася до формата на търсенето, на паричния капитал противостои класа като цяло, а що се отнася до предлагането, той се явява като заемен капитал en masse*, като заемен капитал на цялото общество, концентриран в малко резервоари.

Това са някои от причините, поради които *общата норма на печалбата* изглежда като неясен мираж в сравнение с *твърдия лихвен процент*, който наистина се колебае, но това съвсем не пречи той да се колебае еднакво за всички заематели и следователно винаги да им противостои като фиксирана дадена величина, както изменението на стойността на парите не пречи те да имат еднаква стойност по отношение на всички стоки. Както пазарните цени на стоките се колебаят всеки ден, което не им пречи *да се котират* всеки ден, така се колебае и лихвеният процент, който също тъй редовно се котира като *цена* на парите. Това става, защото самият капитал тук се предлага като особен род стока — *пари*. Затова фиксирането на неговата цена е — както и при всички други стоки — фиксиране на неговата *обща пазарна цена*. Затова нормата на лихвата винаги се явява като *обща норма на лихвата*, като определено количество пари за определено количество пари. Обратно, нормата на печалбата дори в *една и съща* сфера може да бъде различна при еднакви пазарни цени на стоките (в зависимост от условията, при които отделните капитали произвеждат една и съща стока; защото особената норма на печалбата зависи не от пазарната цена на стоката, а от разликата между пазарната цена и производствените разходи) и се изравнява в различните сфери само в процес, чрез постоянни колебания. С една дума: едва в паричния капитал, в давания назаем паричен капитал капиталът се е превърнал в стока, чието качество да самонараства има *фиксирана цена*, отбелязана в съществуващата във всеки даден момент лихва.

Като *лихвоносен капитал* и именно в неговата непосредствена форма на *лихвоносен паричен капитал* (другите форми на лихвоносния капитал, които тук не ни интересуват, са от своя страна производни от тази форма и я предполагат) капиталът е получил следователно своята най-чиста фетишистка форма. *Първо*, поради постоянното му оставане във формата на *пари*, т. е. във форма, в която е заличена всяка негова определеност и не се виждат него-

* — като цяло. *Ред.*

вите реални елементи, той съществува само като битие на самостоятелната разменна стойност, като стойност, получила самостоятелно битие. В реалния процес на капитала паричната форма е мимолетна. На паричния пазар капиталът винаги съществува в тази форма. *Второ*, създадената от капитала принадена стойност, пак във формата на пари, представлява тук принадлежаща на капитала като такъв, следователно принадлежаща просто на собственика на паричния капитал, капитала, отделен от извършвания от него процес. *П—С—П'* се превръща тук *П—П'*; и както като форма на капитала тук служи лишената от различия парична форма — защото парите са именно формата, в която е заличена разликата между стоките като потребителни стойности, следователно заличена е и *разликата между производителните капитали, които се състоят от условията на съществуването на тези стоки, разликата между особените форми на самите производителни капитали*, — така и онази принадена стойност, която създава паричен капитал, ония умножили се пари, в които той се превръща или които той е, се явяват като определена форма, за мащаб на която служи величината на самата парична сума. При лихва 5% 100 ф. ст. като капитал са равни на 105 ф. ст. Така се получава напълно осезателната форма на самонарастващата стойност, или на парите, създаващи пари, и същевременно — напълно ирационална, непонятна, мистифицирана форма. При анализа на капитала ние изхождаме от *П—С—П*, където *П—П'* беше само резултат[149]. Сега ние имаме *П—П' като субект*. Както на дървото е присъщ растежът, така на капитала в тази му чиста форма като пари е присъщо пораждането на пари (τόχος*). Непонятната форма, която виждаме на повърхността и от която поради това изхождаме при своя анализ, ние намираме отново като резултат от процеса, в който формата на капитала става все по-отчуждена и все по-малко свързана с неговата вътрешна същност.

[899] Ние изхождахме от парите като превърнатата форма на стоката. Стигаме до *парите като превърната форма на капитала*. По съвсем аналогичен начин нашето изследване ни разкри стоката като предпоставка и като резултат от процеса на производството на капитала.

В тази си най-чудновата и същевременно най-близка до обикновената представа форма капиталът е както „основната форма“ на вулгарните икономисти, така и непосредственият обект за атаки от страна на една повърхностна критика. Първото — отчасти защото тук най-малко се проявява вътрешната връзка и капиталът се явява във форма, в която той *изглежда* самостоятелен източник на стойност; отчасти защото в тази форма е напълно замазан и заличен

* — раждане, пораждане; породеното; лихва. *Ред.*

неговият *антагонистичен* характер, няма противоположност между капитала и труда. От друга страна, в тази форма капиталът е атакуван, защото тук той се явява в най-ирационален вид и представлява най-удобен за нападение от страна на вулгарните социалисти пункт.

Полемиката на буржоазиите икономисти от XVII век (Чайлд, Кълпепър и т. н.) против лихвата като самостоятелна форма на принадената стойност е само борба на възникващата промишлена буржоазия против старомодните лихвари, монополисти на паричното богатство по онова време. Лихвоносният капитал е тук още допотопна форма на капитала, която тепърва трябва да бъде подчинена на промишления капитал и да заеме зависимото от него положение, което лихвоносният капитал трябва да заема теоретически и практически въз основа на капиталистическото производство. Буржоазията не можа да мине тук без помощта на държавата, както тя е правила това и в други случаи, когато е трябвало да приспособи съществуващите, наследени от нея производствени отношения към собствените ѝ нужди и потребности.

Ясно е, че едно друго разпределение на печалбата между различните категории капиталисти, т. е. повишаване на промишлената печалба чрез понижаване на лихвения процент и обратно, никак не засяга същността на капиталистическото производство. Затова онзи социализъм, който е насочен против лихвоносния капитал като „основна форма" на капитала, не само е напълно в плен на буржоазните представи. Нещо повече, доколкото неговата полемика не представлява такива нападки и такава критика, които, макар и слепешката, са насочени против самия капитал (отъждествяван обаче с една от производните му форми), той, този социализъм, представлява само социалистически предрешен стремеж към развитие на буржоазния кредит и следователно изразява само неразвитостта на отношенията в онази страна, където тази полемика се облича в социалистически одежди. Такъв социализъм е само теоретически симптом на капиталистическото развитие, макар тези буржоазни стремежи да могат да вземат изумяващи форми, като например формата на искане за „безвъзмезден кредит"[150]. Тук спада сенсимонизмът с неговото прославяне на банковото дело (*Crédit Mobilier*[151] се появи по-късно).

[2) ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ И ТЪРГОВСКИЯТ КАПИТАЛ В ТЯХНОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ПРОМИШЛЕНИЯ КАПИТАЛ. ПО-СТАРИ ФОРМИ. ПРОИЗВОДНИ ФОРМИ

Търговската и лихвената форма са по-стари от формата на капиталистическото производство, на промишления капитал, който е *основна форма* на капиталистическите отношения, господстващи в буржоазното общество, така че всички други форми са само производни от тази основна форма или вторични по отношение на нея — производни, както е това за лихвоносния капитал; вторични, т. е. в смисъл на капитал в неговата особена функция (която се отнася до процеса на неговото обръщение), както това е за търговския капитал. Затова промишленият капитал в процеса на своето възникване трябва още да подчини тези форми и да ги превърне в свои собствени производни или особени функции. Тези по-стари форми той заварва в епохата на своето образуване и възникване. Той ги заварва като *предпоставки*, но не като установени от самия него предпоставки, не като форми на своя собствен жизнен процес. По съвсем аналогичен начин той първоначално заварва стоката, но не като свой собствен продукт, и паричното обръщение, но не като момент на своето собствено възпроизводство. Когато капиталистическото производство се е развило вече във всички свои форми и е станало господстващ начин на производство, лихвоносният капитал се оказва подчинен на промишления капитал, а търговският капитал — само произтичаща от процеса на обръщението форма на самия промишлен капитал. Но като самостоятелни форми [900] лихвоносният капитал и търговският капитал трябва да бъдат отначало превъзмогнати и подчинени на промишления капитал. По отношение на лихвоносния капитал се прилага власт (държавата), осъществява се насилствено понижение на лихвения процент, така че той вече не може да диктува на промишления капитал условията. Но това е форма, присъща на най-малко развитите стадии на капиталистическото производство. Истинският начин, който промишленият капитал прилага, за да подчини лихвоносния капитал, е създаването на присъщата на промишления капитал форма — *кредитната система*. Насилственото понижаване на лихвения процент е такава форма, която самият промишлен капитал още заимствува от методите на по-ранния начин на производство и която той отхвърля като безполезна и неотговаряща на целта, щом той стане силен и си завоюва почва. *Кредитната система* е негово собствено създание, тя самата е форма на промишления капитал, която започва с манифактурата и се развива по-нататък заедно с едрата промишленост. Кредитната система първоначално е *полемична форма* против старомодните лихвари (златарите в Англия, евреите, собствениците на заложни къщи и т. н.). Съчиненията, в които през XXII век се разкриват нейните първи тайни, са написани всички в тази полемична форма.

Що се отнася до *търговския капитал*, той в различни форми става подчинен на промишления капитал, или, което е все същото, става функция на последния, става промишлен капитал в особена

функция. *Търговецът*, вместо да купува стока, купува наемен труд, посредством който произвежда стоката, която той предназначава за продаване, за търговия. Но в резултат на това самият търговски капитал се лишава от твърдо определената форма, която той е имал по отношение на производството. С това превръщане на търговеца в производител на стоки манифактурата се е борила със средновековните цехове и в резултат на това са се отреждали на занаята по-тесни рамки. През средните векове *търговецът* (с изключение на отделни разпръснати пунктове, където се развила манифактурата — в Италия, Испания и т. н.) е само *предавател на стоките*, произведени от градските цехове или селяните[152].

Споменатото превръщане на търговеца в промишлен капиталист е същевременно превръщане на търговския капитал само във формата на промишлен капитал. От друга страна, *производителят на стоки* става търговец. Например производителят на сукно, вместо да получава необходимия му материал постепенно, на малки партиди, от търговеца и да работи за последния, сам купува материал съобразно със своя капитал и т. н. Условията за производство влизат в процеса на производството като купени от самия него стоки. И вместо да произвежда за отделния търговец или за определени клиенти, производителят на сукно произвежда сега за целия търговски свят.

В първата форма търговецът господствува над производството и търговският капитал господствува над привеждания от него в действие труд на градските занаятчии и селските домашни занаяти. Занаятчийската и домашната промишленост са му подчинени. Във втората форма производството се превръща в капиталистическо. Самият производител е търговец; търговският капитал опосредствува тук само процеса на обръщението, изпълнява определена функция в процеса на възпроизводството на капитала. Тук имаме две форми. Търговецът става като търговец производител на стоките, промишленик. Промишленикът, производителят на стоките, става търговец.

Първоначално *търговията* е била предпоставка за превръщане на цеховото, селско-домашното и феодалното селскостопанско производство в капиталистическо. Тя развива продукта в стока отчасти с това, че създава за него пазар, отчасти с това, че доставя нови стокови еквиваленти, а за производството — нови материали и по този начин извиква на живот нови отрасли на производството, които по начало се базират на търговията: на производството за пазара и на елементите на производството, доставяни от световния пазар.

Щом манифактурата до известна степен е укрепнала, тя — а още повече едрата промишленост — сама си създава пазар, завоюва го, отчасти насилствено си открива пазари, които тя обаче за-

крепя за себе си чрез *стоките* си. По-нататък търговията е вече само слуга на промишленото производство, за което постоянно разширяващият се пазар е станал жизнено условие, тъй като все по-нарастващото масово производство, ограничено не от наличните предели на търговията (доколкото последната изразява само съществуващото търсене), а изключително от величината на наличния капитал и от развитието на производителната сила на труда, постоянно препълва наличния пазар и затова постоянно съдействува за разширяване и отстраняване на неговите граници. Тук търговията е слуга на промишления капитал: тя изпълнява функцията, произтичаща от неговите условия за производство.

Посредством *колониалната система* (заедно със забранителната система) промишленият капитал през първите периоди на своето развитие се стреми насилствено да си осигури пазар и пазари. Промишленият капиталист има пред себе си световния пазар; затова той сравнява [901] и постоянно трябва да сравнява своите собствени производствени разходи с пазарната цена не само в своята страна, но и на целия световен пазар. Той произвежда винаги с оглед на пазарните цени на световния пазар. В по-ранен период това сравнение се прави само от търговците, осигурявайки по този начин на търговския капитал господство над производителния капитал. [901]

* * *

[902] И така, *лихвата* не е нищо друго освен част от печалбата (която от своя страна самата не е нищо друго освен принадена стойност, незаплатен труд), изплащана от промишления капиталист на собственика на онзи чужд капитал, с който той изключително или частично „работи". Лихвата е онази част от печалбата — от принадената стойност, — която се фиксира като някаква особена категория, отделя се от съвкупната печалба под особено название. Това отделяне на лихвата от печалбата съвсем не се отнася до нейния произход, а се отнася само до начина на нейното *изплащане* или присвояване. Вместо да бъде присвоена от самия промишлен капиталист — макар той да е лицето, в ръцете на което непосредствено се намира цялата принадена стойност, както и да се разпределя тя между него и другите лица под названието рента, промишлена печалба и лихва, — тази част на печалбата се приспада от него от неговия собствен доход и се изплаща на собственика на капитала.

Ако е дадена нормата на печалбата, относителната големина на нормата на лихвата зависи от пропорцията, в която печалбата

се дели на лихва и промишлена печалба; ако е дадена пропорцията на това делене, абсолютната големина на нормата на лихвата (т. е. отношението на лихвата към капитала) зависи от нормата на печалбата. Как се определя тази пропорция на деленето, тук не е място да се изследва. Това спада към разглеждането на реалното движение на капитала, т. е. реалното движение на капиталите, докато тук имаме работа с общите форми на капитала.

Образуването на лихвоносния капитал, неговото отделяне от промишления капитал, е *необходим* продукт на развитието на промишления капитал, на самия капиталистически начин на производство. Парите (сумата на стойността, винаги способна да се превърне в условия за производство) — или онези условия за производство, в които те всеки миг могат да бъдат превърнати и превърната форма само на които са те, — ако ги прилагат като капитал, се разпореждат с определено количество чужд труд, с по-голямо количество труд, отколкото се съдържа в тях самите. При размяната срещу труд парите не само запазват своята стойност, но я увеличават, пораждат принадена стойност. Стойността на парите или на стоките като *капитал* се определя не от стойността, която те имат като пари или стоки, а от количеството принадена стойност, което те „произвеждат“ за своя притежател. Продуктът на капитала е печалба. Върху основата на капиталистическото производство това, дали парите се изразходват като пари или като капитал, е само различно тяхно *приложение*. Парите (стоката) върху основата на капиталистическото производство са капитал *an sich** (също както *работната сила* е труд *an sich*); защото, първо, те могат да бъдат превърнати в условия за производство и са фактически само абстрактен израз на тези условия за производство, тяхно битие като *стойност* и, второ, предметните елементи на богатството притежават an sich свойството да бъдат капитал, защото тяхната противоположност — наемният труд, онова, което ги прави капитал — съществува като база на общественото производство.

Рентата също е само наименование на една част от принадената стойност, която промишленият капиталист трябва да плаща на друго лице, така както *лихвата* е друга част от принадената стойност, която той наистина инкасира (както и рентата) сам, но трябва да плаща на трето лице. Но тук има голямо различие. В резултат на съществуването на собственост върху земята собственикът на земята *пречи* на капитала да изравнява стойностите на селскостопанските продукти по техните цени по разходите. Монополът на поземлената собственост му дава възможност да постъпва така.

* — „в себе си“, във възможност, потенциално. *Ред.*

Той му дава възможност да слага в джоба си разликата между стойността и цената по разходите. От друга страна — тъй като се касае за диференциална рента, — този монопол му дава възможност да прибира излишъка от пазарната стойност на продукта над индивидуалната стойност на продукта на определена земя, вместо тази разлика, както в другите отрасли, да отива като добавъчна печалба в джоба на капиталистите, работещи при по-благоприятни условия от средните условия, които задоволяват основната маса на търсенето, определят главната маса на продукцията и следователно регулират пазарната стойност във всяка отделна производствена сфера.

Поземлената собственост е *средство* да се сложи ръка върху част от произведената от промишления капитал принадена стойност. Напротив, даденият назаем *капитал* е *средство* — доколкото капиталистът работи с взет назаем капитал — да бъде произведена *изцяло* [903] самата принадена стойност. Обстоятелството, че парите (стоките) могат да бъдат дадени назаем като капитал, означава само, че те *an sich* са капитал. Премахването на поземлената собственост в Рикардовия смисъл, т. е. превръщането ѝ в държавна собственост, при която рентата се плаща не на лендлорда, а на държавата, е идеал, съкровен стремеж на капитала, който стремеж произтича от неговата най-дълбока същност. Капиталът не може да унищожи направо поземлената собственост. Но чрез превръщането ѝ в рента [плащана на държавата] той, като *класа*, си я присвоява за покриване на своите държавни разходи, т. е. присвоява си по околен път това, което не може да задържи непосредствено в собствените си ръце. А премахването на лихвата и на лихвоносния капитал е премахване на самия капитал и на капиталистическото производство. Докато парите (стоките) могат да служат като капитал, те могат да бъдат продадени като капитал. Затова напълно достойно за дребнобуржоазните утописти е, че те, които приемат стоката, но не и парите, приемат промишления капитал, но не и лихвоносния капитал, приемат печалбата, но не и лихвата.

Въпросът е не в това, че съществуват два различни капитала — лихвоносен и печалбоносен, — а в това, че *един и същ* капитал, функциониращ в производствения процес като капитал, носи печалба, разпределяща се между двама различни капиталисти: един капиталист, който стои извън производствения процес и, като собственик, представлява капитала *an sich* {съществено условие за последния обаче е това, че той е представен от *частен собственик*; без това той не става капитал, противостоящ на наемния труд}, и друг капиталист, който представлява функциониращия капитал, капитала, намиращ се в производствения процес.

[3) ОБОСОБЯВАНЕ НА ОТДЕЛНИТЕ ЧАСТИ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ КАТО РАЗЛИЧНИ ДОХОДИ. СЪОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ ЛИХВА И ПРОМИШЛЕНА ПЕЧАЛБА. ИРАЦИОНАЛНОСТ НА ФЕТИШИЗИРАНИТЕ ФОРМИ НА ДОХОДА]

По-нататъшното „закостеняване“ или обособяване на *подразделението* на печалбата се явява в такъв вид, че *печалбата* на *всеки* капитал — следователно също и *средната печалба*, основана върху взаимното изравняване на капиталите — се разпада или се разделя на две независещи една от друга, или самостоятелни една спрямо друга, съставни части: лихва и промишлена печалба, която сега понякога се нарича също просто *печалба* или получава такова ново название като *„работна заплата за труда по надзора“*. Ако нормата на печалбата (средната печалба) е 15%, а *лихвеният процент* (който, както видяхме, винаги се фиксира в *обща* форма) е 5% (общият лихвен процент винаги се отбелязва на паричния пазар като „стойност“ или „цена“ на парите), капиталистът, дори когато е собственик на капитал и не е *заел* нито една част от него, така че печалбата не трябва да се дели между двама капиталисти, гледа на нещата така, че от тези 15% пет процента представляват *лихвата* върху неговия капитал и само 10% представляват печалбата, която той е получил в резултат на производителното приложение на капитала. Тези 5% той като „промишлен капиталист“ дължи на самия себе си като „собственик“ на капитала; те се полагат на неговия *капитал an sich*, а оттук и на него като на собственик на *капитала an sich* (което същевременно представлява битие за себе си на капитала, или битие на капитала като капиталист, като такава собственост, която изключва другите от себе си), на капитала, абстрахиран от производствения процес, за разлика от функциониращия капитал, капитал, намиращ се в производствения процес, и от „промишления капиталист“ като представител на този функциониращ, „работещ“ капитал. „Лихвата“ е плод на капитала, доколкото последният не „работи“, не функционира, а печалбата — плод на „работещия“, функциониращия капитал. Това е аналогично на положението, при което фермерът-капиталист, който е едновременно поземлен собственик — собственик на земята, която той експлоатира капиталистически, — приписва онази част от своята печалба, която образува *рентата*, тази добавъчна печалба, не на себе си като капиталист, а на себе си като собственик на земята, не на капитала, а на собствеността върху земята, така че като капиталист той дължи „рентата“ на себе си като собственик на земята. Следователно капиталът в едно свое качество [като лихвоносен] противостои на същия този капитал в друго негово качество [като на-

сещ промишлена печалба] в също такива особено фиксирани форми, както си противостоят поземлената собственост и капиталът, които всъщност образуват основани върху две съществено различни средства за производство титули за присвояване на чужд труд.

Ако в един случай петима съдружници притежават памучна фабрика, която представлява 100 000 ф. ст. капитал и носи 10% печалба, т. е. 10 000 ф. ст., всеки от съдружниците получава $^{1}/_{5}$ от тази печалба, т. е. 2 000 ф. ст. Ако в друг случай при *един* капиталист също такъв капитал е вложен във фабрика и носи същата печалба от 10 000 ф. ст., капиталистът не смята, че получава 2 000 ф. ст. печалба като съдружник и 8 000 ф. ст. съдружническа печалба за несъществуващите четирима съдружници. Само по себе си *само разделянето на печалбата* между различни [904] капиталисти, които имат различни юридически титули върху един и същ капитал и са в една или друга форма съпритежатели на *един и същ* капитал, съвсем не създава следователно различни категории за получаваните по този начин части от печалбата. Защо тогава ги създава случайното разделяне на печалбата между онзи, който дава назаем капитал, и онзи, който го взема назаем?

Prima facie* тук се касае само за такова делене на печалбата, при което има двама собственици на капитала — собственици с различни титули, — а това prima facie е юридически, а не икономически момент. Само по себе си е абсолютно безразлично дали капиталистът произвежда със собствен и чужд капитал, или в каква пропорция произвежда със собствен или чужд капитал. А как става така, че това делене на печалбата на [промишлена] печалба и лихва не е случайно делене, зависещо от случайното обстоятелство дали даден капиталист трябва действително да дели с *друг* или не, дали той оперира в дадения случай със собствен или с чужд капитал? Защо, напротив, дори тогава, когато капиталистът произвежда само със собствен капитал, той все пак при всички обстоятелства се раздвоява просто на собственик на капитал и на човек, който прилага този капитал — на капитал извън производствения процес и капитал в производствения процес, на капитал, който *an sich* носи лихва, и капитал, който носи печалба като *намиращ се в* [производствения] *процес*?

В основата на това лежи един реален момент. Парите (като израз на стойността на стоката изобщо) си присвояват в производствения процес принадена стойност, както и да се нарича тя и на каквито части да се разпада тя, само защото още *преди* производствения процес те се предполагат като *капитал*. В [производстве-

* — на пръв поглед. *Ред.*

ния] процес те се запазват, произвеждат се и се възпроизвеждат като капитал, и то във все по-голям мащаб. Но когато капиталистическият начин на производство вече съществува, когато производството се извършва върху неговата основа и в рамките на съответствуващите му обществени отношения, когато следователно се касае само за процеса на образуване на капитала — при тези условия още *преди* производствения процес парите съществуват като *капитал* an sich, по своя характер, макар този характер да се осъществява само в процеса и изобщо да придобива реалност единствено в самия процес. Ако парите не влизаха в процеса като капитал, те и не биха излизали от него като капитал, т. е. като пари, носещи печалба, като самонарастваща стойност, като стойност, създаваща принадена стойност.

Тук става същото, както и с парите [като такива]. Ето тази монета например не е нищо друго освен парче метал. Тя е пари само благодарение на своята функция в процеса на обръщението. Но ако вече е прието, че е налице процес на обръщение на стоките, тогава монетата не само функционира като пари, но и служи в качеството си на пари като предпоставка за процеса на обръщението във всеки отделен случай още преди да влиза в него.

Капиталът е не само резултат, но и предпоставка на капиталистическото производство. Затова парите и стоките са an sich скрит капитал, потенциален капитал: всички стоки са капитал дотолкова, доколкото могат да бъдат превърнати в пари, а пари — дотолкова, доколкото могат да бъдат превърнати в такива стоки, които образуват елементите на капиталистическия процес на производство. Парите следователно — като чист израз на стойността на стоките и на условията на труда — an sich са като капитал предпоставка на капиталистическото производство. Какво представлява капиталът, разглеждан не като резултат, а като предпоставка на процеса? Какво го прави капитал, още преди да влиза в процеса, така че последният само развива неговия иманентен характер? Обществената определеност, в която той съществува: на живия труд противостои миналият труд, на дейността — продуктът, на човека — предметът, на труда противостоят собствените му предметни условия, противостоят като чужди, самостоятелни, трайно обособили се субекти или персонификации, противостоят, накратко казано, като *чужда собственост* и в тази форма — като „прилагащи" самия труд и „разпореждащи се" със самия труд, който те си присвояват, вместо той тях да си присвоява. Обстоятелството, че стойността (независимо дали тя съществува като пари или като стока), а по-късно, при по-нататъшното развитие, условията на труда противостоят на работника като *чужда собственост*, като нещо принад-

лежащо самò на себе си, означава само, че те му противостоят като *собственост* на неработника, или поне че в степента, в която работникът е капиталист, той противостои на тези условия на труда не като работник, а като *собственик* на стойност и т. н., като *субект*, в който тези вещи имат собствена воля, принадлежат сами на себе си и са персонифицирани като самостоятелни сили. *Капиталът* като предпоставка на производството, капиталът не във вида, в който той излиза от производствения процес, а във вида, в който се намира, преди да влезе в производствения процес, представлява онзи антагонизъм, в който трудът противостои на капитала като чужд труд, а капиталът противостои на труда като чужда собственост. Тук намира израз антагонистичната обществена определеност, която, отделена от самия процес, се изразява в *капиталистическата собственост като такава.*

[905] Ето този именно момент, отделно от самия капиталистически производствен процес, постоянен резултат на който — а следователно и постоянна негова предпоставка — се явява се изразява в това, че парите и стоките са an sich — *в скрит вид* — капитал, че те могат да бъдат *продадени като капитал* и че в тази форма те представляват *голата собственост върху капитала, капиталиста просто като собственик* независимо от неговата капиталистическа функция, така че разглеждани сами по себе си, те представляват власт над чужд труд, следователно и самонарастваща стойност, и дават право да се присвоява чужд труд.

Тук също ясно проличава, че именно това *отношение,* а не някакъв труд или стойностен еквивалент, които се дават от капиталиста, е основанието и средството за присвояване на чужд труд.

Ето защо *лихвата* представлява *принадена стойност,* породена от капитала като капитал, от голата собственост върху капитала, като такава принадена стойност, която той извлича от производствения процес, затова, защото влиза в него като капитал, която следователно се полага на капитала *като такъв*, независимо от производствения процес, макар в действителност тя да се появява едва в производствения процес — и която поради това той, като капитал, вече съдържа в себе си в скрит вид. Напротив, *промишлената печалба* представлява такава част от принадената стойност, която се полага на капиталиста не като собственик на капитала, а като функциониращ собственик, като функциониращ капитал. Също както всичко в този начин на производство се явява в изопачен вид, така в края на краищата се явява и това последно изопачаване в съотношението между лихвата и печалбата, така че част от печалбата, обособена в отделна рубрика [лихва], представлява, напротив, продукт, специално принадлежащ на капитала, а промишле-

ната печалба представлява само израснала върху тази част добавка.

Тъй като паричният капиталист получава своя дял от принадената стойност действително само като *собственик на капитала,* оставайки извън самия производствен процес; тъй като цената на капитала, т. е. само на титула за собственост върху капитала, се отбелязва в лихвения процент на паричния пазар, така както на пазара се отбелязва пазарната цена на всяка друга стока; тъй като делът в принадената стойност, определян от *капитала an sich,* т. е. от *голата собственост* върху капитала, е поради това *напълно определена* величина, докато нормата на печалбата варира, във всеки даден момент е различна в различните сфери на производството, а в рамките на всяка сфера е нееднаква при отделните капиталисти, тъй като те отчасти произвеждат при нееднакво благоприятни условия, а отчасти с различна степен на умение и енергия осъществяват капиталистическата експлоатация на труда, а отчасти различно сръчно и ловко мамят купувачите или продавачите на стоки (profit upon expropriation, alienation*) — на функциониращите капиталисти им се струва, естествено, че безразлично дали са собственици на намиращия се в процес капитал или не, *лихвата* се поражда от капитала като такъв, от собствеността върху капитала, от собственика на капитала, безразлично дали собственици на капитала са те самите или трети лица; а промишлената печалба, напротив, им се струва продукт на *техния* труд, на *тяхната* работа. Като функциониращи капиталисти — действителни агенти на капиталистическото производство — те противостоят на самите себе си или на трети лица като просто, пасивно битие на капитала, затова противостоят като *работници* на самите себе си или на други като *собственици.* А щом са вече работници, всъщност те се оказват, от това гледище, наемни работници и — поради особеното си превъзходство — само по-добре платени наемни работници, което те дължат отчасти и на обстоятелството, че сами си плащат работната заплата.

Следователно, докато *лихвата* и *капиталът като лихвоносен капитал* изразяват най-чистата противоположност на вещественото богатство на труда и поради това битието на вещественото богатство като *капитал,* в обикновената представа това е обърнато тъкмо наопаки, защото на повърхността на явленията *паричният капиталист* се явява prima facie извън всякакво отношение към наемния работник, само в своето отношение към друг капиталист, а този друг капиталист, вместо да противостои на наемния труд,

* — печалба от отчуждаване. *Ред.*

сам като *работник* противостои на самия себе си или на друг капиталист като на голо битие на капитала, просто като на собственик на капитал. Към това се прибавя и обстоятелството, че отделният капиталист може или да даде назаем парите си *като капитал,* или *сам* да ги употреби като капитал. Тъй като той получава *лихви* от своите пари, той получава само онази цена за тях, която би получил и ако той не „функционираше“ като капиталист, ако не „работеше“. Ясно е следователно, че доколкото това, което той извлича от производствения процес, е само лихва, той дължи това само на капитала, а не на самия производствен процес и не [906] на себе си като представител на функциониращия капитал.

Оттук произтича и една великолепна фраза на някои вулгарни икономисти: ако промишленият капиталист не извличаше друга печалба, освен лихвата, той би давал своя капитал под лихва и би живял като рентиер. Следователно всички капиталисти биха престанали да произвеждат и целият капитал би престанал да функционира като капитал, но при все това би било възможно да се живее с *лихвите от него!* Аналогично разсъждение се среща още у Тюрго: ако капиталистът не получаваше лихви, той би купил земя (капитализирана рента) и би започнал да живее от поземлена рента.[153] Но тъй като у физиократите поземлената рента представлява действителна принадена стойност, тук все пак лихвата се извежда от принадената стойност, докато в посочената вулгарна концепция реалното отношение е преобърнато с главата надолу.

Трябва да отбележим и едно друго обстоятелство. За промишления капиталист, който е заел пари, лихвата влиза в *разходите,* при което разходите се вземат тук в смисъл на авансирана стойност. Един капитал например от 1000 ф. ст. влиза в неговото производство не като стока на стойност от 1000 ф. ст., а като *капитал.* Следователно, ако един капитал от 1000 ф. ст. носи годишно 10%, в годишния продукт той влиза като стойност от 1100 ф. ст. По този начин тук ясно проличава, че една или друга *сума на стойността* (и стоките, в които тя е представена) не става капитал едва в производствения процес, а като капитал образува предпоставка на производствения процес и поради това вече съдържа в себе си принадената стойност, която ѝ се полага просто като капитал. Ако един индустриалец работи с взет назаем капитал, в неговите разходи влиза лихвата, или капиталът като капитал, а капиталът е такъв само дотолкова, доколкото създава принадена стойност (така че, ако той като стока струва например 1000, като капитал той е равен на 1100, т. е. $1000+\frac{1000}{10}$, $K+\frac{K}{x}$). Ако в продукта се получаваше само лихва, това би се смятало наистина излишък над *стойността*

на авансирания капитал, като проста стока, но не над стойността на стоката като капитал; индустриалецът трябва да дава на друг тази принадена стойност, тя спада към неговите аванси, към разходите, които той е направил, за да произведе стоката.

Що се отнася до индустриалеца, който работи със собствен капитал, той трябва да плаща на самия себе си лихвите върху капитала и да гледа на тях като на аванс. И наистина той е авансирал не само капитал на стойност например от 1000 ф. ст., но стойност от 1000 ф. ст. като капитал, а тази стойност възлиза на 1050 ф. ст., ако лихвата е равна на 5. И за него това съвсем не е празно мъдруване. Защото тези 1000 ф. ст. като *капитал* биха му донесли 1050 ф. ст., ако вместо да ги употреби производително, би ги дал назаем. Следователно, тъй като авансира 1000 ф. ст. на самия себе си като капитал, той си авансира 1050 ф. ст. Та нали трябва да си навакса от някого пропуснатото, па макар и от самия себе си!

Стоки на стойност от 1000 ф. ст. имат като капитал стойност от 1050 ф. ст. Това значи, че капиталът не е просто количество: той не е проста стока, а издигната в степен стока, не е проста величина, а отношение между величини. Капиталът е отношението му като основна сума, като дадена стойност, към самия себе си като принадена стойност. Стойността на един капитал K (за една година) е равна на $K\left(1+\frac{1}{x}\right)^1$, или на $K+\frac{K}{x}$. Както с помощта на найпрости аритметични операции не може да се разбере или изчисли x в уравнението $a^x=n$, така от елементарните представи не може да се изведе и издигнатата в степен стока, издигнатите в степен пари, капиталът.

Както в *лихвата* една част от печалбата, част от създадената от капитала принадена стойност, се представя като *авансирана* от капиталиста, така в селскостопанското производство се представя като авансирана от капиталиста друга част — *поземлената рента*. Ирационалността на тази представа тук бие по-малко на очи, защото рентата се явява тук като годишна цена на земята, която влиза по този начин в производството като стока. В „цената на земята“ се съдържа наистина още по-голяма ирационалност, отколкото в цената на капитала, но тя се съдържа не в самата форма на този израз. Защото земята се явява тук като потребителна стойност на една стока, а поземлената рента — като цена на тази стока. (Ирационалността се състои тук в това, че нещо, което не е продукт на труда — земята, — трябва да има цена, т. е. изразена в пари стойност, следователно трябва да има стойност, следователно трябва да се разглежда като овеществен обществен труд.) Затова по отношение на външната форма ние имаме тук, както и

при всяка стока, двояк израз: израз на стоката като потребителна стойност и като разменна стойност, и разменната стойност се изразява идеално като цена, като нещо такова, каквото стоката като потребителна стойност абсолютно не е. Напротив, в израза „1000 ф. ст.=1050 ф. ст.“, или „50 ф. ст. представляват годишната цена на 1000 ф. ст.“, се установява отношение между еднакви неща, между разменна стойност и разменна стойност, и разменната стойност трябва като различна от самата себе си да бъде своя собствена цена, т. е. самата разменна стойност, изразена в пари.

[907] И така, тук двете форми на принадената стойност — лихвата и рентата, резултатите от капиталистическото производство — влизат в него като предпоставки, като *аванси,* които самият капиталист прави и които поради това съвсем не представляват за него принадена стойност, излишък над стойността на направените от него аванси. От тези форми на принадената стойност отделният капиталист сам *нагледно* се убеждава, че производството на принадена стойност спада към *производствените разходи* на капиталистическото производство, че присвояването на чужд труд и на излишъка над стойността на потребените в процеса стоки (безразлично дали те влизат в постоянния или в променливия капитал) е необходимо условие за този начин на производство. Наистина това се проявява и в обстоятелството, че средната печалба образува един от елементите на производствените разходи за стоката, следователно — условие за предлагане на стоката, условие за самото производство на стоката. Но при все това промишленият капиталист с основание разглежда този излишък, тази част от принадената стойност — макар тя да образува един от елементите на самото производство — по отношение на себе си като излишък над *своите* разходи и не го отнася, подобно на лихвата и рентата, към *своите* аванси. В критически моменти също и печалбата фактически противостои на него самия като условие за производство, тъй като в резултат на спадането на цената, поглъщащо или рязко намаляващо промишлената печалба, производството се намалява или прекратява. Оттук се вижда тъпоумието на онези, които разглеждат различните форми на принадената стойност само като форми на разпределение. Те са също така форми на производството. [907]

* * *

[937] Може да ни се стори, че в триединната формула „земя-рента, капитал-печалба (лихва), труд-работна заплата“ последният член е още най-рационален: защото тук поне е назован източникът, от който произтича работната заплата. Но в действителност последната форма, напротив, е най-ирационална и представлява основата

на останалите две, както и изобщо *наемният труд* има за своя предпоставка земята като *поземлена собственост* и продукта като *капитал*. Само тогава, когато условията на труда противостоят на труда в тази форма, трудът е наемен труд. Но във формулата „труд-работна заплата" трудът тъкмо е изразен като наемен труд. Тъй като работната заплата се явява тук като специфичен продукт на труда, като единствен продукт на труда (и тя действително е единствен продукт на труда *за* наемния работник), другите части на стойността — *рента, печалба (лихва)* — със също такава необходимост се явяват като произтичащи от други специфични източници и съвсем по същия начин, както частта от стойността на продукта, която се свежда до работната заплата, се смята за *специфичен* продукт на труда, частите от стойността, които се свеждат до рентата и печалбата, трябва да се смятат за специфични резултати от ония фактори, *за* които те съществуват и на които те се доставят, т. е. за плодове, породени съответно от земята и капитала. [937]

[4) ПРОЦЕСЪТ НА ЗАКОСТЕНЯВАНЕ НА ПРЕВЪРНАТИТЕ ФОРМИ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ И НА ВСЕ ПО-ГОЛЯМОТО ИМ ОТДЕЛЯНЕ ОТ ВЪТРЕШНАТА ИМ СЪЩНОСТ — ПРИНАДЕНИЯ ТРУД. ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ КАТО НАЙ-КРАЙНА СТЕПЕН НА ТОЗИ ПРОЦЕС. АПОЛОГИЧНИЯТ ВЪЗГЛЕД ЗА ПРОМИШЛЕНАТА ПЕЧАЛБА КАТО „РАБОТНА ЗАПЛАТА НА КАПИТАЛИСТА"]

[910] Да разгледаме пътя, който изминава капиталът, преди да се яви във формата на лихвоносен капитал.

В непосредствения процес на производството работата е още проста. Принадената стойност още не е получила *особена* форма, освен формата на самата принадена стойност, която само я отличава от стойността на частта от продукта, образуваща еквивалент на възпроизведената в него стойност. Както стойността изобщо се свежда до труд, така и принадената стойност се свежда до принаден труд, незаплатен труд. Затова именно принадената стойност се измерва само с онази част на капитала, която действително изменя своята стойност — с променливия капитал, с частта от капитала, изразходвана за работна заплата. Постоянният капитал се явява само като условие, за да може променливата част на капитала да действува. Много просто е, че ако за 100 ф. ст., които са равни на труда на 10 души, се купува трудът на 20 души (т. е. получава се такава стока, в която се съдържа трудът на 20 души), стойността на продукта се равнява на 200 ф. ст., а принадената стойност

от 100 ф. ст. представлява незаплатен труд на 10 души. Или ако работят 20 души, всеки работи за себе си само през половината от деня, а през другата половина от деня работи за капиталиста. 20 полудни са равни на 10 дни. Това е все едно да се заплаща трудът само на 10 души, а 10 души да работят даром за капиталиста.

Тук, в това ембрионално състояние, отношението е още напълно ясно или, по-точно, то не може да се отрича. Трудността тук е само да се изясни как това присвояване на труда без еквивалент произтича от закона за размяната на стоките — от това, че стоките се разменят съответно на съдържащото се в тях работно време, — как преди всичко то не противоречи на този закон.

[911] Процесът на обръщението вече заличава, вече замъглява съществуващата в действителност връзка. Тъй като масата на принадената стойност се определя тук също и *от времето на обръщението на капитала*, изглежда, че тук се включва известен чужд на работното време елемент.

Ако, най-после, вземем готовия капитал като цяло, като единство на процеса на обръщението и процеса на производството, като израз на процеса на възпроизводството — като определена сума на стойността, която през определен период от време, в определен интервал от обръщението произвежда определена печалба (принадена стойност), — тук производственият процес и процесът на обръщението съществуват още само като спомен и като такива моменти, които *в еднаква степен* определят принадената стойност, в резултат на което нейната проста природа се замъглява. Принадената стойност се явява сега като печалба. И тук трябва да се отбележи следното. 1) Тази печалба се намира в отношение към определен интервал от обръщението на капитала, различен от работното време. 2) Принадената стойност при нейното изчисление се сравнява не с онази част на капитала, от която тя непосредствено възниква, а със съвкупния капитал като цяло, без разлика на неговите съставни части. По този начин нейният източник напълно се губи от погледа. 3) Въпреки че в тази първа форма на печалбата масата на печалбата количествено е още тъждествена с масата на принадената стойност, произведена от отделен капитал, нормата на печалбата е по начало различна от нормата на принадената стойност, защото нормата на принадената стойност е равна на $\frac{m}{v}$, а нормата на печалбата е равна на $\frac{m}{c+v}$. 4) При дадена норма на принадената стойност нормата на печалбата може да се повишава или спада; нормата на печалбата може дори да се изменя в противоположна на измененията на нормата на принадената стойност посока.

Така че във вид на печалба принадената стойност притежава такава форма, която не само не дава възможност непосредствено да се различи нейното тъждество с принадената стойност, с принадения продукт, но и на пръв поглед непосредствено противоречи на това тъждество.

По-нататък, благодарение на превръщането на печалбата в *средна печалба,* на образуването на общата норма на печалбата и свързаното с това или обусловеното от това превръщане на стойностите в цени по разходите печалбата на отделния капитал не само в своя израз, показващ отликата на нормата на печалбата от нормата на принадената стойност, но и по субстанция, т. е. тук количествено, става *различна* от самата принадена стойност, която отделният капитал е произвел в своята особена сфера на производството. Ако разглеждаме отделния капитал, както и съвкупния капитал от някоя особена сфера, печалбата сега не само *външно,* но и *в действителност* е различна от принадената стойност. Капитали с еднаква величина носят еднакви печалби, или печалбата е пропорционална на величината на капиталите. Или: печалбата се определя от стойността на авансирания капитал. Във всички тези изрази напълно е замъглено отношението на печалбата към органичния състав на капитала; тук той вече не може да се разпознае. Напротив, непосредствено се хвърля в очи това, че еднакви по големина капитали, привеждащи в действие твърде различни количества труд, разпореждащи се следователно с твърде различни количества принаден труд и създаващи твърде различни количества принадена стойност, носят печалба с еднаква величина. В резултат на превръщането на стойностите в цени по производството изглежда унищожена дори самата основа — определянето на стойността на стоките със съдържащото се в тях работно време.

Именно в тази напълно отчуждена форма на печалбата и в степента, в която формата на печалбата крие своето вътрешно ядро, капиталът все повече и повече придобива вещен облик, все повече се превръща от отношение във вещ, но в такава вещ, която съдържа в себе си, погълнала е обществено отношение — във вещ, притежаваща фиктивен живот и самостоятелност, влизаща в отношение със самата себе си, в сетивно-свръхсетивно същество. И в тази форма на *капитала и печалбата* капиталът излиза на повърхността като готова предпоставка. Това е формата на неговата действителност, или по-точно формата на неговото действително съществуване. И в тази именно форма той живее в съзнанието на неговите носители, капиталистите, отразява се в техните представи.

Тази фиксирана и закостеняла (до неузнаваемост изменена) форма на печалбата (а по този начин и на капитала като неин творец, защото капиталът е основание, печалбата — следствие, капиталът — причина, печалбата — действие, капиталът — субстанция, печалбата — акциденция; капиталът е капитал само дотолкова, доколкото той произвежда печалба, доколкото той е стойност, създаваща печалба, добавъчна стойност) — а с това и форма на капитала като нейно основание, на капитала, запазващ се като капитал и увеличаващ се посредством носената от него печалба — още повече се затвърдява в своя чисто външен характер с това, че същият процес на изравняване на капитала, който придава на печалбата тази форма на средната печалба, отделя от нея част под формата на *рента,* която част получава самостоятелно съществуване и сякаш е израснала върху друга основа, върху земята. Наистина първоначално рентата фигурира като част от печалбата, плащана от арендатора на поземления собственик. Но тъй като нито той, арендаторът, не си слага в джоба тази добавъчна печалба, нито капиталът, който той прилага, по нищо не се отличава като капитал от всеки друг капитал (та нали арендаторът дава добавъчна печалба на поземления собственик именно защото не се смята за неин източник капиталът като капитал), самата земя се явява тук като източник на тази част от стойността на стоката (от нейната принадена стойност), а поземленият собственик е само [912] юридическа персонификация на земята.

Когато рентата се изчислява върху авансирания капитал, все още остава една нишка, напомняща за нейния произход като известна обособила се част от печалбата, т. е. от принадената стойност изобщо. (Разбира се, друго е положението при такъв обществен строй, при който поземлената собственост непосредствено експлоатира труд. Там не представлява никаква трудност да се разпознае източникът на принаденото богатство.) Но рентата се плаща за определено количество земя; тя се капитализира в стойността на земята; тази стойност се повишава или понижава съответно на повишението или понижението на рентата; рентата се повишава или понижава в сравнение с оставащата неизменна площ на земята (докато работещият на нея капитал изменя своята величина); разликата на видовете земя се проявява в големината на рентата, която трябва да бъде платена за определена единица площ; общата сума на рентата се изчислява върху цялата площ, за да може да се определи средната рента например от квадратен фут; подобно на всички други създадени от капиталистическото производство форми на това производство, рентата се явява същевременно като фиксирана, предварително дадена предпоставка, съществуваща във всеки момент и следователно съществуваща за отделния индивид независимо от неговата воля. Арендаторът трябва да плаща рента, и то

определена сума за единица площ земя съобразно с качеството на земята. Ако качеството на земята се повишава или понижава, повишава се или се понижава рентата, която той трябва да плаща за еди-колко си акра — за земята, независимо от капитала, който той прилага в нея. Също така той трябва да плаща лихва независимо от печалбата, която получава.

Изчисляването на рентата върху функциониращия в производството капитал е още оная критична формула на политическата икономия, която запазва вътрешната връзка на рентата с печалбата като почва, върху която тя възниква. Но в реалната действителност тази връзка *не излиза наяве,* напротив, рентата тук се измерва с действителната почва — и в резултат на това се отрязват всички опосредствувания и завършва нейният чисто външен самостоятелен облик. Самостоятелна форма тя е само в тази външност, в пълната откъснатост от нейното опосредствуване. Квадратните футове земя (почва) дават еди-колко си рента. В този израз, където част от принадената стойност — рентата — *е представена в нейното отношение към особения елемент на природата; независимо от човешкия труд,* не само е напълно замъглена природата на принадената стойност, защото е замъглена природата на самата стойност, но и самата *печалба* се представя сега като дължаща съществуването си на *капитала като особено вещно оръдие на производството,* така както рентата се представя като дължаща съществуването си на земята. Земята съществува като част от природата и носи рента. Капиталът се състои от произведените от хората продукти и тези продукти носят печалба. Това, че една потребителна стойност, която е произведена от хората, носи печалба, а друга, която не е произведена от хората, носи рента, са само две различни форми, в които вещите *създават стойност* и от които едната е също толкова понятна и непонятна, колкото и другата.

Ясно е, че щом принадената стойност се разпада на различни *особени* части, спадащи към различни, само *веществено* различни елементи на производството — към природата, към продуктите на труда, към труда, — щом тя изобщо получава *особени,* безразлични помежду си, независещи една от друга форми, регулирани от различни закони, нейното общо за всички тези форми единно начало — т. е. самата принадена стойност, — следователно и природата на това общо единно начало стават все повече и повече неразпознаваеми и не се показват в *явлението,* а трябва да бъдат тепърва открити като някаква съкровена тайна. Това обособяване на формата на отделните части на принадената стойност и тяхното противопоставяне една на друга като самостоятелни форми намират своя завършък в това, че всяка от тези части се свежда до някакъв

особен елемент като до своя мярка и свой особен източник, или в това, че всяка част на принадената стойност се представя като действие на някаква особена причина, като акциденция на някаква особена субстанция. А именно: печалба — капитал, рента — земя, работна заплата — труд.

И ето тези именно готови отношения и форми са предпоставки на действителното производство, защото капиталистическият начин на производство се движи в създадените от самия него форми и тези последните, неговият резултат, в процеса на възпроизводството в също такава степен му противостоят като готови предпоставки. Като такива те практически определят поведението на отделните капиталисти, служат им като мотиви и т. н. и като такива мотиви се отразяват в тяхното съзнание. Вулгарната политическа икономия изразява само в доктринерска форма това съзнание, намиращо се по своите мотиви и представи в плен на външните прояви на капиталистическия начин на производство. И колкото по-повърхностно тя се вкопчва за повърхността на явленията, само копирайки я в известен ред, толкова повече тя съзнава себе си като „съгласна с природните закони“ и като стояща далеч от всякакви абстрактни умувания.

[913] По-горе, където говорихме за процеса на обръщението*, трябва още да се отбележи, че определенията, произтичащи от процеса на обръщението, се кристализират като свойства на определени видове капитал, основен, оборотен и т. н. и по такъв начин се явяват като предварително дадени свойства, веществено присъщи на определени стоки.

Ако в онази крайна форма, в която печалбата в капиталистическото производство е нещо предварително дадено, предпоставка, са заличени и неразпознаваеми многобройните превръщания и опосредствувания, през които тя минава, следователно заличена и неразпознаваема е също и природата на капитала; ако тази форма още повече се фиксира с това, че същият процес, в който тя получава своя завършък, ѝ противопоставя част от печалбата като *рента,* прави я следователно такава *особена* форма на принадената стойност, която се поставя във връзка с капитала като веществено особено оръдие на производството съвсем по същия начин, както рентата се поставя във връзка със земята, тази форма, отделена от своята вътрешна същност чрез маса невидими междинни звена, става още *по-външна,* или, по-точно, придобива абсолютно *външен облик* в лихвоносния капитал, в разделянето на печалбата и лихвата, в лихвоносния капитал като проста форма на капитала, форма,

* Вж. настоящия том, ч. III, стр. 489. *Ред.*

в която капиталът служи като предпоставка на своя собствен процес на възпроизводство. От една страна, в това се изразява абсолютната форма на капитала: П—П', самонарастващата стойност. От друга страна, тук е отпаднало средното звено, съществуващо още дори при чисто търговския капитал: звеното С във формулата П—С—П'. Във формулата П—П' имаме само отношението на П към самите себе си, измервано със самите себе си. Това е такъв капитал, който категорично е изваден от процеса, отделен от него, намира се вън от него — като предпоставка на процеса, резултат на който е той и в който и благодарение на който единствено става капитал.

{Оставяме настрана обстоятелството, че лихвата може да бъде просто предаване на имуществото и не непременно трябва да изразява действителна принадена стойност. Така например тя не изразява действителна принадена стойност в случая, когато парите се дават назаем на „разточител", т. е. за потребление. Но същото може да наблюдаваме и в случая, когато парите се вземат назаем за *заплащане*. В двата случая парите се дават назаем като пари, а не като капитал, но за техния собственик те стават *капитал* благодарение само на акта на даването назаем. Във втория случай, при сконтиране на полици или при заем срещу стоки, които в дадения момент не могат да бъдат продадени, парите, получавани за плащане, могат да спадат към процеса на обръщението на капитала, към необходимото превръщане на стоковия капитал в паричен капитал. Доколкото ускоряването на този процес на превръщане — както изобщо при кредита, съобразно неговата обща природа — ускорява възпроизводството, следователно и производството на принадена стойност, дотолкова дадените назаем пари са капитал. А доколкото служат само за заплащане на *дългове*, без да ускоряват процеса на производството и може би дори като го правят невъзможен или съкращават неговия мащаб, те са само *средство за заплащане*, само пари за заемополучателя, а за *заемодателя — капитал, всъщност независещ от процеса на капитала*. В този случай лихвата, както и „печалбата от отчуждаване", е факт, независещ от капиталистическото производство като такова — от създаването на принадена стойност. В тези две форми на парите — в парите като покупателно средство за придобиване на стока с цел да бъде тя потребена и в парите като платежно средство за заплащане на дългове — лихвата е такава форма, която подобно на „печалбата от отчуждаване", макар и да се възпроизвежда в капиталистическото производство, все пак не зависи от него и принадлежи на по-ранни начини на производство. Но в природата на капиталистическото производство е заложено, че парите (или стоките) могат да бъдат капитал и да се продават като капитал извън производствения процес, както това

последното може да става и в по-старите форми, в които те не се превръщат в капитал, а служат само като пари.

Третата по-стара форма на лихвоносния капитал е основана върху това, че *още няма* капиталистическо производство, а печалбата се присвоява още във формата на лихва и капиталистът е просто лихвар. Това предполага: 1) че производителят работи още самостоятелно със своите средства за производство, а не средствата за производство работят с негова помощ (дори в случая, когато към тези средства за производство спадат робите, които обаче тук в също такава степен не образуват особена икономическа категория, както и работният добитък или, най-много, [между неодушевените оръдия на труда, животните и робите тук има само] веществена разлика: неми оръдия, чувстващи, говорещи); 2) че средствата за производство принадлежат на производителя само номинално, т. е. че по силата на едни или други случайни обстоятелства той не е в състояние да ги възпроизведе от дохода, получен при продаване на своята стока. Затова тези форми на лихвоносния капитал се срещат във всички такива форми на обществото, в които има обръщение на стоките и парите, независимо от това, дали господствува в тях робски труд, крепостен труд или свободен труд. В последната от споменатите по-горе форми производителят изплаща на капиталиста своя принаден труд във формата на лихва, която поради това включва печалбата. Тук е налице цялото {914} капиталистическо производство без неговите предимства: развитие на обществените форми на труда и произтичащи от тях производителни сили на труда. Тази форма решително преобладава при такива селски народи, които вече са принудени част от своите средства за живот и оръдия за производство да купуват като стока, наред с които следователно вече съществува обособилата се градска промишленост, и които освен това трябва да плащат с пари данъци, рента и т. н.}.

Лихвоносният капитал се оказва всъщност капитал само дотолкова, доколкото дадените назаем пари действително се превръщат в капитал и произвеждат принадена стойност, част от която е лихвата. Но това не анулира факта, че — независимо от процеса — на него, като негово свойство, са присъщи лихва и носене на лихви. А по същия начин потребителната стойност на памука като памук не се анулира от това, че за да докаже на дело своите полезни свойства, той трябва да бъде подложен на предене или на някаква друга преработка. Така и капиталът доказва на дело своята способност да носи лихви само посредством преминаването му в производствения процес. Но пък и работната сила доказва на дело своята способност да създава стойност само тогава, когато тя действува и се реализира в процеса като труд. Това не изключва факта, че

тя an sich, като способност, е дейност, създаваща стойност. Тя не става такава само благодарение на процеса, а, напротив, е негова предпоставка. Като такава тя се купува. Някой може да я купи също и не за да я застави да работи (например директорът на театър понякога купува актьора не за да го застави да играе, а за да лиши от неговата игра театъра на своя конкурент). Нито продавачът, нито продадената стока се интересуват от това, дали онзи, който купува работната сила, се ползва от онова нейно свойство, за което той плаща, т. е. от нейното свойство да създава стойност, както не ги интересува и това, дали онзи, който купува капитал, се ползва от този капитал като капитал, т. е. дали той привежда в действие в процеса присъщото на този капитал свойство да създава стойност. И в двата случая им се заплаща онази принадена стойност, която *an sich*, във възможност, съобразно с природата на купуваните стоки — в единия случай на работна сила, а в другия случай на капитал — се съдържа в тези стоки, и тяхната способност да запазват собствената си стойност. Затова и капиталистът, който работи със собствен капитал, разглежда една част от принадената стойност като лихва, т. е. като такава принадена стойност, която произтича от производствения процес затова, защото капиталът, независимо от този процес, я е внесъл в него.

Поземлената рента и отношението „земя — рента" могат да изглеждат като много по-загадъчни форми, отколкото формата на лихвата и отношението „капитал — лихва". Но дори във формата на поземлена рента ирационалността не се състои в това, да изразява известно *съотношение на самия капитал*. Тъй като самата земя е производителна (притежава потребителна стойност) и самата е жива производителна сила (притежаваща потребителна стойност или служеща за производство на потребителни стойности), още тук са възможни две концепции: или суеверно смесване на потребителната стойност с разменната стойност, на вещта — с известна специфична обществена форма на съдържащия се в продукта труд (ирационалността си намира тогава основание в самата себе си, тъй като тук рентата като нещо sui generis* няма никакво отношение към капиталистическия процес като такъв), или концепцията за „просветената" политическа икономия, която твърди, че тъй като рентата не може да се отнесе нито към труда, нито към капитала, тя изобщо не е форма на принадената стойност и представлява просто надбавка към цената, надбавка, възможността за получаване на която дава на поземления собственик монопола да притежава земи.

* — своего рода. *Ред.*

По-друго е положението с лихвоносния капитал. Тук се касае не за някакво чуждо на капитала отношение, а за самото капиталистическо отношение, за произтичащото от капиталистическото производство и специфично нему свойствено, изразяващо самата същност на капитала отношение, за такава форма на капитала, в която той се явява *като капитал*. *Печалбата* все още съдържа отношение към намиращия се в процеса капитал, към онзи процес, в който се произвежда принадена стойност, произвежда се самата печалба. При *лихвоносния капитал* съвсем не е така, както при *печалбата*, където формата на принадената стойност е станала нещо отчуждено, чудновато, непозволяващо непосредствено да се познае нейният прост облик и с това нейната субстанция и причината за нейното възникване: в *лихвата*, обратно, тази отчуждена форма е *явно* дадена, тя е налице, изразена е като онова, което е *съществено*. Тя е придобила самостоятелно битие и е фиксирана като нещо *противоположно* на действителната природа на принадената стойност. В лихвоносния капитал отношението на капитала към труда е потушено, заличено. Всъщност лихвата предполага печалбата, от която тя е само част, и всъщност за наемния работник е съвсем безразлично как принадената стойност [915] се дели между лихвата и печалбата, между различните категории капиталисти.

Лихвата явно и определено е плод на капитала, отделен от самия капиталистически процес, независещ от него и намиращ се извън него. Тя се полага *на капитала като капитал*. Тя влиза в производствения процес, следователно и излиза от него. Капиталът я носи в утробата си. Той не извлича лихвата от производствения процес, а я внася в него. Затова излишъкът от печалбата над лихвата, количеството принадена стойност, което капиталът дължи само на производствения процес и което той произвежда само като функциониращ капитал, получава — за разлика от лихвата като създание на стойността, присъщо на *капитала an sich, на капитала сам по себе си, на капитала като капитал* — особена форма на *промишлена печалба* (предприемаческа печалба) (промишлена или търговска според това, дали ударението се слага върху производствения процес или върху процеса на обръщението). По такъв начин и последната форма на принадената стойност, която до известна степен напомня за нейния произход, се обособява и се разбира не само в отчуждена форма, но и в такава форма, която е диаметрална противоположност по отношение на самата принадена стойност, и в резултат на това в края на краищата напълно се мистифицира природата на капитала и на принадената стойност, както и на капиталистическото производство изобщо.

Промишлената печалба, в противоположност на *лихвата*, представлява капитала в процеса в противоположност на капитала извън процеса, капитала като процес в противоположност на капитала като собственост — и следователно капиталиста като функциониращ капиталист, като представител на *работещия капитал* в противоположност на капиталиста само като персонификация на капитала, само като собственик на капитала. Така че той е *работещ капиталист* против самия себе си като *капиталист* и следователно освен това като *работник* против себе си само като *собственик*. Затова доколкото тук още се запазва отношението на принадената стойност към процеса, това се явява тъкмо в такава форма, в която се отрича самото понятие принадена стойност. *Промишлената печалба* се свежда до труда, но не до чуждия *незаплатен* труд, а до *наемния труд*, до работната заплата, полагаща се на капиталиста, който по този начин попада в една категория с наемния работник и е само по-добре заплатен вид наемен работник, както и изобщо работната заплата е твърде различна.

Всъщност парите се превръщат в капитал не поради това, че се разменят срещу веществените условия за производството на стоката и че тези условия за производство — материал на труда, средства на труда, труд — в трудовия процес се намират в брожение, действуват си взаимно, съединяват се помежду си, влизат в някой химически процес и утаяват стоката като кристал на този процес. Ако работата се състоеше само в това, никога не би се получил капитал, никога не би се получила принадена стойност. Тази абстрактна форма на процеса на труда е обща за всички начини на производство, каквато и да е тяхната обществена форма, тяхната историческа определеност. Този процес става капиталистически процес, парите се превръщат в капитал само ако 1) *стоковото производство*, производството на продукти като стока е всеобща форма на производството; 2) ако стока (парите) се разменя срещу работна сила (т. е. фактически срещу труд) като стока, ако следователно трудът е наемен труд; 3) но това последното става само ако обективните условия, т. е. (разглеждайки целия производствен процес изобщо) самите продукти, противостоят на труда като самостоятелни сили, като не негова собственост, като чужда собственост и по такъв начин по форма — *като капитал*.

Трудът като наемен труд и условията на труда като капитал — следователно като собственост на капиталиста: собственици на самите себе си те са в капиталиста, у когото те се персонифицират и чиято собственост върху тях, тяхната собственост върху самите себе си те в противоположност на труда представляват — това е израз на едно и също отношение, само че от различни негови по-

люси. Това условие на капиталистическото производство е негов постоянен резултат. Това е негова *предпоставка*, създадена от самото него: самото капиталистическо производство е своя собствена предпоставка, т. е. създава се заедно със своите условия, щом то се е развило и функционира в рамките на съответствуващите на него отношения. Но *капиталистическият производствен процес* не е производствен процес изобщо; посочената антагонистична обществена определеност на неговите елементи се развива и се реализира само в самия онзи процес, всеобхватна характеристика на който тя е и който тя прави именно тоя обществено определен начин на производство, *капиталистически производствен процес*.

[916] Когато капиталът — не някакъв определен капитал, а капиталът изобщо — още едва се образува, *процесът* на неговото *образуване* е *процес на разлагане* и *продукт на разпадане* на предшествуващия го обществен начин на производство. Следователно това е *исторически процес* и процес, принадлежащ на определен исторически период. Това е период на неговия *исторически генезис*. (Така битнето на хората е резултат от онзи предшествуващ процес, през който е минал органичният живот. Едва на известен стадий от този процес човекът става човек. Но щом последният вече съществува, той, като постоянна предпоставка на човешката история, е също неин постоянен продукт и резултат, и човекът е *предпоставка* само като свой собствен продукт и резултат.) Тук, при този исторически процес, трудът трябва тепърва да се отдели от условията на труда в тяхната предишна форма, когато трудът и условията на труда са съставлявали едно цяло. Едва сега трудът става *свободен* труд и едва сега условията на труда се превръщат в противостоящ на труда *капитал*. Процесът на ставането на капитала капитал или на неговото развитие *преди* появяването на самия капиталистически производствен процес и реализирането на капитала в производствения процес спадат тук към два исторически различни периода. През втория капиталът е *предпоставка*, предполага се за съществуващ като нещо самопривеждащо се в действие. През първия той е утайка на процеса на разлагане на друга форма на обществото. Тук той е *продукт* на някоя друга форма, а не продукт на собственото си възпроизводство, както това става по-късно. Капиталистическото производство работи с наемен труд като своя налична, но същевременно постоянна възпроизвеждана от него основа. Затова то работи също върху основата на *капитала* като такава форма на условията на труда, която му е дадена като предпоставка — предпоставка, която обаче, както и наемният труд, е негово постоянно създание, негов постоянен продукт.

Върху тази основа *парите* например са an sich капитал, защото an sich условията за производство имат отчуждена форма по отно-

шение на труда, по отношение на него те са чужда собственост и като такава господствуват над него. Капиталът може тогава също и да се продава като *стока*, притежаваща това свойство, т. е. капиталът може да се продава като капитал, което и става при даването на капитал назаем под лихва.

Но тъй като тук по този начин *се фиксира* моментът на специфичната обществена определеност на капитала и на капиталистическото производство — специфична обществена определеност, юридически изразяваща се в капитала като собственост, в собствеността върху капитала като особена форма на собственост — затова *лихвата* е онази *част от принадената стойност*, която капиталът създава в тази определеност без връзка с тази определеност като определеност на производстнения процес изобщо, а другата част от принадената стойност, излишъкът от печалбата над лихвата, *промишлената печалба*, трябва очевидно да се представи като такава стойност, която произтича не от капитала като капитал, а от производствения процес, отделен от неговата обществена определеност, получила вече, разбира се, свой особен начин на съществуване в израза „капитал—лихва“. Но отделеният от капитала производствен процес е *процес на труда* изобщо. Затова промишленият капиталист за разлика от самия себе си като капиталист, промишленик за разлика от себе си като капиталист, собственик на капитала — е само прост функционер в процеса на труда, нефункциониращ капитал, а функционер, независимо от капитала, т. е. особен носител на процеса на труда изобщо, *работник*. По този начин промишлената печалба благополучно се превръща тогава в *работна заплата* и попада в една категория с обикновената работна заплата, от която тя се отличава само количествено и по особената форма на изплащане, по това, че капиталистът сам си я изплаща, вместо да му я изплащат други.

В това последно разделяне на печалбата на *лихва* и *промишлена печалба* природата на принадената стойност (следователно и природата на капитала) е не само напълно замъглена, но и явно представена като нещо съвсем различно.

Лихвата изразява част от принадената стойност, само отделена под особено название част от печалбата — частта, която се дава на простия собственик на капитала, която той взема. Но това само *количествено* делене се превръща в *качествено делене*, което придава на двете части такава превърната форма, в която няма и помен от тяхната първоначална същност. [917] Казаното се потвърждава преди всичко от това, че *лихвата* се явява не като безразлично за производството делене, което „случайно“ става само тогава, когато промишленикът работи с чужд капитал. Дори и когато той работи със собствен капитал, неговата печалба се разделя на *лихва*

и *промишлена печалба*, вследствие на което следователно само количественото делене вече се фиксира като *качествено*, независещо от случайното обстоятелство дали даден промишленик е собственик или несобственик на своя капитал — фиксира се като произтичащо от природата на самия капитал и самото капиталистическо производство *качествено* делене. Това са не просто две части на печалбата, разпределящи се между различни лица, а две особени нейни *категории*, намиращи се в различно отношение към капитала, т. е. отнасящи се към различни определености на капитала. Това обособяване на частите на печалбата като самостоятелни категории — за изложените по-рано причини и да не говорим — се затвърдява толкова по-лесно, понеже *лихвоносният капитал* като историческа форма се появява преди промишления капитал и продължава да съществува наред с него в своята стара форма и едва в хода на развитието на промишления капитал последният го подчинява на капиталистическото производство като своя *особена форма*.

Така че само от количественото делене се получава качествено разделяне. Самият капитал се дели. Доколкото той е *предпоставка* на капиталистическото производство, доколкото следователно *изразява отчуждената форма на условията на труда*, някакво *специфично обществено отношение*, той се реализира в *лихвата*. Своя характер на капитал той реализира в лихвата. От друга страна, доколкото функционира в процеса, този процес се явява като отделен от своя специфично капиталистически характер, от своята специфична обществена определеност — само като *процес на труда* изобщо. Доколкото следователно капиталистът взема в него участие, той взема в него участие не като капиталист — защото този негов характер е сконтиран в лихвата, — а като функционер в процеса на труда изобщо, като *работник*, и неговата работна заплата е представена в *промишлената печалба*. Това е особен вид труд — труд по управлението, — но нали видовете труд изобщо се отличават помежду си.

И така в тези две форми на принадената стойност нейната природа, същността на капитала и характерът на капиталистическото производство са не само напълно замъглени, но и изопачени до такава степен, че са се превърнали в своята противоположност. Но характерът и обликът на капитала получават своя завършък в такава именно степен, в каквато тук безсмислено и без каквото и да било опосредствуване са представени и изразени субективирането на вещите, овеществяването [Versachlichung] на субектите, изопачаващото действителността смесване на причината и следствието, религиозното quidproquo*, чистата форма на капитала П — П'. Също

* — смесване на познатия (буквално вземане на едно за друго). *Ред.*

така и закостеняването на отношенията и тяхната трактовка като отношения на хората към вещите, притежаващи определен социален характер, са получили тук съвсем друго по-нататъшно развитие, отколкото в простата мистификация на стоката и във вече по-сложната мистификация на парите. Превъплътяването, фетишизмът тук е напълно завършен.

Лихвата изразява an sich именно битието на условията на труда като *капитал* в техния обществен антагонизъм по отношение на труда и в тяхната персонифицирана форма на стоящите над труда сили. Тя резюмира *отчуждения* характер на условията на труда по отношение на дейността на субекта. Тя представлява собствеността върху капитала, или голата собственост на капитала като средство за присвояване на продуктите на чужд труд, като власт над чужд труд. Но тя представлява този характер на капитала като нещо присъщо на него извън самия производствен процес и съвсем не явяващо се резултат от специфичната определеност на самия този производствен процес. Тя представлява този характер на капитала не в антагонизма по отношение на труда, а, напротив, извън всякакво отношение към труда и само като отношение на един капиталист към друг — следователно като такова определение, което е външно и безразлично за самото отношение на капитала към труда. Разпределението на печалбата между капиталистите е безразлично за работника като такъв. Следователно в *лихвата*, в онази форма на печалбата, при която *антагонистичният характер* на капитала си дава особен израз, той си дава такъв израз, в който тази антагонистичност е съвсем замъглена и който открито и определено я оставя настрана. Лихвата изразява способността на парите, на стоките и т. н. да увеличават своята собствена стойност, тя изразява принадената стойност като нещо възникващо от парите и стоките, като техен естествен плод, т. е. тя е само израз на мистификацията на капитала в нейната най-крайна форма. А доколкото освен това тя изобщо изразява обществено отношение *като такова,* тя изразява [918] само отношение между капиталисти, а съвсем не отношение между капитал и труд.

От друга страна, тази форма на *лихвата* придава на другата част на печалбата *качествената форма на промишлената печалба*, на работната заплата за труда на промишления капиталист — не като капиталист, а като *работник* (промишленик). Особените функции, които капиталистът като такъв трябва да изпълнява в процеса на труда и които са му присъщи именно за разлика от работника, се представят само като трудови функции. Той създавал принадена стойност не защото работи *като капиталист*, а защото той, капиталистът, също *работи.* Това е същото, както ако за един крал, който като крал номинално командува армията, се каже, че я командува не защото като носител на кралския сан играе ролята на главнокомандуващ, а че е крал, защото *командува,* изпълнява функцията на главнокомандуващ. Ако следователно една част от принадената стойност под формата на лихва напълно се отделя от процеса на експлоатацията, другата част под формата на промишлена печалба се явява като негова диаметрална противоположност — не като присвояване на чужд труд, а като създаване на стойност със своя собствен труд. Така че тази част на принадената стойност вече напълно престава да бъде принадена стойност, а е нейна противоположност — еквивалент за извършен труд. Тъй като [в лихвоносния капитал] *отчужденият характер* на капитала, неговата противоположност на труда — лежи извън процеса на експлоатацията, извън *действителната проява на това отчуждаване,* от самия този процес е отстранен всякакъв антагонистичен характер. Ето защо *действителната* експлоатация, онова, в което се осъществява и реално проявява антагонистичният характер [на капиталистическото производство], се явява като нейна диаметрална противоположност, като известен веществено обособен вид труд, спадащ обаче към същата обществена определеност на труда, към наемния труд, към същата *категория* труд. Трудът по експлоатирането на труда се отъждествява тук с труда, който се експлоатира.

Това превръщане на една част от печалбата в *промишлена печалба* произтича, както виждаме, от превръщането на другата част в *лихва.* На едната част се пада обществената форма на капитала — това, че той е собственост; на другата — икономическата функция на капитала, неговата функция в процеса на труда, но освободена, абстрахирана от оная обществена форма, от оная антагонистична форма, в която той, капиталът, изпълнява тази функция. Как се оправдава това по-нататък с премъдри доводи, да се разгледа по-подробно при анализа на апологетичната трактовка на печалбата като заплащане за *„труда по надзора"*. Тук отъждествяват капиталиста с неговия *управител*, както отбелязва това още Смит[164].

В промишлената печалба действително влиза известна част, представляваща работна заплата (там, където няма управител, който да получава тази работна заплата). В производствения процес капиталът се явява като ръководител на труда, като негов командир (captain of industry) и в този смисъл играе дейна роля в самия трудов процес. Но доколкото тези функции произтичат от специфичната форма на капиталистическото производство, т. е. от господството на капитала над труда като *негов* труд и следователно над работниците като негови оръдия, от природата на капитала, който се явява като *обществено единно начало*, като субект на общест-

вената форма на труда, персонифицирана в него като власт над труда, дотолкова този, свързан с експлоатацията труд (който може да бъде възложен и на един управител) е такъв труд, който, разбира се, влиза в стойността на продукта също тъй, както и трудът на наемния работник, така, както *при робството трудът на надзирателя над робите* трябва да се заплаща също тъй, както и трудът на самия работник. Щом човек си е представял своето отношение към собствената си природа, към външната природа и към другите хора по *религиозен начин* като нещо самостоятелно съществуващо, така че тези представи са придобили господство над него, тогава той се нуждае от *свещеници* и *техния* труд. Но с изчезването на религиозната форма на съзнанието и на свързаните с нея отношения в обществения производствен процес престава да влиза и този труд на свещеника. Заедно със *свещеника* изчезва и трудът на свещеника, а заедно с капиталиста по същия начин изчезва трудът, който той извършва *като* капиталист или който той възлага на друго лице да го извършва. (Примерът с робството да се илюстрира с цитати[155]).

Впрочем, тази апология, която свежда печалбата до работна заплата като заплата за труда по надзора, сама се обръща против апологетите, тъй като английските [919] социалисти с пълно основание отговаряха на това: добре, занапред вие ще получавате само работна заплата на обикновени управители; вашата промишлена печалба не само на думи, но и на дело трябва да бъде сведена до работна заплата за надзора или за ръководството на труда.

{Разбира се, ние не можем да се впущаме в подробно разглеждане на тази глупост и тези дрънканици с всичките им противоречия. Например промишлената печалба се повишава и понижава обратно пропорционално както на процента, така и на поземлената рента. Но *надзорът върху труда*, определеното количество труд, което капиталистът действително извършва, няма нищо общо с това, както и с *понижаването на работната заплата*. Особеност на този вид работна заплата е именно това, че се повишава и понижава обратно пропорционално на действителната работна заплата (доколкото нормата на печалбата е обусловена от нормата на принадената стойност; а ако всички *условия за производство* си остават неизменни, тя се обуславя *изключително* от нормата на принадената стойност). Но подобни „малки противоречия" не унищожават тъждествеността в главата на апологетичния вулгарен икономист. Трудът, който капиталистът извършва, си остава абсолютно същият, независимо от това, дали капиталистът плаща малко или много работна заплата и дали работниците получават по-висока или по-ниска

работна заплата. (Също така и работната заплата, която се плаща за един работен ден, не изменя нищо в количеството на самия труд.) Нещо повече. При по-добро заплащане работникът работи по-интензивно. Обратно, трудът на капиталиста е напълно определена материя: той се определя качествено и количествено от количеството труд, което капиталистът трябва да ръководи, а не от платената сума за това количество труд. Капиталистът също така не може да интензифицира своя труд, както работникът не може да преработи повече памук, отколкото намира във фабриката.}

И по-нататък [английските социалисти] казват: трудът по управлението и по надзора сега може също така да се купува на пазара и може сравнително също толкова евтино да се произведе и следователно да се купи, както и всяка друга работна сила. Самото капиталистическо производство е довело до това, че трудът по управлението, съвсем отделен от собствеността върху капитала, безразлично свой или чужд, се предлага в излишък. Станало е съвсем ненужно този труд по управлението да се извършва от *капиталистите*. Той realiter* съществува отделно от капитала — не в показно отделяне на промишлените капиталисти от паричните капиталисти, а в отделяне на промишлените управители и т. н. от капиталистите от всички категории. Най-добро доказателство за това е следното. *Първо*, създадените от самите работници кооперативни фабрики**. Те са доказателство, че капиталистът като функционер на производството е станал също така излишен за работниците, както на самия капиталист изглежда излишна за буржоазното общество функцията на поземлените собственици. *Второ*, дотолкова, доколкото трудът на капиталнста не е това, което произтича от [производствения] процес като капиталистически процес и следователно от само себе си изчезва с изчезването на капитала, дотолкова, доколкото и той не е название за функцията на експлоатация на чужд труд, т. е. дотолкова, доколкото той произтича от обществена форма на труда (кооперация, разделение на труда и т. н.), той също така съвсем не зависи от капитала, както не зависи от него и самата тази обществена форма на труда, след като тя е смъкнала капиталистическата обвивка. Твърдението, че този труд [по управлението на труда] е необходим като *капиталистически труд*, като функция на капиталиста, означава само, че вулгарният икономист не може да си *представи* развилите се в недрата на капитала обществена производителна сила на труда и неговия обществен характер отделени от тази капиталистическа форма, от формата на отчуждаването,

* — реално, в действителност. *Ред.*
** Вж. настоящия том, ч. III, стр. 358 *Ред.*

на антагонизма и противоречието на техните моменти, отделени от тяхното изопачаване и тяхното quidproquo. А именно това е, което ние твърдим. [XV—919]

* * *

[XVIII—1142] {Действителната печалба на капиталиста в значителната си част представлява „печалба от отчуждаване“ и за „индивидуалния труд“ на капиталиста се открива особено широка свобода на действие на попрището, където се касае не за създаване на принадена стойност, а за разпределяне на съвкупната печалба на цялата капиталистическа класа между нейните отделни членове чрез търговията. Това тук не ни интересува. Някои видове печалба — например печалбата, основана върху спекула — се получават само на това поприще. Тяхното разглеждане тук следователно напълно се изключва. Скотската глупост на вулгарната политическа икономия проличава от това, че тя — особено за да представи печалбата като „работна заплата“ — смесва тази „печалба от отчуждаване“ с печалбата, произтичаща от създаването на принадена стойност. Виж например достойния Рошер. Затова за такива магарета е съвсем естествено също, че слагат в един кюп калкулационните съображения на капиталистите в различните сфери на производството и различните основания за компенсация на тези капиталисти — при разпределянето на съвкупната печалба на цялата капиталистическа класа — с основания за експлоатацията на работниците от капиталистите, с причини за възникването, така да се каже, на печалбата като такава.} [XVIII—1142]

[5) СЪЩЕСТВЕНА РАЗЛИКА МЕЖДУ КЛАСИЧЕСКАТА И ВУЛГАРНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ. ЛИХВАТА И РЕНТАТА КАТО СЪСТАВНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ПАЗАРНАТА ЦЕНА НА СТОКАТА. ОПИТИ НА ВУЛГАРНИТЕ ИКОНОМИСТИ ДА ПРИДАДАТ РАЦИОНАЛНА ПРИВИДНОСТ НА ИРАЦИОНАЛНИТЕ ФОРМИ НА ЛИХВАТА И РЕНТАТА]

[XV—919] *В лихвоносния капитал* — в разделянето на печалбата на лихва и [промишлена] печалба — капиталът е получил своята най-вещна форма, своята чисто фетишистка форма, и природата на принадената стойност е представена като нещо напълно загубило се. Капиталът — като вещ — се явява тук като самостоятелен източник на стойността, като творец на стойността, също както земята се явява като източник на рентата, а трудът — като

източник на работната заплата (отчасти на работната заплата в същинския смисъл на думата, отчасти — на промишлената печалба). Наистина представителите на това гледище все още смятат, че цената на стоката трябва да плаща работната заплата, лихвата и рентата, но тя ги плаща, защото земята, която влиза в стоката, създава рентата, капиталът, който влиза в нея, създава лихвата, а трудът, който влиза в нея, създава работната заплата; защото те създават тези части на стойността, които отиват у техните съответни собственици или представители [920] — поземления собственик, капиталиста и работника (наемен работник и промишленик). Ако тук следователно се получава, че, от една страна, цената на стоките определя работната заплата, рентата и лихвата, а, от друга страна, цената на лихвата, рентата и работната заплата определят цената на стоките, от тази гледна точка тук няма никакво противоречие за теорията или дори и да има такова, това е същевременно противоречие или омагьосан кръг на действителното движение на цените.

Лихвеният процент наистина се колебае, но той се колебае само така, както се колебае пазарната цена на всяка друга стока — в зависимост от съотношението между търсенето и предлагането. Това също така съвсем не унищожава лихвата като нещо иманентно на капитала, както колебанията на стоковите цени не унищожават цените като присъщи на стоките определения.

Така земята, капиталът и трудът, доколкото те са източниците на рентата, лихвата и работната заплата, а тези последните — съставни елементи на стоковите цени, са, от една страна, като елементи, които създават стойността; от друга страна, доколкото те отиват у притежателя на всяко от тези оръдия на производството на стойността, давайки му създадената от тях част от стойността на продукта, те са източници на дохода, а формите на рентата, лихвата и работната заплата са форми на *разпределението*. (Когато вулгарните икономисти разглеждат формите на разпределението фактически само като форми на производството sub alia specie*, докато критическите икономисти ги отделят една от друга и не доловят тяхната тъждественост, в това, както ще видим по-късно, се проявява в сравнение с критическата политическа икономия последователността на глупостта).

В лихвоносния капитал капиталът се явява като *самостоятелен източник на стойността* или на принадената стойност, които той притежава като пари или като стока. И при това той е такъв източник сам по себе си, в своята вещна форма. Наистина, за да реализира това свое свойство, той трябва да влиза в производ-

* — от друго гледище. *Ред.*

ствения процес, но това е необходимо също и за земята, и за труда.

Ясно е следователно защо вулгарната политическа икономия предпочита формулата: „земя—рента, капитал—лихва, труд—работна заплата" — пред формулата, която за елементите на цената (по-точно, за частите, на които цената се разпада) се намира у Смит и други и в която фигурира съотношението *„капитал—печалба"*, служещо изобщо при всички икономисти-класици за представяне на капиталистическото отношение като такова. В печалбата още се съдържа ограничителната [за вулгарната политическа икономия] връзка с процеса [на производството] и повече или по-малко още е разпознаваема истинската природа на принадената стойност и на капиталистическото производство за разлика от тяхното *външно проявление*. Това се прекратява, когато лихвата се представя като в същинския смисъл продукт на капитала и по този начин другата част на принадената стойност, промишлената печалба, съвсем изчезва и попада в категорията на работната заплата.

Класическата политическа икономия се старае чрез анализ да сведе различните фиксирани и чужди една на друга форми на богатството до тяхното вътрешно единство и да снеме от тях формата, в която те индиферентно стоят една до друга; тя иска да разбере вътрешната връзка на цялото за разлика от многообразието на формите на проявление. Поради това тя свежда рентата до добавъчна печалба, вследствие на което рентата изчезва като особена, *самостоятелна* форма и се оказва отделена от нейния мним източник, земята. Тя също така снема от лихвата нейната самостоятелна форма и показва, че тя е част от печалбата. Така тя е свела до една форма на печалбата всички форми на дохода, всички самостоятелни форми или титули, под които не-работникът получава част от стойността на стоката. Но печалбата се свежда до принадена стойност, тъй като стойността на цялата стока се свежда до труд; заплатеното количество на съдържащия се в стоката труд се свежда до работна заплата; следователно излишъкът над това количество се свежда до незаплатен труд, до присвоен безвъзмездно под различни титули, но породен от капитала принаден труд. Класическата политическа икономия понякога изпада в противоречия при този анализ; често тя се опитва да направи това свеждане и да докаже единството на източника на различните форми непосредствено, без да покаже посредствуващите звена. Но това неизбежно произтича от нейния аналитичен метод, [921] с който трябва да започват критиката и разбирането. Тя се интересува не от това, да изведе генетично различните форми, а от това, да ги сведе чрез анализ до тяхното единство, тъй като изхожда от тях като от дадени предпоставки. Но анализът е необходима предпоставка на генетичната трактовка, на разбирането на действителния процес на формообразуването в неговите различни фази. Най-после, недостатък и грешка на класическата политическа икономия е, че тя разглежда *основната форма на капитала*, насоченото към присвояване на чужд труд производство, не като *историческа* форма, а като *естествена форма* на общественото производство — разглеждане, за отстраняването на което тя обаче сама си прокарва път със своя анализ.

Съвсем друго е положението с *вулгарната политическа икономия*, която започва особено да важничи тъкмо от момента, когато самата политическа икономия е разрушила, разклатила със своя анализ своите собствени предпоставки, когато следователно вече съществува и антитезата на политическата икономия в повече или по-малко икономическа, утопична, критическа и революционна форма. Защото развитието на политическата икономия и на породената от самата нея антитеза върви в крак с реалното развитие на присъщите на капиталистическото производство обществени противоречия и класови битки. Едва след като политическата икономия е достигнала известен етап на развитие и се е отляла в устойчиви форми — т. е. след А. Смит, — от нея се отделя, като особен вид на политическата икономия, онзи елемент в нея, който е само възпроизвеждане на явлението като представа за него — отделя се нейният вулгарен елемент. Така например у *Сей* имаме отделяне на ония вулгарни представи, които тук и там се срещат у *А. Смит*, като своеобразна кристализация, която съществува наред с А. Смит. С появяването на *Рикардо* и с по-нататъшното развитие чрез него на политическата икономия получава нова храна и вулгарният икономист (тъй като самият той нищо не произвежда) и колкото повече политическата икономия стига до своя завършък, колкото повече следователно тя се задълбочава и се развива като система от антагонизма, толкова по-самостоятелно ѝ противостои нейният собствен вулгарен елемент, обогатен от материала, който този вулгарен елемент препарира по свой начин; докато, най-после, този вулгарен елемент не намира свой най-добър израз като научно синкретична и безпринципно-еклектична компилация.

Колкото повече се задълбочава политическата икономия, толкова повече тя не само самата представлява противоречия и противоположности, но против нея се обявява нейната собствена противоположност — едновременно с развитието на реалните противоречия в икономическия живот на обществото. Съответно на това вулгарната политическа икономия съзнателно става все по-*апологетична* и се старае по всякакъв начин да се отърве чрез бръщолевежи от онези мисли, в които са изразени противоречията. Затова *Сей*, който у

Смит намира противоречията още в относително неразвит вид, минава — в сравнение например с *Бастия,* проповедник на хармонията и апологет по професия, още за критик и безпристрастен, който заварва противоречието вече действително, от една страна, разработено в самата политическа икономия на Рикардо, и, от друга страна, развиващо се в социализма и във всекидневната класова борба по онова време. Към това се прибавя още и обстоятелството, че вулгарната политическа икономия в по-ранните стадии на своето развитие намира материал, още не напълно обработен, и затова самата още повече или по-малко участвува в разрешаването на икономическите проблеми от гледището на политическата икономия, както виждаме това например у *Сей,* докато на някакъв си Бастия остава само да плагиатствува и да се старае да отстрани със своите разсъждения *неприятната* страна на класическата политическа икономия.

Но Бастиа не представлява още последния етап. Той се отличава още с липса на ученост и с напълно повърхностно познаване на науката, която той разкрасява в интерес на господствуващата класа. При него апологетиката все още се отличава със страстност и съставлява онова, което всъщност си е негова работа, тъй като съдържанието на политическата икономия той взема от другите в онзи вид, в който то най-много му подхожда. Най-последната форма е *професорската форма,* която се залавя за работа „исторически" и с мъдра умереност открива навсякъде „най-хубавото", като за нея не е важно, ако в резултат се получават противоречия, а е важна само пълнотата на подбраното. Това е лишаване от жизненост [922] на всички системи, при които навсякъде са отчупени техните остри ъгли и които мирно си съжителствуват в общата тетрадка за извадки. Разпалеността на апологетиката се обуздава тук от учеността, която благосклонно гледа отгоре на преувеличенията на икономическите мислители и само като куриози ги включва в своята оскъдна каша. Тъй като такива трудове се появяват само тогава, когато политическата икономия като наука вече е завършила своя път, те са същевременно *гроб* на тази наука. (Че те също се възвисявали и над фантазиите на социалистите, за това няма защо и да се говори.) Дори действително дълбоките мисли на Смит, Рикардо и други — не само техният собствен вулгарен елемент — се оказват тук нещо ограничено и се превръщат във вулгарност. Такъв майстор е господин професор *Рошер,* който скромно се е обявил за Тукидид на политическата икономия[156]. Неговото отъждествяване с Тукидид може би се основава на представата, която той има за Тукидид, а именно — че Тукидид винаги бил смесвал причина и следствие.

Наистина във формата на *лихвоносен капитал* доста осезателно проличава, че капиталът присвоява плодовете на чужд труд *без* прилагане на какъвто и да е собствен труд; защото капиталът се явява тук в такава форма, в която той е отделен от производствения процес като процес. Но в тази форма капиталът постъпва така само защото той действително влиза в процеса на труда чрез самия себе си, без прилагането на какъвто и да е труд — като такъв елемент, който като че ли сам по себе си създава *стойност* и е източник на стойността. Ако капиталът присвоява част от стойността на продукта без прилагане на труд, то той е и създал тази част на стойността без прилагането на какъвто и да е труд от своя страна, създал я е един вид от само себе си, ex proprio sinu*.

Докато на класическите, следователно и на критическите политико-икономисти формата на отчуждаване създава затруднения и те се опитват чрез анализ да я снемат, вулгарната политическа икономия, обратно, тъкмо в *отчуждеността,* в която си противостоят помежду си различните части на стойността на продукта, се чувствува за пръв път съвсем като у дома си: също както схоластикът се чувствува в стихията си, боравейки с формулата „бог-отец, бог-син и бог-дух свети", така вулгарните икономисти се отнасят към формулата „земя—рента, капитал—лихва, труд—работна заплата". Защото това е формата, в която на повърхността на явленията тези вещи изглеждат непосредствено свързани помежду си, следователно и формата, в която те живеят в представите и в съзнанието на агентите на капиталистическото производство, намиращи се в плен на този начин на производство. Вулгарната политическа икономия смята себе си толкова по-проста, *естествена* и общополезна, толкова по-далеч от всякакви теоретически хитроумия, колкото повече всъщност е заета само с това, че превежда обикновените представи на доктринерски език. Затова в колкото по-отчуждена форма схваща образуванията на капиталистическото производство, толкова по-близо е тя до стихията на обикновените представи, т. е. толкова повече плува в собствената си природна стихия.

Освен това последното оказва много големи услуги на апологетиката. Защото например във формулата „земя—рента, капитал—лихва, труд—работна заплата" различните форми на принадената стойност и различните образувания на капиталистическото производство си противостоят помежду си не отчуждено, а като второстепенни и индеферентни едни към други, само като различни, *без антагонизъм.* Различните доходи произтичат от съвсем различни източници, един — от земята, друг — от капитала, трети — от труда. Следователно те не се намират помежду си във враждебна връзка, защото

* — от собствените си недра. *Ред.*

изобщо не се намират в никаква вътрешна връзка. Ако все пак в производството те действуват заедно, това е хармонично действие, израз на хармония; така например селянинът, воловете, плугът, земята, въпреки тяхната разлика, работят *хармонично* заедно в земеделието, в действителния процес на труда. Ако между тях има антагонизъм, последният се поражда само от конкуренцията кой от агентите на производството трябва да си присвои повече от продукта, от стойността, която те са създали заедно. И ако понякога при това се стига до сбиване, все пак в края на краищата като краен резултат от тази конкуренция между земята, капитала и труда се получава така, че докато [923] са спорели помежду си за подялбата, те са увеличили в резултат на съперничеството стойността на продукта до такава степен, че на всеки се пада по-голямо парче, така че самата им конкуренция се оказва само подтикващ всички агенти на производството израз на тяхната хармония.

Например г-н Арнд, критикувайки *Рау,* заявява:

„Авторът се е подал на влиянието на някои от своите предшественици и въвежда наред с трите елемента на националното богатство (работната заплата, рентата от капитала и поземлената рента) четвърти елемент под формата на предприемаческия доход; с това се разрушава цялата основа на всякакво по-нататъшно развитие на *нашата наука*“(!), „създадена от А. Смит с такова голямо благоразумие, поради което в произведението на автора за такова развитие не може и да се мисли“ (*Karl Arnd.* Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845, стр. 477).

Под „рента от капитала“ г-н Арнд подразбира *лихвата* (пак там, стр. 123). А ако някой не повярва, че А. Смит свежда националното богатство до *лихвата от капитала*, поземлената рента и работната заплата? (Защото Смит, тъкмо наопаки, ясно посочва *печалбата* като резултат от капиталистическото използуване на капитала и неведнъж определено отбелязва, че *лихвата* — доколкото тя изобщо представлява принадена стойност — винаги е само *производна* от печалбата форма.) В такъв случай вулгарният икономист, като чете споменаваните от него източници, извлича от тях диаметрално противоположно на това, което се съдържа в тях. Там, където Смит пише „печалба“, Арнд чете „лихва“. А какво разбира той под „лихвата“ на А. Смит?

Същият „благоразумен развивач на *нашата наука*“ прави следното интересно откритие:

„В процеса на естественото създаване на материалните блага има само едно явление, което — в напълно цивилизованите страни — до известна степен като че ли е призвано да регулира лихвения процент: това е отношението, в което дървесните маси на европейските гори се увеличават поради ежегодния прираст. Този

прираст става, съвсем *независимо от тяхната разменна стойност*“ (комично е да се казва за дърветата, че те регулират своя прираст „независимо от разменната стойност“!), „в пропорция от 3 до 4 на сто. *Затова*“ (т. е. защото, колкото и разменната стойност на дърветата да зависи от техния прираст, този прираст става „независимо от тяхната разменна стойност“!) „не може да се очаква спадане под равнището, на което той“ (лихвеният процент) „се намира сега в най-богатите на пари страни“ (цит. съч., стр. 124—125).

Това заслужава да бъде наречено „лихвен процент, възникващ в гората“, а неговият изобретател в цитираното съчинение е обърнал върху себе си вниманието в областта на „нашата наука“ също и като философ на „кучешкия данък“[157].

* * *

{Печалбата (включително и промишлената печалба) е пропорционална на величината на авансирания капитал; обратно, *„работната заплата“*, която промишленият капиталист получава, е обратно пропорционална на величината на капитала; тя е значителна при малките капитали (защото тук капиталистът е нещо средно между експлоататора на чужд труд и работника, който живее от собствения си труд), нищожно малка при голям капитал или съвсем отделена от печалбата, както в случая, когато има управител. Част от труда по управлението се предизвиква само от враждебната противоположност между капитала и труда, от антагонистичния характер на капиталистическото производство, спада към неговите faux frais de production,* също както $^{9}/_{10}$ от „труда“, предизвикван от процеса на обръщението. Диригент-капелмайсторът съвсем не е необходимо непременно да бъде собственик на инструментите на оркестъра и в неговите функции като диригент не влиза спекулата с разходите по издръжката на членовете на оркестъра, изобщо той няма никакво отношение към тяхната „работна заплата“. Твърде странно е, че такива икономисти като Джон Стюърт Мил, които се придържат към формата „лихва“, „промишлена печалба“, за да превърнат „промишлената печалба“ в работна заплата за надзора върху труда — признават заедно със Смит, Рикардо и всички достойни за споменаване икономисти, че средният лихвен процент, средната норма на лихвата, се определя от средната норма на печалбата, която според Мил е обратно пропорционална на нормата на работната заплата и следователно не е нищо друго освен незаплатен труд, принаден труд.

Че заплатата за надзора изобщо съвсем не влиза в средната норма на печалбата, най-добре доказват следните два факта:

* — странични разходи, които не участвуват непосредствено в производствения процес, но при дадени условия са необходими. *Ред.*

[924] 1) фактът, че в кооперативните фабрики,* където на управителя се заплаща, както във всяка друга фабрика, и той извършва целия труд по управлението и където самите надзиратели са само работници — нормата на печалбата е не по-ниска, а по-висока от средната норма на печалбата;

2) ако в някои особени, немонополизирани занаятчийски отрасли, например при дребния бакалин, фермер и т. н., печалбите постоянно са много по-високи от средната норма на печалбата, икономистите с основание обясняват това с обстоятелството, че тези хора си заплащат собствената работна заплата. Ако такъв човек работи сам, неговата печалба се състои 1) от лихвите върху неговия малък капитал, 2) от неговата работна заплата, 3) от частта на принаденото време, през което притежаването на капитала му дава възможност да работи не за други, а за самия себе си — частта, която не е изразена вече в лихвата. А ако той държи работници — тук влиза и тяхното принадено време.

Уважаемият *Сениор* (Нассау), разбира се, също превръща *промишлената печалба* в работна заплата за надзора. Но той забравя за тези извъртания, щом стане дума не за доктринерските фрази, а за практическата борба между работници и фабриканти. Тогава той се обявява например против ограничаването на работното време, тъй като например при $11^{1}/_{2}$ часа на ден работниците, според думите му, биха работили за капиталиста само един час и продуктът само на този час би съставлявал печалбата на капиталиста (без да се смята *лихвата*, за възстановяването на която те, според пресмятането на Сениор, работят също един час). По такъв начин тук промишлената печалба изведнъж става равна не на стойността, която трудът на капиталиста прибавя към стоката в производствения процес, а на стойността, която прибавя към стоката незаплатеното работно време на работниците. Ако промишлената печалба беше продукт на собствения труд на капиталиста, Сениор би трябвало да се оплаква не от това, че работниците работят безплатно само един час, а не два, и още по-малко би трябвало да казва, че ако те вместо $11^{1}/_{2}$ часа работеха само $10^{1}/_{2}$, *съвсем не би имало* печалба; той би трябвало да каже, че ако работниците вместо $11^{1}/_{2}$ часа работят само $10^{1}/_{2}$, капиталистът получава заплата за надзора не за $11^{1}/_{2}$ часа, а само за $10^{1}/_{2}$ и следователно губи заплатата за надзора за един час, на което работниците биха могли да му отговорят, че ако на тях им стига обикновената работна заплата за $10^{1}/_{2}$ часа, на капиталиста трябва да стига *по-високата работна заплата* за $10^{1}/_{2}$ часа.

* — Вж. настоящия том, ч. III, стр. 358 и 305. *Ред.*

Необяснимо е как такива икономисти като Джон Стюърт Мил,
които са рикардианци и които изказват тезата — че печалбата е
просто равна на принадената стойност, на принадения труд — дори
в такава форма, че нормата на печалбата и работната заплата са
обратно пропорционални помежду си и че нормата на работната
заплата определя нормата на печалбата (което в тази форма е невярно),
как тези икономисти изведнъж превръщат промишлената печалба
не в принаден труд на работниците, а в собствен труд на капиталиста
— функцията експлоатация на чужд труд те може би
наричат труд, така че тогава всъщност излиза, че заплащането за
този труд е точно равно на количеството на присвоения чужд труд,
или непосредствено зависи от степента на експлоатацията, а не от
степента на напрежението, което тази експлоатация струва на капиталиста.
(Доколкото при капиталистическото производство тази
функция на експлоатация на труд изисква действителен труд, тя се
изразява в работната заплата на управителя.) Повтарям, необяснимо
е как тези икономисти, след като те (като рикардианци) са свели
печалбата до нейния действителен елемент, след това се оставят да
бъдат заблудени от противопоставянето на лихвата и промишлената
печалба, която е само *замаскирана форма* на печалбата и разглеждането
на която като някаква самостоятелна форма се основава
върху неразбирането на същността на печалбата. Та нали едната част
от печалбата се явява като *промишлена* печалба, като възникнала
от дейността в процес (от същински дейния процес, което обаче
включва същевременно и дейността на функциониращия капиталист),
и *поради това* като част, полагаща се за труда на капиталиста,
единствено защото другата част, *лихвата*, се явява като полагаща
се на капитала като нещо, като самодейно, самостоятелно създаващо
нещо, независимо от процеса. Следователно — поради това, че капиталът
и произтичащата от него принадена стойност, под името
лихва, се обявяват за нещо *мистично*. Тази концепция, която произтича
само от представи и показва най-външния облик на капитала,
както той изглежда на повърхността, е диаметрална противоположност
на Рикардовата концепция и напълно противоречи на неговото
разбиране за стойността. Доколкото капиталът е стойност, неговата
стойност е определена от съдържащия се в него труд, преди още
този капитал да влиза в процеса. Доколкото той влиза в процеса
като вещ, той влиза в него като потребителна стойност, а като потребителна
стойност, каквато и да е неговата полезност, той никога
не може да създава разменна стойност. От това виждаме колко великолепно
рикардианците разбират собствения си учител. По отношение
на паричния капиталист промишленикът, разбира се, е напълно
прав в това, че той, като функциониращ капиталист и следова-

телно като такъв, който действително изстисква принаден труд, слага част от този принаден труд в джоба си. По отношение на паричния капиталист той е работник, но *работник като капиталист, т. е. експлоататор на чужд труд* [925]. А по отношение на работниците *комичен* е доводът, че експлоатацията на техния труд струва труд на капиталиста и че поради това работниците трябва още да му плащат за тази експлоатация. Това е довод на надзирателя на роби срещу роба.}

* * *

Всяка предпоставка на обществения производствен процес е същевременно и негов резултат, а всеки негов резултат е същевременно и предпоставка. Затова всички *производствени отношения*, в които се движи този процес, са в еднаква степен и негови продукти, и негови условия. Колкото повече разглеждаме този процес в неговата действителна външна проява, толкова повече той се затвърдява във формата на условия, така че тези условия изглеждат като нещо определящо го независимо от самия него, а собствените отношения на участниците в процеса им изглеждат като вещни условия, като вещни сили, като определености на вещи, толкова повече, че в капиталистическия процес всеки — дори и най-простият — елемент, като например стоката, е вече известно изопачаване и вече заставя отношенията между лицата да се явяват като свойства на вещите и като отношения на лицата към социалните свойства на тези вещи.

{„Лихвата е възнаграждение за производителното приложение на спестяванията; печалбата в същинския смисъл на тази дума е възнаграждение за *дейността по надзора по време на това производително приложение*". („Westminster Review"[158], *януари 1826 г.*, стр. 107—108).

Тук следователно лихвата е възнаграждение за това, че парите и т. н. се прилагат като капитал; тя произтича следователно от капитала като такъв, който се възнаграждава за своето качество на капитал. А промишлената печалба е възнаграждение за функцията на капитала или на капиталиста „по време на това производително приложение", т. е. в самия производствен процес.} [925]

[925] *Лихвата* е само част от печалбата, която се плаща на собственика на капитала от промишления, функциониращия капиталист. Тъй като последният може да присвоява принаден труд само посредством капитала (пари, стока) и т. н., той плаща една част на онзи, който му доставя това средство. И ако собственикът на капитала желае да използва парите си като капитал, без да ги кара да функционират като капитал, той може да прави това само ако се задоволява с част от печалбата. Те са фактически партньори:

единият юридическият, другият икономическият собственик на капитала, докато го прилага. Но тъй като печалбата произтича единствено от производствения процес, тъй като тя е само негов резултат и трябва да бъде тепърва произведена, *лихвата* в действителност е само претенция за част от подлежащия на извършване принаден труд, титул за бъдещ труд, претенция за *част от стойността* на още несъществуващи стоки, следователно само резултат от един производствен процес, извършващ се през онзи интервал от време, единствено в края на който тази лихва подлежи на заплащане.

[926] Капиталът се купува (т. е. взема се на заем под лихви), преди да се заплаща. Парите функционират тук като платежно средство, както при купуването на работната сила и т. н. Затова цената на капитала — лихвата — също така влиза в аванса на промишленика (в аванса на самия себе си, ако той работи със собствен капитал), както цената на памука, който например също се купува днес, а трябва да бъде платен, да речем, едва след шест седмици. Колебанията в лихвения процент — в пазарната цена на парите — също тъй не променят тук нещата, както и колебанията в пазарните цени на другите стоки. Напротив, пазарната цена на парите — това е името на лихвоносния капитал като паричен капитал — се определя на паричния пазар, подобно на пазарната цена на всяка друга стока, от конкуренцията между купувачи и продавачи, от търсенето и предлагането. Тази борба между паричните и промишлените капиталисти е само борба за подялба на печалбата, за частта, която трябва да се падне на всяка една от двете страни при подялбата. Самото отношение (търсене и предлагане), както и всеки един от двата му полюса, е на свой ред резултат от производствения процес, или, казано на обикновен език, [се определя] от състоянието на нещата във всеки даден момент, от положението, в което във всеки даден момент се намират процесът на възпроизводството и неговите елементи. Но по формата и по външната си проява тази борба определя *цената* на капитала (лихвата), преди още капиталът да влиза във възпроизводството. И при това приведеното определение съществува извън същинския производствен процес и се регулира от независещи от този процес обстоятелства — нещо повече, това определяне на цената е едно от условията, в рамките на които трябва да се извършва производственият процес. Затова изглежда, че тази борба не само фиксира титула на собствеността върху определена част от бъдещата печалба, но че тя заставя самата тази част не да излиза като резултат от производствения процес, а напротив — да влиза в него като предпоставка, като цена на капитала, точно тъй, както цената на стоката или работната заплата

влиза в него като предпоставка, макар тя фактически постоянно — в процеса на възпроизводството — да излиза от него. Всеки елемент на стоковата цена, явяващ се като аванс и влизащ като вече съществуваща цена на стоката в производствената цена [Produktionspreis], престава да изглежда на промишления капиталист като принадена стойност, surplus value. Затова частта от печалбата, която влиза в процеса като цена на капитала, се причислява към авансираните разходи, не се явява повече като принадена стойност и се превръща от *продукт* на процеса в една от неговите предварително дадени предпоставки, *условие за производството,* което като такова влиза в процеса в самостоятелна форма и определя неговия резултат.

(Ако например лихвеният процент спада, а пазарните условия изискват цените на стоките да се понижат под цените по разходите, промишленикът може да понижи цената на стоките, без да понижава нормата на промишлената печалба; той дори може да понижи цената на своята стока и да получи по-висока промишлена печалба, което наистина би изглеждало на този, който работи само със собствен капитал, като спадане на нормата на печалбата, на брутната печалба. Всичко, което се явява като *предварително дадено условие за производството* — а именно цена на стоките, на работната заплата и капитала, т. е. пазарните цени на тези елементи, — оказва определящо обратно въздействие върху съществуващата във всеки даден момент *пазарна цена* на стоката, а действителната *цена по разходите* на отделната стока си пробива път само сред колебания на пазарните цени, тя е само самоизравняване на тези пазарни цени, точно тъй, както *стойностите* на стоките си проправят път само в изравняването на цените по разходите на всички разнородни стоки. Затова омагьосаният кръг, в който се върти носителят на вулгарните възгледи, бил той теоретик на капиталистическото съзнание или практически капиталист, и който гласи: цените на стоките определят работната заплата, лихвата, печалбата и рентата, и, обратно, цените на труда, на лихвата, печалбата и рентата определят цените на стоките — е само *израз на онова кръгово движение,* в което общите закони се реализират противоречиво в действителното движение и на повърхността на явленията.)

И така, част от принадената стойност, *лихвата,* се явява като *пазарна цена* на капитала, който влиза в процеса, и затова се явява не като принадена стойност, а като условие за производството. Следователно обстоятелството, че принадената стойност си поделят две категории капиталисти — стоящите извън процеса и участвуващите в него, — се представя в смисъл, че част от принадената стойност се полага на капитала извън процеса, а другата — на капитала в процеса. Предварителното установяване на подялбата се явява

като независимост на едната част от другата; като независимост на едната част от самия процес; най-после, като иманентно свойство на някаква вещ, *пари, стока,* но — на тези вещи като *капитал,* което пак е не израз на някакво отношение, а така, че тези пари, тази стока са предназначени *технологически* за трудовия процес; именно поради това си предназначение те стават капитал; имайки такова предназначение, те са простите елементи на самия трудов процес, [927] които следователно просто *като такива елементи на трудовия процес* са *капитал.*

Няма нищо мистериозно в това, че стойността на стоката се разлага отчасти на стойността на съдържащите се в нея стоки, отчасти на стойността на труда, т. е. на заплатен труд, отчасти на незаплатен, но въпреки това труд, който може да бъде продаден, и че частта от стойността на стоката, която се състои от незаплатен труд, т. е. съдържащата се в стоката принадена стойност, на свой ред се разлага на лихва, промишлена печалба и рента, т. е. че непосредственият присвоител и „производител" на тази съвкупна принадена стойност е принуден да дава части от нея — едната на собственика на земята, другата на собственика на капитала, — така че третата част от съвкупната принадена стойност, която той оставя за себе си, остава у него под името промишлена печалба, отличаващо я от лихвата и рентата, както и от самата принадена стойност и самата печалба. Разлагането на принадената стойност, т. е. на определена част от стойността на стоките, на тези особени рубрики или категории, е твърде понятно и в никакъв случай не противоречи на самия закон за стойността. Но всичко това се мистифицира поради самостоятелната форма, която придобиват тези различни части на принадената стойност, поради това, че те стигат до различни лица, поради разликата между онези елементи, върху които е основан титулът за тях, най-после, поради самостоятелността, с която тези различни части на принадената стойност противостоят на процеса като негови условия. От такива части, на които стойността може да бъде разложена, те се превръщат в самостоятелни елементи, които я *конституират,* в *конституиращи елементи.* Такива са те за пазарната цена. Те стават действително конституиращи елементи на последната. Как тази тяхна привидна независимост като условия за процеса от своя страна се регулира от вътрешния закон, така че те само *изглеждат* като нещо независимо — това в никой момент на производствения процес не излиза на повърхността на явленията и не действува като определящ, съзнателен мотив. Тъкмо обратното. Тази привидност, поради която резултатът от процеса изглежда като негово самостоятелно условие, придобива най-голяма трайност тогава, когато в цената на стоката влизат — като цени

на производствените условия — *части на принадената стойност.*

А именно така стои въпросът с лихвата и рентата. Те спадат към авансите на промишления капиталист и фермера. Те се явяват тук не вече като израз на незаплатен принаден труд, а като израз на заплатен принаден труд, т. е. на такъв принаден труд, за който в производствения процес е заплатен еквивалент, наистина не на работника, принаден труд на когото той е, а на други лица — собствениците на капитал и земя. Лихвата и рентата са принаден труд по отношение на работника, но те са еквиваленти по отношение на [паричния] капиталист и собственика на земя, на които те трябва да бъдат заплатени. Затова те не са принадена стойност и още по-малко принаден труд, а *цени* на стоката „капитал" и на стоката „земя", защото те се заплащат на [паричния] капиталист и собственика на земя само като притежатели на стоки, само като притежатели и продавачи на тези стоки. Затова частта от стойността на стоката, която се свежда до лихвата, се явява като *възпроизводство на цената,* заплатена за капитала, а частта, която се свежда до рентата — като *възпроизводство* на цената, заплатена за земята. Тези цени образуват следователно *конституиращите* части на съвкупната цена на стоката. Това не само така *изглежда* на промишления капиталист: за него лихвата и рентата действително конституират част от неговите аванси, и ако те, от една страна, се определят от *пазарната цена* на неговата стока — пазарната цена, в която социалният процес или неговият резултат се явява като присъща на стоката определеност, а колебанията на този процес, неговото движение — като присъщо на стоковата цена колебание тогава, от друга страна, *пазарната цена* се определя от тях, също както пазарната цена на памука определя пазарната цена на преждата, а, от друга страна, пазарната цена на преждата определя търсенето на памука и следователно пазарната цена на памука.

В резултат на това, че частите на принадената стойност, лихвата и рентата, влизат в производствения процес като *цени* на стоките — на стоката „земя" — и на стоката „капитал", — те съществуват в такава форма, която не само скрива техния действителен произход, но направо го отрича.

Обстоятелството, че принаденият труд, *незаплатеният* труд, също така съществено влиза в капиталистическия производствен процес, както и *заплатеният* труд, тук се явява така, че различните от труда елементи на производството — земя и капитал — трябва да бъдат заплатени, или че в цената на стоката влизат *разходи,* различни от цената на авансираните стоки и от работната

заплата. Частите на принадената стойност — лихва и рента — се явяват тук като разходи, аванси на експлоатиращия капиталист.

Средната печалба влиза определящо в производствените цени на стоките и следователно вече тук принадената стойност е не резултат, а условие; не една от частите, на които стойността на стоката се разлага, а конституираща част на нейната *цена.* Но *средната печалба,* както и самата *производствена цена,* е определяща, по-скоро идеална, и се явява същевременно като *излишък* над авансите [928] и като цена, различна от производствените разходи в същинския смисъл. Дали се получава средна печалба или не се получава, дали се получава печалба повече от средната или по-малко от средната *при съществуващата пазарна цена,* т. е. при непосредствения резултат от процеса — от това се определя възпроизводството, или, по-точно, мащабът на възпроизводството; определя се в какво количество наличните капитали отиват в една или друга сфера на производството или, обратно, се изземват от нея, както и в какви пропорции отново натрупаните капитали се насочват в едни или други сфери и, най-после, в каква степен едни или други сфери се явяват на паричния пазар като купувачи. Напротив, в *лихвата* и *рентата* частите на принадената стойност се явяват отделно в напълно фиксирана форма като предпоставка на отделната производствена цена и са антиципирани във формата на аванси.

* * *

{*Разходи [Kosten]* може да се нарича онова, което е *аванс,* т. е. онова, което е заплатено от капиталиста. Според тази употреба на думата печалбата е излишъкът над тези разходи. Това важи за отделните производствени цени. А цените, определяни от авансите, може тогава да бъдат наречени *цени по разходите [Kostenpreise]*[169]

Производствени разходи [Produktionskosten] може да се наричат цените, определяни от средната печалба, т. е. от цената на авансирания капитал плюс средната печалба, понеже тази печалба е условие за възпроизводството, условие, регулиращо предлагането и разпределението на капиталите по различните сфери. Тези цени са *производствени цени [Produktionspreise].*

Най-после, действителното количество труд (овеществен и непосредствен), което производството на стоката струва, е нейна *стойност.* Тя образува реалните производствени разходи за самата стока. Цената, която ѝ съответствува, е само стойност, изразена в пари.

Под термина „производствени разходи" [„Produktionskosten"] се разбира последователно ту първото, ту второто, ту третото.}

* * *

Ако не се възпроизвеждаше принадената стойност, естествено, заедно с нея би изчезнала и онази част от нея, която се нарича лихва, и онази част, която се нарича рента, би изчезнала заедно с това и *антиципацията* на тази принадена стойност, или това, че тя влиза като *цени* на стоките в производствените разходи. Наличната стойност, която влиза в производството, тогава изобщо не би излизала от него като *капитал*, следователно и не би могла като *капитал* да влиза в процеса на възпроизводството или да се дава назаем като *капитал*. Следователно именно постоянното възпроизводство на едни и същи отношения — отношения, обуславящи капиталистическото производство — води до това, че те представляват не само обществени форми и резултати от този процес, но същевременно и негови постоянни *предпоставки*. Но такива са те само като такива предпоставки, които той сам постоянно *полага*, създава, *произвежда*. Това възпроизводство следователно съвсем не е съзнателно и се явява, напротив, само при постоянното съществуване на тези отношения като *предпоставки* и господствуващи над производствения процес *условия*. Така например от частите, на които стойността на стоката може да бъде разложена, се получават нейните *конституиращи* части, противостоящи една на друга като самостоятелни по отношение една на друга, следователно и като самостоятелни по отношение на своето *единство*, което, напротив, се явява като тяхна *комбинация*. Буржоата вижда, че продуктът постоянно се превръща в условие за производство. Но той не вижда, че самите производствени отношения, обществените форми, в които той произвежда и които му се струват предварително дадени, естествени отношения, са постоянен продукт — и само поради това са постоянната предпоставка — на този специфичен обществен начин на производство. Различните отношения и моменти не само се обособяват в нещо самостоятелно, като получават страиен начин на съществуване, при който те изглеждат независими едно от друго, но те представляват непосредствени свойства на вещите, приемат вещен облик.

Така че агентите на капиталистическото производство живеят в някакъв омагьосан свят и техните собствени отношения им изглеждат като свойства на вещите, на веществените елементи на производството. Но именно в най-последните, най-опосредствуваните форми, форми, в които заедно с това опосредствуването не само е станало невидимо, но дори се е превърнало в своя диаметрална противоположност, различните образи на капитала се явяват като действителни фактори и непосредствени носители на производството. Лихвоносният капитал се персонифицира в паричния капиталист,

промишленият капитал — в промишления капиталист, капиталът, който носи рента — в лендлорда като собственик па земята, най-после, трудът — в наемния работник. Като такива фиксирани образи, персонифицирани в самостоятелни личности, които същевременно са само представители иа персонифицираните вещи, те влизат в конкуренцията и в действителиия производствен процес. Конкуренцията предполага това превръщане на вътрешиите връзки в нещо външно. Посочените фиксирани образи на капитала са такива форми, които съществуват за конкуренцията като нещо дадено от природата в природоисторическия смисъл, и в своето проявяване на повърхността
[929] самата конкуренция е само движение на този изопачен свят. Доколкото в това движение сн пробнва път вътрешната връзка, тя се явява като някакъв мистичен закон. Най-доброто доказателство за това е самата политическа икономия, науката, която се занимава с откриването отново на скритата връзка. В конкуренцията всичко се явява в тази най-външна, най-последна форма. Така например пазарната цена се явява тук като нещо господствуващо, лихвеният процент, рентата, работната заплата, промишлената печалба — като конституиращи елементи на стойността, а цената на земята и цената на капитала — като предварително дадени разходни пера, без отчитането на които не може да се води стопанство.

Видяхме как А. Смит първо разлага стойността на работна заплата, печалба (лихва) и рента, а след това, обратно, ги представя като самостоятелни конституиращи елементи на стоковите цени*. В първата концепция той изтъква скритата връзка, във втората — нейното външно проявление.

Ако още повече се движим по повърхността на явленията, освен средната норма на печалбата можем да представим лихвата и дори рентата като конституиращи части на стоковите цени (а именно на *пазарните цени*). Лихвата може да се представи като такава конституираща част непосредствено, тъй като тя влиза в цената по разходите. Рентата — като цена на земята, — макар и да не определя непосредствено цената на продукта, определя един или друг начин на производството: дали се концентрира много капитал и малък участък земя или малък капитал се разпределя на обширния участък; дали се произвежда един или друг вид продукт — добитък или жито, — пазарната цена на който най-добре покрива цената на рентата, защото рентата трябва да бъде заплатена преди изтичането на срока, за който е сключен арендният договор. Следователно, за да не представлява рентата отчисление от промишлената печалба, пасбището се превръща в нива, нивата —

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 67—71. *Ред.*

в пасбище и т. н. По такъв начин рентата не определя пазарната цена на отделния продукт непосредствено, но прави това косвено, установявайки такова съотношение между отделните видове продукти, че търсенето и предлагането да осигуряват най-добрата цена за всеки от тях, така че тя да може да плаща рента. И ако в този смисъл рентата не определя непосредствено пазарната цена например на житото, тя непосредствено определя пазарната цена на добитъка и т. н., с една дума — на продуктите от онези сфери, където рентата не се определя от пазарната цена на собствения продукт, а пазарната цена на продукта се определя от нормата на рентата, която носи земята, засявана с жито. Така например месото в промишлено развитите страни винаги се плаща много скъпо, т. е. значително по-високо не само от производствената му цена, но и от стойността му. Защото неговата цена трябва да плаща не само неговите производствени разходи, но и рентата, която би носила земята, ако на нея се отглеждаше жито. В противен случай месото при едрото скотовъдство, където органичният състав на капитала е много по-близък [до състава на капитала в промишлеността] или дори се отличава с още по-голямо преобладаване на постоянния капитал над променливия, би могло да плаща само твърде незначителна *абсолютна рента* или съвсем не би давало *абсолютна рента*. Но рентата, която месото плаща и която влиза непосредствено в неговата цена, се определя от сумата на абсолютната и диференциалната рента, която би давала същата земя при използването ѝ за земеделие. Тази диференциална рента тук също в повечето случаи не съществува. Най-добро доказателство за това е, че месото носи рента от такава земя, където житото не дава рента.

И така, ако *печалбата* влиза определящо в производствената цена, може да се каже, че работната заплата, лихвата и до известна степен рентата влизат определящо в пазарната цена и естествено съвсем определящо в производствената цена. Разбира се, тъй като движението на лихвата като цяло се определя от печалбата, тъй като житната рента се определя отчасти от нормата на печалбата, отчасти от стойността на земеделския продукт и от изравняването на различните стойности на продуктите от различните земи в пазарната стойност, а нормата на печалбата — отчасти от работната заплата, отчасти от производителността на труда в сферите на производството, които произвеждат постоянен капитал, следователно — от размера на работната заплата и от производителността на труда, а работната заплата се свежда до еквивалент на определена част на стоката (т. е. работната заплата се равнява на съдържащия се в стоката заплатен труд, а печалбата — на съдържащия се в нея незаплатен труд) и, най-после, тъй като производителността на труда

може да влияе върху цената на стоките само по два начина — върху тяхната стойност, като я намалява, и върху тяхната принадена стойност, като я повишава, — цялата работа се свежда в последна сметка до стойността, определяна от работното време. Цената по разходите не е нищо друго освен стойността на авансираните капитали плюс произведената от тях принадена стойност, разпределена между отделните сфери съответно на дела, който те съставляват в съвкупния капитал. Така цената по разходите се свежда до стойността, ако се разглежда не отделната сфера, а съвкупният капитал. От друга страна, пазарните цени на всяка сфера, в резултат от конкуренцията на капиталите в различните сфери, постоянно се свеждат до цената по разходите. Конкуренцията на капиталистите във всяка отделна сфера се стреми да сведе пазарната цена на стоката до нейната пазарна стойност. Конкуренцията на капиталистите в различните сфери свежда пазарните стойности до общите за всички сфери цени по разходите.

Рикардо е против Смитовото конституиране на стойността от нейните части, които се определят от самата нея. Но тук той е непоследователен. В противен случай не би могъл да спори със Смит, дали влизат в цената — т. е. дали влизат в нея *конституиращо* — печалбата, работната заплата и рентата, или пък, както твърди той, само печалбата и работната заплата. Аналитично те влизат, щом като бъдат заплатени. Той би трябвало, напротив, да каже така: цената на всяка стока може да бъде разложена на печалба и работна заплата, цената на някои стоки (и на твърде много *косвено*) може да бъде разложена на печалба, рента и работна заплата; но цената на *никаква* стока не се конституира от тях, [930, тъй като стойността на стоките не *се съставя чрез събиране* на тези компоненти като самостоятелни и действуващи de propriis fontibus* фактори с определена величина, а ако стойността е дадена, тя може да бъде разложена на посочените части в най-различни пропорции. Не предварително дадените фактори — печалбата, работната заплата и рентата — чрез тяхното събиране или комбиниране са, които определят величината на *стойността*, а една и съща *стойностна величина*, предварително дадена *величина на стойността*, се разлага на работна заплата, печалба и рента и в зависимост от различните обстоятелства твърде различно се разпределя по тези три категории.

Да предположим, че производственият процес се повтаря постоянно при неизменни условия, т. е. че възпроизводството се извършва при също такива условия, както и производството. Това предполага неизменна производителност на труда или поне такова

* — от собствени източници. *Ред.*

положение, при което измененията на производителността не изменят отношенията между агентите на производството, така че дори ако стойностите на стоките поради измененията на производителната сила биха се повишили или понижили, разпределението на стойността на стоките между агентите на производството би останало предишното. В този случай, макар теоретически да е неточно да се каже, че различните части на стойността определят стойността, или цената, на цялото, практически би било правилно да се каже, че те я конституират, доколкото под конституиране се разбира образуването на цялото чрез събиране на частите. Стойността на стоката както преди би се делила еднакво на стойност [на авансирания капитал] и принадена стойност, [новосъздадената] стойност би се разлагала еднакво на работна заплата и печалба, а печалбата еднакво би се разпадала на лихва, промишлена печалба и рента. Затова би могло да се каже: *Ц*, цената на стоката, се разлага на работна заплата, печалба (лихва) и рента, а, от друга страна, работната заплата, печалбата (лихвата) и рентата конституират стойността, или по-точно цената.

Но такава равномерност, или еднаквост, на възпроизводството — повтарянето на производството при същите условия — в действителност не съществува. Производителността се изменя и изменя условията за производство. Условията, от своя страна, изменят производителността. А получаващите се в резултат на това различия се проявяват отчасти в повърхностни колебания, които се изравняват за кратък срок, отчасти в постепенно натрупване на отклонения (divergences), които или водят до криза, до насилствено привидно връщане към предишните отношения, или пък само много постепенно си пробиват път и се стремят към признание като изменение на условията за производство.

Във формата на лихвата и рентата, в които се антиципира принадената стойност, се предполага, че *общият* характер на възпроизводството си остава същият. И това е така, докато продължава да съществува капиталистическият начин на производство. Второ, дори се предполага — което повече или по-малко също става, — че за определено време *определените отношения* на този начин на производство остават непроменени. Така че резултатът от производството *се фиксира* като *трайно, следователно служещо за предпоставка негово условие*, и при това като трайно *свойство на вещните условия за производство*. На тази привидност на *самостоятелността* на различните елементи, до които винаги се свежда производственият процес и които той винаги отново възпроизвежда, слагат край *кризите*.

{Каквото е *стойността* за действителния икономист, такова е за практическия капиталист *пазарната цена* — постоянно prius* на цялото движение.}

Лихвоносният капитал получава специфичната за капиталистическото производство и съответствуващата на него форма *в кредита*. Кредитът е форма, създадена от самия капиталистически начин на производство. (Подчиняването [на капиталистическия начин на производство] *на търговския капитал* фактически не изисква подобно новообразуване, тъй като стоката и парите, стоковото и паричното обръщение си остават елементарни предпоставки на капиталистическото производство и само се превръщат в абсолютни предпоставки. По такъв начин търговският капитал, от една страна, е обща форма на капитала, а, от друга страна, доколкото той представлява капитал в определена функция, капитал, функциониращ изключително в процеса на обръщението, неговата определяемост чрез производителния капитал нищо не променя в неговата форма.)

Изравняването на стойностите в цените по разходите става само поради това, че отделният капитал функционира като част от съвкупния капитал на цялата класа, а, от друга страна, съвкупният капитал на цялата класа се разпределя по различните особени сфери съответно на потребностите на производството. Това става чрез кредита. Благодарение на кредита това изравняване не само става възможно и се улеснява, но една част от капитала — във формата на паричен капитал — в действителност се явява като онзи общ материал, с който работи цялата класа. Това е едното значение на кредита. Другото е постоянният стремеж на капитала да съкрати метаморфозите, през които той трябва да премине в процеса на обръщението, да предугади времето на обръщението, превръщането си в пари и т. н. и [931] по този начин да противодействува на собствената си ограниченост. Най-после, функцията на *натрупването*, доколкото тя не е превръщане [на дохода] в капитал, а предлагане на принадената стойност във формата на капитал, отчасти се възлага по този начин на особена класа, отчасти всички *натрупвания* на обществото стават в този смисъл натрупване на капитала и се поставят на разположение на промишлените капиталисти. Тази операция, която се извършва обособено в безбройните пунктове на обществото, се концентрира и обединява в известни резервоари. По този начин парите, които лежат неизползвани в резултат на замразяване на стоката в нейната метаморфоза, се превръщат в капитал.

* — първично, предшествуващо. *Ред.*

* * *

„Земя—рента“, „капитал—лихва“ представляват ирационални изрази, тъй като рентата се фиксира като *цена* на земята, а лихвата като *цена* на капитала. Във формата на лихвоносен капитал, на капитал, носещ рента, на капитал, носещ печалба, още може да се разпознае общият произход на [всички тези различни доходи], тъй като *капиталът* изобщо включва присвояване на принаден труд, така че тези различни форми изразяват само това, че този произведен от капитала принаден труд се разпределя при капитала изобщо между две категории капиталисти, а при земеделския капитал — между капиталиста и поземления собственик.

Рентата като *цена* на земята (годишна) и лихвата като *цена* на капитала са също толкова ирационални, както $\sqrt{-3}$. Последната форма противоречи на числото в неговите прости елементарни форми, също както тези форми противоречат на капитала в неговата проста форма на стока и пари. Рентата и лихвата са ирационални в противоположен един на друг смисъл. „Земя—рента“, рентата като цена на земята изразява земята като стока, като потребителна стойност, имаща стойност, паричният израз на която е равен на нейната цена. Но потребителната стойност, която не е продукт на труда, не може да има стойност, т. е. не може да се смята за овеществяване на известно количество обществен труд, за обществен израз на известно количество труд. Тя не е такова нещо. За да се явява потребителната стойност като разменна стойност, за да бъде стока, тя трябва да бъде продукт на конкретен труд. Само при такава предпоставка този конкретен труд на свой ред може да бъде представен като *обществен труд,* като стойност. Земя и цена са несъизмерими величини, които при все това трябва да имат отношение помежду си. Тук има цена един предмет, който няма стойност.

От друга страна, лихвата като цена на капитала изразява обратната ирационалност. Тук стоката, без да има *потребителна стойност*, има двойна стойност: веднъж стойност, а след това различна от тази стойност цена. Защото капиталът *е* преди всичко само *парична сума* или *определено количество стока,* равно на определена парична сума. Ако стоката се дава назаем като капитал, тя е само замаскирана форма на *парична сума.* Защото онова, което се дава назаем *като капитал*, е на толкова и толкова фунта памук, а толкова и толкова *пари,* стойността на които съществува в памука. Затова и *цената* на капитала се отнася към него само като към битие на *парична сума,* т. е. такава сума на стойността, която е представена в парите и съществува под формата на разменна стойност. Как може сумата на стойността да има някаква цена освен цената, която е изразена в нейната собствена парична форма?

Та нали цената е стойността на стоката за *разлика* от нейната потребителна стойност. Цената като нещо различно от стойността на стоката, цената като стойност на парична сума (защото цената е само израз на стойността в парите) е следователно contradictio in terminis*.

Тази ирационалност на израза — (ирационалността на самия предмет идва оттам, че в лихвата капиталът се явява като предпоставка отделно от своя собствен процес, в който той става капитал, т. е. самонарастваща стойност, и че, от друга страна, носещият рента капитал носи рента само като земеделски капитал, само като капитал в особена сфера, т. е. носещият рента капитал се явява в такава форма, която *се пренася* от него върху *елемента, който го отличава от промишления капитал изобщо*), — тази ирационалност се чувствува от вулгарния икономист до такава степен, че той фалшифицира двата израза, за да ги направи рационални. Той твърди, че лихвата се заплаща за капитала, тъй като последният е потребителна стойност, и затова говори за полезността, която имат за възпроизводството продуктите или средствата за производство като такива, за полезността, която капиталът има веществено като елемент на трудовия процес.

Но полезността на капитала, неговата потребителна стойност вече е налице в неговата форма като стока и без тази полезност той не би бил стока и не би имал стойност. Като пари капиталът е израз на стойността на стоките и [932] може да бъде превърнат в стоки съответно на собствената стойност на последните. Но ако аз превръщам парите в машина, в памук и т. н. — превръщам ги в потребителни стойности на *същата* стойност. Превръщането се касае само до *формата на стойността.* Като пари капиталът има онази потребителна стойност, че той може да се превръща във формата на всяка стока, но на стока със същата стойност. В резултат от това изменение на формата стойността на парите също не се изменя, както не се изменя стойността на стоката, когато последната се превръща в пари. Потребителната стойност на стоките, в които мога да превърна парите, не дава на последните свръх тяхната стойност никаква различна от тази стойност цена. Но ако аз предварително предполагам превръщането и казвам, че цената се заплаща за потребителната стойност на стоките, потребителната стойност на стоките изобщо не се плаща или се плаща само дотолкова, доколкото се плаща тяхната разменна стойност. Видът на използването на потребителната стойност на една стока, дали стоката влиза в индивидуалното или промишленото потребление, абсо-

* — противоречие в термините. *Ред.*

лютно нищо не изменя в нейната разменна стойност. Изменя се само това, кой я купува: промишленият капиталист или непосредственият потребител. Затова производителната полезност на стоката може да обясни факта, че тя изобщо има разменна стойност, защото за да се заплаща съдържащият се в стоките труд, те трябва да имат потребителна стойност — в противен случай те не са стоки, каквито са само като единство между потребителна стойност и разменна стойност. Но тази потребителна стойност съвсем не може да обясни факта, че стоката като разменна стойност или като цена има и друга различна от тази цена.

Виждаме, че вулгарният икономист иска тук да се измъкне от трудността, като се опитва да превърне *капитала*, т. е. парите или стоката, доколкото те имат *специфична, отличаваща се* от тях като пари или стока определеност, в проста *стока*, т. е. че той се абстрахира тъкмо от специфичната разлика, която трябва да бъде обяснена. Той не иска да каже, че в капитала се съдържа това средство за експлоатация на принаден труд и че именно затова капиталът се оказва по-голяма стойност, отколкото неговата стойност. Вместо това той казва: капиталът следователно има по-голяма стойност, отколкото неговата стойност, защото той е обикновена стока, като всяка друга, т. е. защото той има потребителна стойност. Тук капиталът се отъждествява със стоката, а необходимо е да се обясни именно това — как стоката може да се явява като капитал.

Относно земята вулгарният икономист постъпва обратно, ако не повтаря като папагал физиократите. Там, при разглеждането на лихвата, той превръща капитала в стока, за да обясни *разликата* между капитал и стока и превръщането на стоката в капитал. Тук той превръща земята в капитал, защото капиталистическото отношение само по себе си по-лесно се побира в неговите представи, отколкото цената на земята. Рентата може да се смята за лихва от капитал. Например ако рентата е 20, а лихвеният процент — 5, може да се каже, че тези 20 са лихва от 400 единици капитал. И действително, земята се продава тогава за 400, което е просто продажба на рентата за 20 години. Това заплащане на антиципираната двадесетгодишна рента е тогава цена на земята. По този начин земята се превръща в капитал. Годишните 20 стойностни единици стават вече само 5% лихва от платения за нея капитал. И по този начин формулата „земя — рента“ се превръща във формулата „капитал — лихва“, което на свой ред се претворява по фантастичен начин в плащане за потребителната стойност на стоките, т. е. в отношението „потребителна стойиост—разменна стойност“.

По-способните за анализ сред вулгарните икономисти разбират, че цената на земята не е нищо друго освен израз на капитализирането на рентата, че фактически това е покупната цена на рентата за редица години, която се определя съответно на съществуващия в даден момент лихвен процент. Те разбират, че това капитализиране на рентата има за предпоставка рентата, че рентата следователно не може, обратно, да се обяснява със собственото си капитализиране. Затова те отричат самата рента, обявявайки я за лихва върху вложения в земята капитал, което не им пречи да признават, че и земята, в която не е вложен никакъв капитал, носи рента, а също, че *еднаквите количества* капитал в земите с различно плодородие носят *различна* рента или че *нееднаквите количества* капитал в земите с нееднакво плодородие носят *еднаква* рента. Също така тяхната теза за рентата като лихва върху вложения в земята капитал не им пречи да признават също, че вложеният в земята капитал — ако действително трябва да се обяснява заплащаната за земята рента — носи може би пет пъти по-големи „лихви“, т. е. пет пъти по-голяма рента, отколкото *лихвата*, която се носи от равен по големина капитал, вложен в промишлеността под формата на основен капитал.

Виждаме, че тук трудността всеки път се отстранява, като *се абстрахират* от нея, и, обратно, подлежащата на обяснение *специфична разлика* се полменя с някакво такова отношение, което изразява нещо противоположно на тази разлика и следователно във всеки случай не изразява онова, което трябва да бъде обяснено. [932]

[б) БОРБАТА НА ВУЛГАРНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ ПРОТИВ ЛИХВАТА (ПРУДОН) НЕРАЗБИРАНЕ НА ВЪТРЕШНАТА ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИХВАТА И СИСТЕМАТА НА НАЕМНИЯ ТРУД]

[935] Полемиката на Прудон с Бастиа относно лихвата е характерна както за начина, по който вулгарният икономист защищава категориите на политическата икономия, така и за това, как повърхностният социализъм (полемиката на Прудон едва ли заслужава това име) ги напада. Ще се върнем към това в раздела за вулгарните икономисти[160]. Тук само няколко предварителни бележки.

Възвратното движение [на парите] не би трябвало да шокира Прудон като нещо специфично свойствено [на лихвоносния капитал], ако той изобщо е разбирал нещо от движението на капитала. Също така и излишъкът от стойността на възвръщащата се сума. Това е, което характеризира капиталистическото производство изобщо.

{Но у Прудон, както ще видим, излишъкът е надбавка. В своята критика изобщо той се държи като ученик и никога не е вла-

деел дори най-основните елементи от науката, която иска да критикува. Така например той никога не е разбирал парите като необходима форма на стоката. (Виж първата част[161].) Тук той дори смесва пари и капитал — защото даваният назаем капитал се явява като паричен капитал, във формата на пари.}

В лихвоносния капитал би трябвало да учуди Прудон не наличието на излишъка, за който не е бил платен никакъв еквивалент, защото принадената стойност — а върху нея почива капиталистическото производство — е стойност, която не е струвала никакъв еквивалент. В това няма нищо характерно за лихвоносния капитал. За лихвоносния капитал е характерен — доколкото разглеждаме формата на движението — само първият момент, който представлява тъкмо обратното на онова, което мисли Прудон, а именно характерно е това, че заемодателят дава пари, без да получава по начало еквивалент за тях, и че, следователно, връщането на капитала с лихви, доколкото сделката става между заемодателя и заемополучателя, [няма нищо общо с] метаморфозите, през които преминава капиталът и които, доколкото те са само метаморфози на икономическата форма, се явяват като редица разменни актове, като превръщане на стоката в пари и превръщане на парите в стока, а доколкото те са реални метаморфози, или производствен процес, съвпадат с промишленото потребление. (Самото потребление образува тук момент на движението на икономическата форма.)

Но което парите не правят в ръцете на заемодателя, те правят в ръцете на заемополучателя, който действително ги прилага като капитал. Своето реално движение като капитал те извършват в ръцете на заемополучателя. При него те се връщат като пари плюс печалба, като пари $+\frac{1}{x}$ пари. Движението между заемодател и заемополучател изразява само началната и крайната точка на капитала. Като пари капиталът преминава от ръцете на A в ръцете на B. В ръцете на B парите стават капитал и като капитал те, след известно кръгообръщение, се връщат заедно с печалбата. Този междинен акт, действителният процес, който включва както процеса на обръщението, така и производствения процес, съвсем не се отнася до сделката между заемодателя и заемополучателя. Тази сделка започва отново едва след като парите *вече* са се реализирали като капитал. Сега парите преминават обратно в ръцете на заемодателя, с известен излишък, който съставлява обаче само част от излишъка, реализиран от заемополучателя. Частта от този излишък, която остава за заемополучателя, еквивалентът, който той получава, е промишлената печалба, присвоена от него само благодарение на взетите назаем пари. Всичко това става невидимо в сделката между заемополучателя и заемодателя. Тя се ограничава от два акта. Преминаване от ръцете на A в ръцете на B. Пауза, през която парите се намират в ръцете на B. Връщането на парите заедно с лихвите след паузата в ръцете на A.

И така, ако се разглежда само тази форма — тази сделка между A и B, — получава се голата форма на капитала без нейното опосредствуване: парите, които се дават като сума a и се връщат след известен период от време като сума $a+\frac{1}{x}a$ без каквото и да е опосредствуване между тях с изключение на онзи период от време, който изминава между отлива на сумата a и нейния обратен прилив като сума $a+\frac{1}{x}a$.

И ето в тази именно ирационална форма — във формата, която разбира се, съществува като самостоятелно движение наред с действителното движение на капитала, като го започва и завършва — г-н Прудон разглежда цялата тази работа, а при такова разглеждане всичко неизбежно му остава непонятно. Ако изчезнеше тази форма на заемане — форма, различна от покупката и продажбата, — според него би отпаднал и излишъкът. В действителност в този случай би отпаднала само подялбата на излишъка между двата вида капиталисти. Но такава подялба може и трябва постоянно да възниква отново, щом стоката или парите могат да се превръщат в капитал, а това въз основа на наемния труд е винаги възможно. Ако стоката и парите не можеха да стават капитал — следователно, ако не можеха и да се заемат като капитал *in posse**, — те не биха могли да противостоят на наемния труд. Ако те по такъв начин като *стока* и *пари* не противостояха на наемния труд и самият труд следователно не ставаше стока, това не би означавало нищо друго освен [936] връщане към начините на производство, предшествуващи капиталистическото производство, където трудът не се превръща в стока, а масата на труда се явява още като крепостен или робски труд. При свободния труд като основа това е възможно само в случай, че работниците са собственици на своите условия за производство. Свободният труд се развива в рамките на капиталистическото производство като *обществен* труд. Следователно това, че работниците са собственици на условията за производство, означава, че последните принадлежат на обществено-обединените работници, че работниците произвеждат като обществено-обединени работници и подчиняват собственото си производство като обобществено. Но да искаш, както Прудон, да се запазва наемният труд,

* — във възможност. *Ред.*

следователно и основите на капитала, и същевременно да искаш да се премахнат „злините“ чрез отричане на една от производните форми на капитала, е детинщина.

„Gratuité du Crédite“. Discussion entre M. *Fr. Bastiat* et *M. Proudhon*. Paris, 1850.

Заемът за Прудон е зло, защото той не е продажба.

Да дваш назаем под лихва „означава да използваш възможността все отново да *продаваш* един и същ *предмет* и все отново да получаваш за него *цената*, без някога да се отказваш от собствеността върху онова, което тук продаваш“ („Gratuité du Crédit“, *писмо първо*, написано от Шеве, един от редакторите на вестник „Voix du Peuple“[162], стр. 9).

Това, което обърква автора на това писмо, е, че даваният назаем „предмет“ (например пари или къща) не променя собственика, както това става при покупката и продажбата. Но той не забелязва, че при даването на пари назаем заемодателят не получава срещу това никакъв еквивалент, докато в действителния процес във формата на актове на размяна и върху тяхна основа се получава не само еквивалентът, но и незаплатеният излишък. Доколкото става размяна на предметите, няма изменение на стойността и един и същ индивид е както преди „собственик“ на същата стойност. А доколкото се появява принадена стойност, не става никаква размяна. Когато отново започнат актовете на размяна на стока и пари, принадената стойност вече се съдържа в стоката. Прудон не разбира как от закона за размяната на стойностите произтича печалбата, а следователно и лихвата. Затова „къща“, „пари“ и т. н. трябва според него да се разменят не като „капитал“, а като „стока... по себестойност“ („Gratuité du Crédit“, стр. 43—44).

„Наистина шапкарят, който продава шапки... получава срещу тях стойността, нито повече и нито по-малко. Но капиталистът, който дава назаем пари... не само получава обратно своя капитал ненамален — той получава повече от своя капитал, повече, отколкото е пуснал в размяната, получава свръх капитала още и лихва...“ (пак там, стр. 69).

Шапкарите на г-н Прудон изглежда не са *капиталисти*, а домашни производители, занаятчии.

„Тъй като в търговията *лихвата върху капитала* се прибавя към *работническата заплата* на работника, за да *състави* заедно с тази последната *цената на стоката*, работникът не може да изкупи продукта на своя собствен труд. *Да живееш, като работиш*, е принцип, който при господството на лихвата съдържа противоречие“ (стр. 105).

В IX писмо (стр. 144—152) храбрият Прудон смесва парите като средство за обръщение с парите като капитал и в резултат от това стига до извода, че съществуващият във Франция „капитал“ носи 160% (а именно 1 600 млн. франка годишни лихви по държавни заеми, ипотеки и т. н. за капитал от един милион франка — върху „сумата налични пари, намиращи се във Франция в обръщение“).

По-нататък:

„Тъй като поради натрупването на лихвите *капиталът-пари* от размяна до размяна постоянно все отново и отново се връща при своя източник, оттук следва, че всяко ново даване на тези пари назаем, извършвано от едни и същи ръце, носи печалба винаги на същото това лице“ (стр. 154).

Тъй като капиталът се дава назаем във формата на пари, Прудон смята, че паричният капитал, т. е. наличните пари, притежава това специфично свойство. Според Прудон всичко трябва *да се продава*, но нищо не трябва *да се дава назаем*. С други думи: също както Прудон искаше да запази стоката, но не искаше стоката да става „пари“, така тук той иска да запази стоката и парите, но те не трябва да се развиват в капитал. Ако отхвърлим всички фантастични форми на изразяване, това значи само, че не трябва да се преминава от дребното еснафско-селско и занаятчийско производство към едрата промишленост.

„Тъй като стойността не е нищо друго освен *отношение* и тъй като между всички продукти по необходимост се установява *отношение помежду им*, оттук следва, че от обществена гледна точка продуктите винаги са стойности и установили се стойности. За обществото разликата между капитал и продукт не съществува. Тази разлика е напълно субективна, тя съществува само за индивидите“ (стр. 250).

Какво нещастие, когато такива германско-философски изрази като „субективно“ попадат в ръцете на някакъв си Прудон. Обществените, буржоазните форми за него са „субективни“. И субективната, и при това невярна, абстракция, която довежда Прудон до твърдението, че, тъй като разменната стойност на стоката изразява *отношение* между стоките, тя изразява всяко отношение между стоките, а не нещо трето, към което стоките се намират в едно или друго отношение — тази невярна „субективна“ абстракция именно е онази [937] „обществена гледна точка“, от която следователно са тъждествени не само стоката и парите, но дори стоката, парите и капиталът. Така и наистина се получава, че от тази „обществена гледна точка“ всички котки са сиви.

На всичко отгоре принадената стойност се появява във формата на нравоучение:

„Всеки труд *трябва* да дава *излишък*“ (стр. 200).

Тази морална повеля е, разбира се, великолепна дефиниция на принадената стойност. [937]

[7) КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРОБЛЕМАТА ЗА ЛИХВАТА. ПРЕВЪЗХОДСТВОТО НА ЛУТЕР НАД ПРУДОН В ПОЛЕМИКАТА ПРОТИВ ЛИХВАТА. ПРОМЯНА ВЪВ ВЪЗГЛЕДИТЕ ЗА ЛИХВАТА ВЪВ ВРЪЗКА С РАЗВИТИЕТО НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

[937] Лутер, който е живял в епохата на разлагането на средновековното гражданско общество на елементите на съвременното общество — процес, който е бил ускорен от световната търговия и от откриването на нови източници на злато, — познава капитала естествено само в двете му допотопни [форми]: във формата на лихвоносния капитал и на търговския капитал. Ако стъпилото вече здраво на крака капиталистическо производство в своята детска фаза се стреми насилствено да подчини лихвоносния капитал на промишления — това фактически е било направено за пръв път в Холандия (където капиталистическото производство във формата на манифактурата и едрата търговия разцъфтява по-рано, отколкото в другите страни), а в Англия през XVII век било провъзгласено (отчасти в твърде наивни форми) като първо условие за капиталистическото производство, — преди това, при преминаването към капиталистическия начин на производство, *признаването* на „лихварството", на тази старомодна форма на лихвоносния капитал, като условие за производство, като необходимо производствено отношение, представлява, обратно, първата крачка; също както по-късно, когато промишленият капитал си е подчинил лихвоносния капитал (XVIII век, *Бентам*[163]), той самият признава неговото право, признава го като плът от своята плът.

Лутер стои *по-високо* от Прудон. Него не го обърква разликата между *заем* и *покупка*: в двете той еднакво вижда лихварство. Изобщо най-силният момент в неговата полемика е, че за главен пункт на нападките си той избира *врастването на лихвата в капитала.*

I) „Von Kaufshandlung und Wucher" (1524). В VI част на Съчиненията на Лутер, Витенберг, 1589.

(Това съчинение е написано в навечерието на Селската война.)

За търговията (търговския капитал):

„Сега търговците много се оплакват от дворяните или от разбойниците" (виждаме защо търговците вървят с князете против селяните и рицарите), „от това, че те трябва да търгуват при голяма опасност, и освен това биват залавяни, бити, облагани с големи данъци; ограбвани и т. н. Ако търговците понасяха това в името на справедливостта, те без съмнение биха били свети хора!... Но тъй като самите търговци вършат толкова големи беззакония и противохристиянски кражби и обири по целия свят и дори помежду си, нищо чудно, че бог прави така, че толкова голямото имущество, добито по нечестен път, отново се прахосва или се разграбва, а тях самите отгоре на това ги бият или пленяват... А на князете подобава с надлежна суровост да наказват за толкова несправедливата търговия и да взимат мерки

търговците да не грабят така безсъвестно поданиците си. Но тъй като князете не правят това, бог използва рицарите и разбойниците и чрез тях наказва търговците за беззаконията и те трябва да бъдат негови дяволи, също както той с дяволи мъчи и с врагове унищожава Египетската земя и целия свят. Така той бие един злодей с друг, давайки с това да се разбере, че търговците са не по-малки разбойници от рицарите, защото търговците всеки ден грабят целия свят, докато рицарят през годината ограбва един или два пъти, едного или двама" (стр. 296).

„... Изпълва се пророчеството на Исай: твоите князе са станали съучастници на крадците. Защото те бесят крадците, откраднали гулден или половин гулден, а се сприятеляват с онези, които грабят целия свят и крадат с по-голяма безопасност, отколкото всички други, сякаш за да си остане вярна поговорката: големите крадци бесят [938] малките крадци и, както е казал римският сенатор Катон: обикновените крадци лежат в затворите и са оковани във вериги, а държавните крадци ходят в злато и коприна. Какво ли в края на краищата ще каже бог за това? Той ще направи така, както с устата на Езекиил казва: князе и търговци — крадец с крадец — той ще стопи в едно като олово и мед, както става, когато изгаря градът, за да няма вече нито князе, нито търговци. Боя се, че това е вече пред прага" (стр. 297).

За лихварството, за лихвоносния капитал:

„Казват ми, че сега всяка година на всеки Лайпцигски панаир вземат 10 гулдена, което е 30 на сто[164]; някои прибавят тук и Наумбургския панаир, така че се получава 40 на сто; вземат ли някъде повече от това, не зная. Какъв позор; докъде ли по дяволите в края на краищата ще доведе това!... Който има сега в Лайпциг 100 флорина, той взема всяка година 40 — това значи да изяде за една година един селянин или един гражданин. Ако има 1000 флорина, всяка година взема 400 — това значи за една година да изяде един рицар или богат дворянин. Ако има 10 000, всяка година взема 4000 — това значи за една година да изяде един богат граф. Ако има 100 000, както това и трябва да бъде при големите търговци, той всяка година взема 40 000 — това значи да изяде за една година един много богат княз. Ако има 1 000 000, всяка година взема 400 000 — това значи да изяде за една година един много голям крал. И за това не го заплашва никаква опасност, нито живота му, нито имота му. Той не върши никаква работа, седи си до печката и си пече ябълки. И този разбойник в кресло, както си седи в къщи, може за 10 години да изяде целия свят" (стр. 312—313)[165].

(II) „Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro", Wittemberg. 1555.

„За богатия човек не трябва да съдим по неговото външно поведение, защото той е облечен в овча кожа, и неговият живот блести и изглежда красив и изкусно прикрива вълка. Защото евангелието го хули не за това, че е извършил прелюбодеяние, убийство, грабеж, богохулство или нещо подобно, което би могло да порицае светът или разумът. Защото той е водил също такъв благопристоен живот, както фарисеят, който два пъти седмично постел и не бил като другите хора".}

Тук Лутер ни казва как възниква лихварският капитал: чрез разоряване на гражданите (еснафите и селяните), рицарите, дворянството, князете. От една страна, у лихварите отива принаденият труд, *както и условията на труда* на еснафите, селяните, цеховите майстори, с една дума, на дребните стокопроизводители, които

се нуждаят от пари, например за да извършват плащания, преди да са превърнали своята стока в пари, и които част от своите условия на труда вече купуват сами и т. н. От друга страна, у лихварите отиват средствата от притежателите на рентата, която сега си присвояват лихварите — т. е. от разточителното, разгулно богатство. Тъй като лихварството води до два резултата: първо, изобщо спомага за образуването на самостоятелно парично имущество, и, второ, присвоява си условията на труда, т. е. разорява притежателите на старите условия на труда — то служи като могъщо средство при образуването на предпоставките за промишления капитал, — могъщ фактор в процеса на отделянето на условията за производство от производителя. Също както и търговецът. И за двамата е общо това, че образуват самостоятелно парично имущество, т. е. събират в свои ръце във формата на парични искания, първо, част от годишния принаден труд, второ, част от условията на труда и, трето, част от натрупването на годишния труд. Парите, които действително се намират в техни ръце, съставляват само малка част отчасти от годишните и ежегодно натрупвани съкровища, отчасти от оборотния капитал. Натрупването от тях на *парично имущество* означава, че на тях се пада значителен дял отчасти от годишната продукция, отчасти от годишните доходи, като всичко това трябва да им се плати не in natura, а в превърнатата форма на парите. Ето защо, доколкото парите не се намират в активно обръщение като средства на обръщението, не сѐ намират в движение, те се натрупват в техните ръце; отчасти в техните ръце се оказват и резервоарите на намиращите се в обръщение пари и в още по-голяма степен се намират и натрупват в техните ръце титулите за продуктите на производството, но като титули за стоката, превърната в пари, като парични титули. [939] Лихварството действува, от една страна, като разрушител на феодалното богатство и феодалната собственост, от друга страна — като разрушител на дребнобуржоазното, дребноселското производство, с една дума, на всички онези форми, при които производителят още се явява като собственик на своите средства за производство.

При капиталистическото производство работникът е *лишен от собственост* върху условията за производство: той не е собственик нито на нивата, която обработва, нито на оръдието, с което работи. Но на това отчуждаване на условията за производство тук съответствува действителното изменение в самия начин на производство. Оръдието става машина; работникът работи във фабриката и т. н. Самият начин на производство вече не допуска свързаното с дребната собственост разпръскване на оръдията на производството, както и разпръскване на самите работници. При капиталистическото

производство лихварството вече не може да *отделя* условията за производство от работника, от производителя, защото те са вече отделени.

Лихварството *централизира* имуществото, по-специално във формата на паричното имущество, само там, където средствата за производство са разпръснати, където следователно работникът произвежда повече или по-малко самостоятелно, като дребен селянин, цехов занаятчия (дребен търговец) и т. н. — като селянин или занаятчия, при това безразлично дали този селянин е крепостен или не и дали този занаятчия принадлежи към цеховата организация или не. Лихварят си присвоява тук не само оная част от принадения труд, с която разполага самият крепостен — или не само целия принаден труд, ако лихварят има работа със свободни селяни и т. н., — но си присвоява и оръдията на производството, чийто номинален собственик си остава селянинът и т. н. и към които в самото производство този селянин се отнася като собственик. Това лихварство почива върху дадена основа, върху даден *начин на производство*, който то не изменя; то само се залепва за него като паразит и го довежда до жалко състояние. То го изсмуква, изтощава и довежда до това, че възпроизводството се извършва при все по-отвратителни условия. Оттук народната омраза към лихварството, особено при античните отношения, когато този характер на производството — собствеността на производителя върху своите условия за производство — е бил същевременно основа на политическите отношения, основа на самостоятелността на гражданина. Това се прекратява веднага щом работникът престане да притежава условията за производство. Същевременно идва краят и на могъществото на лихварството. От друга страна, когато господствува робството или когато принаденият труд се изяжда от феодалите с техните свити, а робовладелците или феодалите попадат под властта на лихварите, начинът на производство също остава предишният, но става по-суров. Обремененият с дългове робовладелец или феодал сега изсмуква повече, тъй като него самия го изсмукват; или в края на краищата той отстъпва своето място на лихваря, който сам става поземлен собственик, и т. н., като конникът и т. н. в древния Рим. Мястото на стария експлоататор, при когото експлоатацията е била повече или по-малко оръдие на политическата власт, заема грубият, алчният за пари парвеню. Но самият начин на производство не се изменя.

При всички докапиталистически начини на производство лихварят действува революционно само в *политическо* отношение, като подкопава и разрушава онези форми на собственост, върху здравата основа на които — т. е. върху тяхното постоянно възпроизводство

в същия вид — почива политическата структура на обществото. Лихварството действува и централизиращо, но само върху основата на стария начин на производство, в резултат на което обществото, освен робите, крепостните и т. н. и техните нови господари, се превръща в тълпа. При азиатските форми [на обществото] лихварството може дълго да продължава да съществува, предизвиквайки само икономически упадък и политическа деморализация, без да води обаче до реално разлагане [на съществуващия начин на производство]. Едва в такава епоха, когато са налице останалите условия за капиталистическо производство — свободен труд, световен пазар, разпадане на старите обществени връзки, определена степен на развитие на труда, развитие на науките и т. н., — едва в такава епоха лихварството е едно от средствата за образуване на новия начин на производство, а същевременно за разоряване на феодалите, стълбовете на антибуржоазния елемент, и за разоряване на дребната промишленост, на дребното земеделие и т. н., с една дума, като средство за централизиране на условията на труда като капитал.

Че лихварите, търговците и т. н. владеят „паричното имущество", означава само, че имуществото на нацията, доколкото то се явява като стока и пари, се концентрира в техни ръце.

Капиталистическото производство трябва първоначално да се бори с лихварството — дотолкова, доколкото самият лихвар не се превръща в производител. По времето, когато капиталистическото производство се е установило окончателно, властта на лихваря над принадения труд, свързана с продължаването на съществуването на стария начин на производство, вече се прекратила. Промишленият капиталист непосредствено инкасира принадената стойност във формата на печалба; частично той вече е завладял и условията за производство, и част от годишното натрупване се присвоява непосредствено от него. От този момент, особено с развитието на промишленото и търговското имущество, лихварят, т. е. онзи, който дава заеми под лихва, става само такова лице, което е отделено от промишления капиталист поради разделението на труда, но подчинено на промишления капитал.

[940] III) „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung". Wittemberg. 1540 (без номерация на страниците).

Търговия (покупка, продажба) и заем (Лутер не се обърква като Прудон от това различие на формата).

„Преди петнадесет години аз писах против лихварството, защото още тогава то получи такава сила, че не виждах надежда за подобрение. Оттогава то толкова се възвиси, че *не иска вече да се съобразява с порока, греха и позора*, а се величае като чиста добродетел и чест, като че ли оказва на хората велика любов и християнска услуга. А къде да се търси спасението, щом позорът е станал чест

и порокът — добродетел? Сенека казва по естествен разум: Deest remedii locus, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt*. Германия стана такава, каквато трябваше да стане; гнусната алчност и лихварството я развратиха до основи...

Преди всичко да кажем за *даването назаем* и *вземането назаем*. Когато се дават назаем пари и срещу тях се иска или взема нещо повече или по-добро — това е лихварство, осъждано във всички закони. И затова всички онези, които взимат пет, шест или повече на сто срещу дадени назаем пари — всички те са лихвари и съответно на това е тяхното държане, наричат се и идолопоклоннически служители на алчността или мамона... Същото трябва да се каже и за житото, ечемика и други стоки — че ако срещу тях искат нещо повече или по-хубаво, това е лихварство, откраднато и заграбено имущество. Защото да дам назаем — значи, че давам някому мои пари, имущество или покъщнина, за да ги ползва, докато му са нужни или докато мога и съм съгласен за това, а след това своевременно той ми връща всичко това в онзи вид, в който съм го дал назаем."

„*От търговията също* правят *лихварство*. Но за един път това сега е вече твърде много. Сега трябва да говорим само за едно — за лихварството при заемите. Когато завършим с него (след страшния съд над него), ще отдадем заслуженото и на *търговското лихварство*".

„Благородникът лихвар казва така: „Мили, при сегашното положение на нещата аз оказвам на ближния голяма *услуга* с това, че му давам назаем по пет, шест, десет на сто. И той ми благодари за такъв заем като особено благодеяние. Той ме моли за това сам, доброволно и без принуда предлага да ми подари пет, шест, десет гулдена на сто. Нима не мога, без лихварство, да вземам това с чиста съвест?...

Нека той слави себе си, нека се променя и украсява... Но който взема нещо повече или по-добро, той е лихвар, и това значи, че *не услуга* е направил, *а е навредил* на ближния си, както става това при кражбата и грабежа. Услуга и благодеяние на ближния не е всичко онова, което се нарича услуга и благодеяние. Защото онзи, който прелюбодействува, и онази, която прелюбодействува, си оказват помежду си голяма услуга и удоволствие. Райтерът* оказва на убиеца и подпалвача голяма райтерска услуга, като му помага да граби по пътищата и да напада страни и хора. Папистите оказват на нашите хора голяма услуга с това, че те не всички унищожават, изгарят, убиват, хвърлят в затворите, а оставят някои живи и ги прогонват или им отнемат имуществото. Самият дявол оказва на своите служители голяма, неизмерима услуга... С една дума, светът е пълен с големи, превъзходни всекидневни услуги и благодеяния... Поетите пишат за циклопа Полифем, че той е обещал на Улис да прояви към него дружелюбие — първо да изяде неговите спътници и чак след това последен него самия. Да, това също било услуга и голямо благодеяние.

С такива услуги и благодеяния сега усърдно се занимават благородните и неблагородните, селяните и гражданите; те изкупуват, държат в склада си, създават поскъпване, [941] като повишават цената на житото, ечемика и всичко, което е необходимо на хората, а след това си изтриват устата и казват: да, което е необходимо, то е необходимо, аз го предоставям в услуга на хората, макар че бих могъл и бих имал право да го оставя за себе си. Ето как ловко те мамят и подвеждат бога... Съвсем свети са станали сега хората. И така, никой сега вече не може да се занимава с лихварство, никой не може да бъде алчен или зъл, целият свят се е превърнал изцяло в светии, *всеки оказва услуга на другия*, никой не причинява на другия вреда...

* — Няма място за лекарства там, където онова, което се смята за порок, става обичай. *Ред.*

* Райтер — (историч.) войник от наемна тежка кавалерия през 16—17 в. *Бълг. ред.*

Ако лихварят прави с това услуга, той я прави само на гнусния дявол, макар тази услуга да е нужна на бедния, нуждаещия се човек, а той, може би, трябва да смята за услуга и благодеяние това, че все още не са го изяли напълно . . .

Той* оказва на тебе** и е принуден да ти оказва такава услуга" {да плаща на лихваря лихви}, „ако иска да получи *пари*".

{От цитираното се вижда, че по времето на Лутер лихварството се е било много засилило и същевременно вече апологетично се оправдавало като *„услуга"* (Сей — Бастиа***). Тук вече имаме концепцията за сътрудничеството или хармонията: „Всеки оказва услуги на другиго".

През най-добрите времена на *античния* свят лихварството било забранено (т. е. не се разрешавало да се вземат лихви). По-късно то било узаконено и получило широко разпространение. В областта на теорията винаги (както при *Аристотел*[166]) е господствувал възгледът, че само по себе си лихварството е лошо.

През *християнското средновековие* лихварството се е смятало за „грях" и е било забранено с „канони".

Ново време. Лутер. Все още е жив католическо-езическият възглед за лихварството. Лихварството широко се разпространява (отчасти поради нуждата на правителството от пари, отчасти поради развитието на търговията и манифактурата, отчасти поради необходимостта продуктът да се превръща в пари). Но вече се утвърждава неговото гражданско право.

Холандия. Първата апология на лихварството. Тук то също за пръв път се модернизира, подчинява се на производителния или търговския капитал.

Англия. XVII век. Полемика вече не против лихварството само по себе си, а само против размера на лихвата. Преобладаване на лихварството над кредита. Стремеж към създаване на кредитната форма. Насилствени законодателни мерки.

XVIII век. Бентам. Свободното лихварство се признава като елемент на капиталистическото производство.}

[Ще приведем още няколко откъса от съчинението на Лутер „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen".]

Лихвата като възстановяване на загубата:

„[Може да се случи и често се случва така, че аз, Ханс, давам назаем на теб, Балтазар, сто гулдена, които са ми необходими да получа обратно към Михайловден; а ако ти закъснееш, от това аз ще пострадам. Михайловден наближава, ти не ми връщаш стоте гулдена. Тогава съдията ме хваща за шията или ме хвърля в кулата или в затвора, или ме сполетява друго нещастие, докато не се изплащ-

---

* Нуждаещият се от пари човек. *Ред.*

** — на лихваря. *Ред.*

*** Вж. настоящия том, ч. I, стр. 400. *Ред.*

Лежа в затвора, ям лоша храна и здравето ми се разрушава. Дотам ме довеждаш с твоето закъсняване и така ми се отплащаш със зло за моето благодеяние. Какво тогава да правя? Аз продължавам да страдам, защото ти се бавиш и спиш, и всеки ден, докато ти се бавиш и спиш, си отива със загуба и вреда за мене. Кой трябва тук да понася загубата или да заплати за това? Защото в края на краищата загубата ще стане ненонос м гост в моя дом, докато н съвсем загина.]

А тук въпросът трябва да се разгледа от светска и юридическа страна (теологията засега трябва да оставим на мира). В разглеждания случай ти, Балтазар, ще трябва да ми възстановиш освен стоте гулдена още и цялата ми загуба и да покриеш всички свързани с това принудителни разходи". {Под принудителни разходи Лутер разбира тук съдебните разходи и т. н., които е понесъл заемодателят поради това, че той самият е бил лишен от възможността да заплати дълговете си}. . . Справедливо е следователно — дори от гледна точка на разума и естественото право — да ми възстановиш всичко: *първоначалната сума заедно с понесената от мен загуба*. . . Такава загуба юридическите книги наричат на латински *interesse**. . .

Освен тази загуба може да се получи и друга: ако ти, Балтазар, не ми връщаш до Михайловден тези сто гулдена, а на мене ми се удаде възможност да купя градина, нива, къща или изобщо нещо подобно, от което бих могъл да извлека голяма полза или бих имал прехрана за себе си и децата си, аз съм принуден да изпусна тази възможност, и ти ми причиняваш загуба и пречиш с твоето закъсняване и спане, така че аз никога вече не ще мога да направя такава покупка" и т. н. „Но аз съм ти ги дал назаем и ти ми причиняваш двойна загуба — *тук не мога да платя, там не мога да купя* и следователно принуден съм да търпя загуба в две отношения. Това се нарича *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis*** . .

След като те*** чули, че Ханс е претърпял загуба, като дал назаем сто гулдена, и иска с основание да възстанови своята загуба, те бързат да използват този случай и *на всека сто гулдена прибавят компенсация за двойна загуба*, а именно за понесените от Ханс загуби и за изпуснатата от него покупка на градината, като че ли *тези две загуби по природа са присъщи на сто гулдена; затова във всички случаи, когато има сто гулдена и се дават назаем, върху тях се пресмята тази двойна загуба, която тези заемодатели обаче изобщо не са претърпели*. .

Затова ти си лихвар, *който възстановява с парите на ближния дори твоята измислена загуба*, която на теб обаче никой не е причинил и която ти не можеш нито да докажеш, нито да *изчислиш*. Такава загуба юристите наричат *non verum, sed phantasticum interesse*****. Това е *такава загуба, която човек сам си я е измислил*. . .

Не бива следователно [942] да се казва, че би могла да се получи тази загуба, ако не съм бил в състояние нито да извърша *плащане*, нито да направя *покупка*. Ако се казва така, това се нарича *ex contingente necessarium******: от това, което не съществува, да се прави това, което по необходимост трябва да бъде; от това, което е съмнително, да се прави нещо напълно достоверно. Няма ли такова лихварство да изяде за няколко години целия свят? . . .

Нещастието, от което трябва да се съвземе заемодателят, е станало *случайно*, независимо от неговата воля. Нещо съвсем друго и дори противоположно се среща

---

* — буквално: битие между, разлика между (между имущественото положение на лицето преди някакво причинило му загуба произшествие и след това произшествие). *Ред.*

** — двойна загуба: причинена загуба и изпусната изгода. *Ред.*

*** — алчните за пари хора. *Ред.*

**** — не истинска, а фантастична загуба. *Ред.*

***** — да се прави от случайното необходимото. *Ред.*

в лихварските сделки: тук търсят и *измислят* загуба, за да я изискват от нуждаещия се ближен, искат да се хранят с това и да забогатяват от това, в леност и безделие *да се забавляват* и *да се труфят от труда на другите хора*, за сметка на техните грижи, опасности и загуби. А аз през това време си седя край печката и предоставям *на моите сто гулдена да работят за мене*, и все пак, тъй като това са *дадени назаем пари*, аз *сигурно ще ги пазя в кесията си*, без да се излагам на никакви опасности и без да имам никакви грижи. Мили, кой не би искал това?

И това, което казахме за дадените назаем пари, трябва да важи и за дадените назаем жито, вино и подобни на тях стоки, а именно, че при това е възможна такава двойна загуба. Но *тази загуба не е присъща по природа на стоката*, а може да стане *случайно* и следователно може да се смята за загуба само тогава, когато тя действително е станала и е доказана" и т. н. . . .

„Лихварството в този свят е неизбежно, но горко на лихварите. . .

Всички мъдри, разумни езичници също доста рязко са порицавали лихварството. Така например в своята „Политика" Аристотел казва, че лихварството противоречи на природата поради това, че то винаги взема повече, отколкото дава. С това се унищожава основата и мерилото на всяка добродетел, което изисква: равно за равно, aequalitas arithmetica* и т. н.

„Но това значи позорно да забогатяват, ако вземат от другите хора, крадат ги или грабят; такива хора биват наричани, с позволение казано, крадци и разбойници, обикновено обесвани, докато лихварят е благороден крадец и разбойник и си седи в креслото; затова ги и наричат *разбойници в кресла*. . .

Езичниците са могли да направят заключението въз основа на разума, че лихварят е четворно крадец и убиец. А ние, християните, така ги почитаме, че едва ли не се молим за тях заради техните пари." Който изсмуква, граби и краде от другия неговата храна, прави също такова голямо убийство (доколкото това зависи от него), както и онзи, който мори другия чрез глад и напълно го съсипва. Но именно това и прави лихварят и все пак той си седи спокойно в своето кресло, въпреки че по право би трябвало да виси на бесилката, за да го ядат толкова врани, колкото гулдена е откраднал, стига да има толкова месо, че всички тези врани, след като са го разпределили, да могат да получат своята част. . .

Рушветчиите и лихварите ще крещят, че трябва да се изпълняват писмените обещания и онова, на което е сложено печат. А на това юристите веднага са давали хубав отговор: in malis promissis**. И теолозите също казват, че писменото обещание, което някои дават на дявола, няма сила, дори ако то е скрепено с печат и написано с кръв. Защото противното на бога, правото и природата е равно на нула. Затова всеки господар, който само може да направи това, трябва незабавно да се намеси в тази работа, да скъса печата и обещанието, без да обръща внимание на това, че . . ." и т. н.

„Затова на земята няма за *човека враг* по-голям (след дявола) от скъперника и лихваря, защото *той иска да бъде бог над всички хора*. Турците, войнствените хора, тираните — всички те са също такива зли хора, но все пак те трябва да дават възможност на хората да живеят и трябва да си признаят, че са зли хора и врагове, и те могат, дори са длъжни, понякога да се смилят над някои. А лихварят или скъперникът иска целият свят да гладува за него и да се измъчва от жажда, да гине в мизерия и печал (доколкото това зависи от него), за да бъде всичко само негово и всеки *да получава от него като от бога и* [943] *вечно да бъде негов крепостен*. Тогава неговото сърце се радва, това му освежава кръвта. При това той

* — аритметично равенство. *Ред.*

** — „в случай на лоши обещания". Подразбира се: nulla obligatio — „обещанието е недействително". *Ред.*

се разхожда в мантия от самсарена кожа, носи златни верижки, пръстени, дрехи, избърсва си устата, старае се да изглежда и да минава за порядъчен, благочестив човек, който е много по-милосърден от самия бог, много по-отзивчив от божията майка и всички светии. . .

Езичниците пишат за великите подвизи на Херкулес, как той побеждава толкова чудовища и ужасни страшилища, спасявайки от тях страната и хората. Защото лихварят е грамадно и ужасно чудовище, като таласъм, който опустошава всичко, по-лошо от Какус, Герион или Антей и т. н. И все пак той се украсява и приема благочестив вид, за да не се вижда къде са биковете, *които той вкарва заднишком в своето леговище*".

{Най-прелестният портрет на капиталиста изобщо, който дава вид, че *от него излиза* онова, което той е отмъкнал в пещерата си от други, карайки всичко това да се движи *заднишком*, за да изглежда, че това *е излязло от неговата пещера*.}

„Но Херкулес трябва да чуе рева на биковете и виковете на пленниците и да търси Какус дори по скали и канари, за да освободи биковете от злодея. Защото Какус се нарича злодей, *благочестив лихвар*, който краде, граби и изяжда всичко. И все пак като че нищо лошо не е правил; и мисли, че дори никой не може да го изобличи, защото той е отмъквал биковете заднишком в своето леговище, от което по техните следи изглежда, че са били *пуснати* от него. По такъв начин лихварят иска да измами целия свят, че уж принася полза и *дава на света бикове, докато всъщност той ги хваща само за себе си и ги изяжда*. . .

Затова лихварят или скъперникът всъщност не е истински човек; той и греши не по човешки; той трябва да бъде вампир, по-лош от всички тирани, убийци и разбойници; той е ноч и също толкова зъл, колкото и самият дявол. Но той живее не като враг, а като приятел и гражданин, ползвайки се от обща безопасност и мир. А при това той граби и убива по-ужасно от всеки враг, убиец и подпалвач. И ако се разпъват на колела и обезглавяват крадците, убийците и пладнешките разбойници, то колко повече би трябвало да се разпъват и посичат на части всички лихвари и да се прогонват, проклинат и обезглавяват всички скъперници. . ."

Всичко това е във висша степен живописно и същевременно тук вярно е доловен характерът, от една страна, на старомодното лихварство и, от друга, на капитала изобщо — с тази „interesse phantasticum"*, с това „възстановяване на загубата, по природа присъща" на парите и стоката, с тази обща фраза за принасяната от лихваря полза, с този „благочестив" вид на лихваря, който не прилича на „другите хора" и създава илюзията, че дава, докато всъщност взема, че отпуска, докато всъщност примъква към себе си и т. н.!

* * *

„Голямото предимство, свързано с притежаването на злато и сребро, поради това, че то дава възможността да се избират най-благоприятните моменти за покупките, постепенно извикало на живот занаята на *банкера*. . . Банкерът се различава от стария *лихвар* по това, че той дава назаем на богатите и *рядко или никога* —

* — „фантастична загуба". *Ред.*

на бедните. Затова той дава назаем с по-малък риск и може да си позволи да прави това при по-леки условия; поради тези две причини той не си навлича оная народна омраза, която съпровожда лихваря“ (*Newman F. W.* Lectures on Political Economy. London, 1851, стр. 44).

С развитието на лихварството и парите се развива принудителното отчуждаване на феодалната поземлена собственост:

„Въвеждането на парите, които купуват всичко, и в резултат на това защитата на интересите на кредитора, който е дал назаем свои пари на поземления собственик, водят до необходимостта от законно отчуждаване на поземлената собственост за събиране на дълга“ (*John Dalrymple:* An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain. 4 th edition. London, 1759, стр. 124).

[944] „Според Томас Кълпепър (1641 г.), Джозая Чайлд (1670 г.), Патерсън (1694 г.) богатството зависи дори от насилственото понижение на лихвения процент от златото и среброто. Това мнение е господствувало в Англия близо два века“ (*Ganilh* [Des systèmes d'économie politique. Seconde édition. Tome premier. Paris, 1821, стр. 58—59]).

Когато *Юм*, в противоположност на Лок, доказваше, че лихвеният процент се определя от нормата на печалбата*, той имаше вече пред себе си много по-високо развитие на капитала. Това още повече важи за Бентам, когато в края на XVIII век е писал своята защита на лихварството.[167]

От Хенрих VIII до Анна лихвеният процент се намалява по законодателен ред.

„В средните векове в нито една страна не е имало *общ лихвен процент*. Преди всичко строгостта на поповете. Несигурност на съдебните гаранции по отношение на връщането на заемите. Толкова по-висок е лихвеният процент в отделни случаи. *Незначителност на паричното обръщение, необходимост да се извършва голяма част от плащанията с налични пари*, тъй като банковото дело още не се е развило. По тази причина — голямо разнообразие както в размера на лихвата, така и в самото понятие лихварство. По време на Карл Велики се смятало за лихварство, ако се вземали 100 %. В Линдау на Боденското езеро през 1344 г. местните бюргери вземали 216 2/3 %. В Цюрих съветът определил като законна лихва 43 1/3 %. В Италия понякога трябвало да се плащат 40 %, въпреки че през XII—XIV век обикновеният лихвен процент не е надхвърлял 20 %. Верона установила като законна лихва 12 1/2 %. В своето постановление Фридрих II посочил 10 % — и то само за евреите; за християните той не искал да говори. В Рейнска Германия 10 % още през XIII век били обикновен лихвен процент“ (*Hüllmann* Städtewesen des Mittelalters Zwiter Theil. Bonn, 1827, стр. 55—57).

Огромните лихви в средните векове (доколкото се вземали не от феодалното дворянство и т. н.) почивали в градовете в значителна степен на огромните „печалби от отчуждаване“, получавани от търговците и градските занаятчии от селото, което те измамвали.

В Рим, както и в целия древен свят, с изключение на особено развитите в промишлено и търговско отношение търговски градове,

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 366—370. *Ред.*

като например Атина и т. н., лихварството било за едрите поземлени собственици такова средство, което им давало възможност не само да експроприират дребните собственици, плебеите, но и да овладяват самата им личност.

В Рим лихварството първоначално било свободно. Законът на Дванадесетте таблици (303 г. от основаването на Рим) „установил лихва от парите 1 % годишно (според Нибур — 10 % годишно)... Скоро тези закони били нарушени... Дуилий (в 398 г. от основаването на Рим) отново ограничил лихвения процент на 1 % годишно (unciarium foenus*). В 408 г. този процент бил намален на 1/2 %. В 413 г. даването назаем на пари под лихва било изобщо забранено с плебисцит, който извършил трибунът Генуций... Няма нищо чудно, че в такава република, където на гражданите се забранявало да се занимават с промишленост, с търговия на едро и дребно, *се забранявала също и търговията с пари*. Това положение продължило триста години, до превземането на Картаген. [След това било разрешено да се вземат не повече от] 12 % годишно. Обикновеният размер на годишната лихва бил 6 %... Юстиниан установил лихвен процент в размер 4 %. Usura quincunx** при Траян означава законната лихва в размер 5 %... В Египет през 146 г. преди Р. Хр. законната търговска лихва била 12 %“ (*Dureau de La Malle,* Economie politique des Romains. Tome second. Paris, 1840, 259—263). [944]

* * *

[950a] В книгата си „The History and Principles of Banking“ (London, 1834) *Дж. У. Гилбарт* казва за *лихвата* следното:

„Обстоятелството, че човек, който взема назаем пари с цел *да получи печалба чрез тях*, трябва да върне част от своята печалба на кредитора, е разбиращ се от само себе си принцип на естествена справедливост. Човек получава печалба обикновено чрез търговия. Но в средните векове населението е било чисто земеделско. А при такова население и при феодалния режим може да има само малко търговия, а следователно и малко печалба. Затова в средните векове законите за лихварството са имали оправдание. А при това в земеделска страна човек рядко се стреми да взема пари, с изключение на такива случаи, когато е обеднял или изпаднал в беда поради някакво нещастие“ (стр. 163).

„Хенрих VIII ограничил лихвата на 10 %, Яков I — на 8 %, Карл II — на 6 %, Анна — на 5 %“ (стр. 164—165). „В ония времена заемодателите, ако не юридически, то фактически били монополисти и следователно било необходимо да бъдат ограничавани, както и другите монополисти“. „В наше време нормата на печалбата регулира нормата на лихвата, докато в онези времена нормата на лихвата регулирала нормата на печалбата. Ако кредиторът обременявал търговеца с висока норма на лихвата, то търговецът бивал принуден да слага на своите стоки по-висока норма на печалбата. По този начин от джобовете на купувачите се измъквала голяма сума пари, за да бъде сложена тя в джоба на кредитора, който е дал назаем пари на търговеца. Тази *добавъчна цена, слагана на стоките,* водела до това, че публиката ставала по-малко способна и по-малко разположена да купува тези стоки“ (стр. 165).

В XVII век *Джозая Чайлд* в написаната през 1669 г. книга „Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la ré-

* — буквално: прираст в размер на една унция. *Ред.*
** — буквално: лихви в размер на пет унции. *Ред.*

duction de l'interest de l'argent" (traduits de l'anglois, Amsterdam et Berlin, 1754. В тази книга се съдържа и написаният през 1621 г. „Traité contre l'usure" на *Томас Кълпепър*) се обявява против *Томас Манли* (против неговия трактат „Interest of Money Mistaken"[168]), когото той нарича „поборник за интересите на лихварите". Както и във всички разсъждения на английските икономисти от XVII век, изходен пункт в разсъжденията на Чайлд е естествено богатството на Холандия, където нормата на лихвата била ниска. Чайлд разглежда тази ниска норма на лихвата като причина за богатството, а Манли твърди, че ниската норма на лихвата е само резултат от богатството на страната.

„За да се знае дали дадена страна е бедна или богата, трябва да се попита само: каква е там цената на наричната лихва?" (стр. 74).

„Като поборник на интересите на хитрата и страхлива банда на лихварите той насочва своята главна батарея срещу онзи пункт, който аз самият признах за най-слаб . . . Той направо отрича, че ниското равнище на лихвата е причина за богатството, и вярва, че то е само последица от богатството" (стр. 120).

„Когато лихвеният процент намалява, ония, на които се връщат дадените от тях заеми, са принудени да купуват земи (цената на които се повишава поради увеличаването на броя на купувачите) или да влагат пари в търговията" (стр. 133).

„Докато лихвеният процент е равен на 6 %, никой няма да се излага на риск, свързан с морската търговия, за да получава от нея само 8—9 % — печалба, от която напълно били доволни холандците, получаващи пари срещу 4 и 3 % (стр. 134).

„Ниският лихвен процент и високата цена на земята заставят търговеца да продължава непрекъснато да се занимава с търговия" (стр. 140).

„Намаляването на лихвения процент приучва нацията на пестеливост" (стр. 144).

„Ако търговията е средство, което обогатява страната, и ако намаляването на лихвения процент увеличава търговията, намаляването на лихвата или ограничаването на лихварството е без съмнение първичната и главната причина за богатството на нацията. Няма изобщо нищо абсурдно в твърдението, че една и съща вещ в едно и също [950 b] време може при известни условия да бъде *причина*, а при други условия — *следствие*" (стр. 155).

„Яйцето е причина на кокошката, а кокошката е причина на яйцето. По такъв начин намаляването на лихвата може да предизвика увеличаване на богатството, а увеличаването на богатството може да стане причина за още по-силно намаляване на лихвата. Намаляването на лихвата може да бъде осъществено по законодателен път" (стр. 156)

„Аз съм защитник на трудолюбието, а моят противник защищава леността и безделието" (стр. 179).

Тук Чайлд е явен поборник на интересите на промишления и търговския капитал. [XV—950 b]

БЕЛЕЖКИ

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

[1] В главата за Малтус Маркс разглежда съчиненията, написани от Малтус *след излизането на „Principles" от Рикардо* (1817 г.). На трудовата теория за стойността на Рикардо, на неговото искане за максимално развитие на производителните сили, за което според Рикардо трябва да бъдат пожертвувани интересите на отделни хора и дори на цели класи, Малтус се опитва да противопостави в тези съчинения вулгарно-апологетичната теория, с която се защищават интересите на най-реакционните слоеве от господствуващите класи.

За Малтус като проповедник на „теорията за населението" в тази глава се говори само мимоходом. Обща характеристика на съчинението на Малтус за населението Маркс прави във втората част на „Теории за принадената стойност" в главата „Бележки върху историята на откриването на така наречения Рикардов закон за поземлената рента" (вж. настоящия том, ч. II, стр. 118, 120, 122—125, 152—153). — *3.*

[2] По-късно било установено, че автор на това анонимно съчинение е Джон Кейзнов. — *3.*

[3] Критика на срещащия се у Смит възглед за стойността на труда като стандартна мярка на стойността и доказателството, че този възглед противоречи на другите, по-задълбочени възгледи на Смит за стойността, Маркс дава в предидущите глави на своя труд (вж. настоящия том, ч. I, стр. 8 и ч. II, стр. 5). — *4.*

[4] Има се пред вид главното произведение на Рикардо „On the Principles of Political Economy, and Taxation", London, 1817. — *4.*

[5] Липсата на анализ на възникването на принадената стойност у Рикардо и неразрешимостта на проблемата за размяна на труд срещу капитал в Рикардовата ѝ постановка са показани от Маркс във втората част на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящия том, ч. II, стр. 430—434, 439—454). — *4.*

[6] Термина *„цена по разходите"* („Kostenpreis" или „Kostpreis", „cost price") Маркс употребява в три различни смисъла: 1) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$), 2) в смисъл на „иманентни производствени разходи" на сто-

ката ($c+v+m$), които съвпадат със стойността на стоката, и 3) в смисъл на производствена цена ($c+v+$ средна печалба). В дадения пасаж от текста на ръкописа този термин е взет в третия му смисъл, т. е. в смисъл на производствена цена.

Докато във II част на „Теории за принадената стойност“ терминът „Kostenpreis“ (наред с термините „средна цена“ и „производствена цена“) се употребява винаги в смисъл на производствена цена, в III част на „Теориите“ той понякога се употребява и в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$) и в тези случаи се превежда в текста на III част на настоящия том с думите „производствени разходи“ (вж. например настоящия том, ч. III, стр. 35,37—38,374, 473).

Трояката употреба на термина „Kostenpreis“ се обяснява с това, че думата „Kosten“ („разходи“, „производствени разходи“) в икономическата наука се употребява в трите различни значения, както Маркс специално отбелязва това в III част на „Теории за принадената стойност“ (вж. настоящия том, ч. III, стр. 74—79, 521): 1) в смисъл на онова, което е авансирано от капиталиста, 2) в смисъл на цената на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реалните (или иманентните) производствени разходи за самата стока.

Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, има и четвърто, вулгарно значение на термина „производствени разходи“, в което го употребява Ж. Б. Сей, който определя „производствените разходи“ като „онова, което се заплаща за производителните услуги на труда, капитала и земята“ (J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Маркс решително отхвърля това вулгарно разбиране на „производствените разходи“ (вж. например настоящия том, ч. II, стр. 137—138, 229, 513). — *4.*

7 *„Profit upon expropriation“* или *„profit upon alienation“* („печалба от отчуждаване“) — формулировка на Джеймс Стюърт, която Маркс привежда и анализира в първата част на „Теории за принадената стойност“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 10—11). — *8.*

8 Има се пред вид известното съчинение на Малтус, първото издание на което излязло анонимно в Лондон през 1798 г.: „An Essay on the Principle of Population“. В това съчинение Малтус твърди, че нищетата на трудещите се маси се дължала на това, че има тенденция размножаването на хората да става в геометрична прогресия, докато количеството на предметите за потребление може да нараства най-много само в аритметична прогресия. — *14.*

9 За понятията *„стойност на труда“* и *„количество на труда“* у Рикардо (вж. настоящия том, ч. II, стр. 430—439). — *17.*

10 Формулировката на това определение на стойността е съставена от Кейзнов въз основа на изказвания на Малтус и Адам Смит, от когото Малтус е заимствувал определението за стойността на стоката с количеството жив труд, което се купува срещу тази стока. — *23.*

11 За концентрацията *„относителна работна заплата“* у Рикардо вж. настоящия том, ч. II, стр. 454—461. — *26.*

12 За понятието *„действителна работна заплата“* („real wages“) у Рикардо вж. настоящия том, ч. II, стр. 436—437, 439—440, 454, 460—461, 476 и 608. — *26.*

13 Този цитат от Малтус почти дословно възпроизвежда разсъждението на Адам Смит, приведено в първата част на „Теории за принадената стойност“ (вж. настоящия

том, ч. I, стр. 133): „. . . Трудът на манифактурния работник обикновено *присъединява* към стойността на материала, който той обработва, *стойността на своята собствена издръжка и печалбата на своя господар*. Трудът на домашния слуга, напротив, не дава никакво увеличение на стойността . . . Човек *забогатява*, наемайки много манифактурни работници; той обеднява, ако издържа много домашни слуги“. Формулирайки заглавието към този раздел с характерните за Смит термини *„Производителен и непроизводителен труд“*, Маркс намеква, че този възглед на Малтус е заимствуван от Смит. — *27.*

14 *Лорд-Дендриеризъм* (или *дендриеризъм* — надуто самодоволство. Лорд Дендриери — действуващо лице от комедията на английския писател Том Тейлър „Our American Cousin“ („Нашият американски роднина“), поставена за пръв път на сцената в 1858 г. — *29.*

15 По-нататък в ръкописа следват трите фрази: „Aber 600 : 400=661 2/3 p. c. Der Wert des Gesamtprodukts=1000 und der in Arbeitslohn ausgelegte Teil desselben=6/10. Was aber die Rechnung des Herrn Malthus?“ Последната фраза образува прехода към по-нататъшния текст, но какво е искал да каже Маркс с двете първи фрази, остава неясно. — *30.*

16 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 54—55. — *32.*

17 Авторът на анонимното съчинение „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy“ цитира първото издание на книгата на Малтус „Principles of Political Economy“ (London, 1820), p. 121. — *32.*

18 Тук, както понякога и по-нататък, Маркс употребява термина *„cost price“* („Kostpreis“, „Kostenpreis“) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$). Вж. бележка 6. — *35.*

19 В ръкописа тук стои думата *„Surplusprodukt“* („принаден продукт“), употребена в онзи особен смисъл, за който Маркс прави специална уговорка на стр. 703 на ръкописа си („принадения си продукт, т. е. в дадения случай излишъка на техния продукт над онази част на последния, която е равна на постоянния *им* капитал“, вж. настоящия том, ч. II, стр. 536), т. е. в смисъл на *продукта на новоприсъединения труд* ($v+m$). Ако постоянният капитал е равен на нула, *„продуктът на новоприсъединения труд“* съвпада със *стойността* на продукта. — *41.*

20 Под името *Абрахам а Санта Клара* е известен австрийският проповедник и литератор Улрих Мегерле (1644—1709), който се стремял да пропагандира католицизма в достъпна за широката публика форма, произнасял „душеспасителни“ проповеди и издавал нравоучителни съчинения, съставени уж в народен стил. — *47.*

21 На други места Рикардо употребява думата *„производител“* („producer“) в смисъл на „промишлен капиталист“, както отбелязва това Маркс в главата „Различни въпроси у Рикардо. Джон Бартън“ (вж. втората част на настоящия том, стр. 600; сравни пак там цитатите от „Principles“ на Рикардо, които Маркс дава на стр. 460 и 464). Отъждествяването у Рикардо на понятията „производител“ и „работник“ Маркс отбелязва на стр. 459 и 505 от втората част на настоящия том. В същия смисъл Рикардо употребява думата „производител“ и в цитатите, които Маркс дава на стр. 504—505 и 594—595 от втората част на настоящия том. — *49.*

22 Развивайки утопичния си проект за социални преобразования, Оуен доказвал, че икономически, както и от гледище на устройството на домашния бит, най-целесъобразно е селището на трудовата комуна да се изгражда във формата на *паралелограм* или *квадрат*. Тези идеи Оуен е изложил в редица свои изказвания, публикувани през 1817—1821 г. (вж. Роберт Оуен. „Избранные сочинения" с встъпителна статия от Б. П. Волгин. Том I, М., Л., 1950, стр. 11—13, 35, 36, 100—102, 152, 219—222 и залепеното приложение „Модел на комуната" между стр. 280—281; том II, М., Л., 1950, стр. 338—339). — *50.*

23 *„Установена църква"* („Established Church") в Англия се нарича Английската държавна църква, „англиканската" църква. — *51.*

24 Разделът за *„апологетичната трактовка на отношението между капитал и наемен труд"* е останал у Маркс ненаписан. — *54.*

25 Под *„Essay on Rent"* („Очерк за рентата") анонимният рикардианец подразбира брошурата на Малтус „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated", London, 1815. — *56.*

26 Под *„плана на Спенс"* се има пред вид планът за национализация на земята, предлаган от 1775 г. нататък от английския социалист-утопист Томас Спенс, който настоявал да бъде отменена частната собственост върху земята и поземлената рента да бъде разпределена поравно (след изплащането на всички данъци и покриване на обществените разходи на общината) между всички жители на общината. — *56.*

27 В съчиненията на Русо това изказване не можа да бъде намерено. — *57.*

28 Авторът на анонимното съчинение „Outlines of Political Economy" (Кейзнов) излага тук разсъжденията на Мак Калък, които се съдържат в книгата: J. R. MacCulloch. „The Principles of Political Economy". Edinburgh, 1825, p. 181—168. 182. Срв. настоящия том, ч. III, стр. 168. — *63.*

29 Този пасаж от „Wealth of Nations" на Адам Смит Маркс привежда и анализира в първата част на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящия том, ч. I, стр. 64—65). — *64.*

30 За тази разлика между *време на производството* и *работно време*, което се среща но-конкретно в земеделието, и за свързаните с това особености в развитието на капитализма в земеделието Маркс пише в ръкописа си от 1857—1858 г. (вж. K. Marx, „Grundrisse der Kritik der politichen Oekonomie". Moskau, 1939, S. 560—562). — *66.*

Понятието период на производството (в смисъл на период, който обхваща освен работното време и времето, през което предметът на труда изпитва въздействието само на естествените природни процеси) е разгледано подробно от Маркс във втория том на „Капиталът", отдел втори, глава 13. Срв. също настоящия том, ч. II, стр. 19. — *66.*

31 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия". Виж настоящето издание, т. 13, стр. 47—48. — *69.*

32 Маркс цитира книгата на Джеймс Мил „Elements of Political Economy". В първото издание на книгата на Мил това място се намира на стр. 74, във второто издание — на стр. 94. Маркс цитира тук това място вероятно по книгата на

Самуел Бейли „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value" (стр. 202), където то също се разглежда като насочено срещу Торенс. — *71.*

33 Тук Маркс изхожда от предположението, че всички разходи по производството на жито, които фигурират у Торенс за 100 квартера, се свеждат до разходите за семена. А в действителност за производството на 120 квартера жито се изразходват значително по-малко семена — например 20 или 30 квартера. Останалите 70 или 80 квартера отиват за заплащане оръдията на труда, торовете, за работна заплата на работниците и т. н. Обаче това няма никакво значение за аргументацията на Маркс. — *73.*

34 Тази характеристика на капиталистите като „събратя" Маркс е обосновал в III том на „Капиталът". При изследването на процеса на изравняване нормата на печалбата, при който „всеки отделен капиталист, както и съвкупността на капиталистите от всяка отделна сфера на производството, участвува в експлоатацията на цялата работническа класа от целия капитал и в степента на тази експлоатация" (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 211). Маркс пише: „. . . Тук имаме математически точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло" (пак там, стр. 213). Срв. също настоящия том, ч. II, стр. 21. — *77.*

35 Този цитат от книгата на Джеймс Мил Маркс привежда по книгата на Бейли „A Critical Dissertation" (стр. 217), както това се вижда по малките отклонения от текста на книгата на Мил. — *82.*

36 Намек за анонимното полемично съчинение, насочено срещу „споровете за думи": „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply". London, 1821. По-нататък (в § 3 на тази глава) Маркс дава подробна оценка на това анонимно съчинение. — *84.*

37 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия". Вж. настоящото издание, том 13, стр. 83—84. — *84.*

38 Пак там, стр. 162—164. — *84.*

39 T. R. Malthus. „The Measure of Value Stated and Illustrated". London, 1823, p. 17—18. — *89.*

40 Във втората част на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящия том, ч. II, стр. 434 и 435) Маркс, като говори за „злорадството" на Сей по повод позоваването на Рикардо на закона за предлагането и търсенето при определяне „стойността на труда" със средствата за живот, необходими за издръжката на работника, се позовава на френския превод на книгата на Рикардо, направен от Констансио и снабден с бележки на Сей. Тук у Маркс има неточност. В бележките си към текста на Рикардо Сей „злорадствува", че с предлагането и търсенето Рикардо определя стойността на *парите*. Съответния пасаж от бележките на Сей Маркс цитира в „Нищета на философията" (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 117). Този цитат е взет от книгата: D. Ricardo, „Des principes de l'économie politique et de l'impôt". Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II, Paris, 1835, p. 206—207. — *91.*

41 В приложения към книгата на Мак Калък — Преводи списък на печатните грешки в това място е поправено така: „Le fermier de ce dernier acre ne pourrait point

éluder son fermage" („арендаторът на този последен акър не би могъл да се измъкне от плащането на съответната рента"). — *102.*

42 Маркс има пред вид бележката на Сей към 7-а глава на „Основите на политическата икономия" от Рикардо (главата „За външната търговия"), в която Сей привежда пример със захарта, внасяна във Франция от Антилските острови и струваща във Франция по-евтино, отколкото би струвала захарта, произвеждана в самата Франция. — *103.*

43 В първия очерк на своите „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy (London, 1844) Дж. Ст. Мил разглежда „законите за взаимната размяна между страните от търнародите и разпределението на изгодите от търговията между говския свят" и отбелязва: „Често чрез търговията с чужденците можем да получаваме техните стоки с по-малки разходи на труд и капитал, отколкото тези стоки струват на самите чужденци. И при все това такава търговия е изгодна за чужденците, защото стоката, която те получават в замяна от нас, макар и да им е струвала по-малко, би им излязла по-скъпо, ако биха я произвеждали сами" (стр. 2—3). — *103.*

44 Под *фиктивен капитал* Маркс разбира тук капитала на държавния дълг, имайки пред вид, че държавата (буржоазна или буржоазно-земеделска) изразходва получените назаем пари не като капитал и заплаща за тях лихви от събраните от населението данъци. Срв. К. Маркс. Капиталът, т. III, глава 29. — *109.*

45 Маркс се позовава тук на първата част на „Към критиката на политическата икономия". Виж настоящото издание, т. 13, стр. 126—127. — *112.*

46 У Сей (J. B. Say. „Traité d'économie politique". Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, стр. 382) се казва: „Продуктите се купуват само срещу продукти". Критика на това схващане на Сей виж във втората част на настоящия том, стр. 538—540 и 543—549. — *117.*

47 Глава 19-а в „Principles" на Рикардо се нарича *„За внезапните изменения в хода на търговията"* („On sudden changes in the channels of trade"), като под „търговия" тук се разбира не само търговията, но и производствената дейност в една или друга страна. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 544. — *120.*

48 Маркс има пред вид една от тетрадките, в които е правел извадки по политическа икономия. Първите 63 страници на споменатата тук от Маркс VII тетрадка съдържа краят на икономическия ръкопис от 1857—1858 г. (виж K. Marx. „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie". Moskau, 1939, S. 586—764). От 63 страница нататък (на която Маркс е отбелязал: „Започнато на 28 февруари 1859 г.") в VII тетрадка се съдържат извадки от произведения на Лутер, Ленге, Галиани, Вери, Паолети, Малтус, Ричард Джонс и други автори. На 134 страница на VII тетрадка Маркс е преписал от „Inquiry into those Principles . . ." (от страници 110 и 112) редица пасажи, в които анонимият автор критикува и осмива Сей. — *121.*

49 Маркс се позовава на своята XII тетрадка с извадките, на корицата на която той е написал собственоръчно: „Лондон, 1851 г., юли". На стр. 13 на тази тетрадка са направени извадки от страници 97, 99, 103—104, 106—108 и 111 на анонимното „Inquiry".

За поземлените собственици, чиято рента понижава печалбата на капиталистите, се говори в извадката от 54 и 55 страница на „Inquiry", която се намира на стр. 12 от Марксовата тетрадка XII. — *121.*

50 В началото на 12-а страница на своята XII тетрадка на извадките Маркс прави извадки от „Inquiry into those Principles" (стр. 15) — критическа бележка на анонимния автор против разсъждението на Сей, че причината за свръхпроизводството в Англия е недостатъчното производство в Италия. Срв. настоящия том, ч. I, стр. 216, ч. II, стр. 581 и ч. III, стр. 255. — *122.*

51 Преди това анонимният автор привеждал цитат от книгата на Сей („Lettres à M. Malthus", Paris, 1820, p. 46), в който се съдържа мисълта на Сей, че „продуктите се купуват само срещу продукти". Същата мисъл фигурира у Сей и в следната форма: „произведената продукция винаги си намира пазар" („An Inquiry into those Principles . . .", London, 1821, p. 13, 110). — *122.*

52 *Положеното* (das Gesetzte) — термин от Хегеловата философия, означаващ нещо обусловено за разлика от безусловното, изначалното, първичното — нещо, което има своето основание не в самото себе си, а в нещо друго — *128.*

53 Има се пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия". Вж. настоящото издание, том 13, стр. 22—23 и 37—38. — *129.*

54 Става дума за първата част на „Към критиката на политическата икономия". Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 53—55. — *132.*

55 [S. Bailey.] „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value", London, 1825, p. 71—93. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 541—542 и ч. III, стр. *150.*

56 В цялото това разсъждение под *„порция"* продукт, която получават работниците (съответно: капиталистът), се разбира количеството натурални единици от продукта, в който е овеществен новоприсъединен труд, а под *„пропорция"* — процентната част от този продукт, която получава едната или другата страна. Ако например новоприсъединен труд на работниците е бил овеществен в 100 натурални единици продукт, при което частта на работниците е била 60%, а частта на капиталиста 40%, при увеличаване количеството на продукта два пъти (вследствие увеличаване производителността на труда) и при запазване на предишното разпределение на продукта между работниците и капиталиста „порцията" на работниците ще се увеличи с 60 натурални единици, а „порцията" на капиталиста — само с 40 натурални единици. Но ако при това частта на капиталиста се увеличи от 40% на 48%, частта на работниците ще се намали от 60% на 52%, макар че тяхната „порция" все пак ще се увеличи с 44 натурални единици (като едновременно се увеличи „порцията" на капиталиста с 56 натурални единици. — *152*

57 Ако вместо произволно взетите цифри „50, 60 или 70 квартера за един работник" се подберат цифри, съответствуващи на дадения по-горе (на стр. 151—152) пример на Бейли, ще получим: „12 1/2, 25 или 37 1/2 квартера за един работник". — *156.*

58 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". Third edition, London, 1821, p. 13—15. — *165.*

59 В номерацията на страниците на ръкописа тук Маркс е сбъркал: вместо „838" е написал „839". — *166.*

60 J. R. MacCulloch. „The Principles of Political Economy". Edinburgh, 1825, p. 181—182. Маркс привежда този цитат по книгата на Кейзнов „Outlines of Political Economy", London, 1832. Вж. настоящия том, ч. III, стр. 63. — *168.*

61 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". Third edition, London, 1821, p. 1—12. — *170.*

62 Намек за думите на един от войниците на Валенщайн в драмата на Шилер „Лагерът на Валенщайн“ (явление VI):

Как плюе херцогът, как секне се той —
това вие схванахте бързо. Но кой
е вникнал в духа му, във гения свят?
Как можеш да вникнеш в това на парад! — *172.*

63 Маркс очевидно има пред вид *второто* издание на книгата на Мак Кълък „Principles of Political Economy“, излязло в 1830 г., тъй като първото издание на тази книга, което обикновено се цитира от Маркс, било публикувано в 1825 г., т. е. преди излизането на „Wealth of Nations“ от Смит с „бележки и разсъждения“ на Мак Кълък. — *172.*

64 *„Основа на стойността на стоките“* („the foundation of the value of commodities“) Рикардо нарича труда на редица места в своите „Principles“ (например на стр. 80 на третото издание). Като *„мярка на стойността“* („measure of value“) трудът се характеризира у Рикардо на стр. 333—334 от третото издание на „Principles“. Срв. настоящия том, ч. III, стр. 137—138, където Маркс цитира съответните пасажи от „Principles“ на Рикардо. — *177.*

65 Израз на Фауст от първата част на Гьотевия „Фауст“, шестнадесета сцена („Градината на Марта“). Съответното място от книгата на Джеймс Мил Маркс е цитирал по-горе, на стр. 82. — *178.*

66 Това е цитат от книгата на Сей „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome I, Paris, 1814, p. LI—LII. — *181.*

67 W. Roscher. „System der Volkswirthschaft“. Erster Band: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 82, 191. — *182.*

68 Разделът за Мак Кълък, както и цялата глава „Разлагането на рикардианската школа“ (с изключение на раздела за Дж. Ст. Мил, написан през пролетта на 1862 г.), е написан от Маркс през октомври 1862 г. (това е отбелязано от самия Маркс на корицата на XIV тетрадка, в която влиза дадената глава). — *186.*

69 W. Roscher. „System der Volkswirthschaft“. Band I: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858, S. 353.

Маркс нарича Рошер с името на най-големия древногръцки историк Тукидид поради това, че „господин професор Рошер скромно се обяви за Тукидид на политическата икономия“, както пише Маркс по-нататък (вж. настоящия том, ч. III, стр. 510). Наименованието „Тукидид Рошер“ има чисто ироничен характер: на редица места Маркс посочва, че Рошер изопачавал грубо както историята на икономическите отношения, така и историята на икономическите теории. Срв. настоящия том, ч. II, стр. 127—128. — *186.*

70 Истинският автор на тази брошура бил английският публицист Джон Уилсън, който печатал под различни псевдоними. — *186.*

71 *„The Edinburgh Review, or Critical Journal“* („Единбургски преглед, или Критическо списание“) — английско буржоазно литературно-политическо списание, излизало от 1802 до 1929 г. През 20—30-те години на XIX в. излизал един път на 3 месеца и бил орган на партията на вигите. Повечето от статиите по икономическите въпроси, публикувани в него през този период, били от Мак Кълък. — *186.*

72 *„The Scotsman; or Edinburgh Political and Literary Journal“* („Шотландец, или Единбургски политически и литературен вестник“) — английски буржоазен вестник, излиза от 1817 г. През първата половина на XIX в. — орган на партията на вигите. От основаването на вестника до 1827 г. в него са се печатали статии на Мак Кълък, посветени на икономически въпроси. През 1818 — 1820 г. Мак Кълък бил редактор на вестника. — *186.*

73 *„Encyclopaedia Britannica“* („Британска енциклопедия“) — многотомен английски (сега англо-американски) енциклопедичен речник. Излиза от 1768 г. в постоянно обновяващи се издания. До края на XIX в. бил издаван в Единбург. — *186.*

74 Маркс има пред вид обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, съдържащо се в VII и VIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (стр. 319—345 на ръкописа). В съответствие със заглавието на „Теории за принадената стойност“, написано от Маркс на кориците на тетрадките му, и с указанието на Маркс в текста на VII тетрадка на ръкописа (вж. настоящия том, ч. I, стр. XXIV) разделът за Дж. Ст. Мил е прехвърлен в третата част на настоящия том, отпечатан на стр. 190—239.

За *„неправилния начин за изчисляване на работната заплата като част от продукта“* Маркс говори по-долу на стр. 225—228. — *183.*

75 В началото на 1862 г., когато Маркс започнал да пише своите „Теории за принадената стойност“, той ги замислял като пети, заключителен раздел на изследването за процеса на производството на капитала, който трябвало да следва непосредствено след раздела за съчетаването на абсолютната и относителната принадена стойност (вж. настоящия том, ч. I, стр. VI). Но в процеса на работата върху „Теориите“ Маркс стигнал до мисълта, че е необходимо да вмъкне между четвърти раздел („Съчетание на абсолютната и относителната принадена стойност“) и „Теории за принадената стойност“ още два раздела: „Обратното превръщане на принадената стойност в капитал“ и „Резултатът от процеса на производството“ (вж. пак там, стр. 411). С това именно се обяснява позоваването на още ненаписания през октомври 1862 г. (вж. бележка 68) раздел *„Превръщане на принадената стойност в капитал“*, където трябвало да бъдат осветлени по-специално и някои възгледи на Уейкфийлд. Касае се преди всичко за тезата на Уейкфийлд „трудът създава капитала, преди капиталът да прилага труд“, която се привежда от Маркс в бележка 22-ра към 22 глава на първия том на „Капиталът“, която има същото заглавие „Превръщане на принадената стойност в капитал“. — *188.*

76 Под *„принаден продукт“* („surplus produce“) Уейкфийлд разбира онази част от продукта, която превишава онова, което е необходимо за „възстановяване на капитала с обикновената печалба“ (*Уейкфийлд,* коментарии към II том на неговото издание на „Wealth of Nations“ от А. Смит, стр. 215 и 217). — *188.*

77 Става дума за книгата на Джон Стюърт Мил „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy“, London, 1844, която Маркс цитира в главата „Теории за производителния и непроизводителния труд“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 160). — *190.*

78 Маркс има пред вид книгата на Джон Стюърт Мил „Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy“. In two volumes. London, 1848. — *191.*

79 Тази разлика Маркс формулира във II тетрадка на ръкописа от 1861 — 1863 г., в раздела „Превръщане на парите в капитал“ (стр. 88 на ръкописа), където се казва: „Производствените разходи за капиталиста — това е само сумата на

авансираните от него стойности, така че стойността на продукта се оказва равна на стойността на авансирания капитал. От друга страна, действителните производствени разходи за продукта са равни на сумата на работното време, съдържащо се в продукта. Но сумата на работното време, съдържащо се в продукта, превишава сумата на работното време, което капиталистът е авансирал или заплатил, и този излишък от стойността на продукта над онази стойност на продукта, която е *заплатена* или *авансирана* от капиталиста, образува тъкмо принадената стойност."

Към същия въпрос Маркс се връща в XIV тетрадка, в раздела за Торенс (вж. настоящия том, ч. III, стр. 74—79), и в XV тетрадка, в раздела за вулгарната политическа икономия (вж. настоящия том, ч. III, стр. 521). — *193.*

80 Маркс има пред вид книгата на Джон Стюърт Мил „A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation". In two volumes. London, 1843. — *196.*

81 Според погрешните разсъждения на Мил, приведени по-горе на стр. 196—197, капиталистът № 1, който прилага постоянен капитал и използва 60 работници, е изразходвал за производството на един квартер жито (което представлява работната заплата на един работник) $^{6}/_{9}$ квартера жито $\left(\frac{120}{180}=\frac{2}{3}=\frac{6}{9}\right)$, а капиталистът № 2, който минава без постоянен капитал и използва 100 работника, изразходва за един квартер жито само $^{5}/_{9}$ квартера $\left(\frac{100}{180}=\frac{5}{9}\right)$, т. е. при капиталиста № 2 „производствените разходи за работна заплата" за един работник са *се намалили* с $^{1}/_{9}$ квартера, или, с други думи, при капиталиста № 1 тези „производствени разходи за работна заплата" са с една пета (с 20%) по-големи, отколкото при капиталиста № 2. — *206.*

82 Към въпроса, дали съединяването в ръцете на един капиталист производството на готовия продукт с производството на постоянния капитал за този продукт влияе върху нормата на печалбата, Маркс се връща в същата VIII тетрадка, в която завършва разделът за Дж. Ст. Мил — на стр. 368 от ръкописа (вж. настоящия том, ч. I, стр. 202), — и в средата на X тетрадка, в главата за Родбертус, на стр. 461—464 от ръкописа (вж. настоящия том, ч. II, стр. 42—50). — *218.*

83 Вж. бележка 12. — *222.*

84 Маркс има пред вид тетрадки I—V на своя ръкопис от 1861—1863 г., в които е развил теорията си за принадената стойност (в разделите: „Превръщането на парите в капитал", „Абсолютна принадена стойност", „Относителна принадена стойност"). — *230.*

85 Маркс има пред вид онази част от своето изследване, от която по-късно възниква третият том на „Капиталът". — *230.*

86 Тук Маркс за пръв път формулира основната идея на своето учение за *превръщане на принадената стойност в средна печалба,* трансформиращо *стойностите* на стоките в различните от тях *производствени цени.* Този пасаж от ръкописа е написан през пролетта на 1862 г. (вж. в текста, стр. 224—225). Срв. също настоящия том, ч. I, стр. 69, където за пръв път се появява терминът „средна цена" за обозначаване производствената цена, която се различава от стойността. Маркс развил по-подробно учението за средната печалба и производствените цени през юни 1862 г. (в главата за Родбертус — вж. настоящия том, ч. II, стр 18—21, 24—25, 61—67) и през юли—август 1862 г. (във връзка с критическия анализ на системата на икономическите възгледи на Рикардо — вж. пак там, стр. 183—215). — *237.*

87 Става дума за последните 13 страници на VII тетрадка и първите 14 страници на VIII тетрадка, на които е написано обширно отстъпление за Дж. Ст. Мил. Вж. бележка 74. — *239.*

88 „*Този невероятен драскач*" („this most incredible cobbler") — така Мак Калък нарича автора на брошурата „Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy". Вж. по-горе в текста на стр. 183. — *240.*

89 Както се вижда от по-нататъшните разяснения на Маркс, под „*стойност на капитала*" („the value of capital") авторът на памфлета „The Source and Remedy of the National Difficulties" разбира размера на „лихвата върху капитала", т. е. отношението на количеството принаден труд, което притежателят на капитал си присвоява, към величината на прилагания от него капитал (под „лихва върху капитал" авторът на памфлета разбира това, което Маркс нарича принадена стойност, но авторът на памфлета смесва тук нормата на принадената стойност с нормата на печалбата: изстискваният от работниците принаден труд той съотнася непосредствено с целия авансиран капитал). — *241.*

90 Раздела „*Доходът и неговите източници*" Маркс планирал още през януари 1863 г. за третата част на „Капиталът" (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). Но на корицата на XIV тетрадка, написана през октомври 1862 г., този раздел фигурира като „епизод", прибавен към последната глава на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящия том, ч. I, стр. 5). И наистина, в XV тетрадка, написана през октомври и ноември 1862 г., има голям раздел, посветен на проблемата за дохода и неговите източници, разглеждана във връзка с критиката на вулгарната политическа икономия. Но за „фантазията на Прайс" там нищо не се казва. Критически анализ на тази фантазия Маркс прави в 24-а глава на III том на „Капиталът" (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 422—424, 426). — *242.*

91 Маркс има пред вид току-що излязлата тогава книга на Кернс „The Slave Power; its Character, Career, and Probable Designs: being An Attempt to Explain the Real Issues involved in the American Contest" (London, 1862). Тази книга той цитира също в I и III том на „Капиталът". — *245.*

92 Маркс има пред вид разсъжденията на Сей (в неговите „Lettres à M. Malthus", Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава препълване на пазара с английски стоки, причина за това е недостатъчното производство на онези италиански стоки, които биха могли да бъдат разменени срещу английски стоки. Тези разсъждения на Сей са цитирани в анонимния трактат „An Inquiry into those Principles..." (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от „An Inquiry into those Principles..." в тетрадка XII, стр. 12. Срв. настоящия том, ч. I, стр. 216—217, ч. II, стр. 581 и ч. III, стр. 121—122. — *255.*

93 Във втората част на „Теории за принадената стойност" Маркс привежда и анализира съдържащите тази формулировка цитати от книгата на Рикардо (вж. настоящия том, ч. II, стр. 191—192, 194, 435—436). — *263.*

94 Под „*индустрия за потреблението*" („industry of consumption") Рейвънстон разбира производството на луксозни предмети и извършването на всякакъв вид услуги за притежателите на собствеността. — *264.*

95 Съответното място от книгата на Хопкинс „On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population“ (London, 1828, p. 126) Маркс привежда в главата „Бележки върху историята на откриването на така наречения Рикардов закон за поземлената рента“ (вж. настоящия том, ч. II, стр. 145). — *268.*

96 Маркс има предвид разпространения английски израз „capital *employs* labour“ („капиталът *прилага* труд“), в който е отразена самата същност на отношението на капитала към наемния труд. В XXI тетрадка на ръкописа си от 1861—1863 г., разкривайки смисъла на „производителността на капитала“, Маркс пише: „. . . *средствата за производство*, веществените трудови условия — материалът на труда, средствата на труда (както и средствата за живот), — се явяват [при капиталистическия начин на производство] не като подчинени на работника; напротив, работникът им е подчинен. Не той ги прилага, а те го прилагат. Поради това именно те са и капитал“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 385 срв. също ч. I, стр. 66, ч. II, стр. 111—112, и ч. III, стр. 112—113). — *269.*

97 На това място от ръкописа номерацията на страниците е объркана: след страница 854 текстът продължава на страница 857, след това на страници 868, 869, 870, 870 a, по-нататък на страници 865, 866 и, най-после, на страници 870 b, 871 и т. н. Продълженията от една неследваща непосредствено страница в друга са посочени от самия Маркс. — *269.*

98 Вж. бележка 88. — *271.*

99 Маркс се позовава на още ненаписания от него по това време (октомври 1862 г.) раздел за първоначалното натрупване, който според плана му (вж. настоящия том, ч. I, стр. 411) е трябвало да предхожда „Теории за принадената стойност“. Предварителната скица на този раздел се съдържа в икономическия ръкопис от 1857—1858 г. (вж. K. Marx. „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“, Moskau, 1939, S. 363—374). — *275.*

100 За основните моменти на процеса на възпроизводството Маркс говори в предходните глави на „Теории за принадената стойност“ във връзка с критическия анализ на възгледите на А. Смит и Д. Рикардо. По-специално за необходимостта от *едновременно* производство и възпроизводство на всички елементи на една или друга стока става дума на стр. 87—89 и 123—124 от първата част на настоящия том и 515—516, 528 и 529 от втората част. — *282.*

101 Съображенията на Корбет за постоянното препълване на пазара и че предлагането е винаги по-голямо от търсенето, са изложени на стр. 115—117 на неговата книга „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained“, London, 1841. — *290.*

102 „*The Economist*“ („Икономист“) — английско седмично списание за икономика и политика, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — *291.*

103 За *намаляването на наличните запаси от стоки* с развитието на търговията и съобщителните средства Сисмонди говори в I том на своите „Études sur l'économie politique“, Bruxelles, 1837, стр. 49 и следващите. — *291.*

104 Маркс характеризира тук парите като „*само формално битие*“ („blosses Formdasein“) в смисъл, че потребителната стойност на парите, „макар и реална, се явява в самия процес [на размяната] само като формално битие, което подлежи на реализиране едва чрез превръщане в истински потребителни стойности“ (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 36). — *295.*

105 Маркс има пред вид книгата на Самуел Ленг (млади) „National Distress; its Causes and Remedies“, London, 1844, p. 149—154. В 115-а бележка към 23-а глава на I том на „Капиталът“ Маркс привежда цитат от тази книга, който характеризира извънредно тежките жилищни условия на работниците в големите капиталистически градове. — *296.*

106 За *фетишисткия характер* на стоката, парите и капитала Маркс говори в първата част на „Към критиката на политическата икономия“ (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 22—25, 37—38 и 138—140). — *250.*]

107 В написания около половин година преди тези разсъждения за Ходскин незавършен раздел за английския социалист Брей Маркс цитира между другото следните думи на последния: „Не капиталистът, а капиталът има съществено значение за операциите на производителите. Между капитал и капиталист има такава голяма разлика, каквото между товара на един кораб и товарителницата, съпровождаща този товар“ (вж. настоящия том, ч. III, стр. 325). — *250.*

108 Тези сравнявания на думите от различните индоевропейски езици Маркс е взел от „един белгийски етимолог“, както той съобщава на Енгелс в писмото си от 16 юни 1854 г., като самият Маркс, което личи от същото писмо, не е бил уверен, че всички те са достатъчно обосновани. „Един белгийски етимолог“ — това е Оноре Жозеф Шаве, автор на книгата „Essai d'étymologie philosophique“ (Bruxelles, 1844). Позоваванията на френската дума „valeur“ и английската дума „value“, вмъкнати във втория цитат от книгата на Шаве, са прибавени от самия Маркс. В книгата на Шаве за немската дума „walle“ (фигурираща във втория цитат) е отбелязано, че е остаряла, неупотребявана вече форма. — *301.*

109 Непосредствено следващата след този пасаж фраза в брошурата на Ходскин пояснява какво разбира той тук под „приключване на известен вид баланс“: „Капиталистите позволяват на работниците да имат средства за живот, защото те не могат да минат без труда на работниците, и твърде великодушно се задоволяват с това, че си вземат всяка частица от продукта, която не е необходима за тази цел“, т. е. за осигуряване на физическия минимум работна заплата. — *302.*

110 Има се предвид книгата на Чалмърс „On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society“, 2nd edition, Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832, стр. 88—89 и др. — *315.*

111 Вж. бележка 26. — *315.*

112 Маркс се позовава на своята IX тетрадка с извадки от 1851 г. На стр. 47 на тетрадката са направени извадки от 252 до 255 страница на книгата на Ходскин „Popular Political Economy“ (вж. руския превод на съчиненията на Ходскин, стр. 205—207). — *322.*

113 Разделът за Брей остава у Маркс незавършен. Фактически Маркс се ограничил само със събирането на най-важните изказвания на Брей като „противник на политико-икономистите“. На утопичното учение на Брей за „равната размяна“ като средство за премахване на онези несправедливости, жертва на които е работническата класа, Маркс прави критически анализ още в „Нищета на философията“ (1847 г.), в § 11 на глава първа, озаглавен „Конституирана, или синте-

-тичия, стойност" (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 103—110). За възгледите на Брей за същността и ролята на парите вж. у Маркс: ръкописа от 1847 г. „Работна заплата" (настоящото издание, т. 6, стр. 584); „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie" (Moskau, 1939), S. 55, 690, 754; писмото на Маркс до Енгелс от 2 април 1858 г.; „Към критиката на политическата икономия" (настоящото издание, т. 13, стр. 72—73). — *323.*

114 Маркс има пред вид „Таблица на доходите и разходите на различните семейства в Англия през 1688 г.", съставена от един от първите английски статистици Грегори Кинг и включена от Чарлз Давенант в книгата му „An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade" (London, 1699). За тази „Таблица" Маркс говори в първата част на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящото издание, ч. I, стр. 156). — *327.*

115 Под термина *„средна цена"* („average price", „Durchschnittspreis") Маркс разбира тук същото, което разбира под термина „производствена цена", т. е. производствени разходи $(c+v)$ плюс средната печалба. Самият термин „средна цена" посочва, че тук се има пред вид „средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период, или централната точка, към която клони пазарната цена", както Маркс разяснява на стр. 342—343 на втората част от настоящия том. Този термин се среща за пръв път у Маркс на стр. 58—69 на първата част от настоящия том. Във втората част от тома той се среща много пъти в главите за Родбертус и Рикардо наред с термините „цена на разходите" и „производствена цена". — *333.*

116 Маркс има пред вид отдела *„Капитал и печалба"*, който той започнал в XVI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (на тази тетрадка е написано декември 1862 г., а на XVIII тетрадка, в която се намират главите за Рамсей, Шербюлие и Джонс — януари 1863 г.). Маркс възнамерявал да разгледа въпроса за *превръщане на стойностите в производствени цени* във втора глава на отдела „Капитал и печалба", както личи от нахвърления план на тази глава, написан наскоро след главата за Рамсей (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412—413). Отделът „Капитал и печалба" се оформя по-късно като III том на „Капиталът".

За формулираните от Дейвид Рикардо *„изключения"* от определянето на стойността с количеството работно време Маркс говори подробно във втората част на „Теории за принадената стойност" (вж. настоящия том, ч. II, стр. 183—200, срв. също част III, стр. 65). — *335.*

117 Докато в първоначалното изчисление се предполагаше, че във втория случай производствените разходи за оръдията на труда и за работната сила се изчисляват вече по двойно по-малката стойност на един квартер жито, която се е определила в резултат на удвоилата се реколта, сега Маркс обръща внимание на обстоятелството, че това понижение на стойността на един квартер е станало само през *есента* на втората година, а до есента стойността на квартера е била два пъти по-висока. Затова докато в първоначалното изчисление производствените разходи във втория случай са се изразявали със сумата $20c+20c+20v=60$ квартера, сега излиза, че те се изразяват със същата сума, както и за първия случай, т. е. със сумата $20c+40c+40v=100$ квартера. Тъй като реколтата във втория случай е равна на 200 квартера, за печалбата остават 140 квартера. — *343.*

118 Маркс има пред вид книгата на вулгарния германски икономист Рошер „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 1858, S. 385, където Рошер, говорейки за разделянето на печалбата на предприемаческа печалба и лихва, се позовава на „Outline" на Сениор. Като изтъква, че разделянето на печалбата на „предприемаческа печалба" и „чиста печалба от капитала" било известно още през 1821 и 1822 г., Маркс по всяка вероятност има предвид анонимното съчинение „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption" (London, 1821), p. 52—53, и в книгата на Хопкинс „Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money" (London, 1822), p. 43—44. — *355.*

119 Маркс има пред вид труда на Шторх „Cours d'économie politique", Paris, 1823, том I, книга III, глава XIII. — *357.*

120 *За кооперативните фабрики на работниците в Англия* вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 97, 413—416 и 468—469. Срв. също настоящия том, ч. III, стр. 505. — *358.*

121 Маркс има пред вид книгата на Корбет „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained", London, 1841, p. 100—102. — *359.*

122 *„The Morning Star"* („Утринна звезда") — английски всекидневник, орган на манчестерските фритредери Кобден и Брайт; излизал в Лондон от 1856 до 1869 г. — *362.*

123 Тук става дума за плана на „Теории за принадената стойност". В записания от Маркс на корицата на XIV тетрадка план на последните глави на „Теориите" се съдържа пункт „*n*) Шербюлие" (виж настоящия том, ч. I, стр. 5), по който е и написана настоящата глава. Що се отнася до Сисмонди, Маркс възнамерявал да разгледа неговите възгледи не в „Теории за принадената стойност", а в онази по-нататъшна част на своя труд, в която трябвало да бъде изследвана „Конкуренцията на капиталите и кредитът" (за това виж. настоящия том, ч. III, стр. 48).— *364.*

124 *„Търговска печалба"* („profit mercantile") Шербюлие нарича печалбата на отделния капиталист, за разлика от печалбата на цялото общество. — *371.*

125 Под *„добиващи отрасли на производството"* („industries extractives") Шербюлие разбира не само добива на полезни изкопаеми, дърводобив, риболовство, лов, но и всички видове селско стопанство, произвеждащи селскостопански суровини. — *372.*

126 По-нататък в ръкописа, като затворено в квадратни скоби отстъпление, е нахвърлен план за 2-та глава на III част на „Капиталът", в която Маркс възнамерявал да изследва въпроса за *образуването на общата норма на печалбата.* В настоящото издание този план е отпечатан в „Приложенията" към първата част на 26-и том (стр. 412—413). — *379.*

127 Маркс има пред вид изследването на търговския капитал, съдържащо се в XV и XVII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г., по-специално стр. 964 (тетрадка XV) и стр. 1030 (тетрадка XVII). — *383.*

128 Маркс има пред вид разсъжденията на Джеймс Мил в книгата му „Elements of Political Economy", London, 1821 (глава 4, раздел 5: „Данъци върху поземлената рента"), където Мил доказва целесъобразността всички разходи на държавата да се заплащат от *цялата* поземлена рента в случаите, когато земята не е още частна собственост, и от *прираста* на поземлената рента в случаите, когато

земята вече е частна собственост и когато имаме нарастване на рентата в сравнение с предишното ѝ равнище. — *400.*

129 „Първа последица от сегашното разпределение на богатствата" Шербюлие нарича неравенството между богатите и бедните, зависещи от последните. — *401.*

130 Маркс има пред вид поместената без подпис в том LIV на това списание (август — декември 1831 г.) рецензия за малко преди това излязлата книга на Джонс „An Essay on the Distribution of Wealth". — *402.*

131 *Райят* — индийски селянин. Джонс употребява този термин за такива селяни в Индия и други азиатски страни, които плащали рента-данък в продукти на суверена, смятан за върховен собственик на цялата земя. — *403.*

132 Под термина „*котър*" („cottier") Джонс разбира ирландски безимотен селянин, който арендува от лендлорда парче орна земя срещу известно парично заплащане. — *404.*

133 Тази формулировка на А. Смит се намира в 3-а глава на II книга на неговото „Wealth of Nations" (виж А. Смит. „Изследване за природата и причините за богатството на народите". Том I, М.—Л., 1935, стр. 282). — *413.*

134 По-нататък в ръкописа следва кратко допълнение, което спада към главата за Рамсей и е поместено в третата част на настоящия том като бележка под линия, на стр. 355. — *417.*

135 Онова, което Джонс нарича „*работен фонд*" („Labor Fund"), у Малтус фигурира като „фондове за издръжката на труда" („funds for the maintenance of labour"). Този термин се среща много пъти още в първото издание на Малтусовото „Essay on the Principle of Population" (London, 1798, стр. 303, 305, 306, 307, 312, 313 и др.). В петото издание (Лондон, 1817) той се среща в главите 5 и 6 глава на книга III. Той се среща и в „Principles of Political Economy" на Малтус, например в пасажа, цитиран в третата част на настоящия том на стр. 28. — *417.*

136 В „Лекции за труда и капитала" Джонс казва за Варвик следното: „Знаменитият граф „Варвик, „производител на крале", трябвало, както се разказва, да храни всеки ден в своите замъци и къщи 40 хиляди души (Р. Джонс. „Экономические сочинения." Ленинград, 1937, стр. 280). — *419.*

137 Същия цитат Маркс дава отново на последната страница на XVIII тетрадка (стр. 1157 от ръкописа), където към нея е прибавил приведените тук допълнителни бележки. — *421.*

138 *Доходите и техните източници* Маркс разглежда във втората половина на XV тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г., разкривайки във връзка с това класовите и гносеологическите корени на вулгарната политическа икономия (вж. настоящия том, ч. III, стр. 457—543). Този „епизод", както го нарича Маркс на кориците на XIV тетрадка, т. е. отстъпление или добавка към основния текст на „Теории за принадената стойност", но-късно той възнамерявал да включи в третата част на „Капиталът", както личи това от написания от него през януари 1863 г. план на тази част, според който девета глава трябвало да бъде озаглавена „Доходът и неговите източници" (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). — *426.*

139 У Маркс неточност: от двамата английски икономисти, за които тук става дума, само Джонс е бил поп. — *431.*

140 По-нататък в ръкописа, като поставено в квадратни скоби отстъпление, е нахвърлян план за III част, или III отдел, на „Капиталът" — „Капитал и печалба". В настоящото издание този план е отпечатан в „Приложения" към първата част на 26-и том (стр. 412). — *433.*

141 По-нататък в ръкописа (на стр. 1140—1144) се съдържат скицата на плана за I част, или I отдел на „Капиталът" — „Процесът на производството на капитала", — отпечатан в настоящето издание в „Приложения" към първата част на 26-и том (стр. 411), както и извадки от вестници, списания и книги по въпросите за размера на лихвения процент, за експлоатацията на работническата класа от капиталистите, за различните съотношения между постоянния и променливия капитал. Някои от тях Маркс цитира в I и III том на „Капиталът". Малък откъс от стр. 1142, който се отнася до апологетичния възглед на вулгарната политическа икономия за печалбата като „работна заплата" на капиталиста, е отпечатан в „Приложение" към третата част на настоящия том, стр. 506. — *433.*

142 Джонс цитира тук физиократичния месечник „Ephémérides du Citoyen" („Календар на гражданина") от 1767 г., част III, стр. 56. — *436.*

143 Маркс има пред вид книгата на френския лекар и пътешественик Франсоа Берние „Voyages contenant la description des Etates du Grand Mogol", излязла за пръв път през 1670—1671 г. в Париж и след това преиздавана няколко пъти. В писмото си до Енгелс от 2 юни 1853 г. Маркс цитира дълги извадки от този труд на Берние, включително и пасажа, в който се сравняват индийските градове с военните лагери (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, т. 28, стр. 214—215). — *439.*

144 Маркс разглежда тук въпроса за ***рентабилността на прилагането на нов основен капитал.*** Капиталистът ще прилага добавъчен основен капитал само ако допълнителните разходи по възстановяването на износването се компенсират чрез намаляване себестойността на единица продукт в резултат от увеличаването на неговото количество. Мисълта на Маркс може да бъде илюстрирана със следния пример.

Да приемем, че при ръчно предене се произвеждат 10 фунта прежда на обща стойност 10 ф. ст., от които 8 ф. ст. се изразходват за суровини и 2 ф. ст. — за работна сила (Маркс оставя тук печалбата настрана). Следователно стойността на 1 фунт прежда при ръчно предене е равна на 1 ф. ст. Да предположим по-нататък, че в резултат от въвеждането на машини количеството на произвежданата прежда се е увеличило 100 пъти (1000 фунта вместо 10), като разходите за суровини също са се увеличили 100 пъти, а разходите за работна сила са се увеличили в по-малка степен, например 10 пъти. В такъв случай стойността на 1000 фунта прежда е равна на 800 ф. ст. (разходите за суровини) +20 ф. ст. (разходите за работна сила) +164 ф. ст. (износването на основния капитал в този случай съставлява, както допуска Маркс, $^1/_6$ от стойността на преждата), т. е. равна е на 984 ф. ст. Цената на 1 фунт прежда съставлява в този случай около $^9/_{10}$ ф. ст., т. е. преждата е поевтиняла в сравнение с ръчното предене. Това означава, че прилагането на машини се е оказало тук рентабилно.

А ако количеството на преждата се е увеличило само 10 пъти (100 фунта вместо 10), стойността на преждата сега е равна на 80 ф. ст. (разходите за суровини) +12 ф. ст. (разходите за работна сила, увеличили се, да приемем, 6 пъти) +10 $^2/_9$ ф. ст. (величината на износването на основния капитал, както допуска Маркс, е намаляла сега на $^1/_{10}$ от стойността на преждата), т. е. равна е на 102 $^2/_9$ ф. ст. Стойността на един фунт прежда сега превишава 1 ф. ст. Това означава, че въпреки относителното намаление на разходите за възстановяване износването на основния капитал (от $^1/_6$ на $^1/_{10}$) преждата, произведена с машини,

би била в този случай по-скъпа от преждата, произведена ръчно. Следователно прилагането на машини би се оказало тук нерентабилно за капиталиста. — 441.

145 Във II том на „Капиталът“ Маркс изтъква, че част от веществата, вложени за подобряване на почвата, в течение на повече или по-малко продължително време продължава да съществува като средства за производство и поради това запазва формата на основен капитал“ (виж настоящото издание, т. 24, стр. 171). В този именно смисъл Маркс говори в текста за „възстановяване изсосването“ на гуаното, вложено в земята. — *441.*

146 *Дружество на изкуствата и занаятите* (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано в Лондон през 1754 г. Докладът на Мортон бил отпечатан в седмичното списание на дружеството „Journal of the Society of Arts“ („Списание на Дружеството на изкуствата и занаятите“), в книжката от 9 декември 1859 г. Цитираното от Маркс място се намира на стр. 56 на тази книжка на списанието. — *418.*

147 В нахвърляния на корицата на XIV тетрадка план на последните глави на „Теории за принадената стойност“ след главата „Ричард Джонс“, снабдена с поставената в скоби бележка „Край на тази 5-а част“, Маркс написал: *„Епизод: Доходът и неговите източници“* (вж. настоящия том, ч. I, стр. 5), а в нахвърляния на корицата на XV тетрадка списък на съдържанието на тази тетрадка има точка *„Вулгарната политическа икономия“* (пак там, стр. 5). На тези две теми — „Доходът и неговите източници“ и „Вулгарната политическа икономия“ — е посветена значителна част от XV тетрадка на ръкописа, като се разглеждат тясно преплетени помежду си. В тази тетрадка (тя е написана през октомври—ноември 1862 г.) на 890 страница на ръкописа Маркс прекъсва анализа на възгледите на Ходскин заради „епизода“ (т. е. екскурса) за дохода и неговите източници и за вулгарната политическа икономия, която се хваща здраво за повърхностната видимост на фетишизираните форми на дохода и неговите източници, изграждайки върху това апологетичните си теории. При по-нататъшното разглеждане на отнасящите се тук въпроси (пак в XV тетрадка) този „епизод“ преминава отначало в анализ на заемния капитал, тясно свързан с критиката на вулгарната политическа икономия, а след това в анализ на търговския капитал като една от онези сфери на капиталистическото стопанство, където принадената стойност не се създава, а само се разпределя. По този начин Маркс постепенно излиза извън рамките на непосредствения предмет на „Теории за принадената стойност“ като историко-критическа част на своя труд.

Изследването на търговския капитал Маркс продължава до края на XV тетрадка, но следващата, XVI тетрадка на неговия ръкопис (декември 1862 г.) започва със заглавието: „Глава трета. Капитал и печалба.“ Основното съдържание на тази тетрадка е изследването, което Маркс широко използва в 1865 г. при написването на първия и втория отдел на III том на „Капиталът“, посветени на превръщането на принадената стойност в печалба и на нормата на принадената стойност в норма на печалбата, както и на превръщането на печалбата в средна печалба. В края на XVI тетрадка Маркс преминава към „най-важния — както той казва — въпрос в този раздел“, към анализа на причините за спадане на нормата на печалбата с развитието на капиталистическия начин на производство. Това изследване, преработено по-късно от Маркс за трети отдел („Закон за тенденцията на нормата на печалбата към спадане“) на III том на „Капиталът“, било завършено едва в началото на следващата, XVII тетрадка от ръкописа на Маркс (декември 1862—началото на януари 1863 г.).

В XVII тетрадка, от страница 1029 на ръкописа нататък, Маркс отново се връща към анализа на търговския капитал, продължавайки текста от XV тетрадка

на своя ръкопис. Но и тук Маркс прекъсва разглеждането на въпроса за търговския капитал, този път заради „епизода“, озаглавен: „Възвратните движения на парите в процеса на капиталистическото възпроизводство“. Този доста обширен „епизод“ Маркс завършва едва в началото на XVIII тетрадка (януари 1863 г.) с думите: „По-нататъшното разглеждане на този въпрос трябва да бъде отложено“, след което той отново (стр. 1075 на ръкописа) се връща към изследването на търговския капитал, като този път разглежда възгледите на различните автори по този въпрос. Цялото това изследване на търговския капитал, което се съдържа в XV, XVII и XVIII тетрадка на ръкописа, било използвано до голяма степен от Маркс през 1865 г. при написването на четвъртия отдел на III том на „Капиталът“. Като завършва изследването си на търговския капитал, Маркс отново се връща (на страница 1084 на ръкописа) към „Теории за принадената стойност“, към прекъснатия в XV тетрадка раздел за Ходскин.

От целия изброен тук обширен материал на XV—XVIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. в настоящото издание на „Теории за принадената стойност“ съгласно плана на самия Маркс е включен като „Приложение“ само съдържащият се в XV тетрадка (стр. 891—950) раздел: „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“. С това завършва цялата историко-критическа част на Марксовия труд. — *457.*

148 Под *„този общ отдел“* („dieser allgemeine Abschnitt“) Маркс разбира отдела „Капиталът изобщо“ („Das Kapital im allgemeinen“), който съгласно плана от 1858—1862 г. трябвало да се състои от три части („Процесът на производството на капитала“, „Процесът на обръщението на капитала“ и „Единството на единия и другия, или Капитал и печалба“) и след който трябвало да следват три отдела от по-специален характер: „Конкуренция на капиталите“, „Кредит“ и „Акционерен капитал“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. VI). При по-нататъшната работа на Маркс върху „Капиталът“ в разделите „Процесът на производството на капитала“, „Процесът на обръщението на капитала“ и „Единството на единия и другия, или Капитал и печалба“ постепенно било включено също и много от онова, което съгласно първоначалния план не влизало в кръга на въпросите, отнесени от Маркс към отдела „Капиталът изобщо“. По-специално много проблеми, отнасящи се до *кредита* и *кредитната система*, намерили място в III том на „Капиталът“, възникнал от раздела „Капитал и печалба“. — *469.*

149 Маркс има пред вид I тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., която започва с раздела „Превръщане на парите в капитал“. Първият параграф на този раздел е озаглавен: *„П—С—П.* Най-обща форма на капитала“ (стр. 1—6 на ръкописа от 1861—1863 г.). — *473.*

150 Има се пред вид Прудон, който в полемиката си срещу Бастиа (през 1849—1850 г.) ратувал за „безвъзмездност на кредита“. Маркс критикува този възглед на Прудон по-долу, на стр. 935—937 на своя ръкопис (вж. стр. 531—535 от третата част на настоящия том). — *474.*

151 *Crédit Mobilier* (пълното название е Société générale du Crédit Mobilier) — голяма френска акционерна банка, основана в 1852 г., която станала известна със своите спекулативни финансови операции и в края на краищата банкрутирала (в 1867 г.). През 1856—1857 г. Маркс написал 6 вестникарски статии за спекулативната дейност на тази банка — за лондонския чартистки вестник „The People's paper“ („Народен вестник“) и американския вестник „New-York Daily Tribune“ („Нюйоркска всекидневна трибуна“). Вж. настоящото издание, т. 12, стр. 21—37, 207—215 и 296—299, също т. 13, стр. 81 и 179. — *474.*

152 В III том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 358) Маркс изтъква, че определението на средновековния търговец само като „закупвач“

(„Verleger“) на стоките, произведени от занаятчиите или селяните, припадлежи на Попе. То се съдържа в книгата: J. H. M. Poppe. „Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts“. Band I, Göttingen, 1807, S. 70. — *476*.

153 A. R. J. Turgot. „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses“ (1766), §§ 73 et 85. — *485*.

154 Маркс има пред вид 6-а глава на I книга на „Wealth of Nations“ на Смит (вж. А. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов“. Том I. М.-Л., 1935, стр. 46). — *503*.

155 Цитатите за *надзирателите над робите* Маркс е дал в написаната 2—3 години по-късно 23-а глава на III том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 410—424). — *504*.

156 Нескромното позоваване на Рошер на Тукидид се съдържа в предговора на Рошер към първото издание на неговата книга „Die Grundlagen der Nationalökonomie“ (1854). — *520*.

157 На обосноваването на правилността и целесъобразността на *данъка върху кучетата* Арнд е посветил в своята книга специален параграф (§ 88, стр. 420—421). — *523*.

158 „*The Westminstar Review*“ („Уестминстерски преглед“) — английско буржоазно списание с либерална насока; издавано в Лондон от 1824 до 1914 г.; излизало четири пъти годишно. — *526*.

159 Вж. бележка 6-а и 18-а. На това място от текста на ръкописа терминът „Kostenpreis“ Маркс е употребил в смисъл на $c+v$. — *531*.

160 В съставения през януари 1863 г. план на третата част на „Капиталът“ предпоследната, 11-а глава е озаглавена „*Вулгарната политическа икономия*“ (вж. настоящия том, ч. I, стр. 412). Този план е съставен един и половина — два месеца след написването на раздела „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ в XV тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. — *141*.

161 Маркс има пред вид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 43 и 72. — *542*.

162 „*La Voix du Peuple*“ („Народен глас“) — прудонистки всекидневник, излизал в Париж от 1 октомври 1849 до 14 май 1850 г. — *544*.

163 Маркс има пред вид съчинението на Бентам „Defence of Usury“, първото издание на което излязло в Лондон през 1787 г., второто през 1790 г. и третото — през 1816 г. — *546*.

164 Има се пред вид заемът от 100 гулдена при условие лихвите да се заплатят на три пъти на лайпцигските панаири. В Лайпциг всяка година са ставали три панаира: новогодишен, великденски (пролетен) и на Михайловден (през есента). — *547*.

165 У Маркс тук има неточност. Откъсът, който той е озаглавил „За лихварството, за лихвоносния капитал“, е взет не от съчинението на Лутер „Von Kauffshandlung und Wucher“ (1524), а от съчинението му „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen“ (1540), което Маркс разглежда по-нататък, под точка III. — *547*.

166 Възгледа на Аристотел за лихвата като нещо противоречащо на природата на нещата, изказан в I книга на неговата „Политика“, Маркс разглежда в 4-а глава на I том на „Капиталът“ (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 176). — *552*.

167 Вж. бележка 163. — *556*.

168 Маркс допуска неточност. Томас Манли е бил автор не на трактата „Interest of Money Mistaken“, излязъл анонимно в Лондон през 1668 г., а на друг трактат, по съдържание много близък до първия и излязъл в Лондон през 1669 г. под заглавие „Usury at 6 per cent examined and found unjustly, charged by Sir Thos. Culpeper and J. C.“ („Шестпроцентно лихварство. Разглеждане на въпроса, което показва несправедливостта на обвиненията срещу 6% лихва, отправени от сър Томас Кълпепър и Дж. Ч[айлд]“). Кой е бил авторът на трактата „Interest of Money Mistaken“, не е установено. — *558*.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Л

М

Н

О

П

Р

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНА ЛИТЕРАТУРА*

Aristoteles. De republica libri VIII. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837. *Аристотел.* Политика (8 книги). В книгата: *Аристотел.* Съчинения. Издание на И. Бекер. Том X. Оксфорд, 1837). — 542, 543.

Arnd, K. Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Природосъобразната политическа икономия, противопоставена на духа на монополите и комунизма, с преглед на отнасящата се тук литература. Ханау, 1845). — 512.

[*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 ([*Бейли, С.*] Критическо изследване за природата, мерките и причините на стойността; главно във връзка с трудовете на г. Рикардо и неговите последователи. Съчинение на автора на „Очерци за формирането и публикуването на мненията“. Лондон, 1825). — 20—21, 83, 109, 123, 132, 137, 139, 142—144, 145—147, 150—154, 158—164, 165—167.

(*Bailey, S.*) A Letter to a political economist; occasioned by an article in the „Westminster Review“ on the subject of value. London, 1826 [*Бейли, С.*] Писмо до един политико-икономист; по повод една статия в списание „Уестминстерски преглед“ по въпроса за стойността. Лондон, 1826). — 123—124.

Banfield, T. C. The Organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848. *Банфийлд, Т. Ч.* Организация на

* В случаите, когато не е установено със сигурност кое издание на едно или друго произведение е ползвал Маркс, в показалеца е посочено първото издание на съответното произведение.

В квадратни скоби са поставени откритите имена на авторите на книги, излезли анонимно. Със звездичка са отбелязани книгите, които са преведени на руски език.

стопанството. Курс лекции, четени в Кембриджкия университет през великденския семестър на 1844 г. Второ издание. Лондон, 1848). Първото издание излязло в Лондон през 1845 г. — 527.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа, Фр.* Безвъзмездност на кредита. Дискусия между г. Фр. Бастиа и г. Прудон. Париж, 1850). — 533—535.

Bentham, J. Defence of usury. London, 1787 (*Бентам, Й.* Защита на лихварството. Лондон, 1787). — 536, 546.

**Bernier, F.* Voyages de François Bernier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire, etc. Tomes I—II. Paris, 1830 (*Берние, Ф.* Пътешествията на Франсоа Берние, съдържащи описание на държавите на Великия Могол — Индустан, Кашмирското кралство и т. н. Томове I—II. Париж, 1830). Първото издание на тази книга излязло като два двутомника в малък формат: Histoire de la dernière révolution des Etats du Grand Mogol. Tomes I—II. Paris, 1670 (История на последния преврат в държавите на Великия Могол. Томове I—II. Париж. 1670) и Suite des Mémoires du sieur Bernier sur l'empire du Grand Mogol. Tomes III—IV. Paris, 1671 (Продължение на мемоарите на г. Берние за империята на Великия Могол. Томове III—IV. Париж, 1671. — 439.

* *Bray, J. F.* Labour's wrongs and labour's remedy; or, the Age of might and the age of right. Leeds, 1839 (*Брей, Дж. Ф.* Несправедливости по отношение на труда и средствата за тяхното отстраняване, или Векът на силата и векът на справедливостта. Лидс, 1839). — 323—327.

Cairnes, J. E. The Slave power: its character, career, and probable designs; being an attempt to explain the real issues involved in the american contest. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Робовладеенето: неговият характер, път и вероятни перспективи, опит да се обяснят действителните предмети на спора, които лежат в основата на американския конфликт. Лондон, 1862). — 245.

Carey, H. C. Principles of political economy. Parts I—III. Philadelphia, 1837—1840 (*Кери, Х. Ч.* Принципи на политическата икономия. Части I—III. Филаделфия, 1837—1840). — 183.

[Cazenove, J.] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 (*[Кейзнов, Дж.]* Очерни по политическа икономия, представляващи общопонятен и кратък преглед на законите, отнасящи се до производството, разпределението и потреблението на богатството. Лондон, 1832). — 3, 58—63, 169.

Cazenove, J. Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — вж. *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономия във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание. Глазгоу, Единбург, Дъблин и Лондон, 1832). Първото издание излязло през същата 1832 г. — 51, 315.

Chavée, H. J. Essai d'étymologie philosophique, Bruxelles, 1844 (*Шаве, О. Ж.* Очерк за философска етимология. Брюксел, 1844). — 301.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Paris, 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Париж, 1841). Първото издание излязло в Париж и Женева през 1840 г. под загла-

вие „Riche ou pauvre" — „Богат или беден". — 364, 371, 373—382, 384—385, 399—401.

Child, J. Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'anglais. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати за търговията и за изгодите, които произтичат от намаляването на лихвата от парите. С малък трактат против лихварството, написан от Томас Кълпепър. Превод от английски. Амстердам и Берлин, 1754). Първото издание на книгата на Чайлд излязло в Лондон през 1668 г. като малка брошура. През 1669—1670 г. Чайлд написал към нея 10 допълнителни глави, след което книгата е била преиздавана няколко пъти. Първото издание на трактата на Кълпепър излязло в Лондон през 1621 г.; от 1668 г. насам той бил отпечатван като приложение към книгата на Чайлд). — 545—548.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Изследване за причините на богатството на отделни лица и начините на неговото придобиване; или Обяснение на принципите на търговията и спекулата. Лондон, 1841). — 290, 359.

Culpeper, Th. Traité contre l'usure — виж *Child, J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper.

Dalrymple, J. An Essay towards a general history of feudal property in Great Britain. The fourth edition corrected and enlarged. London, 1759 (*Далримпл, Дж.* Очерк за общата история на феодалната собственост във Великобритания. Четвърто, поправено и разширено издание. Лондон, 1759). Първото издание излязло в Лондон през 1757 г. — 545.

[Davenant, Ch.] An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade. London, 1699 (*[Давенант, Ч.* Очерк за вероятните методи за осигуряване благоприятен търговски баланс за народа. Лондон 1699). — 327.

[De Quincey, Th.] Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo (*[Де Куинси, Т.]* Диалози на трима юристи от Темпъл по политическа икономия, главно във връзка с „Принципите" на г. Рикардо). В списание „The London Magazine", април — май 1824. — 122—123.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Куинси, Т.* Логика на политическата икономия. Единбург и Лондон, 1844). — 123.

Dureau de La Malle, A. J. Economie politique des Romains. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Дюро дьо Ла Мал, А. Ж.* Политическа икономия на римляните. Томове I—II. Париж, 1840). — 547.

Essay on the application of capital to land — виж *[West, E.]* Essay on the application of capital to land.

Galiani, Ж. Della moneta (1750). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo III. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* За парите (1750). В изданието Италиански класици на политическата икономия. Най-нова част. Том III, Милано, 1803) — 270.

Ganilh, Ch. Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* За системите на политическата икономия, за сравнителната ценност на техните доктрини и за онази от тях, която изглежда най-благоприятна за на-

растването на богатството. Издание второ. Томове I—II, Париж, 1821). Първото издание излязло в Париж през 1809 г. — 546.

Gilbart, J. W. The History and principles of banking. London, 1834 *(Гилбарт, Д. У.* История и принципи на банковото дело. Лондон, 1834). — 547.

[Hodgskin, Th.] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a Labourer. London, 1825 *([Ходскин, Т.]* Защита на труда срещу претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. Съчинение на работник, Лондон, 1825). — 263, 270—272, 280—282, 298—299, 302—303, 306, 317—318, 320.

[Hodgskin, Th.] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 *([Ходскин, Т.]* Естественото и изкуственото право на собственост, противопоставени едно на друго. Лондон, 1832). — 322—323.

Hodgskin, Th. Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 *(Ходскин. Т.* Популярна политическа икономия. Четири лекции, прочетени в Лондонската работническа школа. Лондон, 1827). — 266, 320—322, 449.

Hopkins. Th. Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money. London, 1822 *(Хопкинс, Т.* Икономически изследвания за законите, регулиращи рентата, печалбата, работната заплата и стойността на парите. Лондон, 1822) — 355.

Hopkins, Th. On rent of land, and its influence on subsistence and population. London, 1828 *(Хопкинс, Т.* За поземлената рента и нейното влияние върху средствата за живот и върху населението. Лондон, 1828). — 268.

**Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile 1—4. Bonn, 1826—1829 *(Хюлман, К. Д.* Градовете на средновековието. Части 1—4, Бон, 1826—1829). — 545.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна застъпваните от г. Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и до необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводителните потребители могат да съдействуват за увеличението на богатството. Лондон, 1821). — 54—55, 115—116, 118—122, 310—311, 317—318, 355, 436—437.

Interest of money mistaken, or a Treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent is a proportionable interest to the present condition of this kingdom. London, 1668 (Погрешно мнение за лихвата от парите, или Трактат, доказващ, че намаляването на лихвения процент не е причина, а следствие от богатството на нацията и че шест процента е лихва, отговаряща на сегашното състояние на нашето кралство. Лондон, 1668). — 548.

**Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 *(Джонс, Р.* Очерк за разпределението на богатството и за източниците на данъците. Част I: Рента. Лондон, 1831). „Част първа" така си и останала единствената част на „Очерка" на Джонс). — 402—415, 417.

**Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's College, London, 27 th February, 1833. To which is added a Syllabus of a course of lectures on the wages of labour. London, 1833 *(Джонс, Р.* Уводна лекция по политическа икономия, прочетена в Кралския колеж в Лондон на 27 февруари 1833 г. С приложение на Проспект на курса от лекции за работната заплата. Лондон, 1833). — 404, 416—421.

**Jones, R.* Text-book of lectures on the political economy of nations, delivered at the East India College, Haileybury. Hertford, 1852 *(Джонс, Р.* Лекции по политическа икономия на народите, прочетени в Остиндийския колеж в Хойлибъри, Хартфорд, 1852). — 422—423, 427, 429—432, 433—440, 445—448, 449—453.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 *(Ленг, С.* Национално бедствие; неговите причини и средствата за неговото премахване. Лондон, 1844).— 322.

Lalor, J. Money and morals: a book for the times. London, 1852 *(Лейлър, Дж.* Пари и нрави. Книга за нашето време. Лондон, 1852). — 266.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung Wittemberg, 1540 *(Лутер, М.* Указание до енорийските свещеници да проповядват против лихварството. Витенберг, 1540). — 537, 540—543.

Idem. In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 *(Същото съчинение.* В книгата: Шеста част от книгите на високоуважавания господин доктор Мартин Лутер, Витенберг, 1589). — 539—540.

Luther, M. Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro. Wittemberg, 1555 *(Лутер, М.* Проповед на евангелски текст за богаташа и бедния Лазар. Витенберг, 1555). Първото издание излязло във Витенберг през 1523 г. — 537.

Luther, M. Von Kauffshandlung und Wucher (1524). In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 *(Лутер, М.* За търговията и лихварството (1524). В книгата: Шеста част от книгите на уважаемия г. д-р Мартин Лутер, Витенберг, 1589). — 539—540.

**MacCulloch, J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglais par G-me Prevost. Genève—Paris, 1825 *(Мак Кълък, Дж. Р.* Трактат за политическата икономия, нейния произход и нейните успехи, разглежданите в нея предмети и важността на тази наука. Превод от английски на Гийом Прево. Женева—Париж, 1825). — 101.

**MacCulloch, J. R.* Notes and supplemental dissertations to Smith's Wealth of nations — виж *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch.

MacCulloch, J. R. The Principles of political economy. Edinburgh, 1825) *(Мак Кълък Дж. Р.* Принципите на политическата икономия. Единбург, 1825). — 168—169, 185, 187.

Idem. 2nd edition corrected and greatly enlarged. London, 1830 *(Същото съчинение.* Второ, поправено и значително разширено издание, Лондон, 1830). — 173, 175.

[MacCulloch, J. R.] Рецензия за „Considerations on the accumulation of capital, and its effects on exchangeable value", London, 1822). „Трактат за натрупването на капитала и неговото влияние върху разменната стойност", Лондон, 1822). В „The Edinburgh Review, or Critical Journal", vol. XL, No 79, March 1824 („Единбургски

преглед, или Критическо списание", том XL, кн. 79, март 1824). — 186.

Malthus Th. R. Definitions in political economy. London, 1827 (*Малтус, Т. Р.* Определени в политическата икономия. Лондон, 1827). — 3—4, 8—9, 21, 23, 25—27, 53—54, 72, 168—169.

Idem. A new edition, with a preface, notes and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Същото съчинение.* Ново издание, с предговор, бележки и допълнителни забележки на Джон Кейзнов, Лондон, 1853). — 3—4, 7, 9, 16—17, 22—26, 27—29, 53.

*[*Malthus Th. R.]* An Essay on the principle of population. London, 1798 (*[Малтус, Т. Р.]* Очерк за закона за населението. Лондон, 1698). — 14, 56, 417.

**Idem.* The 5th edition, in three volumes. London, 1817 (*Същото съчинение.* Пето издание, в три тома. Лондон, 1817). — 56, 417.

**Malthus, Th. R.* Essai sur le principe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème édition française. Tomes I—IV. Paris et Genève, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Очерк за закона за населението. Превод на Пиер и Гийом Прево от 5-о английско издание. Трето френско издание. Томове I—IV. Париж и Женева, 1836). — 56—58.

**Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Изследване за природата и нарастването на рентата, както и за принципите, които я регулират. Лондон, 1815). — 56.

Malthus, Th. R. The Measure of value stated and illustrated. London, 1823 (*Малтус, Т. Р.* Мярка на стойността. Изложение на въпроса и илюстрация. Лондон, 1823). — 3—4, 8, 17, 18—20, 21—22, 89.

**Malthus, Th. R.* Observations on the effects of the corn laws, and of a rise or fall in the price of corn on the agriculture and general wealth of the country. London, 1814 (*Малтус, Т. Р.* Бележки за влиянието на житните закони и на повишението или спадането на цената на зърнените храни върху селското стопанство и върху общото богатство на страната. Лондон, 1814). — 3—4.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на тяхното практическо приложение. Лондон, 1820). — 3—4, 32—33, 47, 56.

Idem. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Същото съчинение.* Второ издание, със значителни допълнения от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836).— 3—4, 25—29, 44—45, 48, 52—54.

**Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Част I. Берлин, 1859). — 31—32, 69, 84—85, 112, 129, 133, 299, 531.

Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Лондон, 1821). — 71, 80, 93—95, 401.

Idem. Second edition, revised and corrected. London, 1824 (*Същото съчинение.* Второ, прегледано и поправено издание. Лондон, 1824). — 80, 82—84, 95, 101—102.

Mill, J. Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot. Paris, 1823 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Превод от английски на Ж. Т. Паризо. Париж, 1823). — 84—85, 89—90, 91—95, 97—98, 99—101.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* Очерци за някои неразрешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 103, 190—194, 195—196, 198, 207—209, 227—228, 230, 239.

**Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Мил, Дж. Ст.* Принципи на политическата икономия с някои от техните приложения към социалната философия. В два тома. Лондон, 1848). — 190—191.

**Mill, J. St.* A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes. London, 1843 (*Мил, Дж. Ст.* Система на силогистичната и индуктивната логика. Изложение на принципите за доказателството във връзка с методите на научното изследване. В два тома. Лондон, 1843). — 196.

Morton, J. C. On the forces used in agriculture. In: „The Journal of the Society of Arts" (London) № 368, vol. VII, December 9, 1859 (*Мортон, Дж. Ч.* За силите, използвани в земеделието. В седмичника „Списание на Дружеството на изкуствата и занаятите" (Лондон), № 368, том VII от 9 декември 1859). — 448.

Mullion, M. Some illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of political economy. Edinburgh, 1826 (*Мулиън, М.* Някои пояснения към „Принципите на политическата икономия" на г. Мак Кълък, Единбург, 1826). — 185—187, 240, 271

Newman, F. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Нюмън, Ф. У.* Лекции по политическа икономия. Лондон, 1851). — 543.

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Бележки по някои спорове за думите в политическата икономия, особено по отнасящите се до стойността и до търсенето и предлагането. Лондон, 1821). — 31—33, 107—110, 111—115, 123—125, 128, 131, 136, 143, 145, 162, 165, 300.

Outlines of political economy — виж *[Cazenove, J.]* Outlines of political economy.

Poppe, J. H. M. Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bände I—III. Göttingen, 1807—1811 (*Попе, И. Х. М.* История на технологията от възраждането на науките до края на осемнадесетия век. Томове I—III. Гьотинген, 1807—1811). — 475.

Prevost, G. Réflexions sur le système de Ricardo. In: *MacCulloch, J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglais par G. Prevost. Genève—Paris, 1825 (*Прево, Г.* Бележки за системата на Рикардо. В книгата *Мак Кълък, Дж. Р.* Трактат за политическата икономия, нейния произход, нейните успехи, разглежданите в нея предмети и важността на тази наука. Превод от английски на Гийом Прево. Женева—Париж, 1825). — 101—103, 185—187.

Proudhon, P. J. Gratuité du crédit — виж *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Очерк за разпределянето на богатството. Единбург, 1836). — 328—331, 333—334, 335—342, 348—351, 353, 354, 355—362.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвънстон, П.* Мисли за системата на държавните дългове и за нейните последици. Лондон, 1824). — 261—262, 270, 314.

**Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* За закрилата на земеделието. Четвърто издание. Лондон, 1822). Първото издание излязло в Лондон през същата година. — 49—50.

Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. London, 1817 *(Рикардо, Д.* Принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Лондон, 1817). — 4, 47, 65, 81, 119—120, 124—125, 250, 262.

**Idem.* 2nd edition. London, 1819 *(Същото съчинение.* Второ издание. Лондон, 1819). — 118—119.

**Idem.* 3rd edition. London, 1821 *(Същото съчинение.* Трето издание. Лондон, 1821). — 48—49, 112, 137—138, 165, 170, 180—184.

(Ricardo, D. Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 *(Рикардо, Д.* Принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Превод от английски от Констансио, с обяснителни и критически бележки на Ж. Б. Сей. Томове I—II. Париж, 1819). През 1835 г. в Париж излязло второ издание. — 91—92, 102.

**Roscher, W.* System der Volkswirthschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 *(Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том първи: Основи на политическата икономия. Трето, допълнено и поправено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858). Първото издание излязло в Щутгарт и Тюбинген през 1854 г. — 182—183, 186, 355, 510.

Say, J. B. Lettres à M. Malthus, sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris—Londres, 1820 *(Сей, Ж. Б.* Писма до г-н Малтус по различни въпроси на политическата икономия, особено за причините на общия застой в търговията. Париж—Лондон, 1820). — 122, 255.

**Say, J. B.* Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1814 *(Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия, или Просто изобразяване на това, как богатствата се създават, разпределят и потребяват. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1814). — Първото издание излязло в Париж през 1803 г. — 117, 180—181.

**Idem.* Quatrième édition. Tomes I—II. Paris, 1819 *(Същото съчинение.* Издание IV. Томове I—II. Париж, 1819).—120.

Senior, N. W. An Outline of the science of political economy. London, 1836 *(Сениор, Н. У.* Очерк за науката политическа икономия. Лондон, 1836). — 356.

Sismondi, J. Ch. L. Sismonde de. Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 *(Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд дьо.* Очерци по политическа икономия. Томове I—II. Брюксел, 1837—1838). — 292.

**Sismondi, J. Ch. L. Sismonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tomes I—II. Paris, 1819 *(Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговото отношение към населението. Томове I—II. Париж, 1819). — 34, 47.

**Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 *(Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. В два тома. Лондон, 1776). — 413, 450, 503.

**Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch. In four volumes. Edinburg and London, 1828 *(Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. С биография на автора, уводна статия, бележки и допълнителни разсъждения на Мак Кълък. В четири тома. Единбург и Лондон, 1828).— 172—174, 180, 182—185.

**Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of „England and America" *[E. G. Wakefield].* Volumes I—IV. London, 1835—1839 *(Смит, А.* Изследване за природата и причините за богатството на народите. С коментар на автора за книгата „Англия и Америка") *[Е. Г. Уейкфийлд].* Томове I—IV. Лондон, 1835—1839). — 188.

**Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 *(Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние, с коментар и бележки на преводача. Томове I—IV. Париж, 1802). — 19—20.

The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Източник и разрешаване на националните трудности, извеждани от основните положения на политическата икономия. Писмо до лорд Джон Ръсел. Лондон, 1821). — 240—243, 255—260, 263—265, 270, 303, 317.

Stirling, P. J. The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits and prices. Edinburgh, 1846 *(Стирлинг, П. Дж.* Философия на търговията, или Очерци по теорията на печалбата и цените. Единбург, 1846). — 188—190.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 *(Щорх, А.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благосъстоянието на народите. С обяснителни и критически бележки на Ж. Б. Сей. Томове I—IV. Париж, 1823). —357.

Torrens, R. An Essay on the production of wealth. London, 1921 *(Торенс, Р.* Очерк за производството на богатството. Лондон, 1821). — 16, 64, 67—69, 73.

Torrens, R. A Letter to the Right Honourable Sir Robert Peel, Bart., M. P., on the condition of England, and on the means of removing the causes of distress. Second edition. London, 1849 *(Торенс, Р.* Писмо до уважаемия сър Робърт Пил, баронет, член на парламента, за положението на Англия и за средствата за премахване причините на преживяваните от страната бедствия. Второ издание. Лондон, 1849). Първото издание излязло в Лондон през 1842). — 223.

**Turgot, A. R. J.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 *(Тюрго, А. Р. Ж.* Размишления за създаването и разпределението на богатствата. (1766). В книгата: Съчинения на Тюрго. Ново издание на Е. Дер. Том първи. Париж, 1844). — 485.

Ure, A. Philosophie des manufactures. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tomes I—II. Paris, 1836 *(Юр, А.* Философия на фабриката. Преведено под контрола на автора. Томове I—II. Париж, 1836). — 443—447.

[Wakefield, E. G.] A Commentary to Smith's Wealth of nations — виж *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of „England and America".

[West, E.] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. London, 1815 *[Уест, Е.]* Очерк за приложението на капитала към земята с бележки, които показват неразумността на всяко значително ограничаване на вноса на жито. Лондон, 1815). — 311.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

„The Economist“ („Икономист“), Лондон. — 291.

„The Edinburgh Review, or Critical Journal“ („Единбургски преглед, или Критическо списание“). — 185.
— том XL, март—юли 1824 г. — 186.
— том LIV, август—декември 1831г. — 401.

„Ephémérides du citoyen“ („Календар на гражданина“), Париж, 1767 г., ч. III. — 436.

„The Journal of the Society of Arts“ („Списание на Дружеството за изкуства и занаяти“), Лондон, кн. 368, т. VII, 9 декември 1859 г. — 448.

„The London Magazine“ („Лондонско списание“), април—май 1824 г. — 122—123.

„The Morning Star“ („Утринна звезда“), Лондон, 1 декември 1852 г. — 362.

„The Scotsman; or. Edinburgh Political and Literary Journal“ („Шотландец, или Единбургски политически и литературен вестник“). — 185.

„La Voix du peuple“ („Народен глас“), Париж. — 534.

„The Westminster Review“ („Уестминстерски преглед“), Лондон, януари—април 1826 г. — 516.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Гьоте. Фауст. — 178.

Тейлър. Нашият американски родни-на. — 29, 41.

Хораций. Науката поезия. — 51.

Хораций. Послания. — 151.

Шилер. Лагерът на Валенщайн. — 172.

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ*

А

* Предметният показалец е съставен за целия 26-и том. С римските цифри I, II и III са означени съответните части на тома.

Б

Г

Д

Н

С

Т

У

Ф

Х

Ц

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

(IV ТОМ НА «КАПИТАЛЪТ»)

Част трета

ПРИЛОЖЕНИЕ

ИЛЮСТРАЦИИ

Преводачи: {*Кирил Тотев, Райна Спирова, Лазар Младенов*

Редактор: Донка Данчева

Худож. редактор: Тотю Данов

Техн. редактор: Тодор Бъчваров

Коректор: Петрана Медникарова

Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 5. XI. 1970 г. Подп. за печат на 8. X. 1971 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 41,25. Изд. коли 41,25. Авт. коли прибл. 70.
Тираж 5100. Изд. № 4670. Лит. група II.
Цена 2,05 лв.

Държавен полиграфически комбинат «Дим. Благоев»